ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
«ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ»
Յ՚ԱՄԵՐԻԿԱ

ԳՈՒԺԿԱՆ ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ
(Կ. ԳԱԲԻԿԵԱՆ)

ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄ

ՓՈՔՈՒՆ ՀԱՅՈՑ
ԵՒ ՆՈՐԻՆ ՄԵԾԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ
ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ

> «Գնա՛, Կարապետ, գնա, ողջ պիտի մնաս, ամեն բան աչքովդ պիտի տեսնես, ու պատմես մօտիկ ապագային: Երթա՛ս բարով, Աստուած հետդ ըլլայ»:
>
> Եղբայրս՝
> ՀԱՃԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱԲԻԿԵԱՆ

1924
«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի ՏՊԱՐԱՆ
ՊՈՍԹԸՆ

ՅԸՆԹԱՑՍ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՏՈՐԵԱԼ

Բիւրաւոր Հայ Տղեկներու Սրտամորմոք

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԿԸ ՁՕՆԷ

Հեղինակը

Կ. ԳԱԲԻԿԵԱՆ

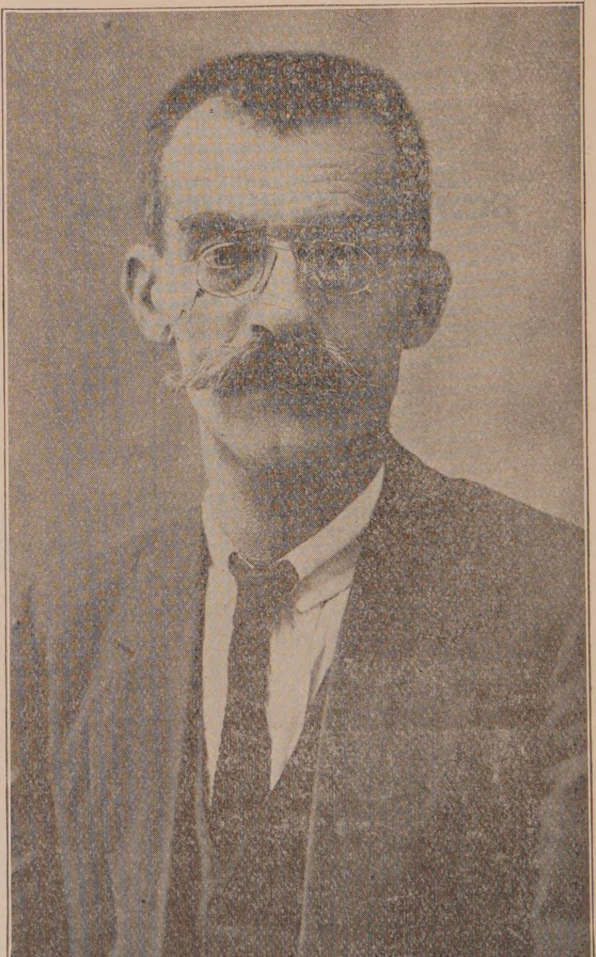

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԲԻԿԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Արտաքին թելադրանքի մը՝ մարդկային մտքին վրայ ունեցած ազդեցութիւնը մեծ է ու խորունկ: Արիւնի ճամբան բռնելու վերջին վայրկեանիս, երբ սիրեցեալ եղբօրմէս հրաժեշտ կ՚առնէի, իր այն խօսքերը թէ՝ «ողջ պիտի մնաս, ամէն բան աչքովդ տեսնես ու պիտի պատմես մօտիկ ապագային» մեծագոյն թելադրանքը եղան ընծի, եւ արդարեւ ողջ մնալս եւ «Եղեռնապատում»ս ատոր կը պարտիմ:

Չը նայելով որ Արիւնի ճամբուն վրայ շարունակ մահն էր որ կը ճակատէր մեզի, ու մենք կենտնտող–կենտնմահներու մատնըւած, կարծես միտքս անջատաբար կը գործէր, առօրեայ անցքեր չէին վրիպեր աչքէս օրովն ու տեղովը:

Սեբաստիայէն ելլելնէս վերջ ի Սուրուճ եւ ապա Բագգա պատմութեանս կմախքը ուրուագծեցի: Զինադադարին՝ 1919–ի սկիզբները երբ Հալէպ հասայ, ժամանակը եկած տեսայ «Եղեռնապատումս» ի գիր առնելու, եւ որ թերթօնուեցաւ «Եր· Հայաստան»ի մէջ:

«Եղեռնապատում»ս կ’ընդգրկէ Սեբաստիան եւ Փոքր Հայքը, բայց թէ զանց ըրած չեմ այլ տեղերու տարագրեալներու գլխէն անցած անցքեր ալ, որ մեզի հետ առընթերակայութիւն ունեցած են:

Հայ Տարագրութեանց մասին ցարդ երեւան եկածները մասնակի բաներ են, որոնց մէջ Սեբաստիան եւ Փոքր Հայքը խիստ անցողակի յիշատակուած են· հարկաւ օր մը Հայ Տարագրութեան ընդհանուր պատմութիւնը պիտի գրուի: «Եղեռնապատում»ս կը խորհիմ, գլխաւոր աղբիւրներէն մին պիտի կազմէ մի այդպիսի աշխատասիրութեան:

Ընդհ· Զօրակոչէն մի քանի տարիներ դէպի ետ գնացած եմ·

Սեբաստիոյ նոր ու եռամեծ Լէնկթիմուր արիւնարբու Մուամմէրի Սեբաստիոյ կուսակալ կարգուելու թուականներէն սկսած, որ ատեն հայահալած հայաջինջ քաղաքականութիւնը կը դարբնուէր դիւահաճար Իթթիհատի աւերկիչ օճախին մէջ, եւ որուն մահաշուք հետեւանքները սկսած էին երեւան գալ ամէն կողմ, ինչպէս եւ ի Սեբաստիա:

Պատմութեանս աղբիւրը ես իսկ եմ, իբրեւ ականատես մը մինչեւ վերջը: Տարի առաջ — ի Սեբաստիա — օրական տեղի ունեցած անցքերը կը նօթէի· թէեւ ատոնք ամէնը վերջէն ոչնչացուցի, բայց թէ նոյն շարքը մնաց մտքիս մէջ: Ամէն մէկ վերապրող սակայն ունի իր «Պատմութիւնը»· ընտրովի առած եմ շատերու ալ տեղեկատուութիւնները:

Որեւէ պատմութեան համար անցքերու տեղն ու թուականը խիստ կարեւոր են· գործիս ընթացքին նախանձախնդիր եղած եմ ատոր, պատմագրի մը յատուկ խղճմտութեամբը:

Գրական ասպարէզի վրայ բանասէրի, լաւ եւս բանահաւաքի համեստ անուն մըն է որ շինած ըլլալ կը կարծեմ· չոր ու ցամաք գրականութեան մը հետեւած ըսել, եւ որ սրտի, հոգիի հետ գործ չունի: Բայց թէ իբրեւ ժողովուրդի զաւակ, անոր ծոցը ծնած, սնած ու ապրած՝ մանաւանդ որ անոր տառապանքներուն հաղորդ եղած, յընթացս գործիս ես ընտրեր եմ այն լեզուն, ոճն ու ասացուածը՝ պատկերոտ, նկարէն ու բնական, որքան եւ ըզգայնիկ ու ցնցող, որ յատուկ է այդ ժողովուրդին, սեփականութիւնն է Հայաստանցի կնոջ: Շատերու խորթ թուի, ռամկական թուի· բայց թէ ժողովուրդին ցաւերը իր իսկ լեզուովը կրնայի պատմել· ատկէ դուրս արուեստակութիւն միայն կ՚ըլլար:

Ամէն կողմէ բուռն փափաք կը յայտնուէր «Եղեռնապատում»ս առանձին գրքով հրատարակուելու: «Սեբաստիոյ Վերաշինութեան Միութեան» պատ. վարչութիւնը գոհացում կուտայ այդ բաղձանքներուն, մեկենասելով գործիս տպագրութեանը: Այսու նոյն ատեն անմահացնելու մեր գեղեցիկ Սեբաստիոյ քաղցրիկ յիշատակը եւ յարգանքի մեծագոյն բաժինը բերելու մեր նահատակեալ բիւրաւոր հայրենակիցներուն:

Խորին շնորհակալութեան եւ մեծարանքի հաւաստիքները միայն ունիմ աստանօր յայտնելու Ամերիկաբնակ մեր Սեբաստացի պատուական հայրենակիցներուն եւ ի մասնաւորի «Սեբաստիոյ Վերաշինութեան Միութեան» Կեդր. Պատ. Վարչութեան, որ Սեբաստացիներու յատուկ ձեռներէցութեամբը՝ ըլլայ Մայր Քաղաքին, ըլլայ Գաղթավայրերը ապաստանեալ մեր վերապրող

Հայրենակիցներու բիւր ցաւերուն, ծով պէտքերուն կը հասնին այնքան առատաձեռնօրէն:

Իբրեւ երկար տարիներու ուսուցիչ, Հայ մանկտին եղեր է սրտիս ամենէն մօտիկը: Արիւնի ճամբուն վրայ, ամենէն աւելի սրտիս ազդողը Հայ Տղեկին կրած տառապանքը, անոր՝ անողոքօրէն բնաջնջումը եղած է: Ուստի որոշեցի «Եղեռնապատում»ս ձօնել անոնց անթառամ յիշատակին, եւ այդու պաղ-ջուր մը սրսկած ըլլալ անոնց կրակովը մորմոքող, տապկուող սրտիս:

Աստուած վրէժխնդիր ըլլայ մանկակոտոր վագերատիպ դահճապետներուն, բորենատիպ դահիճներուն:

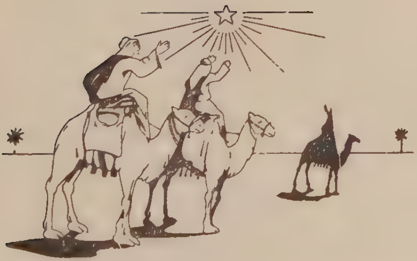

ՍԵԲԱՍՏԻԱ ՔԱՂԱՔԸ

ՍԵԲԱՍՏԻԱ ՔԱՂԱՔԸ

ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄ

ՓՈՔՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ

Ա.

ԱՆՑՔԵՐ ՆԱԽՔԱՆ ԲՌՆԱԳԱՂԹՆ

Փոքր Հայքի Թագուհին՝ հոյակապն Սեբաստիա, ինչպէս անցելոյն մէջ անիծապարտ Ալփասլաններու, աշխարհաւեր Լէնկթիմուրներու, եւ Մեծի Մարդասպանին Համիտի աւերածութեանց եւ արիւնադանդ Նախճիրներու քամնեցուցիչ թատերավայրն հանդիսացած է, եւ իրաւամբ «ՍԵՒ ՀՈՂԵՐ» պատմական ու պատուական անունին արժանացած, ներկայիս ալ իբրեւ բարգաւաճ ու ծաղկեալ բազմահայ կեդրոն մը, եւ միջազգայնացած Վեց Նահանգներէն մին, անշուշտ էր թէ դերծ չպիտի կրնար մնալ վատշուէր Թուրք կառավարութեան, եւ մոլեռանդ Թուրքին հայաջինջ քաղաքականութենէն, եւ ըլլար տարաբաղդ զոհերէն մէկը Հայ Հայրենիքի մեծ զոհաբերութեան սուրբ սեղանին վրայ. եւ որուն ահասարսուռ պատմութիւնը Հայ տարեգրութեանց արիւնաներկ էջերուն մէջ մեծ տեղ մըն է որ պիտի բռնէ:

Պատմութեանս թելը ո՞ւրկէ առնել, ո՞ւրկէ սկսիլ, հեղ մը միտքս կը դաշտի կը մնայ, երբ աչքի առջեւ կը բերեմ այն ահաւոր անցքերը, բիւրաւոր աղէտները, որոնք անցան Հայութեան մէկ մեծ հատուածին՝ Փոքուն Հայոց եւ Սեբաստիոյ Հայութեան գլխէն. եւ որոնց դժբաղդ ականատեսներէն մէկը եղած եմ — հազարէն մէկ վերապրող մը, որպէս բու յաւերակի, որպէս ճնճղուկ միայն, ի տանիս: Արդարեւ ամէն մէկ Հայու գլխէն անցածները մէյմէկ երկար պատմութիւն պիտի կազմէին բարբարոս Մարդկութեան աննախընթաց եղեռնագործութեանցը, անօրինակ ու անպարագրելի վայրագութիւններուն:

Փոքուն Հայոց Հայութեան գլխուն եկած սեւ ձիւնը փառայեղն Արգէոսի, սերճափառն Աստղիկի, Ազատն Ասաս-Մասաց վեհապանծ գլխուն ալ չեկա՞ւ....:

Սեբաստիա, Արծրունեաց արծուեզարդ Մայրաքաղաքը, Փոքր Հայոց դըշխոյն՝ ամբողջովին ընաքանդ եղաւ. բնաջինջ եղան նարմինազան նաժիչաններն — չէն ու պայծառ գիւղօրայքն՝ լռասահ Ալիսի Վերին ու Վարին Հովտաց: Ահուելիօրէն բնաքանդուեցան, ամայացան իր պատուակալ Տիկնայքն՝ փափկասունն Եւդոկիա, բարեկէցն Ամասիա, գինեւէտն Մարզուան, խրոխտն Նիկոպօլիս-Գարահիսար: Ծղակոտոր ջլատկուեցան արիարանցն Կիւրին, արծուեբոյնն Մանճըլըխ, առիւծներու կորեանց դայեակն Գամիրք-Կէմէրէկ: Ո՞ւր, ո՞ւր, Անմահին Վարուժանայ օրրան՝ Բագրատունի հսկայորդիներու Բրգնիքն, ուռուլոր կտրիճներու Ուլաշն, ծիրանազեղ Անդրասն, գեղաւանքն Զառա, Զմառա, Թամ-Զառա, Ազն ազնաւորաց ոստանքն Ակն, Բինկեան, Տիվրիկ: Եւ դու Հողղար, կրտսերդ յարուարձանս Սեբաստիոյ, որ Մեծ կոչեցար, հանգոյն Հացեկաց, ծննդեամբդ Մեծին Աբրահօր, մոխրակոյտ մըն ես հիմակ, մխացո՞ղ, սգացո՞ղ...:

Այրիացան, չաբաթացան խաչազմբէթ վանօրայքն Փոքուն Հայոց հանուրց,— Մայր Աթոռն Սեբաստիոյ Արեգակ Ս. Նշան, արծուեթառ Հրեշտակապետն Ազատուց, Կիւրղի եւ Ատակայն Տիվրիկիոյ, մուրատատուրքն Յովակիմ-Աննա՝ Եւդոկիոյ, եւ Ոսկեբերանն Պիչառու, Ս. Նշանն Մարզուանայ, Սեւ-Բարն Սրբոյն Թորոսի քաջամարտիկն Մանճըլըխու. Աչոտիի Ս. Յակոբն, Զառու Ս. Թագաւորն..., ամէնքը խնկելի ու պաշտելի սրբավայրք, ըխտատուուիք՝ բարեպաշտիկ ժողովրդեան:

Մոնկոլական անծայրածիր տափաստաններէն մրրկող հովհըրմբու խորշակ խամբեց-խարկեց բուրաստանս մտաւորականս *հանուրց Փոքուն Հայոց — զուսումնարանս ծաղեալս, կենսունակս․ ճեմարանս․ վարժարանս, մանկապարտէզս ծիծղունս, կենդանավառս, յորոց յորդեալ հոսէին յոռոգումն անդ ու անդաստանաց մտացն՝ մատաղերամ մանկանց Արամեանց, պարմանեաց, կուսանաց եւ երիտասարդաց ուսումնատենչից՝ լոյս գիտութեան, ճշմարտութեան, բարւոյն եւ գեղեցկին, նման յորդաբուխ Ջրոց Մեծաց Գետոցն Եդեմածին, լուսածորան:*

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ

Կորա՛ւ Փոքր Հայքը անդարձօրէն, Հայութեան պատուականագոյնը, ազնուագոյնը, կենսունակը․ Եթէ երբեք պիտի ներուէր ըսել՝ Հայ ազատագրութեան ռահվիրան․ յառաջընթաց կարապետն՝ Հայ Յեղափոխութեան լուսացնցուող ջահն ի ձեռին:

Կ՚զգամ թէ Արտասահմանի մեր սիրեցեալ Հայրենակիցք հոգեկան որպիսի՜ խռովքով, խորտակուած սրտով, չուարուն-շըլմըրուն մտքով, չորս տարիներէ ի վեր հեւիհեւ կը հետեւէին արընպնակներու մէջ մնացող իրենց հոգեհատոր նահատակներուն, ու հիմա անհամբեր, լարուած մտքով՝ կ՚սպասեն անոնց սրտամորմոք, աղեխարշ պատմութեանը: Պատուական «Եր. Հայաստան»իդ միջոցաւ Մութ-Աշխարքէն Լուս-Աշխարք կ՚ուզեմ բերել «ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄ»իս գէթ կմախքը, *անով հազարէն մէկ գա-*

ղափար մը տալով մեր ազնիւ Հայրենակիցներուն:

«Հնչակ»ի երբեմնի «Կոչնակ Սեբաստիոյ»ն Թո՛ղ պահ մը տխրագին հնչէ, գուժէ ու բօթէ նահատակեալ Փոքր Հայքն ու Սեբաստիան: Ու նահատակաց Աշխարհին — Փոքուն Հայոց,— եւ Մարտիրոսաց Ոստանին — Սեբաստիոյ աւերումի պատմութիւնը կուտամ մեր սիրելի Հայրենակցաց: Թո՛ղ անոնք մեր վերածնունդի, իրենցմով վերկենցաղող ՆՈՐՈՅՆ ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ պատմութիւնը տան ընծի, ու այն ատեն ցամքած-չորցած աչերս, խաղաղ սրտով, անդորր մտքով փակեմ, ու դրկեմ մեր պապերու ՍԵՒ ՀՈՂԵՐԸ, մեր բիւրաւոր նահատակներու հանգստարան՝ Քառասնից-Մանկանց քարն ու հողք· ու հանգչիմ երկար տարիներու բազմապիսի տառապանքներէս:

Եւ դո՛ւք, Արողք-Արարողք Հայաստանեայց Աշխարհին, Կապուտոր-Տէր-Տիրական՝ երկինք-գետնի, խնկելի ու պաշտելի դիք ու դիւցազունք մերոց նախնեաց քաջազանց, ասեմ զՀայկն, զԱրամն, զՎահագն վիշապազուն-երկանց ծնունդ Ծիրանի Ծովայն, զՏորգն վանատուրայն, զՏիգրանն, զՏրդատէսն, զԱրշակն, զՊապն, զԳագիկն մեծագործ, զվերջին Գագիկն հայրենաբաղձ ի Փոքր Հայս, եւ դուք համայն արժանաւոր ժառանգորդք սոցունց, անմահական Հերոսք պաշտելիք Հայ Յեղափոխութեան Փոքուն Հայոց եւ Կապադովկիոյ, դուք հսկեցէք աշխարհին Փոքուն Հայոց, մինչեւ Հայոց գայ գարուն ցանկալի՜ . . . :

Անցնելէ առաջ մեր բուն նիւթին — այն է՝ Սեբաստիոյ եւ նահանգին տեղահանութեան պատմութեանը — ընդհանուր զօրաշարժէն մի քանի տարիներ դէպ ի ետ պիտի երթանք՝ Թռուցիկ ակնարկով մը վեր առնելով այն սանդարամետական ձեռնարկները, որոնք նախադուռը եղան հայաջինջ քաղաքականութեանը, եւ որովք Թուրք կառավարութիւնը իր ոչխարամիտ ժողովուրդի աջակցութեամբ փորեց օսմ. պետութեան եւ Թուրքութեան գերեզմանը ու անհետատես Հայութեան ոտքերուն տակ բացաւ այն խորունկ վիհը, ուր ան գլորուեցաւ, ինկաւ զահավիժօրէն:

ՄՈՒԱՄՄԷՐ ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼ.— Պալքանեան պատերազմը ջախջախիչ հարուածը կուտայ Թուրքիոյ· Քեամիլի դահլիճը կ'իյնայ· Իթթիհատը ջուրին երեսը կ'ելլէ· ձեռք կ'առնէ երկրին վարչական-զինուորական ղեկը· վերէն վար պաշտօնէից... մաքրագործում: 1912-ի գարնան սկիզբն էր Մուամմէր — մոլեռանդ իթթիհատական մը — Սեբաստիոյ կուսակալ կը կարգուի. ինչ որ վաղուց անտի իրեն փայփայած երազն էր: Տեսե՞ր էք երբէք այս բորենատիպ վատչուէր գազանը, որ սահմանուած էր օր մը Սեբաստիոյ նոր ու եռամեծ Լէնկթիմուրը ըլլալու: Հազիւ 30-32 տարեկան, միջահասակ, քիչ մը ծուռ դըրուած կարմիր Փէսով՝ վայրահակ գլուխը, լերկ ու մերկ, լղպիկ մօնկոլատիպ դէմքովը՝ վամբի մը(*), լաւ եւս թունաւոր դեղնորակ օձի մը տպաւորութիւնը կը թողու մարդուս վրայ. եւ որուն խորամանկ աչքերը իր դիմացինին սրտին խորքը կը թափանցեն թունաժէտ սուր սլաքի մը պէս:

Հայրը — չնծեր մը — երկար տարիներ Սեբաստիոյ Պատժ. Նախնակ. դատարանին նախագահ, Մուամմէրի մանկութիւնը Սեբաստիա անցած է: Աղէկ օրը վաղընկուց, աղէկ տղան պզտիկուց, ըսեր են. դեռ հազիւ 10-12 տարեկան լակոտ, ճղամանուկ սրջելիք այդ հասակէն իսկ՝ սկսած էր երեւան բերել հայահալած վարմունք. փողոցի թուրք լաճերուն հետ, ճեպոտ ի ձեռին, կը հալածէր-հարուածէր Հայ մանուկները: Դրացի հայ մայրեր շատ կուլային ձեռքէն. «օձ ու կարիճը, սեւ օձու ձագը» կ'անուանէին զինքը:

Մեզի դրկից, ողորմած հոգի մայրս օր մը կը նայի պատուհանէն, Մուամմէր ճիպոտը ձեռքը, պարտէզին բանջարեղէնները ջարդուբուրդ կ'ընէ: Հայրը վերը պատուհանէն՝ «Մուամմէր, տղաս, ի՞նչ կ'ընես» կը ձայնէ.— «Կեավուր կը ջարդեմ, հայրիկ, կը յարէ կարիճն Մուամմէր, թո՛ղ որ այժմէն վարժուիմ»: Ու մայրիկս վկայ այս սիրտ ծակող խօսքերուն, կարը ձեռքէն վար կ'իյնայ, «Զի՛ զօրանաս, ճղամանուկ սրջիս, սեւ հողերը բարեւես» անէծքները կը թռչին անզգալաբար դողդոջ, դալուկ շրթներէն:

Նախնական ուսումը առնելէ վերջ կը ղրկուի Պոլիս. 1905 թուականներուն էր, կը դառնայ Սեբաստիա: Այն ատենուան մեծագործ կուսակալ Տէյի Րէշիտ Աքիֆ փաշայի (հիմա ծերակուտական) սիրելին կը դառնայ: Գանկալի գաւառակին գայմագամ կը կարգուի Մուամմէր, եւ այս՝ կ'ըլլայ սկիզբը իր պաշտօնավարութեան: Բաղխում մը կունենայ Մուամմէր նոյն գաւառակի դարափափախներու Համիտիէ գունդի պետին՝ հանրածանօթ

(*) Թունաւոր, կանանչ խոշոր մողէզ:

Միհր–Ալիի(**) հետ։

Սա՝ — որուն հանդէպ Սեբաստիոյ կուսակալները եւ Դ–րդ բանակի Մուշիրը անգամ ակնածանօք վերաբերուեր են — տեսնելով երէկի խլէղ Մուամմէրի յանդուգն վերաբերմունքը իրեն դէմ, կը գոչէ երեսին, իր Ատրպատականցիի բարբառովը․

— «Օլա՛, ղալէյճի չըրաղըճա պէճզիիր սիճ, գայմագամլըգ շճորքուճ պիլէ եօգ, ա՛ կէտա, ա՛ կեավվատ, մէճի պէլմէզ սէճի···»։

Մուամմէրի արիւնը գլուխը կը ցատկէ, քաշէ մարթինը մենամարտի կը հրաւիրէ Միհր–Ալին, որը սակայն տեսնելով որ տաք գլուխ երիտասարդի մը հետ է գործը, չուզեր ճակտին առնել զանի։

Մուամմէր վազէ կուգայ Րէշիտ փաշայի մօտ, պաշտօնագրերը կը նետէ առջեւը․ «Կ'երեւայ դուն, փաշա՛, ղաճայճի մըն ես եղեր, որ ես ալ քու չըբալըղ կ'ըլլամ կոր» կ'ըսէ․ ու կը պատմէ Միհր–Ալիի հետ ունեցած միջադէպը։ Րէշիտ փաշա կը հանդարտեցնէ զինքը, հարկաւ կուգայ պարագան, կ'ըսէ, անոր ալ գլուխը ճզմելու։

906–907–ին էր․ Եէմէնի ապստամբութիւնը սուր հանգամանք առած էր, ամէն կողմէ զպողական ուժ կը փութացուէր։ Րէշիտ փաշա կը տեղեկագրէ Սուլթան Համիտի, թէ Միհր–Ալի իր քաջարի գունդով մեծ ծառայութիւն կրնայ մատուցանել Եէմէնը նուաճելու համար։ Վերէն ազուէսի գովասանքներ, պատուանշան, աստիճանի բարձրացում, «Գահրաման օղլում Միհր–Ալի···» վերտառութեամբ սուլթանական, ինքնագիր նամակներ կը փութացուին։ Միհր–Ալի կը հասկնայ թէ ի՛նչ ծուղակի առջեւ է․ ուտէ՝ ճուճ, նետէ՝ մատաղ․ սակայն իր դիակին չի թքնել տուող մարդ, կը համակերպի, իր գունդովը կը ղրկուի Եէմէն։

Կեավուր–իմամ,— իմամ Եահեա, ան ատենուան ապստամբողները, չթերանար լաւ դաս մը տալու․ Եէմէնի կրանիթ ժայռերը կ'ըլլան Միհր–Ալիի եւ իր պատիժ–պատուհաս գունդին անյայտ գերեզմանը։

Գանկալի Թուրք եւ հայ գիւղացին կ'ապահովուի մասամբ ի–

(**) Միհր–Ալիի եւ Ղարափափախներու մասին շատ կանուխէն գրեր եմ նախ «ԱՐՄԵՆԻԱ»ի եւ ապա «ՀՆՉԱԿ»ի մէջ՝ «Դիտնէսախոսեան Ականջ», «Կոչնակ Սեբաստիոյ» ծածկանուններով։

ւիք, Մուամմէրի վրէժը կը լուծուի, բայց եւ այնպէս «ղալէյճի չըրաղի» մակդիրը Միհր–Ալիէն հէտիէ կը մնայ Մուամմէրի մինչեւ օրիս: Մուամմէր վերջէն Ազիզիյէի գայմագամ կ'ըլլայ. հոն Չէրքէզներու հետ լաւ բարեկամութիւն կը մշակէ, օր մը զանոնք իր դիւային ծրագիրներուն ծառայեցնելու հեռատեսութեամբ:

Շատ չանցնիր. Թուրք բոզացեալ «Սահմանադրութիւնը» կը հռչակուի: Մուամմէր վազէ կուգայ Սեբաստիա. կ'ըլլայ Թունդքացախ իթթիհատական պրոպականդիստ մը. ամէն տեղ է ան, ամէն ժողովի մէջ, ամէն բեմի վրայ: Բուռն վիճաբանութիւններու կը բռնուի Հայ մտաւորականներու հետ: Երբ խնդիրը կեդրոնացումի, ապակեդրոնացումի, եւ բաղկացուցիչ ազգութիւններու գոյութեան ու անոնց իրաւանց պահպանման շուրջ կը դառնար... առողջ բանավարութիւնը ալ հոն գործ չունէր. սուրի ծայրն էր որ ցոյց կուտար Մուամմէր:

Կեսարիոյ մութասարըֆ, ապա Գոնիայի, ու Կիլիկիոյ կոտորածէն վերջ Ատանայի կուսակալ կը կարգուի: Քեամիլի օրով երբ Իթթիհատականք ինկած էին, Մուամմէր ալ կը փնտռուի. կ'ապաստանի Ազիզիյէի Չէրքէզներուն մօտ. ջարդ մը կազմակերպելու, եւ երկիրը խառնըշտկել–խռովելու համար՝ Չէրքէզ պէկերը համոզել կ'աշխատի, բայց չյաջողիր. կը հալածուի խստիւ. կը փախչի Սեբաստիա. կ'ապաստանի Զալլախեան Միրիճան անուն երիտասարդին մօտ(*):

Քեամիլի անկումէն վերջ Մուամմէր ագին կ'ազատէ, կ'ըլլայ Իթթիհատի աջ բազուկը, կուգայ Սեբաստիա, իբրեւ կուսակալ: Թունալից ժպիտով մը դիմակաւորուած՝ սողոսկելու աստիճան թրքական կեղծ ու նենգ քաղաքականութեամբ մը եւ քաղաքավարութեամբ՝ ամենուն, մասնաւորապէս Հայ Յեղափոխականներուն հետ — իբրեւ Թուրք «սահմանադրութեան դայեակընկերներ — խիստ «սիրալիր»??? յարաբերութեան մէջ էր. «երկրաշէն»??? ծրագիրներ կը մշակէր. կը հրահրէր, կը հրահանգէր, ուժ կուտար:

(*) Այս երիտասարդը վերջէն ամբաստանուեցաւ փախստական Մուրատ Խրիմեանը պահած ըլլալու ամբաստանութեամբ, եւ գնդակահար եղաւ: Մուամմէր ժանտարմաներուն կը պատուիրէ որ քանի մը գնդակ ալ իր կողմէ մխեն Միրիճանին կուրծքը:

Ատիկա արտաքինն էր, ներքնապէս սակայն չէր կրնար քաշել ան՝ Սեբաստիոյ եւ նահանգին հոծ հայութեան պատկառելի, գերակշիռ թիւը. աչք-աչքով կուտէր անոր նիւթական-տնտեսական բարգաւաճումը, մտաւորական զարգացումը, ազգային-ընկերական յառաջդիմութիւնը, բարեկեցիկ կեանքն ու ապրուստը: Ու օր մը այս մղձաւանջներով այնքան կը տարուի որ, իր բորենային մէկ նոպային մէջ կը գոչէ. «Եթէ Սեբաստիան Ատանայէն գէշ չընեմ, ԵՈՒՖ թող ըլլայ իմ անունիս»:

Իբրեւ Իթթիհատի ընդհ. ներկայացուցիչ ամբողջ Փոքր Ասիոյ, Մուամմէրի ներքին ամենամեծ ջանքը եղաւ ուժեղացնել-զօրացնել ի Սեբաստիա եւ վիլայէթին ամէն կողմերը Իթթիհատը: Թուրք Էշրաֆ դասակարգը երեսէ ձգած-հեռացուցած էր. իր գլխուն հաւաքած էր քաղաքին ամենէն սրիկայ, արընկզակ, ջարդարար դասակարգը: Գիշերները շարունակ ասոնց ընկերակցութիւնը կը վայելէր, դարբնելով զանոնք մոլեռանդ իթթիհատականներ, չմոռնալով նոյն ատեն փայփայելու անոնց վատշըւէր կիրքերը, յոռի բարքերը՝ աղջիկ խաղցնելու խնջոյքներ սարքելով, հաճոյալի ժամանցներ տալով:

Օսմ. «Սահմանադրութեան» տարեդարձի եւ այլ հրապարակային հանդէսներու՝ եռոտանիին վրայ կ'ըլլար ան. ի՜նչպէս կը փրփրէր ու յուզումէն կ'արտասուէ՜ր. Իթթիհատութիւնը փառաց ի փառս կը բարձրացնէր, հռչակելով զայն Թուրքութեան եւ իսլամութեան անխորտակելի? բերդը: «Իսլամական աշխարհին սպասած Մեհտին է ան— Իթթիհատը— որ եկած է» կ'ըլլար իր յանկերգը:

Շարունակ քննական պտոյտի կ'ելլէր վիլայէթին ամէն կողմերը, եւ ամենուրեք նոյն կազմակերպութիւնը, նոյն հայահալած քաղաքականութիւնը, նոյն թունալից հրահանգները, մեթոտներն էր կ'արձակէր, կուտար:

Թէ ի՛նչ էր Մուամմէրի ուսումնական կարողութիւնը եւ մտքի պաշարը,— այդ չհետաքրքրեր զմեզ այնքան. միայն իր մասնաճիւղը եղած է, կ'ըսէին, Ազգաց Պատմութիւնը: Սակայն պատմութեան քաղաքակրթական ու շինիչ կողմերը ուսումնասիրելէ աւելի, բարբարոսական կողմերը, սեւ էջերն էր որ սերտած էր: Հաւատոյ հանգանակի պէս գիտէր թէ Ասորեստանեան բռնակալք ի՛նչպէս իրենց աշխարհահաստ արշաւանքներուն առջեւ քարուքանդ կ'ընէին շէն ու բարգաւաճ աշխարհներ, ու կը դառնային բիւրաւոր գերիներով ու հարուստ աւարով մայրաքաղաք։ Թէ՝ ինչպէ՛ս իրենց իսկ ձեռքով կը փորէին գերիներուն աչքերը, մորթազերծ կ՚ընէին զանոնք եւ անոնց տիկերուն մէջ յարդ կոխելով՝ իրենց պալատներու, տաճարներու պարիսպները կը զարդարէին։ Թէ՝ ինչպէ՞ս Սպարտացիք խորհրդաւոր կերպով մէկ գիշերուան մէջ Հիլօթները բնաջինջ կ՚ընէին. ու անոնց քաղաքները, գիւղերը կ՚աներեւութացնէին։ Թէ՝ ինչպէ՞ս Մարկիանոս, Սիղղա, Պոմպէոս, Հոկտաւիանոս, Անտոնիոս մահացանկեր կը պատրաստէին եւ Հռոմի սալայատակները արիւնով կ՚ողողէին։ Ներոն ինչպէ՞ս կը զուարճանար Հռոմը կրակի տալով, ու պարիսպներուն վրայ նստած՝ Իլիականը–Ոդիսականը երգելով. եւ քրիստոնէից արիւնը վաթելով։ Ս. Բարդուղիմէոսի եւ Սիկիլեան երեկորները՝ Համիտեան ջարդերու արդարացումի դէմ կը բերէր։

Վերջապէս Ազգաց Պատմութեան ո՞ր մէկ յոռեգոյն դասերը չէր սերտած։ Իր մտատիպարներն էին Աթիլլաս, Ճանկիզ–Խան, Տուղրիլ–Ալփասլան. իսկ Լէնկթիմո՞ւր.— ասոնց փառապսակը, Մոնկոլ–Թիւրք քաղաքականութեան ու քաղաքակրթութեան(?!) տարածիչը, աշխարհականացնողը, ժողովրդականացնողը???։ Հիացումով, սքանչացումով կը խօսէր ասոնց վրայ, օր մը ի հարկէ զայնս գերազանցելու մտօք։ Երբ Օսմ. Պատմութեան, Օսմ. Սուլթաններու վրայ դառնար խօսքը, տեսակ մը տհաճութեամբ կ՚ընդունէր Ֆաթիհէն սկսեալ յաջորդ Սուլթաններու ոմանց կիսովին այն լայնամիտ քաղաքագիտութիւնը, որով Օսմ. բաղկացուցիչ տարրերու եւ ի մասնաւորի Հայոց՝ խել մը ներքին արտօնութիւններ շնորհեր են. որով կրցեր են անոնք պահել–պահպանել իրենց ինքնուրոյնութիւնը — կրօն, լեզու, ազգութիւն—, եւ կրցեր են զարգանալ–բարգաւաճիլ, եւ երեւ գըտնել՝ մինչեւ պետական բարձր պաշտօններու հասնելով։ Իր տխղոսին չափ վայրագ, կատաղի ու բարբարիկ՝ Սէլիմն Սուլթան Եավուզ, Մուամմէրի եւ իրեն պէս մտածողներուն համար՝ Օսմ. Պետութեան եւ Թրքութեան պաշտելի կուռքն էր, որ գիտցած էր վերածել ուզելու Օսմ. պետութիւնը միատարրութեան — մէկ երկինքի վրայ մէկ արեւ միայն — Թուրքիոյ մէջ ալ միակ ազգաբնակութիւն՝ Թուրքութիւնը, միակ կրօնք՝ իսլամութիւնը, ու այս մտօք ալ ձեռնարկներ ըրաւ, նոյնիսկ Ղըզըլպաշներու դէմ, կոտորելով անոնցմէ 40,000 հոգի։

Սուլթան Սէլիմ Եաւուզ՝ հիմնադիրն էր, հայրն էր, մարմնացումը՝ Իթթիհատականութեան, ու պահ մը ընդհատուած՝ իրենք — Իթթիհատականք եղած էին վերսկսող, շարունակողն այդ քաղաքականութեան: Եւ ինչոր նախկին Սուլթանք խալտեր էին ընելու — կա՛մ բնաջնջել քրիստոնեայ ազգաբնակութիւնները, կա՛մ, իսլամացնելով՝ ձուլել զանոնք Թուրքութեան հետ, իրենք— Իթթիհատականք ի կատար պիտի ածէին: Մուամմէր մոլեռանդօրէն այնքան տարուած, գինովցած էր այս շօվէնութիւններով, որ բաւ չհամարելով իր շրջանակները թունաւորելու այս արտաոոցութիւններով, ուզելով զայնս կտակել նաեւ Թուրք նորահաս սերունդին, անձնուիրաբար??? ստանձնած էր Սեբաստիոյ Թուրք պետական վարժարանի պատմութեան դասերը, եւ իր այս բարբարիկ գաղափարները լրբաբար կը ջամբէր անոնց ալ, պատրաստելով անոնցմէ մօտիկ ապագայի համար թուրք-կիւճիներ:

Գործոյս սահմանափակ էջերուն մէջ այնքան չպիտի զբաղէինք սինլքոր Մուամմէրով մը, եթէ երբէք անով մեր նպատակը չըլլար ամփոփ գաղափար մը տալ նորելուկ Թուրքութեան — հնոյն յոռեգոյն շարունակութիւնը — եւ Իթթիհատականութեան վրայ — չար երեւումը վաղուց անտի գուշակուած ՆԵՌԻՆ — ի Յայտնութենէ արծուեսլաց Առաքելոյն Յովհաննու եւ ի Տեսլեանէն պարթեւազուն Մեծին Ներսէսի Հայրապետին:

Տ. ԹՈՐԳՈՄ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ՁԵՌՆԱՐԿԸ.— Ի մանկութենէն իսկ անոր գազանային բնազդներուն ու հակումներուն քաջածանօթ Սեբաստահայը՝ դողաց, սոսկաց, հեղ մը սահմռկեցաւ, երբ ան՝ Մուամմէր կուսակալ եկաւ Սեբաստիա: Ամեն ոք եւ բնականաբար Ազգ. պաշտօնական շրջանակներ շա՛տ մութ, շա՛տ չարագուշակ կը գտնէին Սեբաստիոյ մօտիկ ապագան եւ նոյնիսկ Սեբաստահայուն կենաց եւ մահու օրերը համրուած կը համարէին: Ի մասնաւորի նոյն ատենի բանիբուն Առաջ. Տ. Թորգոմ Սրբազան զօրաւոր ձեռնարկներ ըրաւ Սեբաստիոյ Ֆրանսակ. ամերիկ. Հիւպատոսներուն մօտ, որ շուտով Մուամմէր հեռացուի Սեբաստիայէն: Բայց աւա՛ղ որ, իր աշխատութիւնք ձայն բարբառոյ յանապատի մնացին, եւ այդ ձեռնարկներ չկրցին զօրել խախտելու դիրքը մէկու մը, որ Իթթիհատի կարեւոր սիւներէն մին էր:

Տ. Թորգոմ Սրբազան ի պաշտօնէ հարկադրեալ, գէթ առ երեսս, պաշտօնական յարաբերութիւններու մէջ կ'աշխատէր սիրալիր յարաբերութիւնով, վերաբերումով Մուամմէրի գազանային հակումները մեղմել, չեզոքացնել ուզել. դա՝ գայլը՝ գառին փոխակերպել աշխատելու պէս բան մը պիտի ըլլար. ու վերջի-վերջոյ Նորին Սրբազնութիւնը կծուեցաւ անոր հետ. եւ Հրաժարումն ու Սեբաստիայէն մեկնումը վրայ հասաւ:

Մուամմէր շատ ցաւեցաւ? Տ. Թորգոմ Սրբազանի Հրաժարումին վրայ, ո՛չ թէ անոր համար որ Սեբաստահայը կը զրկուէր քաջարթուն Առաջնորդէ մը, այլ անոր համար որ բղըքտելու պարարտ մէկ որսը, նշանաւոր Հայ Եկեղեցական մէկ դէմքը — այնքան վաղ ձեռքէն կը զերծանէր...: Չէ՞ր ըլլար որ փոքր ինչ եւս մնար, ու Թորգոմ Սրբազան ալ Օտապաշեան Տ. Սահակ, եւ Տ. Շաւարշ վարդապետներու ... բաղդին արժանանար...:

ՊՕՅՔՕԹԸ.— Յոյներու հանդէպ կատաղօրէն սկսուած պօյքօթը կը տարածուի նաեւ Հայոցս հանդէպ: Կարելի չէր որ, Սեբաստիան ալ չազդուէր — իբրեւ բազմահայ կեդրոն մը եւ Թուրք մոլեռնութեան վառարաններէն մին: Նոյնինքն Մուամմէր կ'անցնի պօյքօթին գլուխը: Կազմակերպել կուտայ Թուրք ընկերակցութիւններ — շիրքէթներ — առեւտրական ամէն ճիւղերու համար. նոյնիսկ իր քսակէն դրամագլուխներ կը յատկացնէ, անձամբ կը քաջալերէ, կ'առաջնորդէ: Թուրք տղաքներու համար կը բանայ արհեստանոցներ — երկաթագործութեան, քարակոփութեան, ատաղձագործութեան, դերձակութեան, կօշկակարութեան եւն. եւն.: Չը մոռնանք ըսելու հայ վարպետներու առաջնորդութեամբ:

Մինչեւ հոս գովելի են իր ձեռնարկները, եթէ երբէք Թուրք տարրին մօտ կրնար գտնել այդ բաներուն մէջ՝ ընդունակութեան, եւ ձեռներեցութեան ոգի: Անցողաբար ըսենք որ Հայ տարրն ալ նախանձորդ մը եղած չէ, որ Թուրքերը ձեռնամուխ չըլլան առեւտուրի, վաճառականութեան, եւ արհեստի զանազան ճիւղերու, եւ պէտք է ըսել որ Սեբաստահայ արհեստաւորը մեծ սիրով առաջնորդած է Թուրքերու մէջ ճանաֆութիւնը յառաջանալուն եւ բաւական արհեստներու մէջ Թուրք պարկեշտ դասակարգ մը յառաջ եկած էր, շնորհիւ Հայ վարպետներու ձեռնտուութեան: Ինծի հետ շատեր ալ դիտած են որ Հայ վարպետներու մօտ վարժուող Թուրք արհեստաւորներու մէջ բարքի ու վարքի տեսակ մը բարեխառնութիւն, տեսակ մը մեղմացում *յառաջ եկած է· եւ Հայ արհեստաւորութեան հանդէպ սանկ լաւ վերաբերում մը ունէին, եւ կարծես լռելեայն կը խոստովանէին թէ Հայ վարպետներ իրենց սորվեցուցին Դրախտին մէջ արձակուած Աստուածային պատգամը՝ Քրտամբ երեսաց քոց կերիցես զհաց քո:*

Մուամմէր իր գլխուն ժողված Թուրք սրիկաները, կը կազմակերպէ պօյքօթի պրօպականտիստներ, եւ կը ցրուէ զանոնք գաւառի զանազան կողմերը եւ գիւղերը: Ինք անձամբ կ'անցնի այդ պրօպականտի գլուխը· քննական պտոյտի պատրուակին տակ կ'այցելէ ամենայետին Թուրք անկիւններն ալ, ու երբ կը հասկնայ թէ Թուրք շրջանակներու մէջ առեւտրական հայեր կան, կը յանդիմանէ· կը նախատէ, թէ ի՞նչպէս կը հանդուրժեն որ հայ մը զիրենք շահագործէ, ու կը յորդորէ որ շուտով հեռացընեն հայերը, եւ առեւտրական նոյն ձեռնարկները իրենք կատարեն:

Մուամմէրի պրօպականտի բնաբաններէն մին էր· «Օլան թիւրք օղլու թիւրքլէր, պազըրըզ· պիր թէնէքէնի էրմէնի թըխթըխը ինան՝ օն քիւֆլէթի կէչինտիրիօր»: *Ու կը յորդորէր որ հետեւին արհեստի:*

Ապուշ Մուամմէ՛ր, այո՛, Հայ թիթեղագործ մը իր թըխթըխ*ովը ո՛չ միայն ընտանիքի տասը անդամները կ'ապրեցնէ, այլ եւ իր զաւակներուն լաւ ու խնամեալ դաստիարակութիւն մը տալ կուտայ· եւ ի վերջոյ* ոսկի-պիլէզիկ *մը — արհեստ մը— կ'անցնէ անոնց թեւը· ու պարկեշտութեամբ, խնայասիրութեամբ կոկիկ գումար մըն ալ մէկ կողմ կը դնէ: Հայ արհեստաւորի նոյն ձեռներէց ոգին, աշխատասիրութիւնը, պարկեշտութիւնը, եւ մանաւանդ ընտանեկան սրբութիւնն ու առաքինութիւնը պիտի կըրնայի՞ր գտնել Թուրք սրիկայ տարրին քով, Թուրք ընտանեկան անբարոյացած յարկէն ներս: Եթէ այո՛, ո՛ն, յաջողութիւնդ պիտի երաշխաւորէի· բայց դուն ալ լաւ գիտես որ՝* «պին թիւրք՝ պիր թուրփա, ա՛լ թուրփու վէ՛ր թիւրքիւն պաշընա, եէնէ խազըգ թուրփա, գազըգ թիւրքէ...»: *Հազար Թուրք արժէ մէկ բողկ, ա՛ռ բողկը զարկ Թուրքին գլխուն, մէ՛ղք, կրկին մէ՛ղկ, բողկին: Քուկ Թուրքիդ առածն է, որ կուգայ քեզի պատասխանել· Թուրքին հոգեբանութիւնը, անոր բարոյական արժէքը այնքան պայծառօրէն բիւրեղացուցած իր մէջ:*

ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՎՐԴՈՎՈՒՄԸ ԵՒ ԴԻՄՈՒՄԸ.—

Հայերու վրայ շատ պաղ տպաւորութիւն մը կ՚ընէ պօյքօթը· պահ մը կը վրդովուին, կը յուսալքուին· մանաւանդ վաճառականները։ Դիմում կ՚ընեն Մուամմէրի, որ սակայն իր շնական դարձուածքներով կ՚աշխատի համոզել թէ՝ սխալ հասկցուած է· հայերու հանդէպ ո՛չ մէկ քայլ առնուած չէ պօյքօթի անունով, եւ թէ Թուրքերու մէջ արհեստի, վաճառականութեան ճաշակը եւ ոգին արթնցնելու ձեռնարկ մըն է· ուրիշ ոչինչ։

Բայց Հայ վաճառականին ու արհեստաւորին համար ի՞նչ տեղը կար վրդովուելու· պօյքօթ ընելը դիւրին է· մանաւանդ գգուելով Թուրք ժողովուրդին ֆանատիկոսութիւնը· բայց թէ օրը օրին անոնց աղաղակող պէտքերը լրացնելու, գոհացում տալու համար՝ պօյքօթի հեղինակները ի՞նչ ունին տեղը դնելու· արդարեւ ոչինչ· եւ բնական էր թէ կիրքերը պահ մը գերագրգռուելէ վերջ՝ երբ իջնային, ամէն ինչ պիտի մտնէր իր բնականոն սահմաններուն մէջ, ջուրը իր բնական ընթացքը պիտի գտնէր, եւ այդպէս ալ եղաւ։

Պօյքօթի հեղինակներն իսկ հասկցան թէ կրօնական մոլեռանդութիւնը եւ կոյր ազգայնամոլութիւնը անզօր ու բութ գործիքներ են գէթ տնտեսական խնդիրներու մէջ, նոյնիսկ Թուրքին պէս ոչխարամիտ ժողովուրդի մը համար, ու անկարող՝ զանոնք ետ կեցնելէ Հայոց հետ որեւէ գործառնութենէ։ Հասկցան իրենք ալ, ու պահ մը սկսան — ինչպէս կ՚ըսեն — իշուկ իշուկ մտմտալ բրածնուն վրայ։

ՀՐԴԵՀՆԵՐԸ.— Հայերը նիւթականապէս, տնտեսապէս փճացնել, մոխիրի վրայ նստեցնելու ուրիշ միջոց մըն է որ ձեռք կ՚առնուի։ Հրդեհներն են որ ծայր կուտան սիսթեմաթիքօրէն· իրարու ետեւէ մոխրակոյտի կը վերածուին Մարզուանի, Ամասիոյ, Սեբաստիոյ, Եւդոկիոյ եւ մինչեւ Տիգրանակերտի ամբողջ շուկաները։ Այս հրդեհումներու մէջ քիչ վնասով դուրս ելողը Սեբաստիան եղաւ· Եւդոկիոյ վնասը 300 հազար ոսկի կը հաշուըւի· ոչ նուազ ծանր Ամասիայի եւ Տիրանակերտի վնասները։

Եւդոկիոյ հրդեհին գիշերը Առաջ. Տ. Շաւարշ վարդապետ մէկուկէս ժամ հեռու Յովակիմ-Աննայի վանքը կը գտնուէր· գիշերով կը տեսնէ լափլիզող բոցերու վեր այերք սիւնանալը· կը ցատկէ Սեւուկին վրայ (սեւ ընտիր նժոյգ մը ունէր)· ծիծեռնակի մը արագութեամբը կը սուրայ քաղաք· մէկ կողմ կը նետէ վերարկուն· կ՚անցնի հրդեհը մարելուն գլուխը· ոստիկաններուն եւ Թուրք պաշտօնեայներուն անտարբերութիւնը տեսնելով, խարազանը քաշած՝ կը մտնէ անոնց կողերը: Կը յաջողի Ազգ. կարեւո՛ր կալուածները ազատել հրդեհէն:

Ամէն տեղ ալ որոշապէս հասկցուեցաւ, ապացուցուեցաւ թէ՝ նոյնինքն Թուրք կառավարութիւնն էր այս հրդեհներու բացարձակ հեղինակը:

Իրարու ետեւէ հրդեհուեցան Մարզուանի, Ամասիոյ, Սեբաստիոյ ալիւրի գործարանները, բոլորն ալ Հայ սեփականատէրերու(*):

ՕԼԿԵՆԻ .— Ռուս նշանաւոր թերթի մը թղթակիցը Հայաստան կը պտտի: Տիգրանակերտէն անցնելով եկաւ Սեբաստիա, Իզմիր-օթէլը իջաւ: Անմիջապէս օթէլին ներսը, դուրսը, դուռերը, ճամբաները գաղտնի ոստիկաններով շրջապատուեցաւ: Քովը մօտեցող չեղաւ. մարդը հասկցաւ, բողոքեց Մուամմէրի. որ սակայն անմիջապէս հերքել ջանաց. հսկողութիւնը ի հեռուստ կ'ըլլար: «Հողդար»ի խմբագրութենէն(**) եւ Ազգ. մարմիններէ ներկայացուցիչներ կամաց կամաց սկսան մօտենալ, տեսակցիլ, Հայ ցաւերը պատմել—ներկայացնել: Հնչակեանք ալ մի տեղեկագիր ներկայացուցին:

Խնդիրը այդ չէ. Օլկենի(***) մեկնելէն վերջ՝ Մուամմէր սանկ չնական կէս ժպիտով մը, եւ քիչ մ'ալ մտերմաբար՞ Դաշնակցական ներկայացուցիչ պ. Վահան Վարդանեանի կը հարցը-

---

(*) .— Հրդեհումներով Հայերը տնտեսապէս փճացնել Թուրքական հին մեթոտներէն է. 1874–ին ալ Եօզկաթէն սկսեալ մինչեւ Զէյթուն–Մարաշ–Սեբաստիա եւ մինչեւ Վան, խոշոր հրդեհներ փճացուցին ու մոխիրի վրայ նստեցուցին Հայութիւնը:

(**) Թուրք «սահմանադրութեան» հռչակումէն քիչ վերջ էր. գաւառացի երիտասարդ գրող մը — Կարապետ Ս. Պարսամկան հիմնեց տպարան մը եւ «Հողդար» գրական թերթը: Երկու տարի հրատարակելէ վերջ՝ տպարանը եւ թերթը ծախեց Դաշնակցականներուն:

(***) Օլկենիի այս ուղեւորութեան տեղեկագրերը հրատարակուեցան «ՄՇԱԿ»ի մէջ: «ԱՆՀԵՏԱՑՈՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ» խորագրով: Օլկենի գիշեր մըն ալ ի Ս. Նշան Սանասարեան վարժարանը հիւրասիրուեցաւ:

նէ.— Ի՞նչ է որ այս մարդուն (Օլկէնիի) անցած ճամբաներուն վրայ բաներ մը տեղի կ'ունենան, դէպքեր մը կը պատահին...:

Միամիտն Վարդանեան, եթէ ոչ արթնամտութեամբը, գէթ մօրուքին սրածայրութեամբն ալ չկրնար թափանցել խորամանկ Մուամմէրի նենգ մտքին խորը, թէ ի՞նչ հաւկիթ է որ՝ ան կը գլորէ իր առջեւ: Ու Մուամմէր նոյնօրինակ դէպք մը— ահռելի ու յանդուգն — կը պատրաստէ ու կը սարքէ Օլկէնիի անցնելիք ճամբուն վրայ, էնտիրէսի հովանուտքին տակ. այն է՝

ՀՕԼՊՐՈՒԿԻ ՍՊԱՆՈՒՄԸ.— Հողդարի դալարաւէտ բարձունքին վրայ բազմող Ամերիկեան հոյակապ գոլէճի Միսիոնար-բըօֆէսորը՝ պատուական ու ազնիւ Հօլպրուկ կամ Հօլպուրկ 1913-ի դպրոցական արձակուրդը անցնելու համար կ'երթայ յէնտիրէս — վայր ջրառատ ու պտղալից — հնամենի հաստաբուն ծառի մը հովանիին տակ կը զարնէ վրանը: Մահացու դաւադիր գնդակը գիշեր մը կը մխուի կուրծքը. քունէն ընդոստ՝ հազիւ՝ ա՜հ, ոճրագործ ձեռք, զիս սպաննեց, կ'ըսէ, ու անկենդան կ'իյնայ:

Դէպքի հետեւեալ օրն է. Մուամմէր կը կանչէ Ամերիկ. փոխ հիւպատոս Տօքթ. Քլարքը, եւ Միսիոնար Մսթ. Փարթրիչ. ու դէպքը կը հաղորդէ անոնց շատ ցուրտ անտարբերութեամբ մը. իբր հասարակ տեղիք պատահած բան մը, նոյնիսկ առանց ցաւակցութիւն յայտնելու, գէթ պաշտօնական ձեւակերպութեան մը համար:

Ամերիկեան եւ Ազգ. Ուսանողական շրջանակներու եւ Սեբաստահայ ժողովրդեան մէջ սրտաբեկութիւնը մեծ կ'ըլլայ այնքան պատուական մէկու մը եղեռնական ու եղերական այս յեղակարծ վախճանին վրայ:

Մսթր Փարթրիչ կը փութայ ոճիրին վայրը յէնտիրէս. տեղւոյն վրայ քննութիւնք յառաջ կը տարուին ոճրագործը երեւան բերելու համար: Խօսուեցաւ թէ բուն ոճրագործը երեւան եկեր է, ու ինքնին — զինուորագրութենէ թուրք փախստական մը— կը խոստովանի թէ ոճիրը ինք գործած է. բայց սխալած է. կ'ամբաստանէ թէ սպանեալին հետ գտնուող ուսուցիչ Նշան Աւետիքեան, ետեւէ եղած է սիրային յարաբերութեան մտնել իր — ոճրագործին — կնոջը հետ, որուն ի վրէժ մտադրեր է զանի սպաննել. բայց գնդակը վրիպումով Միսիոնարին հանդիպեր է:

Ուսուցիչ Աւետիքեան ալ կը բանտարկուի ի Գարահիսար:

Մուամմէր՝ ոճիրին չարժառիթը Աւետիքեանը եղած ըլլալ կը համոզէ Տօքթ. Քլարքը, ու Ամերիկեան միսիոնարի մը պարզամտութեամբը՝ ան ալ մասամբ կը հաւատայ թէ այդպէս եղած կրնայ ըլլալ — կարծելով թէ Ամերիկեան ուղղամիտ պաշտօնեայի մը դիմացն է որ կը գտնուի:

Բայց Մըսթր Փարթրիչ աւելի գիտակ Թուրք նենգամտութեան. եւ վստահ իրենց ուսուցչին բարոյական նկարագրին վըրայ, անիկա համոզուած էր թէ պարզապէս Մուամմէրի մէկ դաւադրութիւնն էր այս եղեռնը: Պոլսէն Ամերիկ. դեսպանատան կողմէ մասնաւոր քննիչ կուգայ. երկար–բարակ քննութիւն, դատավարութիւն: Ոճրագործը յայտնապէս կը պաշտպանուի, կ'արդարացուի դատարանին առջեւ. ոճիրը Հայերու կը վերագրուի. ուսուցիչ Աւետիքեան մահուան կը դատապարտուի. քիչ կը մնայ ո՛ր կախաղան բարձրանար: Միսիոնարք կերպով մը դատէն վազ կուգան:

Մուամմէր իր նպատակին հասած էր. ասով՝ ան խնդաց Ամերիկացիներու քթին թէ՝ Թուրքիան այլ եւս իրենց գիտցած Հին Թուրքիան չէ. ուր Էճնէպիներու կեանքը յապահովի եղած ըլլայ. թէ՝ Քափիթիւլասիոնները՝ որով կը պաշտպանուէին անոնք՝ այլեւս կարեւորութենէ զուրկ մեռեալ տառ էին: Այս տէռորը սարքելով՝ Մուամմէրի երկրորդ տեսակէտը՝ ներքնապէս Թուրք ժողովուրդին հասկցնել էր թէ՝ ո՛չ միայն հասարակ կեավուրի մը— որպիսին է Հայը — այլեւ Էճնէպիի մը կեանքն իսկ հաւու մը չափ արժէք չունի այլեւս Թուրք կառավարութեան — Իթթիհատականութեան առջեւ:

Եւ վերջապէս Օլկէնիի անցած ճամբուն վրայ այս մեծ եղեռնը սարքելով, օր մը ամբաստանել զՀայն թէ, անոնք այս կարգի ոճիրներ գործելով, կ'ուզեն Թուրքիան անապահով ցոյց տալ օտարներու, օտար թղթակիցներու առջեւ: Եւ ճիշտ այս ուղղութեամբ, Կ. Պոլիս Թուրք կառավարութեան հրատարակած Ինքնարդարացումի գրքին — ի մասին Հայոց տեղահանութեան ու ջարդերուն — Սեբաստիոյ բաժինին մէջ՝ Մսթըր Հօլպուրկի այս սպանումն ալ վերագրուած է Հայոց: Տեղն է ըսել Թուրք ասածը՝ Նամուզ խըրսըզ մալսահիպին աստըրըր:

ՍԸՎԱԶ՝ ԳՕԼ–ՕՐՏՈՒ.— Թուրքիոյ զինուորական վարչութիւնը եւ վերակազմութիւնը Գերմանիոյ կը յանձնուի: Սըվազ ալ բանակաթեւերէն մէկը կ'ըլլայ: Քաղաքին չուրջ փութոյպըն–

դուլթեամբ զօրանոցներ կը կառուցուին: Ս. Նշանի ընդարձակ հողերուն ոտնձգութիւն կ'ըլլայ. զօրանոցներ կառուցանել կ'սկըսին: Ազգը խորապէս կը յուզուի: Ազգ. իշխանութիւնք հարկ եղած զօրաւոր դիմումները, ընդդիմութիւնը կը կատարեն: Մուամմէր մերթ նպաստաւոր–խաբուսիկ, մերթ աննպաստ դիրքեր կը բռնէ: Քաղաք. Ժողովոյ արիասիրտ Ատենապետը— Ջիլէցի Բենիամին Թօփալեան, եւ Երեսփոխ. Ժողովոյ Ատենապետ Ոսկան–Ասլան Ազգ. հողերու եղած այս բռնագրաւումներու մասին Մուամմէրի հետ բազմիցս բաղխումներ կ'ունենան, եւ այդ օրէն Մուամմէր միտքը կը դնէ ասոնց դասը տալ...:

ԳԵՐՄԱՆ ՍՊԱՅԻ ՄԸ ՆԱԽԱՆՁՈՒ ՄԱՂՁԸ.— Սեբաստիոյ Գօլ–Օրտուի գերման սպաներէն մին՝ օր մը Թուրք պաշտօնական շրջանակի մը մէջ դիտել կուտայ Հայերու ձեռներէց ոգին, նիւթական բարգաւաճումը, բարեկեցիկ վիճակը, մտաւոր զարգացումը. եւ Թուրքերու՝ աննախանձելի դիրքը այս ամէն տեսակէտերով. եւ կ'աւելցնէ թէ ի՞նչպէս Թուրքերը թոյլատու գտնուեր են որ անոնք — Հայերը — այսքան յառաջանան. եւ կ'ըսէ, եթէ ասոնց այրերը առնուին, անոնց կնիկները իրենց ձեռարուեստովը, ճարտարագործութիւնովը պիտի կրնային ապրեցնել ինքզինքնին ու դարձեալ գերազանցել Թուրքերը:

Ընդհ. պատերազմի առաջին օրերուն ալ Խարբերդի գերման միսիօնարները Հայերուն դիտել կուտան. «Հայե՛ր, խորհեցէք թէ քաղաքական որպիսի սեւ ամպեր կուտակուած են ձեր վերեւ. եւ ինչ սոսկալի մրրիկներ պիտի պայթին ձեր գլխուն... երբ դուք Համաձայնականներուն թմբուկն է որ կը տափէք այնքան եռանդով, եւ խելագարուած...»:

ԳԵՐՄԱՆՔ ՏՈՒՆ ԿՈՒՏԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ՝ ՀԱՅԵՐԸ ՏԵՂԱՀԱՆ ԸՆԵԼ.— Պալքանեան պատերազմէն քիչ առաջ եւ ետք, Հայոց Հողային Հարցը *սուր հանգամանք մը առաւ Պոլսական Հայ լրագրութեան մէջ: Հայկական Հարցն էր որ կը յուզուէր ու կը ծեծուէր անուղղակի կերպով: Առ այդ՝ Թուրք թերթերու պատասխաններէն մին յոյժ ուշագրաւ էր. ինչպէս կ'ըսեն.* փօստ *մըն էր որ նետեցին Հայերու առջեւ. ըսին, առաջարկեցին. Հայերու սեփական հողերու վրայ տասնեակ տարիներէ աստի (95–96–ի կոտորածներէն ի վեր) քիւրտեր են որ հաստատուած են, տուներ շինած, ծառեր տնկած, հողեր մշակած. փոխանակ այդ հողերու վրայ հաստատուածները հանելու, լաւ չըլլա՞ր որ հո–*

ղազուրկ Հայերուն Միջագետաց մէջ ընդարձակ հողեր տրուին. երթան ու հոն բնակին, հաստատուին: «Նոր Աշխարհ» եւ «Բիւզանդիոն» էին միայն որ թափանցեցին այս խօսքերու դաւադիր մտքին ու պատասխանեցին. Փոխանակ Երկրին ու այդ հողերուն բուն սեփականատէրը — Հայերը — Միջագետք փոխադրելու ի՛նչու անոնց հողերը յափշտակողները չփոխադրուին:

Թուրքին աչքը քրիստոնեան է որ կը բանայ, կ՚ըսեն. եւ այս միտքը պարզապէս գերմաններու տուած դասն էր. թէ ի՛նչպէս. — Գերմանք Պաղտատի երկաթուղին երկարելէ վերջ, քննիչներ ղրկեցին երկրին տնտեսական–արդիւնաբերական վիճակը քննելու համար. տեսան եւ գիտէին թէ Միջագետք՝ արդարեւ չա՛տ արգաւանդ երկիր, բայց ծայրէ ի ծայր ամայութիւն է որ կը տիրէ հոն. վաչկատուն, աւազակաբարոյ, բարբարիկ ցեղերու բնակավայր միայն: Անվարտի-Ջլէբաց անապատի զաւակ հագարացի՞ն, ոճրագործ քիւրտը՞, բոբենարնոյթ չէչէ՞նը, թէ ծուլաբարոյ տխմար Թուրքին բազուկնե՞րը պիտի արդիւնաբերէին այդ անծայրածիր հողամասերը:

Գերմանք տեսան, եւ խելքներնին կտրեց թէ, եթէ կայ Թուրքիոյ մէջ ազգաբնակչութիւն մը որ տնտեսապէս կրնայ զարգացնել, բարգաւաճել ու ծաղկեցնել Միջագետքը, այդ ալ միա՛յն ՀԱՅԸ կրնայ ըլլալ: Տուն տուին Թուրքերուն, փոխադրելու զՀայս ի Միջագետս, եւ մէկ քարով երկու ճնճղուկ զարկած ըլլալ — Միջագետքը բարգաւաճել, եւ Թուրքը միանգամ ընդմիշտ ազատել Հայկական Հարցի մղձաւանջէն: Ռուսիոյ՝ «Հայաստանը առանց Հայու» *բանաձեւին մէկ ուրիշ տպագրութիւնն էր այս:*

Այսպէս օձուն աղու *(թոյն)* տուողը *Գերմանիան եղաւ. եւ այդ օրէն Թուրքին աչքը բացուեցաւ. ծրագրեց Հայոց ո՛չ միայն տեղահանութիւնը, այլեւ բնաջնջումը, սպասելով յարմարագոյն առիթին:*

ՉԱՐԱԳՈՒՇԱԿ ՆՇԱՆՆԵՐ.— *Թուրքին չարանենգ ծածկամըտութիւնը անօրինակ է. ըսինք մինչեւ քեզ սպաննելու վայրկեանը երբեք գոյն չտար. Թրքական կեղծ քաղաքավարութեան դիմակը երեսէն վար չառներ: Թուրքին հոգեբանական նրբութիւններուն յոյժ քաջատեղեակ եղող մը միայն կրնայ անոր՝ անխորհրդաբար բերնէն փախցուցած մէկ բառէն, մակաբերել թէ ի՛նչ նենգամտութիւն թագնուած է անոր մէջ:*

Հայերու զինուորագրութեան օրերուն է․ Իտարէ Մէճլիսին առջեւ Հայ պատանիներու տարիքի ճշտում կը կատարուի․ Առաջ․ Տ․ Թորգոմ Սրբազան անոնցմէ շատերուն չհաս եղած ըլլալու կողմը կը բռնէ․ Միւֆթին կը սրտնեղի, Սրբազանն ալ Միւֆթիին կը նեղանայ․ ոտքի ելեր պիտի երթայ․ Իտարէի անդամներէն Շէյխ–Ահմէտ Միւֆթին հանդարտեցնելու համար ցած ձայնով բաներ մը կը մրթմրթայ անոր։ Թորգոմ Սրբազան անտարբեր երեւոյթով մը թէեւ, բայց թէ ականջը այն կողմը կ՚ըլլայ․ հազիւ մի քանի չարագուշակ բառեր կը լսէ․ Հայերը զինուորագրուեր են կամ ոչ՝ հաշիւը նոյն է․ այսպէս թէ այնպէս չէ՞ որ անոնց մաֆֆը որոշուած է․․․

Թորգոմ Սրբազան բնական է շատ կը զգածուի։ Մէճլիսին պաշ–քեաթիպը Թէյֆիկ էֆ․ խօսակիցներուն աւելի մօտը գտնըւելով, վերջէն Թորգոմ Սրբազան կը հարցնէ անոր թէ՝ Շէյխը ի՞նչ ակնարկութիւն էր որ ըրաւ․ Թէյֆիկ էֆ․ չկրնար ծածկել թէ խօսքը Հայոց նկատմամբ չէր, եւ թէեւ չի ալ յայտներ ըսուած խօսքերը, բայց թէ արդէն գիտես կ՚ըսէ․ Շէյխը խօսքը չգիտցողին մէկն է, եւ ըսածը կարեւորութիւն չունի։

ԿՆՔԵԱԼ ԹՈՒՂԹԵՐ ՄԸ ԿԸ ՑՐՈՒԸՒԻՆ․— Ղըզըլպաշները, քիւրտերը եւ այլ իսլամ տարրերն ալ դուրս ձգուելով, զուտ թուրք տարրին, քաղաք թէ գիւղ, կնքեալ թուղթեր մը բաժնուեցան․ եւ վերջէն մասնաւոր պաշտօնեաներ, ժանտարմաներ երթալով կը բանան, եւ ստորագրել կուտան Մըխթարներուն, իմամներուն, գիւղապետներուն։

Կնքեալ թուղթերու բովանդակութիւնն այս է եղած․ «Այո՛, մեր արիւնովը, մեր կեանքովը, ինչքովն ու ստացուածքովը պատրաստ ենք պատերազմելու»։

Հայ շրջանակներու մէջ շատ յուզուեցաւ այս խնդիրը․ լրագիրներու ալ հաղորդուեցաւ․ ըսին զինուորական խնդիրներու համար է, տեղի չկայ վրդովուելու։

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ԿՆՔԵԱԼ ԹՈՒՂԹԵՐ ԿԸ ՑՐՈՒԸՒԻՆ՝ անխտիր, բոլոր ազգաբնակութեանց մխթարներուն եւ գիւղերու գիւղապետներուն, խստիւ պատուիրելով որ մինչեւ յատուկ պաշտօնեաներ չգան, չբացուին։

Այդ օրերէն իսկ առանց զգացնելու՝ երկիրը տեսակ մը պաշարման վիճակի ենթարկուած էր, արտասահման գնալ ուզողներու անուղղակի ծանր արգելքներ կը յարուցուէր, եւ նաւա–

հանդիսաներէն մարդ չէին անցներ։

1914 Յուլիսի 21-ի գիշերը կը բացուին կնքեալ Թուղթերը եւ ի ձայն տավուլ-զուռնայի կը հրատարակուի՝

Բ.

ՍԷՖԷՐԸ-ՊԷՐԼԻԿԸ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԶՕՐԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԶՕՐԱՇԱՐԺԸ.— Լաւ չեմ յիշեր, այդ սեւ օրը, կարծեմ կիւրակիէն երկուշաբթի լուսցաւ. ամեն փողացագլուխ, բոլոր անցքերու աչքի զարնող տեղերը, հեռագրաթելերու սիւներուն վրայ, յայտարարութիւններ փակցուելիք սովորական ճակատները՝ ամենուն աչքին կը զարնէին ընդհ. զօրահանութեան յայտարար Թուղթերը, կանանչ-կարմիր դրօշանկարով, Թնդանօթ-սուր-հրացանի նկարով հովանաւորուած եւ վերտառուած՝

«Ամէն մարդ զէնքի տակ»։

Այսքան անսովոր, այսքան անակնկալ իրողութեան, յեղակարծ իրականութեան առջեւ ամեն ոք յապուշ կրթուած, իրարու երես կը նային։ Ինչո՞վ մեկնել, իրենք ալ չեն գիտեր...։

Ախսը-Ասքէրը տենդոտ կերպով գործի սկսած է. ժողովուրդը գունդագունդ կը դիմէ մխթարներու առաջնորդութեամբ Ուլու-Ճամին. որու ընդարձակ բակը, ներսը, դուրսը արձանագրուողներու հոծ բազմութիւնը լեցուած է խիտ առ խիտ։ Մզկիթներ, եկեղեցիներ, դպրոցներ, հայերու մեծ տուներ հետըզհետէ կը գրաւուին. արձանագրուող զինուորներու համար զօրանոցի, հիւանդանոցի կը վերածուին։ Գավազ-Եազին, Փնծորակին ձորը, Կապուտիկը, Ջօրախին-Մատները, Ս. Թոխչը, Գարտաշլարի սարերը ամբողջ մարգարանի վերածուած են. Նորագիր զինուորներ կը մարզուին փութոյ պնդութեամբ, Յուլիսեան չոգերուն ներքեւ արիւն-քրտինք Թորելով։

Մանաւորապէս իսլամ տարրին կանուխէն պատուիրուած էր Թէ ընդհ. զօրաշարժը յայտարարուելուն, ամեն ոք հինգ օրուան պաշարը կապած՝ դիմէ զինուորական պատկանեալ կեդրոնը։ Օրական՝ շրջակայ գաւառներէն կուգան կեդրոն — Սըվազ. ընդհ. Նուզեո, մարդկային հեղեղ մը ծածկած է բոլոր շուկաները, անցքերը, Ախսը-Ասքէրի պաշտօնատուներու առջեւները։

ՀԱՅՈՑ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայերն ալ՝ 18–45 տարեկան ենթարկուած են այս ընդհ. զինուորագրութեան: Խանութպանը, վաճառականը, առեւտրականը, արհեստաւորը, գրագէտը, վարժապետը, պանգայի պաշտօնեան, գործի գործարանատէրը, կառավարական պաշտօնեան ամէնքը անխտիր հետզհետէ զինուորական շարքերու մէջ կ'առնուին, զինուորական չարքաշ, ապերախտ, դժնդակ կեանքին մէջ կը մտնեն. այն ալ Թուրք զինուորականութեան: Այդ ախտավարակ տէրութեան փոխան ինչի՞ն, ո՞ր վայելած բարիքին. կեանքի, ինչքի, պատուի ո՞ր ապահովութեան փոխան:

Մարզանքի ատեն զինուորական մարզիչներն ալ տեսակ մը հեգնանքով, արհամարհանքով կը վերաբերուին օճիք-փողկապաւոր, շիք հագուելու վարժ հայ դասակարգին հետ, քիչ մը աւելի կը չարչրկեն, կը յոգնեցնեն, կը դաժնեն, հեւիհեւ վազել, գետնամած պառկիլ, ընդոստ ելլել, բլուրներէ վեր շուլլուիլ, արիւն-քրտինքները թաթխուիլ: Շատերը շնչասպառ կ'իյնան. վրանին խնդալ կուտան. «Եեա՛՛, նասը՞լ հանգիստ՝ վաճառատունները նստիլ ծալապատիկ, միամիտ թուրք գիւղացին խաբելը գիտէի՞ք. հայտէ՛, նայինք» եւն.:

Հայ հոգեւոր պետեր 25–45-նոցներուն համար դիմումներ կը կատարեն. վեր-վար արդիւնքը այսքան միայն կ'ըլլայ. քրիստոնեայները կ'արտօնուին պէտէլ տալու: Ամէն մարդ, շուտով կապէ-կոտրէ 44 ոսկին կը ցնծայ. մեծաքանակ ոսկի կը վճարուի. զուրցուեցաւ թէ Հայերու տուած պէտէլի գումարը եղած է 12 կազի թիթեղ ոսկի:

Այս ընդհ. զօրաշարժէն քիչ առաջ էր. մեր պոլսական լրագրերը «Դէպ ի Երկիր դառնալու» թմբուկը կը զարնէին մեծ աղմուկով, ոսկի երազանքներով, կանանչ-արտեր ցուցնելով: Սեբաստացի բաւական մեծ թիւ մը երիտասարդներ ալ վերադարձած էին. եկան ոտով-ձեռով ընկան այս անել տղմուտին մէջ:

Հայ լրագրերու ո՛ր մէկ խենթութիւնները, թեթեւութիւնները, անհեռատեսութիւնները...:

ԹԷՔԷԼԼԻՖԸ ՀԱՐՊԻՅԷ, ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՊԻՏՈՅԻՑ ԳՐԱԽՈՒՄ.— Սէֆէրը-Պէրլիկի հրատարակութեան հետ կիսապաշտօնական կերպով կը յայտարարուի թէ, ինչպէս ամէն մարդ այլեւս զինուոր է, անոնց ինչքը, ստացուածքը, ապրանքն ալ զինուորական իշխանութեան տրամադրելի են ի պէտս պատե–

բազմական անծայրածիր ծախուց։ Ուստի եւ՝ անմիջապէս կը կազմուի Զինուորական պետոյից գրաւման յանձնաժողով։ Հայերու վաճառատուները, արհեստանոցները, խանութները, մթերանոցները, ամբարները, ներքեւ–վրայ կ՚ընեն. կը գրաւեն ամեն ինչ. ի՜նչ.— ինչ որ ալ ըլլայ. ինչ որ աչքերնին կը տեսնէ. մինչեւ իսկ մետաքսեայ թաշկինակներ, տղու խաղալիքներ, օղիի, սուրճի գաւաթներ. ամեն, ամեն ինչ։ Գրաւուած ապրանքները բեռնակիրներով, կառքերով կը փոխադրուին զինուորական մթերանոցները. անկիւնի մը գլուխը նստող հնակարկատի մը ձեռք մը կաշին իսկ գրաւելնին տեսայ. գրաւեալ ապրանքներու փոխան կը տրուի կտոր մը թուղթ, վրան մի քանի թուանշան չպրտուած, իբրեւ մուրհակ օր մը փոխարժէքը գանձելու ապահովութեամբ???։

Հայերը ապրանքնին կը թաքցնեն, կը փախցնեն, տուները կը փոխադրեն. լրտեսողներ կը վխտան. փախցուած ապրանքներ ամբողջութեամբ կը գրաւուին առանց փոխան–մուրհակի, ու տուգանք մըն ալ կ՚առնուի, ապրանքին տէրը կը բանտարկուի, վաճառականներու տուները կը խուզարկուին։

Թուրք վաճառականներէ շատ աննշան բաներ մըն է որ կը գրաւեն այն ալ առ ի ցոյց, եւ գիշերայն կրկին վերադարձնելու պայմանաւ. երբեմն ալ յայտնապէս կ՚ըսեն թէ՝ Թուրքերը դեռ նոր գործի սկսած են, տեղը չկայ անոնցմէ ապրանք վեր առնելու։ Անոնք սկսնակներ են...։

Կը գրաւուին մսագործներու ոչխարի հօտերը, ապխտավաճառներու նախիրները, մորթի վաճառականներու մորթերը. տասնեակ, քսանեակ հազար, հարիւր հազարեակ ոսկիի արժողութեամբ ապրանքներ։

Կը գրաւուին բոլոր հայ կառապաններու կառքերը, ձիերը, բոլոր կազմածքներով, ասպազէններով։ Բրգնիքցիք, Կավրացիք, Ղալաթացիք քառաձի կառքերու մեծ կարաւաններ չիտկած էին. եւ կանոնաւոր կերպով Սամսոն–Սեբաստիոյ ներածումն ու արտածումը կը փոխադրէին. ամեն մէկ ձիերնին կ՚ըսես հրեղէն ձի, վիշապաձի։ Կառավարութիւնը ասոնց ալ հրաւէր ըրաւ բերել–յանձնելու իրենց բոլոր կարաւանները։ Մարդիկը մէկ մասը յանձնեցին. մնացեալ ձիերը լեռներու մէջ տարեր պահեր էին. ժանտարմաներ գնացին ի խոյզ եւ ի խնդիր. տէրերը ծեծեցին, գանակոծեցին, տանջեցին, գտան տեղերը։ Օր մը իրիկուան մօտ էր․ չուկաները անսովոր եռուեփ մը կար․ ամեն մարդ չուկայի ճիտակը իջած էր․ այդ գիւղացիներու ձիերու երամակն էր որ կը բերէին․ տէրերուն թեւերը կապուած, նկուն, գետահոսան արցունք աչքերնուն վար կը վազէր: Ժանտարմաներ, մարթինիները տնկած, երամակին առջեւէն, ետեւէն, կշտներէն, փքացած, կուրծքերնին կուռ, նա կ՚ըսես ո՞ր թշնամի պարտեալ բանակին աւարն է որ կը բերեն:

Կը գրաւուին Հայ գիւղերու եզնասայլերը, ամեն մէկ սայլի իբրեւ սայլորդ՝ հալւոր մը, պառաւ մը, հարս-աղջիկ, կամ մանուկ մը եւս առնելով․ զի այրերը զինուոր առնուած են: Էշերը— Քրիստոսաբարձ այդ խոնարհ ու համբերատար կենդանիներն ալ անմասն ու անբաժին չմնացին․ անոնցմէ ալ էշէկ–ալայիներ կազմուեցան:

Սանասարեան վարժարանի նորոգ շէնքի շինութեան համար մթերուած 1000 ոսկիի արժողութեամբ ատաղձներն ալ գրաւուեցան եւ յատկացուեցան զինուորական շէնքերու շինութեան:

ԽԱՒԱՐՈՒՄՆ ԱՐԵԳԱԿԱՆ․— Եթէ յիշողութիւնս չսխալէր, 1914 օգոստոսի մէջ էր, 14-ին պիտի ըլլայ, տեղի ունեցաւ արեգական ամբողջական խաւարումն․ հազիւ դանկի մը կռնակ բաց տեղ մնացած էր․ բռնելէն մինչեւ թող տալը 3 ժամու չափ տեւեց․ խաւարը տիրեց երկրի վրայ․ Թռչուններն ալ սասանեցան: Ամեն մարդ մրոտած ապակիներ աչքերնին, արեգակը կը դիտեն: Յայտնի է թէ մեր գաւառներ արեգական, լուսնի խաւարումն բարեգուշակ չեն նկատեր: Բանասիրական հետախուզումներուս մէջ, բաւական մըն ալ հետաքրքրուեր, հետամուտ եղեր եմ մեր նախնեաց տեսաբանական գիտութեանց — Վեցհազարեակի, Անանիա Շիրակացւոյ Համարողութեանց, Ախտարական գրոց, Տոմարական գիտութեանց, ի՛նչ կ՚ուզեն թող ըսեն անոնք՝ որոնք ցնորական համարեն զայսոսիկ: Արեգական այս խաւարման մասին բաւական պրպտումներ ըրի: Մասնաւորապէս ի Տոմարական գիրս՝ նոյն եւ յաջորդ տարիներու մէջ պատահելիք բոլոր արիւնահեղ պատերազմներն ու անցքերը տարտամօրէն եւ ընդհանուր գծերով գուշակուած էին: Բայց աւելի որոշակի յայտնուած էին յԱրեւելս պատահելիքները․ ի մասնաւորի Հայոցս համար որոշ կերպով ըսուած էր․ «Աւերումն Հայաստանի, առնուլն զքաղաքն Հայաստանեայց այլազգիք, եւ յամենայն քաղաքս ձայն ահի արկանի»․ տեղահանութիւնները չօշափող խօսքեր, Ռուսիոյ քայքայումը, ընդերեար պատերազմելնին, մեծ խռովութիւններ ծագիլը, բաժան բաժան լինելը, ձարը սպաննըւիլը, ուրիշ կայսր մը յօտար երկիր փախչիլը (ի հարկէ արընտէր Գայզերը)· ի Պարս եւ ի Խորասան ահ մեծ անկանիլը· վերջապէս ամեն ինչ իր սարօքն գուշակուած:

ՔԱԲԻԹԻԼԱՍԻՕՆՆԵՐՈՒ ՋՆՋՈՒՄԸ.— Կ'աւետէ «Միլլի Աժանս»ը «Պէօյիւկ միւժտէ» վերտառութիւնով: Ամեն անգամ որ Եւրոպա Թուրքիոյ հետ խնդիր ունեցեր է, երբ Արեւելեան խնդիրը ձեռք առեր է, Թուրք դիւանագիտութիւնը Անոր բերանը ոսկոր մը նետեր է. ահա թէ ի՛նչ է Քաբիթիւլասիօններու ծագումը: Թուրքիա Եւրոպային տեսակ մը կնիկը եղած էր· իր ամուսնաթողումն էր որ կը յայտարարէր· Անոր կթման կովը եղած էր· հիմայ խենթ կովու պէս աքացին զարկեր՝ տուած կաթն է որ կը՛ վաթէր: Մեծ խանդավառութիւն, բանախօսութիւններ, հանդէսներ, թռուցիկներ: Իթթիհատը անգամ մըն ալ կ'ուզէր մտնել Թուրք ժողովուրդին աչքը իր իշկիւզարութիւնովը: Բայց Թուրք ժողովուրդը՝ որ կը հաւատար թէ իրենց տէրութիւնը եօթը–Ցիւվէլներու կը հրամայէ, Ռուս ձարերուն թագը կը ղըրկէ· ի՞նչ են Քաբիթիւլասիօնները, ի՞նչ առաւելութիւններ ձեռք բերուած եղաւ անոնց ջնջումովը, կամ ի՞նչ բանէ էր որ ազատուած եղաւ, չէր հասկնար ան: Հայերս ի հարկէ ուրախանալու ոչինչ ունէինք, քանի որ կը հասկնայինք թէ՝ ատով մեր ալ Ազգային–Քաղաքական խել մը առանձնաշնորհումները, ի մասնաւորի սա Եէտի–պէլա Հայկական խնդիրը նոյն այդ սեւ ջուրով է որ կը լուացուէին: Մուամմէր կը նկատէ որ Հայերը չեն խանդավառուիր, դիտել կուտայ Հայ վաճառականներուն եւ կուսակցականներուն թէ՝ իբրեւ առեւտրական ազգ, ամենէն աւելի օգտուողը դուք պիտի ըլլաք քափիթիւլասիօններու ջնջումովը, ինչո՞ւ այնքան անտարբեր ու պաղ վերաբերում մը ցոյց կուտաք:

ԳՕԼ–ՕՐՏՈՒՆ ԿԻՐԱՍՈՆԻ ՆԵՐՔԵՒ ԿԸ ՓՈԽԱԴՐՈՒԻ.— Թուրքիա եոուըռալ սկսած է. ընդհանուր պատերազմին մասնակցելու առիթը փնտռէ կոր: Այն կասկածով թէ Ռուսիա Սեւ ծովու վրայով յարձակում մը կրնայ գործել, դիմագրաւելու համար Սեբաստիոյ բանակաթեւը Կիրասոնի ներքեւ կը փոխադրուի: Բայց տեսնելով որ Ռուսիա բնաւ այդ կողմերը չէ, բանակաթեւը անկէ կը փոխադրուի Էրզրում, Կովկասի ճակատը:

Տասնըհինգի չափ Հայ Տօքթօրներ կ'ընկերանային Գօլ–Օրտուին. որոցմէ շատեր Էրզրում Թիֆլիսէ կը մեռնին. որոց մէջ Տօքթ. Լեւոն Սիւնի — որդի Տօքթ. Գարեգին Սիւնիի։

ՌՈՒՍԻԱ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ՄՇՏՆՋԵՆԱԿԱՆ ՄՂՁԱՒԱՆՋԸ եղեր է ի սկզբանէ անտի։ Գօլ–Օրտուն փոխադրելու առտուն էր. Թուրք, Հայ՝ երկսեռ խուռն բազմութիւն եկած լեցուած էր քաղաքէն դուրս Էրզրումի ճամբուն վրայ Ղըլավուզ Թուրք Թաղին վերեւ ընդարձակ դաշտը, ողջերթ մաղթելու իրենց սրտահատորներուն։ Մեկնող զինուորները եկան հասան. դադար մը տըրուեցաւ. ամէն զինուոր իրեններէն շրջապատուած հրաժեշտ կ'առնեն–կուտան։ Մեկնումի փողը հնչեց. վերջին անգամ մըն ալ կը համբուրուին. բաժանումն է կ'սկսի. զինուորներ ճամբայ կ'ելնան։ Թուրք կնիկներ կականաբարձ կը կանչեն. ինքզինքնին գետինները կը զարնեն. հող կ'առնեն գլխնուն կը չափեն, կողկողագին կը գոչեն. «Եավրում, եավրում, պու եօլ կէրի տէօնէճէկ եօլ տէյիլ· պու եօլ խայըրսըզ եօլ տուր· պաշեէյիճի եօլ տուր· պու եօլա կէտէն կէրի տէօնմէմիշ, եավրում, եավրում, եավրո՛ւմ...։

Այո՛, Թուրք կնիկներ շատ իրաւունք ունին, եւ նոր չէ որ փորձը առեր են այդ ճամբուն — դէպի Էրզրում — Կարս— Կովկաս, Ռուսական ճակա՛տ...։ Այսօր ճամբու դրած զաւակնուն հայրը, պապը, վերջապէս ընտանիքին մի այլ անդամն ալ այդ ճամբէն գացեր ու այլեւս չէ վերադարձեր, սեւ ագռաւները բերեր են անոնց չար–խապարը, Ռուսին հսկայ թնդանօթները, հաստ սուրը հաշեր, մաշեր, սպառեր է զանոնք, եւ լաւ համոզուած են թէ այսօրուան ճամբու դրուածներն ալ առջիններուն՝ նոյն այն սեւ տառօսվը պիտի տառօսուրին։ Եւ իրաւ ալ չուշացաւ. Արաքսի ճակատամարտին՝ այս Գօլ–Օրտուն ամբողջութեամբ բնաջնջուած ըլլալուն բօթը հասաւ քանի մը ամիս չանցած։

77–ի Ռուսո–Թուրք պատերազմին տղայ էի. բաւական մը խելքս կը հասնի։ Սվազի վիլայէթէն եւ ամբողջ Անատօլուի ներսերէն՝ Թրքական բանակի ծաղիկ ուժը կազմող Թուրք զինուորութիւնը եկաւ Սվազէն անցաւ դէպի Կարս–Կովկաս. օրական մարդկային հեղեղ մըն էր որ այս ճամբով կը մեկնէր. ան ինչ պատկառելի ուժ էր։ Պատերազմը լմնցաւ. ու ասոնց հարիւրին մէկն ալ չվերադարձաւ. ան ալ հաշմուած, կաղաց–կուրաց–դօ–

սացելոցներ, կմախացած ուրուականներ, ուրուկներ...:

Բացի կանոնաւոր զինուորութենէն, կամաւորներու (կէօնիւլլիւ) ահռելի գունդեր կազմուեցան. հին Եէնիչէրիները ասոնց քով կը նսեմանային. ի՜նչ կատաղի բանե՜ր...: Սեբաստիոյ կամաւորներուն գլուխը անցած էր Ենի–չէրիտէն գալմա Ջանազ–ձը–զատէ–Օմար աղա անուն կատաղի Թուրք մը, հայահալած, հայու ոխերիմ թշնամի մէկը. Ռուսը այսպէս պիտի ջարդեմ, այնպէս փէթ պիտի ընեմ, հարիւրաւոր Կուրճի–ղըզիներ (վրացի–աղջիկ) պիտի բերեմ, երբ վերադառնամ յաղթականօրէն, ձիուս ասպանդակները պիտի պագցունել տամ Հայոց Առաջնորդին (Պետրոս սրբազանն էր), ըսելով մեկնեցաւ: Ասոնց մեկնումի օրն է. Էօմէր աղա կամաւորներու ոսկեճամուկ դրօշակը քաշած գունդին առջեւէ դուրս կուգան կոր կառավարութեան ընդարձակ բակէն, կուսակալ Հաճ–Իզզէթ փաշայի, Գատըի, Միւթֆիի եւ Թուրք խուռն բազմութեան մաղթանքներովը, աղօթքներովը: Էօմէր աղա այնքան խանդավառուած՝ ուշադրութիւն չըներ, կառավարական շէնքի դուռնէն դուրս գալու ատեն դրօշակը դրան վերի կամարին զարնուեցաւ, ձողը կոտրեցաւ. ամէն կողմէ ինշալլահ խայըր տըր, խայըր տըր աղաղակներ բարձրացան: Ինչ որ է սեւջրկեցան, գնացին: Ռուսը շատ աւելի անողոք գտնուեր էր այս կամաւորներուն. ասոնց՝ ծանր ու սոսկալի թուր մը խաղցեր էր: Մեր Էօմէր–աղան է. այդ կոտորածէն օձիքը պրծած՝ ընկերով մը ձիերը ասպանդակելէն՝ սրարշաւ փախչին կոր. Էօմէր աղային ձիուն աչետակը (ղուսղուն) տեղէն եյեր, քանի ձին կը վազցնէ, շրա՜փ, շրա՜փ ետեւին կը զարնուի. Էօմէր–աղա կարծելով որ ռուս գազագներ ետեւէն հասեր զինքը կը հարուածեն, կ'սկսի պաղատիլ. «Ամա՜ն, գազագ–աղա, էլին–այաղըն էօփէյիմ, գըյմա ճանըմա». ետեւէն եկող ընկերը հասկընալով Էօմէր աղային նեղ դրութիւնը, տագնապը, նոյն ատեն չփոթումը, զանի հանդարտեցնելու համար կ'ըսէ. «Էօմէր աղա՛, գազագ տէյիլ ղուսղուն տըր, գօրգմա»: Էօմէր աղա գազագներու սարսափովը այնքան տարուած, չի ըմբռներ ընկերոջ ըսածը, եւ կարծելով որ «ղուսղուն» անունով թշնամի մըն է. այս անգամ՝ «Ամա՜ն, ղուսղուն աղա, այաղըն էօփէյիմ» ըսել կ'սկսի:

Այլ առակ. Կարսեցի Թուրք գաղթական մը պատմած է ինծի: Կարսի մէջ Հայերը հին եկեղեցի մը ունին, Թուրքերը ճամի ըրած էին. (Բագրատունի Աբաս Թագաւորին շինածը անշուշտ).

Ռուսը երբ Կարսը գրաւեց, կրկին եկեղեցիի վերածեց: Եկեղեցիին բակը հաւերու խումբի մը հետ աքաղաղ մը՝ ամէն անգամ խօսելուն՝ սովորութիւն ըրած էր, կ'ըսէ, բակին մէջտեղ բարձրադիր խաչքարին վրայ ելլել, կուկուլիկկուն կանչել, եւ ծիրտ մը ծրտելով վար իջնել: Դռնապանը քանիցս կը չախէ, կը վռնտէ յանդուգն աքաղաղը, ու անգամ մըն ալ, եւ ահա սեւ կառքը կուգայ, աքաղաղը կը դնեն մէջը, կը ղրկեն Սիպիր յաքսոր:

Այս եղելութիւնը տեսնող Թուրք մը կը պատմէ ուրիշ Թուրքի մը, այպանելով, առակել–նշաւակելով Ռուսին այսքան ծայրայեղ կրօնական մոլեռանդութիւնը՝ նոյնիսկ աքաղաղի մը հանդէպ: Միւս Թուրքը կ'երեւայ աւելի բանիմաց, ընկած–ելած մարդ, այդ իրողութիւնը պատմողին կ'ըսէ · Ատիկա աքաղաղը պատժել ուզել չէ, մեզի — Թուրքերուս հասկցնել ուզել թէ՝ իր խաչին անգիտակցաբար անարգանք մը ընող աքաղաղին հանդէպ երբ այնքան աններող ոգի մը ցոյց կուտայ, հապա ո՞րքան անողոք չպիտի գտնուի, երբ այդ անարգանքը Թուրքէ մըն է որ կ'ըլլայ, կուգայ:

Թէ ի՛նչ էր մեր միտք բանին: Ան չպիտի ըսեմ թէ ո՛չ միայն Թուրքը քաղաքակրթիչ տարր մը չէ, այլ եւ քաղաքակրթութեան իսպառ անընդունակ մը, անընտել մը, եւ անոր ուխտեալ ու ոխերիմ թշնամի մը, աւերող, քանդող ու փճացնող:

Յանցելումն քաղաքակրթութեան օրօրան եղող երկրին սըրտին վրայ նստած ան՝ ամբողջ հինգ–վեց դարեր ի հուր եւ ի սուր մաշեց Քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնները · մինչեւ Վիէննայի դռուիքը ափ առաւ, կոխկռտեց Եւրոպան ալ, ահուսարսափի մատնեց զայն: Թուրքիոյ անկումի շրջանը սկսաւ, ու երբ եկաւ ոսկեղինիկ պատեհութիւնը, որ ատեն Եւրոպա կրնար այդ ապականարար դիակը մէջտեղէն վերցնել, ղարպասեց անոր — բող կնիկի մը չնթելու պէս · քած կատուի մը պէս քծնեցաւ անոր շուրջ: Ռուսական պետութիւնը միայն եղաւ որ գիտցաւ, ճանչցաւ թէ ի՛նչ է իսկապէս Թուրքը, եւ վճռեց վերցնել մէջտեղէն այդ ապականարար, գարշահոտ դիակը — Թուրքը: Մեծն Պետրոս — Թուրքերուն Տէլի–Փէթրօն — տուաւ ազդանշանը ու առաջին հարուածը: Իր յաջորդները, հաւատարիմ անոր կտակին, շարունակեցին անոր սկսած վեհանձն ու մարդասիրական մեծ գործը — Թուրքիոյ Քրիստոնեայ ազգութիւններու ազատագլումը—:

Քրիստոնեայ ու մարդասէր Զար Ալեքսանդր Ա. իր հարիւր հազարաւոր ընտրելագոյն զաւակներու արիւնովը պսակեց իր մեծահոգի նախորդներու այդ մեծ կտակը. ու արդէն Թուրքիան իսպառ բարձուած պիտի ըլլար, երբ Եւրոպա կրկին չնթեց բոզկատիկին — Թուրքին: Թողուց մէջտեղ անոր զարշաբոյր դիակը: Յօրէ անտի միլիոնաւոր Քրիստոնէից արիւնը վաթեցաւ, հեղաւ....:

Թուրքիան հասկցաւ Եւրոպային հոգեբանութիւնը. Եւրոպան իր աչքին թէլլաֆ մըն է ու ինք բաղնեպանը...:

Ինչ որ Թուրքիան եւ Թուրքը սարսափեցուցեր, սմքեցուցեր է, Ռուսն է: Անոր ծանր ու հաստ Թուրն է եղեր, անոր հարուածը իր սրտին շատ խորունկ ազդեր է. անոր Թուրը միա՛յն ու միայն իր գազանային ընդոծին բնազդներուն սահման դրեր է... Խօմէր աղաներու՝ «Ամա՞ն, ղուսղուն աղա» ըսել տուեր է...:

Այսօր Ռուսիան ինկաւ. Թուրքը իր երազները իրականացնելու ելեր է— համաթուրանականութիւն, համիսլամութիւն:

Եւրոպայի եւ Քրիստոնեայ աշխարհին ո՛չ դեղին ո՛չ ալ կարմիր վտանգն է որ կ'սպառնայ. ԿԱՆԱՆՉ ՎՏԱՆԳԸ — ՀԱՄԱԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՄԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՎՏԱՆԳՆ է որ կախուած է Դամոկլեան սուրի մը պէս անոր գլխին:

ԽԼՐՏՈՒՄՆԵՐ ՄԸ.— Արեւելեան Ռուսո-Թուրք պատերազմին, թէեւ դեռ մանուկ, դիտած էի, Թուրք ժողովուրդը որպիսի մեծ ոգեւորութեամբ կը մասնակցէր պատերազմին: Ներկայ զօրահանութեան ատեն կարծես արուեստակութիւն մը կար. Թուրք ժողովուրդին դէմքին վրայ որոշակի կը կարդացուէր տեսակ մը տհաճութիւն. կարծես կ'զգային թէ բացարձակ աղէտ մըն էր այս՝ Թուրքիոյ համար: Ու ամէնքը կ'սպասէին թէ շուտով զօրացրուում պիտի ըլլայ:

Զօրաշարժը տեղի ունեցաւ Թուրքիոյ պէս երկրագործական երկրի մը ամենէն կենսական մէկ ատենին, բոլոր աշխատաւոր բազուկները առնուեցան եւ հունձքը մնաց երեսին: Թուրք կառավարութիւնը ի հարկէ զգաց զայդ եւ զինուորագրուողներու մէկ դասին արտօնուեցաւ երթալ հունձքը ընել, կալը վերնալէ վերջ վերադառնալ: Թիւրիմացութեամբ այնպէս կարծուեցաւ թէ զօրացրում եղած է. եւ շուկային մէջ յանկարծ մեծ խանդավառութիւն մը, ուրախութիւն մըն է ծայր կուտայ:

Մուամմէր, որ շարունակ կը կասկածէր Հայոց վրայ, այս սխալ հասկացողութեան հեղինակները Հայերը կը նկատէ, եւ ի մասնաւորի հայ կուսակցութիւնները. ու անոնց պետերուն ըսպառնագին կը յայտարարէ թէ՝ զգոյշ թող կենան, եթէ ոչ անոնցմէ մի քանիները պիտի կախեմ։ Թէեւ անոնք հերքեցին իրենց նկատմամբ կազմուած այդ սխալ կարծիքը, եւ փաստեցին ալ թէ ի՛նչ բանէ ծագում առած է այդ խլրտումը։ Այս խլրտումներուն իբրեւ պատճառ՝ բաւական թուով Հայեր բանտարկուեցան եւ ծանր կերպով պատժուեցան։ Թուրք կառավարութեան հրատարակած ինքնարդարացումի գրքին Սեբաստիոյ բաժնին մէջ այս մասին ալ Հայոց ակնարկութիւն մը կայ. Թուրք զինուորներու միջ իբրեւ խլրտումներ ձգող, փօրգունուն ատը աֆ (Ներում) գօմուշլար, ըսելով։

ԹՈՒՐՔԻԱ ԸՆԴՀ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԿԸ ՄԱՍՆԱԿՑԻ.— Միլլի աժանսները վլվլուկ մըն է կը փրցնեն. խե՛ղճ Թուրքիա, խելօքիկ մը նստած տեղը, իր վրան են յարձակեր. սահմանները բռնաբարեր են...։ Ընդհանուր եռուզեռ մըն է կ'սկսի։ Զօրաժողովը ա՛լ աւելի մեծ թափով յառաջ կը տարուի։ Շատ չանցնիր, ՃԻՀԱՏ-ն ալ կը հրատարակուի — սրբազան պատերազմ ընդդէմ Քրիստոնէից։ Թուրք մոլեռանդութիւնը անգամ մըն ալ կը գերագրգռուի։ Հրապարակային կրօնական արարողութիւններ, ցոյցեր, թշնամական ակնարկութիւններ... Հայերու հանդէպ։ Իսլամ կրօնական Միաբանութիւններն իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն. անոնք ալ իրենց շէյխերովը, շըխուկներովը կը զինուորագրուին։ Ամեն անգամ որ շրջակայ քաղաքներէն կուգան այդ զինուորագրուողներ, Սեբաստիոյ իսլամ կրօնական Միաբանութիւնք իրենց խայտաճամուկ դրօշակներովն ու սրբիչներովը զանոնք ընդառաջել — ընդունելու կ'ելլեն։

Այսպէս թէ այնպէս, ամեն ինչ արուեստակութիւն էր միայն. եւ Ճիհատն ալ՝ Թուրքին վերջին ապաստանը համիսլամական ձգտումներուն, չը տուաւ ան հին ժամանակներու արդիւնքը, ինչ որ կ'սպասուէր, եւ որով կ'սպառնար Քրիստոնեայ աշխարհին, եւ որով հրապուրեց զԳերմանիա։

ՕՏԱՐԱԿԱՆԱՑ ՄԵԿՆՈՒՄԸ.— Թուրքը ընդհ. պատերազմին մասնակցելովը, իբրեւ թշնամի երկրի հպատակներ Ֆրանսացի Ժէզվիթ Բէռերը եւ Մայրապետները կը հարկադրուին մեկնիլ։ Կրօնական այս Միաբանութիւնք 80-ական թուականներէն հաստատուած էին ի Սեբաստիա։ Կրօնական տեսակէտը մէկ կողմ թողելով՝ ասոնք ալ Սեբաստահայ մանկտւոյն դաստիարակութեանը մէջ կարեւոր դեր մը ունեցած էին· մասնաւորապէս Ֆրանս· լեզուի տարածումովը։ Ժէզվիթ Բէռերը մանաւանդ վերջին տարիներս Հայոց եւ Հայ Ազգ· բոլոր մարմիններու հետ սիրալիր սերտ յարաբերութեան մէջ էին։ Համակրութեամբ կը վերաբերուէին ու կը հետեւէին Հայ–Ազգ· քաղաքական շարժումներուն, եւ իրենց բարոյական աջակցութիւնը առ այդ ի սպաս կը դնէին։

Այս պարագան ալ չէր վրիպեր Մուամմէրի եւ անոր նման խորհող Թուրք Նորելուկներու տեսութենէն։ Նախանձով կը դիտէին որ Հայ մանուկը Ֆրանսացի Բէռերէ Ֆրանսերէնը կը սորվի Ֆրանսացիի մը չափ· անգլիերէնը՝ Ամերիկեան վարժարանէ՝ Ամերիկացիի մը չափ· հայերէնը՝ Ազգ· վարժարաններէն, եւ չափով մըն ալ նոյն օտար լեզուները։ Մինչդեռ Թուրք տղան պետակ· բարձր· վարժարաններն ալ աւարտելէ վերջ չկրնար իսկ կակազել իրարու ետեւէ Ֆրանս· երկու Ֆրազ· ուստի Հայերու օգտուիլը օտարականներէ՝ վաղուց աչքի փուշ եղած էր Թուրքերուն։ Երբ Բէռերը կը մեկնին, Թուրք շրջանակներու մէջ մեծ ուրախութիւն կը տիրէ։ Բէռերը իրենց ունեցածները — ուտեստեղէն, փայտ, գինի, կահկարասի — ի վաճառ կը հանեն· գնորդները հայեր կ'ըլլան· հոն կեցող փօլիսներ կը նշանակեն գնողները, ու գինուորական պիտոյից գրաւման յանձնաժողովի կողմէ նոյն այդ հայերէն կը գրաւուին իրենց գնածները։

Բէռերու բոլոր շէնքերը — բնակարան, եկեղեցի, դպրոց— կառավարութեան կողմէ կը գրաւուին, կը վերածուին հիւանդանոցի, մզկիթի։ Զանգակատան խաչը կը վերցուի եւ անոր տեղ մահիկը կը դրուի մեծ հանդիսաւորութեամբ· Էզան պիտի կարդացուի, աճուրդի կը դրուի· առաջին Էզան կարդացող մոլլան դրամական մեծ նուէր մը կուտայ Թուրք հիւանդանոցին։ Եկեղեցական բոլոր սպասները, անօթները, պատկերները, արձանները ջարդուփշուր կ'ըլլան ու կը նետեն փողոց— աղբանոցները։ Սրտաբեկութեամբ կը դիտեն Հայք այս ամենը։ Բէռերը, ուսուցիչները հայ կաթոլիկ եկեղեցւոյ հովանաւորութեան տակ՝ վարձու տան մը մէջ կը շարունակեն իրենց վարժարանը։

Ֆրանսիական փոխ–հիւպատոսութիւն մը վաղուց հաստատուած էր ի Սեբաստիա։ Հիւպատոսը բացակայ էր· Թարգմանը—

ընիկ Սեբաստացի Մանուկ Անսուրեան, կը վարէր գործերը։ Մուամմէր կը կանչէ զանի, կը պահանջէ Հիւպատոսարանի պաշտօնական թուղթերը· Անսուրեան կը տատամսի· կ՚ուզե՞ս որ քու բարեկամիդ՝ Պարոյրի(*) քով ղրկեմ զքեզ ալ, կը յարէ Մուամմէր· Անսուրեան՝ լուիկ, կը համակերպի, կը յանձնէ ամէն ինչ։

ՋՈՒՐ ԿՐԵԼՈՎ ՋԱՂԱՑՔ ԴԱՐՁՈՒՆԵԼ.— Թուրքիոյ անբարեկարգ վիճակներէն մէկն ալ՝ հաղորդակցութեանց դիւրին եւ արագ միջոցներու չկենալն է։ Թողունք երկաթուղի չկենալը· ժողովուրդը 20-ական թուականներէն ի վեր կը վճարէ խճուղիներու շինութեանց տուրք, ու շինութիւններուն ալ կը մասնակցի։ Բայց եւ այնպէս հասարակ ճամբաներն ալ երկրին ամէն կողմը քար ու քանդ վիճակի մէջ կը գտնուին։ Սվազ-Էրզրում զինուորական խճուղին աւրուած քանդուած է· զինուորական պիտոյից փոխադրութեան աղաղակող պէտքը մէջտեղ է։ Հայերէ գրաւուած կառքերու ձիերը, սայլերու եզները, էշ, դրաստ եւն· անօթի ջարդեցան։ Անգամ մը Գավազ-Եազլին պտտելու ելեր էի· այս կենդանիներ բացօդեայ — ցերեկուան տաքին, գիշերուան ցուրտին ենթարկուած — առջեւնին կեր ու դարման չկայ· նիհարցեր, կմախք դարձեր· քոստեր-բորոտեր, իրարու ագի կը կրծեն, իրենց փուշկին կը քթլայեն· խեղճ կենդանիներ իրենց երբեմնի մսուրքի կրճուաքին կարօտը կը քաշեն։

Փրօփականտ կը մղուի զինուորական պիտոյից փոխադրութեան համար։ Ամէն մարդ վեցական ժամ տեղ, շալկըցի՝ փոխադրութիւններ պիտի կատարէ։ Օրինակը վերէն տրուած ըլլալու համար՝ Մուամմէր, կառավարական պաշտօնեայներ, խօճաներ, մօլլա-գլէյմաններ կը մասնակցին... տոպրակով երկու օխա ցորեն կամ ձաւար կը տանին քաղաքին... մինչեւ եղերքը։ Այս կեղծուպատիր ձեւակերպութիւններու գործնական արդիւնքը այն կ՚ըլլայ՝ որ Հայերուս վրայ կը ծանրանան փոխադրութիւններն ալ· Տես՝

ՀԱՅԵՐՈՒ ՁՈՀՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Ասոր անցնելէ առաջ, միջանկեալ մը· երբ հայ կառապաններու ձի, կառք, գիւղացի-

---

(*) Պարոյր Պօղոսեան, Սեբաստացի, կառավարութեան արկղակալ, կարգ մը Թուրք պաշտօնեայներու դաւադրութեամբ՝ 1911 մայիս 9-ին խեղդուած՝ Ալիս գետը ձգուած։

ներու եզնասայլերը գրաւուեցան, մարդիկը առաջարկեցին որ իրենք իբրեւ զինուոր–կառապան իրենց կառքերովը, սայլերովը փոխադրութիւնները կատարեն: Բայց այսքան բանաւոր ու գործնական առաջարկ անընդունելի եղաւ: Ու ինչպէս ըսինք, կենդանի թէ սայլ կամ կառք ամենքը ի դերեւ փճացան:

Պատրիարքական կոնդակ մը արդէն կը յորդորէր Հայ ժողովուրդը՝ իրեն մասնակցութիւնը բերել պատերազմի պէտքերու հայթայթումին: Ինչպէս ամենուրեք, Սեբաստահայն ալ մեծամեծ զոհողութիւններով կը մասնակցի յայդմ: Փոխադրութեանց համար տուն գլուխ կը վճարեն մէկ քառորդէն մինչեւ մէկ ոսկի: Հայ կնիկներ գիշեր–ցորեկ պաքսիմաթ կը պատրաստեն (Թուրք կնիկներ առտնին հացագործութեան հմուտ չեն)․ գուլպայ կը հիւսեն, ճերմակեղէն կարեն կը հասցնեն:

Ազգային հիւանդանոցը 150 անկողին կը յատկացնէ Թուրք զինուորներուն, ամսական 300 ոսկի ծախքով մը: Թուրք հիւանդանոցներու համար տուներէն անկողին, վերմակ, ծածկոցներ եւն․ կը հաւաքուի: Եղի համար տուն գլուխ երկ–երկու կազի թիթեղ: Սուէզը աւազի պարկով լեցնելու համար (ո՛ւչ, պապաթօրիկ, ո՛ւչ) ամեն տուն երկ–երկու թէլիս–տոպրակ կուտայ: Հայ Կարմիր–Խաչը հիւանդանոցներու եւ զինուորներու ճերմակեղէն, զգեստեղէն կուտայ: Ո՞ր մէկը թուել սակայն: Հայ գիւղերու զոհողութիւնները ա՛լ աւելի ծանր կ՚ըլլան: Մեծաքանակ գարի, պլղուր, իւղ, ոչխար, հաւկիթ, պանիր եւն․ տալէ զատ, Սվազ–Էրզրում ճամբուն վրայ գտնուող Հայ գիւղերը ամեն օր անցնող գունդագունդ զինուորներուն ուտելիքը, անկողին, ճամբու պաշարը պիտի հասցնէին, մինչեւ որ անոնց Շիրակեան ամբարները դատարկացան: Հայ գիւղերու եզնասայլերը անգամ մըն ալ կը գրաւուէին, կիներ, հարս, աղջիկ, մանուկներ՝ սայլորդ կ՚առնուէին: Չը նայելով այս ամենուն, վեցական ժամ տեղ գիւղացի կնիկներուն կատարել կուտային փոխադրութիւնները չալկըցի:

Զուարճալիքներ ալ չէին պակսեր․ անգամ մը զինուորական պանտա–մուզիքով դիմաւորելու կ՚երթան կոր․ ամեն մարդ հետաքրքրութեամբ հոսանքին խառնուած՝ կ՚երթար, տեսնելու համար թէ ո՞վքեր են եկողները․ մենք ալ գնացինք․ տեսանք․ Գոչասարի Թուրք վարժարանէն 15–20 տղաքներ, Իզճի–ալայը–ի տարազով, կոնակնին մէյմէկ կողով — քիւֆէ — մէջը 8–10–ա–

կան հաւկիթ, Կարմիր Մահիկի հիւանդանոցին հաւկիթ կը բերեն եղեր...: Հետս գտնուող Թուրք մը դիտել կուտայ ընծի. վարժապե՛տ, դուք ինչո՞ւ ձեր աշակերտներուն գլուխը անցած, ասանկ բան մը չըրնէիք, տոպրակ մը պլղուր չփոխադրէիք: Նայեցա՜յ, աւելորդ տեղը ես ալ իրեն դիտել տուած պիտի ըլլամ թէ՝ մենք Հայերս՝ ցոյցէ աւելի գործնականօրէն է որ մեր մասնակցութիւնները կը բերենք:

ՀԱՄԱՃԱՐԱԿՆԵՐԸ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Զինուորական վարչութեան յոռի, վատթար մատակարարութեան երեսէն, եւ զինուորական կեանքի անհանդուրժելի պայմաններուն տակ թանջքը (տիզանթէրի) ժանտատենդը (Թիյֆիւս), զզուելի մակաբոյծը — ոջիլ, բոր ու քոս կը տարածուին զինուորներու մէջ, եւ կը գործեն մեծ աւեր: Ամեն կողմ հիւանդանոց-սպանդանոց. սալայատակներու վրայ հիւանդ, հոգեվարք, մեռած զինուորներ: Հիւանդանոցներու դիակնարաններուն մէջ դէզ առ դէզ դիակ. դիաթաղներ չեն հասնիր գիշեր ու ցորեկ կրելով, ողջեր ալ կը չփոթուին մեռելներու հետ: Սվազէն մինչեւ Էրզրում նոյն համաճարակները: Ճամբաները դիակ: Զինուորական արհեստանոցի դերձակներու մէկ վիճակագրութեամբը՝ 25000 պատանք կարուած է. թող առանց պատանքի թաղուածները:

Չէին հասներ առանձին փոսեր բանալու, ընդարձակ խրամներ բանալով, կը լեցնէին դիակները վրայ վրայի: Տեսնել պէտք էր, զինուորներ խումբ խումբ նստած, կը քթուըտին. կը նային, քթուելով ետքը գալիք բան չէ. ոջիլը, անիծը դանակով քերուելիք: Զօրանոցներու շուրջ ա՛ն ի՛նչ աղտեղութիւն, ի՛նչ գարշահոտութիւն:

ԾԻԾԱՂԻԼ ԹԷ ԱՐԳԱՀԱՏԻԼ.— Թուրք հիւանդանոցներէ մէկուն վիճակագրութենէն կը նային որ 400 հիւանդ մտեր, 401 դիակ դուրս է եկեր. շատ կը զարմանան որ այս մէկը ո՞վ է. կը փնտռեն, կը հասկնան որ հիւանդանոցին սպասաւորն է եղեր: Գտնելնին ալ բան մըն է, գէթ մէրախը չեն մնացեր: Մինչդեռ Ազգ. հիւանդանոցի վիճակագրութիւններէն կը տեսնուի որ հազիւ 10–15 առ հարիւր մահ պատահած է: Բժշկուելով ելլող զինուորականներ բիւր շնորհակալիք եւ դրուատիքներ յայտնելով մեկնած են:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԿԱՐՄԻՐ-ԽԱՉԸ.— Ամերիկեան միսիոնար-բժիշկ՝ Տօքթ. Քլարք իր հիւանդանոցը կը յատկացնէ Թուրք զինւորներու: Ամերիկ. Կարմիր Խաչի անունով Տօքթ. Քլարք, միսիօնարուհի Միս Մէրրի Կրէյֆիմ, Զուիցերիական որբանոցի Տեսչուհի Միս Սէյկըր, Տօքթ. Լեւոն Սիւնիի կինը՝ Ամերիկուհի մը, դեղագործ Արտաշէս Այվազեան կը մեկնին Երզրում: Մի քանի ամիս կը մնան, կը տեսնեն, ո՛չ համաճարակը գլուխ ելլելիք բան է, ոչ ալ պատերազմը վերջանալու երեւս ունի. մանաւանդ Թուրք բանակին անբարեկարգ ու անկազմակերպ վիճակէն զըզուած՝ կը վերադառնան: Ճամբան Միս Սէյկըր կը մեռնի Երզընկա. Տօքթ. Լեւոնի կինը կը հասնի այն պահուն՝ երբ իր ամուսինը Թօրթումի ախոռի մէկ անկիւնը, աղբիւսներու վրայ, ոջիլներու մէջ իր վերջին շունչը կ'աւանդէր, ի մեծ վիշտ իր պատուական ծնողաց եւ համայն հայրենակիցներու:

ԱՄԷԼԷ-ԹԱՊՈՒՐԻՆԵՐԸ.— Հետզհետէ Հայ զինուորներու հանդէպ երեւան կուգայ յայտնի հալածանք, անվստահութիւն, հակառակ անոնց նուիրումին: Անոնցմէ զէնքերնին կ'առնուի. կը յատկացուին Ամէլէ եւ Մէնզիլի Թապուրներուն:

Զը նայելով եղանակին խստութեանը, ու սաստիկ ցուրտին, անոնք կը յատկացուին խճուղիներու, զօրանոցներու եւ այլ զինուորական շէնքերու շինութեանց եւ փոխադրութիւններու: Բայց այդ շինութիւնները կատարել տալէ աւելի՝ Հայ զինուորները ենթարկել էր անօրինակ տաժանակիր աշխատութեան ու փճացընել զանոնք յայտնի դիտումով:

Սեբաստիոյ կառավարական շէնքին առջեւէն մինչեւ Քարէ-Կամուրջին գլուխը ճամբան շինել տալու համար՝ յատկացուած էր 500 Հայ զինուոր. այդ մէկ կտոր տեղին շինութիւնը տեւեց հինգ-վեց-տասը ամիս. կարելի է 15-20 անգամ շինել տուին, այս չեղաւ ըսին, քանդել տուին, նորէն շինել տուին. այսպէս, բազմիցս, ու դարձեալ քարուքանդ վիճակի մէջ էր ճամբան. եւ անցուդարձը մեծ դժուարութեամբ կը կատարուէր: Բայց մարդոցը նպատակը ճամբայ շինել տալ չէր. հայ զինուորը ջարդել, ու իրաւ ալ բազմաթիւ մահեր ալ հայ զինուորներու մէջ պատահեցան:

Սեբաստիան ճշմարտապէս արհեստաւորական քաղաք է. բոլոր Հայ զինուորներ յատկացուելով զինուորական շինութեանց, զինուորական-արհեստանոցները կարծես եւրոպական մէյմէկ հսկայ գործարաններ էին, ուր Հայ զինուորին ստեղծագործող ձեռքը լիովին հասաւ զինուորական բազմակողմանի բոլոր պէտքերուն :

Քաղաքին խմելու ջուրը՝ երկու ժամ հեռու Մայրագոմի Քէմէր ըսուած վայրէն խողովակներով քաղաք պիտի բերուէր, եւ ջրաբաշխական նոր դրութեամբ պիտի բաշխուէր ամեն կողմ : Խողովակները բերուած տասն տարիներէ ի վեր այդ ճամբուն վրայ ցիրուցան կը մնային : Այս միջոցին այդ հսկայ գործն ալ Հայ զինուորները ի գլուխ հանեցին եւ ջուրը բերուեցաւ քաղաք : Դարձեալ Մէհրում-Օվայի ջուրը Հայ զինուորներու աշխատութեամբ բերուեցաւ Գավազ-Եաղին. հոն զօրանոցներուն բաշխուեցաւ : Քաղաքին չուրջ եւ Գավազ-Եաղին վրայ հայ զինուորին ձեռքով կառուցուած զօրանոցները եւ այլ զինուորական հսկայ շէնքերը քաղաքի մը երեւոյթը ունին :

Եւ այսքան աշխատութիւններու վարձքը եղաւ Ամէլէ-Թապուրի 2500 պատուական երիտասարդներու կոտորածը, որու պիտի անդրադառնանք իր կարգին :

Գ.

ՏԷՐ ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՕՏԱՊԱՇԵԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ.— Այսպիսի տագնապալիատեն մը Սեբաստիոյ եւ Եռզնկայի երկու կարեւոր թեմերը առանց Առաջնորդի մնացած են :

Տ. Գնէլ Եպիսկոպոս Գալէմքեարեան, Ռումանիոյ Հովիւը, կ'ընդունի Սեբաստիոյ Առաջ. Տեղապահութիւնը : Պատրիարքարանը Երզնկայի համար չատ ատդին-անդին կը դառնուի, մօտեցում չըլլար : Պրուսայի Առաջ. Տ. Սահակ վրդպ. պատրաստակամութիւն կը յայտնէ, կը թողու իր հանգստաւէտ թեմը, կը ցատկէ Պոլիս :

Պատրիարքարանը կ'ընդունի :

Երկուքին Եկեղեցականք ճամբայ կ'ելլեն : Ամեն մէկ իջեւանէ լուր կ'առնուի կը տրուի եղեր, թէ՝ «Իքի սահիպլէր կէլտիլէր» կամ թէ՝ «հէրէքէթ էթտիլէր» :

Կը հասնին Սեբաստիա :

Ըստ սովորութեան Տ. Գնէլ Եպիսկ. նախ քան Առաջնորդարան իջեւանիլը, կը մտնէ կուսակալին, պաշտօնագրերը կը ներկայացնէ : Տ. Սահակ վրդպ. կանուխէն ճիկրած Ազգային Մարմիններուն, կառքը շիտակ քշել կուտայ իր ծնողաց տունը, առանց կուսակալին մտնել, կամ Առաջնորդարան հանդիպելու։

Այս պարագան աչքէ չէր վրիպեր։ Նոյն եւ հետեւեալ օրերը իր հայրենակիցներու, բազմաթիւ բարեկամներու եւ համակրողներու բարիգալուստի այցելութիւնները կ՚ընդունի. գիշերն իսկ, լրտեսներ կը վխտան տանը շուրջ, ճամբաներուն վրայ, թէեւ ոչ ոք բան մը չկռահեր։

Տ. Սահակ վրդպ. նոյն ատեն ուղեւորելու կը պատրաստուի. կառք կը փնտռէ, չգտներ, չկայ. ձի կը վարձէ։ Մէկ անգամ կ՚այցելէ Մուամմէրին. Մուամմէր կ՚առաջարկէ ճամբուն համար պահապան ոստիկան-զինուոր տալ, Տ. Սահակ վրդպ. կը մերժէ։ Մուամմէր այս ալ կը նշանակէ։

Տ. Սահակ վրդպ. մեկնելէ առաջ՝ Գարահիսարի Առաջ. Վաղինակ վարդապետ Թորիկեանի հեռագիր մը կուտայ, որ Սիսի վանքէն Էնտիրէս իջնէ, ճամբու ընթացքին իրեն հետ տեսնուելու համար։

Այս հեռագրին վրայ Մուամմէրի կասկածները գագաթնակէտին կը հասնին. լման մը կ՚առնէ կը դնէ՝ քաղաքական նպատակներ հետապնդելու համար ըլլալու են այս տեսակցութիւնները։ Բայց մենք ըսինք որ Տ. Սահակ վրդպ. իր անխոհեմութեամբը, յախուռն բնաւորութեամբը, մանաւանդ որեւէ հաւանականութեան մասին իր արհամարհանքը պարապ կասկածներ էր միայն որ կ՚արթնցնէր իր շուրջը։ Վաղինակ վարդապետի հետ տեսնուիլ ուզելու բուն շարժառիթը սա է. պարզենք անցողակի։

Էնտիրէսէն, Բուրգէն եւ այլ շրջակայ գիւղերէն շատ մը պանդուխտներ կը գտնուին Պրուսա. ասոնց արհեստը առհասարակ հացագործութիւն է. այս պանդուխտներ Տ. Սահակ վրդպ.ի դրամ կը յանձնեն իրենց ընտանիքներուն տանելու համար։ Ինք արդէն կ՚աճապարէր պաշտօնատեղին հասնելու ժամ առաջ. դրամները իր ձեռօքը տէրերուն տալու համար ճամբու ընթացքին ի հարկէ չէր կրնար երկար-բարակ ժամավաճառ ըլլալ, յարմար կը սեպէ Վաղինակ վարդպ.ին յանձնել, ու ան տայ տէրերուն։ Ահա թէ ինչ է անոր հեռագիր տալուն պատճառը։

Խօսուեցաւ թէ Պրուսայի վալին շատ գէշ ներկայացուցած է Տ. Սահակ վրդպ.ը ներքին գործոց նախարարութեան առջեւ. իբրեւ մեծ յեղափոխական մը։ Բացի Առաջնորդական յատուկ ֆէրմանէն, գազանն Թալաթ ալ զօրաւոր յանձնարարական թուղ-

թեր կուտայ Տ· Սահակ վրդ·ի, բայց Թալաթի յանձնարարականը Մահավճիռը *ծոցը կրել է արդէն։ Սկիզբէն ի վեր Մուամմէրի եւ Սեբաստիոյ զինուորական իշխանութեանց մեծ կասկածը այն էր թէ Սեբաստիոյ Հայութիւնը ընդարձակ սահմանի մը վրայ ապստամբութիւն մը պիտի յարուցանէ եւ Թուրք բանակը կռնակէն զարնէ· մինչեւ իսկ հաշուին ալ ըրեր էին թէ Հայերը 30000 հոգինոց ուժ մը կրնան մէջտեղ բերել· Տ· Սահակ վրդ· Երզնկայի Առաջնորդ ղրկուելու պարագան այդ բանին հետ առընչութիւն մը, կապ մը ունենալ կարծեցին· ուստի վճռուած էր Տ· Սահակ վրդ· պիտի սպաննուի, տէռօրի պիտի ենթարկուի· եւ այս բանը Սեբաստիայէն անդին միայն կրնար ըլլալ· Մուամմէր միայն կրնար գործադրել տալ զայդ։*

Ճամբայ ելլելէն օր առաջ տէռօրիստները կ'որոշուին· կը պատրաստուին։ Մուամմէր գիշերային բանտէն կը կանչէ յայտնի ոճրագործ՝ Զառացի Նուրի էֆ·ի տղան՝ Մահիրը· կ'ըսէ· Քու պատիժը ներուած է· ազատ ես այլեւս, քեզի տրուելիք ընկերներով պիտի երթաս վարդապետը սպաննես, յարմար տեղւոյն վրայ։ Անոր կ'ընկերացնէ յայտնի սրիկայապետ Քիւթիւկի տղայ Հիւսէյինը, Խալիս պէկը, եւ Չէրքէզ Ճէլալ, եւ ուրիշներ։

Վարդապետը ճամբան կ'իջեւանի Թոտորակ գիւղը, Հնչակեան հերոս՝ Բարսեղ Դարբինեանի ագարակը· այս ալ նկատի կ'առնուի։ Երբ Զառա կը հասնի Արապշեաններու տունը կ'իջեւանի։ Վերջէն այս մեծ ընտանիքին ալ շատ նեղութիւններ տրուած են եւ Արապշեան Աւետիսը բանտին մէջ ծեծելով սպաննած են։ Չէթաներն ալ արդէն հանած են Զառա· վարդապետը հոն կրկին կառք վարձել կ'ուզէ· Եէնի-Խանցի Խենթ Տիգրան անուն կառապանը կը ներկայանայ· բայց Քիւթիւկին տղան ասոր բարեկամ ըլլալով, անուղղակի կերպով նա կը կեցնէ զանի։ Զառացի Ասլանեան Առաքել անուն կառապանը կը վարձէ։

Զառացի յայտնի ոճրագործներէն Իւզ-Պաշի Օղլու Ալի էֆ· ալ կ'ընկերանայ Չէթաներուն։

1914 *դեկտեմբեր* 19*-ին է· Գարահիսարի Աղուանիս հայ գիւղին մօտ Զօպան-Թէքքէսի ըսուած տեղը չէթաները դարանակալ կ'սպասեն· կառքը կը հասնի հոդ· գնդակները կը սուրան· Տ· Սահակ վրդ· եւ կառապանը Առաքել կ'իյնան անկենդան, գնդակներու տեղատարափին տակ։*

Էնտիրէսի գայմագամը, որպէս թէ դաւադրութենէն ան-

տեղեակ, եւ երբ հասարակ տեղիք պատահար մը, հեռագրաւ տարտամօրէն կ'իմացնէ կուսակալին ի պաշտօնէ, քահանա՞յ թէ վարդապետ ոմն սպաննուած գտնուեցաւ Ջօպան–Թէքքէսիի մօտերը ըսելով: Վերջէն երկրորդ հեռագրով մը կը լուսաբանէ (?!) թէ՝ սպաննեալին վրայէն ելած թուղթերէն կը հասկցուի որ Տ. Սահակ վրդ. Օտապաշեանն է Երզնկայի Առաջ. փոխ. գնացող:

Սեւ գոյժը կայծակի արագութեամբ կը տարածուի ժողովուրդին մէջ. Սեբաստիոյ պատուական մէկ զաւակը, Եկեղեցական այնքան կարեւոր դէմք մը, նոյնիսկ պարտականութեան ճանապարհին վրայ քաղաքական այսքան բացարձակ եղեռնի մը, թուրք դաւաճանութեան զոհը կ'ըլլայ: Սեբաստահայը խոր սուգի ու սարսափի կը մատնուի: Այս կ'ըլլայ, ընդհ. զօրաշարժէն ետք, սկիզբը եւ ազդանշանը հայաջինջ թուրք քաղաքականութեան:

Գարահիսարի Առաջ. Վաղինակ վրդ. ալ հեռագրաւ կ'իմացնէ Ազգ. Առաջնորդարանի՝ այս մեծ եղեռնը՝ ու Առաջնորդարանն իր կարգին Կ. Պոլիս Ազգ. Պատրիարքարանի: Հայ լրագիրներ հազիւ կը դնեն ահարկու իրողութիւնը, ու այլեւս խստիւ կ'արգիլուի այդ նկատմամբ որեւէ յիշատակութիւն ընել:

Յաջորդ կիրակին, Սեբաստիոյ Մայր եկեղեցին հոգեհանգիստ կը կատարուի, ժողովուրդին լուռ հեծկլտուքներուն մէջէն, կրօնական այդ արարողութեան մէջ առանց նոյնիսկ յայտնի–համարձակ յիշատակել կարենալու մեծ նահատակին անունը:

Եղեռնը թուրք կառավարութեան դաւադրական գործը եղած ըլլալը այնքան բացարձակ էր, որ Ազգ. Առաջնորդարան եւ Վարդապետին վշտահար ծնողքն ու եղբայրը իսկ՝ չհամարձակեցան բողոքել՝ ոճրագործները գտնել–երեւան բերել տալու համար:

Երկար պիտի ըլլար ողբացեալ վարդապետին կենսագրական գծերը վեր առնել: Բնիկ Սեբաստացի, Արմաշի դաստակերտներէն. Նախնական ուսումը առած է ծննդավայրի Ազգ. վարժարանը. ատեն մը ծառայած է Ս. Նշան, իբրեւ փոքրաւոր Առաջ. Տ. Պետրոս Եպիսկ.ի մօտ: Արմաշի շրջանը լրացնել վարդապետանալէ վերջ, առաջին անգամ եկած է Սեբաստիա, իր ծննդավայրին ծառայելու համար, վարած է երկու տարիի չափ Առաջ. փոխանորդութիւնը եւ Ազգ. վարժարանի Տեսչութիւնը, ստանձնելով նոյն ատեն Հայերէնի, Հայ մատենագրութեան պատմութեան եւ կրօնի կարեւոր դասերը: Իր եռանդուն գործունէութեամբը Սեբաստիա նոր ոգեւորութիւն մը կ՚զգենու. տակաւին հին րէժիմի օրով. կը յաջողի կուսակալ Տէլի Րէշիտ Աքիֆ փաշայէն արտօնութիւն ձեռք բերել Ազգ. Կիրակնօրեայ Լսարանը բանալ եւ Լուսաբեր Ընկերութիւնը վերակազմել: Աղքատախնամն ալ կը վերակազմէ: Ինք ժողովուրդի զաւակ, անոր կրթընած՝ ծայրայեղ արհամարհանքով մը կը վերաբերուի ջոջ դասակարգին հետ. Տ. Պետրոս Սրբազան պահպանողական մը, Տ. Սահակ վրդպ. իր անձնապաստան բնաւորութեամբը անոր ալ համարումը չշահիր: Սեբաստիան ձգելէ վերջ՝ Ամասիա–Մարզուան, Սամսոն, Պրուսա Առաջնորդական պաշտօններ կը վարէ: Յեղափոխական խառնուածքով, հետզհետէ՝ կռուող, կարող, գործունեայ, բանիբուն Եկեղեցականի մը համբաւը կը շինէ. կը վայելէ մեծ ժողովրդականութիւն իր անաչառ ոգիովը, ուղղամիտ ընթացքովը:

Վերջին անգամ մըն ալ տեսնուեցայ իրեն հետ, հին ընկերի մը մտերմութեամբը. դեռ երիտասարդ հասակի մէջ, հազիւ 38 գարուններ բոլորած, սեւ սաթի մազեր ու փառայեղ մօրուք, թուեցաւ ան ընծի նոր իմն Ներսէս, անվեհեր, անձնավստահ, որ կը խիզախէր, կը սուրար մրրկավար, դէպ ի ցաւոց աշխարհը, զուլումի երկիրը, եւ որ, աւա՜ղ այնքան վաղ զոհը կ՚ըլլայ Թուրք դիւային դաւադրութեանը:

ԹՈՒՐՔ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ ԹՈՒՆԱՒՈՐՈՒԱԾ ԸԼԼԱԼՈՒ ԽՆԴԻՐԸ.— Օձը կճէ, կորն ալ վրան: Կակիծին վրայ ա՛լ աւելի ցաւառիթ կսկիծ մը — կ՚ըսէ Հայ առածը. մինչ Սեբաստահայը Տ. Սահակ վրդպ.ի այս անակնկալ սպանումովը ընկճուած էր խոր սուգի ու սարսափի տակ, Մուամմէր դիւային ուրիշ ծրագիր մըն ալ կը դարբնէ: Տ. Սահակ վրդպ.ի սպանումէն մի քանի օր վերջ էր. դեկտեմբեր 23–24–ի գիշերը, Գավագ–Եազըի զօրանոցներէն մէկուն մէջ Թուրք զինուորներ փսխումի նշաններ մը ցոյց կուտան. պահակներ կը վազեն քաղաք. հանդիպած դուռները կը զարնեն. «Շո՛ւտ, մածուն, թան հասուցէք, զինուորները թունաւորուած են» ըսելով:

Կուսակալ, Ղօլ–օրտուի գօմանտան, եւ երկու նորահաս, անփորձ Հայ բժիշկներ — Տօքթ. Լեւոն Թորգոմեան, եւ Տօքթ. Հրանտ Աճէմեան — կը փութան զօրանոց: Տօքթօրները առանց քննելու թէ՝ իրապէս թունաւորման ախտանիշեր կա՞ն թէ ոչ, զինուորներուն եղկ ջուր առնել եւ մատերնին կոկորդնին խօթել տալով՝ փսխել կուտան: Տօքթորները հացերը կտրելով, առանց մտաբերելու թէ հաճարի ալիւրով խառն պատրաստուած են, հաճարի ալիւրի արդիւնք՝ հացերուն մէջ տեսնուած կապոյտ նիշերը թոյնի արգասիք եղած ըլլալու գաղափարը կը յայտնեն. այսպէս անուղղակի եւ տգիտօրէն զօրացնելով Մուամմէրի սարքած դաւադրական այս արարքը:

Հացերը կը կնքուին, կը պահուին: Մուամմէր նկատել կուտայ որ նոյն զօրանոցը մնացող հայ զինուոր տղաքներէն շատերը բացակայ են նոյն գիշեր. իրենց մեծերէն հրաման առած տուներնին գնացեր են, եւ թէ գտնուող հայ զինուորներէն ոչ մէկուն վրայ փսխումի նշաններ չեն երեւար. ուստի մոլեգնաբար կը գոչէ.— Ի՞նչ է պատճառը որ հայ զինուորներուն վրայ փսխումի նոյն երեւոյթը չի տեսնուիր. անպատճառ հոս բան մը կայ... Հայերու կողմէ Թուրք զինուորներու դէմ ոճիր մը սարքուած է....:

Մինչ այդ, նոյն պահուն իսկ, զօրանոցները գտնուող բոլոր հայ զինուոր տղաքը հաւաքելով կը բանտարկեն նկուղներու մէջ. Թուրք զինուորներուն առաջ փամփուշտ եւ զէնք բաժնելով, պատրաստ կը կեցունեն: Քաղաքը եւ Հայ Թաղերը զինուորական շղթայի տակ կ'առնուին. Թուրք ժողովուրդը իսկ՝ կը հրահանգեն պատրաստ ըլլալ նոյն գիշերը Հայերու կողմէ ըլլալիք(?!) հաւանական ապստամբութեան մը հանդէպ:

Նոյն գիշերը Մուամմէր կը հեռագրէ ի Պոլիս, թէ Հայերը Թուրք զինուորները թունաւորեցին, եւ կերպով մը, ջարդ մը ընելու հրահանգ եւ հրաման կ'ուզէ: Բայց պատասխան կուգայ՝ քննութեան արդիւնքը հաղորդել եւ երկրորդ հրահանգի սպասել:

Նոյն գիշերը հայ փաստաբանները իրենց գործաւորներովը կը բանտարկուին: Սաստիկ ծեծ, խոշտանգում, ծեծի տակ անկենդան կ'իյնան, կը մարին: Կ'ստիպեն ըսել տալու թէ ո՞ր կուսակցութիւնը — Հնչակեա՞ն թէ Դաշնակցական — կամ Ազգային ո՞ր Մարմինները զիրենք հրահանգեցին զինուորներու հացերը թունաւորել:

Հետեւեալ առտուն արդէն Թուրք խուժանին բերնին մէջ էր, թէ՝ վարդապետը սպաննուած ըլլալուն ի վրէժ՝ Հայերը Թուրք զինուորներուն հացերը թունաւորեր են. տեղական Գըզըլ–Ըրմագ

Թուրք թերթն ալ բուռն լեզուով մը եւ թունալից տողերով կը պատմէ գիշերուան անցուդարձը, պատրաստելով եւ գրգռելով Թուրք խուժանին մտքերը:

Հացերը բժիշկներու եւ դեղագործներու քննութեանը կը յանձնուի: Հազարապետ Տօքթ. Հաճի Հիւսնի պէկ (Սվազի երբեմնի մէպուս), Տօքթ. Յարութիւն Շիրինեան, եւ Հայ ու Թուրք դեղագործներ մանրազնին քննութեամբ կը հաստատեն թէ՝ հացերուն մէջ երբեք թոյն չկայ, թէ տեսնուած կապոյտ նիշերը հաճարի ալիւրին արդիւնքն են, եւ ի հաստատութիւն իրենց այս ըսածին եւ ի հանդարտութիւն մտաց՝ Թուրք զինուորներու առջեւ իրենք ալ նոյն հացերէն կուտեն:

Իրենց քննութեան մէջ դարձեալ նկատի կ'առնեն զինուորներէն մահ պատահած չըլլալու պարագան՝ թունաւորման հետեւանքով, գէթ՝ թունաւորուած ըլլալու որեւէ հետք չտեսնուիլը անոնց վրայ— օրինակ մազերնին թափիլ, ջղաձգում եւն.: Շատ շատ փսխումը կը վերագրեն զօրանոցին բռածեփը — կիր— դեռ թաց ըլլալուն, եւ ջերմոց կամ կրակ վառուած ըլլալուն, որով շէնքը գլուխները զարկած, եւ փսխում յառաջ եկած է, կ'ըսեն:

Գիտական այսքան բացայայտ ճշդումի ու անաչառ քննութեան արդիւնքին առջեւ Մուամմէր անդրդուելի կը մնայ, չուզեր համոզուիլ. միշտ հակառակը պնդելով, կ'սպառնայ Թուրք Տօքթորներուն եւ դեղագործներուն որ հակառակ տեղեկագիր տան:

Այս անաչառ քննութենէն վերջ՝ փոպանները եւ գործաւորները ազատ կ'արձակուին. շատ տանջուածներէն մի քանիին Երեքական ամիս արձակուրդ կուտան, ի վարձ... իրենց անմեղութեան: Այսուհանդերձ Թուրք ժողովուրդին մտքին մէջ յամառ կերպով տեղ կ'ընէ թէ՝ Հայերը Թուրք զինուորները թունաւորեր են, եւ թէ՝ Մուամմէր չուզելով խնդիրը արծարծել, վրան գոցեր է...:

Տ. Գնէլ Եպիսկ. կը դիմէ Մուամմէրի, դիտել կուտայ չարաչուք տարաձայնութիւնները, եւ կը խնդրէ պաշտօնապէս հերքել: Մուամմէր չնական հեգնութեամբ մը՝ «պաշտօնապէս անանկ բան մը չյայտարարեցինք որ, հիմակ ալ հերքենք, կը պատասխանէ. եւ կ'աւելցնէ. Մուրախաս էֆ. դեռ դուն նորեկ մըն ես, չես գիտեր, չես ճանչնար Սվազի հայութիւնը, ես միա՛յն գիտեմ թէ ի՛նչ վտանգաւոր տարրեր են անոնք...:

Ինչպէս ասկէ առաջ ըսինք, Մուամմէրի մտքին մէջ մեծ տեղ ըրած էր թէ, Սեբաստիան մեծ ապստամբութեան մը կը պատրաստուի, եւ օսմ. բանակը կռնակէն զարնէ: Մի գուցէ Տ. Սահակ վրդ.ի սպանութիւնը առիթ մը եղած ըլլար Հայերուն, մի այդպիսի շարժում դուրս բերելու: Թունաւորումի այդ պատըրուակով կ'ուզէ կանխել զանոնք, մէկ կողմանէ Թուրք զինուորական ոյժը պատրաստ պահելով, եւ Թուրք ժողովուրդին միտքը լարելով, եւ այդու Հայ ժողովուրդը ենթարկել նոր սարսափի ու բարոյալքումի. եւ յետոյ, այս մուրը քսելով Հայերուն՝ Թուրք հայաջինջ քաղաքականութիւնը արդարացնելու աշխատիլ. ինչպէս ինքնարդարացումի լպիրշ ու լրբենի գրքին Սեբաստիոյ բաժնին մէջ Թունաւորումի այս ստապատիր պարագան, բարուրանքն ալ մէջ բերած են:

ԷՆՎԷՐ՝ ՍԵԲԱՍՏԻԱ.— Շատ խուլ կերպով զուրցըւեցաւ թէ Էնվէր գաղտնի Սեբաստիայէն անցեր, Կովկասի ճակատն է գացեր: Իրաւ ալ Թուրքիոյ այս պիտակ Նաբոլէոնը?? այդ ճակատին վրայ ճախողուած... յաղթանակով մը, վերադարձին սոնքալով պիտի անցնի Սեբաստիայէն:

1915 Յունուար 5-ին կառավարական եւ զինուորական ամբողջ պաշտօնէութիւնք, բոլոր վարժարաններու աշակերտութիւնք, եւ ամբողջ քաղաքը — ծովածաւալ բազմութիւն — կ'ընդառաջէին քաղաքէն երկու ժամ հեռու Էրզրումի ճամբուն վրայ: Նոյն օրը եւ գիշերը դրօշազարդում, հրախաղութիւն, Թուրք դպրոցականներու ջահագնացութիւն, ամէն կողմ վերտառութիւն օրուան հերոսին? անուան նուիրեալ. պաշտօնական ընդունելութիւն...: Հայ եւ Հայ-Կաթոլիկ հոգեւոր պետերն ալ Ազգ. Մարմիններու եւ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներու հետ կը փութան բարի-եկիսի: Էնվէր դրուատանօք կը խօսի Հայ զինուորներու մասին, աւելցնելով թէ՝ նմանը չտեսնուած քաջութեամբ մըն է որ կը պատերազմին անոնք օսմ. Հայրենիքին պաշտպանութեանը համար: Ձենք կարծեր որ Էնվէր Հայերուն քիթը լոլոզել-կոկոզելու համար է որ այս դրուատիքները կ'ընէր, քանի որ Հայ զինուոր տղաքն էին որ անոր մորթը ազատեր էին նոյն ճակատին վրայ պատահած մեծ ձախողանքի մը պահուն: Էնվէր՝ հակառակ գերման զինուորականներու խոհական փայլին, յարձակում մը կը գործէ. կը պաշարուի անտառի մը մէջ, 4000 Թուրք զինուորներու ոտքերը կը սառին, մինչեւ մէջքերնին ձիւներու, սառնամանիքի մէջ, քիչ կը մնայ որ Էնվէր գե-

րի խնայ: Սեբաստացի սպայ Յովհաննէս Ակինեան եւ ուրիշ Հայ զինուորներ մազապուր կ'ազատեն զինքը եւ թապուրի մը մէջ դնելով՝ կը փախցնեն ներս: Ակինեան այս ճակատին վրայ ծանրապէս վիրաւորուած կը մեռնի:

Էնվէր զինքը դիմաւորող ծովածաւալ բազմութիւնը տեսնելով՝ Մուամմէրի կ'ըսէ. ես պատերազմի դաշտին վրայ մարդ կը փնտռեմ չեմ գտներ, դուք հոս այնքան բազմութիւն մը պահեր էք: Էնվէր հետեւեալ օրը կը մեկնի: 45-էն վեր մինչեւ 60-նոցները զինուորագրութիւնը կը յայտարարուի, ու զէնքի տակ կ'առնուին: Թուրք ժողովուրդը՝ ճուչգոհանքով մը՝ Էնվէրի մեզի բերած հէտիէն *այս եղաւ կ'ըսէ:*

Էնվէր կը դրուատէ Մուամմէրի փոյթեռանդն գործունէութիւնն ու ջանքերը, եւ կը հառաջէ ըսելով. եթէ ամէն մէկ վիլայէթի մէջ մէյմէկ Մուամմէր ունենայի, ալ ի՞նչ պէտք էր ընծի:

Մոռցանք ըսելու որ, ասկէ առաջ Մուամմէրի ծառայութեանց ի վարձ ոսկի միտալիոն *եւ* զինուորական *հրամանատարի աստիճան տրուեցաւ Պոլսէն եւ քաղաքը այս առթիւ դրօշազարդուեցաւ:*

Ղանի պէկ՝ Իթթիհատի ներկայացուցիչը 1915-*ի սկիզբները կուգայ Սեբաստիա, կը բերէ իրեն հետ Հայերու տեղահանութեան եւ անոնց բնաջնջումի հրամանները եւ առ այդ բերանացի հրահանգները:*

ՄԵՐ ԲՈՒՆ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԸ ՄԵՐ ՄԷՋՆ ԵՆ.— Քեանղըրիի, Խարբերդի, Էրզրումի Թուրք երեսփոխանները Սեբաստիա կը հանդիպին: Թուրք Քլիւպներու եւ մզկիթներու մէջ չարաշուք բանախօսութիւններ կ'ընեն. գլխաւորաբար նիւթ ունենալով թէ՝ մեր թշնամիները Համաձայնական Տէրութիւնները— Անգղիա, Ֆրանսա, Ռուսիա— չեն. Մեր բուն թշնամիները մեր մօտը, մեր քովը, մեր մէջն են — ՀԱՅԵՐԸ — որոնք բոլոր աշխարհը այսօր մեզ դէմ հանած են: մեր արիւնը թափել կուտան, մեր պետութեան ու հայրենիքի հիմքերը կը քանդեն, ուստի պէտք է որ նախ մեր այդ ներքին թշնամիները մաքրենք, բնաջնջենք մեր մէջէն:

Այսքան անպատկառ, այսքան զզուիչ ու լրբենի յայտարարութիւններ թէ ի՞նչ չարաղէտ հետեւանքներ կրնային ունենալ, արդէն մէջտեղ է Սեբաստահայուն բնաջնջումը: Տ. Գնէլ Եպիսկ. այս մասին ալ կը դիմէ բորենին Մուամմէրի, բայց ան կարկտան խօսքերով կը ճամբէ զանի:

ԹՈՒՐՔ ՉԷԹԱՆԵՐՈՒ ԳՈՒՆԴԵՐԸ.— Ընդհ. զօրահանութեամբ 15–45 եւ մինչեւ 60–նոցները զէնքի տակ առնել բաւական չի սեպուիր: Մեծ սադրապետը ոտնակոխ ընելով միջազգային օրէնքները, նոյն իսկ իր Շէրիի օրէնքները, կոչ կ՚ընէ իր ստորին սանդարամետքի — բանտերու — արիւնարբու, ոճրապարտ զաւակներուն, կը բանայ անոնց առջեւ բանտերու դռուիքը, կը կազմէ անոնցմէ չէթաներու գունդեր, հռչակաւոր եղեռնագործներու, աւազակապետներու հրամանատարութեան տակ. արտակարգ զէնքերով ու տարազով զինելով զանոնք: Անատոլուի ներսերէն հետզհետէ Սեբաստիա կը հասնին Թուրքիոյ այս նորօրինակ Եէնի–չէրիները, Էրզրումի ճակատը երթալու համար:

Թուրքին՝ լիրբ ու չփացած այս պիտակ զաւակները, շուկաներու մէջ, հրապարակներու վրայ ցոյցեր կ՚ընեն. սրախաղութիւններ կը կատարեն. իրենց նորօրինակ սուրերը ճօճեցնելէն. «Ասոնցմով մեր թշնամի կեավուրներուն փորերը պիտի պատռենք, անոնց աղիքները այս հրապարակներուն վրայ դուրս թափենք՝ շուներուն պիտի կերցնենք, անոնց աչքերը փորենք, պիտի հանենք. անոնց արիւնը պիտի խմենք» ըսելով:

Այս գունդերը Էրզրում գնալու ատեն, Ալիսի–Հովտի Հայ գիւղերը նշաւակ կ՚ըլլան ասոնց գազանային խժդժութիւններուն, անասնական բիրտ քմայքներուն: Ասոնցմէ գունդ մը փետր. 8-ին Էնտիրէսի մօտ Բուրգ Հայ գիւղը կ՚իջեւանին: Խեղճ գիւղացիք, իրենց աւանդական սովորութեան համաձայն, հիւրասիրական պարտականութեանց մէջ չեն թերանար: Եւ սակայն այս կենդանակերպ գազանները ոտնակոխելով իրենց կերած աղ ու հացը, կը մտնեն տուները, կ՚սկսին հարս ու աղջիկ քաշել: Երիտասարդներէն մին կը տեսնէ իր նշանածին ծամերէն քաշելով տանելնին. զէնքի կը դիմէ. առեւանգող չէթան կը վիրաւորուի, գիւղը ամբողջ կ՚ընդվզի: Տ. Սահակ վարդպ.ի սպաննիչ՝ Զառացի Մահիր չէթաներուն ի գլուխ պոռթկումը կը զսպեն. կը հաւաքեն գիւղին բոլոր այրերը, կը տանին հաւաքաբար կը ջարդեն: Այսպէս, կ՚սկսի Հայ գիւղերու դէմ յայտնի հալածանքը. Էրիկմարդերու հաւաքումը եւ կոտորածը:

Բուրգ՝ Գարահիսարի շրջանակին մէջ 300 տնուոր մեծ գիւղ մըն է. կռնակը Քէօսէ–Տաղին տուած, իր ամուր դիրքովը, եւ Յեղափոխ. գործիչներու կեդրոններէն մին, Մուամմէրի ուշադրութենէն չէր վրիպեր ի հարկէ, թէեւ Էրզրումի ճամբէն խո–

տոր կ՚իյնայ, չէթաներու այդ գունդը հոն իջեւանելով այս դէպքը ստեղծելնին մասնաւոր հրահանգով եղած է․ կասկածելի կէտերէն մին նուաճել, փճացնել–բնաջնջել, եւ մտիկ ընել թէ ո՛ր կէտէ յաջորդական պայթում մը կրնայ յառաջ գալ:

Թուրքերու ինքնարդարացումի գրքին մէջ Բուրգի այս դէպքը ի հարկէ, տարբեր կերպով պիտի ներկայացնէին․ որպէս թէ չէթաներու բեռները փոխադրելու համար գրաստներ ուզած ըլլան, եւ գիւղացիք մերժելով զէնքի դիմեն, ապստամբութեան մը ազդանշանը տալ ուզելով:

ՌՈՒՍ ԳԵՐԻՆԵՐ Ի ՍՎԱԶ․— Կովկասի ճակատէն 1500–ի չափ Ռուս գերիներ բերուեցան Սեբաստիա, շա՛տ խեղճ վիճակի մէջ․ զիրենք վարող ժանտարմաներ կողոպտեր, մերկացուցեր էին զանոնք: Ճամբաները շատ նեղութիւններ կրեր են, Հայ գիւղերու մէջ միայն քիչ մը հանգիստ վայելեր, տաք կերակուրի երես տեսեր են: Սեբաստիա ալ շատ խեղճ ու անխնամ վիճակի մէջ մնացին․ Թիֆլիսի համաճարակը ծայր տուաւ մէջերնին, այնպէս որ այդ թիւէն հազիւ 300 հոգի մնացին: Անոնք ալ յատկացուեցան ճամբաներու շինութեան: Ասոնց մէջ կային բաւական թուով Ռուսահայեր ալ․ կարեւոր դէմքեր․ մեռնողներէն միոյն համար լսուեցաւ թէ Զարին ջութակահարն է եղեր, մէկն ալ զինուորական բժիշկ էր: Սպաները ընդհանրապէս Մայր եկեղեցին կուգային կրօնական պաշտամունքի համար․ այս պարագան, ինչպէս նաեւ մի քանի Հայ սպաներու եւ Տօքթորին մահուան առթիւ ընծայուած մեռելական պատիւները չէին վրիպած Մուամմէրի հետախոյզ աչքերէն:

Ս․ ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ, Անապատ, Ս․ Յակոբ վանքերը կը գրաւուին, զինուորական բանտի, եւ Ռուս գերիներու բնակութեան կը յատկացուին: Սանասարեան վարժարանը Ս․ Նշանէն քաղաք Պէլօյեան Ոսկեանի տունը կը փոխադրուի:

ԽԱԶԱՐ ՔԵՌԻՆ․— Մուամմէր լսեր է որ Հայերը արկօդօրէն՝ Ռուսը խաչար Քեռի կ՚անուանեն, եւ ակնդէտ անոր գալստեան կ՚սպասեն: Ռուս գերիներու գալէն վերջ, օր մը իր հայ սափրիչին — Զիֆթէլէր Գրիգորին կ՚ըսէ․ «Ինչպէ՞ս, Խաչար Քեռինիդ եկա՞ւ, հը՛, թէեւ եկաւ, բայց ոչ ձեր ակնկալած կերպովը, խըրյաճէք հայեր, դուք կը կարծէիք որ պատերազմը սկսելուն պէս Ռուսը շուկայ գնացողի մը պէս թեւերը փաթթելէն պիտի գար, ու Աստուած մի արասցէ, ո՛վ գիտէ, ի՛նչ ձիւներ պիտի խաշէիք

Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔԸ

ան ամեն Թուրքերու գլխուն...»:

ՍՈՎԻ ՈՒՐՈՒԱԿԱՆԸ ԿԸ ՍԱՒԱՌՆԻ.— Սեբաստիան ցորենաշատ ընդարձակ դաշտերովը ճշմարտապէս երկրագործական գաւառ մըն է. Շիրակեան ամբարք մը. 1874ի Գաղատիոյ սովին ամեն սովահարները կշտացնողը Սեբաստիան եղաւ. ցորենին քիլէն (180 օխա) ան ատենուան պղինձ դրամովը 300 ղրշ.ի բարձրացաւ: Այս զօրաշարժով եւ պատերազմով երկրին աշխատաւոր բազուկները ամբողջ զէնքի տակ առնուած են․ անցեալ տարուան հունձքը կիսովին փճացած, աշնցանը չէ ցանուած․ երկրագործին լծվար կենդանիները գրաւուած են․ սովի ուրուականը սեւ ջղջիկի մը պէս կը թեւածի, հացալից Սեբաստիան հաց մը մուր պիտի ըլլայ ու չպիտի գտնէ: Իրաւ ալ, մեր տարագրումէն շատ վերջերն էր, լսեցինք թէ աւելին պատահած է․ մէկ բուլղարը ցորենը (12 օխա) ոսկի դրամ՝ 3½ ոսկիի բարձրացեր է․ Քաղաքին մօտերը Մայրագոմի ստորոտը Ալթուն-Թապադ ըսուած կողմերը սպիտակ հող մը գտեր, իբրեւ հաց կերեր են․․․:

Արդարեւ անօրինակ, աննախընթաց սով՝ գէթ Սեբաստիոյ համար:

ԴԱՍԱԼՔՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Զինուորական վարչութեան յոռի մատակարարութիւնը, Հայ Զինուորներու զէնքերը առնուիլ, անոնցմէ բանուորական գունդեր կազմել, ու չարաչար-տաժանակիր աշխատութիւններու ենթարկելնին, զօրանոցներու մէջ համաճարակը, եւ ընդհանուր առմամբ Հայերու հանդէպ բացարձակ անվստահութիւնն ու հալածանքը՝ հետզհետէ տեղի կուտան Հայ Զինուորներու շարքերուն մէջ դասալքութեան:

Խստութիւնը կը շատնայ ասոնց դէմ․ Քաղաքին Կէօվ, եւ Շլիֆայի մէտրէսէները բանտի կը վերածուին․ տուներ կը կոխեն․ կը խուզարկեն, դասալիքներու ծնողք, ազգական, ընտանիք, խոշտանգումներու կ՚ենթարկուին․ բանտերու նկուղները կը լեցուին ձեռք անցուած դասալիքներով: Ասոնցմէ բաւական թուով կախաղան կը բարձրացնեն, հրացանի կը բռնեն: Հայ գիւղերու դէմ այդ հալածանք ա՛լ աւելի խստութեամբ յառաջ կը տարուի: Փախստականներու տուները մէջի գոյքերովը կը հրդեհուին: Ալիսի Վերին ու Վարին Հովտաց Հայ գիւղօրէից հրդեհումներու ծուխը վեր արարող կը բարձրանայ:

Մինչ այն կասկածը կար թէ Հայերը մեծ ապստամբութեան մը կը պատրաստուին, եւ դասալիքները պիտի գործածուին այդ բանին․ ուստի 1915 Մայիսին էր․ ընդհանուր յայտարարութեամբ մը կոչ կ՚ըլլայ դասալիքներուն՝ յանձնուելու, եւ իրենց յանցանքները ներուած ըլլալը կը ծանուցուի, հակառակ պարագային չյանձնուող եւ բռնուողները իրենց տան դուռներուն առջեւ կախաղանով պատժուելնին կը յայտարարուի:

Ասոր վրայ շատեր կը յանձնուին․ որոնցմէ 500 չափ կը ղըրկուին Էնտիրէսի կողմերը՝ Երզրումի ճամբուն վրայ ճամբու շինութեան անունով. ու հոն ամէնքն ալ կը ջարդուին իրենց պահակ ժանտարմաներու ձեռքով, կ'ընդհողուին իրենց իսկ ձեռքով բացած խրամներուն մէջ:

ՄԱՐԶՈՒԱՆԻ, ԱՄԱՍԻՈՅ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԵՏԵՐԸ, ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ.— 1915 Մարտի մէջ էր, Մարզուան-Ամասիոյ կուսակցական պետերը, մտաւորականները, ուսուցիչները, թըւով 17 հոգի, ի գլուխ որոց հանրածանօթ ուսուցիչ-հրապարակագիր Գադիկ Օզանեան, Մամիկոն Վարժապետեան, Խաչիկ Ադամեան, շղթայակապ կը բերուին Սեբաստիա: Երկու երեք շաբաթի չափ բանտարկուած մնացին Շիֆայի-Մէտրէսէն: Ու գիշեր մըն ալ տարին քաղաքէն երկու ժամ անդին Կեսարիոյ ճամբուն վրայ Չէրչի-Տէրէսի ձորը ամէնը մէկ հոն սպաննեցին:

Այս ատեններ վագերատիպն Մուամմէր, այդ վայրին մօտ Շուն-Քուռակ գիւղը կ'երթար իրիկունները, օդափոխութեան պատրուակով, ու հոն կատարուած այս եւ այլ սպանդներուն ներկայ կը գտնուէր: Յամառ կերպով զրուցուեցաւ թէ Օզանեանի խումբին սպանութեան ներկայ գտնուեր, Օզանեանը եւ քանիներ իր իսկ ձեռքովը սպաններ ու անոնց արիւնէն խմեր է:

Սեւ ջարդը ա՛լ սկսուած է կատաղօրէն:

ԳԱՒԱՌԱԿՆԵՐԷՆ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐ.— Ասկէ վերջ էր, Գաւառակներէն — Զառա, Տիվրիկ, Փինկեան, Գանկալ, Կիւրին, Ազիզիյէ, Շար-Գըշլա, Եէնի-Խան, Գոչասար — շղթայակապ գունդագունդ Սեբաստիա կը բերուին տեղւոյն վրայ ծանօթ Հայեր — կուսակցականներ, Թաղական-Խորհրդոյ անդամներ, ուսուցիչ, արհեստաւոր, վաճառական, կառավարական պաշտօնեայ եւայլն: Մի քանի օր Շիֆայի եւ Կէօք-Մէտրէսէները բանտարկելէ վերջ՝ գիշերները կը տանէին կը ջարդէին քաղաքին մօտ զանազան տեղեր: Առտուն՝ քաղաքին մէջ անոնց ազգականներէն երբ բանտը կ'երթային յայց, դահիճ ժանտարմաներ կ'ըսէին. «Ձեր մարդիկը ճամբու շինութեան ղրկուեցան Կեսարիոյ ճամբուն վրայ, կամ Թօփրագ-Գալէ(?):

Այս բանաձեւը կարգախօսն էր հարցուած բանտարկեալը ի սպանդ ղրկուած ըլլալուն:

Ասոնցմէ ինծի ծանօթներէն ոմանց անունները հոս արձանագրել աւելորդ չեմ համարեր. Ազիզիէէն՝ Ստեփան Բէխեան դերձակ, Սիրական: Շար-Գըշլայէն դերձակ Նազըչեան Յակոբ, հացագործ Կարապետ։ Եէնի–Խանէն՝ Համազասպ Տէր Մեսրոպեան՝ գորգի գործարանատէր, Միրիճան, Աւետիս, երկաթագործ Ստեփան Աբէլեան՝ Թաղ. Խորհրդոյ անդամներ։ Գանկալէն՝ Տիվրիկցի Հայրապետ Սուքիասեան՝ ուսուցիչ, տղան Յակոբ։ Եւայլն, եւայլն։

ՌՈՒՍ ԳԵՐԻ ՍՊԱՅԻ ՄԸ ՓԱԽՈՒՍՏԸ. ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԵՏԵՐՈՒ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒՄ.— 25–ի չափ Ռուս գերի սպաներ ընդ հսկողութեամբ ղրուած էին Աֆիոն–Օթէլը։

ԽՈՌՈԽՈՆՑԻ ՄՈՒՐԱՏ ԿԻՒՐԻԿԵԱՆ

1915 Մարտ 28–ի գիշերը ասոնցմէ մէկը կ'անյայտանայ։ Հետեւեալ օրը Օթէլին տէրը Մանուկ Պէյլէրեան իր բոլոր սպասաւորներով, Հնչակեան վաղեմի գործիչ Հաճի Գրիգոր Գարամանուկեան — մականուանեալն Ղասապ–Ճալաղ, Մէշէ Գրիգորի տղայ պայտառ Յովհաննէս, ամէնը 7–8 հոգի կը բանտարկուին իբր ձեռնտուներ փախստականին։ Ութ օր վերջ, Զատկուան Նոր Կիրակիին կը ձերբակալուին Հնչակեան պետերէն յայտնի հերոս եւ գործիչ Խոռոխոն գիւղացի Մուրատ Կիւրիկեան, Հնչակեան (Տէվէ) Տիգրան Աբէլեան, Դաշնակցականներէն՝ դեղագործ Վահան Վարդանեան, Յովհաննէս Փօլատեան, կառավարական

Թարգման ընիկ Մշեցի Մարտիրոս Գաբրիէլեան։ Դարձեալ հետեւեալ օրը Բշ. առտուն, իրենց գիւղէն քաղաք եկած ատեննին Խանծառցի Բարուք եւ Կովառնցի երիտասարդ մը կը ձերբակալուին իբր բամբեր եւ կը միացուին վերի ձերբակալուածներուն։

Սկիզբները ասոնց հետ մեղմութեամբ կը վարուին. Ռուս սպայի մասին հարցումներ կ'ընեն. կ'ըսեն, ձեզ իբր բանտարկեալ չբերինք հոս. դուք մեր հիւրերն էք. իբրեւ կուսակցական պետեր, Ռուս սպայի փախուստին մասին կրնաք տեղեկութիւն ունեցած ըլլալ. պէտք է մեզի օգնէք գտնել ձեռք բերելու համար։ Հետզհետէ կը խստացնեն. խոշտանգում, ծեծ, փախստականը ուղղակի իրենցմէ կը պահանջեն։

40 օրի չափ մնացին բանտը. առտու մը կանուխ, ութ ժանտարմայով ճամբայ հանեցին շղթայակապ. Նոյն առտուն Մուամմէր եւ Գօլ-օրտուի գումանտան Փէրթէվ պէկ ու Իթթիհատի ներկայացուցիչ Ղանի պէկ ալ ճամբայ կ'ելլեն։ Կալանաւորները թէ ասոնք Ելլօրզի-Խանը կը հասնին (քաղաքէն 6 ժամ Սեբաստիա-Սամսոն ճամբուն վրայ)։ Գիշերը այս ճամբուն վրայ Մէնթէշէ Թուրք գիւղը կը մնան։ Կալանաւորները՝ ձեռք ոտք կապուած կը դրուին առանձին տուներու մէջ, առանց հացի ու ջուրի։ Առտուն, Եէնի-Խանէն անդին՝ Եօզկատի ճամբուն վրայ կէս մուղատի կաղնիի անտառները կը տանին, հոն՝ Մաշատլար-Եէրի *ըսուած տեղը։ Երկար հարցաքննութեան կ'ենթարկեն կալանաւորները. թէ՝ իրենք իբրեւ կուսակցական պետեր, ի՞նչ են իրենց ապստամբական ծրագրերը, ատոր համար ի՞նչ պատրաստութիւններ տեսած են, որքան զէնք, ռազմամթերք ունին, եւ ո՞ւր պահած են, եւն., եւն.։ Այս հարցաքննութիւններէն վերջ ամէնն ալ չարաչար կ'սպաննեն, կ'ընդհողեն հոն։*

Անտառին մէջ աշխատող յոյն գիւղացիներ ղաղտագողի ականատես եղեր են սպանդին, քաղաք եկեր պատմեր էին։

Այս սպանեալներուն հետ էր նաեւ վաճառական Խարբերդցի Յարութիւն Վարդուկեան, իբրեւ ապաստան տուող Կովառնցի Մուրատ Խրիմեանի։

Ասոնք այսպէս ի սպանդ վարելէ վերջ, քաղաքին մէջ սուտ տարաձայնութիւններ մը շրջան ըրին՝ թէ Եօզկաթ աքսոր ղրկուեր են. թէ՝ ողջ են. կառապան մըն ալ՝ որպէս թէ Տէվէ Տիգրանի կողմէ գրուած եւ իր ծնողացը ուղղուած նամակ մը բերեր

Առաջնորդարան ձգեր էր։

Աւելորդ է ըսել թէ այդ ամէնը սպանեալներու ծնողաց, ու ընտանիքի, եւ առհասարակ Հայ ժողովուրդի կասկածները տարբեր կողմեր շրջելու, եւ յերիւրանքներով օրօրելու Թրքական մեթոտներ էին։

Ռուս սպան իրօք փախա՞ւ, թէ ոչ կառավարութիւնը զանի անհետացուց, վերջապէս ասիկա պատրուակ բռնուեցաւ կուսակցական կարեւոր պետերը ձերբակալել եւ ժամ առաջ զանոնք մէջտեղէն վերցնելու։

Այս միջոցներուն է որ Սամսոնի մէջ ալ կը ձերբակալուին վաճառական Սեբաստացի Հաճի Նազարէթ Ղազարեան, եղբայրը Հաճի Աւետիս, Տէվէ Տիգրանին երկու եղբայրները Մարուքէ, Աւետիս, ու ասոնք ալ հոն ի սպանդ կը վարեն· ամէնքն ալ Հնչակեան կարեւոր ուժեր։

Օթէլին վարձակալ Մանուկ Պէյլէրեանի գործաւորներէն միայն Լեւոն Մոլլա-Գասպարեան անուն տղան է որ ազատ արձակուած է գինուորական ատեանի կողմէ· Մուամմէր շատ կը պնդէ որ թող չտրուի, ատեանին նախագահը տղուն անչափահասութիւնը (12–13 տարեկան) մէջ կը բերէ· Շէրին իսկ չներեր որ դատապարտենք կ'ըսէ։

Օ՛ ՊԻՐ ՏԷՕՆԻՒՇԻՒՄՏԷ....— Արիւնարբուն Մուամմէր այս սպանդը գործադրելէ վերջ, կը մեկնի Թոգաթ, Ամասիա, Մարզուան, Հայերու մահավճիռը արձակելու, բերանացի հրահանգները հաղորդելու, ջարդերը կազմակերպելու։ Իր վերադարձին խստիւ կ'ապսպրէ· «Օ պիր տէօնիւշիւմտէ ֆօլալը ֆէօմլէկլի, ֆրավաթլը էրմէնի կէօրմէյէճէյիմ»։

ԿՈՎՏՈՒՆՑԻ ԴԱՇ· ՀԵՐՈՍ ՄՈՒՐԱՏ ԽՐԻՄԵԱՆ·— Սեբաստիան ունեցած է երկու Հերոս Մուրատներ, մէկը արդէն յիշեցինք վերը՝ Խոռոխոն գիւղացի Հնչակեան Մուրատ Կիւրիկեան· երկար տարիներ գործած ու կռուած Սայմաստի շրջանակը եւ ի Կովկաս, Պոլիս։ Միւսը՝ Կովտունցի Դաշն· Մուրատ Խրիմեան։ Մին քան զմիւսն գերազանցող երկու անմահանուն Յեղափոխական դէմքեր, Սեբաստացի Յեղափոխական Հերոսներու համաստեղութեան երկու վառ աստղեր։ Երկոցունց ալ կեանքն ու գործունէութիւնը աստանոր վեր առնել, մեր նիւթէն շեղիլ պիտի ըլլար։ Գործոյս հետ առնչութիւն ունեցող կէտերը միայն կրնանք առնել· աւելին թողլով ուրիշ առթիւ ուրիշ գործերու մէջ։

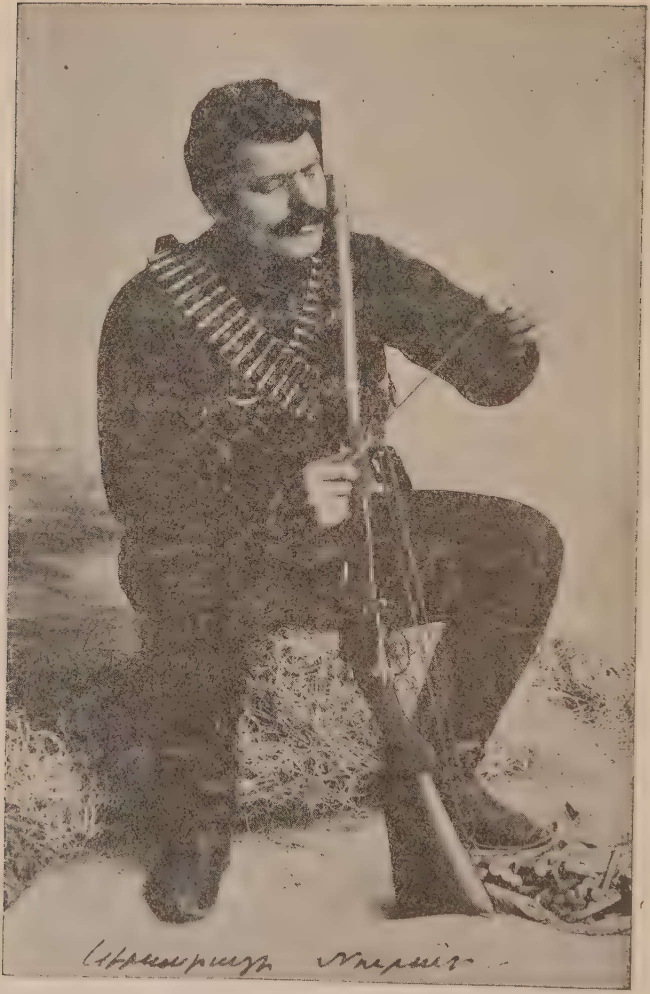

ԿՈՎՏՈՒՆՑԻ ՄՈՒՐԱՏ ԽՐԻՄԵԱՆ

Երբ վերինները ի Սեբաստիա կը բանտարկուէին, Մուրատ Խրիմեան — իբրեւ յեղափոխական՝ նկատելի անցեալ մը ունեցող, չէր կրնար վրիպիլ Մուամմէրի ծրագրէն․ Մուամմէր շատոնց ի հետուստ կը հսկէր անոր վրայ։ Մուրատ ընդհ․ զօրաշարժէն վերջ, քիչ անգամ գիւղէն քաղաք կ'իջնէր։ Մուամմէր մաս-

նաւոր հոգածութիւն մը ցոյց տուողի պէս՝ անոր ընկերներուն կը հարցնէր. «Ո՞ւր է Մուրատը, ինչո՞ւ չգար չտեսնուիր, ինչո՞ւ իր խորհուրդներէն չօգտուէինք եւն.»: Մուրատի նժոյգն ալ չէր վրիպած Մուամմէրի աչքէն. Թէքէլլիֆը Հարպիէն աշխատեցաւ գրաւել. Մուրատ ինչ ըրաւ չըրաւ, ձեռք չտուաւ զայն:

Վերեւ յիշատակեալ կուսակցական պետերու ձերբակալման յաջորդ Բշ. առտուն ժանտարմա–գոմանտանի Քէլէշ պէկ խումբ մը ժանտարմաներով կը ղրկուի Կովտուն ձերբակալելու համար Մուրատ Խրիմեանը: Կ'երթան, ուղղակի կ'իջնեն տունը. Թրքական նենգամիտ քաղաքավարութեամբ մը եւ չողոքիչ լեզուով կ'ըսեն. «Կուսակալ Մուամմէր պէկ խիստ կարեւոր խնդիրով մը ձեզ կ'ուզէ տեսնել, միասին պիտի երթանք»:

Մուրատ կը հասկնայ, ծուղակը լարուած է. գոյն չտար. չայլայլիր. ելճանապարհ մը կը խորհի: Գառ կը զենէ, խորվու պատրաստել կուտայ, գեղջկական ճոխ սեղանով մը կը պատուասիրէ նենգամիտ հիւրերը: Անոնցմէ առաջ կ'իջնէ ախոռ, զէնքերը կ'առնէ, պատրաստ նժոյգին հեծած կը բացուի: Յանկարծակիի կուգան. հազիւ ինքզինքնին կը ժողվեն, ետեւէն հանիլ կ'ուզեն. «Ի՞նչ է աս. Մուրատ. ի՞նչ կ'ընես, ինչո՞ւ, ինչո՞վ կը կասկածիս, կեցիր» կը կանչեն ետեւէն:

— Գնացէ՛ք ըսէք ձեզ ղրկող Մուամմէրին, ինք զիս լաւ կը ճանչնայ, ես ալ զինքը, խօսքով ես իր ծուղակը իյնողը չեմ». կ'ըսէ, կը բացուի:

Թռչունը փախուցին ձեռքէ. Քէլէշ պէկ իր հետեւորդներով նկուն, կը դառնայ Սեբաստիա. Մուամմէր բիւր նախատինք կը տեղայ անոր գլխին, իր այս ձախաւերութեանը համար:

Թէ ո՞ւր սուրաց Մուրատ. ի՞նչ եղաւ. հոս՝ այն ատենուան տարտամօրէն լսուածներն է միայն որ վեր պիտի առնենք:

Մուրատ, Կովտունցի մի քանի ընկերներով, հաւանաբար Աղտք գիւղը կ'ապաստանի — իր գործնէութեան կեդրոնը. ի վերջոյ Խանծառ գիւղի արօտավայր Սախառու լեռ կ'երթայ: Հոն կաղնիի բլոցի(*) մը տակ թաքստոց մը կը յարմարցնէ. մօտերը Ղաւլու Գըզըլպաշ գիւղի գիւղացիներէն մին կը նշմարէ.

(*) Սախառու լեռը անտառուտ է. կաղնին կտրելով՝ բարձրադիր բլոցներ կ'ընեն, վրայ վրայի շարելով, այս բլոցները կ'ըսուին եամա:

լուր կուտայ Գոչասարի կառավարութեան։

Մուրատի փախուստէն վերջ, ինչպէս բոլոր Հայ գիւղերու, Խանծառի ալ հարցուած էր։ Տարիներէ ի վեր դրացի երկու Հայ գիւղերը — Խանծառ եւ Կովտուն — Խանծառի եայլային *համար իրարու հետ արիւնահեղ կռիւներ ունցած էին· Մուրատ Կովտունցիներուն կողմնակից ըլլալով՝ Խանծառցիք իրենց այս հակառակութիւնը իբր փաստ մէջ կը բերեն եւ կը հերքեն, թէ կարելի չէր որ անոր ապաստան տային, ու կառավարութիւնն ալ կը համոզուի։*

Բայց Ղըզըլպաշին ըրած յայտարարութեան վրայ, կառավարութիւնը կատաղութիւնը կը թափէ Խանծառի վրայ· Մուրատին ապաստան տուող Յարութիւնը տուն-տնորդով կ'սպաննեն, ատով չգոհանալով, գիւղին բոլոր արու արմատը, մինչեւ 7-8 տարեկանները մաս առ մաս հաւաքել քաղաք տանինք կոր ըսելով Սէյֆէին(*) կիրճը կը բերեն, կը ջարդեն· այնպէս որ այդ օրէն իսկ Խանծառի արու արմատը բնաջնջուած-չորցուած էր։

Դահիճ ժանտարմաներ՝ 40-50-ական հաւաքել Սէյֆէյի գըլուխը բերել — ջարդելէ վերջ, կը դառնային գիւղ, կնիկներուն կ'ըսէին· Սայլերը լծեցէք գնացէք ձեր մարդոցը դիակը բերէք թաղեցէք։

Ու խեղճերը ժանտարմաներուն առջեւէն ինկած՝ կ'երթային ամփոփել ի հողք իրենց սիրելիները, հոգեհատորները, լերդաբոյթները, իրենց իսկ ձեռքով· մինչդեռ դահիճները ոխակալելով, դառն ու հեգնական խօսքերով ա՛լ աւելի կը ծակծկէին անոնց խորտակուած սրտերը· «Եա՛, Մուրատ-փաշան կը պահէ՞ք, չէ՞ք յանձներ, հիմակ թող գայ ազատէ ձեր էրիկմարդերը մեր ձեռքէն»։

Մուրատ Խանծառէն խոյս տալով կուգայ Սեբաստիա· կառավարութիւնը Վարդուկեանի վրայ կասկածելով՝ տունը կը խուզարկէ· թէեւ կասկածելի որեւէ բան չգտնուիր, բայց եւ այնպէս Վարդուկեան բանտարկուելով՝ վերոյիշեալներուն հետ ի սպանդ տարուեցաւ։ Մուրատ Թիֆլիսի կը բռնուի· Տօքթոռ Հայրանեան, Տօքթ. Պաղտասար Վարդանեան կը դարմանեն զինքը· հազիւ ապաքինած՝ Հնչակեան տղաքներու առաջնորդու-

---

(*) Քաղաքէն երկու ժամ հեռու Էրզրումի ճամբուն վրայ լեռ եւ կիրճ։

թեամբ դուրս կուգայ քաղաքէն․ կ'ապաստանի Ուլաշ գիւղը․ գիւղացի խել մը փախստական տղաքներու հետ կ'անցնի մօտը Թէճէրու լերան ամուր–ապաստանիքը: Պաշարի համար երկու տղաքներ գիւղ կ'իջնեն․ գիւղին չուրջ հսկող ժանտարմաներէ կը բռնուին: Մուրատ տեսնելով որ տղաքը ուշացան, կը մակաբերէ թէ բռնուած են․ խումբը առած կ'անցնի այդ տեղերէն:

Թէ ինչպէ՞ս Պաթում եւ անկէ Կովկաս անցաւ, եւ հոն ի՛նչ գործնէութիւնը ունեցաւ, արդէն պատմուած է թերթերու մէջ: Ռուս բանակը Տաճկահայաստանէն քաշուելու ատեն, Մուրատ իբրեւ վերջապահ, բուռ մը Սեբաստացի քաջերով նահանջը վարած է․ իրեն աջակիցներէն մէկը եղած է Սեբաստացի կարեւոր դէմք մը — Տօքթ. Արշակ Պօղոսեան: Պաքուի ճակատամարտին մէջ դիւցազնական քաջութեամբ կռուելով, Մուրատ կ'իյնայ ճակատէն գնդակահար, իբրեւ նոր իմն Վարդան:

Սեբաստիոյ Թուրք կառավարական շրջանակի մէջ, ինչպէս նաեւ ժողովրդեան մէջ այն գաղափարը կազմուեցաւ թէ՝ Մուրատ Գարահիսար ապաստանած եւ տեղւոյն ապստամբութիւնը վարած է: Բայց սխալ է ասիկա․ Գարահիսարի ապստամբութիւնը վարած է Գարահիսարցի նշանաւոր Հնչակեան Հերոս Ղուկաս:

Բայց թէ ինչէ՞ն Մուրատ Գարահիսար եղած ըլլալու գաղափարը ամրապնդուած է մտքերու մէջ, սա պարագայով կը բացատրուի․ Գարահիսարի ապստամբ հերոսները իրենց յարձակումներու ատեն թշնամի բանակին վրայ աւելի խորունկ սարսափ ձգելու համար՝ «Եաշասո՛ւն Մուրատ» *գոչելով է որ գրոհ կուտան եղեր: Դարձեալ պաշարուողք վերջին պահուն ճակատը ճեղքել անցնելէ վերջ՝ Մուրատի անունով է որ գործած են:*

Մուրատի ծնողք Թոգաթի մաղագործներէն էին․ վաղուց Սեբաստիա եւ ի վերջոյ Կովտուն հաստատուած: 90ական թուականներուն մեր փրօփականտովը Հնչակեան Կուսակցութիւնը խորունկ արմատներ ձգած էր Ալիսի Վերին Հովտի Հայ գիւղերուն մէջ: Կովտուն գիւղը մեր գործնէութեան կեդրոն եղած էր: Կովտունցի Նշան էֆէնտի Զիմէնեան(*) եւ գիւղին վարժապետը

(*) *Շատեր թերեւս յիշեն, յԵգիպտոս Մշեցի Մուշեղի ընկերը․ քիւրտի մը սպանութեան պատճառով, Մուշեղ կախաղան բարձրացած է, Նշան Զիմէնեան ալ 20 տարի բանտարկուեցաւ Սուտան: Արդէն Թոքախտի բռնուած, Օսմ․ «Սահմանադրութե-*

Նիկողոս՝ Ակնայ Նարվէր գիւղացի, մեր երկու զօրաւոր բազուկները — աշխատակից ընկերներն էին: Մուրատ ալ նոյն ատեններէն Հնչակեան շարքերուն մէջ էր: Ի վերջոյ Կովտունցի հերոս տղաքներու հետ Պոլիս պանդխտելով՝ անցած է Կովկաս: Հայ-Թաթարական ընդհարումներուն մեծ անուն հանած, ապա գործակցած է Անդրանիկի, Կայծակ-Առաքելի, Գէորգ-Չաւուշի եւ մասնակցած Սասնոյ շարժումներուն:

Արդէն Դաշնակց. շարքերուն անցած՝ Օսմ. «Սահմանադրութենէն» վերջ եկաւ Սեբաստիա:

Ուրիշ պարագայ մըն ալ. Մուրատի փախստականութեան օրերուն է, Ջալլախեան Միրիճան անուն երիտասարդին վրայ կասկածներ կ'ըլլայ թէ Մուրատը կառքով փախցուցած ըլլայ, եւ անոր ուտելիք կը տանի: Այս տղան պատերազմական պիտոյից փոխադրութեան կառապան էր: Մուամմէր լուր կը ղրկէ որ առանց այլեւայլի սպաննեն. եւ խստիւ կ'ապսպրէ որ քանի մը գնդակ ալ իր կողմէ մխեն Միրիճանին կուրծքը: Այս այն երիտասարդն է որ ժամանակաւ Մուամմէրը պահեր էր, երբ ան՝ ո՛չ իր բարեկամ Չէրքէզներուն, ո՛չ ալ սիրական Թուրքերուն մօտ ապաստան չէր կրցեր գտնել:

ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿԸ Ա՛Լ ԾԱՆՐԱՆԱԼ, ԱՆՏԱՆԵԼԻ ԴԱՌՆԱԼ ԿԸ ՍԿՍԻ.— Բուրդ գիւղին դէպքը, Ռուս սպային եւ Մուրատի փախուստները կ'ըլլան սկզբնապատճառը: Սվազէն եւ գաւառագլուխներէն ղրկուած ժանտարմաներու, չէթաներու վոհմակներ, ջոկերներ գիւղէ գիւղ կը շրջին, դասալիք զինուոր եւ զէնք փնտռել-խուզարկելու համար: Դասալիքներու տուները կը հրդեհուին մէջի գոյքերովը միասին: Ալիսի Հովտի մէկ ծայրէն միւսը հրդեհուող տուներու սեւ ծուխը կը սլանայ վեր արարող: Սվազէն՝ Ալայ-պէկը— Ալի Շէրիֆ պէկ — գունդ մը ժանտարմաներով կ'երթայ Կովտուն՝ Մուրատը փնտռել-պահանջելու համար: Բոլոր այրերը կը կապէ ախոռ մը կը բանտարկէ, սաստիկ գանակոծում, խուժ-դուժ պատիժներ ի գործ կը դնէ: Մուրատը կը պահանջէ: Ան գիշեր Ալայ-պէկ հրդեհել կուտայ Մուրատի նորաշէնք գեղեցիկ տունը: Առտուն այս հրդեհումին

նէն» վերջ հայրենիք դառնալու ատեն Պոլիս Ազգ. Հիւանդանոցը մեռաւ: Սեբաստիոյ Հնչակեան Կուս. պատմութեան մէջ իր մասին ընդարձակ խօսելու խոստումով, այժմ կը թողունք:

պատասխանատու կը բռնէ գիւղացիները, եւ դրամական ծանր տուգանք մը կ'առնէ անոնցմէ։ Մուրատը երեւան բերել տալէ յուսահատած, կատաղած՝ Ալայ-պէկ կը հրամայէ՝ իսկոյն գիւղը տեղահան ըլլալ· վերջէն ի՛նչ կը խորհի, կը յետաձգէ։

Զէյթէյապետ Քիւթիւկի տղայ Հիւսէյին, եւ Զառացի Մահիր — Տ. Սահակ վարդպ.ի սպանիչները — արիւնկզակ չէթաներու խումբերով, եւ արիւնռուշտ ժանտարմաներ գիւղացիներու զէնքերը հաւաքելու համար կը մտնեն գիւղերը։ Անօրինակ, աննախընթաց, անլուր խժդժութիւններ, պատիժներու ամենէն վայրագը, զոր երբէք մարդ կրնայ խելաբերել, ի գործ կը դրուին անտէր գիւղացիներու վրայ· պատիժներ՝ որոց ի լուր մարդուս ոտից ներքեւի հողերը կը փախին։ Սոսկալի գանակոծութիւններ, ծեծի տակ շատեր կը մեռնին, շատերու մարմինը կաս-կապուտ կը սեւնայ, միսերը կը փտտին-կը թափին, ոտքերու պայտ կը զարնեն· քահանաներու ամենախիստ պատիժներ, նախատինք· մօրուք-ալիք կը փետեն, աքցանով մսերնին բզիկ-բզիկ կ'ընեն· ակռաներնին կը քաշեն, քիթ, ականջ, շրթունք կը կրճատեն, շիկացած երկաթով, պղինձ թասով գլուխ, մարմին կը տաղեն կը խարանեն· կը ցցեն, կիներու, հարսներու շապկընկերին մէջ կատու կը ձգեն· արգանդէն ներս կը ցցեն։ Տուն-տեղ ներքեւ-վրայ կը խուզարկեն· զէնք կ'ուզեն, ու երբ չկայ, չեն գտներ, ա՛լ ճարերնին կը հատնի, Թուրքերէ կամ ժանտարմաներէ զէնք գնել տալով, իբրեւ իրենցը, յանձնել կուտան։

Ահագին թալան, կողոպուտ կ'ընեն· խուզարկումի ատեն ձեռք բերուած ծրարներով ոսկի, զարդոսկի, թանկարժէք իրեղէններ կը գրաւեն, կը յափշտակեն։ Կիներու, հարսի-աղջկան պատիւ կը բռնաբարեն։ Ամենէն վերջ գիւղին այրերը-երիտասարդ, քահանայ, վարժապետ, առաջաւոր— պիրկ-պիրկ իրար կապելով՝ գաւառագլուխ տանելու պատրուակով՝ ճամբան շատերը կ'սպաննեն, մնացեալներն ալ գաւառագլուխ — Զառա, Գոչասար կամ Սեբաստիա բերելով կը բանտարկեն։

Սվազ բերուողներուն մէկ մասը կ'սպաննեն ճամբուն վրայ Սէյֆէյին-գլուխը կամ, Պօղազի-կամուրջին մօտերը, «Ճամբէն դուրս ելան, պիտի փախչէին»(*) ըսելով, մնացեալներն ալ կը բերէին Սվազ բանտը։

(*) Երբ Բագգա եկանք, տեղեկացանք թէ այնտեղի էրիկ-

Ալայ-պէկ Ալի-Շէրիֆ, հասկնալով որ՝ Կովտունէն աւելի՝ Մուրատի գործնէութեան կեդրոնները Խորսանայ եւ Աղտք գիւղերը եղած են, այս երկու գիւղերուն վրայ խժդժութիւններու ամենաբարբարոսականները ի գործ կը դնէ: Այս գիւղերէն մասնաւոր թաքստոցներու մէջէ կը գտնեն մի քանի սնտուկ զէնք, ռազմամթերք, ռումբ, տինամիթ, զինուորական զգեստ: Սայլերու բեռցած՝ գիւղապետներուն հետ կը բերեն քաղաք, իբր պատերազմական աւար. ցուցադրելով Թուրք ժողովուրդին, հասկցնել ուզել թէ հայերը օր մը զանոնք պիտի գործածէին Թուրքերու դէմ, եւ թէ՝ անոնք որքա՜ն վնասակար տարր մըն են եւ բնաջնջուելու արժանի...:

Խորսանայի երիտասարդները, այրերը, բոլորը իրար կապած, քաղաք բերելու անունով կը հանեն, կը բերեն Պունաղի-Ձորը, հոն խժդժօրէն կ՚սպաննեն, կը մանրեն, ապա դահիճ ժանտարմաներ կը դառնան գիւղ, կնիկներուն կ՚ըսեն որ սայլերը լծեն երթան բերեն սպանեալներուն դիակները. մինչ իրենք նըստած, հանգիստ սրտով, արիւնոտ ձեռքերով կ՚ուտեն պատրաստուած լիախորտիկ սեղանը:

Կնիկները կուգան Պունաղի-Ձորը, չեն կրնար որոշել թէ սպանեալներէն ո՞րն է իրենց ամուսինը, եղբայրը կամ զաւակը — այնքան ահռելիօրէն յօշոտուած, բզըքտուած, ջարդուած՝ անճանաչելի ըլլալու աստիճան: Երեւակայել պէտք է խոր թախիծը, ողբնուկոծը այրազուրկ խեղճ գեղջկուհիներուն:

Գոչասար բանտարկուածներէն քաղաք բերուածներուն մէկ մասն ալ կ՚սպաննէին Կավրայի-Փոսեր կոչուած վայրը:

Սվաղի Շիֆայի եւ Կէօվ-Մէտրէսէները լեցուեցան Ալիսի Հովտի գիւղացիներով: Գիշերները 50-100-ական իրար կապած կը տանէին քաղաքին մօտերը կ՚սպաննէին: Ալիսի եզերքները Փաշա-Ձայիրի կոչուած ճախնուտքը— ուր կան ջրալից շատ մը խրամներ — եղան այս սպանելոց սպանդանոց-գերեզմանքը: Սպանդը գործադրող ժանտարմաներ հետեւեալ առտուն ասոնց արիւնլուայ լաթերը շուկայ բերէին կը ծախէին:

Այնպէս եղաւ որ, գիւղերը տեղահան եղած ատեն, այլեւս

մարդերն ալ հաւաքեր՝ Ուրֆա պիտի տանինք ըսելով, ճամբան սպաններ են. «Ճամբէն դուրս ելան, փախչէին կոր» ըսելով: Ամէն տեղ նոյն հրահանգը, պատրուակի նոյն բանաձեւը:

ոչ մէկ քահանայ, վարժապետ, եւ 8–10 տարեկանէն վեր արու արմատ մնացած չէր, բոլորը ի սպանդ վարած էին. բացի մի քանի հալուորներէ. անոնք ալ ճամբուն սպանդանոցները առնուեցան:

ԱԿԱՆՋԱԼՈՒՐ ԽՕՍՔ ՄԸ.— Տունը փակուած մեր ազգականներէն երիտասարդ մը, իրենց պատկից Թուրքի մը խօսակցութիւններուն կը հետեւէր: Օր մը այդ Թուրքին ծանօթ ժանտարմայ մը կուգայ. վերէ-վարէ խօսակցութեան մէջ ժանտարման կ'ըսէ. «Պիրատէր, կէճէ սապահաճագ կեավուր գըրա-գըրա իշիմիզ պիթիօր»:

Ժանտարմաներ էին որ այս սպանդները կը գործադրէին, իրենց վերեւ ունենալով մասնաւոր պաշտօնեաներ, այդ գործադրութեան հսկող, որ օրը օրին կը տեղեկագրէին գազան Մուամմէրին: Դահիճները իրենց զոհերու արընթթախ զգեստները կը բերէին տուն, կը ծախէին: Շատ անգամ ալ սպանդանոց-վայրին շրջակայ Թուրք գիւղացիները կը կանչէին գիւղապետներովը միասին, եւ սպանդը անոնց կատարել կուտային՝ կացինով, մանգաղով, բիրով, թուրով, դանակով, քարով, եւ զոհերուն զգեստ, դրամ, ժամացոյց եւն. կը բաժնէին անոնց՝ ի վարձ իրենց... արիւնազանգ աշխատութեան:

ՀՆՉԱԿ. ՀԵՐՈՍ ԲԱՐՍԵՂ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.— Քիւթիւկի տղայ Հիւսէին եւ Զառացի Մահիր յատկապէս կ'երթան Թոտորակ գիւղ, ձերբակալելու համար յայտնի Հնչակեան Հերոս Բարսեղ Դարբինեանը:

Բարսեղ ոտքէն վիրաւոր, հիւանդ պառկած է. կը կապեն, հետը 8–10 երիտասարդներ ալ, դէպ ի Գոչասար ճամբայ կը հանեն: Կէս ճամբան գնդակահար կ'սպաննեն երիտասարդները: Բարսեղը սոսկալիօրէն կը դանակոծեն, յիշեցնելով թէ Դանիէլ-Ջավուշի ընկերակիցը եղած է. Զօպան-Տէրէսին Գարահիսարի Մուավինը սպաննած է:

Բարսեղի աչքերը կը փորեն, քիթ, ականջ, շրթունք կը կըրճատեն, ապա կը խողխողեն. դիակը գիւղ բերել կուտան ժամուն դուռը կը ձգեն: Գիւղին քահանային կ'ստիպեն որ կարգ կատարէ. քահանան հազիւ կ'սկսի, վա՜յ, դուն ասանկ մէկու մը կա՞րգ կը կատարես, հա՞, ըսելով, մօրուքը կը փետտեն, կը խոշտանգեն, ծեծի տակ զանի ալ կ'սպաննեն:

Գիւղին Թուրք կնիկները ձեռքերնին հինայ դրած՝ Բարսեղի դիակին վերեւ կուգան, կ'ուրախանան, մենք ալ ասոր այսպէս սպաննուիլը կը տեսնե՞նք եղեր, ըսելով։

Բարսեղ Հնչակեան կարեւոր գործիչ-հերոս մը եղած էր պատանի հասակէն իսկ։ Գործակցած է Դանիէլ-Ջավուշի եւ Ղուկասի։ Իր գործնէութեան շրջանակը եղած է Գարահիսար։ Սեբաստիոյ Հնչակ. Կուս. կարեւոր սիւներէն մին եղած էր։

Բարսեղի հետ չմոռնանք յիշատակելու նոյն գիւղացի (Թոտորակ) Մկրտիչ Սիմոնեանը· Պոլսոյ Կեդրոնականի աշակերտ, 90-ի կոտորածներէն վերջ կուգայ գիւղ· կ'աջակցի Սեբաստիոյ Հնչ. Կուսակցութեան, ու Բարսեղի հետ կը նուիրուի Ալիսի Հովտի Հայ գիւղերու կազմակերպութեան։

Այս փոթորկալից օրերուն էր, մինչեւ վերջին պահերը կը մնար գիւղը, ամէն օր Էրզրում գնացող զօրքերուն ուտեստ հայթայթելու գործին կը հասնէր· միւս կողմէ, վերադարձող փախստական Հայ զինուոր տղաքը կ'ընդունէր, եւ ուղեցոյցներու առաջնորդութեամբ կ'իջեցնէր Սեբաստիա։ Տեսնելով որ ինք ալ կը հետապնդուի, քաղաք եկած էր· ուր սակայն ձերբակալուեցաւ, եւ վարեցաւ ի սպանդ։

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՅ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ, Քաղաքապետական Հայ բժիշկներ, դեղագործներ եւ 20 տարիէ ի վեր ծառայող Հայ ժանտարմաներ, միահաղոյն պաշտօնանկ կ'ըլլան· եւ ամէլէ-թապուրներու կ'անցուին իբրեւ հասարակ զինուոր։ Վիլայէթին պաշտօնական թուրք թերթը մեծ ուրախութեամբ կը ծանուցանէ զայս։

ՔԱՂԱՔԻ ԶԷՆՔԵՐԸ ԿԸ ՊԱՀԱՆՋՈՒԻ.— Հայ գիւղերը զինաթափ ընել, արու արմատը բնաջնջելէ վերջ, այլեւս կարգը քաղաքին եկած էր։ Պաշտօնական յայտարարութեամբ մը կը հրամայուի անխտիր(?) ամեն մարդու քով գտնուած զէնքերու, հրանիւթերու յանձնումը։

Բնական է, աւելի հայերուն վրայ է որ կը ծանրանան, կը բռնանան· բաւական թուով զանազան կարգի եւ տեսակէ զէնքեր կը յանձնուին։ Մուամմէր գոհ չի մնար, շատ աւելին կը պահանջէ· Առաջնորդին կը խօսի խստիւ ծանուցանել ժողովուրդին· Ան ալ եկեղեցիին բեմէն կը յորդորէ յանձնել· «Կուսակալ-պէյին հիւամանն է որ կը հաղորդեմ կոր ձեզի» ըսելով։

Շատ տուներ խուզարկեցին, էրիկմարդեր բանտարկեցին· եւ գիշերային վարեցին ի սպանդ։ Ասոնցմէ յիշենք երկու կարեւոր Հնչ. ընկերներ: Քէպապճի Վահան, եւ հեռագրական թելելու չավուշ Արթին: Շատեր իրենց զէնքերը կ՚ընդհողեն, կը կոտրեն: Պալագ-Սօզագէն անցնող գետը եւ Մունտառ-գետը ցամքեցընելով կը խուզարկեն. իրաւ ալ բաւական քանակութեամբ զէնք, փամփուշտ գտան:

Երեւոյթները փրկելու համար թէ միայն Հայերէն չէ որ զէնք կը պահանջուի, մի քանի Թուրքերու տուներ ալ խուզարկեցին:

Քաղաքին մօտ Դավրայ գիւղին ալ զէնքերը կ՚ուզէ Մուամմէր: Բայց ոչ նոյն խստութեամբը: Աւելի չողոմարար կերպով մը: Գիւղապետ Արթին քէհեա զէնքերը երիտասարդներուն ուսը տուած, առջեւնուն տավուլ-զուռնա, օսմ. դրօշ պարզած՝ կուգան կառավարական շէնքին առջեւ, Մուամմէր գոհ կը մնայ անոնց այս ընթացքէն եւ գիւղին բարելաւութեանը համար խոստումներ կ՚ընէ. (Տես՝ Տեղահանութեան բաժինին մէջ Դավրայ գիւղը):

Նշանաւոր երկաթագործ-մեքենագէտ Մկրտիչ Նորհատեանն ալ իր եղբօրորդիներովը միասին բանտարկեցին, իբրեւ զինագործ եւ ռումբեր պատրաստող, ու գիշերային վարեցին ի սպանդ:

Խաղախորդներու Շէյխը՝ իբրեւ Իթիլաֆական, եւ Հայերու մանաւանդ Հնչակեաններու հետ լաւ յարաբերութեան մէջ եղող, կը ձերբակալուի, կը բանտարկուի: Կեսարիայէն ալ մի քանի Թուրք ընդդիմադիր անձեր ձերբակալուած՝ բերուեցան Սեբաստիա:

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀՍԿՈՂՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ.— Վանքերը գրաւուելէ վերջ, Մուամմէր կասկածելով որ Մայր Եկեղեցին ապըստամբական ամուր ապաստանի մը կրնան ընել հայերը, ճամբուն վրայ գտնուած մեծ տուները եւ վրան տիրող բարձրադիր շէնքերը գրաւուեցան՝ զինուորական պաշտօնատուններ ընելու պատրուակին տակ: Եւ գիշեր-ցորեկ այդ տուներու բարձունքէն հսկողութիւն կը կատարուէր, ինչպէս եկեղեցիին, նոյնպէս եւ Թաղին վրայ:

ԸՆԴՀ. ՀԱՅԵՐՈՒ ՎՐԱՅ ՀՍԿՈՂՈՒԹԻՒՆ, ԵՒ ԼՐՏԵՍՈՒՄ. — Հայերու հանդէպ խստութիւնները հեղ մը եւս կը սաստկանան. Թուրքերու հրահանգ կը տրուի, խիստ հսկողութիւն կատարել իրենց դրացի Հայերու վրայ. անոնց կասկածելի որեւէ մէկ շարժումը, մէկզմէկու տուն երթեւեկը, անոնց տուները օտարական մարդ, անծանօթ ոք մտնելը անմիջապէս լուր տալ մօտակայ պահականոցները:

Երկու հայ կիներ փողոցը կապերտ կը թօթուեն. ելած ձայնը զէնքի պայթիւն կարծելով, Թուրք կնիկներ դողահար՝ դուրս կը վազեն: Կը նային, զէնք չէ: Գիշերները Հայ թաղերը շղթայի տակ առնուած են: Բարձրադիր տուներու վերնայարկը վառուած ճրագէ կասկածելով թէ թշնամիին նշան կ՚առնեն–կուտան, անթել հեռագիր կը գործածեն(?!) կը մտնեն ներս, կը խուզարկեն, տունը տակն ու վրայ կ՚ընեն, տանտէրը երկար–բարակ հարցաքննութեան կ՚ենթարկեն: Նայելով որ փողոցի շուները իրենց հաչիւնովը, ոռնալովը լրտեսներու գործը կը խանգարեն, կը թունաւորեն զանոնք:

ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ.— Տարի առաջ Մարզուան Թուրք–մուհաճիրներու թաղը ոճիր մը կը գործուի. Թուրք կին մը 2–3 հոգիով միասին կ՚սպաննուի: Ոճրագործներէն ոչ մի հետք: Ոճիրը Հայերու վերագրել կ՚ուզուի: Այն ատենուան Գայմագամ Սեբաստացի Պետրոս Մողեան բաւական ապացոյցներով երեւան կը բերէ ոճիրը Թուրքերու կողմէ գործուած ըլլալը, բայց օգուտ չըներ, ու ինքն ալ պաշտօնանկ կ՚ըլլայ:

Իբրեւ կասկածելի, կը ձերբակալեն ալիւրի Ֆապրիգայի գործաւորներէն մի քանի հայ տղաք, որոց ի գլուխ Ամասիացի Գուրու–Նշան ըսուածը: Ասոնք երկու տարիէ ի վեր Ամասիա բանտը կը մնային, առանց որեւէ ապացոյցի կամ վկայութեան, եւ առանց դատավարութեան:

Այս միջոցներուն Մուամմէր Ամասիա գնալուն, զասոնք իջեցուց Սեբաստիա, եւ մի քանի օրուան մէջ զինուորական ատեանին մահուան դատապարտել տալով, առաւօտ մ՚ալ կախաղան բարձրացուցին:

Կառավարական Գըզըլ–Ըրմագ թերթը այս ոճիրին անցեալ պատմութիւնը նորոգել եւ խել մը յերիւրանքներով ոճիրը Հայերու վերագրելով՝ բուռն լեզուով կը գրգռէ Թուրք ժողովուրդին մտքերը, եւ կ՚արդարացնէ տրուած պատիժը:

Կիւրունցի չորս դասալիք երիտասարդներ զէն ի ձեռին բռնըւած, զինուորական ատեանէն թէեւ երեքական տարուան պատիժի դատապարտուած, Մուամմէր ասոնց պատիժը մահուան փոխել կուտայ, ասոնք ալ կառավարական շէնքի առջեւի հրապարակին վրայ կախաղան բարձրացան:

Զինուորական դասալիք Կիւրունցի ուրիշ հինգ տղաք Գավագեազին հրացանի բռնուեցան։ Ասոնց մէկ ընկերը հիւանդ ըլլալով, հիւանդանոցն էր, ընկերներուն այս եղածը տեսնելով, կը յաջողի խոյս տալ, եւ որ վերջէն անցեր էր Կովկաս Ռուս բանակը։

ԶԻՄԱՌԱՅԻ ԲԻԾԱ–ՄԿՐՏԻՉ.— Դաշնակց. Հերոս եւ գործիչ Զիմառացի Բիծա–Մկրտիչ այս միջոցներուս Տիվրիկի Քարայրները ապաստաներ էր։ Տիվրիկի հազարապետը ժանտարմաներու գունդով մը կը պաշարէ։ Բիծա տեսնելով որ իր պատճառովը Տիվրիկի Հայ գիւղերու գլխուն կրակ կը մաղեն, անձնատուր կ'ըլլայ 2000 փամփուշտով եւ 2–3 կտոր զէնքով։ Քաղաք բերուեցաւ, մէկ քանի օրուան մէջ զինուորական ատեանէն մահուան դատապարտուեցաւ, կախաղան բարձրացաւ։

Պզտիկ ծանօթութիւն մը Բիծայի մասին.— Ասիկա որդին էր Զիմառացի Նարին մականուանեալ Յովհաննէսի։ Տիվրիկ–Զմառա–Բինկեան վաղուց Յեղափոխութեան վառարաններ եղած էին նախ անմահն Ժիրայրի, ապա Կովկասահայ Յակոբի, Տօքթ. Կ. Փաշայեանի ու ի վերջոյ Շմաւոնի գործնէութեամբը։

89–90–ական թուականներուն ի Զմառա Հնչ. կազմակերպութիւն մը կ'ըլլայ, որու գլուխ կը գտնուէին գիւղին առաջաւորներէն Խաչիկ աղա, Սըվագլը Յովհաննէս ու տղան Բիծա–Մկըրտիչ։

Հայոցս մէջ սովորական է նա՛, Նարին Յովհաննէս անձնական խնդիրներով ընկերներէն քանիներուն հետ կը գժտի, եւ գիւղացիներէն Ղուկասի հետ միասին ի Տիվրիկ կազմակերպութիւնը կը մտնէ։ 10–12 հոգի՝ գլխաւորները ատեն մը Տիվրիկ բանտը մնալէ վերջ բերուեցան Սեբաստիա։ Բիծա–Մկրտիչ ալ իր հօր գործակցած կը մտնէ Կովտունի ուսուցիչ Նարվիր գիւղացի Նիկողոսը, որուն յեղափոխական գործնէութեան տեղեակ էր։

Տիվրիկի երիտասարդներէն քաջն Սարգիս եւ Նաթան, գիշեր մը — ձմեռ օրօք— կ'իջնեն Զմառա, Ղուկասի տունը կը կոխեն, կը վիրաւորեն զինքը եւ կինը։ Աճապարանքին մէջ Նաթանի դանակը կը հանդիպի Սարգիսի բազուկին. ծանր կը վիրաւորուի, բազկերակը կը կտրի։ Կը հարկադրուին դուրս գալ ի փախուստ խուճապել։

Ղուկասի աղաղակներուն վրայ Նարին Յովհաննէս եւ տղան

Մկրտիչ գիւղին Թուրքերուն հետ կը փութան տէռօրիստներուն հետքին: Անոնց ետեւէն կը ձայնեն. տղա՛ք, մի՛ վախնաք, Հայեր ենք, ձեր ընկեր, կուգանք ձեզի օգնելու: Սարգիսի արիւնը չափէն աւելի հոսած, արդէն ուժասպառ, անձնատուր կ՚ըլլան: Անոնց թեւերը կապելով, կ՚իջեցունեն Տիվրիկ: Սարգիս կը մեռնի վէրքին հետեւանքովը. ըսուեցաւ, ալ թէ վիրաւորուած տեղէն թունաւորեր էին. Նաթան կը փոխադրուի Սեբաստիա բանտ:

Նարին Յովհաննէս — Մկրտիչի վկայութեամբ Նաթան կը դատուի, մահուան կը դատապարտուի. 1894-ի յուլիսին քանիին էր, մահավճիռը հաստատուած՝ Սեբաստիոյ հրապարակին վրայ կախաղան կը բարձրանայ:

Բանտին մէջ միասին էինք. մէկ սենեակի մէջ. Նաթան աղեաց հիւանդութեան մը բռնուած՝ հիւանդագին վիճակ մ՚ունէր չարունակ. մահավճիռը հաստատուած, լրագրերու մէջ հրատարակուած ըլլալը իմացեր էինք. ան գիշերն էր, կախաղան պիտի տանին. խեղճ տղան բանէ լուր չունի. ամէնքս չուրջը հաւաքուած, միտքը կը պատրաստենք, Վարդանանք, Ս. Ղեւոնդեանք եւ անոնց գործերն ու կեանքը, նահատակութիւնը կ՚ըլլան մեր խօսակցութեան առանցքը: Ու ինք ոգեւորուած՝ մեզնէ շատ աւելին է որ կը պատմէ անոնց կեանքէն, անոնց մեծ զոհաբերութիւնէն, Եղիշէէն, Ղազար Փարպեցիէն ամբողջական հատուածներ մէջ բերելով: Կէս գիշերին էր բանտապետ դժոխադէմքն Նէճէպ աղա մի քանի ոստիկաններով ներս ինկաւ մեր սենեակէն. ամէնքս ընդոստ՝ պառկած տեղերնուս վեր ցատկեցինք, Քրիստոսը ձերբակալելու գալերնին միտքս եկաւ: Խեղճ Նաթանիկ, մուշիկ մուշիկ կը քնանար, Նէճիպ աղա մեղմով արթնցուց, ելի՛ր, Նաթան, ըսաւ ան, Տիվրիկ պիտի երթաս. դատդ հոն պիտի քննուի, Քեզ Տիվրիկի պիտի ղրկենք: Այլայլած վեր կը կենայ Նաթան, հապա, որեւէ պատրաստութիւն չեմ տեսած, անկողին, գոյքեր կապել պէտք է, կ՚ըսէ: Մի հոգ ըներ, ատոնք ամէնը քու ետեւէ կը ղրկենք կ՚ըսէ բանտապետը, առջեւէն կը խառնէ, կը հանէ դուրս:

Կառքը դրած կը տանին կախաղանին առջեւ. յանկարծակիի եկած թէեւ, անայլայլ մտիկ կ՚ընէ մահավճիռին ընթերցումը. չուանը կը ձգեն վիզը. երեք անգամ կը բարձրացնեն, կ՚իջացընեն վար կիսաշնչահեղձ, չուզելով գէթ հանդարտ մահով մը վերջ տալ անոր կեանքին:

Առտուն, սրտաբեկ Սեբաստահայութիւնը փառաւոր թաղում մը կը կատարէ պատանի նահատակին, ու շիրիմ մը կը կանգնէ անոր յիշատակին: Գիշեր մը Թուրքեր փշուր փշուր ըրեր էին անոր շիրիմը եւ տապանագիրը:

Հայր ու որդի — Նարին Յովհաննէս եւ Մկրտիչ — Զմառացիներուն ալ վկայութեան կուգան:

Մկրտիչ այս անցքերէն ու սեւ արարքներէն վերջ կը պանդըխտի Պոլիս: Հոն Հնչակեանք զինքը տէռորի մատնել կ'ուզեն ի պատիժ իր տխուր արարքներուն: Բայց յետոյ կը պարտադրեն որ սպաննէ Ալաշկերտի Առաջն· Մամբրէ վարդապետը (կարծեմ Պարոնեան): Այս վարդապետը իբրեւ յեղափոխական ամբաստանուելով՝ կանչուած էր Պոլիս, ու իր մորթը փրկելու համար մատնութիւններ ըրած, եւ իր սքեմը նետելով, լրտեսութիւն կ'ընէր Նազըմին: Բիծա-Մկրտիչ յաջողութեամբ տէռորը կը կատարէ· իր անցեալը կը ներուի· կ'անցնի ընկերներու շարքին:

«Սահմանադրութենէն» վերջ իբրեւ Դաշնակց· գործիչ՝ երեւցաւ մեր կողմերը· շատ անգամ կուգար Սեբաստիա· Գարահիսարի կողմերը ունեցաւ բաւական մեծ գործնէութիւն: Բիծա, կ'երեւայ, հիներուն դէմ իր ոխը դեռ մոռցած չէր: «Ազատամարտ»ի մէջ կարդացուեցաւ թէ, Զիմառացի Խաչիկ աղա... անտառէն ճամբորդած ատեն դարանակալ քիւրտերէ սպաննուեցաւ: Ես անցեալ դէպքերու գիտակ, մակաբերեցի թէ Բիծան ըլլալու է. այս սպաննիչ-դարանակալը· սխալած չէի, հոտառութիւնս ճիշտ էր· վերջէն ստուգեցի որ, այո՛, նոյն ինքն Բիծան եղած է Խաչիկ աղայի սպաննիչը:

Այսպէս թէ այնպէս, տես զուգադիպութիւնը, Աստուածային արդարութիւնը, որով մարդ իր ռեւէ արարքին պատասխանատու կը մնայ եղեր, ու տարիներ անցնելէ վերջ Բիծա-Մկրտիչ ալ նոյն տեղւոյն վրայ, նոյն փայտէն կը կախուի, ուրկէ 20 տարիներ առաջ ճօճեր էր իր զոհին Նաթանիկի վտիտ, հիւծած մարմինը: Թէեւ Բիծա քաւեր էր իր այդ մեղքը, ու հին մարդէն դուրս եկեր էր լաւագոյն գործիչ մը, եւ նկատելի ուժ մը Յեղափոխական շարքերու մէջ:

Վերեւ յիշուած Խաչիկ աղա ալ այնքան յանձնարարելի մէկը չէր թէեւ, բայց թէ Բիծայի՝ անոր հանդէպ սնուցած հակառակութիւնը ազգային-հասարակական նկատումներէ աւելի՝ վաղուց արմատացած անձնական թշնամութենէ, թշնամանքէ էր որ *կը բղխէր։*

Մենք կ՚ըսենք — ըստ մեր ծերունիներու՝

«Ամէն մարդու գործք զինքը թող օրհնէ»։ *Կամ թէ՝ ըստ պառաւանց՝* Մարդ՝ իր բրդածն է որ դգալը կուգայ»։

Անցնինք մեր նիւթերու շարքին, բաւական հեռացանք։

ԳԱՒԱՌԱԿՆԵՐԷՆ՝ *տեղւոյն վրայ նշանաւոր Թուրքեր, չէրքէզ պէկեր, Գոչկիրիի եւ այլ կողմերու Քիւրտ երեւելիներ կուգան Սեբաստիա. իրենց շրջանակի Հայերը տարագրելու, գանանք կողոպտելու, ջարդել-բնաջնջելու, ջարդարար-չէթաներ պատրաստելու բերանացի հրահանգները կ՚ընդունին. ասոնց կարգին կը գտնուին գաւառակներու գայմագամներն ալ։*

ԳԸՅԱՄԷԹ ԳՕՓԱՃԱԳ.— *Ա՛լ Թուրքերը գերագրգռուած, բարկ-քացախ կտրած, կատաղած են... Յայտնի-համարձակ կը խօսին, կ՚սպառնան...* Էրմէնիլէր, պաշընըզա գըյամէթ գօփաճագ, սօն կիւնլէրինիզ տիր. պէտիհավա չէօփլիւկ վար. սըչա՞ր մը սընըզ, *կը բարբանջեն իրենց ծանօթ Հայերու, Հայ դրացիներու։*

Տ. ՇԱՒԱՐՇ ՎՐԴՊ.Ի ՀԱՄԲՈՅՐԸ.— *Յայտնի Թուրք մը, Էյլէզ զադէ Խալիտ պէկ, էր երբեմն* «Վիճտան» *թերթի խմբագիր, Իթիլաֆականի անուն հանած, իր մէկ ծանօթ Հայուն հետ օրուան տագնապներուն վրայ խօսակցելով կ՚ըսէ.* «Հայե՛ր, չէք գիտեր, չէք երեւակայեր թէ ինչե՛ր կը պատրաստուին ձեզի համար, ի՛նչ դաւաճանքներ պիտի գան ձեր գլխուն, չէ՛ք գիտեր. ամէն մէկդ ո՛ր լեռներու գլուխ, ո՛ր անապատներու մէջ պիտի նետուիք, մահը փնտռէք ու չպիտի գտնէք։ Ան ձեր Շաւարշ վարդապետին համբուրուիլը տեսա՞ք, ձեր բոլոր քաշելիքները ձեր այս անխելքութիւններու երեսէն է»։

Թէ ի՛նչ էր Տ. Շաւարշ վրդպ.ի համբուրուիլը, պատմենք.—

Թուրք ազօրծին «Սահմանադրութեան» առաջին տարեդարձը կը տօնուէր. Առաջ. Տ. Թորգոմ Սրբազան ալ Ազգ. Ժողովականներով եւ վարժարանի աշակերտներով միասին եկած էր։ Թուրք ատենախօսներ, մէյ մէկ պիլպիլ կտրած, իրարու ետեւէ բեմ բարձրացան. գովեցին-գովաբանեցին, փառաց ի փառս բարձրացուցին Օսմ. Սահմանադրութիւնը, եւ անոր հրէշածին Հայրը-Իթթիհատը։

Թորգոմ Սրբազանի ալ առաջարկ եղաւ որ Հայոց կողմէ մէկը խօսի։ Սրբազանը Տ. Շաւարշ վարդպ.ը հրաւիրեց։ Բարձրա-

ցաւ բեմ, բռնապետական հին րէժիմը գետնոց-գետին զարնելէ վերջ, ան ալ իր կարգին օսմ. սահմանադրութիւնը պանծացուց. ջատագովեց օսմ. բաղկացուցիչ ազգաբնակութիւններու համերաշխ գործակցութիւնը եւ եղբայրակցութիւնը: Եւ այդ Եղբայրակցութիւնը գործնական օրինակով մը ցոյց տալու համար՝ հոն ներկայ գտնուող մոլլաներէն մէկը — Ալի-Քէօլէ զատէ Մուստաֆա էֆ.ն—(*) բեմ հրաւիրեց, հետը ողջագուրուեցաւ, համբուրուեցաւ:

Մոլլան, ինչպէս նաեւ ամբողջ Թուրք ժողովուրդը այս բանին վրայ շա՛տ սեւցան. ի՛նչ ըսել ըլլայ որ Հայ կղեր մը մոլլային հետ համբուրուի՛....:

Մոլլան այդ համբոյրէն իբրեւ սրբապղծուած, բաղնիք կ'երթայ, ղուսըլլէթմիշ ընել կուտայ ու այնպէս հարէմը կը մանէ....:

Թուրք ստորնաքարշ մտայնութեան, անհաշտ կրօնամոլութեան խօսուն պատկե՛ր....:

ԺԱՆՏԱՐՄԱՆԵՐՈՒ ՍՊԱՌԱԶԻՆՈՒՄԸ.— Զօրաշարժին զինուորագրուածներէն 35-45-նոցները ժանտարմըրիի կարգին կ'առնուին: Այս վերջին օրերս ասոնք կը դասաւորուին, յոտից ցգըլուխ կ'սպառազինուին, տենդոտ կերպով կը մարզուին....:

ՍԵՒ ՑԱՆԿԸ.— Խուլուլիկ կերպով լսուեցաւ թէ Թուրք Մխթարները իրենց թաղի Հայերու ցանկերը կը պատրաստեն... երիտասարդները, կասկածելիները կը գրեն, չգիտցածնուն անունները կը հարցնեն....:

Շա՛տ վերջէն էր որ հասկցուեցաւ թէ Սեւ ցանկը, Մահացանկն էր որ կը պատրաստուի եղեր: Մէկ կողմէ մահալլէ-օտասիններու մէջ թաղին կարեւոր Հայերը կը ցուցակագրուին, միւս կողմէ, Իթթիհատը Թուրք էսնաֆները կանչելով՝ Հայ արհեստաւորներու անունները կ'առնէ. կառավարութիւնն ալ իր կարգին ցանկ կը պատրաստէ. ու երեք կողմանէ պատրաստուած այս ցանկերը միացնելով, կը կազմեն ընդհանուր Մահացանկը, որմէ

(*) Այս մոլլային յոյն նախնիքը Կիպրոսէն գերի բերուած են Սեբաստիա, եւ իբրեւ ստրուկ— քէօլէ — վաճառուած, վերջէն Թուրքացած՝ Սեբաստիոյ Թուրք էշրաֆ ընտանիքներէն մէկը կազմած են, պահելով սակայն ստրուկի— Քէօլէ-զատէ մակդիրը: Այս մոլլան օսմ. Երեսփոխանութեան Թեկնածուներէն էր:

քէն վերջ տեղի ունեցաւ ընդհանուր բանտարկութիւնը:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ, ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՔԼԻՒՊՆԵՐՆ ալ կը խուզարկուին: Կը գրաւուին այս կուսակցութիւններու բոլոր թուղթերը, արխիվները, գոյքերը, եւ կը փակուին:

Հնչ. կուսակցութեան կարեւոր արխիվները — Արձանագրութեանց, Նամակներու տոմարներ, անուանացանկ եւն. վաղուց պահուած, անհետացած էին:

Կը գրաւուին Կարապետ Պարսամեանի, եւ Դաշնակցականներու տպարանները: «ՀՈՂԴԱՐ» թերթը վաղուց փակուեր էր:

ԹՈՒՐՔ ԱՌՆԵԼԻՔՈՒՈՐՆԵՐՈՒ–ՊԱՀԱՆՋԱՏԷՐԵՐՈՒ ՓՈՒԹԿՈՏՈՒԹԻՒՆԸ.—Այս օրերուն Թուրքերուն մէջ տեսակ մը փութկոտութիւն նշմարուեցաւ: Ամէն անոնք, որոնք Հայերու հետ հաշիւ, անոնց վրայ պահանջ ունէին, կարգադրել–մաքրել–վերջացնելու ելած էին: Ընդհ. բանտարկութենէն օր մը առաջ այսպէս, Թուրք մը գործ ունեցած հայուն հետ հաշիւ կը տեսնէ. Հայը անոր պահանջին մէկ մասը կուտայ. մնացեալին համար կ'ըսէ. վաղը եկուր տամ. Թուրքը՝ վաղը խանութդ բաց պիտի ըլլա՞յ որ... կ'ըսէ, ու ա՛լ վրան կը գոցէ: Հայը բան մը չհասկընար: Սամսոն Թուրք վաճառական Նէմլի զատէ մասնաւոր գործակալ կը ղրկէ Սեբաստիա, Հայ վաճառականներու հետ ունեցած հաշիւները փակել կուտայ. անոնց հետ կապը կը կտրէ:

Իսկ այս բաներէն շատ առաջ կառավարութիւնը Հայ յանձնառուներու հետ կնքած զօնթրաթները կը ջնջէ, չեղեալ կը համարի, ու անոնց պահանջներուն ջուր կը փչէ:

Հայերու պահանջնե՞րը Թուրքերու վրայ.— պէ՞տք է հարցնել. կառավարութիւնը վեց ամիս առաջ քաղաք թէ գիւղ Թուրքերու խստիւ պատուիրած էր Հայերու՝ ունեցած պարտքերնին չվճարել. իսկ Հայերուն ալ արգիլած էր պահանջել՝ Թուրքերու վրայ ունեցած իրենց առնելիքները:

ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՀԵՌԱՏԵՍ ԱՋՔԾԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Մինչդեռ Հայ–աշխարհքը արիւն–արցունք կուլայ, այս բոլոր բաները կը դառնան, Հայուն անտէր գլխուն, Հայ վաճառականներ ֆէլէփիւրի նոտէէ ինկած են: Լաւ գիտնալով թէ շուկայէն այլեւս ապրանք չգար, եւ չպիտի գայ, ու մէկը՝ տասը պիտի բարձրանայ, Իպրանոսեան տունը, եւ Պօն Մարշէի տնօրէն Միրիճան Օտապաշեան եւ այլք հրապարակի վրայ գտնուած ապրանքները — շաքար, ղահվէ, լուցկի, սիկարի Թուղթ եւն.,

եւն․, ինչ գնով ալ որ ըլլայ ժողվել–մթերելու ետեւէ են։ Ի՜նչ սիրտ, ի՜նչ աչքծակութիւն, մանաւանդ թէ ո՞ր աստիճանի անհեռատեսութիւն։

ԲԱՆՏ ԿԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵՆ․— Խօսուեցաւ թէ բանտի համար տեղ կը փնտռեն։ Պահ մը որոշեր են Հայ վաճառականաց Քարէ Խանը, խոշոր բաղնիքները պարպել բանտի վերածել։ Բայց կ՚երեւայ յարմար չեն տեսեր, եւ կառավարական բանտին վրայ ոորոշում կուտան, քանի որ Թուրք բանտարկեալները արդէն արձակուած, եւ Մէտրէսէներուն Հայ բանտարկեալները տարած սպաննած են։

Դ․

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ․— 1915 յունիս 3 Դշ․ առտուն էր ժողովուրդը շուկայ իջած, խանութները բացած, գործի սկսուած թէ չէ, սուինամերկ ժանտարմաներու գունդեր ամբողջ շուկաները շղթայի տակ առած, բոլոր անցքերը փակած են․ Թռչուն իսկ թռչելու չեն թողուր։ Փօլիսներ ժանտարմաներու հետ խումբ խումբ, մահացանկերը ի ձեռին, վաճառատուններէն, խանութներէն, գործատեղիներէն կը ձերբակալեն Հայերը, ինչպէս նաեւ ճամբու վրայ, անցքերու վրայ հանդիպած Հայը կը ձերբակալեն, կը հաւաքեն շուկայի պահականոցները, եւ անկէ խումբ խումբ կը ղրկեն վեր՝ բանտը։ Խանութները, վաճառատունները կը փակեն, կը կնքեն։ Հայը, այլեւս, ինչպէս իր անձին, իր կեանքին, նոյնպէս եւ իր ապրանքին, ստացուածքին տէրը չէ։ Մինչեւ իրիկուն կը տեւէ այս, եւ մօտ 3500 Հայ կը լեցնեն բանտ։

Ազգ․ եւ օտար վարժարաններն ալ շղթայի տակ կ՚առնեն։ Կը բանտարկուին Ազգ․ վարժարանի ուսուցիչներէն Միհրան Իսպիրեան, Միհրան Զուգասուզեան, Յակոբ Մնճուկեան․ Սանասարեանէն՝ Հայկ Սրապեան, Մուշեղ։ Ամերիկեանէն՝ Միքայէլ Ֆրէնկիւլեան, ասոր մէկ եղբօրորդին եւայլք։ Ժէզվիթաց վարժարանէն Աւետիս Սէմէրճեան, Գրիգոր Կտիկեան, Սենիկ Պալեօզեան։ Քաղաք․ Ժողովոյ Ատենապետ Բենիամին Թօփալեան․ Ազգ․ Գաւառկ․ Երեսփ․ Ժողովոյ Ատենապետ Ոսկան–Ասլան, Ազգ․ Առաջնորդարանի, Ազգ․ բարենպատակ հաստատութիւննե–

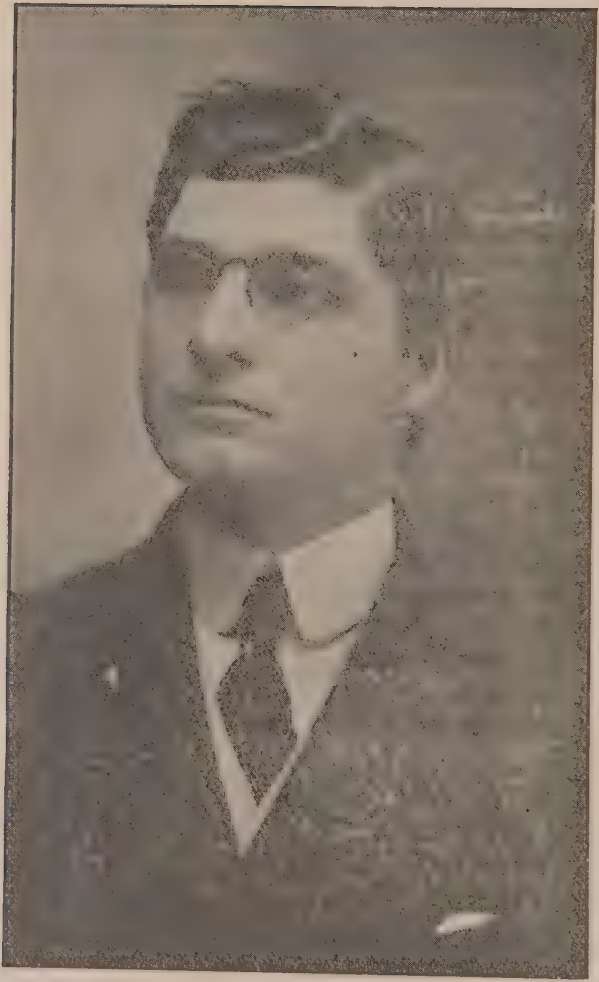

ՄԻՔԱՅԷԼ ՓՐԷՆԿԻՒԼԵԱՆ
(ՈՒՍՈՒՑԻՉ)

րու բոլոր անդամները, բոլոր կուսակցականները, բժիշկներ, դեղագործներ, գրեթէ բոլոր մտաւորականներ։

Մազապուրծ արհեստաւորներէն գրեթէ մարդ դուրս մնացած չէր, ամէնը առնուած էին։ Մահացանկը պատրաստելու, եւ ձեր-

բակալումի մասին ըսինք թէ որքա՛ն հեռուները տարեր էին իրենց պրպտումները որ Թէլլալ Ինճէճիւկ Մատօ անուն անձը որ կուսակցութիւններու ներկայացումներուն յայտարարութիւնները կը ցրուէր, եւ հրաշալի կիթառ զարնող Հաճի Պօղիկ, որ Ազգային կամ կուսակցական հանդէսներու, ներկայացումներու ատեն իր կիթառով կը դիւթէր հանդիսականները, ասոնք ալ իբրեւ Ազգ· հասարակական գործի ծառայողներ, իրենց տուներէն բռնուեցան բանտարկուեցան։ Կառավարական Հայ պաշտօնեաներուն ալ չխնայեցին· Փոլիս-Գոմիսէր Արայ Պալիօզեան, Գոմիսէր Մկրտիչ Պուչագճեան, Փոլիս Գէորգ Հապէշեան, Երկրաչափ Սիրոբէ Օտապաշեան, Փաստաբան Մկրտիչ Փօլատեան, Հեռագրատան պաշտօնեայ Արամ Ակինեան, Քաղաքապետական պաշտօնեայ Համբարձում Պալիօզեան, Քաղաքապետութեան ճարտարապետ Յովհաննէս Ֆրէնկիւլեան, Փրանսկ· Հիւպատոսարանի Թարգման Մանուկ Անսուրեան, Ազգ· վարժարանի ուսուցիչ եւ կառավարական պաշտօնեայ Վահան Մօսկոֆեան, եւ այլ շատեր բանտարկուեցան, որոնց ցանկը պիտի տանք գործիս վերջերը։

Շուկան ամբողջ մեռելական խոր լռութի՛ւն… մահուան սեւ քօղը տարածուած՝ քաղաքին վրայ խոր սուգը համակ պատեր է։ Ամէն Հայու տուն մահտուն դարձած է· Հայ խաղաղ երդիքին տակ անմխիթար սուգ, լաց ու կոծ, վայուն-վայնասուն, յորդահոս աղի-աղի արցունք…։

Այս ընդհ· բանտարկութենէն մէկ-երկու օր առաջ Թուրք ժողովուրդին զէնք բաժնուեր, եւ հրահանգ տրուեր է, որեւէ պատահականութեան առջեւ պատրաստ գտնուիլ եւ աջակցիլ կառավարութեան, հաւանական ջարդի մը համար։

Այս ձերբակալումներուն ատեն Ալայ-պէկի Ալի-Շէրիֆ պէկ գունդ մը զինեալ ժանտարմաներով կեցած էր կառավարական պալատան առջեւ առ ի պահպանութիւն։ Ասոր կը բերէին կը յանձնէին ձերբակալեալները, ու ան կ՚առաջնորդէր զանոնք բանտ։ Դարբինի մրոտ-գրոտ աշկերտ մըն ալ կը բերեն· ա՞ս ինչ է· ա՞ս ինչու բերիք կ՚ըսէ, ու տղային դառնալով կը հարցնէ· ծօ՛, դուն ալ սրճարանները նստած լրագիր, աժանս կը կարդայի՞ր, լուրերու կը հետեւէի՞ր, կը հետաքրքրուէի՞ր։ Տղան, չէ՛, պէկ, չէ՛, կարդալ-գրել անգամ չեմ գիտեր կը պատասխանէ· Ալայ-պէկ երեսին ապտակ մը կը զարնէ, գնա՛ կորսուէ, կ՚ըսէ։

Այդ չարաշուք առտուն էր· խռովեալ քունէ մը արթնցեր, կէս ու կիսկատար նախաճաշ մը ըրեր էի, կը պատրաստուէի դպրոց երթալ, ոտքս յառաջ կ'երթար, գլուխս յառաջ չէր երթար։ Եղբայրս որ հեռագրատան նոր չէնքը կը ներկէր, կը տեսնէ այս արտակարգ անցքերը· վազեր, տուն եկաւ, ձեռքը–ոտքը դող ելած· գունատած, տղա՛յ Կարապետ, գործը այսպէս այսպէս է, բռնածնին բերին ներս–բանտ կը լեցնեն կոր· դուրս մի՛ ելլեր, նայինք ի՛նչ է· ու այն օրէն փակուեցայ մնացի տուն, մինչեւ բռնագաղթի օրը։

Մեզի դրացի Թուրք կնիկներ ինծմով կը հետաքրքրուին, եղբօրս պզտիկներուն հարցուփորձ կ'ընեն, հօրեղբայրնիդ ի՞նչ եղաւ, տո՞ւնն է· մենք կանխաւ հրահանգած էինք պզտիկները, որով բերաննուն ճիգ կը կենան· կ'ըսեն, տունը չէ, բանտարկուած է, ու ա՛լ չեն հետաքրքրուիր։

ԱԹԱՋ· Տ· ԳՆԷԼ ԵՊԻՍԿ·Ի ԴԻՄՈՒՄԸ·— Բարի Առաջնորդը, սրտաբեկ, կանանց լալահառաչ պաղատանքին վրայ կը դիմէ վատչուէր Մուամմէրի· ի՞նչ է այս, ի՞նչ այս ընդհանուր բանտարկութիւնը, ի՞նչ, իմ հլու հպատակ հօտիս յանցանքը· ինչո՞վ մեղաւոր էին անոնք, մինչեւ այսօր կառավարութեանդ ոչ մէկ հրամանէն դուրս չելան։ Եթէ բանով մը յանցաւոր կը դատես զանոնք, զիս բանտարկէ անոնց ամենուն տեղը, զիս կախաղան բարձրացուր։ Եռամեծ Լէնկթիմուրն–Մուամմէր կ'ըսէ, չնական բարեմտութեամբ մը եւ կեղծաւորութեամբ· Ես ալ քու ժողովուրդիդ բարիքը մտածելով էր որ ըրի այս բանը· գիտե՞ս, Մուրախաս էֆ·, որ այս օրերս Գարահիսարը ապստամբած է· Հայերը անխնայ կը կոտորեն մեր Թուրք զինուորները եւ անզէն Թուրք ժողովուրդը· գիտես, հեղ մը որ Թուրք ժողովուրդը գրգռուի, ա՛լ առաջքը չառնուիր· մի գուցէ հոս ալ՝ Թուրքերը կոտորած մը ընեն, ժողովուրդդ ջարդուի, բանտը ամենէն ապահով տեղն է· հոն ատեն մը հանգիստ–ապահով կրնան մնալ։ Աս խօսքերուն հետ կ'աւելցնէ նաեւ իր Թունալիճ յանկերգը· Մուրախաս էֆ· դուն կրօնական մըն ես, քաղաքական բաներու չատ մի՛ խառնուիր· դուն դեռ նորեկ մըն ես· չես գիտեր, չես ճանչնար Սեբաստիոյ հայութիւնը, թէ ո՛րքան վտանգաւոր տարր մըն են անոնք, ես մի՛այն գիտեմ․․․։

Խեղճ Առաջնորդը տրտում–տխուր կը դառնայ ձեռնունայն։

Յաջորդ օրը իրենց բանտարկեալներուն այցելելու գնացող բաւական Թուով էրիկմարդեր ալ կը բռնեն, կը նետեն ներս ի–

ընց մարդոցը քով։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս բանտարկուածներուն ցանկը կ'ունէին, կը նայէին որ կանխաւ պատրաստուած Մահացանկէն դեռ շատ պակասներ կան. ուստի այդ պակասները, մոռցուածներն ալ ձերբակալելու համար ութ օր վերջ երկրորդ ձերբակալութիւնը տեղի ունեցաւ։ Փոլիսներ ժանտարմաներու

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

1913-Ի ԱՐԱՄԵԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐԸ.— 1. Նշան Աւագ. 2. Յակոբ Բալուցեան. 3. Կ. Գարիկեան. 4. Լեւոն Թորգոմեան. 5. Մարտիրոս Գաբրիէլեան. 6. Միհրան Խօլիրեան. 7. Լուսիկեան (ողջ, Պոլիս). 8 Յակոբ Այթունեան. 9. Արմենակ Զուգասրգեան. 10. Գարեգին Բարունակեան (նահատակ). 11. Օշին Ղօնջէկիւլեան (ողջ). 12. Համբարձում Կէօրիկեան (Ամէլիէ զինուոր–նահատակ). 13. Գարեգին Եղնատեան. 14. Սրբմապրյրգեան (նահատակ). 15. Յաւակ Փափանճեան (նահատակ). 16. Վահան Բէլխեան (ուսուցիչ). 17. Սուրէն Ղազարեան (Ամերիկա). 18. Լեւոն Բէլխեան (նահատակ, Ակնցի գերձակ Յովհաննէսի տղան). 19. Ղազարոս Գըրդէյէրեան (ողջ). 20. Սուրէն Թորգոմեան (ողջ). 21. Պետրոս Գասապեան։

գունդերով կը թափին թաղերը, փողոցները, կը պաշարեն փընտըռուողներու տուները, պատը, երդիքը։ Դուռները շառաչմամբ կը խորտակեն· ներսը կիներու, մանուկներու լեղին փորը կը չորնայ։ Տուները տակնուվրայ կ'ընեն· կին, տղայ, ծեր կը խոշտանգեն· կը գանակոծեն, մահուան սպառնալիք կ'ընեն· կը պահանջեն մարդերնին։

Գտածնին, թեւերը ետին կապած՝ կ'առաջնորդեն բանտ, բիրերու հարուածներուն տակ։ Այս երկրորդ անգամով ալ 800-1000 հոգի կը ձերբակալեն· ընդ որս Առաջ· փոխ· Կրկոեան Տ· Մատթէոս, եռանդուն քահանան։ Բանտին ընդարձակ սրահները, ղօվուշները նեղ կուգան այս մօտ հինգ հազար բանտարկեալներուն, ասոնց մէկ մասն ալ կը դնեն Շիֆայի եւ Կէօվ-Մէտրէսէի մութ ու խոնաւ նկուղները։

Այս երկրորդ ձերբակալումին, մեր ալ դուռը կուգան կը զարնեն· փողոցադուռին վրայ նայող պատուհանէն մերերը գաղտագողի կը հսկէին։ Եղբօրս կինը վազէ կը բանայ դուռը· մահացանկը ի ձեռին՝ փօլիսը անունս կուտայ, զիս կը հարցնէ· եղբօրս կինը անայլայլ ու անշփոթ կը պատասխանէ.— Մենք այդ անունով էրիկմարդ չունինք, մեր միակ էրիկ-մարդը՝ Պօյաճի Հաճի-Ուսթա, կառավարութեան ծանօթ մէկն է, եւ կառավարական շէնքին մէջ կ'աշխատի։

Մարդիկը կատուն կապեն, կ'անցնին։ 20 տարի առաջ բանտարկուեր, չորս տարի բանտը մնացեր էի, բայց թէ զիս ճանչցող-գիտցող բոլոր պաշտօնեաներու երեսը փոխուեր էր, նոր փօլիսներ բոլորն ալ Րումէլիէն Նորեկներ էին· «Սահմանադրութեան» շրջանին ալ իբրեւ կուսակցական, կառավարական շրջանակներու առջեւ ճանչցուած չէի, միշտ հեռու կը մնայի երեւնալէ· Թուրքերու վրայ անվստահութիւնս խորունկ է· մեր թուրք դրացիներն ալ — բացի մէկ տունէ — զիս չէին գիտեր, անցեալիս անտեղեակ էին· որով, կը խորհիմ, այնքան չհետապնդուեցայ։

Երկրորդ եւ երրորդ օրը այս բանտարկեալներէն հազիւ մի քանին արձակուեցան, անոնց խիստ կարեւորութեանը տեսակէտով, այն է, երկրաչափ Սերոբէ Օտապաշեան, լուսանկարիչ Յ· Ընքապապեան, Նազարէթ Բրուտեան եպէնագործ վարպետ։ Թուրքեր այլեւս յայտնի-համարձակ կը խօսին, թէ այս բանտարկուածներ մահուան դատապարտուածներ են, պիտի կախուին, պիտի սպաննուին, բնաջնջուին ամէնքն ալ:

ԲԱՆՏԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Այլեւս կիներն են, արիւն-արցունք աչքերնին, կը փութան այցելել իրենց սիրելի հոգեհատորներուն: Դժոխադէմ բանտապահներ, ժանտատեսիլ ժանտարմաներ ի՛նչ նախատինքներ, ի՛նչ լուտանքներ, անարգանքներ, սիրտ ծակող խօսքեր չեն թափեր անոնց գլխուն: Ժամերով կ'սպասցունեն պատտակը, դրամական նուէրի մը փոխարէն հազիւ կը հաճին, անարգական բառերով կանչել բանտարկեալը: Խօսարանին նեղ միջոցներէն հազիւ կը տեսնեն անոնց տրտմաթախիծ, մեռելցած դէմքը: Բանտարկեալք կը քաջալերեն, կը սրտապնդեն, կը մխիթարեն իրենց թշուառ այցելուները, իրենց վերջին կտակը կ'ընեն անոնց:

Խեղճ կնիկներ, ճղակոտոր եղած, թեւերնին գրկերնին մնացած, կը դառնան տուն. ողջողջ գերեզման դրուած իրենց այս սիրելիներուն լացը կը դնեն. Աստուածամօր զովքը կը դնեն: Կանացի եղերերգի, լաց ու կոծի սրտաճմլիկ աղաղակը քարերը կը ծակէ, վեր արարող կը բարձրանայ: Աշխարհքը ա՛լ իրենց գլխուն մութ եկած է. խելակորոյս, զառմեռ ոչխարներու պէս եղած են. մոռցած են ուտել-խմելը, պուտ մը ջուր միայն, այրած, սրտիկնին հովահրելու համար: Գիշերները քունն ի՛նչ է, աչքերնին չի մտներ. մրափ մը, ու կը փռուին գետին. ընդոստ վեր կը կենան. ուղեղնին հրդեհուած, սրտիկնին բորբքած իրենց սիրելիներուն երազանքովը, անմարելի կրակովը, սրտէմտքէ չելլելիք անտանելի վշտերովը:

Այս օրերուն, Սեբաստիա եղածին պէս Եւդոկիա, Ամասիա, Մարզուան, Զիլէ, Նիկսար, Հերէկ, մերձակայ վիլայէթին ամէն կողմերը, արու արմատը այսպէս հաւաքարար կը բանտարկեն հազարներով. ու գիշերները խումբ խումբ կը տանին այն տեղերու չուրջ ամայի վայրեր, լեռներու մէջ, խորունկ ձորեր ու կը նահատակեն:

Եւդոկիոյ քաջակորով, արի արանց Առաջնորդը՝ Տ. Շաւարշ վրդպտ. Սեբաստիա պիտի տանինք ըսելով՝ կառքը դրած ճամբայ կը հանեն: Երբ կը հասնին Եւդոկիայէն երկու ժամ Ղըզըլ-Էնիշի Կիւն-Կէօրմէզ աղբիւրը, ժանտարմաներ կ'ըսեն որ վար իջնէ կառքէն: Շաւարշ վրդպտ. հոդ կառապանին կ'ըսէ. Նազարէթ, ա՛լ կ'երեւայ որ զիս պիտի սպաննեն. գէթ դուն գըլխուդ ճարը նայէ, խոյս տուր, եւ իրաւ ալ կառապանը կը յաջողի, ու մինչ ինք հեռացած է, կը լսէ հրացաններու պայթիւնը· հոդ կ'սպաննեն պատուական վարդապետը, աչքերը կը փորեն, դիակը անճանաչելի ըլլալու աստիճան կը յօշոտեն, կը բզքտեն:

Զիլէի քահանային ձեռքը Խաչ–Աւետարան տուած՝ կը ձգեն բանտարկեալներուն առջեւէն, կ'առաջնորդեն սպանդանոց— Ղազ–Կէօլի կոչուած ճախնուտքը: Սեբաստացի դեղագործ Տիգրան Սէրայտարեան (Փոստ Գասպարի տղայ) Հնչակեան անձնուէր գործիչ մը — խօսքը մարդախոշոշ դահիճներուն ուղղելով կ'ըսէ· «Մի կարծէք որ մեզ սպաննելով մեր վերջը պիտի բերէք, վաղը մեր յաջորդ սերունդն է որ պիտի տիրէ ձեր վրայ, ու անոնց ոտքերուն տակ դուք ստրուկներ պիտի ըլլաք»:

Կիւրին ալ ամենէն առաջ Ազգին գլխաւորները կը բանտարկեն· Առաջնորդ Տ Խորէն Եպիսկ· Դիմաքսեանը, Բողոքականաց պատուելի Պետրոս Մուղալեանը — պատուական Հայ մը — Կիւրնոյ երեւելիները ու քահանաները կառք դրած՝ «Սեբաստիա պիտի երթաք» ըսելով ճամբայ կը հանեն· երկու ժամ անդին կառքէն վար առնելով, ամէնն ալ կը գլխատեն: Գայմագամը վստահ ըլլալու համար թէ իրօք մորթուա՞ծ են անոնք, դահիճ ժանտարմաները Առաջնորդին գլուխը հետ առած, բերեն ցոյց կուտան: Այս անցքերէն վերջ, ուրիշ տեղեր եղածին պէս, Կիւրինի ալ բոլոր արու արմատը, մինչեւ մանուկները կը բանտարկեն, ու գիշերները խումբ խումբ տանելով կ'սպաննեն: Մէկ մէթըր տասը սանթիմնոց լարով մը կը չափեն մանուկներուն հասակը, ու այդ չափէն վեր եղողներն ալ կը տանին կ'սպաննեն:

Վերջապէս ամէն կողմ Հայ անմեղ արիւնն է որ էլման–դետ եղած կը վազէ, Հայը ամէն կողմ արընպնակներու մէջ, արեան ճապաղիքի գոլորշիքը տաք տաք կը սիւնանայ վեր կապուտուր–Տէր... ու անգութ դահճապետներ, անողորմ դահիճներ, մէյմէկ կենդանակերպ հրէշներ կտրած, կը պոռան իրենց եղկելի զոհերու երեսին.— «Դո՛ւք Աստուած չունիք, Ալլահը մերն է· մե՛նք ձեր Ալլահներն ենք· ո՞ւր է ձեր Աստուածը, ձեր Քրիստոսը, թող գան ազատեն ձեզ մեր ձեռքէն, մեր ճիրաններէն»:

Սեբաստիոյ բռնագաղթը լմննալէն վերջ է որ 5000–ի մօտ Հայ բանտարկեալները գիշերները խումբ խումբ տարած սպաննած են Մայրագոմի լերան մէջ Ս. Յակոբայ վերեւ Ղարլըխ ըսուած վայրը, եւ Խոնրկտուրի վերեւ Զէլէպիլէրի ձորերը· մօտ երկու ամիս տեւած է: Ամենէն վերջին փարթիին թողած են բո–

լոր ականաւոր անձնաւորութիւնները, մտաւորականները, երեւելիները, կուսակցականները: Քաղաքին Թուրքերէն բազմութիւն մը, արիւնարբու Մուամմէր, զինուորական եւ քաղաքային պաշտօնեայք, նոյն գիշեր ներկայ գտնուած են այդ ժողովային արարողութեան: Ուսուցիչներ Միհրան Իսպիրեան, Յակոբ Մնձուկեան կ'արտօնուին, նախ քան սպանդը, մէյմէկ բանախօ-

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ԱԶԳ. ՀԻՒԱՆԴ. ՏՆՕՐ. ԽՈՐՀ. ԱՆԴԱՄՔ (1911–1913)

ԱԶԳ. ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻ ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՅՔ
(1913)

ութիւն ընել. Իսպիրեանի բանախօսութիւնը կիսատ կը թողուն. «Չօք սէօյլէտմէյին շու լանէթ քիթապընը» *կ'ըսեն: Մուամմէր Բենիամին Թօփալեանի արիւնէն գաւաթ մը առնելով կը խմէ....:*

Գործիս ուղղութիւնը՝ օրը օրին տեղի ունեցած դէպքերը յիշատակելով է որ յառաջ կ'երթամ, մեր՝ Սեբաստիայէն տարագրուելէ վերջ՝ թէ ի՛նչ անցքեր տեղի ունեցան. խել մը երիտասարդներու կողմէ ի՛նչ շարժումներ կատարուեցան, այս ամէնուն պիտի անդրադառնանք առանձին բաժինով. գործոյս վերջը: Դարձեալ առանձին բաժինով վեր պիտի առնենք իւրաքանչիւր քաղաքի եւ գիւղերէ շատերուն տեղահանութեան պարագաները:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑՆ ԱԼ ԿԸ ԳՐԱՒՈՒԻ.— Սեբաստահայուն բարեգործական այս հոյակապ Հաստատութիւնն ալ կը գրաւէ ապերասան Թուրք կառավարութիւնը: Արանց յատուկ ու կանանց յատուկ յարկաբաժիններով, հարուստ դեղարանով, վիրաբուժական ճոխ գործիքներով ու քլինիքով: Ունէր հասութաբեր անշարժ կալուածներ: Տարեկան 2500 ոսկի պիւտճէով: Մօտ 50 տարուան հաստատութիւն մըն էր. քանի մը բարեսէր երիտասարդներու նախաձեռնութեամբ սկսուած(*). հարիւր փարայով, հետզհետէ ընդարձակուած, ճոխացած առատաձեռն ժողովուրդին բաժանորդագրութեամբը, տրօքը եւ ողորմութիւնովը: Սեբաստացին խնամոտ մօր մը պէս կը գուրգուրար իր այս հաստատութեան վրայ, իր աչքի թարթիչովը կը պահէր զայն: 150 անկողին յատկացուած էր Թուրք հիւանդ զինուորներուն. բազմաթիւ զինուորականներ, սպաներ դարմանուած, իրենց առողջութիւնը գտած, դուրս ելան հազար ու մէկ շնորհակալեօք, երախտագիտութեամբ: Երախտամոռա՛ց, լի՛րբ Թրքութի՛ւն...:

ՄՈՒԱՄՄԷՐ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԵԼ կուտայ գիւղերէն եւ քաղաքէն Հայերումէ առնուած զէնքերը. կուսակցականներու քլիշները զարդարող հերոսներու պատկերները, եւ ամբաստանական տեղեկագրով մը կը ղրկէ Պոլիս, կը հրատարակուի Փօլիսլէր Մէճմուասը թերթին մէջ, ինչպէս նաեւ հայերը իբրեւ անջատողական ամբաստանող գրքին մէջ: Տեսնելով որ արգիլեալ զէնքերու քանակը աննշան թիւ մը կը կազմէ, կառավարական զէնքեր՝ իբրեւ հայերէ առնուածներ՝ անցուած են լուսանկարուածներու շարքին: Այդ լուսանկարները ուշի ուշով քննող մը պիտի տեսնէ

(*) Ստամպօլցի Ակոբ-Աղբար, Քիրէճճի-Երեմ Էմմի, պէրպէր Գարեգին Վարդապետեան, Մաթէոս Աղա Քիւրքճեան, եւ այլ շատեր:

որ մասնաւոր ջանք մը եղած է զէնքերու քանակը որքան կարելի է շատ ցոյց տալ. օրինակ տասնհարուած մաւզէրներու շարժական բուները առանձին շարքով դրուած են, մարմինները առանձին, աճպարարութիւն մըն ալ աս չէ՞: Բայց ասիկա բան մը չէ. սանկ քիչ մը անմեղ տեսակը. այլ առակ լուարուք. Բազզա Կեսարացիներ ընծի պատմեցին. Կեսարիոյ բանտարկեալներուն մահապատիժը գործադրելէ օր մը առաջ անոնց լուսանկարը կ'առնեն. մինչեւ հոս աղէկ. ասոնց ձեռքը կուտան մէյմէկ, երկ-երկու... ԲՈՂԿ. փուռերը, կոթերը կտրուած, ողորկուած—իբրեւ այդ դատապարտեալներէն բռնուած տինամիթներ, ռումբներ, պօմպաներ, լուսանկարին վրայ ո՞վ պիտի կրնայ մտաբերել թէ ատոնք բողկ են: Թուրքը իրեն նենգամէտութիւնը մինչեւ ուրե՛ր կրնայ տանիլ եղեր...

ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԲՌՆԱԳԱՂԹԸ.— Օրեր առաջ, մինչեւ Յունիս 16 Ալիսի Վերին-Հովտի Հայ գիւղերու տեղահանութիւնը կատարուած լմնցած է: Արու արմատը կանուխէն գրեթէ բնաջնջուած էր. ամէն գիւղէ հազիւ մի քանի հալւորներ, եւ մանուկներ կը գտնուէին: Փոխադրութեանց համար գիւղերէն առնուած սայլերուն իբրեւ սայլորդ՝ մանուկներն ու պատանիներն ալ Էրզրումի ճամբուն վրայ ջարդուած-լմնցած էին. լեռ, սար արին, դիակ...: Այրագուրկ գեղջկուհիներ՝ մէկ օրէն միւսը այրիացած, սուգի սեւ լաչակը գլխընուն՝ բամբիչ հարսներ, ապրշումի թել պարման նշանածնուն բաժնուած նազան աղջիկներ. բոլորը-բոլոր թեւաթփած, ճղատկուած՝ սրտակեղեք ողբ ու կոծով, արուն-արցունք եղերգներով կը բաժնուէին իրենց դարաւոր հողերէն, պապենի երդ ու տանիքէն, ընտանեկան օճախէն, կանաչորակ արտերէն, կարմիր-կակաչ դաշտերէն, մարգերէն ու հովասուն արօտներէն, պաղօրակ անուշիկ ջուրերէն, կաթնաղբիւրներէն, լուսաղբիւրներէն: Լալահառաջ համբոյրներ նախնիքներու հողվրտիքին, մարտիրոսներու արիւնաներկ հողքերուն. համբոյրներ տան չէմքերուն, փակուած-գոցուած դուռներուն: Այրած չրթունքներով ջերմիկ համբոյրներ այրիացած ժամերուն, խաչերուն, խաչքարերուն, անտիրացած ըխտադուռներուն, սրբընանքներուն:

Ինչք ու ստացուածք, ընտանի կենդանիներ, ոչխարի հօտեր, կովերու նախիրներ, մատակներ, լուծք ու լծվար դրաւուած, աժան-աժան ի վաճառ հանուած են Գոչասար եւ Սեբաստիա։ Մունետիկներ աճուրդի կը հրաւիրեն Թուրք գնորդները։ Դրացի Թուրք գիւղերու խուժանը, անօթի ճպտացող բորենիներու պէս թափած է Հայ գիւղերը, մնացած ինչ ու ստացուածք, կահ-կարասի, կենդանիներ, հաւեր, հաւ-ճագեր ալան-թալան կ'ընեն։

Ալիսի-Հովտի մէկ ծայրէն միւսը մեռելական խոր լռութիւն, սեւ սուգ ու աւեր, գերեզմանային մահաստուեր ամայութիւն է որ կը տիրէ։ Ագռաւներու, գիշակեր թռչուններու սեւ տարմերը կը յածէին դիակներու շուրջ, բուերու զահանդող վայիւնն է որ կը լսուի ամենուրեք։

Ամենէն առաջ Կովտուն գիւղը տեղահանուած է. Ծուռ-Կամուրջին վրայ շատ հարսներ մանուկնին գրկերնին նետուած են Ալիս։ Իրարու ետեւէ տեղահան կ'ընեն միւս գիւղերն ալ։ Գարտաշլարի ճամբով կը հասնին Գանկալ, ուր կը միանան քաղաքէն հետզհետէ հասնող կարաւաններուն։ Գիշերները խոր լռութեան մէջ սայլերու կռինչն է որ կ'արձագանգէ շրջակայ ամայութիւնը։

Գիւղերու մնացեալ այրերը, պատանիները կաւարաններէն կ'առնուին շատ մօտերը, Խորսանայի ճամբուն վրայ Պունազի ձորը կ'սպաննուին ժանտարմներէ, չէրքէզ ջարդարարներէ։

Ե.

ՔԱՂԱՔԻՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒՄԸ ԿԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԻ.— 1915 Յունիս 18 Մուամմէր կը կանչէ Առաջ. Տ. Գնէլ Եպիսկ.ը եւ Հայ-Կաթոլիկներու վարդապետը, կը յայտարարէ թէ, բարձրագոյն հրամանաւ, ժամանակի մը համար Հայերը տեղահան պիտի ըլլան, տարագրուին Միջագետք, եւ կը յանձնարարէ ծանուցանել իրենց ժողովուրդին որ մինչեւ Բշ. Յունիս 22 պատրաստ ըլլան։

Նոյն իրիկունն ալ Հայ մխթարները կը կանչուին իրենց շըրջանակի պահականոցները։ Պահակ կեցած սուինամերկ ժանտարմաներու շարքի մը առջեւէն սրտադողով կը մտնեն ներս։ Ոտքի վրայ կը կենան. պահականոցին Գոմիսէրը դժնէ դէմքով մը, դառն խօսքերով կը յայտարարէ անոնց.

— «Վեց հարիւր տարիէ ի վեր Հայերդ կ'ապրէիք Օսմ. պետութեան փառապանծ հովանիին տակ. մեր երջանկայիշատակ

Սուլթաններ, Ֆաթիհէն սկսեալ, ամէն արտօնութիւններ ու առանձնաշնորհումներ պարգեւեցին ձեզի· պահեցիք մինչ ցարդ ձեր կրօնը, լեզուն, ձեր գոյութիւնը: Օսմանեան պետութեան շնորհիւ հարստացաք, բարգաւաճեցաք, արհեստ, վաճառականութիւն ձեր ձեռքն էին· ամէն կերպ բարիք ու հանգստութիւն կը վայելէիք: Բայց ապերախտօրէն ժպրհեցաք Տէրութեան այս բոլոր բարիքները ոտնակոխ ընել, ոտնահարել, եւ ապստամբութեան դրօշ պարզել անոր դէմ, ինչպէս Վանը, Զէյթունը, Գարահիսար, եւ ուրիշ շատ տեղեր: Էրզրումի մէպուս Գարեգին Փաստըրմաճեան — սա ձեր Արմէն-Գարօ ըսածը— չնայելով որ ամսական 50 ոսկին կը գրպանէր, մէպուսական ոսկի աթոռներու վրայ կը բազմէր, այսօր Հայ-չէթաներու գլուխը անցած կ'ասպատակէ կովկասեան մեր սահմանները: Աստեղի կառավարութիւնն 'ալ եթէ արթուն չի գտնուէր, քիչ մը աւելի կանուխ չի շարժէր, հոս ալ ապստամբութիւնը պիտի բռնկէր, ու օսմ. բանակը — Աստուած մի արասցէ — զարնէիք կռնակէն:

«Վերջապէս խըյանէթ միլլէթ մը, պօզ միլլէթ մը ըլլալնուդ բոլոր ակներեւ ապացոյցները տուիք: Ուստի կայսերական բարձրագոյն հրամանով, եւ Շէյխ-իւլ-Իսլամի շէրիական փէթվայովը որոշուած է ձեր մշտնջենական (Թէ'պիտ) տարագրումը Միջագետք, Արաբական անապատները, ոչ ոք չպիտի մնայ, փօզունուզ-պօզունուզ պիլէ գալմայանագ· գնացէք ըսէք ձեր Թաղի ժողովուրդին, մինչեւ Բչ. Թող պատրաստուին...»:

Արուննին երակնուն մէջ չորցած, գլխիկոր կը դառնան Մըխթարները:

Սեւ օր, սեւ-ուրբաթ էր Սեբաստահայուն համար այն օրը, որ կը լուսնար· չար-բօթը իրականացած, տարածուած էր ամէն կողմ· ամէն տուն արուն-արցունք կուլայ, ամէն տեղ վայուն-վայնասուն յուսահատական: Կանայք մազերնին կը փետտեն, ծունկերնուն կը զարնեն, կուրծքերնին կը ծեծեն· ո՞ր քարի տան գլուխնին, ո՞ւր երթան, որո՞ւ դիմեն, ի՞նչ ձիուն տան գլխնուն, որո՞ւ պատմեն իրենց սեւ տարտը, որո՞ւ լան այս անտանելի աղէտը: Երկինք պղընձած-մթնած, վար գետինք երկաթ կտրած-մլարած է: Էրիկմարդեր, առընկպուած, նկուն, կորաքամակ, ոտերնուն վրան չեն կրնար կենալ· թեւերնին գրկերնին մնացած՝ չեն կրնար աչքերնին վեր առնել, լուս-աշխարհք նայիլ· աշխարհքն իրենց գլխուն մութ եկած է· գիրք-Աւետարան մէյնելի՞ք բան չէր այս, ձգել–երթալ տուն ու տեղ, Հայուն աստուածատուր Հողն ու Հայրենիք, ուր ծներ, սներ, աճեր ան. բաժնըւի՞լ արքայական աթոռ Արեգակ Ս. Նշանէն, Հսկայ Տաճարներէն, հոյակապ եկեղեցիներէն, Քառասնից–Մանուկէն — Նախնիքներու երամէն:

Յարդի մրեղի պէս բուռն հովերէ, աշխարհաւեր փոթորիկներէ, հով–հըրըմբու մրրիկներէ քաշուիլ–նետուիլ ալոց–երկիր, մութ–աշխարհքներ, աղամորդու ոտք չի կոխած լեռներու գըլուխ, անդունդներու վրայ կախուած մազէ–կամուրջներ, խարկող–խանձող անապատներ. անդ՝ կեր ըլլալ վատչուէր Թուրքերու, կենդանակերպ քիւրտերու, արընտէր չէրքէզներու, անապատի պղծութեան ծնունդ հագարացի ջլէբաց ալէվըլիկներու, վերջապէս՝ շուներու, բորենիներու, չնագայլերու փոհմակներուն, գիշակեր թռչուններու սեւ տարմերուն. ամէ՜նը, ամենը բնական արընխում, դաշնակիցներ Հայակեր Թուրք բռնակալութեան:

Ընտանեկան սրբութեան Նախանձախնդիր կեսուրը չկրնար Նայիլ արեգական կտոր, բերդի–աշտարակ հարսներուն վրայ. հոգածու մայրն իր հասուկ–բուսուկ աղջիկներուն լուսնկայ երեսը: Հեղ մը մտովի կը զահանգեն, խելուընին գլխնուն թռած՝ կը զարնեն ծունկերնուն. բռընցի կուտան կրծերնուն. վաղը ասոնք ո՞ր շուն–շընեորի ձեռք պիտի մնան. ո՞ր դեւերու, ի՞նչ այլակերպ չըւոտներու անողորմ ճիրաններուն պիտի մատնուին: Արեւ–լուսինկայ չէին ցուցներ, դուռ–երդիք ելլել չնծեր–Թուրքի երեւնալու չէին թողուր թէ երեսնուն լուս–միռոնը կը փախի: Մանկամարդ կինը հեղ մը կը նայի իր անչախահաս զաւակներուն վրայ. որը՝ օրոցքը, որը՝ չէմքը, դեռ նոր կը բքչէ, որը՝ հազիւ քալեկան, որը՝ գրկանոց, լերդը փորուն մէջ կը մանրուի, աղիքները ոտքը կը լեցուին. օղիկ–օղիկ կուգայ. աս ի՞նչ քարերկաթ էր, ի՜նչ մաղ–մաղ կրակ, մախիր–մոխիր՝ որ մաղուեցաւ չորնալիք գլխնուս՝ կը գոչէ: Չկայ հայր վերեւնին. ո՞ւր տանի, ի՞նչ պիտի ընէ, ուշքը անցած մազերը կը փետէ բուռ–բուռ: Մանուկներ, մանկական զուարթութիւննին կորսնցուցած, չուչուլած, հաւչոր կտրած, չեն կրնար հաշտեցնել իրենց մանուկ–մտքին հետ այս եղածները: Տուն–տուն որդով մախիր–մոխիր կտրած, փայ–աշխարհքնին անցեր, ձեռքերնին ծոցերնին, թեւերնին գրկերնին մնացեր է:

ՅՈՒՍԱԿՏՈՒՐ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ.— *Անցաւ ուրբաթը, Շաբաթ կէսօրին մօտ, կանանց մեծ բազմութիւն, մասնաւորապէս բանտարկուածներու ընտանիքներ՝ կաթնկեր մանուկներ գրկերնին, արիւն-արցունք աչքերնին, կ'սպասեն կառավարական շէնքին առջեւ հրապարակին վրայ: Եռամեծ — Լէկթիմուրը — Մուամմէր, շրջապատուած թիկնապահներու լեաշքեարովը — կառքը սուրալէն կուգայ. կանայք լալահառաջ կը նետուին առջեւը, գրկերնուն մանուկները կը նետեն սանձակոծ ձիերուն ոտքին տակ, իբրեւ նորիմն մանկախանձ Բահաղի առջեւ. ձեռքը թողուն ոտքը կ'իյնան, ալիք կը թափեն. շնորհազուրկ Մողոքէն շնորհք, անգութ բորենիէն գթութիւն կը հայցեն. անկէ որ ըսեր էր.* «Եթէ գիտնամ մազերէս մէկուն մէջ գութի նշոյլ մը կայ. փրցունեմ կրակը կը ձգեմ»:

Այս սրտաճմլիկ տեսարանին առջեւ իբր թէ քար-սիրտը փաղցրացած՝ կոկորդիլոսի արցունքներ կը թափէ. «Իմ ձեռքս չէ, որոշումը անդառնալի է, կ'ըսէ. բայց իմ՝ ձեզի ընելիք բարիքս վերջէն է որ պիտի հասկնաք»:

Գէթ մեր բանտարկեալները թող տային, կ'աղերսեն.

— Անհոգ եղէք, անոնք ձեր ետեւէ պիտի ղրկեմ, կը յաւելու չնական ծածկամտութեամբ մը:

Եղկելիները բանտուբոլորնին մոլրած, կ'երթան-կը թափին Առաջ. Սրբազանին ոտքը, ճար մը ընէ, ել-ճանապարհ մը գտնէ այս անել կացութեան, լեռներու չկրնալ տանելիք այս անտանելի, անչափելի ցաւերուն, անմոռանալի տարտերուն, այս անմարելի կրակին:

ԲԱՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ *չդիմանալով խեղճերու աղերսանքին, կը դիմէ կուսակալին, գէթ զինուորի ընտանիքներուն չտարագրուելու շնորհք մը ըլլալը կը խնդրէ, այդ մասին Պոլսէն եկած հրամանը յիշեցնելով: Դարձեալ անկարեկիր կը գտնուի գազանաւորը.* «Անանկ բան չկայ անանկ հրահանգ մը, հրաման մը չէ եկած մեզի» *կ'ըսէ անողորմը:*

Առաջնորդը զինուորական հրամանատարին ալ կը դիմէ այս ուղղութեամբ, անկէ ալ ձեռնունայն կը դառնայ ետ:

ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐՔ ԷՇՐԱՖՆԵՐՈՒ ՄՕՏ.— ԱՆՈՆՑ ԹԵԼԱԴՐԱՆՔԸ.— *Կանայք այս անգամ ափ կ'առնեն դրացի Թուրք էշրաֆներու դուռները. մասնաւորապէս Հաճի Ալի պէկ զատէ*

Նուրի պէկի, Արիֆ–էֆէնտի զատէ Նուրի էֆ·ի(*), Պաշքեաթիպ Թէյֆիկ էֆ·ի, յիշեցնելով անոնց դարաւոր բարի դրացնութեան, աղ ու հացի իրաւունքները: Նուրի–պէկ— հին գայլը— զգածուած, չկրնար զսպել հեծկլտուքը, արտասուալից աչքերով կը պատասխանէ· «Արդարեւ ձեզի այս եղածներուն մասին խորապէս կը ցաւինք· խելքէ–մտքէ դուրս բան էր, բայց եւ այնպէս մեր ձեռքէն բան մը չգար, բան մը չենք կրնար ընել· կառավարութիւնն է որ կ'ընէ, եւ որեւէ միջամտութիւն անկարելի է· եթէ երբեք կրնայի ձեզի խորհուրդ մը՝ տալ, ժամանակի մը համար, գէթ առ երեսս, իսլամացէք, մինչեւ որ սա փոթորիկները անցնին, թերեւս այս կերպով կրնաք մնալ»: Միւս էշրաֆներն ալ միեւնոյն խորհուրդը կուտան:

ՁՕՐԱՆՈՑՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ալ սպաները Հայ զինուոր տղաքը կը բռնադատեն, կ'սպառնան անոնց՝ որ իսլամանան, եթէ երբէք չեն ուզեր իրենց ծնողքներուն պէս իսպառ կորսուիլ· աւելցնելով թէ թուրք զինուորներու ընկերակցութեամբ կը ղրկեն իրենց ծնողաց մօտ, որ անոնց հաւանութիւնը առնեն: Ծնողք անգամ մը եւս բերինքս ի վար կը թափին· ուտել–ուրանա՞լ լուս–հաւատքը Քրիստոսին, լուսը՝ Լուսաւորչին, ա՞յս ալ պիտի տեսնէինք կ'ըսեն: Քանի քանի զինուոր տղաքներ կը խելագարին, անձնասպան կ'ըլլան: Ադդար–Օտապաշեան Հաճի Յովհաննէսին պարման ուղան Մեսիա կ'երթայ եկեղեցի, կը հաղորդուի, կուգայ զօրանոց, չուվանը վիզը ձգէ խեղդամահ կ'ըլլայ: Գալուստ Ժամկոչեան անուն երիտասարդը խելագարած, հակառակ ընկերներուն հսկողութեանը, ինքզինքը կը կախէ: Պաղլամաճի Յովակիմ անուն անձը մելամաղձոտած, ինքզինքը կը վիրաւորէ, կ'ամորձատէ, անձնասպանութեան փորձեր կ'ընէ:

ՃԷՆՆԷԹԻՆ ՄԷՋ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՏՕՄԱՐԸ ՓԱԿՈՒԱԾ·— Երկ–

(*) Ասոր նախնիքը, կ'ըսեն, Ասաքել անուն մէկը, Սենեքերիմ Արքայի առաջին խորհրդականն է եղեր, որ վերջէն թուրքացեր, եւ Սենեքերիմի իբր պալատ ծառայող Շիֆայի–Մէտրէսէին Միւթէվէլլի եղեր է: Այս մէտրէսին մէջ է Սենեքերիմայ գերեզմանը, ուխտավայր Հայերու: Ունին, կ'ըսեն, ցեղական արձանագրութեան տոմար մը, սկսեալ Վասպուրականի գաղթականութենէն: Արիֆ էֆէնտոնք մինչեւ օրս կը մնան միւթէվէլլի այս մէտրէսէին:

րին եւ քաղաքին անհրաժեշտ պէտքին համար Հայ արհեստաւորներէն վար դնելու նպատակով, լուր կ'ելլէ թէ իսլամացողները պիտի մնան, չպիտի տարագրուին։ Այս սադրանքին վրայ բաւական թուով դիմում ընողներ կ'ըլլան Իտարէ-Մէճլիսին։ Իրենց պէտք եղածներուն դիմումները ընդունելէ վերջ, մնացեալներուն խնդրագրերը պատռեն երեսնուն կը նետեն ըսելով· «Խըյանէթ միլլէթի մը իսլամացումը Շէրին չի ընդունիր, եւ թէ, ճէննէթին մէջ իսլամական տոմարը փակուած է այլ եւս»։

Այսպէս, կ'իսլամանան կուսակալին դերձակ Ֆրէնկիւլ Կարօ վարպետ, կուսակալին սափրիչ Ջիֆթէլէր Գրիգոր, ոսկերիչ Մսի-Գոչէնց Ոսկեան, Մարանկօզ Բրուտեան Նազարէթ, Լուսանկարիչ Ընքապապեաններ, հարուստ ընտանիքներէն եւ վաճառականներէն Օտապաշեան Միրիճան, Շահէնեան Կարապետ, Պագալեան Եղիա, եւ այլք բազումք։

ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐԸ ԿԸ ՍՐՏԱՊՆԴԵՆ, ԿԸ ԽՐԱՏԵՆ ԻՐԵՆՑ ՄԱՐԴԻԿԸ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ.— Իսլամանալու այս սադրանքներէն չարժեալ, շատեր, մանաւանդ հարուստներու ընտանիքներէն, կ'երթան բանտ, իրենց մարդոցը խորհուրդ հարցնելու, զանոնք համոզելու որ թուրքանան, թերեւս կարենան այսպէսով թէ իրենց անձը եւ թէ իրենց ընտանիքները ազատել սա հուր-կածակէն։ Բենիամին Թօփալեան, Սենեքերիմ Պագալեան, Ոսկան-Ասլան, ինչպէս նաեւ միւս բոլոր բանտարկեալները յանդիմանական շեշտերով կը խրատեն, կը յորդորեն իրենց ընտանիքները՝ իսպառ հեռու մնալ, չտարուիլ այդպիսի սադրանքներէ, ու եթէ ժողովուրդը ազգովին պիտի մեռնի, կորսուի, կ'ըսեն, իրենք ալ անոնց հետը թող կորսուին· ու եթէ ուրացութեան այդ կարգի ձեռնարկ մը ընելու ըլլան, զիրենք չպիտի նըկատեն այլ եւս ո՛չ իրենց ընտանիքը, ո՛չ ալ իրենց զաւակները։ Կը յանձնարարեն տուն-տունորդով մեռնիլը ընտրել իրենց տուներու շեմքին վրայ, եւ չըլլալ հաւատուրաց, չտարագրուիլ, չձգել տուն ու տեղ, եւ նետուիլ լեռներու գլուխ։

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՅԱՆՁՆԱՐԱՐԷ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ՝ ԵՐԲԷՔ ՀԱՅՈՒ ԱՊՐԱՆՔ ՉԳՆԵԼ, եւ կը պատուիրէ որ գնողներ խստիւ պիտի պատժուին· ինչպէս նաեւ ո՛ր Թուրք որ տունը Հայ պահելու ըլլայ, կամ պաշտպանէ, պիտի կախուի իր իսկ դրան առջեւ։ Բանտարկեալներէն Թուրքերու տալիք ունեցողներէն՝ պահանջները կը գանձուին։ Իսկ հայեր երբ Թուրքերու վրայ ի-

ՄՐ· ԸՐՆԷՍԹ ՓԱՐԹՐԻՋ

րենց ունեցած պահանջներու մասին խօսք կ՚ընեն, ձեր այդ պահանջները ձեզի հետ մեռան կը պատասխանեն։

ՄՍԹԸՐ ՓԱՐԹՐԻՋ Ամերիկացի հայասէր պատուական Միսիօնար եւ Ամերիկ· Գոլէճի Տեսուչը այս օրերս կը մեկնի Կ· Պոլիս եւ անկէ Ամերիկա, բուռն փրօփականտ մղելով Թուրքիոյ դէմ, եւ մասնաւորապէս Սեբաստիոյ մէջ մղուած հայահալած, հայաջինջ Թուրք քաղաքականութեան մասին․ դիմումներ ընելով քաղաքական բարձր անձնաւորութիւններու մօտ։

ԿԻՐԱԿԻ ԱՌՏՈՒ ՅՈՒՆԻՍ 21, Մայր եկեղեցւոյ կոչնակը, վերջին անգամը ըլլալով, տխրագին, մելամաղձիկ կը ղօղանջէ։ Տուները պահուըտող այրեր դուրս չէին կրնար գալ․ կանանց մեծ բազմութիւն, սեւերը մտած, մոլորուն քայլերով կ'երթան եկեղեցի, հոգեւոր մխիթարութիւն գտնելու եւ հաղորդուելու։ Եկեղեցին վեր վար լեցուած է։ Տ․ Գնէլ Սրբազան կը պատարագէ, սրտառուչ քարոզով մը կը մխիթարէ, կ'սփոփէ, կը սրտապնդէ ճղակոտոր եղած իր սիրելի հօտը․ յիշեցնելով Սրբոց Վարդանանց օրերը, եւ «Տէր Ողորմեա»ով բարի ճանապարհ կը մաղթէ։

Կանայք փղձկած յորդ արցունքներ կը թափեն, յետ պատարագի կը հաղորդուին․ ծանօթներ, ազգականներ կը տեսնուին–կը տեսակցին իրարու հետ, հրաժեշտ կ'առնեն իրարմէ։ Յաւարտ եկեղեցւոյ Առաջնորդը եկեղեցիին բանալիները Մուամմէրի կը ղրկէ․ բայց չընդունիր ան․ մոլլայի մը հետ կը վերադարձնէ, կեղծաւորաբար ըսելով թէ իսլամական օրէնքը չի թոյլատրեր Քրիստոնէից եկեղեցիները փակել (՛՛՛*)։ Սուինաւոր ժանտարմաներ կը հսկեն եկեղեցիին դուռները, ներսը, Առաջնորդարանը կը գրաւուի, ինչպէս նաեւ Թաղ․ Խորհրդոյ եւ Սեբաստեան Բարեգործական բոլոր հաստատութիւններու, վարժարանաց սնտուկները, տոմարները, արձանագրութիւնները։ Նախ քան այդ գրաւումները Առաջնորդը եւ դիւանադպիր Քերովբէ Էֆ․ Առաքելեան հոգածութիւնը կ'ունենան ձեռքի տակ եղած գումարէ մը Ազգ․ վարժարանի ուսուցիչներուն եւ այլ պաշտօնէից գլխուած ամսականները ղրկել անոնց տուները։

ՍՈՒՏ ՏԱՐԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ․— Մուամմէր գիշեր-ցերեկ մեծ կասկածի մէջ էր թէ Հայերու կողմէ կրնայ դիմադրութիւն մը դուրս գալ։ Կ'սկսի չահագործել Հայերուս միամտութիւնը, դիւրահաւանութիւնը, նոյն ատեն քթի խնդալ, խել մը

(*) Հապա՞ ... ՔԱՆԴԵ՛Լ, այնպէս չէ չնացողդ դու Մուամմէր, ինչպէս որ Հայերու տարագրուելէն վերջ ո՛չ գիւղ, ոչ ալ քաղաք ողջ եկեղեցի, վանք կամ սրբավայր չթողուցիր, խաչքար մը իսկ․ Հայ գերեզմաննոցներն ալ անյայտացուցի՛ր՛՛՛ վանտալ դո՛ւ՛՛՛։

սուտեր դարբնել–տարաձայնելով:

Այսպէս, Կովտունի եւ միւս հայ գիւղերու տեղահանումի օրերուն լուր ելաւ թէ ժանտարմաներ ղրկուած են Գանկալ, ետ դարձնելու համար տարագրեալները:

Նոյն այդ կիրակի օրն ալ Քիւթիւկի տղայ Հիւսէին, որ լաւ ալ Հայերէն կը խօսի, եկեղեցիին ճամբուն վրայ տըմպըլիկ կընիկներու կ'աւետէ??? Ներում եկած է ու ա՛լ չպիտի տարագըրուիք:

Այս միամիտներ, որոնց մէջ թերեւս վարձուածներ ալ կային — հանդիպած կնիկներու, ինչպէս նաեւ տուները մտնելով նոյնը կը հաղորդեն:

Դրացի Թուրքեր, իրենց թաղի Հայերուն, ինչպէս նաեւ Թուրք սպաներ՝ զինուորի ընտանիքներէ իրենց դիմում ընող եւ գլուխնին լացող կնիկներու կ'ըսեն․ Տասնըհինգ օր ալ համբերեցէք, ամեն բան լրացած–վերջացած կ'ըլլայ, ամեն ինչ կը խաղաղի–հանդարտի, ու դուք ձեր հանգիստը??? կը գտնէք․ Ջերմուկ գնալու, օդափոխութեան ելլելու պէս բան մը պիտի ըլլայ ասիկա ձեզի համար:

Եւ ի՞նչու չէ․— չէ՞ որ տասնըհինգ օրէն քաղաքը արդէն տեղահանուած, ճամբու ընթացքին ժողովուրդը բնաջնջուած, ամեն ինչ վերջացած պիտի ըլլայ:

Դարձեալ, քաղաքին 8–10 կարեւոր եւ հարուստ Հայ թաղերը տեղահանուելէն վերջ, մնացեալ թաղերուն համար ըսուեցաւ թէ պիտի մնան, *իբրեւ անվնաս եւ աղքատիկ թաղեր:*

Այսպէս, մինչեւ վերջին կարաւանը ելլելը, ժողովուրդը կ'օրօրուէր այս կարգի ստապատիր տարաձայնութիւններով, որոնց բոլորին աղբիւրը Թուրք կառավարութիւնը եւ անոր գլուխ՝ Մուամմէր էր:

Ինչպէս առջեւէ ըսինք, Թուրք դրացիներ, շրջուն պահակ ժանտարմաներ կը լրտեսէին, խիստ հսկողութիւն կը կատարէին Հայերու երթեւեկին, ամենափոքր մէկ շարժումին վրայ: Բարձրադիր տուներ իբրեւ դիտարան կը ծառայէին լրտեսողներուն: Ուստի եւ Հայեր չէին կրնար նոյնիսկ իրենց դրացիներուն տուները երթալ–գալ: Ստիպուած էին երդիքի դուռներէն երթեւեկել: Լրտեսողներ ժամուն–թաղի տանիքներուն վրայ կը տեսնեն այս գաղտագողի երթեւեկումները, լուր կուտան, թաղը անմիջապէս կը պաշարուի, դուռները կը խորտակեն ներս կը մտնեն, խիստ խուզարկութիւններ...։ Շատ այրեր կը ձերբակալեն, խստիւ կը հարցաքննեն, կը բանտարկեն։

ՀԵՐԻՍԻՆ ԵՂԸ.— Տեղահանութեան այս օրերուն մէջ հրաման կ'ելլէ, որ 45-էն վեր եղողները պիտի զինուորագրուին. ու այս պատրուակով կարողութեան տէր չատ մը անձերէ 44-ական ոսկի պէտէլ առին։

ԱՒԱՆԴՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿ. ՄԻՍԻՕՆԱՐՆԵՐՈՒ ՄՕՏ.— Ժողովուրդը քաջ գիտնալով որ ճամբու ընթացքին անօթի-աւազակ խուժաններ ամեն ինչ պիտի կողոպտեն-թալլեն ու զիրենք պիտի կենազրկեն, մեծ քանակութեամբ հնչուն ոսկի դրամ, ոսկի-արծաթ զարդեղէններ, կանանց ճըտի-ճակտի զարդոսկիներ, արժեթուղթեր, եւ այլ թանկարժէք իրեղէններ կը տանին աւանդ կը ձգեն Ամերիկ. Միսիօնար-Բժիշկ եւ փոխ-Հիւպատոս Տօքթ. Քլարքի, եւ հայասէր Միսիօնարուհի Միս-Մէրրի Կրէյֆիմի մօտ։ Աւանդները մասնաւոր տոպրակներու մէջ կը դրուին, կը կնքուին, յանձնող ընտանիքին բոլոր անդամներուն, ժառանգորդներուն անունները եւ Ամերիկա մարդ ունեցողներուն հասցէն, կ'արձանագրուին, վերջէն անոնցմէ վերապրողներուն տըրուելու համար։

Վերջին պահուն կառավարութիւնը իմանալով զայս, միսիօնարներուն դուռները փոլիս-ոստիկաններ կը դնէ, որոնք չատերու տարած աւանդները կը բռնեն-կը գրաւեն։ Միս Կրէյֆիմ ալ կասկածելով որ իրենց մօտ ձգուածներն կրնայ ըլլալ գրաւուին, աւանդները սնտուկներու մէջ գետեղելով կը թաղէ։

Մուամմէր գրաւել կուտայ Հայերու՝ նախապէս օսմ. պանքան ձգած դրամները, աւանդները։ Մինչդեռ Էրզրումի կուսակալը աւելի բարեացակամ գտնուելով, կը յանձնարարէ Հայերուն՝ դրամ, զարդեղէն եւն. պանքան ձգել եւ չէք առնել։ Թէեւ չէքերը գանձելու համար դժուարութիւններ կրեցին վերջէն, գէթ չարիքին փոքրագոյնը ընտրել կուտայ մարդը։ Ուրիշ չնորհ մը եւս կ'ընէ. կ'արտօնէ որ ամեն մարդ իր թանկարժէք չարժական ինչք, գոյք, հակ կապէ եւ վրան իր մարգան զարնելով տանի եկեղեցին ձգէ։

ՏՕՔԹ. ՔԼԱՐՔ 3-4-ական ոսկի նպաստներ կուտայ աղքատիկ ընտանիքներու, իրր ճանապարհածախս, աւանդներ ձգողներուն ալ կը յանձնարարէ բաժնել չքաւոր դասակարգին, փոխանակ բերել աւանդ ձգելու։

ՃԱՄԲՈՒ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Սկիզբէն անտի Հայ ժողովուրդին սկզբունքներէն մէկն ալ եղեր է ժողովրդական սա պատուական առածը՝ «Հէ՛մ լանք, հէ՛մ երթանք»: Տարագրումի յայտարարութիւնը ըլլալէն ի վեր գիշեր–ցորեկ ամեն տուն ճամբու տենդոտ պատրաստութեան մէջ է: Փուռները, թոնիրները կը վառուին, խուզալի պաքսիմաթներ, հացեր, փուռնիկներ, բաղարջ, գաթայ, չորեղէն ուտելիքներ, խմորեղէններ, ճամբու ամեն տեսակ պաշար պատրաստելու մէջ են: Բղուկներու մէջ պանիր կը կոխեն. բժիկներու մէջ իւղ կը դնեն. ճամբու զգեստ, ճնթեւկուկ ոտիցամաններ, գլխանոց կը ձեւեն, կը կարեն, կը հիւսեն. անկողիններու բուրդը կը պարպեն, արժէքաւոր կերպասի կտորներ, պահաստէն զգեստ, հալաւ, օժիտ կը զետեղեն. ոսկի, զարդոսկի կը տեղաւորեն զանազան տեղեր, կը կարեն–կը կտտեն ընտանիքի ամեն մէկ անդամին վրայ, չկասկածուելիք տեղեր, անութները, կոճակներու ներքեւները, վերմակներու պոչերը, անկողիններու մէջ, մանուկներու վրան, վերջապէս որեւէ տեղ, էշերու համետներուն մէջ, որպէսզի մէկ մասը վըտանգուելու պարագային գէթ միւս մասը մնայ:

Երիկմարդեր ալ տարբեր բաներով զբաղուած են. առեւտրական եւ վաճառականական տոմարներ, թուղթեր, մուրհակներ, ինչպէս նաեւ հնչուն մեծաքանակ ոսկի՝ սնտուկներու մէջ զետեղելով նկուղներուն, ախոռին, կամ տունին ուրիշ մէկ կողմը կը թաղեն, որ եթէ օր մը վերադառնալու ըլլան հանեն:

ԱՂՋԻԿՆԵՐ, ՊԱՏԱՆԻՆԵՐ ՎԱՐ ԴՐՈՒԵԼՈՒ ԽՕՍՔԵՐ.— Արհաւրալից բօթեր շարունակ անպակաս են: Տարաձայնութիւն ելաւ թէ հիւանդապահուհի անունով աղջիկներ, պատանիներ պիտի առնուին: Բայց թէ ի՛նչ խորհեցան, չգործադրեցին զայս: Եւ սակայն Եւդոկիա, Հէրէկ, Նիկսար եւ այլուր գործադրուած է. կառավարութիւնը շատ աղջիկներ առնելով՝ բաժնած է պաշտօնեայներու եւ Թուրքերու: Եւդոկիա բազմաթիւ աղջկունք հաւաքած կը փակեն տուն մը: Երբ կարաւաններու տխուր շարանի անցքը կը տեսնեն, պատուհաններէն կախուած, աղեկտուր ողբ ու կոծով, կ'աղաղակեն. «Մայրե՛ր, մեզ գազաններու ձեռքը թողուցեր ո՛ւր կ'երթաք. մենք ալ, մենք ալ ձեզի հետ գանք, մեռնինք–կորսուինք ձեզի հետ»: Ծնողք, գառմեռ ոչխարներու պէս, մազերնին կը փետեն, ծունկերնուն, գլխնուն կը զարնեն: Հէրէկի մէջ ալ բազմաթիւ աղջիկներ զատած վար դրած են:

Զինուորական հազարապետը լոկ իր անձնականին 12 աղջիկ զատած առած է։ Դարձեալ, Ամասիոյ կարաւանները Եւդոկիա հասնելնուն, կառավարական շէնքին առջեւ կեցուցած՝ կառավարութիւնը թէ Թուրք խուժանը 200–ականէն աւելի աղջիկ զատած առած են։

ՍԱՅԼ Կ'ԱՊՍՊՐՈՒԻ.— Տեղահանութեան առջի բերնին, 7–8 կարաւաններուն բնաւ միջոց չտրուեցաւ սայլ, կառք, գրաստ վարձել կամ գնելու։ Կառավարութիւնը Էլպէկիի գաւառակէն 2–3000 սայլ ապսպրեց· տուն–գլուխ մէյմէկ եզնասայլ միայն տուաւ· որով ժողովուրդը սայլին տարողութեանը չափ անհրաժեշտ գոյքերը, ուտելիքը հազիւ կրցաւ առնել։ Եւ որովհետեւ Թուրքերուն պատուիրուած էր Հայու ապրանք չգնել, գոյքերու, ինչք ու ստացուածքի մեծագոյն մասը, տան բարեստանը, աղօն, ապրցու, եւ այլ ամեն կարգի պարենեղէններ մնացին տուները, զորս կառավարութիւնը վերջէն աժան–աժան ծախեց իր անօթի խուժանին։

Վերջին կարաւաններու ատեն միայն Հայերէ ապրանք գնելու այս արգելքը քիչ մը մեղմացաւ, եւ վերջինները կրցին բաւական ինչ ծախել, խիստ աժան, մեռած գնովը, գրեթէ ձրի։ Թաղերը եւ ամեն տուն մէյմէկ պազար եղած էր· Թուրքերը՝ այր, կին, տղայ լեցուած էին· անկողին, վերմակ, կահկարասի, ալիւր, ձաւար, փռոցքներ, գորգ, կապերտ, ծածկոցներ, ուտելիքներ, ծալք–մաշ եղած հարսանեկան ընտիր ընտիր զգեստեղէններ, օժիտ, հալաւ, ամեն ինչ ի վաճառ հանուած էին, աչքերնին կը խփեն ձեռքերնին կը բանան, ինչ գին որ տուին կ'առնեն։ Թուրք կիներ, կէս մը կարեկցելով, բայց աւելի սրտերնուն թոյնը դուրս տալով կ'ըսեն· «Ծախեցէք ամեն ինչ, արդէն քիւրտերը պիտի կողոպտեն զձեզ ճամբաները, ձեզ պիտի սպաննեն գետը լեցնեն· բայց թէ, մեր — թուրքերուս — վերջը ի՛նչ պիտի ըլլայ, մենք ո՛ւր պիտի մնանք, ո՛ր կեավուրներու ձեռք պիտի անցնինք, մեր ապրանքնե՞րը ովքեր պիտի գնեն··· մեր վերջը ձերինէն աւելի վատթարագոյն պիտի ըլլայ։

Գայսէրի–Դրան–Աճէ–Մահլէսի–Ջամուշ–Պաշայի թաղերու կարաւանին 2–3 տուն գլուխ մէկ սայլ միայն տրուեցաւ, որով, ստիպուեցան նոյնիսկ քաղաքին եզները իրենց գոյքերու մէկ մեծ մասը պարպել Գայսէրի–Դրան թաղի պահականոցին առջեւ։ Վերջի մնացող կարաւանները տեսնելով զայսոսիկ, իրենց անձ–

նականին գնեցին եզնասայլ, գրաստ, էշ, այդ կարգի անպատեհութեան մը առջեւ չգտնուելու համար:

Զ.

ՔԱՂԱՔԻՆ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԵԲԱՍՏԱՀԱՅԸ. — Սեբաստիա ունէր 5800 *տունէ աւելի Հայ բնակչութիւն, մօտաւորապէս* 36000 *անձ: Սեբաստահայուն բազմածնութիւնը համբաւուած է.* 3–4 *զաւակ ունենալ՝ միջակ թիւ մըն է.* 7–8*–ը սովորական,* 10–12 *եւ աւելի ունեցողներ ոչ նուազ թիւ մը կը կազմեն: Մէկ զաւակ միայն ունեցողներ կը մեղադրուէին. իսկ ամուլ–ստերջներ՝* չոր–կոճ *կը կոչուէին, եւ շատ երեւս չէն ունենար ընտանեկան–ընկերային շրջանակներու մէջ:*

Նահապետական սովորութեամբ 3–4 *եղբայրներ երկար տարիներ միասին կը բնակէին, եւ զաւակներ հասցնել ամուսնացնելէ, ծնողք զերեզման իջեցնելէ վերջ է որ իրարմէ կը բաժնուէին: Շատ տուներ* 10–15, *մինչեւ* 20–30 *անձէ կը բաղկանան. տան մը անդամոց թիւին վրայ խօսք ըլլալուն, ասացուածաբար կ'ըսեն.* «20 դգալ կը զարնենք, 30 դգալ կը զարնեն»*: Վիճակագրական օրէնքով ընդհանրապէս տան մը անդամոց միջին թիւը* վեց *ընդունուած է: Սեբաստիոյ համար այդ թիւը եթէ* 7–8 *դնելու ըլլանք, չափազանցութիւն ըրած չենք ըլլար:*

Սեբաստիան տեղահան եղաւ 15 *օրուան մէջ հետեւեալ կարգով:—*

Յունիս 22,	*Բշ.* —	*Կիւչչիւկ–Պէնկիլէր, որ է Աղ–Տէիրմէնի թաղը*	400 *տուն*
» 23,	*Գշ.* —	*Պէօյիւկ–Պէնկիլէր, որ է Պալագ–Սօգագին Սուճի–Նշաննենց երեսովը մինչեւ Քար–Նետողենց փողացագլուխը՝*	500 *տուն*
» 24,	*Դշ.* —	*Պալագ–Սօխախին միւս երեսովը, Պէզիրճուն–Արտին վարի շրջանակը, որոց հետ Բողոքականները եւ Գոլէճի երկսեռ աշակերտները՝*	550 *տուն*
» 25,	*Եշ.* —	*Պէզիրճուն–Արտին մնացեալ մասը եւ Հայ–Կաթոլիկները՝*	450 *տուն*

» 26, Ուր․—	Հողդարը եւ առջեւի Արտին նոր թաղերը՝	400 տուն
» 27, Շբ․—	Փաշա-Պարտէզ, Պարոյրին-Արտը ընդարձակ շրջանակով՝ մինչեւ Նալպընտոցին գլուխը․	500 տուն
» 28, Կիր․—	Քէօսէ-Տէրէ, Տավշան-Պայիր, Ղասպըներուն թաղը՝	350 տուն
» 29, Բշ․—	Պէկմէզ-Սօխախ, Պլէճենց-թաղը, Տօքթ․ Արթինի փողոցագլխէն մինչեւ բանտին ետեւի թաղերը՝	400 տուն
» 30, Գշ․—	Գայսէրի-Դուռ, Աճէ-Մահլէ, Ջավուշ-Փաշայի թաղերը՝	400 տուն
Յուլիս 1, Դշ․—	Ս․ Սարգիսի-ժամուն թաղերը՝	350 տուն
» 2, Եշ․—	Քարոտ-Սօխախ, Ծածուկ-Աղբուր, Ս․ Փրկչայ թաղ, Ղանլը-Պաղչէ, Հասանլը, Թայքէսէնենց եւ Հին-Փաշիբաղնից թաղերը՝	400 տուն
» 3, Ուր․—	Մայր-Եկեղեցւոյ թաղը․ Խէնտէկ-Քէնար, Ղուրշունլու-Բաղնից եւ Ճիվանի-Ծակի թաղերը	500 տուն
» 4, Շբ․—	Հայ-թաղը, Դարբնոցին-ետեւը	250 տուն
» 5, Կիր․—	Սարը-Շէյխ, Պալտըր-Փազար, Սեւ-Հողերու թաղերը՝	400 տուն
	Ընդհ․ գումար	5850 տուն

Տուն գլուխ միջին հաշուով 6–7 մարդ հաշուելով 34–36000 անձ։

ՏԵՂԱՀԱՆ ՁԵՂՈՂՆԵՐ․— Բացի խել մը արհեստաւոր վարպետներէ եւ թրքանալով մնացող կարգ մը հարուստներէ— բոլորը 70–80 տուն, չը տարագրուեցան՝ Առաջ․ Տ․ Գնէլ Եպիսկ․ Նորեկ մը ըլլալուն՝ իբրեւ «հիւր» Մուամմէրի, եւ թերեւս վանքի հարստութեանց գաղտնի պահարանները անկէ հասկնալու համար, Սանասարեան վարժարանի 9 աշակերտները եւ ուսուցիչներէն Գ․ Գոյունեան (Կուսակալին տղայոց եւ թուրք վարժարանին ջութակի դաս տալու համար), Տէտէեան Մանուէլ (ասոր մասին տես վերջէն) իրենց ընտանիքներով։ Դարձեալ քաղաքին հնագոյն եւ սիրուած երկու բժիշկները — **Տօքթ․ Յարու-**

թիւն Շիրինեան, Տօքթ. Գարեգին Սինի (ասոր որդին Տօքթ. Լեւոն Սինի էրզրումի ճակատը գնացած եւ հոն մեռած ըլլալուն ի յարգանս)։ Զուիցերիական Աղջկանց Որբանոցը— մօտ 80 որբուհիով — որու բարերարն է Զուիցերիացի Տօքթ. Հավլըր, եւ որու Տեսչուհին օր. Սէյկըր Սվազէն էրզրում գնացող Ամերիկեան Կարմիր-Խաչին ընկերացած եւ վերադարձին Երզնկա մեռած ըլլալուն ի յարգանս, բայց աւելի Զուիցերիական հաստատութիւն մը ըլլալուն հեռատեսութեամբ։ Երեք Հայ սպաներ — Տիգրան Գույումճեան, Վարդան Բարունակեան, Վարդան Թէլլալեան, կը մնան իրենց ընտանիքներով։ Դեղագործ Յովհաննէս Մեսիայեան, եւ Արտաշէս Այվազեան, Տօքթորներ Ն. Պայընտըրեան, Կօզմաս Մեսիայեան իրենց ընտանիքներով, եւ դեռ շատեր։ Բացի ասոնցմէ՝ Սեբաստիայէն եւ վիլայէթին այլեւայլ կողմերէն 3–4000 զինուոր տղաքներ՝ Ինչա'աթի, Սանա'յի, Մէնզիլի ու Ամէլէ-Թապուրներու մէջ, կը մնան իբրեւ զինուոր, (տես ասոնց մասին՝ Սեբաստիա յետ բռնագաղթի բաժնին մէջ)։

ԴԵՂԱԳՈՐԾ ՅԱՎՀԱՆՆԷՍ ՄԵՍԻԱՅԵԱՆ

Դավրայ գիւղն ալ տեղահան չըլլար·— Քաղաքէն մէկ ժամ հիւս. 300 տուն հայաբնակ Դավրայ գիւղի բնակչութիւնը գիւղովին ջաղացպան ըլլալով՝ ո՛չ միայն Սեբաստիոյ եւ շրջակայից, այլեւ հեռաւոր շատ մը տեղերու ջաղացքները իրենք է որ կը բանեցնեն. եւ իրենցմէ դուրս այս արհեստէն մարդ չկայ: Ասոնց տարագրումովը երկրին ամենէն կենսական մէկ գործը պիտի կասէր, որով այս գիւղը տեղահան չեղաւ: Քաղաքի տեղահանումէն վերջ գիւղի բնակչութիւնը քաղաք կ՚իջեցունեն, կ՚իսլամացնեն, հայերուն տուներուն մէջ կը զետեղեն, գիւղը, եկեղեցին, մօտի Ս. Անապատի վանքը ամբողջութեամբ քարուքանդ կ՚ընեն, կ՚աւերեն:

ԲՐԳՆԻՔ, քաղաքէն մէկ ժամ, 500 տուն Հայ-Կաթոլիկ գիւղը, ՈՒԼԱՇ 6 ժամ հարաւ, 400 տուն, եւ ԴԴՄԱՃ, 300 տուն զուտ հայաբնակ գիւղերն ալ, իրենց հարուստ հունձքին պատճառաւ, հունձքը ներս առնելէ վերջ՝ կալոցին — սեպտեմբեր-հոկտեմբերին — տեղահան եղան: Եւ. իրիկուն մը Բրգնիքը շղթայի տակ կ՚առնեն, այրերը կը հաւաքեն Սեբաստիա բանտը կը լեցնեն. առտուն ալ որեւէ պատրաստութեան առանց միջոց տալու՝ գիւղը տեղահան կ՚ընեն: Մինչեւ Մալաթիա եւ անկէ վար Զէյնալի սարերէն անցնելով իջեցուցած են Միջագետաց անապատները դէպի Վիրան-Շէհիր: Ասոնք ալ գիւղովին բնաջնջուած են: Ի Հալէպ խուզարկուներէ բերուած երկու աղջիկ միայն տեսայ իբրեւ վերապրող այս գիւղէն:

Ուլաշի մէջ ալ Մուամմէր մզկիթ մը շինել տուած էր. կը բռնադատէ ժողովուրդը որ իսլամանան. կ՚ընդունին. վերջէն Սվազէն խօճա մը կը ղրկուի, կը կանչէ գիւղացիները կ՚ըսէ. «Շէրին եւ օամ. օրէնքը չի թոյլատրեր բռնի իսլամացումը. անոնք որ կամովին իսլամութիւնը կ՚ընդունին՝ մզկիթ թող երթան, իսկ չընդունողները՝ եկեղեցի»: Այս յայտարարութեան վրայ մզկիթ գնացող բնաւ չի ըլլար. ասոր վրայ գիւղը տեղահան կ՚ընեն. արդէն այրերու մեծ մասը — գիւղապետները, բոլոր առաջաւորները — կանուխէն առնուած, Սեբաստիա բանտարկելէ վերջ տարած ջարդած էին: Ասոնց մէջ էր նաեւ գիւղին քաջարի քահանան, Տէր Վահրամ Գարակեավուրեան: Մնացեալ արուարմատն ալ, մանուկներն իսկ, գիւղին մէջ եւ ճամբաները կը խողխողեն: Այս գիւղի եւ Դդմաճի կիներն ալ մինչեւ Միջագետք իջեցուցած բնաջնջած են. Հալէպի մէջ չորս Ուլաշցի եւ մէկ

Դըմաճցի կնիկներ միայն տեսայ վերապրողի իբրեւ նմոյշ։

Ուլաշցիները առհասարակ քաջակազմ, կաշմբուռն, ուռուռըոր մարդիկներ էին։ Գիւղի ձեռագիրներէն միոյն մէջ կարդացեր էի թէ ժամանակաւ Կարսէն գաղթեր են. (որքան կը մտաբերեմ կարդացածներս, իրենց այս գաղթականութիւնը կը բարձրանար Կարուց Աբասեանի ի Փոքր Հայս փոխադրութիւնը)։ Ասոնց երկրագործութիւնը խիստ զօրաւոր էր. ունէին ընդարձակ բարեբեր ու արգաւանդ հողեր. Ուլաշի Ծերսւն ցորենի տեսակը խիստ համբաւուած է. Ուլաշ իր ցորենաշատ դաշտերովը ճշմարիտ Շիրակեան ամբար մըն էր։ Թէճերու լեռներուն մէջ ունէին պարարտ, ջրարբի արօտավայրեր, ուր պարարակ ոչխարներու բազմաթիւ հօտեր կ'արածէին։ Սեբաստիոյ Հայ գիւղօրէից մէջ Ուլաշցիներն էին որ գուլթան կը գործածէին. կար հարիւր գլուխ գուլթան, որոնց կը լծէին հուժկու գոմէշներ։ Դրացի Թիւրքեր եւ մասնաւորապէս Գարափափախները ետեւէ էին այս գիւղի հողերուն վրայ ոտնձգութիւններ ընել, Ուլաշցին սակայն խօսքով տեղի չէր տար։ Այս գիւղը քիչ մ'ալ սանկ առանձնաշնորհեալ դիրք մը ունէր. Սուլթան Մահմուտ Պաղտատը գրաւելու գնալուն, Սեբաստիոյ մօտը՝ Կեսարիոյ ճամբուն վրայ՝ Զալլը Թուրք գիւղը կ'իջեւանի... գիւղացիները տեսնելով որ զօրքին հաց-ջուր չպիտի կրնան օգտեցնել, գիշերը զօրքին իջեւանած տեղը ջուր կը կապեն. Սուլթանը կ'ստիպուի մեկնիլ, կը հասկնայ գիւղացիներու այս ըրածը, կ'ըսէ. Թիւրf օղլի թիւրf էf, չարուխը ոտfերնուդ չելլէ. կէս չարուխ մնաf։ Ու երբ Ուլաշ կուգայ կ'իջեւանի, գիւղապետը մեծ ընդունելութիւն կ'ընէ. Սուլթանը կը հիւրասիրէ իր տունը եւ ամբողջ բանակը իր անձնականէն կը կերակրէ. գիւղապետը կ'երեւայ բաւական Թխագոյն, դէմքը՝ դաշտի աշխատութիւններուն մէջ արեւէն այրած՝ Սուլթանը փաղաքշաբար՝ Գարա-կեավուրում ըսելէն կը խօսի հետը. մարդուն անունը կը մնայ Գարա-կեավուր, եւ այս կ'ըլլայ իր գերդաստանին ազգանուն. մինչեւ օրս Գարակեավուրենf Ուլաշի մէջ մեծ ընտանիք մըն էին։ Անէկդոտները շատ են. միայն սա մէկ կէտը ըսենք. Սուլթան Մուրատ գիւղապետին կը հարցնէ թէ Գարակեավո՛ւր, քու հարստութեանդ գաղտնիքը ի՞նչ է. Գարակեավուր՝ «էֆէնտիմ, կ'ըսէ, Ախշամfի իշի սապահա պրագմամ». Սուլթանը այս խօսքը իրեն սկզբունք կ'ընէ. եւ իր էլլէկէն-ըպբըգին վրայ գրել կուտայ. կը հանին իրիկուն առեն Պաղտատ, սէրասքէրը քաղաքին պաշտպանումը եւ յարձակումը առտուան ձըգել կ'ուզէ. Սուլթանը լուացուելու ատեն աչքին կը զարնէ ըպրըզին վրայ Գարակեավուրին խօսքը, անմիջապէս քաղաքը պաշարել կուտայ, յարձակումով կը գրաւէ. մինչդեռ եթէ առտըուան թողու, յաջողութիւնը անկարելի է եղեր. Սուլթանը՝ յաղթական, կը բացագանչէ. «Պաղտատը ես չառի, Գարակեավուրը առաւ»: Սուլթան Մուրատ Ուլաշէն գտած այս ընդունելութեանը համար, յատուկ ֆէրմանով զարիի տասանորդէն ապահարկ կացուցած էր զայն, եւ մինչեւ վերջին տարիներս չէին տար այդ տուրքը: 95-ի ջարդերուն Ուլաշի հարստութիւնը կողոպտուեցաւ շրջակայ Թուրք գիւղացիներէն. յաջորդ տարին, ես ինքս աչքովս տեսայ. նոյն այդ թուրքերը եկան Ուլաշցիներէն փոխցորեն առին. Հազար կողոպտեն նոյն անօթի, կէս-չարուխ թիւրքն են: Այս պատերազմին ալ Ուլաշ՝ բացի պարտաւորիչ կերպով Թէքէլլիֆը-Հարպիէի տուածներէն — իբրեւ նուէր Թուրք բանակին տուաւ 500 քիլէ զարի, մեծ քանակութեամբ պլղուր, իւղ, եւ 2000 ոչխար. թող որ գիւղը տարագրուելով, այս տարուան ամբողջ հունձքը եւ քանի մը տասնեակ հազար ոչխար, կով, գոմէշ, գրաւեց Թուրք ապաշնորհ կառավարութիւնը:

Է.

ԵԼՔ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՐԱՒԱՆԻՆ

ԳՕԳՈՒՆՈՒՋ-ՊՕԳՅՈՒՆՈՒՋ ԳԱՄԱՅԱՃԱԳ.— Յունիս 21 կիրակի գիշերուընէ սուինամերկ ժանտարմաներու գունդերով Թաղը (Աղ-Տէյիրմէն, տես ցանկը) ամբողջ շղթայի տակ առնըւած է: Նոյնպէս քաղաքին բոլոր հայաբնակ թաղերը եւ փողոցայինները զինեալ պահակներ ամէն յարաբերութիւն խզած են: Առտուն կանուխ Այայ-պէկը զինեալ ժանտարմաներով կուգայ Թաղին պաշարումը զօրացնել: Փօլիս-գոմիսէրներ, փօլիսներ, մէյմէկ դահճապետներ, դահիճներ, մտրակները շառաչեցնելէն կը գոռան, կ'սպառնան, խընզըր-կեավուրներ, շո՛ւտ, դուրս եկէք, շու՛տ:

Թաղը ամբողջ սրտադողի, ահուսարսափի մէջ, մեռջուրերն *են քաշուած, արիւննին փորերնին չորցած է: Վերջին փորձ մը, պատուհաններէն, դուռներու ծերպերէն կանայք՝ ողորմուկ, ողբագին, կուլան, կ'աղերսեն, կը պաղատին,* թօփրագ-գարտաշը տէյի՞լ մի ըզ· *ի՞նչ է այս, ինչո՞ւ տարագրէք մեզ, մեր դուռները գոցէք, տուներնիս առէք, մուխերնիս մարէ՛ք...:*

Մտրակները կը շառաչեն, կը պօռան-կըգոռան· շո՛ւտ, դուրս ելէֆ, կեավուրճեր, շո՛ւտ...:

Ո՛չ մէկ պաղատանք մտիկ չեն ըներ· պիտի ելլէ՛ֆ, երթա՛ֆ, կորսու՛իֆ. ջարդուի՛ֆ, քնաջինջ ըլլաֆ, խըյանէթ միլլէթ, պօզ միլլէթ, զօզունուզ-պօզունուզ գալմայաճագ պուրատա:

Կրկին լաց ու կոծ, յուսահատական վայուն-վայնասուն...:

Դուռները կը խորտակուին...:

Խելակորոյս կիներու, սահմռկած հարսներու ծամերէն բռնած քաշել-քաշքշելով, կոչկոծելով, թրմթուկելով, խարազանի հարուածներու տակ կը հանեն դուրս, բեռներնին շալակնին տըւած, կը հաւաքեն մօտը, Թուրք դպրոցին հրապարակին առջեւ, ուր սայլերը կեցած են:

Փօլիսներ դուռները կը գոցեն, կը կնքեն: Հաւեր, հաւձագեր թառուժած եղած, դուրս թափած, սարսափահար կը թռչըտին· կամ ներսը մնացած, անօթի-ծարաւ սատկելու դատապարտուած են: Կատուներ — կարծես իրենք ալ հասկնալով եղած տնաւերութիւնը — տանիքներու վրայ, ջրհօրներու գլուխը կըզած, թախծադէմ, տխրագին կը նային· կամ պատուհաններէն խեղճուկ ողորմուկ կը մլաւեն տէրերնուն ետեւէ:

Քիչ վերջ գերեզմանային մահասարսուռ խոր լռութի՛ւն թաղին մէկ ծայրէն միւսը· սեւ ագռաւներ — մահահոտ — կ'ելլեն-կ'իջնեն, պահնորդներու խռպոտ ձայնը, շուներու չարագուշակ կաղկանձիւնն է, ոռնոցն է որ կ'արձագանգէ:

Հրապարակին վրայ սայլերը կը բեռցուին, կը կարուին· մէկ ծայրէ կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ, անցնելով Մուամմէրի բնակած տան առջեւէն: Վաշուէր բարենին պատուհանը նստած, սադայէլական ուրախութեամբ կը դիտէ բնաքանդ զոհերուն սգաստուեր չարանի անցքը: Ծուկայի չիտակէն կարաւանը կ'ուղղուի դէպի Ծուռ-Կամուրջ: Թուրքեր խուռն բազմութեամբ ճամբու երկայնքին երկու կողմը դիւային հրճուանքով մը կ'ուրախանան, կը խայտան, տարագիրներուն լսելի ընելու չափ, իրա-

րու կ'ըսեն· «Չէրմիկճիլէր կիտիեօր(*)»· ու այսպիսով կ'ոխասրտին։

Ալիսի վրայ Ծուռ-Կամուրջին գլուխը մասնաւոր պաշտօնեաներ կարաւանին մարդահամարը կ'առնեն, այր ու կին, տղայ, աղջիկ զատ զատ արձանագրելով, ի հարկէ բնաջնջուելիք Հայութեան ճշգրիտ թիւը հասկնալ-ունենալու համար։

Կարաւանը իրիկունը կ'իջեւանէ քաղաքին դիմացը, Գարտաշլարի ստորոտը Ֆաթլումի եզերքը Ալիսէն քիչ մը անդին։

Թէ՝ այս 14-15 կարաւանները ո՛ր ճամբաներով գնացին, եւ մինչեւ ուրե՛ր քշուեցան, ո՛ւր մնացին, ի՛նչ անցքեր անցան անոնց դժբախտ գլխէն, արունի ո՜րպիսի ծովերէ լողացին, ո՛ր արիւնոտ ձորերէ անցան, անոնց ոսկերոտիքը ո՛ր մութ-աշխարհքներ, ո՛ր անկոխ լեռներու գլուխ, ո՛ր հրատոչոր անապատներ ցրիւ եկան, ի՛նչ հովերէ, փոթորիկներէ մաղուեցան-ծըլուեցան, թէ՝ ի՞նչ խլեակներ, բեկորներ մնացին բարգաւաճ Սեբաստիայէն, չէն ու պայծառ Հայ գիւղերէն եւ Փոքր-Հայքի զանազան կողմերէն, այդ ամէնը մենք պիտի պատմենք մեր ճամբու ընթացքի ահասարսուռ-մահասարսուռ անցքերուն հետ։

Կարաւանները միշտ իրարմէ հեռու կը պահուէին· այնպէս որ յաջորդ կարաւան մը իրմէ նախորդին անցքերէն անտեղեակ կը մնար։ Հակառակ, ճամբու ընթացքին, այն աչալուրջ ուշադրութեան, որով հետամուտ կ'ըլլայի մեզմէ առջի կարաւաններուն գլխէն անցածներուն, հակառակ՝ չորս-հինգ տարիէ ի վեր թափառումի միջոցիս ըրած հետախուզումներուս, միւս բոլոր կարաւաններու մասին ձեռք բերած տեղեկութիւններս չա՛տ ու չատ անկատար են։ Առջի 7-8 կարաւաններ գրեթէ բնաջնջուած են, որով պատմութիւնս մութ կը մնայ անոնց մասին։ Ի Սուրուճ քիւրտեր որոշակի զուրցեցին թէ 53.000 հոգի Սեբաստիոյ եւ շրջակայից առջի բերնի գաղթականներէն ջարդած Եփրատ լեցուցած են։ Հալէպ հասնելուս էր որ Պալազ-սօզագէն, Պէգիրճան-Արտէն, Հողդարէն մի քանի խլեակներ միայն գտայ, դեռ ահաւոր անցքերու մահասարսուռ տպաւորութեան տակ· չուա-

---

(*) Սեբաստահայը կեանքը վայելել գիտնալով, ամառը օդափոխութեան համար Եըլտըրգի-Կամուրջին մօտ Տաք-Ջերմուկ կ'երթային։ Հայոց երբեմնի այս կեանքին ակնարկելով՝ կը հեգնէին։

րուն-չմորուն, մոլըրած, հազիւ կէս ու կիսկատար տեղեկութիւններ մը տուին, խեղճերը յիշողութիւններն անգամ կորսընցուցեր են:

ՉԷԹԱՆԵՐ ՃԱՄԲԱՑ ԿԸ ՀԱՆԵՆ.— Առաջին կարաւանը ճամբայ ելլելու առտուն — Յունիս 22 Բշ. օրը, Էմիր-Պէկի տղայ չէթէապետ Համիտ պէկի ղեկավարութեամբ՝ քաղաքին սրիկայ, արիւնկզակ դասակարգէն խումբ մը չէթաներ ճամբայ կը հանուին, կարաւաններու երթալիք ճամբուն ուղղութեամբ: Թէ՝ ասունք ո՞ւր, եւ ի՞նչ նպատակով ղրկուեցան, ի՞նչ նախճիրներ գործեցին, պիտի պատմենք մեր ճամբու ընթացքին Երըըխի եւ Քէօթիւի-խանի խորագրին տակ:

Չէթաներու այս առաքումին համար որպէսզի Հայ ժողովուրդը հեռաւոր կասկածանքներու չերթայ, Մուամմէր տարաձայնութիւն հանել կուտայ թէ՝ Էմիր-Պէկ հակառակելով կուսակալին հետ Հայերը տարագրելուն համար, իր տղան Համիտպէկը ղրկեր է որ Չէրքէզներու գլուխը անցած՝ տարագրուող ժողովուրդը ետ դարձնէ. ու, միամիտ ժողովուրդը, ասոր ալ հաւատաց, արդար եղի պէս կլլեց, չհասկնալով թէ քթին կը խնդան, եւ այդ չէթաներ ի՛նչ ձիւներ պիտի բերեն իրեն գլխուն...:

Ո՞Վ Է ԷՄԻՐ-ՊԷԿ.— Ցեղով Չէրքէզ, որդեգրուած Սեբաստիոյ սրիկայապետներէն, Հայու ոխերիմ թշնամի չնծեր նշանաւոր Մէմմէտ-Ալիէն, զոր՝ Հայերը արկօտօրէն Էրկու-անունովը կը կոչէին: Էմիր-Պէկ ամուսնացած է Մէմմէտ-Ալիի դարձուրացը Դահիր-Պէկի (Թէլլագ-Ոսկիան) աղջկան հետ: Էմիր պէկ Սուլթան Համիտի չէրքէզուհի հարճեր ղրկելով փաշայութեան բարձրացած է. օսմ. պոռնիկ «սահմանադրութեան» ջերմ քարոզիչներէն մէկը եղաւ: Իթթիհատին հակառակելով՝ Իթիլաֆական եղած էր: Հայ-կուսակցութիւններուն հետ լաւ յարաբերութիւն մշակել կ՚ուզէր: Մուամմէր ի հեճուկս հօրը, տղան՝ Համիտ-պէկը — Հայ-Թուրք-Չէրքէզ խառնածին մը— Իթթիհատի շարքին անցուց: Ու այս պարագային ալ կ՚ընտրէ դանիկա չէթէապետ եւ ջարդարար Հայերու:

Լսեցինք թէ Էմիր-Պէկ զինադադարէն վերջ ի Սվազ քլիւպ մըն է բացեր, չալելով Իթիլաֆական թմբուկը եւ զուռնան: Իսկ գազան տղան պահուած է իր արիւնարբու ընկերներուն հետ. ու ապա Մուստաֆա-Քէմալի օրովը երեւան կ՚ելլէ ու չքախումբովը փառաւոր մուտք մը կը գործէ Սվազ ի մեծ բերկրութիւն բերինքսիվար Թափած Թուրք խուժանին։

Ը.

ՔԻՉ ՄԸ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ–ԱՆՁՆԱԿԱՆ

Որովհետեւ Պատմութեանս առանցքը պիտի ըլլայ մեր կարաւանի ելքը ու մեր ճամբորդութիւնը, սկսելէ առաջ ատոր, իբրեւ միջանկեալ, անձնական–ընտանեկան պարագայ մը կ՚ուզեմ մէջ բերել։

Եղբայրս, ՀԱՃԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱԲԻԿԵԱՆ, արհեստով շէնքերու եւ կառքերու ներկարար, արհեստին մէջ միակ ու առաջնակարգ՚վարպետը, այս օրերուն մէջ հեռագրատունը եւ կառավարական շէնքերը կը ներկէր։ Կառավարութիւնը ինքնայօժար եղբօրս մնալը պիտի ուզէր. բայց եղբայրս նկատելով որ մնալու համար Թրքանալ անպայման է, առանց որեւէ դիմում ընելու՝ առաջադրած էր տարագրուիլ։ Երկու օր մնացած էր որ մեր Թաղն ալ ելլէ. տունը տակնուվրայ ըրած, ուրիշներու պէս ամէն ինչ ի վաճառ հանած էինք։ Միւս կողմէ ճամբու պատրաստութիւններով կ՚զբաղէինք։ Ես ալ երկար տարիներու Թանկագին նօթեր, Թուղթեր, գրութիւններ, գրքեր, գրական աշխատութիւններ, ամէնը այրեր փճացուցեր էի։ Միայն ձեռագրերուս հաւաքածոյն եւ գրական աշխատասիրութիւններէս կարեւորները տեղ մը ամփոփեցի։ Իսկ Հին դրամներու հաւաքածոյս գերի Ռուս սպայի մը ծախեցի, որ եկած էր մեր Թաղը ի խնդիր այդ կարգի բաներու։ Բաւական ճոխ էր այս քօլէքսիոնս. Պոնտականները գրեթէ ամբողջացուցած էի. Հռոմէական, Յունական եւ Պարսիկ սատրապետութիւններու դրամներէն խիստ փնտռուածները ունէի, Հայ ու Պարթեւ Արշակունիներու խիստ կարեւորներէն քանի մը հատ, կապադովկիական, հնոյն Կիլիկիայի, Արամէական, Սելեւկեան, Փինիկեաններէն ալ նմոյշներ չէին պակսեր։ Սիրական դրասեղանս ալ, որու առջեւ ծալապատիկ, երկար տարիներ աշխատեր, տքներ էի, բարկութենէս կացինի մէկ հարուածով ջախջախեցի վառեցի։

Կուսակալին կառքը ներկուիլ հարկ կ՚ըլլայ. կառապանը — Նուրի–Ջավուշ, եղբօրս մօտ բարեկամ, կը փութայ մեր տունը, կը տեսնէ տակնուվրայութիւնը, եւ մեր պատրաստութիւնները։ Կ՚ըսէ․ Հաճի՛, ի՞նչ կ՚ընես, ի՞նչ է այս, խենթեցա՞ր, կը խորհի՞ս թէ պիտի տարագրուիս, ատիկա բոլորովին հանէ մտքէդ, մնալդ արդէն որոշուած է, եւ այդ մասին ամէն ինչ կարգադրեր վերջացուցեր եմ։

Եղբայրս կը յայտնէ թէ, մնալու պարագային, կրօնափոխութեան բռնադատումն է որ զինքը կը խրտչեցնէ, ինչ որ իրեն համար անկարելիներուն անկարելին է։

Մարդը սակայն, յամենայնի կը վստահացնէ, կ՚ապահովցնէ թէ իրեն համար կրօնափոխութեան ոչ մի առաջարկ կարելի չէ ըլլալ, եւ չկրնար ըլլալ։

Եղբայրս շատ դժուարաւ կը համոզուի, եւ կը համակերպի մնալ։ Նուրի-Զավուշ իր ձեռքովը մեր տան դուռին վրայ կը գրէ․ «Պու խանէ չըգմայաճագ»։ Հեռագրատան միւտրն ալ եղբօրս վարպետութիւնը տեսնելով, օր առաջ իր կողմէ աշխատեր էր որ մնայ ան։

Ես որ ընդհանուր բանտարկութեան օրէն ի վեր տունը փակուած մնացեր էի, եւ որովհետեւ եղբօրս հետ միասին կը բնակէինք, կրնայի տունը մնալ եւ չտարագրուիլ, թէեւ արեւ-լուսինկայ չպիտի տեսնէի, գէթ տարագրումէն նախընտրելի էր։ Իրիկունը եղբօրս հետ կը խորհրդակցինք․ ինք որ մանկութենէս ի վեր վրաս հոգի կուտար, իմ մեկենասս եղած էր, չէր ուզեր իմ մէկ մազէն անցնիլ։ Կը հարկադրէ զիս որ մնամ, եւ սակայն ես որ ազգային-քաղաքական նկատելի անցեալ մը ունեցեր էի, եւ թէեւ Օսմ․ Սահմանադրութենէն վերջ կուսակցական գործերով չէի երեւցեր կառավարութեան եւ Թուրք պաշտօնական անձնաւորութեանց առջեւ, խորհեցայ թէ կրնայ ըլլալ՝ որեւէ բանով մը մատնանշուիմ, Հնչակ․ կուսակցութեան դրաւեալ թուղթերէն զիս մատնանշող բան մը երեւան գայ, փնտռուիմ, մեր տունը խուզարկուի, ու երբ գտնուիմ, իմ հետ եղբայրս ալ, եղբօրս տունն ալ վտանգուի։ Երկու չարեաց փոքրագոյնը․ կ՚ընտրեմ ընտանիքս առնել դուրս գալ, տարագրուիլ, լաւ է որ տարագրութեան մէջ ժողովուրդին հետ տառապիմ, մեռնիմ, քան վատթար կառավարութեան ձեռքով չարաչար կորսուիմ։

Եղբայրս շա՛տ ու շա՛տ դժուարաւ կը համոզուի, կը պատուիրէ ո՛ւր որ հասնինք, հեռագրեմ, դրամ ուզեմ, նեղը չմնամ, առողջութեանս հոգ տանիմ։

Դեռ ականջիս կը հնչեն իր վերջին խօսքերը· «Գնա՛, Կարապետ, գնա՛, *կ'ըսէ*, չպիտի մեռնիս, ողջ պիտի մնաս, ատ ժողովուրդին գլխէն շատ բաներ պիտի անցնին, ամեն ինչ աչքովդ պիտի տեսնես, ու պատմես մօտիկ ապագային, երթաս բարո՛վ, Աստուած հետդ ըլլայ· միայն պաղարիւն եղիր, մի՛ բորբոքիր, մի՛ զգածուիր»: *Քանզի գիտէր դիւրազգած, դիւրագրգիռ բնաւորութիւնս: Իր այս խօսքերը տեսակ մը կտակ, տեսակ մը մարգարէութիւն եղան· ու այսօր, մահուան հազարումէկ վտանգներէ մազապուր, տեսածներս, լսածներս ի գիր կ'առնեմ:*

Բագգա գտնուած միջոցիս, սուրհանդակով ընծի հանդերձեղինաց ծրարին մէջ, մայրս ինքնագիր նամակ մը զետեղեր էր, ուր ի մէջ այլոց գրած էր·— «Տղա՛ս, մենք ալ մինչեւ այսօր Հայ մնացինք, այդ մասին չերկմտիս»:

Հալէպ հասնելուս, Սեբաստիայէն եկողներ պատմեցին թէ, կուսակալ եւ այլ պաշտօնեայներ, ինչպէս նաեւ Թուրքացող հայեր, որ՝ բարեկամաբար, որ՝ սպառնալիքով, կ'ստիպեն եղեր եղբայրս, որ կրօնափոխ ըլլայ, բայց ան շարունակ կ'ըմբերանէ զանոնք· «Գազանին դրոշմը մաքուր ճակտիս չեմ կրնար զարնել տալ» *ըսելով, եւ կրկնելով·* «Հայ ծնած եմ ու Հայ պիտի մեռնիմ»: *Եւ ամէն անգամուն՝ պատրաստակամութիւն կը յայտնէ տարագրուիլ տունով-տեղով: Որով այլեւս* վազ *կ'անցնին,* ղառթ–կեավուր *մակդիրը տալով իրեն:*

Չորս տարուան տարագրութեանս միջոցին, արդարեւ եղբայրս, առանց նոյնիսկ իմ դիմումիս սպասելու, շարունակ դրամ հասցուց ընծի, եւ բանով մը չպակասեցուց, կարօտ չթողուց զիս: Եթէ երբէք երբեմն նեղուեցայ, թշուառութիւններ կրեցի, փօստաներու անկանոնութիւնը, արգելքներն էին պատճառը, երկու անգամ փօստայով ընծի գալիք դրամներս կորսուեցան, մէկ մը 12 ոսկի, մէկ մը 7 ոսկի: Իմ վաղեմի մէկ անձնուէր բարեկամս, Սեբաստացի Տիգրան Սէրկեճեան, որ Պրուսայէն ընտանեօք մինչեւ Գոնիա տարագրուած ու հոն մնացած էր, շարունակ, դրամ, զգեստ, ճերմակեղէն, ու անուշեղէններ կը ղրկէր ընծի· գրելով, յանձնարարելով, որ բանով մը չպակասիմ, կեանքիս առողջութեանս հոգ տանիմ ու ապրիմ:

Գործոյս ընթացքին պիտի անդրադառնամ պատուական եղբօրս ազգային-հասարակական գործերուն եւ կատարած կարեւոր դերին:

Անցնինք մեր ուղեգծին, խաչակիր, խաչաչարչար Հայուն ՄԵԾ ԳՈՂԳՈԹԱՅԻՆ։

Թ.

ԱՐԻՒՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

ԵԼՔ ՄԵՐ ԿԱՐԱՒԱՆԻՆ.— Մենք ալ խաչի անվերջ ճանապարհն է որ ձեռք պիտի առնենք։ Յուլիս 2 Եշ. օրն էր. մեր կարաւանը կը բաղկանար Քարոտ-Սօխախ, Ծածուկ-Աղբիւր, Ս. Փրկիչ, Ղանլը-Պաղչէ, Հասանլը, Թայքէսէնենց եւ Հին-Փաշի բաղնից Թաղերէն. մօտ 400 տուն։ Կէս գիշերուընէ այս բոլոր Թաղերը շղթայի տակ առնուած էին. ամեն տուն օր առաջ մէկ կամ երկու սայլ, էշ, գրաստ գնած էր։ Առտու է, փօլիսներ, ժանտարմաներ վեր վար կը շրջին, յաղթական երեւոյթով մը, բայց առջի խստութեան Թափը չկայ. ամեն տուն սուսիկ-բուսիկ դուրս եկած կը պատրաստուի. սայլերը կը բեռցնեն, բեռները կը կարոտեն, պատրաստուողներ հետզհետէ կը համախմբուին Գայսէրի-դրան պահականոցին առջեւ. փօլիսներ դուռները կը գոցեն, կը կնքեն։ Թուրք կնիկներ փողոցագլուխը, տանիքներու վրայ խմբուած՝ հանդիսատես կ՚ըլլան։

Մեր սայլն ալ պատրաստ է. տարագրի ցուպը ձեռքիս, քարքաշը ոտքիս, աբուխ մը պլլած գլխիս, եկած է այլեւս մերինէն բաժանումի դառն վայրկեանը. «Գնալ կայ, գալ չկայ, գալ կայ, գտնել չկայ» ծերունի մայրս կը պլլուի վիզս, արցունքներով կ՚ողողէ երեսս. եղբայրս, եղբօրս զաւակները, որոնք վրաս խենթ կ՚ըլլային, ու ես իրենց վրայ հոգի կուտայի, կը փարին ընծի, արցունքներ կը հեղեղեն այտերէ վար. մայրս կը մարի կ՚իյնայ. միան ըղունկէն է որ կը բաժնուի։ Եօթն ամսու աղջկնակս մերերուն քով կը Թողում, գաղտագողի ակնարկ մը կը նետեմ օրոցքին. մըշըր-մըշըր կը քնանայ. պիտի համբուրեմ-գաւառացիի ամօթխածութեամբ մը ծնողքին քով, կամ մեծ եղբօրը ներկայութեան զաւակը համբուրել-սիրել կը մեղադրեն.— կ՚անցնիմ, կարծես սրտիս մէջէ Թել մը, մազ մը քաշեցին, խըշխըշաց սիրտս, ծնողական սէրը այդ վայրկեանին է որ զգացի իր լրութեանը մէջ։

Շա՛տ դժուար կը բաժնուինք. հրաժեշտ կ՚առնեմ. եղբօրս պզտիկները ետեւէս կը վազեն. «Հօրեղբա՛յր, մեզ թողուցիր, ո՛ւր կ'երթաս...»: Ասոնց սրտապատառ ձայնը մինչեւ այսօր դեռ ականջիս կը հնչէ. ու երբ միտքս կ'իյնայ այդ վայրկեանը, հեղ մը անձս ի վրաս կը փշաքաղի, սիրտս վեր կ'ելլէ, կը թալթըլի, լերդս փորուս մէջ կը մանրուի: Եղբայրս մինչեւ քաղաքին եզերքը կ'ընկերանայ ընծի:

Գայսէրի-Դըրան պահականոցին առջեւ ենք. պահ մը կանգ կ'առնենք. Եղբայրս կը խրատէ, կը քաջալերէ, սիրտ կուտայ ընծի դիմագրաւել, կուրծք տալ կեանքի այս դառն, աննախընթաց փորձերուն, փորձութիւններուն: Ընտանիքս որ մինչեւ այն ատեն կը մնայր տագեր հետը. կ'արտօնուի խօսիլ. կը համբուրէ ձեռքը, հրաժեշտ կ'առնէ, աշխատութիւններդ, բարիքներդ հալալ ըրէ, կ'ըսէ. Եղբա՛յրս ալ իրեն կը յանձնարարէ հոգածու ըլլալ ընծի:

Քիչ մը չուրջս կը նայիմ, Գայսէրի-Դըրան ընդարձակ թաղը մեզմէ առաջ դատարկուած, ամայացած, մենութիւն է որ կը տիրէ հոն: Պահականոցին առջեւ այդ թաղի կարաւանէն մնացած բեռները բլուրի մը պէս դիզուած են. անկողիններ, վերմակներ, կապերտ, գորգ, կահկարասի եւն., եւն.:

Փօլիսներ, գօմիսէրներ վեր-վար կը շրջին, աչքէ կ'անցնեն մեզ. մանաւանդ այրերը, իրապէս խորհրդաւոր նայուածքներ կ'ուղղեն: Առաջքինս գլխս բաւական ծպտած է. Թէեւ գլխս գիտցուց հին պաշտօնեայներէ չեն: Մինչեւ ժամը 8 հաւաքուած, համախմբուած ենք: Ճամբայ պիտի ելլենք. ողջերթի եկողներ անգամ մը եւս կ'ողջագուրուին. բալավարը կը քակուի, սայլերը կը շարուին ճամբու երկայնքին. Նշանը կը տրուի. կը շարժին յառաջ:

Միջադէպ մը.— Արմենակ Բզուկեան անուն երիտասարդը յանկարծ կը ջղագարի, աչքերը խոլոր-մոլոր կը դառնան. խենթացած՝ կ'սկսի պոռալ-կանչըռտել, զգեստները պատռել-բըրդըրտել. ինքզինքը ծեծել, մազերը փետել, բռնցի տալ գլխին-կուրծքին: Մայրը, կինը, քոյրերը թեւերէն կը բռնեն, կուլան, կ'աղերսեն, կը սոսկան, չհանդարտիր: Յարուցուած աղմուկին վրայ, կարծելով թէ խլրտում մը տեղի կ'ունենայ, փօլիսներ խարազան ի ձեռին կը վազեն. տղան ձեռքերնուն կ'առնեն, կ'ապտակեն, կը խարազանեն, քիթ-բերան արիւնփաթաթ, արիւնլուայ՝ քշնելով կը տանին, հակառակ մօրը, կնոջը պաղատանքներուն։

Առաջին էրիկմարդն է որ կ'առնուի մեր կարաւանէն, դեռ քաղաքին եզերքը։

Ամենքս ալ սրտաբեկ՝ ճամբայ կ'իյնանք․ Քառասուն-Մանկանց-Հայոց գերեզմաննոցն ի վար կենդանւոյն մեռեալներուս մահաքօղիկ թափօրն է որ կը յառաջանայ․ չէ՞ որ նոյնիսկ այս տեղերուն վրայ տխրահռչակն Լէնկթիմուր ալ Սեբաստիոյ 4000 Հայ զինուորները, գունդուկծիկ ըրած՝ ողջ ողջ թաղեց․ ու անոր արժանաւոր յաջորդը անագորոյն գազանն Մուամմէր կուգայ կրկնել պատմութեան այդ սեւ էջը։

Հանգիստ-Քարին առջեւ ենք․ միտքս կուգայ մեր մամերու մէկ խօսքը․ թէ՝ «մինչեւ հող — Հանգիստ-քար — մեռելը իր մեռած ըլլալը չգիտնար, ու երբ Հանգիստ-քարին դնեն, վա՜հ, մեռե՜ր եմ», կ'ըսէ եղեր․ այո՛, կ'զգամ թէ մենք ալ այլեւս մեռեր ենք։

Կարաւանը կը յառաջանայ․ յանկարծ մտքիս առջեւ կը պատկերանայ տարի առաջ տեսած երազներուս շարքը․ մեծ հեղեղ մը մեր թաղերէն եկած, աւերումներով կը յառաջանար այս ճամբան ի վար, ու ես ալ անոր մէջ՝ կը քշուէի, կը տարուէի շատերու հետ։ Երազս է որ կ'ելլէ կոր կ'ըսեմ։

Քառասուն-Մանկանց պարիսպներուն առջեւ ենք․ մեռելներ կարծես ուշի եկած՝ պարիսպի վրայէն մեզ կ'ողբան։

Կնիկներ, յայլահառաջ, «Մեռելնե՜ր, դուք ելէք, որ մենք ձեր տեղը պառկինք, վերջնաշխարհինիս է․ վերջին դատաստաննիս կը տեսնենք կոր՝» ու կ'եղերերգեն․

Քառասուն-Մանկայ քարերը
Բարով չի բերէին մարերը,
Բերեր ի՞նչ խէր ենք տեսեր
Դրեր ենք սեւ սեւ-հողերը։

Ու հողքերէն մէյմէկ բուռ առած կը ծրարեն լաթի մը մէջ, կտակելով որ օտար հողերու վրայ երբ մեռնին, իրենց վրայ ցանեն, ու Քառասնից Երամէն չզրկուին։

Կ'ուղղուինք Լճին-Բերնի թրքաբնակ թաղերն ի վար, քաղաքին ամենէն անշուք, աղտոտ, ցեխոտ, հոտած թաղերը։ Անդին ճախնուտքին մէջ նուիրական լճը, ուր Քառասունք նահատակուեցան, սրբազան ուխտատեղի Սեբաստացիներուս, եւ Երկբորդ Յորդանան իջմամբ Որդւոյն Աստուծոյ․ հրաժեշտ մ'ալ ա-

նոր: Թուրքեր, Թուրք կնիկներ, լաճեր — Լճին-Բերնի մըռիկներ — տուներէն դուրս թափած, մեր անցքը կը դիտեն, ո՛ր ուրախանալով, ո՛ր կարեկցելով. շատեր խմելու ջուր կը հրամցնեն, սափորնիս կը լեցնեն:

Այս տեղերը խրամներ, լճացած ջուրեր անպակաս են. սայլերը կը խճողուին, անցքը կը դժուարի: Կ՚անցնինք. կ՚իյնանք Ծուռ-Կամուրջի խճուղին: Ճամբան այլեւս հարթ ու շիտակ է: Հոս կեցած է մարդահամար ընող մը. սայլերը կը կեցնէ. այր, կին, տղայ, աղջիկ, գրկանոց երեխայ կը գրէ զատ զատ: Կ՚անցնինք: Ժամը 11, Ծուռ-Կամուրջի վրայ ենք, Սեննեքերիմայ դստեր շինել տուածը:

Ալիսը լը՛ռ, պատկառոտ կը սահի: Արդեօք Հայու աղի աղի արցունքներո՞վ է, Ալիս, որ քու աղի-լեղի, պղտոր ջուրերդ կազմուեր են. նահատակ Հայուն հալողի արիւնո՞վն է, որ քու ջուրերդ կարմիր ներկուեր ին. դուն ալ, անգութ, դուն ալ, ի՛նչ Հայ մայրեր իրենց գրկանոց հոգեհատորներովը կուլ տըւի՜ր, ի՛նչ նազան աղջիկներ յանձնուեցան պտուտման խորունկ թունիրներուդ, էլման ջրերուդ...:

Կապուտուր Տէր, ինքը դատէ:

Արեւը ալ մարը մտած է, արեւմուտքը շառագնած՝ կը մարմրի, մութը գետինը կոխած՝ մլարեր է չորս կողմ. կարաւանը կը յառաջանայ: Տեղ տեղ սայլեր կը թաւալին. բեռներ կը թափին. կնիկներ չեն կրնար հասնիլ, մանուկներ սայլերէն վար կ՚իյնան. ժանտարմաներ կը փութացնեն:

Կ՚անցնինք Ֆաթլումի կամուրջէն. քիչ մը տեղ եւս. քաղաքին դիմաց Ղարտաչլարի ստորոտը տափաստանին վրայ կ՚իջեւանինք — բոլոր կարաւաններու Առաջին իջեւանը:

Եզները, գրաստները կը ջրենք, առջեւնիս դարման կը թափենք: Մենք ալ խենթ-խելօք կ՚ընթրենք. կը պառկինք, խորունկ վիշտերով սիրտերնիս համակուած, չարաչուք երազներով մըտքերնիս խռովուած, վաղուան ծանր հոգերով ցաւատանջ հոգինիս վրդովուած:

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՂԳՈԹԱՆ.— Դէմլուս է. կշիռքը շատոնց կըտուրն անցեր վար իջեր, լուսուն-աստղը ծայր տուեր է. ձան կուտանք իրարու. եզները արածել-ջրելու կը տանինք: Իշխանցիներու ցանքերն են՝ անտէր-անտիրական, կոխոտուեր, փճացեր: Բաւական մը կ՚արածենք: Արեւը ելլելու մօտ է. ժանտարմաներ *կը հրամայեն պատրաստուիլ, շոգն ու շողը չընկած, առտուան զովուն ճամբայ ըյնել. ամենքը ոտքի վրայ են. կը փութան բեռցըւորիլ. շատ ընտանիքներ վերեւնին էրիկմարդ չունին. կանայք անվարժ սայլերը, գրաստները բեռնալ, կապել-կարգելու, այրերը կ՚օգնեն անոնց. պատրաստուողներ մէկ ծարէ ուղի կ՚իյնան: Կարաւանը կը յառաջանայ ծանրաքայլ, կը շուլլուի Գարտաշլարի սրտին. զառիվերին ոլոր-մոլոր ճամբան ի վեր, փափկասուն աղջըկունք վարոցներ ի ձեռին կը վարեն եզները. Հօ՛՛... ու բռնի ժպիտով մը կը խնդան ինքզինքնուն վրայ, մէկ օրէն միւսը կեանքի պայմաններու այս անօրինակ փոփոխութեան վրայ: Շահածուկ կնիկներ սայլերու մօտէն բեռներուն թիկունք կուտան. թափած վար ինկածները վեր կ՚առնեն, խախտածները կը տեղաւորեն: Մանուկներ տխրութեամբ համակուած են. մանաւանդ ճամբորդութեան մէջ ո՞ւր ան մանկական զուարթութիւնը, ոստոստումը, ճըւըլումը, եռուեփ գալը: Անոնք ալ թեւաթըփեր, սասաներ են:*

Գողգոթան է որ կը բարձրանանք, ծանր խաչը ուսերնիս. սայլերու անախորժ կռինչը մելամաղձիկ, խժալուր մեղեդի մը կը կազմէ մեր այս տաժանակիր վերելքին. արեւն այրել սկսած է. Վարդավառի շողերն ինկած են. ոլոռն ոլոռն քրտինքներ ճակատներէ վար կը վազեն փոշեշաղախ:

Քաղաքը աչքերնուս առջեւ է, ընդարձակ հովտին մէջ. որպէս յըսկաւառակի. պարուրուած ուռենիներու, բարտիներու պուրակներու մէջ: Ամենուն աչքերը յառած են դէպի այն կողմ, հեռուն մշուշին մէջէ փնտռել-ընդնշմարել ջանալով ընտանեկան երդն ու բուխերիկը: Ամենուն այրած-վառած սրտէն խորունկ ա՛խ մըն է որ կը թռչի, հրանուտ:

Քաղաքին վերեւ այրխացած վանքերը — Ս. Նշան, Ս. Յակոբ, Անապատ, իրենց խաչգմբէթներով, Հողգարի-Արբահօր օրրանի — բարձունքին վրայ սպիտակափառ Գոլէճը Ամերիկեան, վզիկնին ծուռ մնացած, հեռուէն կ՚ողբան զմեզ մեր ետեւէ: Կանայք, սրտիկնին արունած-բորբըքած՝ կը գանգատին. «Արեգա՛կ Ս. Նշան, սուրբեր սրբընա՛նք, Քառասունանք, դո՞ւք ա՛լ ճիկրեցաք մեզի, մոռցա՞ք, ինչո՞ւ երեսէ ձգեցիք զմեզ, եւ թողուցիք որ անօրէնին թեւը էրկըննար մեր վրայ ու մեզ գերեվարէր: Գէթ օգնական-պահապան ըլլայիք մեզի ճանապարհին»:

Կը հասնինք վեր Գարտաշլարի բարձունքը. պահ մը հանգիստ կ'առնենք, շունչերնիս կը ժողվենք, ժողովուրդը ծարաւէն պապակած–ծկակած է. կը լեցուին զառիվերին գլուխը ճռիկ–աղբուրին վրայ. անունին պէս ջուրն ալ ճռիկ. հազիւ մէկ մէկ պուտ ջուրով չորցած բերաննին կը թրջեն. կը խորհիմ, աս ժողովուրդը ճամբաները, ամենէն շատ ջուրի պակասութենէն է որ պիտի նեղուի, տառապի: Ո՛ւր էր թէ Ասսու հալալ–զուլալ ջուրն ալ հարամ չընէին, չը զրկէին...

Կը նայիմ վար. Գարտաշլարի ստորոտը Ղալտին. անդին Իշխանին, շէնուբոլոր գիւղեր. մէկ օրէն միւսը ամայացած, դատարկուած, մարդ–մարդասանք չկայ, սը՛նկ–սը՛նկ կ'ընէ: Իշխանիի վերեւ Իշխան — Թագաւորի ուխտը — խաչազարդ ժայռ մը, առջեւը աղբրակով մը, հովանաւորուած ուռենիով: Մայիս 7 ուխտի օրն էր. քաղաքէն թէ գիւղերէն ուխտաւորներու բազմութիւն կուգար հոդ. մատաղներ կը կտրէին, աղաւնիներ կը թռցընէին, որուն համար Հաւթռուճի–Տօն ալ կ'ըսուէր. այդ օրը եօթն անգամ կ'անձրեւէ. եօթն անգամ կ'արեւէ. այդ օրուան անձրեւը ճիմիա — ոսկի— է. անդ ու անդաստան կ'օղուին ու կը ցօղուին. երկինք կանանչ–կարմիր գօտի կը կապէ, եօթնագունեան աղեղնակ կը պարզի. ո՛վ անոր կամարին ներքեւէ անցնի, եթէ մանչ է աղջկան կը փոխակերպի, եթէ աղջիկ է՝ մանչու, ամուլ–ստերջը կ'արգասաւորի. ո՛վ ի՛նչ նիյաթ ունի ի բարին կը կատարուի. իր մուրատին կը հասնի:

Անձնական քաղցրիկ յիշատակներով կապուած էի այդ անուշիկ վայրերուն հետ. զբօսավայրերս էին, գարնան գուռիքը բացուելուն՝ պիտի գայի այս տեղերը ի խնդիր գարնանաբեր ծաղկունանց:

Հրաժեշտ մ'ալ ասոնց:

Ճամբայ կ'ելլենք, մեղքը լալով, պարտքը տալով, ճամբան քալելով է որ կը հատնի. բայց հատնելիք, վերջը–ծայրը գալի՞ք ճամբայ է աս:

Գարտաշլարի լանջքին վրայ կը յառաջանանք. յետադարձ ակնարկ մըն ալ, ու քաղաքը ա՛լ ծածկուած է մեր աչքերէն:

Հեռուն, շատ հեռուն Աստղիկը — Փոքր Հայքի Մասիսը — կուրծքը ճնշող սեւ սեւ ամպերէն վեր խրոխտ գլուխը ցցած՝ պիշ–պիշ կը նայի մեր ետեւէն: Դարձեալ զբօսաշրջիկի անուշիկ յիշատակներ են որ կ'արթննան մէջս, պատմականին հետ խառն: Քանի տարիներ առաջ, երբ Տաք–Ջերմուկ էինք, կարգ մը ըն–

կերներով վերելք մը ունեցանք, յուխտ եւ երկրպագութիւն Արեւմտեան Աստղկան տաճարին, եւ Պոնտացւոյն Միհրդատայ բերդի աւերակներուն — Քաջունանց շինած՝ դիւանուց՝ քակած-քանդած:

Կը թուէր ինձ լսել Վեհին Միհրդատայ եւ Մեծին Տիգրանայ գոռ ձայնը մեր ետեւէ. «Արի արանց անարի յաջորդներ, ո՞ւր, ո՛ւր այդպէս մրրկավար, ձեր ետին թողած այն հողն ու ջուր, զոր ձեզի ժառանգ թողեր էինք»:

ԱՌԱՋԻՆ ԴԻԱԿԸ.— Կարաւանը կը յառաջանայ ծանրաքայլ: Հետզհետէ կը խոնարհինք Գարտաշլարի միւս երեսը Քէօսիւրէլիկի ձորն ի վար. զառիվարը ցից է: Ճամբան ոլոր-մոլոր, օձապտոյտ: Ասանկ վայրէջքներու ատեն ճարտարօրէն վարելու է սայլերը, առջեւն անցած, առեղներու մօրուաքին բէճք տուած՝ պէտք է հանդարտիկ իջեցնել, չթողուլ որ եզները արագին ու գլխէվրին: Սայլորդ կիներ, աղջիկներ անվարժ, չեն կրնար կասեցնել. եզները կ'արագեն, կը գթային, կը խճողուին, իրարու կը բաղխին, կը գլխիվրին. այրեր օգնութեան կը հասնին, տապալուողները վեր կ'առնեն:

Վարը Քէօսիւրէլիկի ձորագլխէն առատ ջուր կ'ելլէ, ամէնքը կը փութան հոն, ու մէյ մը սարսափահար, գունաթիփած, յետս կ'ընկրկին: Ջուրին աչքը դիակ մը, ահռելիօրէն խողխողուած, յօշոտուած, ուռեր, նեխեր, լղպորեր. ջուրը ամբողջ դիակ կը հոտի: Սրտոտ տղաքներ դիակը մէկ կողմ կ'առնեն, ջուրը կը մաքրեն, բայց եւ այնպէս, անգամ մը զզուած, խմողներ, մանաւանդ կիներ, կ'զզային, կ'ործկան, սրտերնին ետ կուգայ. յուսաբեկ, բարոյալքուած, անէծքներ կարդալով կ'իյնանք ճամբայ:

Կէսօրուան հանգիստը կ'ընենք խոտաւէտ տեղ մը. եզները կ'արածին, կը յագենան կուռ ու կուշտ: Վարը ծմակները կ'իջնենք. պղտոր ջուրերէ ծարաւնիս կը յագեցնենք, ամանները կը լեցնենք:

Ճամբան կը շարունակենք: Իրիկուան կը հասնինք Քէօր-Տաւղլային աղահանքը: Քաղաքէն դեռ 4 ժամ հեռացած ենք. կ'իջեւանինք խանին առջեւ, մեզմէ առջի կարաւաններուն թողած, աղբին, աղբիւսին, եղտիւրին վրայ: Քիչ մը անդին Իշխանցիներու գոմերքը—աղըլն է, ան ալ դատարկուած, ժանտարմաներ կը հսկեն հոն: Եզներուն դարման առնելու համար կ'երթանք հոն.

տերակորոյս գամբռներ կը կաղկանձեն տխրագին, կ'ոռնան չարագուշակ, արիւնի, դիակի հոտ է որ կ'առնեն: Բողո՞ք չէնուբոլուր Գոմերքի ամայացման: Կը վճարենք ժանտարմաներուն առատօրէն, քուրձերը կը լեցնենք յարդով, կը դառնանք իջեւան: Վերջէն սոսկումով կ'իմանանք թէ մեզմէ առջի կարաւաններէն քանիներ մեզի պէս հոս եկեր են յարդ առնելու, ու ա՛լ դուրս չեն եկեր...: Գիշերը հանդարտ կ'անցնի, կին մը կը մեռնի, տղայ մը աշխարհ կուգայ, տառապանքի ծնունդ:

Առտու է. շրջակայքէն Թուրքեր եկած են գնումներ ընելու. կովեր 1–2 մէճիտիէի կը ծախուին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԻԱԿԸ.— Կարաւանը պատրաստուած՝ կ'իյնանք ճամբայ. խճուղին աւրուած՝, քանդուած, տեղ տեղ անցքը կը դժուարի: Ուլաշցի խումբ մը կիներ են, քաղաք իրենց բանտարկեալներուն ծրար–ծրար ուտելիք կը տանին. Թախիծը դէմքերնուն, արցունքը աչքերնուն կը կաթէ կոր. խապրիկներ կ'ուզեն մեզմէ իրենց մարդոցը մասին. կուլան իրենց վրայ, կուլան մեր վրայ, իրարու բարի ճանապարհ կ'ըսենք:

Կէսօրին կ'իջեւանինք Ս. Երանոսի սարին առջեւ. Ու՛լաշցիներու ուխտատեղին է. հոս ապաստանեցան 95–ի կոտորածներուն: Անդին Լէ–Խաչն է. զօրաւոր սրբնանք, իրենք ալ անզօր դարձեր են. չէ՞ որ տէրը կ'ընէ սուրբը զօրաւոր: Առատ ջուր մը դուրս կուգայ բուներու մէջէն, ձեւացնելով գետակ մը, ջուրը կրային է. ու լեղի. չէ՞ որ աղի–լեղի պղտոր ջուրեր այլեւս մեր բաժինն են: Վարը Ադ–Գայան եւ Ղօզանլը–Ղալտեցիներու գոմերքը. շրջակայ արտ ու անդաստան կոխոտուած, արածեցուած, փճացած. չէ՞ որ Հայու սեփականութիւնք են: Եզները կ'արածին, կը կշտանան. Ջրելու համար գետակը կ'իջեցնենք, դիակի նեխահոտը բռնած է ձորը. հեղ մը կը սոսկանք, կը սահմըռկինք. չենք խաբուած, անդին դիակ մը անդամատուած, խարոյկուած, խանձուած ... մօտը ճամբու պալուլ մը, կոտրտըւած, ջախջախուած. ոճիր մը, թալան... վերջէն հասկցանք թէ վաճառական Աւագանեան Մանուէլ աղան է եղեր. հոս սպաններ, կողոպտեր են:

Ծոցն ու չոր կտրած է. կը շարունակենք ճամբանիս:

ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՂՈՊՏՈՒՄԸ.— Քանի կը յառաջանանք տափաստանին վրայ,. Ուլաշի ցորենաշատ անդ ու անդաստանները կը պարզուին մեր առջեւ. ցանքերը մարդահասակ բարձրացեր ծո–

վացեր են· Սեբաստիոյ Շիրակեան ամբարքը: Հողը խիստ զօրաւոր է: Բայց եւ այնպէս ուռուոլոր, կաշըմբուռն Ուլաշցին ալ գիտցած է իր հուժկու բազկներովը յեղել, շրջել ու ա՛լ աւելի արգասաւորել այդ հողը: Որով Ուլաշի բերքին առատութիւնը ու ընտիր ծերուն ցորենը այնքան համբաւուած է, եւ նախանձը հըրաւիրած դըրացի Թուրք գիւղացիներուն եւ Ղարափափախներուն, թէեւ Ուլաշցին իր այս նախանձորդներուն յաջաղկոտութեանցը խօսքով տեղի տուող չէր:

Այս տարուան հունձքը, ընդհակառակը, նախորդ տարիներու բաղդատմամբ բան մըն ալ աւելի է: Հացալից դժբաղդ ժողովուրդ, որ դատապարտուած է սակայն անօթի, հացակարօտ բընաջինջ ըլլալու:

Թէեւ խճուղին Ուլաշի մէջէն կ'անցնի, բայց մէկ ժամ մնալուկան կը շեղի ճամբան, աւելի կարճ գծով երթալու համար:

Կարաւանը աւելի քան մէկ ժամ տեղ երկարած է դաշտին վրայ: Հեռուն, Սէրչի-խանին առջեւ խուճապ մը, իրարանցում մըն է տեղի կ'ունենայ կոր· Սէրչի-խանէն, դարանակալ վագրերու պէս, ժանտարմաներ դուրս հրսոցած, մտեր են կարաւանին մէջ, աչքերնին կտրած այրերը բռներ, գրպաններէն ժամացոյցը, ծոցերէն քսակները քաշեն կ'առնեն, կը յափշտակեն, մէկուն կը զարնեն, միւսին կը հարուածեն· կանայք, սարսափահար, կուլան, կը կաչուըռտեն.— «Ժանտարմա՛՛՛՛՛... Ժանտարմա՛՛՛» ձայն ձգած օգնութեան կը կանչեն մեր ժանտարմաները, որ սակայն սուտխուլ եղած, այն կողմը անգամ չեն նայիր· կամ չեն ուզեր միջամտել:

Վախը ներսիդիս ինկած, հետաքրքրութեամբ կը նայիմ այն կողմը· կողոպտիչներէն մէկն ալ մարդուն մէկը բռնած՝ տարաւ խանին ետեւ· մարդը ոտքի վրայ կեցած է· մեռջուրերը քաշուած, կը դողդղայ· կը նայիմ, ժանտարման դիմացը նստած, քաշեց մարթինը, զետեղեց պատրօնը, ուղղեց մարդուն.— «Քըսակդ կամ կեանքդ»: Մարդը հանեց յանձնեց քսակը, ժամացոյցը· ժանտարման չէ գոհացած· ձեռքի շարժում մը, կ'սպառնայ բլթակը իջեցնել· մէջքի քէմէրն ալ քակէ կուտայ: Մինչ այն ատեն, կնիկներ, մահերը մատնուած, հերարձակ, ճըչուըռտելէն, լալէն կը վազեն խանին կողմը· ժանտարման այս աղմուկին վըրայ հրացանը անոնց ուղղեց: Կ'աղաչեն, կը պաղատին, հազիւ կը յաջողին իրենց մարդը ձեռքէն առնել: Կը խելաբերիմ, որ–

պէտքի աչքի չըյնիմ, էշէն վար կը ցատկեմ, կը խառնուիմ կարաւանին ամբոխին մէջ: Կողոպտիչ ժանտարմանները այլ եւս խանը — իրենց որջը քաշուեցան: Կը հասնիմ, կը հարցնեմ մանրամասնութիւնը: Մօտ 35-40 մարդու քսակները, ժամացոյց, մէջքի քամարները կողոպտեր են: Իսկ խանին ետեւ քաշած տարածներնին ատաղձագործ Գասարճեան Գաբրիէլ վարպետն է եղեր: . . . . . .

Մինչեւ հոս կարաւանին ոտնձգութիւն չէր եղած, եւ կը յուսադրուէինք, լաւ եւս կը խաբուէինք թէ այսպէս քիչ շատ ապահով պիտի շարունակուէր ճամբանիս: Յառաջաբանը, ծրարոցին ծայրն է եղեր ասիկա, չենք գիտցեր: Մեր ժանտարմաներուն բողոքուեցաւ այս եղածի մասին. ըսին. «Բան մը չէինք կրնար ընել, քանի որ պահականոց-խանին ժանտարմաները մեր հրամանին ներքեւ չէին». եւ կ'աւելցնեն. «Եղածը բան մը չէ, ասկէ վերջ՝ ըլլալիքներուն նայեցէք...»:

ՍԷԼԱՄԷԹԼԻԿ.— Հետզհետէ մենք զմեզ կը գտնենք շարաշուք իրականութեանց առջեւ. ժողովուրդը անգամ մը եւս կը ցնցուի, կը բարոյալքուի: Իրիկունը կ'իջեւանինք Ուլաշի դիմացը ջրառատ մարգագետնի մը վրայ: Թուրք գիւղացիներ, շրջակայքէն, լեցուած են կարաւանին շուրջը: Կը նային մեզի սովալլուկ գայլերու պէս. արիւնն աչքերնուն կը կաթէ կոր, նենգամտութիւնը, չարամտութիւնը երեսնուն վազէ կոր: Կը նայիմ, ընդհանրապէս ունեւոր երեւցածներուն ուշադրութիւն կը դարձնեն, իրարու կը մատնանշեն. վախը մեզ կ'առնէ. փուտը փորերնիս կ'իյնայ. մութը կոխելուն՝ կ'ամփոփուինք, կը խտանանք, մեր մէջէ պահակներ կ'որոշենք որ կարգաւ հսկեն գիշերը:

*Այս իրիկուն մեր ժանտարմաներուն առջի օրերու մեղմ վարմունքն ալ փոխուած է. ա՛լ առջի մարդիկը չեն: Ժանտարմա-չավուշնիս — Ալի-չավուշ, մեր թաղէն Թուրք մը, եւ մեր մէջէն շատերու ծանօթ ու բարեկամ, զայրացած, կատաղած, կը պոռայ, կը գոռայ, կը հայհոյէ ամենուս հասցէին. հաւատք-օրէնք, Խաչ-Աւետարան կ'անարգէ. «*Կ'ուզե՞ս, *կ'սպառնայ,* որ աս գիշեր սըտեղ սըվոնք բոլորը մէկէն բնաջինջ ընել տամ, մեծ կըտորնին ականջնին թողում»: *Կը պոռայ... անկողին, վերմակ, ուտելիք կ'ուզէ...:*

Կարաւանը ամբողջ հաւչոր կտրած, սասանած-սարսափած, ամէնքը արձանացեր քար կտրեր են· ոչ ոք կը համարձակի քովը երթալ, մօտենալ, բան մը ընել: Վերջապէս մի քանի հոգի, իրեն դրացի ծանօթներ, կ'երթան քովը, կ'աշխատին սիրտը առնել, բարկութեան հուրքը իջեցնել: Հազիւ կը յաջողին հանդարտեցնել, ուտելիք, անկողին կը ղրկուի· կը դառնան սովորական կրծօնի խոստումով: Գիշերանց կը հանգանակուի 40 ոսկի եւ կը տրուի:

Այսպէս կը շարունակուի, օրընդմէջ առնուազն 30–50 ոսկի սէլամէթլիկ անունով տալ մեր ժանտարմաներուն, խնկել զանոնք:

ՁԻՆՈՒՈՐ–ՁԷԹԱՆԵՐՈՒ ՇԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Առտու եղած է, ճամբայ պիտի ելլենք· կը պատրաստուինք: Արդէն քըռթանւորած(*), կը խորհիմ, անգամ մը եւս անչքացնել արտաքինս· տափատիս ծունկերը կը ծակեմ, պատառոտեմ, վրասգլուխս տեղ տեղ կը տրազտեմ, ծուէն–ծուէն կ'ընեմ, փերթփերթ կը կախուի: Ֆէսիս ծոպը փրցունեմ կը նետեմ, մինչեւ ականջներս կ'իջեցնեմ գոնջի գտակի պէս· աբուխով կ'եզերեմ· ակնոցս ալ աչքէս վար կ'առնեմ· ցուպը ձեռքիս՝ թեք տալով կը քալեմ, կարաւանին մէջտեղերը բռնած, աննկատ՝ բազմութեան մէջ:

(*) Քռթանւորիլ՝ հին ու կարկատուն լաթեր հագնիլ· կին որ նոր լաթերը կը պահէ, ու կծծիաբար՝ հին լաթերը կարկատէ, կարկատէ ու կը հագնի, մեղադրելով կ'ըսեն՝ չուլը չուլին հագեր քռթանւորեր է: Քռթել՝ հին լաթերը կոշտ ու գէշ կերպով կարկտել: Նոյնպէս հին լաթերուն վրայէ նորեր, կամ նոր լաթին վրայ հիներ հագնողին կ'ըսեն քռթանւորեր է: Մեր եկեղեցական դէմքերուն մէջ ունինք Թէոդորոս վարդապետ Քըռթենաւոր, Սիւնեաց Տաթեւու վանքէն, Յովհան Օձնեցիի վարժապետը: Կ'երեւայ այս վանքի միաբանք քրձազգեաց էին· ինչպէս Յովհան Օձնեցի մեր եկեղեցական այդ մեծ դէմքը· հին ատեն մեր վանքերէն շատերը կ'երեւայ որոշ Միաբանութիւններ ունէին, Սեբաստիոյ մօտ Սէյֆէ լերան բարձունքին վրայ դեռ կայ չաբաթացեալ Սոխկերաց վանքը, որու միաբանները սոց եւ հաց միայն կ'ուտեն եղեր: Վիմափոր այս վանքիս ներքին պատերէն միոյն վրայ կայ Մեսրոպեան խոշոր տառերով արձանագրութիւն մը Խէ· Թուականաւ:

Ժանտարմաներու առջի իրիկուան դաժանութիւնը փոխուած չէ· ակնարկութիւններ մը կ'ընեն· խորհրդաւոր խօսքեր մը կը փախցնեն բերըննուն· կը հասկցնեն, առջեւնիս բաներ մը պիտի պատահի· սարսափը մեզ կ'առնէ կրկին· մտահոգ՝ կը յառաջանանք։

Թէճերու լերան ստորոտներն ենք· ելեւէջներ· լեռնէն փըրթած ժայռի խոշոր կտորներ անցքը կը դժուարացնեն։ Առջեւնիս Թէճէրու կիրճերն են։ Կէս օրը կը մօտի· յանկարծ հրացաններու մէկ-երկու պայթիւն· կը ճանոտի· կո՛՛՛ւռ, կ'արձագանգէ չըրջակայքը· մեր սրտերը թունդ կ'ելլեն, կարաւանին առջեւը կտրուած է· ձիերու վրնջիւններ մը···։ 10–12 նզամի հեծեալ զինուորներ, 3–4 սպաներով դուրս կուգան ժայռերու ետեւներէն· մավզէրներ ի ձեռին, սրարշաւ կը սուրան կարաւանին մէկ ծայրէն միւսը, իրարու հակառակ ուղղութեամբ· փոշին վեր աբարող՝ կը բարձրանայ· ձիերը իրար կը բաղխին, վրնջիւնները օդը կը թնդացնեն։

Մեր կողմերը ճամբայ կտրող աւազակներու մէկ սովորութիւնն է այս· կարաւանը անձնատուութեան հրաւիրելու ցոյց մը, ազդանշան մը։ Մեր աւազակ զինուոր ու զինուորականներն ալ նոյն ցոյցը նոյն ալայն է որ ըրին մեզի· ձիերը ասանկ սուրացընելով՝ հեզ մ'ալ զանազան կէտերու վրայ կանգ կ'առնեն սպառնալից, մավզէրները կ'ուղղեն աչքի ինկող մարդոց կուրծքին— ընդհանրապէս երիտասարդներու —«Սա հա՞պը կը կլլես, թէ, 5–10 կարմրուկ կուտաս· այո՛, կամ ո՛չ··· անմիջական է· առարկութիւն, խնդրանք, ունիմ-չունիմ աւելորդ է»։

Գրպանները կը բացուին· կածերը կարմրուկ-դեղնորակ դուրս՝ անոնց ափերը կը սահին։ 50–60 հոգիէ մօտ 300 ոսկի կը կոճկեն· որու փոխարէն քիչ մը մեղմացած, բարեկամաբար կ'ըսեն· «Առջեւնիդ Թէճէրու խանը Ուլաշի միւտիրը եւ ախսը-ասքէրի զինուորական պաշտօնեաները նստած են· հոն ձեզմէ զինուորի տարիք ունեցողները պիտի հաւաքեն, հոն ձեզի օգտակար կրնանք ըլլալ։

Ոսկիներու կսկիծը փորերնիս, մտահոգ կը յառաջանանք, մեր ժանտարմաներ գլխային քմծիծաղով մը կը խնդան մեր վրայ· բացէն կ'ըսեն· «Եա՛, մենէ կը խնայէ՞ք»։ Անշուք երեւոյթս գիս կը փրկէ· ինծի ուշադրութիւն ընող չեղաւ· չէ՞ որ, սակայն, մէկուս պատահածը ամենուս ալ է։

Ճամբան հետզհետէ կը խոնարհի վար. առջեւնիս Թէճէրու խանն է. կէսօրուան հանգիստը հոն պիտի անցնենք։

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐ ԿԸ ՀԱԼԱԾԵՆ.— Խումբ մը հեծեալ ժանտարմաներ սրարշաւ՝ դէպի մեզ կուգան. սարսափը կրկին կը պատէ մեզ, սեւէն ելանք, սեւ ձո՞ւթը ինկանք, կ'ըսենք. բայց չէ. «Գաչագ վար» ըսելէն խոլաբար կը սուրան Թէճէրու լեռն ի վեր…։ Իրաւ ալ Մուրատ Խրիմեան Ուլաշէն ու շրջակայ հայ գիւղերէն շատ մը տղաքներու հետ ապաստանած է եղեր այս լեռներու մէջ։ Ասոնց մասին պիտի խօսինք վերջէն։

ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ՄԻՆԱՍ ԶՈՒԳԱՍԸԶԵԱՆ

ԹԷՃԷՐՈՒ ԽԱՆԸ.— Քաղաքէն 7 ժամ, Թէճէրու լերան ստորոտը, Սվազ-Խարբերդ խճուղիին վրայ, կարեւոր ու մեծ իջեւան։ Իրաւ ալ խանին առջեւ աթոռները նստած, փորերնին տընկած, ոտք ոտքի նետեր նստեր են Ուլաշի միւտիրը — Սեբաստացի էշրաֆ Թուրք մը, մէկ-երկու տղայ, հազարապետ մը։

Ուլաշի միւտիրը ասկէ առաջ Սեբաստացի ծանօթ Հայ մըն էր, Մինաս էֆ. Զուգասզեան, վաթսուն տարեկանի մօտ։ Սեբաստիոյ մտաւորական հին սերունդի դէմքերէն մէկը. երկար տարիներ կառավարական պաշտօններ վարած, մասնաւորապէս Տէրսիմի զայմագամ էր, եւ քիւրտերէն շատ սիրուած։ Վերջին տարիներս Ուլաշի միւտիր եղաւ։ Հայ գիւղերէն զէնքեր հաւաքելու ատեն երբ Ուլաշէն ալ բաւական թուով զէնք դուրս եկաւ, իբրեւ այդ պատրաստութիւններուն աչք գոցող մը, պաշտօնանկ եղաւ, ու ի վերջոյ Սեբաստիոյ ընդհ. բանտարկութեան օրը բանտ դրուեցաւ: Ասոր մէկ եղբայրն է ծանօթ Հնչ. գործիչ Միհրան Զուգասզեան, իսկ որդին Վահան Զուգասզեան՝ «Եր. Հայաստան»ի աշխատակից, եւ Սօց. Դեմօկ. Հնչ. կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանի Կեդր. Վարիչ Մարմնի անդամ: Զուգասըզեանները Սեբաստիոյ մեծ գերդաստաններէն մէկն են:

Կ՚անցնինք ասոնց առջեւէն, ահուդողով, պահուըտելով ու գաղտագողի նայելով իրենց: Յաղթականի երեւոյթով մը կը դիտեն մեր անցքը. պատերազմէ դերեվարուածներ ըլլայինք:

Մեզ կողոպտող զինուոր–չէթաներ մեզմէ առջի կարաւաններուն ալ նոյնը ըրեր են. մեզմէ վերջը եկող Մայր–Եկեղեցւոյ թաղի կարաւանէն աւելի մեծ գումարներ առեր են: Այս կարաւանին մարդիկը երբ խանը եկեր են, բողոքեր են հազարապետին, որը սակայն, «Դուք իմ զինուորներս ամբաստանելո՞ւ, անպատուելո՞ւ եկեր էք» ըսելով կը զանակոծէ բողոքողները:

Կէսօրուան հանգիստը ընելու համար կ՚իջեւանինք գետեզերքը: Այրերը կասկածանքի տակ, կը ծպտին, կը պահուըտին սայլերու ներքեւը: Մանուկներ կը հանուին, կը նետուին գետը, կը զովանան. կանայք լուացք կ՚ընեն: Հոս առատ անուշ ջուր կը խմենք:

ԹԷՃԷՐՈՒ ԼԵՌԸ.— Խանին վերեւ Թէճէրու լեռը, 2000 մէթր բարձրութեան վրայ, իբրեւ Հայեկ(*)— դէտ կը հսկէ ամբողջ Ուլաշի ցորենաշատ դաշտերուն վրայ: Կուրծքէն կաթնորակ, սառնորակ՝ կը բխի Թէճէրու–Ջուրը, պատուական ու առողջարար. մի քանի ջաղացքներ կը դառնան վրան: Թէճէր Ուլաշցիներու ընդարձակ ու պարարտ արօտավայրն է. կողերուն վրայ

(*) Ալիսի Հոլտի Հայ գիւղերու բարբառով Հայեկ — Հայեակ — դիտարան կը կոչուին լեռներու բարձրագոյն կատարները, լերան մը քիթը, ուրկէ շրջակայքը շատ հեռուները կարելի է դիտել, տեսնել: Թրք. Հէուկ եւ բայը Հէիքլէմէք՝ հայերէնէ փոխառեալ. Աղտք, Կամիս եւ այլ գիւղերու վերեւ կան Հայեկներ — Հէվիւկ, ուրկէ՝ գաւառակն ալ Հէվիւկ կամ Հաֆիզ ըսուած: Հին ատեն Հայեկներու վրայ պահնորդներ լուր կ՚առնէնկուտան եղեր կրակ վառելով:

զանազան տեղեր Գոմերք—աղըլ— կան· ոչխարի բազմաթիւ հօտեր կը պահեն Ուլաշցիք: Հոս այս լերան վրայ ալ լեռնագնացութիւններ ունեցեր եմ· վայրի գազաններու, ինչպէս նաեւ աւազակներու ամուր–ապաստանի որջ է· կողերը անտառախիտ, երկայն շղթայ է· ստէպ Արեւելք կ'երկարի մինչեւ Մնձուր, կ'անջրպետէ Ալիսն ու Եփրատը· ունի բարձրագոյն գագաթներ — Թէճէր, Կուռլավիկ, Գարապէլ, Պէյ–Տաղ: Դղմաճի Հայ գիւղացիք այս լեռնէն կը կտրեն աղօրիքի քար, եւ կամնասայլի կայծքար: Թէճէր՝ Ուլաշցիք Տաճար կը ստուգաբանեն, ոմանք ալ կ'ըսեն թէ պարսկ· սառնարան ըսել է:

Շողը կոտրած է· ճամբայ կ'ըյնինք· իրիկուան կ'իջեւանինք Մաղարայ հայ գիւղին առջեւ, Անտի Տորոսի լեռնաշղթային ըստորոտը, ջուրին վրայ: Մօտը Տէլիկ–Թաշի Թուրք գիւղացիները —ի բնէ գող ու աւազակ—–խաւարասէր բորենիներու պէս կը յածին իջեւանին շուրջ· յարդ, թան ու թացան կը ծախեն, եւ առիթ կը փնտռեն որեւէ ինչ չորթել, խլել–գողնալու:

Գիշերը կը հսկենք, բան մը չպատահիր:

ՄԱՂԱՐԱ ՀԱՅ ԳԻՒՂԸ·— Առտու կ'ըլլայ, պիտի բարձրանանք Անտի–Տաւրոսի կողերն ի վեր: Լեռնաշղթայի կուրծքին, խորունկ ձորի մը գլուխը Մաղարայ հայաբնակ գիւղն է· քաղաքէն 9 ժամ, խճուղին մէջէն կ'անցնի: Հոս ալ այցելեր էի գիւղագնացութիւններուս ատեն: Սահակ անուն մէկուն քով կային մի քանի կտոր ձեռագիր հարուստ բժշկարաններ· Հայ բժիշկներու իւղաներկ պատկերներովը, իրենց տարազովը, եւ բոյսերու d'apres nature նկարներովը զարդարուն:

Բարգաւաճ ու ծաղկեալ գիւղ· բնակիչները հուժկու, կտրիճ, իգական սեռը խիստ գեղադէմ: Գիւղին վերեւ քարայրներ կան, ուրկէ անունը — Մաղարա — առած: Կ'ըսուի նաեւ Ղարա–Հաճըլու: Խճուղին Անտի–Տաւրոսի վրայ Տէյիկ–Թաշի կիրճէն կ'անցնի· ձմեռը կը փակուի տեղացող առատ ձիւնէն: Մաղարայ տասանորդի տուրքէ ապահարկ կացուցուած էր· բնակիչները պարտաւոր էին ձմեռ ատեն այս կիրճը բանալ, անցքը դիւրացընել, եւ փոստան ապահով անցնել:

Մաղարայէն դէպ արեւմուտք ուղղութեամբ Անտի–Տաւրոսի կողերուն վրայ Գարասար Թուրք գիւղն է· հոս տեսեր եմ հին եկեղեցիներու աւերակներ, հայերէն յիշատակարաններով շատ մը խաչքարեր, զորս նօթագրեր էի ժամանակաւ:

Այս գիւղը — Մաղարան — ալ շատոնց դատարկուեր, բնակչութիւնը տարագրուեր, քշուեր է: Ժանտարմաներ կը հսկեն հոն, որպէս գերեզմանապիղծ բորենիներ: Հաւեր, հաւձագեր, կով ու հորթ կը յածին ասդին-անդին շուարուն-մոլորուն, կարծես անոնք ալ կ'զգան եղած տնաւերութիւնը: Դուռները բաց են, կը նայինք ներս. տակնուվրայութիւն...: Կահկարասի ասդին-անդին, ներս, դուրս, փողոցները նետուած, կոտրտուած, թափուած, վաթուած, տաշօններով խմոր, թթուեր, թափեր, չորցեր, կիսավառ թոնիրներ, երդը դեռ կը մխայ, կը թսայ: Դիակներ շէմքերու վրայ, ներսը, փողոցը, շուներ կը փարատեն:

Այս ամէն խառնաշփոթութիւններ ցոյց կուտան թէ՝ գիւղը տեղահան եղեր է խիստ բուռն կերպով, բնակչութեան առանց միջոց տալու ճամբու պատրաստութիւններ տեսնելու: Գիւղին ցանքերը կոխոտուած, փճացած: Հոս ժանտարմաներ մեր կարաւանէն զինուորի տարիք ունեցողներու օձիքը կը բռնեն, վար դնել կ'ուզեն. վերջէն մարդ գլուխ 2-3ական ոսկի առնելով կ'արձակեն: Նոյնը ըրեր են բոլոր անցնող կարաւաններուն:

Մեր տարագրութեան ընթացքին, 150 տնուոր այս գիւղէն կաղլիկ կնոջ մը միայն հանդիպեցայ Հալէպ: Պատմեց թէ նախապէս գիւղին էրիկմարդերը հաւաքեր տարեր սպաններ են, ապա գիւղը տեղահաներ, բոլորը փճացեր բնաջնջուեր են ճամբու ընթացքին:

Կարաւանը կ'ուղղուի լերան կողն ի վեր. վերելքը մեղմիկ կ'սկսի. ճամբուն վերը առատ ջուրի աղբիւրէն կը յագենանք. մեր կուժերը կը լեցնենք: Կը հասնինք Տէլիկ-Թաշի կիրճը. լեռնաշղթային բարձրագոյն կէտին վրայ: Այս լեռնաշղթան կ'երկարի ուղիղ հարաւ-արեւմուտք մինչեւ Կիլիկեան սահմանները. ծնունդ կուտայ Սիհանի-Ճիհանի վերին ակունքներուն:

Կէսօրուան հանգիստ կ'ընենք լերան վրայ, խոտաւէտ, ջրառատ վայր մը:

ԳԱԶԸՐԳ ԹՈՒԹՄԱԶ — Կ'անցնինք Տէլիկ-Թաշ Թուրք գիւղի մէջէն. մխոտըլիկ է. կայ հեռագրատուն, հեռաձայն. պաշտօնեայներ գիւղի խառնիճաղանճ բազմութեան հետ մեզ դիտելու եկած են. խոժ-խոժ կը նային. մանաւանդ էրիկմարդերուն: Հոս մեր հետեւակ ժանտարմաները կը փոխուին. սայլ գլուխ 5-ական ղրշ. պախշիշ կ'առնեն:

Իրիկուան կ'իջեւանինք Գազըրգ-Թութմազ քրտաբնակ գիւղին առջեւ․ ջուրի մը եզերք մարգագետնին վրայ։ Իրիկունը ժանտարմաներուն կուտանք առատ ուտելիք։ Քանի օր էր սէլամէթլիկ տուած չէինք։ Գիշերը հրազէնի ձայներէ ընդոստ, կ'արթըննանք․ գողութեան համար եկողներ եղած ըլլան, մեր ժանտարմաներ հալածեր են զանոնք․ սէլամէթլիկ ուզելու նշանաբանն էր այս․ առտուն հանգանակելով 30 ոսկի կը վճարենք։

Առտուն կանուխ ճամբայ կ'ելլենք․ հետեւակ ժանտարմաները կը փոխուին․ սայլ գլուխ 5-ական ղրշ․ կը վճարենք․ կէսօրուան հանգիստը կ'ընենք ջրառատ մարգագետինի մը վրայ։ Եզները կ'արածին կուռ ու կուշտ։

ԳԱՆԿԱԼ․— Յուլիս 7 իրիկունը կը հասնինք Գանկալ․ Սվազէն 18 ժամ․ Սվազ-Պաղտատ ճամբուն վրայ․ Թրքախառն մեծ գիւղ․ գայմագամութիւն է․ առեւտրական բանուկ հրապարակ․ երկրագործական կարեւոր կեդրոն․ Հայ բնակչութիւնը 150 տուն։ Խանութպան, արհեստաւոր՝ բոլորն ալ Հայեր են, Սեբաստիայէն, Կիւրինէն, Տիվրիկէն եւ այլ տեղերէ եկած։ Կարաւանը կ'անցնի գիւղին մէջէն․ Հայերը տեղահան եղած են․ խանութները գոց, կնքուած։ Շուկային մէջ Թուրքերու խառնիճաղանճ բազմութիւն մեր անցքը կը դիտեն, չնական ժպիտը դէմքերնուն վրայ։ Տեղացի Հայերէ իսլամանալով մնացողներ աչքիս կը զարնեն։ Մասնաւորապէս Ակնցի Ֆէսըքէրլի Յակոբ անուն տըխրահռչակ անձը, գլխին ապանիէ կապած․ ասոր մատնչութիւնովն է որ ձերբակալուելով Սվազ բերուեցան եւ սպաննուեցան ուսուցիչ Տիվրիկցի Հայրապետ պատուելի Սուքիասեան եւ ասոր որդին Յակոբ եւ այլք։

Առաջին կարաւանի հարուստ ընտանիքներէն սեղանաւոր Թանտրճեան Խազար աղա ալ ընտանեօք իսլամանալով՝ հոս մընացած է Մուամմէրի հրամանովը․ ճամբուն վրայ տունի մը պատուհաններէն մեզ կը դիտեն տրտմաթախիծ։ Կը հանդիպինք շուկային մէջ առաջին կարաւաններէն ուրիշ Սեբաստացիի մը, Եազուպեան Ոսկիանի, ճերմակ փաթթոցը գլխին․ գաղտագողի կը խօսակցինք․ առջի կարաւաններու մասին տեղեկութիւններ կը հարցնենք, դէպի վար ինչե՛ր պատահած են։ Շա՛տ տխուր գոյներով կը պատկերէ։ Կը պատմէ մինչեւ Քէօթիւ-Խան կարաւանին հետ գնացած ըլլալը․ հոն՝ չատերու հետ իր երկու պատանի զաւակները առնել-սպաննելնին․ ճամբու արհաւիրքները, յելուզակ քիւրտերու ըրած սպանութիւններ, աւարառութիւնները։

Խորունկ վիշտով ու յուսահատութեամբ կը համակուինք: Կ'իջեւանինք գիւղին առջեւ․ ընդարձակ բացաստանին վրայ: Հոս կը գտնենք մեզմէ առջի երկու կարաւանները․ օր մը հանգիստ տըւեր են ասոնց: Կը հետաքրքրուինք, կը հարցնենք ճամբան իրենց պատահած անցքերը․ ասոնք ալ խիստ տխուր գոյներով կը նկարագրեն:

ՍԱՄՍՈՆԻ, ՄԱՐԶՈՒԱՆԻ, ԱՄԱՍԻՈՅ, ԵՒԴՈԿԻՈՅ *եւ ասոնց յարակից աւաններու եւ գիւղերու կարաւաններն ալ Թօնուսի վրայով կուգան կը հասնին, կ'իջեւանին մեզմէ բաւական հեռու բացաստանին վրայ: Սամսոնցիները ձիու կառքերով եկած են․ ասոնց մէջ բաւական Թուով Սեբաստացի ընտանիքներ գըտնուելով՝ մեզ մօտ կուգան․ իրենց ազգականներու մասին տեղեկութիւններ կ'առնեն-կուտան: Ասոնք՝ ա՛լ աւելի սեւ գոյներով կը նկարագրեն իրենց անցքերը*(*)*: Սամսոն ալ, ուրիշ տեղեր եղածին պէս, կուսակցականները, մտաւորականները նախօրօք բանտարկեր, տարեր սպաներ են — ընդ որս Սեբաստացի Ղազարեան Եղբայրները, Տէվէ-Տիգրանին երկու եղբայրները — Աւետիս, Մարուքէ: Վերջէն մնացեալ բոլոր այրերը հաւաքեր բանտարկեր են, ու քաղաքը տեղահան ըրեր: Բայց կնիկներուն աղաչանքին վրայ, Մութասարըֆը բանտարկեալները յանձներ է, քաղաքէն մէկ ժամ անդին, ըսելով թէ իմ սահմաններէս դուրս պատահելիքներուն այլեւս չեմ կրնար երաշխաւորել:*

Շար-Գըշլա հասնելնուս, արու արմատը — մինչեւ ութ տարեկանները առեր եւ կնիկներուն աչքերուն առջեւ ջարդեր են․ մէկ մասն ալ Թօնուսի մէջ ջարդեր են․ Ջարդարարները Թուրք գիւղացիներ, եւ արիւնկզակ չէրքէզներ եղած են, ղեկավարութեամբ Սեբաստիոյ էշրաֆ Թուրքերէն Խալիլ պէկի, Իթթիհատական մը, որ մասնաւորապէս Սեբաստիայէն ղրկուած էր: Այս փետչուէրը եւ Շար-Գըշլայի գայմագամը Ամասիայի, Թօգաթի կարաւաններէն 1500 աղջիկ, հարս զատելով բաժնած են Թուրք գիւղացիներուն: Ամասիոյ, Եւդոկիոյ եւ ասոնց յարակից տեղերու այրերն ալ ընդհանուր բանտարկութեամբ տարած քաղաքին մօտերը ջարդած են, «Սեբաստիա ղրկենք կոր» *ըսելով: Խեղճ կնիկներ դեռ անտեղեակ, լալագին կը հարցնեն մեզի թէ․ «Ի՞նչ*

(*) *Այս քաղաքներու մասին պիտի խօսինք առանձին բաժիններով:*

եղած են իրենց բանտարկեալները, եկա՞ծ են իրօք Սեբաստիա, լուր ունի՞նք անոնցմէ»։

Սամսոնցիներէ կը տեսնեմ մանկամարդ հարս մը, ծովեզերքցիի մը փափկասուն կեանքի ու բարեկրթութեան շնորհքը դեռ կը փայլի վրան, չէ թօթափեր. նշխարքի պէս մանկիկը գիրկը. ծախիծը նկարուեր դէմքին. Աստուածածինն ալ Միածինը գիրկը, ընծի այնքան հիանալի չէր թուած. կը պատմէ ամուսինը առնուած ըլլալը, միւսիւ էր, կ'ըսէ. կը մտածեմ, ի՛նչ գործի կամ պաշտօնի տիտղոս ըլլալու է միւսիւ. ու վերջէն միտքս կ'ըյնի՛ որ Պոլիս եւ ծովեզերքները ուսուցիչներուն միւսիւ կ'ըսեն. ա՜հ, պաշտօնակիցի մը կինն է. կ'ըսեմ. սիրտս կը տրորուի. Աստուած իմ, սա աղուոր–աղէկուկ, ափ մը ջուր հարսը վաղը ո՛լ վատշուէր գազանի ճիրաններուն անմեղ զոհը պիտի ըլլայ. ո՛ր վաւաշոտ շունի հարեմի չքնաղատեսիլ զարդը պիտի ըլլայ։

Սամսոնցիներու կառապանները Ռումէլցի Թուրք մուհաճիրներ են. բացաստանը ճարճատող կրակին շուրջ համախմբուած, կ'ուտեն, կ'արբենան, Թրքական լպիրշ խաղեր կը կանչեն — սեւ սրտերու ծիրանի ծաղիկ։ Ռամազանի օրեր է. գայմագամը սամսոնցիներուն լուր ղրկեր է որ իրեն շաքար ղրկեն, իբրեւ վաճառականներու ընտանիքներ, հարկաւ կրնան ունենալ։ Շուտ մը կը հասցնեն 4–5 լիտր մը։

Քաղաքէն բանուոր զինուորներէն Հայ տղաքներ ղրկուեր են, մեզմէ քիչ վերջ անոնք ալ կը հասնին։ Գիւղին եկեղեցին քանդել պիտի տան. Հայու սրբավայր, Հայերու ձեռքով քանդել, աւերել, ո՜րպիսի բռնաբարում խղճի, զգացումի։ Սրտի սեղմումով մը միտքս կ'իյնի Գանկալի եկեղեցիին Մեծ Աւետարանը, մեծադիր, մագաղաթեայ, Մեսրոպեան երկաթագիր խոշոր տառերով, թանկագին հնութիւն, գրուած Գագիկ Աբասեանի օրով, ի բերդն Խառակոնիս— արծաթապատ կողքով։ Գանկալի եւ շրջակայ Հայ գիւղերու, ինչպէս նաեւ այլատեններու պաշտամունքի եւ ուխտի առարկայն էր։ Երաշտ տարիներ բացաստանին վրայ այս Աւետարանով անդաստան կը կատարէին, եւ անպատճառ էր որ կ'անձրեւէր։ Տարիներ առաջ այս թանկարժէք հնութեան յուխտ եկեր էի, մանրամասն ցուցակագրութիւնը ըրեր(*)։ Ինն հարիւր տարիներէ ի վեր այս Աւետարանին գլխէն

(*) Սեբաստիոյ մէջ եւ ի վանօրայս գտնուած ձեռագրերու անցած անցքերը յիշատակուած են յիշատակարաններուն մէջ։ Ժողովուրդն ալ խել մը աւանդութիւններ հիւսած է անոր շուրջ· շատ կանուխէն Փաթռին գիւղը պառաւի մը մօտ կը մնայ եղեր· մինչեւ այսօր ասոնց տունը Աւետարանենք կ'ըսուի։ Քահանաներով ժողովուրդով Գանկալ փոխադրած ատեննին Այղըռ-Կէօլի(*) ըսուած լճին մօտերը յարձակում կը կրեն աւազակներէ· գրաստին վրայ է Աւետարանը կը թռչի լիճը կը նետուի։ Կը մընայ հոն եօթը տարի· եկեղեցական մեծ թափորով կ'երթան լճին եզերքը, Անդաստան եւ Եկեղեցական արարողութիւններ կը կատարեն· մէկ մ'ալ լճին ջուրերը կը շարժին, Աւետարանը ալիքները պատռելով դուրս կուգայ· յորմէ անտի կը բերեն Գանկալ։ Կազմելու համար անգամ մըն ալ Սվազ կը բերեն եղեր, մօտ 300 տարի առաջ — ժամանակին Եպիսկոպոսը, եկեղեցական դասը եւ ժողովրդեան մեծ բազմութիւն դիմաւորելու կ'ելլեն· քաղաքին Սու-պաշին — կառավարիչը — սրտմտած, Եպիսկոպոսը, քահանաները եւ ժողովուրդէն շատեր կը բանտարկէ· շատ նեղութիւններ կուտայ, Աւետարանը կը գրաւէ· զոր վերջէն մեծ փըրկանքով կ'ազատեն։ 95-ի կոտորածներուն ալ Գանկալի ժանտարմա-չավուշին յափշտակեր էր, որ ապա 18 մէճիտի փրկանքով մը վերադարձուցած էր։ Ներկայիս տեղւոյն Մալ-միւտիրը գրաւեր առեր է ըսին, Գանկալցի կնիկներէ առած տեղեկութեանս նայելով։

Ուլաշէն վերջ Գանկալի գազային մէջ կան սա Հայ գիւղերը՝ Պօղ-Արմուտ, Գօմսուր, Փաթռին, Փաշա-Գեղ, Ղուրտլու-Գայա, Գարա-Ճօրէն, Մաղարա, Մանճըլըղ, Եարասար, որոնց հետ Ղազ-Մաղարա եւ Կէմէրէկի շրջակայ Հայ գիւղերը 40 կտորի չափ, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան մէկ ընդարձակ թեմը կը կազմեն Կիւրինի Առաջնորդութեան տակ։ Մանճըլըխու վերեւ է Ս. Թորոս վանքը· հրաբխային սեւ քարերէ շինուած· որուն համար կ'ըսուի նաեւ Սեւ-Բար· Կիւրինի Առաջնորդը շատ ատեն հոս կը նստի։ 95-ի կոտորածներէն վերջ հոս որբանոց մը բաց-

---

հարուստ ցուցակագրութիւն մը պատրաստած կի, ինչ որ փճացաւ իմ այլ աշխատութիւններուս հետ։

(*) Գանկալի մօտերը մեծկակ լիճ մը, տեղացիք կը պատմեն թէ այս լճին մէջ ջուրի-ձիեր կան, որ կ'ելլեն շրջակայքը կ'արածին։

ուած էր: Գանկալի այս հայ գիւղօրէից հողերուն մէջ հաստատուած են Գարա–փափախները: Գանկալի մօտ ցոյց կուտան ընդարձակ դաշտ մը — Զաթըրլար–Եէրի անուն. եւ կ'ըսեն թէ Միհրդատի բանակատեղը եղած է ընդդէմ Հռոմէացւոց: Սարբեր–կըեայ ճամբայ մըն ալ բացուած է որ Մանճըլըխի դիմացը Գըրդ–Կէօղի բերդը կ'երթայ կ'ըսեն: Աւելին թողելով գործիս՝ Հայ գիւղօրէից բաժինին. անցնինք մեր ուղեգծին:

Առտուն միւս կարաւանները կը հանեն, օր մը մեզի հանդիստ կուտան հոս: Յուլիս 9 առտուն ճամբայ կ'ելլենք, կը կտրենք դաշտ ու դուրան, զառիվերներ, դժուարին վայրէջքներ: Կէսօրին կը նստինք ագարակի մը առջեւ. Գանկալ–Աղասիինն է, ջրհոր մը միայն կայ հոս, հազիւ մէյմէկ քիչ ջուր կրնանք առնել, պապակնիս չ'անցնիր. եզներն ալ ծարաւ կը մնան:

Շուկայի երես գործ ունեցողներ հոս ալ կը հանդիպին իրենց ծանօթ թուրք գիւղացիներու: Մեր տեղահանումի եւ վիճակին շուրջ կը խօսակցինք: Վերապահ գտնուելով մէկտեղ, բերաննուն բաւական խօսքեր կը փախցնեն: Կը պատմեն թէ Սեբաստիայէն դրկուած չէթաներուն պետը Համիտ պէկ իրենց առաջարկեր է չէթա դրուիլ, կարաւանները կեղեքել, կողոպտել, առեւանգումներ ընել, մէկ օրէն միւսը հարստանալ, յղփանալ. բայց իրենք չեն ընդուներ: Ասոնք ալ՝ մեզմէ առջի կարաւաններուն գլխուն շատ մը բաներ պատահած ըլլալը, Սամսոնցիներու կարաւանը կողոպտուիլ, անոնցմէ շատեր սպանուիլը, նոյն բաները մեզի ալ պատահելու եւ մեզմէ ոչ մէկուն ողջ չմնալու հաւանականութիւնը կը խօսին:

Կէս մը միամիտ ձեւանալով կը հարցնեմ. Հայը ի՞նչով մեղաւոր էր, ի՞նչ էր ըրեր ան որ կառավարութիւնը այսքան խըստօրէն կը վարուի մեզի հետ. Նոյնիսկ իսլամական օրէնքը, Ղուրանն ալ, կ'ըսեմ, չէր թոյլատրեր որ դարերէ ի վեր հաւատարիմ հպատակ ազգի մը հանդէպ թուրք ժողովուրդը եւ կառավարութիւնը այսքան անգթօրէն վարուէին: Կը նայիմ, տհաճութիւնը կը նկարուի դէմքերնուն վրայ. կ'ըսեն. «Շատ բանով մեղաւոր էք, Հայեր, Տէրութիւնը ղատըր բրած միլլէթի մը հանդէպ, փութ, կարեկցութիւն ընել՝ իսլամական օրէնքը, շէրին ոտնակոխել է...»: *Կը հասկնամ թէ սա բարբարոս կառավարութիւնը որքա՞ն գէշ թունաւորեր է ոչխարամիտ թուրք ժողովուրդը, եւ նոր չէ որ թունաւորեր: Խօսակցութիւնը կարճ կը կապենք:*

Ճամբայ կ'ելլենք. ճամբան կը հանդիպինք Թուրք գաղթականներու կարաւանի մը, եզնասայլերով, Հայաստանի կողմերէն կուգան, կ'երթան Սեբաստիա, մեր տունն ու տեղերը տեղաւորուելու: Կը յառաջանանք: Մեզմէ առջի կարաւանները տանող Թուրք սայլորդներն են որ կը վերադառնան. սայլերուն վրայ Հայու ապրանքներ են. անկողին, կապերտ, գորգ, սրտի ճմլում մըն է որ կ'ունենանք: Կը հարցնենք: Մինչեւ Մալաթիա ապահով? տարած ըլլալնին կ'ըսեն. ահաւոր անցքերու մասին վերապահ կը գտնուին. չեն ուզեր ոչ մէկ բան յայտնել, ինչ որ իրենց խստիւ արգիլուած է. նոյնիսկ մահուան սպառնալիքով. իրիկունը կ'իջեւանինք ձորի մը մէջ Ջրեզերք մը:

ԱԼԱՃԱ-ԽԱՆ.— Յուլիս 10 իրիկուան դէմ կը հասնինք Ալաճա-Խան, Թրքաբնակ մեծ գիւղը: Մուտքին վրայ խռնուած են Թուրք գիւղացիներ, կին, աղջիկ, լաճ, առիթէն օգտուելով սայլերուն, գրաստներուն վրայէ խլմշտուքներ կ'ընեն, կը խնդան մեր վրայ, կը ծաղրեն մեզ: Գիւղէն դուրս դուրանին վրայ կ'իջեւանինք: Մուամմէրի մէկ հեռագրին վրայ առաջին կարաւանէն Քաղաքական Ժողովոյ Ատենապետ Բենիամին Թօփալեանի եւ անոր քենեկալը Աբրահամ Մեսիկեանի ընտանիքները(*) եւ ուրիշ քանի մը տնուորներ վար դրուեր են հոս, խանը, կը վազեն կուգան մեզ մօտ. անոնք ալ խիստ ահաւոր բաներ կը պատմեն առջի կարաւաններու մասին. մանաւորապէս երեք տեղերու համար— Երրըխի-Խան, Քէօթիւ-Խան, եւ Հասան-Չէլէպի կ'ը-

---

(*) *Այս ընտանիքները վերջէն Սեբաստիա փոխադրուեր են. բանտարկեալները դեռ ի սպանդ վարուած չեն եղեր. Մուամմէր իրեն քով բերել կուտայ Բենիամինը — բանտի պարտէզին աւազանին վերեւ, օղի չէր առջեւնին. Մուամմէր կ'աւետէ ընտանիքին վերադարձուած ըլլալը, Բենիամին արիւնը գլուխը կը ցատկէ. կ'ըսէ. ի՛նչ կարեւորութիւն ընտանիքիս եւ զաւակներուս ազատուիլը, քանի որ ամբողջ ժողովուրդը ի կորուստ է որ կը վարի. եւ կ'աւելցնէ.* «Օլա՛ Մուամմէր, բիւրքին դախպէ օլտուղունը պիլիր խախմ, փագար պու տէրէճէ օլտուղունու պիլմէզ խախմ: *Կնոջն ալ լուր կը ղրկէ. «Բնաւ աչքիս չերեւնաս, եթէ իմ ընտանիքս էիր, պէտք էր ժողովուրդէն չբաժնուէիր, երթայիր կորսուէիր դուն ալ՝ ո՛ւր որ անոնք կ'երթային». եւ իրաւ ալ չէ ընդունած կնոջը այցելութիւնը:*

սէն, կարելի չէ երիկմարդ ազատի, եւ թէ Սեբաստիոյ տեղահանումի առաջին օրը ճամբայ ելած չէթաներու խումբը Եըրըխ-Խանը նստած է, կը կողոպտեն կարաւանները, վար կը դնեն այրերը, կ'սպաննեն:

Այս տեղեկութիւններուն վրայ ժողովուրդը ամբողջ յուսահատ եղած է. մենք զմեզ ահաւոր իրականութեան, անխուսափելի մահուան առջեւ է որ կը գտնենք այլեւս: Իջեւանին մէջտեղը այրերս բոլորուած ենք. կնիկներ չուրջերնիս, տրտմաթախիծ, լռիկ կը հեկեկան, մահուան սահմռկեցնող սեւ ուրուականն է որ կը յածի վերեւնիս. ամէնքս թեւերնիս դրկերնիս, առընկպուեր մնացեր են. ոչ մէկուս բերանը կը բացուի խօսք մը ըսելու. կը խորհինք մեր ընտանիքներուն վրայ, մեր զաւակներուն վրայ: Օղիի շիշ մը մէջտեղ կը բերուի, մէյմէկ, երկ-երկու գաւաթ կը դնենք բերաննիս, անով թերեւս դիմագրաւել կարենալու այս սեւ թախիծին: Մէջերնուս Պօղոս աղա Պուչագճեան խօսք առնելով կ'ըսէ. «Եղբայրներ, մեր ագողք-հացն է որ կը ճաշակենք, մահուան զառն բաժակն է որ կը քամենք կենդանւոյն. մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ անմահութիւն է»:(**):

Ինք կը փղձկի. մենք յուզուած կը հեծկլտանք. արցունքնիս կուլ կուտանք. կանայք չուրջերնիս կականաբարձ կուլան. մազերնին կը փետտեն. ծունկերնուն կը զարնեն, կ'աւաղեն..:

Կը նայինք սակայն, մեր դահճապետները — ժանտարմաներ — խորհրդաւոր կերպով մեզ կը դիտեն, կը լրտեսեն մեզ: Վերջ կուտանք կը ցրուըւինք:

Ժ.

ԴԷՊԻ ԴԱՐԱՆԸ

ԵԸՐԸԽ-ԽԱՆ.— Առտու է. ճամբայ կ'իյնանք: Կէս օրուան մօտ է. ժանտարմաներ սովորականէն տարբեր երեւոյթ մը առած են. կարաւանին մէկ ծայրէն միւսը վեր վար կը չափչփեն:

(**) Սեբաստիա սովորութիւն է մեռելին հետ գերեզմանոց ագողք-հաց, եւ օղի կամ գինի տանիլ, յետ թաղման ուտել, մէկ-երկու գաւաթ խմել: Ժողովրդական բազմաթիւ առածներէ զատ, ի գրոց ալ ժողովուրդի բերնին մէջ կան շատ մը խօսքեր. առածաբար առնուած:

աչքէ կ՚անցնեն․ սայլերուն շարքը կը խտացնեն․ կ՚ամփոփեն։ Կ՚սպասենք թէ ցերեկուան հանդիսը տան․ խորհրդաւոր, չարագուշակ խօսքեր մը կը թռչի բերաննուն... շարունակել կուտան ճամբան։ Հեղ մ՚ալ, կը նայինք կարաւանը ճամբէն խոտորիլ կ՚սկսի։ Անցքէ մը դէպ ի ներս կը յառաջանանք...։ Կիրճ մըն է բաւական երկար։ Հեռուէն կը նայիմ, անցքին վրայ բարձրադիր տեղ մը․ հրացանը թեք տուած՝ մէկը կեցեր է։ Ուշադիր, աչքէ կ՚անցնի կարաւանը․ կը նայիմ, ծանօթ Քիւթիւկի-տղայ Հիւսէյինն է․ այո՛, ա՛ն է․ ա՛լ կը հասկնանք․ դէպի ղարանը, մահուան ձորն է որ կը յառաջանանք։

Արունկզակ Հիւսէյին, շարունակ Հայերու մօտ ապրող մէկը, լաւ ալ հայերէն կը խօսի, շուկայի երես չճանչցած հայը չկայ․ զիս ալ լաւ կը ճանչնայ բանտէն․ ժամանակին բանտակից եղած ենք․ ամեն անգամ տեսնելուն ողջխութիւն կը հարցնէր։ Քիչ չէ պատահած որ իրարու հետ կերած-խմած ալ ըլլանք։

Ես ալ առջեւէն պիտի անցնիմ, ճար չի կայ, պիտի տեսնէ զիս։ Բաղդին կը ձգեմ։ Արդէն նիհարակազմ, օրերէ ի վեր վատակաբեկ, պարտասուն, ինքզինքիս ա՛լ աւելի խեղճուկ, արգահատելի երեւոյթ մը կուտամ․ սայլին միւս կուշտը կ՚անցնիմ․ վարոցը ձեռքս, ո՛ր՝ կաղալէն, ոտքս քաշելէն, ո՛ր՝ եզները վարելու զբաղուած․ աչքս առանց վեր առնելու, չտեսնելու տալով, ես ալ կ՚անցնիմ առջեւէն։

Մեզի դրացին մեր ընկեր Մանաս Պասմաճեան, որ ետեւէն կուգար, եւ Հիւսէյինի հետ ան ալ լաւ յարաբերութիւն ունի, կը բարեւէ, կը մօտենայ, մի քանի վայրկեան հետը կը խօսակցի։

Վերջէն պարոն Մանասի կը հարցնեմ․ քու վրայ կարեկցաբար գլուխը շարժեց․ «մեղք» *ըսաւ, կ՚ըսէ․ իսկ թէ իրենց խօսակցութի՞ւնը․— Պ․ Մանաս կը հարցնէ․ «Կոճի տղա՛յ— այսպէս հետը ընտանեբար կը խօսէին հայ բարեկամները — ի՞նչ է աս, ո՞ւր կը քշէք մեզ, մինչեւ ո՞ւր պիտի ղրկէք մեզ, ի՞նչ պիտի ըլլանք, ո՞ւր պիտի հասնի վերջերնիս»։*

Հիւսէյին կը պատասխանէ․— «Մանաս, պապամ, դեռ չհասկցա՞ք, ինչո՞ւ անգէտ կը ձեւանաք․ չէ՞ս գիտեր, Իթթիհատը որոշած է Հայը բնաջինջ ընել, Հայաստան անունը սրբել աշխարհացոյցներու վրայէն, Թուրքիան թուրք-իսլամական աշխարհ մը ընել։ Մի՛ կարծէք որ որոշեալ տեղ մը կը ղրկուիք․ ու հոն հաստատ բնակութիւն մը ունենաք․— Ո՛չ երբէք․ ամենդ, ամենդ պիտի սպանուիք, ջարդուիք, բնաջինջ պիտի ըլլաք: Իթթիհատը ձեզի այս ընելէն վերջը նոյնը պիտի ընէ Քիւրտերուն, Արաբներուն, Գըզըլ-պաշներուն, վերջապէս երկրին բաղկացուցիչ որեւէ տարրերուն ալ· Թուրքիան պիտի ըլլայ զուտ թուրքերուն· այս է Իթթիհատի ծրագիրը, հետապնդած նպատակը»:

Կարաւանը կը խորասուզուի դէպի ներս, առջեւնիս կը բացուի ընդարձակ ձորը· չուրջանակի բլուրներ՝ ութանկիւնի ամփիթատրոն մը կը կազմեն· մէջտեղէն առուակ մը· վարի բերանը Եըրըլխի կամ Ղըրըլխի-խանը:

Մի քանի ժանտարմաներ հրէշային երեւոյթով, սպառնալից, կը դիմաւորեն կարաւանը, փամփուշտակալները ուսընդանուլթ ձգած, պատրոնները պարապ են, պարապ մատնոցներ, մեզի հասկցնել ուզելով թէ օր առաջ հայերու փորն է որ պարպեր են անոնք: Խարազանները ճօճելէն, չուա՛փ, կը զարնեն սայլորդներուն· կը զարնեն մի քանի Թուրք սայլորդներու ալ· «Շիմտի կեավուր նիյէթինէ եազարըմ սիզի»— *կ'ըսեն անոնց, ու մեզի կը հասկցնեն:*

Սայլերը շարել կուտան երկու կարգի վրայ, զինուորական կարգապահութեամբ մը· կը նայինք, չէ՛, կէսօրուան հանգիստի բան չէ աս: Խանին առջեւ չոր աղբիւրի կոյտերուն կրակ տուած են· ծուխը բռներ է մթնոլորտը· դիմացը բլուրներու մէջտեղերէն դիակներու բուրող զարշահոտութի՞ւնը չէզոքացնելու համար արդեօք·— անտարակոյս: Սարսափը մեզ առած է արդէն· այրերս սայլերու ներքեւ կծկտած, մտալլուկ, իրարու երես կը նայինք: Պահ մը կ'սպասենք: Մունետիկ մը ելած՝ կը պոռայ իջեւանին մէկ ծայրէն միւսը· բոլոր այրերը շուտով գան-հաւաքուին խանին առջեւ, իրենց հաղորդուելիք կարեւոր խնդիր կայ, ո՛վ որ անսաստէ ու չգայ, հրացանի պիտի բռնուի:

Բակլան ծաղիկը բացաւ, կ'ըսենք սանկ տագնապալից պարագայի մը, ժողովրդական ասացուածով: Ժանտարմաներն ալ կը փութացնեն մեզ, ելլել-երթալու: Կը հաւաքուինք խանին առջեւ· մտածկոտ, գլխիկոր· կարծես ծունկերնուն կապերը կը կտրատեն· կը կուկուզինք պատտակը· մէյ-մէկ սիկառ կը վառենք, հատ մը-երկուք կը քաշենք լիաթոք...:

ԷՄՆԻՅԷԹ-ԳՕՄՕՍԻՕՆԻ — Խանէն յանկարծ դուրս կուգայ Ջէթէապետ ծանօթ Համիտ-Պէկ — էմիր փաշայի տղան· ընդոստ-ելեքտրական կոճակէ մը շարժածի պէս, ամենս մէկ ոտքի *կը կանգնինք, զինուորական բարեւ մը ամենուս· կը փոխադարձենք… երկիւղածութեամբ, դէմը բարեւ բռնած, սրտատրոփ կը կենանք: Խօսք կ'առնէ· ողոքիչ–չողոմիչ օձու լեզուով մը· որու սակայն հետզհետէ կը խառնէ թոյնը:*

«Հայրենակիցնե՛ր, ժամանակի մը համար կառավարութիւնը ձեզ կը հեռացնէ, գիտէք արդէն զայդ, եւ սակայն, հակառակ կառավարութեան ձեռք առած նախզգուշական եւ զսպողական միջոցներուն, կարելի չէ եղած ճամբաները ապահովութիւնը պահպանել· վայրենաբարոյ քիւրտեր շարունակ յարձակելով կարաւաններուն վրայ, անխնայ կը կողոպտեն, կ'աւարեն, կը թալանեն, անողոքաբար կը զարնեն, կ'սպաննեն, մատանիի մը համար մատը, օղի մը համար՝ ականջը, թեւնոցի մը համար՝ թեւը կտրեն–կ'առնեն: Արդ, կառավարութիւնը, որ միշտ ձեր բարիքը կը խորհի, յատկապէս հոս զմեզ ԷՄՆԻՅԷԹ–ԳՕՄՕՍԻՕՆԻ ղրկած է· ձեզի հետ ունեցած հնչուն դրամ, ոսկի, կանանց զարդոսկիներ, ոսկի–արծաթ զարդեղէն, եւ այլ թանկարժէք իրեղէններ, գոհարեղէն, արժեթուղթ, եւն·, ինչ որ ունիք, հոս պիտի յանձնէք մեզի, յանձնածներնիդ ձեր անունովը, որակովը, քանակովը պիտի արձանագրուի· Մալաթիա հասնելնուդ, նոյնութեամբ ձեզի պիտի վերադարձուի, հոն ձեզի ուտեստ, թային պիտի տրուի, ձեր տղոց համար դպրոց, որբանոց պիտի բացուի: Եւ սակայն, վերջէն, ձեր ամենուն վրան–գլուխը, գոյքերը, ուտեստեղէնները, ձեր ամեն գաղտնի կարծուած տեղերը միառմի պիտի խուզարկուին, եւ որու վրայէ ՄԷԹԱԼԻԿ մը ելլելու ըլլայ, առանց այլեւայլի ՀՐԱՑԱՆԻ ՊԻՏԻ ԲՌՆՈՒԻ: Գնացէք այս հրամանը նոյնութեամբ հաղորդեցէք այն ընտանիքներուն ալ, որոնց վերեւ էրիկմարդ չկայ, գնացէ՛ք, շուտով պատրաստուեցէ՛ք, իջեւանը երկու տեղ տաղաւար պիտի շտկուի, բերէք հոն մեզի»:

ՊԸԼԸՑԸ·— Դեռ այս խօսքերը բերաննին էին, խանին ետեւէ ձորին վարի բերնէն ձիաւոր ժանտարմա մը հեւն ի հեւը հասաւ, «Պէյ իմ, ըսաւ, առտուն ասկէ ճամբայ ելած Սամսոնցիներու կարաւանին վրայ քիւրտերը յարձակեր, կարաւանը ամբողջ կողոպտեր, սպանութիւններ գործեր են, շուտով օգնութիւն հասցուցէք»:

Համիտ պէկ, սանկ Խելօք–Դաւիթի մը ձեւը առած, մեզի դառնալով· «Տեսա՞ք, չըսի՞ մի ձեզի»: *«Ահա այսպէս է, հակառակ մեր զսպողական միջոցներուն, հակառակ տրուած պահա-*

ւյան ժանտարմաներուն, գլուխ չենք կրնար կոր ելլել այս վահչէներուն (ֆիւրտերուն ըսել կ'ուզէ) հետ։ Եւ դառնալով չուրջի թիկնապահ չէթաներուն․ «Շո՛ւտ, ձիաւոր հասուցէք» կը հրամայէ, անմիջապէս 2–3 ժանտարմա կը ձիաւորին, կը փութան․․․։

Մեր միամտութիւնը, դիւրահաւանութիւնը զգուելու, զմեզ չարաշահելու պըլըֆ մըն էր այս, ուրիշ ոչինչ։ Եւ մենք արդար եղի պէս կլլելով․ Տէ՛ր իմ, Աստուած երկար կեանք տայ, այո՛, վստահ ենք թէ շարունակ մեր բարիքն է որ կը խորհիք․ չէ՞ որ ազնուողորմ?՛ Հօր մը զաւակն էք, կ'ըսենք․ թէմէննահ մը կ'ընենք, կը դառնանք իջեւան։

ՏԱԳՆԱՊԸ ԻՋԵՒԱՆԻՆ ՄԷՋ․— Առընկպուած, վրդովուած, այս անակնկալին առջեւ, իւրաքանչիւրս կը դառնանք մերերուն մօտ․ իջեւանին մէկ ծայրէն միւսը խոր յուզում մըն է կը տիրէ․ կանայք կը խռովին․ կը տագնապին, շուարած–շլմորած՝ ինչ ընելիքնին կորսնցուցեր են։ Պահե՞ն, ո՞ւր պահեն, արդէն պահեր են՝ ուր որ պէտք էր, հապա խուզարկել–գտնելու որ ըլլա՞ն․— առջեւը բացարձակ մահ է։

Կնիկներ, աղջիկներ, դեղահատ կլլածի պէս — բայց պատրաստ ջուր ալ չկայ — թուղթով կուլ կուտան ոսկիներ, զարդոսկիներ, կը պահեն զանազան տեղեր, ստորին լաթերուն մէջ, անսպասելի տեղեր․ մանուկներու վրայ։ Ոմանք ծրար–ծրար իրարու կը նետեն, խնդրելով որ պահեն․— իմս պահեցի, քո՞ւկդ մընաց, կ'ըսեն․ կը նետեն ետ․ շատեր, ոսկիի ծրարներ իրենց նըստած տեղը հողին տակ կը խոթեն աճապարանօք․ առանց ուշադրութիւն ընելու, կամ նշան մը դնելու, որ՝ տեղը չմոռնան վերջէն։ Վերջապէս, ո՞ւր դնեն, չգիտեն։ Մեր ժանտարմաներն ալ գործի վրայ են․ վեր–վար կը շրջին․ այս ամենը աչքէ կ'անցնեն․ հեղեղին առջեւէ աւար մըն ալ իրենք խլելու կ'աշխատին։ Քիչ մը աղէկ–մարդ ըլլալ կ'ուզեն մեզի հետ․ տեսա՞ք մի, մեզի կը խնայէիք դգալով, հիմակ շերեփով, գոգով է որ պիտի տաք․ գէթ մաս մը պահեցէք, մաս մ'ալ մեզի տուէք եւ այսպէս շատ բան ալ իրենք կը կորզեն։

Ամեն մարդ որքան ինչ պիտի յանձնէ, ողջաձեւ մը կ'ընէ․ երիկը՝ կնկանը ձեռքէն քաշէ կ'առնէ, կնիկը՝ էրկանը ձեռքէն կը խլէ ետ՝ յանձնելի քանակութենէն, ես պատասխանատու կ'ըլլամ, տանք ամենը, վե՛րջը ի՛նչ պիտի ընենք, ինչո՞վ պիտի ապընք կ'ըսէ....:

ԳԱՆՁԵՐՈՒ ՅԱՆՁՆՈՒՄԸ.— Սեբաստիոյ տեղահանութեան բաժինին մէջ ըսինք թէ՝ Առաջին կարաւանը ճամբայ ելած օրը Էմիր փաշային տղան Համիտ-պէկի ղեկավարութեամբ Չէթաներու խումբ մը ճամբայ հանուեցաւ, կարաւաններու գնալիք ճանապարհի ուղղութեամբ: Թէ ի՞նչ նպատակով եւ ծրագրով ղրկուած էին, կը պարզուի հիմակ հոս. Պաշտօնական գողեր, աւազակներ, որ եկած են եղեր Էմնիյէթ Գօմսիօնի անունին տակ՝ եկող բոլոր կարաւաններու գանձը, հարստութիւնը կողոպտել-դատարկելու, եւ կարաւաններուն մէջ գտնուող աչքառու այրերը, երիտասարդները վար դնելով՝ սպաննելու: Իսկ թէ ո՞վքեր էին այդ չէթաները, ահաւասիկ անոնց անունները — քաղաքին հռչակաւոր սրիկաները, ոճրագործները, արունկզակ հայակերները:

Էմիր-փաշայի տղայ Համիտ-պէկ. չէթէապետ, որու ծագումին մասին ըսինք կանխաւ թէ՝ Հայ-Թուրք-Չէրքէզի խառնածին մըն է:

Պաճաճախ-զատէ Էթէմ, մականուանեալն իպնէ (իգացեալ):

Էմին-Քեհեա-զատէ Խալիս պէկ, Թօնուս-Շար-Գըշլայէն անցնող Սամսոնի, Ամասիա-Մարզուան-Թոզաթի կարաւաններուն կողոպտիչը, այրերուն ջարդարարը, աղջիկ-հարսներու զանգուածային ի վաճառ հանողը, որ հոն այս բաները լրացնելէ վերջ եկած է հոս:

Քիւթիկ-Մէմմէտի տղայ Հիւսէին. որու մասին քիչ վերջ տես:

Մուամմէրի թիկնապահը՝ Գօմիսէր Մահմուտ սիվիլ զգեստով:

Էօրիւկճիւլի Իպրահիմ կամ Իպօ:

Թիւթիւնճի Հաճի-Խալիլ եւայլն:

Իջեւանին մէջտեղ, երկու տեղ տաղաւար կը շտկուի, պաշտօնական այս աւազակներ երկու խումբի բաժնուած, կը նստին այդ տաղաւարները, կարաւանին կարեւոր անձերէն 2-3-ական հոգի հետերնին առած, իբրեւ յանձնախումբի անդամ:

Ճամբու ուղղակի ընկերս էր Մաղաքեան սրճարար Խազար աղբարը. քաղաքէն ելլելու ատեն ընկերովի սայլ մը եւ էշ մը գընած էինք: Խազար աղբօր հետ կը մօտենանք մեր սահմանի տաղաւարին, կապերտին մէկ ճեղքէն կամաց մը կը նայինք թէ *յանձնումը ինչպէս կատարուի կոր, ներսը ինչեր տեղի պիտի ունենան․ ընկերս ընծի կը մշտէ, ականջիս կը փսփսայ․ մի՛ վախնար, Հաճի-Խալիլը բարեկամս է, ես անոր ծխախոտը շատ ծախեր եմ, կարելի է աժան մը պրծինք: Ես ալ կը նայիմ, մէջերնին գլխ ճանչցող չկայ․ խոշոր գավէզները, բոլորը կ'երեւայ միւս տաղաւարն են․ հաշիւնիս կուգայ հոս:*

Աւագակները կիսաբոլորակ մը նստեր են․ մարթինները գրկերնին, խարազաններ ձեռքերնին, հաստ բիրեր կուշտերնին․ արունն աչքերնուն կաթէ կոր: Հաճի-Խալիլ գրադրի պաշտօնը կը կատարէ․ տոմար մը ձեռքը, գրիչ-մելան առջեւը, կ'ըսեմ, ուղտը մետաքսագործ է եղեր: Կարաւանին ներկայացուցիչները — Թնկըռենց Պզտիկը, Ջալլախենց Դանէլ-Աղբարը, նկուն երեւոյթով մը, մտածկոտ, ծալապատիկ նստեր են քովերնին:

Գանձերու ծրարները ձեռքերնին, էրիկմարդ, կին խռնուած են տաղաւարին մուտքին առջեւ: Փռանն առջի հացն է որ կ'երի, կ'ըսենք, ժողովրդական առածով: Առաջինն, ներս կը մտնէ Ալէքսանեան դերձակ Սերոբ աղբարը, ծունկերը դողդղալէն, գըլխահակ խոնարհութիւն մը․ ծրարը կը դնէ առջեւնին․ կը հրամայեն որ նստի․ կը բանան ծրարը․ մեծ քանակութեամբ մէճիտ, արծաթ դրամ, պխսակուած դեղնորակ կածերով, արծաթ զարդեղէններ, ժամացոյց եւայլն:

Խօրիւկճիւլի Իպրահիմ, նախագահը, հը՛ … հեգնական քըմծիծաղով մը, ընչացքը քերելէն, կը նայի Սերոբ աղբօր, բարկաճայթ հայհոյանքներու տեղատարափով մը․— «Ի՞նչ է աս, մե՞զ կը ծաղրես կոր, ո՞ւր է կնոջդ, հարսներուդ, աղջիկներուդ զարդոսկիները, ճտի-ճակտի ոսկի շարոցները, գրեմիցները, հատը հինգնոցները»:

Սերոբ աղբար կը կակազէ, լեզուն կը պլլէ․ աղաչանքի-պաղատանքի չի մնար․ մարդը բերինքսիվար կը պառկեցնեն․ Հաճի-Խալիլ մարդուն գլուխը ծունկերուն մէջտեղը առած պինդ կը սխմէ, ուրիշ մը ոտքերուն նստած, կռնակին, յետոյքին, անընդհատ՝ խարազանը կ'իջեցնէ․ բիրը կ'ելլէ․ մարդուն քիթ-բերան գետնին եկած, հազիւ խեղդուկ ձայնով, «ամա՜ն, էֆէնտիմ, ոտքերնիդ պագնեմ, շնորհք ըրէք, թոյլ տուէք, նայիմ, մնացած ինչ որ կայ, բերեմ», կ'աղաղակէ: Դուրսը խռնուած ժողովուրդը հեղ մ'ալ կը սարսափի, մահերը կը մատնուի․ ան ի՛նչ աղեկտուր վայնասուն էր փրթուցին Սերոբ աղբօր կինը, աղջիկնե-

րը, գաւակները՝ ի լուր անոր յուսահատ, խուլուլիկ աղաղակներուն.— ամա՜ն, հայրիկնիս մեռցնեն կոր: Ժանտարմաներ կը հասնին, զանոնք ալ հոն կը խարազանեն, կը լեռցնեն, սուս եղիք, ձայներնիդ չելլէ ըսելէն:

Մեր ներկայացուցիչները, անհամարձակ, կը միջնորդեն. Սերոբ աղբար վեր կը կանգնի, կիսովին մարած, խելացնոր վիճակի մէջ. կ'երթայ իրեններուն մօտ. կը դառնայ նոր ծրարով մը. ճտի-ճակտի ոսկի չարոցներով: Հիմակ քիչ մը մեղմացած կ'երեւան. հա՛, սանկ, տեսա՞ր մի, մինչեւ որ կակղնաս-չօրպասին(*) չուտէք, խելընիդ գլխնիդ չգար. կ'ըսէ նախագահ-աւագակը:

Բերուած գանձը կը դասաւորեն, կը համրեն. Հաճի-Խալիլ կ'արձանագրէ. կը լեցնեն խոշոր թէրքի-հէյպէյի մը մէջ. ոսկի ոսկեղէն մէկ աչքը, արծաթ-դրամ, արծըթուք՝ միւս աչքը. Նախագահը բուռ մը արծաթ մանր դրամ վրայէն առնելով՝ պօլ-քէսէտէն, իբրեւ պաշխիշ, կը նետէ Սերոբ աղբօր առջեւ. «Ա՛լ, պու տա սանա իքի կիւնլիւկ խարճլըգ»...:

Ասղին հեղ մը մենք մեզի կ'ըսենք. ի՛նչ է աս. Մալաթիա երթալնուդ ձեր գանձերը ձեզի ետ պիտի տրուին խօսքը, աս ի՛նչ իքի կիւնլիւկ խարճլըխ է. երկու օրուա՞ն կեանք ունինք...:Բայց անոնք իրենց ըսածը լաւ գիտեն. չէ՞ որ երկու օր վերջ Հասան-Չէլէպի հասնելնուս, այրերը առնուին՝ պիտի սպաննուին, եւ մինչեւ Մալաթիա, կամ, անկէ քիչ անդին, կարաւանը արդէն փըճացած, բնաջնջուած պիտի ըլլայ:

Ներս կը մտնէ ուրիշ մը. Կեղուրենց միաչէն Գրիգոր վարպետը, դունատած, վարանոտ քայլերով, ծունկերը դողդղալէն. կը դնէ ծրարը առջեւնին. կէ՛լ, քէօր տօնղուզ, կէ՛լ պագալըմ, թուրք գիւղացիներէ կողոպտած, դիզած հարստութիւնդ բեր նայինք: Կը բանան ծրարը. ա՞ս է, կը հարցնեն. 300 ոսկի կ'ուզենք քենէ. եթէ ոչ գլուխդ չես կրնար ազատել. մարդը կ'աղաչէ, կը պաղատի. գիտէք որ ես պարզ արհեստաւոր մըն եմ. ի՞նչ կրնայ ունենալ ընծի պէս մէկը. Թագաւորին գլխուն, խնայեցէ՛ք ընծի պէս խեղճի մը:

(*) Գաւազանով, րիրով ծեծ ուտել. զան ըմպել, հայերէն եւ Թրքերէնի մէջ հաւասարապէս գործածական. ունի իր ծագումը:

Կը պառկեցնեն մարդը․ ըստ առաջնոյն բրածեծ կ'ընեն․ քիթ-բերան արիւնլըւայ․ կինը կը կանչեն․ մինչեւ չապիկ-վարտիք կը հանուեցնեն․ ա՛լ պատկառանքը վերցեր է, կնոջ անթետակները կարուած ոսկիի տրցակները քակեն կը հանեն․ վարտից վազակները կը քճճեն․ հոն ալ պահուած-կարուած ոսկիի չարուցները երշիկի պէս դուրս կը քաշեն-հանեն․ խընզըրներ, *կ'ըսեն, ձեզմէ առջի կարաւաններուն կանանց դաշտանի արնոտ լաթերէն իսկ, արգանդնուն, սրբաններուն ոսկիի ծրարներ հանեցինք։*

Ասոր յանձնածներն ալ կ'արձանագրեն․ բակեղէթին աչքերը կը լեցնեն ըստ որակի․ 2–3 մէճիտ ալ ասոր կուտան՝ իքի-կիւնլիւկ խարճլըգ-պախշիշ․․․։

Ներս կը մտնէ Բղուկենց — Ոսկիհանին կինը — 60–65–նոց կայտառ կին մը, ծրարը կը դնէ առջեւնին․ կը ճանչնան արդէն զինքը․ ծաղրական-հեգնական շեշտով մը․ օթուր պագալըմ։ քիւբ-օղլունուն գարըսը, օթո՛ւր․ *առանց ծրարը բանա՛լ վրան նայելու, կը պառկեցնեն խեղճ կինը․ արդէն մարմնեղ, բիր ու խարազան կ'ելլեն-կ'իջնեն կռնակին, սրունքներուն, կակուղ միսերուն։ Կինը աղեխարշ աղաղակներ կը բարձրացնէ․ ծեծը կը շարունակուի․․․։*

Իբրեւ ծանօթութիւն ըսենք թէ այս կնոջ էրիկը — Բղուկ-Օսկիհան յախուռն մարդ էր․ ամէն Թուրքի Թուրք չէր ըսեր․ գլուխ չէր ծռեր, շատերուն դասը տուած էր․ կինն ալ ժամանակին գեղեցիկ էր․ Թուրք բարբարոսութեան օրերուն շատեր անոր հետքին պտտած էին․ կինն ալ էրկանը պէս յանդուգն ինքզինք կրցած էր պահել․ Բղուկ-Օսկիհանը 95–ի կոտորածին ըսպաննեցին․ հիմակ ալ կնոջմէն կ'երեւայ հին ոխն է որ կը հանեն։ Ասոր ալ բերածները կ'արձանագրեն․ զինքն ալ ձեռքերը-ոտքերը կապելով՝ կը նետեն խանին ախոռ-բանար։

Ներս կուգայ ուրիշ մը— Պէյօեան Ղասապ-Պօղիկ էմմուն կինը — գոգ մը գանձով։ Այս կինն ալ կը ճանչնան։ Պօղիկ աղան նշանաւոր ղասապ է․ բաւականին հարուստ․ Թէքէլլիֆը Հարպիյէէ *անունով մարդուն 3–400 ոչխարը զրաւեցին, 10–15,000 ոչխարի կաշի, եւ մօտ 1000 ոսկիի հնչուն դրամ առին իրմէ։ Ընդհանուր բանտարկութեան օրը երեք տղոցմովը մէկտեղ բանտարկեցին, տարին սպաննեցին․ մնացին ջահիլ հարսները-աղջիկները։ Դեռ սրտերնին չէ պաղեր․ առանց խօսեցնելու այս կինն ալ միս-*

ներուն պէս պառկեցուցին. գանահարեցին սաստիկ։ Մեր ներկայացուցիչները միջնորդեցին, յիշեցնելով ամուսնուն ըրած զոհողութիւնները։ Ծեծը դադրեցուցին. գնա՛, ինչ որ պահեր ես, չուտով բեր, ըսին։ Թնկոենց Պզտիկն ալ կը յորդորէ. Անթառամ խաթո՛ւն, խալըսում չունինք, գնա՛, ինչ որ կայ նէ բեր։ Կ'երթայ, քիչ վերջ կը դառնայ երկրորդ ծրարով մը— աղջիկներուն, հարսներուն գրեմից ճիտնոցները, ճակտի ոսկի շարոցները։

Այս գանձերն ալ կը լեցնեն բակեղէթին աչքերը ըստ որակի. արդէն բակեղէթը լեցուած է. մէկ կողմ կ'առնեն, ծանրութենէն կքելով, ուրիշ մը կը բերեն։ Այս կինն ալ, ձեռք-ոտքերը կապելով կը նետեն բանտ։

*Կը մտնէ ուրիշ մը ներս. Տէրպապոնց խանին սենեկապետ Տէրտէրեան Նշան աղբարը. խեղճուկ երեւոյթով մը. կը դնէ ծրարը առջեւնին. կը բանան. միայն մէճիտ, արծաթ-դրամ։ Ի՞նչ է աս, կը հարցնեն. վիզը ծռած, ողորմուկ ձայնով մը. Է-*ֆէնտիմ, գիտէք, օտապաշի-փարչասի մէկն եմ, ընծի պէս մէկը ի՞նչ կրնայ ունենալ...։

Ծօ՛, խընզը՛ր *կ'ըսէ Նախագահը, ա՛լ տեղը մնա՞ց ձեր սուտերուն, ուրացումներուն. դեռ երէկ, ձեզմէ առջի կարաւանէն, ձեր ամենէն աղքատ-*ֆէօրէն *— սա* ֆէօր-*Համբարը*(*) *չէ՞այ, ամորձիքին տակէն 64 ոսկին հանեցինք. ձեր քէօրը որ այդչափ ոսկի կ'ունենայ, ա՛լ դուք ի՛նչ չէք ունենար. գիւղացի թէ քաղաքացի իսլամ ժողովուրդը 600 տարի է, կեղեքեցիք-կողոպտեցիք, ոսկի դիզեցիք, կերածնիդ փոխեցէք հիմակ։ Աւելորդ է ըսել, ասոր ալ նոյն գանակոծութիւնը. այս ալ կապելով կը բանտարկեն։*

Պտուկեան պապայ Սենեքերիմ աղան ներս կը մտնէ. այս ալ չեն խօսեցներ, եթէ 500 ոսկիէն պակաս բերած ըլլաս, հիմա՛կ հրացանի պիտի բռնուիս, կ'ըսեն ու կը քաշեն մարթինը. մարդը ոտքերնին կ'իյնի, մինէ՛ք, էֆէնտիմ, իմ այդքան դրամս ո՞ւրկից։ Ասոր ալ օրինակ կը բերեն պապայ Հաճի-Կարօն(*). *ա-*

(*) *Ընթերցող Սեբաստացիներուն ծանօթ է աչքերը անկար, ակնոցաւոր խեղճուկ մը, դանակագործներուն յեսանաքար կը դարձնէր, խեղճը արեմ-ձերեմ. տարիներու ընթացքին 5-10 փարայով կ'երեւայ այդ գումարը ճարեր է, ու հիմակ ճարակ տը-*

նորմէ որ 800 լիրայ ելաւ, քենէ ինչո՞ւ քանի մը հազար չելլէ։ Նոյն գանակոծութիւնը, նոյն խոշտանգումները ասոր ալ։

Այսպէս մին միւսին ետեւէ չարան-չարան կը մտնեն ներս, կը յանձնեն գանձերը, բակեղէթները կը լեցուին։

Նայելուն վերջը չգար, կ՚ըսեմ մեր Խազար աղբօրը. ե՛լ, գլուխնուս ճարը նայինք, կարգը մեզի կուգայ կոր։ Կը դառնամ մերերուն մօտ. կնի՛կ, ի՞նչ ըրիր, ի՛նչ պատրաստեցիր, խալըսում չի կայ կ՚ըսեմ.— Բան մ՚ալ չեմ տար, բան մըն ալ մի տանիր կ՚ըսէ, սիրտ կուտայ.— մի՛ վախնար, քեզ ո՛վ նկատողութեան պիտի առնէ։

Կը պատմեմ աչքովս տեսածներս, ուրիշներու ըրածնին։ Խազար-աղբար ալ մէկ կողմէ իր տանելիքները կը պատրաստէ, միւս կողմէ ընծի կ՚ըստիպէ պատրաստուիլ։ Քաշեմ կնոջս գըրպանէն կ՚առնեմ ճակտի ոսկի շարոցը, երկու գրեմից, մի քանի զարդեղէններ, մէճիտ դրամ։ Ծրար կ՚ընեմ, ոտքի կ՚ելլենք. մենք ալ ահ ու դողով կ՚ուղղուինք տաղաւար։ Կը մտնենք ներս։ Խազար աղբար կամաց մը կը մօտենայ Հաճի-Խալիլին.— Քիչ մը կեցիր, քուկդ դիւրին է, կ՚ըսէ. կ՚սպասենք։

Վերջապէս կարգը կուգայ մեզի. Հաճի-Խալիլ Խազար աղբօր ծրարէն մի քանի կտոր զարդեղէն, ժամացոյց, մաս մը դրամ ետ կուտայ, մնացածը կ՚արձանագրէ։

Աս ալ ընկերս է եւ ազգականս կ՚ըսէ. գիս ցոյց տալով, ասորինն ալ նայէ, արձանագրէ։ Հաճի-Խալիլ Խազարին ականջին կ՚ըյնի բան մը կը հարցնէ.— Չէ՛, կ՚ըսէ, Խազար աղբար, խեղճին մէկն է. վստահ եղիր. ու ծրարս բանամ առջեւնին կը դնեմ. աչքերնուն առջեւ տափատիս մէջքը կարուած 10 ոսկին ալ քակեմ ծրարին մէջ կը նետեմ։ Հաճի-Խալիլ անունս կը հարցնէ. Էսկիճի Օվանիս՝ կ՚ըսեմ. կ՚արձանագրէ։ Գայլին որկորէն հրաշիւք իմն ազատուած գառնուկի պէս դուրս կը նետուիմ. կուգամ կնոջս քով. մեղմիւ կը յանդիմանէ գիս, կը բարկանայ, ի՞նչ պիտի ընենք, ի՞նչով պիտի ապրինք, կ՚ըսէ, սակից վերջ։

Նոյն գործողութիւնը, բոլոր այս անցուդարձերը տեղի կունենան եւ միւս տաղաւարը. հոն ալ շատերը կը գանակոծեն, կը

ւեր այս աւազակներուն։ Ասոր եղբայրը Հաճի-Կարօն ալ միջակուրեար պազալ մը— պարկ մը ոսկին— 800 լիրայ հաներ են քովէն։

բանտարկեն։ Այսպէս 10 բակեղէթ լեցուն հարստութիւն, գանձ վեր առին մեր կարաւանէն։

ԽՈՒԶԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՐԱՒԱՆԻՆ ՄԷՋ ԵՒ ԿԱՆԱՆՑ ՎՐԱՅ.

— Երկու տաղաւարներուն մէջ այս գործողութիւնները լրանալէ վերջ, աւազակները մտան կարաւանին մէջ, սկսան սայլերուն բեռները տակնուվրայ ընել, դանակները զարնեն բեռներու կարանները կը կտրեն, ուտեստեղէններու պարկերը, տոպրակները կը ճեղքեն. պարունակութիւնը կը լեցնեն գետին. ոտքերով մէջը պահուած ինչ փնտռելու պատրուակով, կը ցըրուեն, հողին–մոխիրին կը խառնեն. վերմակ, անկողին, բարձ բզիկ–բզիկ կը բզըկտեն, շատերէ շատ բաներ կը հանեն։ Ի վերջոյ աչքերնուն ինկած կնիկներ, հարսներ, 80–100–ի չափ, հաւաքելով՝ կեցուցին իջեւանին մէկ կողմը. բացաստանին վրայ։ Տեսնել պէտք էր կանանց ահ ու սարսափը, գոռում–գոչում վայնասունը։ Մինչեւ մօրէ մերկ աստիճանի հանուեցուցին զանոնք. մի առ մի կը խուզարկեն լաթի ամեն մէկ կտորները. մասնաւորապէս շապկընկերները եւ դաշտանի լաթերը մանրակրկիտ կերպով. շատերէն տրցակներով, շարոցներով ոսկի հանեցին։ Կուտ–Ստէփին մօրը վարտիքի վազակէն 8 ոսկի հանեցին. երեսը թըքին, եւ առ ի նախատինս??? վարտիքը խեղճ կնոջ գլուխը անցուցին''', աւելցնելով թէ երբ անդամալոյծ–մուրացկանի մը(*) մօրը վրայէ այսքան ոսկի ելլէ, ուրիշները ի՞նչ գանձեր պահած չեն ըլլար....։

Այս խայտառակութիւններով չեն բաւականանար սակայն, անպատկառ, ա՛լ աւելի յառաջ կը տանին լրբութիւնը, անօրինակ, աննախընթաց լրբութիւնը, զոր մարդ երեւակայել իսկ չպիտի համարձակէր։ Աւազակները կիներուն կուկուղ ընել կուտան, թեւերնին կը սօթթեն, ձախ ձեռքով ծոծրակը սեղմած, մէկ ծունկով մէջքին չոքած, կքեցնելով միւս ձեռքովնին յետուստ կը խուզարկեն արգանդը, մինչեւ ներս....։

Ի տես այս քստմնելի տեսարանին, կարծես տարերք ամբողջ կը սարսէին, երկինք փուլ կուգար մեր գլխին....։

Կիներէն մէկը ա՛լ չի համբերեց, դարձաւ լիրբ դահիճնե–

(*) Կուտ–Ստէփը Սեբաստացիներու ծանօթ անդամալոյծ մըն է. մուրացկանութեամբ ապրող, այս խեղճն ալ ճամբան սպանեցին։

րուն.— «Նամուսը, պատիւը թագաւորին է. դուք ալ կին, մայր, զաւակ ունիք, ամօթ չէ՞, չէ՞ք ամչնար, չէ՞ք խպնիր, կիներուս պատիւին հետ այսքան խայտառակութեամբ կը վարուիք, դուք մարդ չէ՞ք, դուք Աստուած չունի՞ք. քարերէն, հողերէն ամըչցէք, պատկառեցէք»:

Գահպէ՛ սէնի... կ՚ըմբերանեն. դեռ խօսելու լեզո՞ւ ալ ունիք. Ալլահն ալ, Մարգարէն ալ, Սուլթանն ալ ձեզի պէս խըյանէթ միլլէթի մը ղահր ըրած են. ձեր Նամուսն ալ, ձեր պատիւն ալ, ինչք ու ստացուածք, ձեր կեանքն ալ մեր ձեռքը մատնած են. դուք այլեւս ձեր անձին տէրը չէք. Ալլահը մերն է, դուք Աստուած չունիք, մենք ենք ձեր ալլահը, ձեր Աստուածը, ձեր Քրիստոսը. եթէ անոնք ունին զօրութիւն մը, թող գան ազատեն զձեզ մեր փէնչէներէն...:

ՄԵՐ ԿԱՐԱՒԱՆԻՆ ԵՂԱԾ ԲԱՑԱՌԻԿ ՇՆՈՐՀ ՄԸ.— Այլեւս վերջ կը տրուի այս եղերերգութիւններուն: Մեզմէ առջի, ինչպէս նաեւ մեզմէ վերջ եկող կարաւաններու այրերէն աչքառուները, հրապարակի վրայ ծանօթներէն, երիտասարդներէն — մասնաւորապէս Քիւթիւկին— տղուն ցուցմունքին վրայ — 40-50-ական հոգի վար դնելով, սպանած են: Այս կէտին մեր կարաւանին բացառութիւն ըրին. ախոռը բանտարկուած կիները եւ այրերն ալ արձակեցին: Թէ ինչո՞ւ.— զայդ պիտի պատմենք առջեւնուս իջեւանի անցքերուն հետ:

Իսկ հիմակ, քիչ մ՚ալ անդրադառնանք հոս այս դարանին մէջ մեզմէ առաջ եւ մեզմէ վերջ եկող կարաւաններու գլխուն եկած ա՛լ աւելի սարսռալի անցքերուն: Վերապրողներէ առնուած հատուկտոր տեղեկութիւններէ:

ՔԷՕՍԷ-ՏԷՐԷ ԹԱՂԻ ԿԱՐԱՒԱՆԷՆ Արմենակ Կիւրեղեան անուն պատանեկին պատմածէն. «Ձորի մը մէջ առուեզերք մը հասանք. անտեղ մեծկակ խան մը կար. շանորդի Խալիս պէկ հրաման ըրաւ որ բոլոր էրիկմարդիկ թէ տղաք իր քովը գան. ժանտարմաները եղան հաւաքեցին եւ բոլորը տարին ասոր քով:

Խալիս պէկ ըսաւ թէ ահաւասիկ մենծ փէրման մը բերած եմ հետս, բոլորդ ալ ուշադրութիւն ըրէք.

Ասկից վերջը Քիւրտիսթանի, Արապիսթանի մէջէն պիտի անցնիք, անոնք ձեզ կը կողոպտեն, եւ առանց դրամի կը մնաք. անոր համար խորհեցանք ձեր դրամները առնել, ինչ որ հարըստութիւն ունիք մեզի պիտի յանձնէք, ու մենք ամսէ ամիս ձեզի պիտի տանք: Իսկ ան որ հինգ փարա մը կը պահէ՝ պիտի զարնենք. վրանիդ պիտի նայինք: Խօսքերը լրացնելով առնեք իրենց ընտանիքին քով ղրկեց: Նստան մէկ տեղ մը, եւ սկսան դրամ ժողվել, եւ անուններնին կը գրէին: Շատերը շատ բան տուին, բայց չանորդին Սվազի ըլլալուն, բոլորը կը ճանչնար, ո՛վ հարուստ էր, ո՛վ աղքատ էր:

Ոսկեղէնները, արծաթեղէնները, մատանիներ, ապարանջաններ, ժամացոյցներ, ամենքը զատ զատ խուրձերու մէջ դրին եւ ձիերու վրայ բեռցած՝ քաղաք տարին:

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԹԱՂԻ պարխանային ալ, մեզմէ օր մը առաջ նոյն հրամանը՝ գանձերը յանձնելու համար, նոյն սխթեմաթիք կողոպտումը, նոյն բարբարոսութիւնները արանց եւ կանանց վրայ. առ ի ցոյց եւ սպառնալիք, պատանեակ մըն ալ ծանրապէս վիրաւորելով՝ կը ցուցադրեն, ըսելով որ ձեզ ալ այս վիճակին պիտի ենթարկենք եթէ ձեր հարստութիւնները ամբողջութեամբ չյանձնէք. այս կարաւանէն ալ տասնեակ մը խուրձերով հարստութիւն վեր կ՚առնեն:

Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ Տ. Իրաւափառ եւ Տ. Եփրեմ քահանաները սոսկալի կերպով կը գանակոծեն. մերկացուցած՝ տեսակ-տեսակ չարչարանքներ կուտան, անասելի անարգանքներ ի գործ կը դնեն. ըսելով թէ եկեղեցիին գանձերը, հարստութիւնները բերէք յանձնեցէք. Երկու քահանաներն ալ ծեծի եւ տանջանաց տակ կ՚սպաննուին: Քիւթիւկի տղայ Հիւսէին իր բոլոր կատաղութիւնը կը թափէ մասնաւորապէս Տիւչիւկեան Նազարէթի(*) վրայ իբրեւ ծանօթ Ս. Դ. Հնչակեան մը — թէ քոմիթէին գանձերը ձեր քովն էին. ի՞նչ ըրիք, ո՞ւր է. բերէք յանձնեցէք ըսելով: Գազան Հիւսէին այնքան կը ծեծէ կը տանջէ որ, Նազարէթի ամբողջ մարմինը ուռի վանդակ կը կտրի, ծեծի տակ շունչը կ՚աւանդէ: Հոս սպաննուած է նաեւ Տ. Եփրեմի որդին Տօքթ. Լեւոն, Թորգոմեան, երիտասարդ, ազնիւ ու համակրելի բժիշկ. Պէյրութի Ամերիկ. բժշկական համալսարանին շրջանաւարտ,

---

(*) Ասոր եղբայրը Թորոս Տիւչիւկեան, Ս. Դ. Հնչակեան անձնուէր ընկեր մը, ի Սվազ բանտարկուեցաւ եւ վարեցաւ ի սպանդ: Երկու եղբարց ընտանիքէն ու անչափահաս զաւակներէն վերապրող մը չգտայ. ասոնց փոքրիկները Հալէպ անասելի թշուառութեան մէջ մեռեր են:

չնայելով որ երբ զինուորական բժիշկ անձնուիրաբար ծառայեց Թուրք զինուորական հիւանդանոցները, եւ որ չուզելով ընտանիքէն բաժնուիլ, տարագրութեան ճամբան ձեռք առաւ:

Այս մասնակի խժդժութիւններէն վերջ այրերը կը հաւաքեն, խանին ախոռը կը լեցնեն, եւ յարդին կրակ տալով, մուխով խեղդամահ կ'ընեն։

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԿԱՐԱՒԱՆԻՆ ալ կ'ըսեն թէ, ձեր գանձերը ձեր անուններովը առանձին առանձին ծրար պիտի կապենք, փոստայով Մալաթիա պիտի ղրկենք, հոն ձեզի պիտի յանձնուին· պիտի ստանաք նոյնութեամբ· եւ այս՝ ձեր օգուտը մտածելով է որ կ'ընենք, որովհետեւ ճամբան քիւրտերը կը թալանեն, կը կողոպտեն զձեզ· եւ մեր ժանտարմաները չեն կրնար հասնիլ ձեզ պաշտպանելու: Այս կարաւանին ալ բոլոր զինուորի տարիք ունեցողները կը հաւաքեն, ըսելով թէ զինուոր պիտի ղրկենք, ու նոյն գիշերը արդէն բոլորը կ'սպաննեն:

Այս եւ միւս կարաւանները այս դարանէն ելլելէ վերջ՝ երբ յաջորդ իջեւանը կը հասնին, անգամ մըն ալ ժանտարմաները խաղ կը խաղան իրենց գլխին· կ'ըսեն· որոնց որ մարդը բանտարկուեցաւ բերէք 5-ական ոսկի տուէք, որ երթանք ազատենք անոնց բանտարկեալները, եւ ոսկիները առնելով ա՛լ չեն վերադառնար:

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԹԱՂԻ կարաւանը կը հասնի այս դարանը՝ մեր հետեւեալ օրը: Իբրեւ Սեբաստահայոց բարեկեցիկներու եւ հարուստներու թաղ մը— այս կարաւանին ալ նոյն խժդժութիւնները, նոյն կողոպտումը ի գործ կը դնեն· 12 խուրճ հարըստութիւն վեր կ'առնեն, եւ երիտասարդներէն 70 հոգի բանտարկելով կ'սպաննեն: Մասնաւորապէս Սեբաստիոյ հին սերունդի մտաւորականներէն 70-ամեայ Անտուրեան Յարութիւն կամ Փասգալ էֆ· պատուական հայ մը, երկար տարիներ Հեռագրատան պաշտօնեայ, եւ տուն մըն ալ Կիւրինի Գայմագամութեան փոխանորդութիւնը վարած — 500 ոսկին եւ խնել մը արժէքաւոր ոսկի-արծաթ զարդեղէնները առնելէ վերջ ծեծի տակ կ'սպաննեն· ըսելով թէ 30 տարիէ ի վեր կառավարական պաշտօն կը վարէիր, տէրութեան գանձերը կողոպտեցիր, եւ քու ազգիդ հետ դուն ալ խըյանէթ գտնուեցար Տէրութեան դէմ:

ՀՈՂԴԱՐԻ ԵՒ ԱՌՋԵՒԻ ԱՐՏԻ ՆՈՐ ԹԱՂԻ կարաւանէն Հըրաչեայ Գաբիկեան անուն պատանիին պատմածէն.— «Երբ Ալաճա–Խան հասանք, էմիր–պէկին տղան իր խումբովը հոն էր. էրիկմարդերը եւ տղաքը հաւաքեցին, խանին մէջ բանտարկեցին. ամբողջ պարխանան կողոպտեցին. վեց թէրքի հէյպէ ոսկի եւ զարդեղէն վերուցին: Բանտարկուած այրերուն՝ ծերերէն մինչեւ 45 տարեկանները — մարդ գլուխ 5–ական ոսկի տուողները արձակեցին. պատանիներէն մինչեւ 18 տարեկաններուն ձեռքերը ոտքերը կապած՝ մայրերը կանչեցին ըսին՝ 20–ական ոսկի կուտաք, ձեր տղաքը կ՚արձակենք, եթէ ոչ ձեր աչքին առջեւ պիտի սպաննենք. մայրերը դահիճներուն ոտքերը ինկան. շատ տուին, քիչ տուին հաճեցուցին, ազատեցին իրենց հոգեհատորները. այս պատանիներուն մէջ են Անսուրեան Թարգման Մանուկ էֆ.ի տըղան. Պուչագճեան Յակոբ, Սահակ Քիւրքճեան, Հայկազուն Սանոսեան, Հրաչեայ Գաբիկեան: Բանտին մէջ կը մնային 60 հոգի, Ղալիպճի Նազար, Զատրճեան Նազար, Արամ–ուսուցիչ ճէզուիթայ, գօնտրաճի Հայկ եւայլք. զորս ի վերջոյ սպաննեցին:

Էմիր–պէկին տղան իր խումբովը առաջ Ալաճա–խան նստած, եւ առջի 7–8 կարաւանները հոն կողոպտած է:

Ինչպէս ըսած եմ, «Եղեռնապատում»իս կմախքն է որ կուտամ, եթէ ամէն մէկ կարաւանի լոկ այս ղարանին մէջ պատահած անցքերու մանրամասնութեանը մտնէի, հատորներ պէտք էր լեցնել, ո՛ւր էր թէ վերապրողներ գտնէի ու անոնցմէ քաղէի այդ մանրամասնութիւնները. այսպէս թէ այնպէս Սեբաստիոյ 15 կարաւաններն ալ, ընդ որս Սամսոնէն մինչեւ Սեբաստիա բոլոր տեղահանուածները այս ղարանին մէջ այսպէս կողոպտուած են եւ անոնց այրերէն երիտասարդները եւ պատանիները խուժդուժօրէն հոս սպաննուած:

ԺԱ.

ՓԱԿԱԳԾՈՎ

ՍԵԲԱՍՏԱՀԱՅՈՒՆ ՆԻՒԹԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ.— Անցնելէ առաջ մեր Արեան Ճանապարհի շարունակութեան, փակագծով կ՚ուզեմ քիչ մը այս մասին խօսիլ: Հակառակ որ՝ Սեբաստիան Ազգագրական եւ Տեղագրական կողմերովը խորունկ ուսումնասիրող մը եղած եմ, Սեբաստահայուն նիւթական կարողութեան մասին այնքան որոշ գաղափար մը կազմած չեմ եղեր, ըստ այն առածին թէ դրամը եւ հաւատքը որու քով գտնուիլը չգիտցուիր: Անգամ մը Տ. Թորգոմ Սրբազանի հետ այս մասին խօսակցութեան մը մէջ՝ ես կը պնդէի թէ Սեբաստիան՝ բաղդատմամբ Եւդոկիոյ, Ամասիոյ, աղքատիկ քաղաք մըն է. իսկ ինք հակառակը կը պնդէր, եւ մէջ կը բերէր Սեբաստացիներու առատաձեռնութիւնը հանդէպ վարժարանաց եւ բարեսիրական հաստատութիւններու. անոնց բարեկեցիկ վիճակը. խիստ քիչ թուով՝ եւ գրեթէ աղքատ ընտանիք չը գտնուիլը. իր փաստումներուն մէջ աւելի յառաջ երթալով՝ իբրեւ չափանիշ մէջբերաւ թէ օսմ. սահմանադրութենէն վերջ երբ Հայերէ զինուոր առնուեցաւ, զինուորական իշխանութիւնը 7 կազի թիթեղ պէտէլի ոսկի գանձեց Սեբաստացիներէն: Եւ այս՝ ոչ մէկ քաղաք կրնար տալ ըսաւ:

Բոնագաղթի եւ տարագրութեան այս դէպքերը արդարեւ եկան զիս համոզելու եւ ճշգրիտ գաղափար մը կազմել տալու թէ՝ Սրբազանը չէր սխալած, աւելի յստակատես էր ինք:

Արդարեւ, Սեբաստիան — բառին բովանդակ առումովը — իսկապէս Արհեստաւոր քաղաք մըն է. արհեստներ եւ ճարտարարուեստներու վերջին ծայր ծաղկեալ, բարգաւաճ. հազիւ 30 առ հարիւր վաճառական եւ առեւտրական են. հարստութիւնը գընացած-կեդրոնացած չէր — այսպէս ասած — վաճառականներու, կապիտալիստներու մօտ. արհեստաւորը — Եւրոպայի, Ամերիկայի մէջ եղածին պէս — բանւոր չէ, գործաւոր չէ, իր խանութին — իր փոքրիկ գործարանին — ԳՈՐԾԱՐԱՆԱՏԷՐՆ է. իր վաստակը իրեն — գործարանատիրոջ — քսակն է որ կը մըտնէ. Հետեւաբար հարստութիւնը տեղ մը չէր ամբարուած, կեդրոնացած, հապա ցրուած էր ժողովուրդին մէջ, եւ ամէն ոք անկէ մասնաւորուած՝ որոշ չափով: Միջին հաշուով անձ գլուխ 50 ոսկի հարստութիւն ենթադրել՝ նուազագոյն չափ մը պիտի ըլլար:

Իբրեւ չափանիշ, թուենք ընդհ. զօրաչարժէն ի վեր Սեբաստահայուն նիւթական կարողութիւնը պարզող անցքերը:

1.— Այս զօրահանութեան միջոցին սեբաստահայերուն՝ պէտէլի տուած գումարը 12 թիթեղ կազի ոսկի եղեր էր:

2.— Թէքէլլիֆը — Հարպիյէի անունով հարուստէն, վաճառականէն սկսեալ, մինչեւ յետին արհեստաւորէն մեծաքանակ ապրանք, ղուար, ալջառ, ցորեն, գարի, իւղ, ձի, կառք, եւն.,

եւն․ առնուեցան։

3․— Ամէն տուն աւելի կամ նուազ չափով նպաստեց զինուորական պարենաւորման, հիւանդանոցներուն, եւ դէպի Երզրում զինուորական պիտոյից փոխադրութիւններուն։

4․— Տեղահան ըլլալէ առաջ հարուստներ, եւ ժողովուրդին մեծ մասը մեծաքանակ հնչուն ոսկի եւ մեծարժէք զարդեղէններ, արժեթուղթեր աւանդ ձգեցին Ամերիկեան միսիօնարներուն մօտ։

5․— Շատեր ալ չկրնալով աւանդ ձգել, ոչ ալ հետերնին կրնալ տանիլ, իրենց տուներուն մէջ թաղեցին իրենց հարստութիւնը։

6․— Օսմ․ պանքան փոխառութեան փոխարէն՝ Հայերու ձըգած արժէքաւոր աւանդները եւ խնայողական հնչուն ոսկիները գրաւեց կառավարութիւնը։

7․— Տեղահանութենէն վերջ Հայերուն՝ տունը թողած շարժուն ստացուածք, կահ կարասի, գոյք, ուտեստեղէն, եւայլն, Մայր Եկեղեցին ամբարեցին, ամբողջ տարի մը հոն պազար լարած, ծախելով վերջը չեն բերած, մնացած մաս մը ապրանք ալ զինադադարէն վերջ Ազգ․ Առաջնորդարանին յանձնած են։ Հարսի մը սնտուկը 3–5–8 թրք․ թուղթի կը ծախուէր եղեր․ մինչդեռ սնտուկին մէջի մէկ կտորին արժէքն իսկ չէր իր դրամ այդ աղտոտ քուրջի կտորը։ Ա՛լ երեւակայել թէ ո՛րքան աժան-աժան կը հրամցնէին հայուն ստացուածքը անօթի թուրք խուժանին։

8․— Հայերու խանութները, վաճառատուները, մթերանոցները, տասանորդողներու ցորենի ամբարները կնքուեցան, դուրս կառավարութիւնը վերջէն իրեն հաշւոյն ծախեց-փոխեց․ քանի մը հարիւր լիրայի ապրանք պարունակող խանութ մը ծախուած է 20–30–50 թրք․ թուղթի։

9․— Փոքր Հայքի մէջ եթէ կար քաղաք մը, ուր ամենէն շատ կեանքի ապահովագրութիւններ ըլլային, Սեբաստիան էր․ «Լա-Նիւ-Եօրք»ի ապահովագրութիւններ հսկայ թիւ մը կը կազմէին։

10․— Շատ շատեր կէին, որ Քրէտի-Ֆօնսիէի, Ռումէլիի Երկաթուղւոյ արժեթուղթեր ունէին որոշ քանակութեամբ։

11․— Կառավարական եւ զինուորական պիտոյից Հայթայթումի յանձնառուները ամենամեծ մասով հայեր էին․ ասոնց պահանջները բոլորը մնացին անվճար, կառավարութիւնը կերաւ։

12․— Հայ արհեստաւորներու, առեւտրականներու՝ Թուրք գիւղացիութեան վրայ ունեցած մեծաքանակ ապառիկները մնացին անվճար նոյնիսկ կառավարութեան բացարձակ հրահանգովը։

13․— Արեան ճանապարհի ընթացքին տեսանք թէ ժանտարմաները Սէլամէթլիկի անունով օրական ամէն կարաւանէ 30–50 ոսկի վեր կ'առնէին, մինչեւ այս դարանը։ Հոս, այս պաշտօնական Աւազակախումբը, տեսանք որ, ամէն մէկ կարաւանէ միջին հաշուով 10-ական թէրքի-հէյպէ հարստութիւն վերուց։ Երբ խեղճուկ Քէօր-Համբարէ մը 64 ոսկի, մուրացիկ անդամալուծի մը մօրմէն 8 ոսկի․ հասարակ պագալ Հաճի-Կարապետէ մը 800 ոսկի, եւ… ծառայականս-վարժապետէ մը — 35–40 ոսկի վեր առնեն․ կրնաք մակաբերել թէ, ի՛նչ էր Սեբաստահայուն նիւթական կարողութիւնը։

Սպասիր, ընթերցող, քիչ մը սիրտ եւ համբերութիւն ունեցիր հետեւելու մեր Արեան Ճանապարհին․ պիտի տեսնես բարի աչքովդ թէ Սեբաստացին եւ Փոքր-Հայքեցին այս դարանէն անդին ալ դեռ ի՛նչ անհատնում հարստութիւն թափեց ամբողջ ճամբու ընթացքին, մինչեւ անապատներու խորերը, Թուրքին, քիւրտին, անապատի աւազակ ցեղերուն։ Սվազի վիլայէթին սահմանէն Մալաթիոյ սանճագին սահմանը մտնելու առեն աւերակ կամուրջի մը ներքեւ Քիւրտերը կը յարձակին ջուր առնելու իջնող կնիկներու վրայ․ Նիկսարցի կնոջ մը վարտիկը քաշեն կը հանեն, որուն մէջ 500 հատ հատը — հինգնոց ոսկի շարան-շարան կարուած էր ըսին։ Զէյնալ-պէկի քով դերեւվարուած Ամասիացի, Սամսոնցի կիներ ըսին թէ անցնող կարաւաններէ Զէյնալի վերցուցած հարստութիւնը 40 կազի թիթեղ ոսկի, ոսկեղէն եղած է։ Եփրատէն անցած առեննիս քիւրտերը նաւակներուն մէջ կողոպտեցին մեզ մօրէ մերկ աստիճան․ երեւան եկած ոսկիները տեսնելուս՝ պաշտեցայ-մնացի․ կարծես այս ժողովուրդը կողոպտուած չըլլար բնաւ։ Երբ Սուրուճ հասանք, պարզ պէզպազի մը համար — Ժամկոչեան Ակոճան — ըսուեցաւ թէ քանի մը հազար ոսկի ունի քովը։ Սուրուճէն Պալ երթալու առեննիս Տէրտէր-Օհաննէսին հարսը ճամբան մնաց, հիւանդ կիսամեռ վիճակով։ Չկրցին, միջոց չունեցան զգեստները հանել-առնելու․ կեսուրը ծունկերուն զարնելով աւաղեց թէ լաթերուն մէջ 200 ոսկի կարուած է։ Ճամբան, երբ կին մը, աղջիկ մը բնական պէտքի կը նստէր, քիւրտեր շրջանակ մը կը բոլորէին շուրջը․ ըլլալէն վերջ՝

հաւու պէս, քիթը ցեխոտ ագռաւի պէս ապառաժը կը պըճըռքէին–պճըռըրէին, մէջէն ոսկի կը գտնէին. մեռելներուն փորը կը ճեղքէին, աղիքներուն մէջ ոսկի կը փնտռէին. դիակները այրելով, աճիւնը կը մաղէին ի խոյզ եւ ի խնդիր էլտորատոյի.... Վերջապէս, ո՛ր մէկը թուել, ինչե՛ր, ինչե՛ր, ինչե՛ր... մարդուն երեսի խաչը կը թռի, ոտիցը ներքեւի հողերը կը փախչին լսելով, հապա տեսնելո՞վ...:

ԺԱ.

ՇԱՐ. ԱՐԵԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

ԴԱՐԱՆԷՆ ԴՈՒՐՍ ԿՈՒԳԱՆՔ.— Եղերական արարուածին սեւ վարագոյրը կ'իջնէ. յետինքը անցեր, օրը տարաժամեր է: Հրաման կը տրուի ճամբայ ելլել: Մենք ելլենք որ վաղը մեր ետեւէ գալիք կարաւանին տեղ բացուի: Բիրտ ժանտարմաներ, գազանացած, բուռն կերպով աջ ու ձախ կը խարազանեն, կը հարուածեն: Իջեւանին մէկ ծայրէն միւսը, վեր ու վար խուճապ. բեռներ, անկողին, վերմակ ցանուցիր, իրար անցած. ուտեստեղէններ թափած–վաթուած. միջոց ալ չեն տար ժողվել ժողվըտկելու, բեռցուրիլ, կարանել–կարոտելու: Մեր հարստութեան կողոպտուելու կսկիծը փորերնիս, էրած սրտերնուս մանանեղ է որ կը ցանեն: Ինչպէս վերեւ ըսի, շատեր ոսկիի, զարդեղէններու ծրարներ նստած տեղերնին հողին ներքեւ ամփոփեր էին. փոթորիկը անցնելէն վերջ՝ հանել–առնելու համար: Ժանտարմաներ ամեն տեղ են. գիտեն, աչքէ կ'անցնեն: Կնիկներ շփոթած–տագնապած՝ գաղտագողի հողը կը խուզարկեն, դրած տեղերնին կորուցեր–շփոթեր, չեն կրնար գտնել. գտնողներուն շատերուն ձեռքէ ժանտարմաներ քաշեն–կը յափշտակեն: Շատեր ալ չեն համարձակիր փնտռել–առնելու. կը թողուն տեղը: Թրափըլուք մը բեռցուրած, սայլերու շարանը ճամբայ կ'իյնի: Եղան անբարեխիղճ կնիկներ ալ, որ իրենց մօտ պահ դրուածը մերժեցին տիրոջը վերադարձնելու, պահած տեղերնիս կորսնցուցինք ըսելով: Կարաւանը կը շարժուի, ձորին վարի բերնէն դուրս կուգանք: Հեգ մը դէպի ետ կը նայիմ, Քիւրտի բաշուա կնիկներ — էգ-վագրեր — իջեւանի լեցուեր են. փորձը առեր են. չորս ձեռք–չորս ոտք եղեր, հողերը տակնուվրայ կ'ընեն. կը խուզեն–

կը խուզարկեն․ մաղեն–կը ծուեն, շատ ու շատ բաներ կը գտնեն–հանեն ծրարներով։

Կը նայիմ․ Քիւթիւկի տղայ Հիւսէյինն ալ ընկերացած է մեզի․ աշխէտ ձիուն սիգօրէն նստած, յոտից ցգլուխ զինավառ․ կ՚երկմտինք․ ես կը ջանամ աչքին չիյնալ, չերեւալ․ ինք ալ զիս չտեսնելու կուտայ։ Սրտէս չելլեր, գազանին հետ շտկուիլ, գէթ քաղաքավարական երկու խօսք փոխանակել, քանի որ վերջապէս ծանօթ ենք իրարու․ բայց, արնոտ ձե՞ռքը թօթուել․․․։

Մութ ատեն կը հասնինք առուեզերք մը․ տափարակին վրայ կ՚իջեւանինք․ առտըւընէ ասդին բերաննիս փշորք դրած չենք․ ստամոքսնիս կը գրտայ․ սրտերնիս կը ճպտայ․ խենթ ու խելառ մէյմէկ պատառ հաց ու պանիր կը դնենք բերաննիս․ ծնօտնիս չբացուիր որ ծամենք։ Ընտանիքս մէկէն վեր կը ցատկէ․ սայլին տախտակներու ճեղքերուն միջոցները բաներ մը կը փնտռէ․ չգտներ, չկայ, ինկեր է, ծունկերուն կը զարնէ․ դարանը եղած ատեննիս 7–10 ոսկի զետեղեր է․ ելած ատեննիս աճապարանքին մէջ մոռցեր չէ նայեր․․․ ոսկի՞ կը մնայ․ սայլը ճանապարհին ցնցուելով թափեր է․․․։ Կսկիծ մըն ալ քեզի․ հաշիւ մը կ՚ընէ․ ի՛նչ մնաց, ի՛նչ չի մնաց․ կը նայինք, քովերնիս մնացածը բան մը չէ․ անօթի մեռնելու ուրուականը կը ցցուի առջեւնիս․ մուրալու մղձաւանջը սեւ կատուի մը պէս կը ծանրանայ խորտակուած կուրծքերնուս վրայ։

ՀԵՐԻՍԻՆ ԵՂԸ․— Ժանտարմա–չավուշինիս — Ալի–Ջավուշ այս իրիկուն ինքիր ամանը չի մէյնիր․ կատաղութենէն ինքզինքը կ՚ուտէ կոր․ մեզմէ յափշտակուած գանձերու հեռապատկերէն մոլեգնած է։ Լայն առիթը իր ձեռքը եղած ատեն ինք ինչո՞ւ աւելիօքը չկողոպտեց, չղարտրկեց զմեզ։ Բայց թէ այդ պատեհութիւնը ձեռքէ ալ ելած չէ դեռ․ չէ՞ որ հայը ալիւրի քուրք է․ քանի թօթուես՝ փոշին կ՚ելլէ։ Սպառնագին՝ իր մօտը կը կանչէ կարաւանին գլխաւորները — Ջալլախեանց Դանէլը, Մանասը։ Կը քաշէ մարթինը, փամփուշտները ցոյց կուտայ․ ասոնք ձեր փորը պիտի պարպեմ կ՚ըսէ․ շո՛ւտ, գնացէք բոլոր այրերը հաւաքեցէք, հոս առջեւս կանչեցէք։

Գլխիկոր կ՚երթանք քով․ իջեւանէն անդին ձորակ մը կ՚իջեցնէ զմեզ։ Կատաղե՛ր է․․․ բերանը փրփրած, կը պոռայ, կը կանչէ, կը հայհոյէ, կ՚անարգէ, մեր կեանքին կ՚սպառնայ․ հիմա՛կ, հիմա՛կ, 100 ոսկի պիտի բերէք, եթէ ոչ հոգինիդ ճանկս է· ամէնքդ հոս կապարէ կ'անցնեմ։ Վաղը Աղձա-Տաղէն պիտի անցնիք, ձեր կնիկները, աղջիկները—տունտորդով քիւրտերուն ճիրանը պիտի մատնեմ։

Աղաչանք-պաղատանք օգուտ չըներ· մեր գլխաւորները քովը պատանդ կը դնէ, մեզ կը ղրկէ։ Ա՛ռ քեզի նոր տագնապ մը իջեւանին մէջ· աս ալ հերխին ե՞ղն էր։ Երկինքէն ի՞նչ քար է ինկեր ու գետինը չէ ընդուներ· կոտրենք-կապենք մօտ 80 ոսկի կը հաւաքենք· տանինք ծրարով ոտքը կը դնենք, մնացեալն ալ վաղ առտու տալու խոստումով։ Պատանդները արձակել կուտանք։

Ա՛լ քիչ մը մեղմացած է· կօճուրկան իջեցուցած է· խրատներ կուտայ մեզի· ինչո՞ւ այդքան գանձերը յանձնէիք, գէթ մէկ մաս մը չպահէի՞ք, ունիմ-չունիմնիդ տուիք· ասկէ վերջ ի՞նչ պիտի ուտէք։ Յետոյ կը սրտապնդէ մեզ Աղձա-Տաղի քիւրտերու յարձակումի մասին։ Իրաւ թէ ձեզմէ առջի կարաւանները զարկին-ջարդեցին, բայց ձեր մազին դպչելու չպիտի թողում, կ'ըսէ։ Իր այս ստապատիր խոստումները ո՛ր աստիճան պահեց, այդ պիտի տեսնենք քիչ վերջ։

ՄԻՋԱՆԿԵԱԼ ՄԸ.— Ըսինք թէ դարանէն ելած ատեննիս Քիւթիւկի տղայ Հիւսէին մեր կարաւանին ընկերացաւ։ Այս իրիկուն մեր իջեւանը Թնկռենց մօտ հիւր մնաց։ Թնկռենք մեծ ընտանիք մըն են· մենք— Ղասապ— Գաբիկենք(*) ասոնց կնքահայր ենք։ Այս ընտանիքին հետ մեր կնքահայրութիւնը 300 տարիի հնութեան մը կը հասնի, մեծ հօրս աւանդութեանը նայելով։ Թնկռենց երիկմարդերը Սեբաստիոյ ընդհ· բանտարկութեան օրը բանտ դրուած էին· ասոնցմէ միայն Պզտիկը մնացած էր, մեզի

(*) Ի Սեբաստիա կան Գաբիկեան քանի մը ընտանիքներ· Ազգար-Գաբիկենք, որոնց այժմ ներկայացուցիչներն են Հն. Մանուկ, Տօքթ. Հեթում։ Դարբին-Գաբիկենք։ Հողդարցի-Գաբիկենք, եւ մենք՝ Ղասապ-Գաբիկենք։ Ս. Նշանի վանքը տեսայ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ քահանայից ծուխերու մարդահամարի տոմար մը. 90 տարի առաջ երջանկայիշատակ Յովհաննէս Եպիսկ.ի ձեռքովը գրուած, ուր Տ. Եղիայի ծուխերու շարքին գտայ մեր մեծ հաւուն անունը — «Ղասապ-Գաբիկենց Քէլ-Յակոբ»։ Մեր ընտանիքի նախահաւ Ղասապ-Գաբիկէն սկսեալ մինչեւ հայրս՝ մեր ժառանգական արհեստը մսագործութիւն եղած է։

հետ կարաւանին մէջ: Հիւսէին 15 տարի առաջ Թնկռենցմէ Կիւլ-կիւլ անուն գեղանի աղջիկը հրապուրելով, իրեն նիքեահ ըրած էր. կերպով մը փեսայ–աներանք եղած Թնկռենց հետ. եւ ի պատիւ անոնց՝ ուղեկցեր էր կարաւանին: Նոյն իրիկունը Հիւսէին խօսեր–պատմեր է Նըրըխի–Խանէն անցնող կարաւաններու ծանօթ այրերը, մանաւանդ երիտասարդները վար դնել–սպաննելնին, եւ թէ՝ մեր կարաւանէն ալ շատեր պիտի բանտարկեն սպաննեն եղեր — յականէ անուանէ ըսեր է, վարժապետը (ընծի համար), Երկանենց Միհրանը, Մանասը իբրեւ յայտնի գոմիթէճիներ, պիտի սպաննուէին, բայց ինք — Հիւսէին — ի պատիւ Թնկռենց, ընդդիմացեր, չէ թողուցեր. եթէ այս պարխանայէն որեւէ մէկը վար դնէք, ես հոս գործ չունիմ ըսեր է: Ու ընկերները խաթիր ըրեր, զմեզ իրեն պախշիշ ըրեր են: Թէ՝ իր այս խօսքերը որքան ստոյգ են. սա յայտնի է թէ մեզմէ մարդ չառին, Հիւսէին զմեզ լաւ կը ճանչնար, իր մէկ խօսքը բաւական էր, կրնար մեզ վար դնել տալ. մենք ողջ դուրս եկանք դարանէն: Առտուն երբ այս բաները լսեցի, ըսի, գրողին տոպրակէն ինկանք. բայց թէ, դէպի առաջ, ասանկ ո՛րքան հոգեառ–գրողներու պիտի հանդիպէի՛նք...: Հիւսէին ապսպրեր է նաեւ թէ, Հասան–Չէլէպի երիկմարդերը վար կը դնեն. կնիկմարդիկը թող ընդդիմանան, լան, պոռան–կանչեն, ձեռք թող չտան, թերեւս իր օգուտը ունենայ:

Առտուն Հիւսէին կը լսէ իրիկուան անցուդարձը, ժանտարմա–Ջաւուշին մեզմէ դրամ առնիլը, շատ կը զայրանայ, պակաս մնացած 20 ոսկին վճարել չտար:

ՔԻՉ ՄԸ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ ՀԻՒՍԷԻՆԻ ՄԱՍԻՆ.— Հայրը Քիւթիւկ–Մէմմէտ, Խօրխիճիւլի կոչուած իշխաններու դասակարգէն, իր յաճախորդները Հայեր ըլլալով, անոնց մօտ, եւ բարեկամ ապրող մէկն էր. Սեբաստիոյ 95–ի կոտորածին օրը, Շէյխին–Խանի վաճառականները — 300 հոգիի չափ, խանին երդիքը կ'ապաստանին: Քիւթիւկ–Մէմմէտ կը փութայ զանոնք ազատելու. երկայն սանդուխ մը կը բերէ, որ զանոնք վար իջեցնէ. սանդուխը կարճ կուգայ. ուսերուն վրայ կը դնէ, ինք իբրեւ պատուանդան, մարդիկը վար կ'իջեցնէ. կը տանի իր տունը: Իր թաղն ալ — Ղուրշունլու–Բաղնիք թաղը — կը պաշտպանէ յարձակումներուն դէմ, եւ ձեռք չտար հայ դրացիները: Հայերու համարումը անգամ մը եւս կ'աւելնայ Քիւթիւկ–Մէմմէտի վրայ:

Տղան Հիւսէին, պզտիկութենէն շփացած, սրիկայ, ուտող-խմող մը, ընդհանրապէս հայերու հետ կը յարաբերէր. գինետան յաճախորդ գաւաթի ընկերներու հետ։ Հայերէն խօսելու ալ վարժ էր(*). քաղաքական հակումներ ալ ունենալ կը յաւակնէր. Համիտի բռնապետութեան պախարակող մը. եւ Իթթիհատին փչող մըն էր։

Մուամմէր Սեբաստիա կուսակալ գալուն, Թուրք սրիկայ դասակարգը ժողված էր գլխուն. եւ զանոնք Իթթիհատի մէյմէկ ահարկու գործիքը ըրած։ Երբ հայաջինջ քաղաքականութեան ձեռնարկուեցաւ, այսպիսիներու կարեւորութիւնը, բնական է, ա՛լ աւելի պիտի շեշտուէր։ Հիւսէին Հայերու հետ վաղուց իբրեւ յարաբերող մը, Մուամմէրի ուշադրութենէն չպիտի վրիպէր։ Մուամմէր կը կանչէ Հիւսէինը, կալուածական եւ այլ տուրքերու ու կառավարական պաշտօններու տոմարը կը դնէ առջեւը, հօրը օրերէն սկսեալ 200 ոսկիի պարտք մը ունենալը ցոյց կուտայ՝ կամ բանտին-ճամբան կը բռնես կ'ըսէ անոր. կամ այս գումարը կուտաս։ Հիւսէինի գրպանը մուկ ըլնի, գլուխը կը ծակի, անօթութենէն շունչը կը հատի։

Մուամմէր կը փութայ սակայն Հիւսէինը իր վարանումէն, շփոթութենէն դուրս բերել. կ'աւելցնէ. այս պարտքը ոչ միայն քեզի ներելու, այլեւ անոր քառապատիկը եւ աւելի գումարներու տիրանալու, եւ անոր հետ հայրենիքի հանդէպ քու պարտականութիւնդ կատարած ըլլալու միջոց մը միայն կայ։ Այս վայրկեանէն իսկ երդուեալ Իթթիհատական պիտի արձանագրուիս, եւ ըլլաս մեր հայաջինջ ծրագրերու գործադրումին կարեւոր մէկ ոյժը։

Հիւսէինի համար տակէ ըիրին ի՞նչ, չունի դաճնայէն կը փախչի՝, ու այդ օրէն կ'անցնի ան Իթթիհատին. Ջէթա կ'ըլլայ. Ց. Սահակ վրդ.ի պատմութեանը մասնակցելէ վերջ Ալիսի Հովտի Հայ գիւղերուն պատուհաս կը դառնայ. եւ ի վերջոյ այս Երրրխի խանը դարանակալ Էմնիյէթ Գօմօսիօնի կոչուած պաշտօնական աւազակներուն աջ-բազուկը, եւ բազմաթիւ ընտիր ընտիր Հայորդիներու վայրագ ջարդարարը։ Թէեւ երբեմն չերեւալ

(*) Ի Սվազ 80% Թուրքերը կը խօսին կամ կը հասկնան հայերէն։ Նոյնը տեսայ Ուրֆայի Թուրքերուն վրայ. Հայու մը չափ լաւ կը խօսին։

իւ արիւնարբու ընազդէն, ոմանց խնայած է, որոնցմէ մէկն ալ ես էի։

ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ.— Առտուն կարաւանը կը չուէր. մինչեւ կէսօր կը հասնինք Քէօթիւի-Խա՛նը. անշուք քըրտաբնակ գիւղին ծայրը, ճամբուն վրայ։ Այս խանին անունն ալ կապուած է մեր պատմութեան հետ. վերեւ յիշուած չէթաները մեզմէ առջի կարաւաններէն մի քանին հոս է որ կողոպտած, այլերը սպաննած են. մօտը ձորին մէջ բազմաթիւ դիակներ. նեխահոտը բռներ է մթնոլորտը։ Մեր եզներուն, գրաստներուն դարման կ'առնենք. շատ չենք մնար, ճամբան կը շարունակենք։ Հոս Սվազի եւ Խարբերթի վիլայէթներուն սահմանագլուխն է. ասկէ անդին Մալաթիոյ հողն է որ կը մտնենք. մեր ժանտարմաները հոս կը փոխուին. Ալի-Զավուշ մէջտեղ չկայ. ան որ առջի իրիկունը կը սրտապնդէր զմեզ քիւրտերու յարձակումներուն դէմ պաշտպանելու խոստումով։ Մի քանի քիւրտ ժանտարմաներ է որ կ'ընկերանան մեզի. գառներու հօտին՝ գայլեր, բորենիներ պահապան դրուեր։

Տեղ տեղ դարանակալ քիւրտեր, քրտուհիներ, լամուկներ դուրս կուգան, կարաւանին մէկ տկար կէտին վրայ կը յարձակին, սայլին վրայէ բան մը, իշուն վրայէ պայուսակ մը, մէկուն կռնակէ ծրար մը կը խլեն կը փախչին։ Քիւրտ ժանտարմաները սուտ-խուլ կ'ըլլան կիներու աղաղակներուն. սուտ-չտեսնեմ կ'ընեն եղածները. կամ, ձեւականապէս կը հալածեն յափշտակողները։ Դարանակէ մը դուրս կուգայ քիւրտ մը. մերկ ծուռ թուրը ճօճելէն. կը զարնէ Մեծատուրեան Պետրոսի գլխին, ծանրապէս վիրաւորած՝ էշէն վար կը գլորէ. իշուն պախուրցէն բռնած՝ անվրդով կը մտնէ դարանակին ետին։ Մեր ժանտարմաներ ա՛լ գործը խեղկատակութեան տալ սկսած են. անոնցմէ մէկը կը հասնի, բայց յանկարծ կանգ կ'առնէ, յափշտակիչ քիւրտին ետեւէ որպէս թէ երթալու չհամարձակիր. հրացանը քաշել-պարպելու կ'ըլլայ. ձեռքէն վար կը ձգէ, վեր կ'առնէ, նորէն կը շըտկէ. օդին մէջ, պօ՛մպ, կը պարպէ, կը դառնայ մեզի. գործ մը տեսածի երեւոյթով մը. կը նայի մեզի, ըսել ուզէր, այսքան միայն կրնայի ընել. ի՞նչ ընեմ քիւրտը անցաւ գնաց...։ Մենք կարաւանը կը խտացնենք, կ'ամփոփենք, աչքերնիս չորս կը բանանք, ճամբուն երկու կողմերը հսկելով, կը յառաջանանք, մանըր-մունր յարձակումները կը վանենք. տեղի չենք տար մեր անկատար միջոցներով, եւ ժանտարմաներէ հեռու կէտերու վրայ:

Կը հասնինք չորցած հեղեղատ մը. մէկ եզերքէն միւսը ձըգուած հսկայ կամուրջ մը. քանդուած, կարելի չէ վրայէն անցնիլ: Այս հեղեղատը եւ այս կամուրջը բուն սահմանագլուխն է Մալաթիայի եւ Սվազի հողին: Կամուրջին ներքեւ քիչ անդին պաղորակ ջուրեր կը բխան. ծարաւահար ժողովուրդը կը թափի հոն, կը խմեն, ամանները պիտի լեցնեն. դարանակալ քիւրտեր յանկարծ դուրս կուգան, թագստոցներէ. կը յարձակին, չատերուն ամանները, պղինձները կը յափշտակեն, մերերը թառուժած կ'ըլլան, լեղապատառ կը փախչին: Հոս է որ քիւրտերը մեզմէ առջի կարաւաններէն Նիկիսարցի կնոջ մը վարտիքը քաշեն կը հանեն, որուն մէջ 500 հատը-հինգնոց ոսկի կարուած է եղեր:

ՄԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐ ՃԱՊԱՂԵԱՑ ՄԷՋ.— Կերպով մը ասկէ ալ դուրս կուգանք. ձորէն վեր կ'ելլենք, հարթ ճամբայ է առջեւնիս, ընդարձակ տափաստանի մը վրայ: Կարաւանը կ'ամփոփուի, կը շտկուի ճամբու երկայնքին. կը շարժինք, յառաջ կը քալենք, չուրջերնիս կը նայինք, ժանտարմաները չեն երեւար, վերվար.. չէ՛, չկան, ո՛ւր հալածեր են, ի՞նչ եղեր են... չկան վերջապէս: Ժանտարմա եւ քիւրտ-գող ու գողակից թէեւ, բայց թէ խրտուիլակ մըն են: Վարանքը մեզ կ'առնէ. առանց ժանտարմայի բոլորովին նշաւակ պիտի ըլլանք յարձակումներու եւ պատրաստ որս մը: Եւ ինչո՞ւ հեռուները երթալ. Նոյնիսկ այս նպատակով է որ մեր ժանտարմաները ետ մնացած, մեզի չեն ընկերացած:

Աչքերնիս չորս կողմն է. մինչեւ հեռուները կը նայինք որեւէ կողմէ յարձակումի նշաններ մը կա՞ն. դարանակալներ կա՞ն: Բաւական ատեն կը յառաջանանք: Հեռուն ճամբուն մէջտեղը մի քանի սայլեր, առանց եզի, բեռները քակուած-քրքրուած. վերմակներ, գոյքեր ցանուցիր, կանացի ողբուկոծի ձայներ, պզտիկներու յուսահատ ճիչեր:

Կը փութանք, կը հասնինք. Սամսոնցի, Թոգաթցի ընտանիքներ են. խելայեղ ծունկերնուն կը զարնեն, արցունքներ կ'իջնեն այտերէ վար: Քիչ մը անդին հերկ արտին մէջ Սամսոնցի երեք Մայրապետներ, արեան ճապաղիքներու մէջ կը լողան. զգեստները բզքտուած, կիսամերկ, մէկուն գլուխը քարով ջախջախուած, ուղեղը դուրս թափեր, դէմքը անճանաչելի, միւսը խողխողուած, տակինը դեռ կը փչայ. Երրորդը փորը ճղքուած, աղիքները դուրս թափեր, վառոդարանը ձեռքերուն մէջ պինդ սեղմած, «Ողջոյն»ը սառած շրթունքին վրայ, նուաղկոտ դէպ ի վեր, հոգեվարքի վերջին վայրկեաններուն մէջ է: Պատմել կուտանք Թոքատցի կիներուն. քիչ առաջ քիւրտերու բազմութիւն մը յարձակեր կարաւանին վրայ, շատերը կողոպտեր թալաներ են, մայրապետներուն վրան-գլուխը խուզարկեր, ահռելիօրէն սպաներ են: Մնացած գոյքերը կը բաժնենք մեր սայլերուն վրայ, նոյնպէս մի քանի կիները եւ մանուկները:

Մենք ալ՝ նոյն անխուսափելի վտանգին առջեւ հասած կ՚ըզգանք զմեզ. իրաւ ալ շատ չանցնիր, կը շարժին դէպի մեզ. զինուած ինչո՞վ, ինչ որ կ՚երեւակայես — բիր, կացին, նաճախ, մանգաղ, թուր, դանակ, վարոց: Դիմադրութիւն մը կազմակերպելէն զատ ուրիշ միջոց, հնար չկայ: Զի զգացնելու համար թէ կարաւանին վերեւ ժանտարմաներ չկան, ու պաշտպանութենէ զուրկ վիճակի մէջ կը գտնուինք, մէկ կողմէ կիներ, աղջիկներ, մանուկներ ձայն ձգած կը կանչեն. «ժանտարմա՜՜՜ ժանտարմա՜՜՜ ժանտարմա՜» միւս կողմէ ամէն մարդ քարեր կը հաւաքէ, կը լեցնէ գոգը, պատրաստ ըլլալու համար որ, երբ քարընկէցի մը չափ մօտենան, բուռն քարաձգութեամբ մը՝ քարերու տեղատարափով մը մօտենալու չթողունք եւ վանենք:

ԱԶԱՏԱՐԱՐ ՄՕԼԼԱՆ.— Բայց յանկարծ տեսարանը կը փոխուի:

Կարաւանին վարի ծայրէն ձիաւոր Մոլլա մը փրթաւ. ասպանդակեց ձին. մրրիկի մը պէս սուրաց մինչեւ վերի ծայրը. նոյն թափով դարձաւ չափեց՝ կարաւանին մինչեւ վարի ծայրը:

Մինչ այս՝ հիասթափ, ափիբերան մնացեր էինք. Նոր պատուհա՞ս մը արդեօք. բայց ո՛չ. շուտով հասկցանք թէ Մօլլային բարձր սպառնական ցոյց մըն էր յարձակող խուժանին, նշան մըն էր. ատով ըսել-հասկցնել կ՚ուզէր թէ կարաւանը իր պաշտպանութեան տակն է. ո՛չ ոք չհամարձակի մօտենալու, որեւէ չարիք հասցնելու:

Եւ իրաւ ալ, ձիուն գլուխը դարձուց դէպ ի յարձակողները, զայրագնած կանչեց. «ՎԱՀՇԻ գաղաններ, չո՛ւտ ետ կեցէք. կրնաք նէ յարձակեցէք, մէկիկ-մէկիկ ձեզ ամէնքդ կը կրակեմ. ի՞նչ կ՚ուզէք սա պէչարէներէն, արդէն անոնք բնաքանդ եղեր, հարուածուեր, իրենց վիշտը շալկեր կը տանին. բաւական է կողոպտեցիք, զարկիք, ձգեցիք, սպաննեցիք:

Ի լուր այս խօսքերուն լայն շունչ մը կը քաշենք։ Մօլլան ձին կը մտրակէ քիչ մըն ալ կը յառաջանայ դէպի յարձակողները։ Ամէնքը կը ցրուուին, կը հալածեն ճանճերու, մոծակներու պէս։ Մօլլան կը դառնայ մեզի, կը մխիթարէ, կը սրտապնդէ զմեզ։ Կնիկներ արցունքը աչքերնին, ձիուն ոտքերը կ՚իյնան, ձեռքերը կը համբուրեն, ԽԸՋԸ՞Ր էիր, հասար մեզի կ՚ըսեն։

Կարաւանին գլխաւոր այրերէն, մասնաւորապէս Միհրան Երկանեան, ղըզըլպաշ գիւղացիի տարազով, իբրեւ սայլորդ, կը մօտենան Մօլլային. շնորհակալութիւն կը յայտնեն անոր այս ասպետական արարքին համար։ Կարաւանը կ՚ամփոփենք. Մօլլան ժամու մը չափ տեղ մեզի կ՚ընկերանայ. արդէն իրիկուն եղեր էր, կը հասնինք գետեզերք մը. հոն կ՚իջեւանինք, կը կանչէ մօտի քիւրտ գիւղի գլխաւորները. խստիւ կը պատուիրէ գիշերը խիստ հսկողութեամբ պահել–պահպանել իջեւանը. յարձակումի, յափշտակութեան տեղի չտալ. ու մեզմէ հրաժեշտ առնելով իր ճամբան կը շարունակէ։

ՍՊԱՆԴԱՆՈՅԻՆ ՍԵՄՈՑ ԱՌՋԵՒ. ՄԵՐ ԳԵԹՍԵՄԱՆԻՆ.— Գիշերը հանդարտ կ՚անցնի. մօտի գիւղէն քիւրտեր ծախու ուտելիք, հաց, մածուն, պանիր, իւղ կը բերեն. եզներուն, գրաստներուն առատ յարդ, գարի կը գտնենք։ Ջուրն ալ առատ է, կուռ ու կուշտ կը խմենք. կը լուացուինք, կը զովանանք։ Պահնորդ քիւրտեր լաւ կը հսկեն, գողութեան գալու փորձողներ ալ պակաս չեն։ Իրենց այս հսկողութիւնը երկու կողմերուս համախոհ կարգադրութեամբը 30 ոսկիի կը նստի մեզի. հաւաքելով կուտանք իբրեւ սէլամէթլիկ։

Հասան–Չէլէպիէն 20–ի չափ Պինկօլցի սայլորդներ կը հասնին սայլերով, տեղւոյն միւտիրը ղրկեր է, լսելով որ ճամբան կողոպտուելով մնացողներ եղեր են, առնեն տանին։ Մէկ էրիկմարդ կայ մէջերնին — Գիւղին Տ. Սահակ Քահանային Արշակ տղան, ան ալ արդէն կէս–մարդու, քամակը դուրս եկած, հիւանդոտ, միւսները բոլորը նոյն գիւղէն կիներ են։ Կը թափինք Արշակի գլխուն, անձնագին հարցումներու տարափով մը։ Մարդը շա՛տ սեւ գոյներով, շատ տխուր գիծերով կը պատկերէ Հասան–Չէլէպիի անցքերը։

Կարելի չէ, կ՚ըսէ, այդ դժոխըմբեր վայրէն էրիկմարդ անունով մէկը դուրս գայ. ամբողջ ժողվեն կը տանին ջարդեն։

Ճամբու ընթացքին մեր լսածները անգամ մը եւս կը հաս–

ՆՄՈՅՇ ՄԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԷՆ

սատուին· մենք դժեդ սպանդանոցին սեմերուն առջեւ է որ կը գտնենք· մեր բարոյաքլումը, մտայլքումը աննկարագրելի է· ամբողջս ալ խորտակուած ենք· կը սոսկանք պարագային ահաւորութիւնը աչքի առջեւ բերելով· այսօր կանք, ու վաղը ափուչիք ըլլանք· հապա սա մեր եղկելի ընտանիքնե՞րը· մեր անմեղուկ զաւակո՞ւնք· անոնց ալ երեսը հայուածք չէ մնացեր· մեռելագներ, մախիր–մոխիր կտրեր, մահուան խորշակը զարկեր է զիրենք:

Տրտո՛ւմ են հոգիք մեր մինչեւ ի մահ . . . :

Գեթսեմանիին մէջ Աստուածորդին անգամ չէր կրնար տանիլ, նման տագնապները, արուն քրտինքներու մէջ կը գոչէր·

«Հոգիս յօժար է, բայց մարմինս տկար. Հա՛յր, անցցէ բաժակս այս յինէն»: Հապա մե՞նք ի՛նչ ընենք մեր մարդկային տկարութեամբը. վաղը արեան բաժակն է որ պիտի քամենք ցյատակ:

Ուղեղնիս հրդեհուած, խռովքներով կ'անցնենք գիշերը:

Լուսը ճղքած է. վեր կը կենանք. կը պատրաստուինք. կը բեռցըւորինք տենդագին:

Ուտելիք ծախելու պատրուակով, քիւրտերը բազմութեամբ եկած, լեցուած են իջեւանը. իրիկուան պահնորդները մէջտեղ չկան. ականին արիւն դպած անօթի գայլերու պէս կը նային մեզի, մեր բեռներուն, մեր գոյքերուն: Ազդանշանի մը կը նային որ յարձակին կողոպտեն:

Սայլը բեռցողը շտապով կ'անցնի գետին անդին. Ջուրը խոռունկեկ է. յատակի խոշոր քարերը անցքը կը դժուարացնեն. սայլերը իրարու ետեւէ կը խճողուին. ոմանք կը շրջին, բեռները կը թրջին. մանուկներ ջուրը կը թափին. ամեն մարդ իր գլխուն ճարն է:

Կէսէն աւելին անցեր էր. իջեւանին մէջ ալան-թալանը սկըսեց. կիներ, այրեր տկար դիմադրութեամբ մը չեն թողուր, յափշտակողներուն ձեռքէն կը քաշեն, բիրը կ'իջնէ գլխուն, թեւերնուն, լաց, կոծ, վայնասուն: Մենք ասդին կը ճմլուինք, կ'ողնկըտանք, ձեռքերնուս բան չկար: Աւարը խլողը գիւղին ճամբան բռներ կ'անցնի. շատերու սայլերու եզերն ալ կը տանին. ոլով կը հարկադրուին ձգուած գոյքերէն, ուտելիքներէն իրենց տարողութեան չափովը առնել գետէն անցնիլ: Թալանող ու թալնուող կը հեռանան իջեւանէն. մի քանի հիւանդներ մնացեր են, ճար կը փնտռեն. ո՞վ կը նայի անոնց:

Բազմամեայ ուսուցիչ խեղճ Սիմոն Թնկռեանն ալ կողոպտեր են, կնոջը հետ զաւակներուն ձեռքէն բռնած, մինչեւ կէս-մէջքերնին ջուրերու մէջ կ'անցնին ասդին:

Ինքզինքնիս կը գտնենք, կ'ամփոփուինք, կարաւանը կը շըտկըւի ճամբու երկայնքին:

Ճամբան աստիճանաբար կը բարձրանայ. բայց ոչ այնքան դժուարանցանելի: Լեռնային երկրամաս մըն է որ կ'անցնինք. ճամբուն եզերքները գնդակահար եղած դիակներ, ընդհանրապէս պառաւներու, հիւանդներու. հոտեր, լըպորեր, նեխահոտը բըռներ է օդը: Ժանտարմաներ երբ տեսնէին մէկը որ պարտասած կամ հիւանդ, ճամբան չպիտի կրնայ շարունակել. վար կ'առ–

նէին, գնդակահար ընելով կը ձգէին… տառապանքը կարճեցընելու համար:

Մեր կարաւանէն ալ Կուտ-Ստէփ անուն անդամալոյծը այսպէս գնդակահար ըրին:

Կէսօրին մարգագետին մը կ՚իջեւանինք. պաղուկ-պարզուկ ակեր. ջուրէ չենք նեղուիր:

Կը շարունակենք ճամբան. տեղ տեղ լեռնամէջերը ափ մը սափարակի վրայ արտ ըրեր ցանք են ցաներ. գարին հասեր, քրդուհիներ տեսակ մը փայտեայ չարժուն խաղերով ձեռնոց դրած բոքաղ կ՚ընեն. այնքան բուտ-կարճ է որ մանգաղ չի բանիր: Երկրագործութիւնն է որ ծաղրէն կոր կ՚ըսեմ. հեղ մը մըտքիս առջեւ կը պատկերանայ Սեբաստիոյ ցորենաշատ դաշտերը. մարդահասակ առատ հունձքով ծածկուած, կ՚ալէծփի զէտ ծով. Հայ գեղջկուհին տիտան հասակովը, թեւերը սօթթած, փէշերը մէջքը զարկած, ըմբիշի մը պէս կը փարտէ մանգաղը, գերանդին, արտին մէկ ծայրէն միւսը կը բանայ լաքերը, մինչ ընկերները խորոմները կ՚որնեն, դէզ կ՚ընեն. արհամարհելով արեւուն նետահարող ճառագայթները: Ա՜հ. հիմակ հոն այդ հացալից, բարելից դաշտերը անապատային մահացուցիչ խոր լռութիւնն է որ կը տիրէ:

ԺԳ.

ՍՊԱՆԴԱՐԱՆԷ ՍՊԱՆԴԱՐԱՆ

ՀԱՍԱՆ-ՉԷԼԷՊԻ ՓՈՔՐ-ՀԱՅՔԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍՊԱՆԴԱՐԱՆԸ.— Սեբաստիա-Խարբերդ խճուղիին վրայ քրտաբնակ մեծ գիւղ է. միւտիրլիկ, սուրհանդակի եւ ճամբորդներու կայարան. Սեբաստիայէն 30 ժամ. ուր կը հասնինք մեր ելքի տասնեւհինգերորդ օրը:

Հոս պիտի բանանք փակագիծ մը. մինչեւ հոս — Հասան-Չէլէպի — ճամբու ընթացքին մասնակի սպանութիւններ էր որ տեղի կ՚ունենային: Երըլխի եւ Քէօթիւի խաները, ինչպէս տեսանք, միայն կարեւոր անձերը, երիտասարդներ, մտաւորականներ կ՚սպանէին. դրեթէ սահմանափակ թիւով մը՝ 50-60-ական:

Հայաջինջ քաղաքականութեան դժոխային ծրագրովը կ՚անխորոշուած էր թէ՝ տարագրեալներու կարաւանները ի՛նչ ճամբաներով պիտի երթային, եւ թէ այդ ճամբաներուն վրայ Հայ արու արմատին զանգուածային ջարդերու մասնաւոր վայրերը— սպանդարանները — ո՛ր տեղեր պիտի ըլլային:

Չգիտենք, ի՛նչ հեռատեսութեամբ, եւ թերեւս իւրաքանչիւր տեղի կառավարութիւնը ապագայ հաւանական պատասխանատուութենէ խուսափեցնելու մտօք, բայց ա՛լ աւելի, ապագայ հետախուզութիւններու առջեւ տարագրելոց հետքերը մոլորեցընելու դիտումով, ընդհանրապէս տեղւոյ մը տարագրեալները՝ իրենց պատկանած վիլայէթի սահմաններէն ելլելէ վերջ էր որ, միւս վիլայէթի մասնաւոր սպանդարանները կը տարուէին կ՚սպանուէին: Այսպէս, Սամսոն–Ամասիա–Թոգատի կարաւաններուն այրերը Շար–Գըշլա առնուած ջարդուած են. Կարնոյ Գ-րդ կարաւանի այրերը Քէմախ տասանորդուելէ վերջ, մնացեալները Զէյնալի սարը առնուած ջարդուած են. Երզնկայէն, Բալուէն ելլող կարաւանները ջարդած Արածանի լեցուցած են. Երզնկացի մայր մը եւ աղջիկ մը միայն տեսայ Հալէպ հասած. Չնգուշի կարաւանները ջարդած՝ Տուտան ըսուած անդունդը լեցուցած են. Տրապիզոնը ջարդած են Կիւմիւշխանէ. Կայծակ Արապեանը միայն հասած է բուն Հալէպ: Կեսարիոյ այրերը՝ Կէմէրէկի մօտերը: Եօզկաթի Առաջնորդին հետ 300 այրեր Սեբաստիա ղրկուած եւ Գարտաշլարի ձորերը — Տաշլը–Տէրէ սպանուած են. Սեբաստիոյ Ամէլէ–Թապուրիի 2500 տղաքը Շար–Գըշլայի ճամբուն վրայ Գայա–Տիպի ջարդուած են:

Մէկ վիլայէթէն միւս վիլայէթը վալիները, մութասարիֆները իրենց տեղին նշանաւոր հայերը ու կարաւանները մէկզմէկու ղուրպանցու կը ղրկէին: Մեր բորենին Մուամմէր — հռչակաւոր՝ իբրեւ ամենակատաղի եւ արիւնախանձ թշնամի հայերու — նոյն Մողոր–Բահադական պատիւին արժանացած է բազմիցս: Ճամբան քիւրտ պէկեր, քիւրտեր, կարաւան մը զարնել, կողոպտել, առեւանգումներ ընելէ վերջ, այլեւս յղփացած, մնացեալներուն կ՚ըսէին. Հայտէ՛... ձեզ ալ Արաբներուն ղուրպանցու կը ղրկենք. քիչ մըն ալ անոնք թող զարնեն–ձգեն, առեւանգեն:

Վերջապէս Թուրքիոյ անիծապարտ սահմաններուն մէջ չգտնուեցաւ իսլամ տարր մը որ անբաժին մնար Մեծ Աւարէն. չմասնաւորէր մեծ կողոպուտէն, ոճրագործ ձեռքը չթաթխէր Հայ անմեղ արիւնը. չառեւանգէր չը գերեվարէր ծաղկատի Հայուհիներ, պարման մանուկներ: Հապա գիշակեր Թռչուննե՞ր, սեւ ագռաւնե՞ր, չարագուշակ բուե՞ր, անապատի անգղնե՞ր, բարձրագիր ժայռերու արծիւնե՞ր, վայրի գազաննե՞ր, շունե՞ր, չնագայլե՞ր, գերեզմանափոր բորենինե՞ր, ամե՛նքը, ամե՛նքը յղփացան, սրտքղեցան հայու արիւն լափլիզելէն, միսը յօշոտելէն, ոսկերքը փշրելէն։

Բայց չշեղինք, դառնանք մեր ըսելիքին։

Ընդհանրապէս այս սպանդանոցները ընտրուած էին շա՛տ ամբաւարիկ տեղեր — անմատչելի լեռնամէջեր, աղամորդու ոտք չի կոխած խորունկ ձորեր, երկրաշարժէ, հրաբուխէ բացուած անյատակ անդունդներ, մթին ալքեր, մեծ գետերու խորխորատներ, գահավէժ ժայռեր, սառնարաններ, ճախնուտներ, լճակներ, մթին անտառներ։

Սպանդանոցի մերձակայ գիւղի կամ տեղւոյ վայրագ խուժանին գործադրել կուտային սպանդը· եկէ՛ք, ձեր հայրերը, ձեր զաւակները պատերազմի մէջ սպաննողները գերի բերեր ենք, եկէ՛ք, դուք ալ զանոնք ջարդեցէ՛ք· ձեր վրէժը լուծեցէ՛ք, սրտերնիդ պաղեցուցէք, ըսելով։ Գործադրութեանը կը հսկէին ժանտարմաներ, տեղւոյն կառավարիչը, փօլիս գօմիսէրը, Իթթիհատէն ներկայացուցիչներ, գիւղապետները։

Սպանութիւնները կը կատարուէին խիստ մարդախոշոշ եղանակով· մանգաղներով, նաճախներով, մահակով, կացինով, սըրածայր ձողերով, սղոցով։ Խեղճ զոհերը ինքզինքնին բարեբաղդ պիտի համարէին, եթէ գնդակով մը սպաննուէին, ո՛րքան կ'աղաչէին եղեր անխիղճ դահիճներուն՝ գնդակով մը մէկ անգամէն սպաննել զիրենք· բայց այդ իսկ կը խնայէին· մէկ գնդակին 2 ոսկի գին ուզելով։ Ժամերով կը տուայտէին, կը տապլտկէին, կը չարչըրկուէին արեան ճապաղեաց մէջ, ահռելի հորնդիւններով, ոռնումներով, ղալարումներով։ Զոհերուն զգեստները, վրանուն եղած դրամ, ժամացոյց կը բաժնէին ջարդարարներուն, իսկ արընոտ չուվանները կը դարձնէին կարաւան տէրերուն։

Հասան-Չէլէպի ալ Սվազի վիլայէթէն դուրս, Խարբերդի վիլայէթին հողին վրայ սահմանուած էր Սեբաստիայէն եւ Փոքր Հայքէն եկող կարաւաններուն էրիմարդոցը սպանդարանը ըլլալու։

Տեսանք որ Սեբաստիոյ ընդհ· բանտարկութեան օրը մօտ 5000 հոգի բանտարկուեցան· ասոնցմէ դուրս դեռ շատ էրիկմարդ մնացած էին տուները։ Տեղահանուած 15 կարաւաններէն իւրաքանչիւրին հետ առնուազն 300–500 երիկմարդ կը գտնուէր, ասոնց մեծագոյն մասը Հասան-Չէլէպի առնուած-սպանուած են — որով այդ դժոխըմբեր տեղին անիծապարտ, անյիշատակելի անունը այնքան անբաժանելիօրէն կապուած է Սեբաստիոյ բռնագաղթի պատմութեան հետ: Հասան-Չէլէպիի անունը վերապրող մէն մի Սեբաստացիի արիւնած սրտին վրայ անմարելի կրակ մը, լերդը ծակող հրաշէկ դամ մը եղած է:

ԺԴ.

ԱՆՑՔԵՐ Ի ՀԱՍԱՆ-ՉԷԼԷՊԻ

ՄԵՐ. ԿԱՐԱՒԱՆԻՆ ՄՈՒՏՔԸ.— Ա՛լ եկած-հասած ենք, խորունկ, լայնարձակ ձորի մը գլուխը կը գտնուինք. երկու կողմանց բարձրադիր լեռներ, կողերուն վրայ սարաւանդներ, դարաւանդներ, տեղ տեղ դարիի բսատ հունձքով ծածկուած. եզներ, կենդանիներ կը կրծեն լերկ կողերը: Ձորին գլուխը եւ դէպ ի վար, ցածկեկ, անշուք տուներ: Աջէն ձախէն ուղխինահոս ջուրեր կը ջրվէժեն վար. վայրէջքը ցից է, բաւական վտանգաւոր. սայլերը կ՚արագեն: Եզները կը դթահին: Կը մխրճինք ձորքաշը. ձորերու ոլորապտոյտ փէշերէն կը դառնանք դարձդարձիկ. ձորը ամբողջութեամբը դեռ չէ պարզուած մեր առջեւը: Բազմամբոխ վայրի մը խուլ աղմուկը, անորոշ ձայներու հետ կը զարնէ մեր ականջներուն. կ՚ըսես հսկայ մեղուանոցի մը մօտերն ենք. կը մակաբերենք թէ գաղթականներու մեծ բազմութիւն մը կայ հոն:

Աչքս չորս կողմն է. մէկը հանդիպի՞, մէկը կը տեսնե՞մ: Ճամբուն մէկ պտոյտն ալ կը ձկենք: Առջեւնիս կ՚ելլէ մեր վարժարանի աշակերտ պատանին Սեպուհ Լուսարարեան. լսելով որ մօրաքոյրը մանկապարտիզպանուհի Տիկին Մանիա մեր կարաւանին հետ է, դիմաւորելու եկեր է: Անձկագին կը հարցնեմ կացութիւննին: Բան չի կայ. մի վախնաք կ՚ըսէ. առտուն հայրս եւ 5–6 երիկմարդ ժողովեցին բանտարկեցին, բայց վերջէն միւսերը թող տուին զիրենք:

Քիչ մը կը սրտապնդուինք:

Ա՛լ իջած ենք ձորամէջ. խաներ, խանութներ, Սամսոնցի, Ամասիացի, Թոգաթցի գաղթականներէ կը հանդիպին աչքիս, կիներ են։ Կը յառաջանանք․ ճորը ամբողջութեամբ կը պարզուի մեր առջին։ Մէջտեղէն աղտոտ ջուրի գետակ մը․ աջ կողին վըրայ զետեղուած են տարագրեալներու խառնիճաղանճ մեծ բազմութիւն․ իւրաքանչիւր տեղացի առանձին բաժիններով, Սեբաստացիներ, գիւղացիներ, Թոգաթցի, Ամասիացի, Սամսոնցի, զատ զատ։

Արտակարգ իրարանցում մը կայ սակայն իջեւանին մէջ․ լաց, կոծ, պոռչտուքներ, սուր ճիչեր… Քիւրտ վայրագ չէթաներ, ծուռ թուրերը շողացնելէն, իջեւանը տակն ու վրայ կ՚ընեն։ Բիրեր, խարազաններ կ՚ելլեն–կ՚իջնեն․ կիներ խելայեղ կը փրուին․ անկողիններ, բեռներ կը քակեն–կը քրքրեն, կը նետըռքեն, ամէն կողմ կը խուզարկեն։ Կիներու, աղջիկներու լաչակը քաշեն–բզքտեն, ուշի ուշով կը նային, կը քննեն… Էրիկմարդ, պատանի, մանուկ իջեւանին մէկ կողմը կը հաւաքեն․ մէկ կողմանէ ալ այդ հաւաքուածները խմբովին առեր կը տանին։

Բանը այլ է, կ՚ըսեմ։

Խումբերէն մէկը մեր կուշտէն կ՚անցնի․ բոլորը մեզի ծանօթ քաղաքացիներ են․ մեզմէ առջի կարաւանին — Պէքմէզենց–Սօխախի այրերն են․ Նոր Արեւենց սեղանաւոր Ահարոն աղան․ անոր եղբայրը, Պէքմէզենց Կարօն, տղան, Տէր–Գաբրիէլենցմէ, Լուսարարեան Ձիլ–Օհան վարպետը եւ այլք բազումք։

Տագնապած՝ կը հարցնեմ այս վերջինին․ Օհա՛ն աղբար, ի՛նչ է աս․ ի՛նչ կ՚ըլլանք կոր, ո՞ւր կը տանին ձեզ։— Պապամ վարժապե՛տ, սպանդանոց տանին կոր, սպանդանո՛ց… կը պատասխանէ խնդումերեսով մը, վաղն ալ կարգը ձերն է, աչքդ բա՛ց…։

Սեպուհ որ քովս էր, հօրը այս խօսքերը լսելուն, քովէս մէկ մ՚ալ կ՚անհետի, կծիկը կը դնէ․ ո՞ւր պահուեցաւ, թէ ինչպէ՞ս իր ալ օձիքը ձեռք տուեր եւ ի վերջոյ սպանդէն ինչպէ՞ս դուրս եկեր է, թողունք որ վերջէն ինք պատմէ։ Քիչ մ՚ալ կը յառաջանանք, գիւղացիներու իջեւանէն քանի մը պատանիներ եւ չորս ծերուկ ժողվեր կը տանին, խորսանացիներ են, կը ճանչնամ զիրենք, Թախիծը դէմքերնուն կը կաթէ… արմով–դարմով անճիտեցին գիւղացի արու արմատը, հոս ալ սա չորս հալուորին իջեր առեր են…։

Հակառակ անոր որ այս ահաբեկիչ իրականութեան առջեւ *բուխ սիրտս պիտի փլէր–փղըձկէր, հոգեկան բուռն յուզումէ աչքերս կալ–կալ եղած՝ արցունքներ գետահոսան պիտի իջնէին, ինքզինքս առջի օրերէն շատ տարբեր կը տեսնէի․ Օհան վարպետի խօսքերը -- մահը ժպտադէմ ընդառաջող եւ զայն հպարտօրէն արհամարհողի իբրեւ վերջին կտակը — իմ մէջս յանկարծական*

ՍԵՂԱՆԱՒՈՐ ԱՀԱՐՈՆ ԱՂԱ ՆՈՐԱՐԵՒԵԱՆ
Հասան–Չէլէպի սպաննուածներէն․ մօրուք ունենալուն պատճառով քահանայ կարծած եւ սպաննած են։ Գրքիս հեղինակին՝ Կ. Գաբիկեանի աներն է։

փոփոխութիւն մը յառաջ բերին․ բարոյական կորովի ջլատումս փարատած էի այլեւս։

Հոգեբանական երեւոյթ մըն է սա․ մարդ հեռուէն վտանգը լսել–տեսնելով՝ կը սահմռկի, կ'ահաբեկի, մահերը կը մատնըւի, բայց երբ կուզայ ոտքով–ձեռքով մէջը կ'իյնի, վտանգի այդ ահաբեկումը ա՛լեւս իր սուր հանգամանքը կը կորսնցնէ․ մարդ անձնատուր կ'ըլլայ հոսանքին․ ո՞ւր կը քշէ — Թո՛ղ քշէ ուզած տեղը, կ'ըսես, մահն իսկ կ'արհամարհես:

Այս բոլոր անցուդարձերու ատեն եթէ մեզի համար կար պզտիկ բարեբաղդութիւն մը, մեզի բնաւ ուշադրութիւն չընելնին էր․ ի՞նչ կրնայինք ընել, եթէ տաքը–տաքին — իբրեւ բարիեկիս — մեր ալ թեւէն բռնէին, առնուած այդ էրիմարդոց խումբին խառնէին: Բայց չէ, մարդիկը այդչափ ալ վիճակէ չհասկըցող չեն․ գէթ այս մէկ օրը մեզի հանդիստ մը պիտի շնորհեն․ չէ՞ որ վաղն ալ կարգը մերն է․ Աստու օրը չի հատնիր կոր հա՛... աճապարելու ի՛նչ տեղը կայ:

Կ'առաջնորդուինք իջեւանին պարապ մնացած մէկ մասին վրայ․ սայլերը կը քաշենք վեր․ եզները կ'արձըկենք․ բեռները վար կ'առնենք, կը զետեղենք: Շատ խոնջած ենք․ մէջքս–բէճքս կոտրտեր է․ թիկունք կուտամ բեռներուն․ սիրական սիկառս կը պլլեմ, ընկողմանած, լիաթոք կը քաշեմ․ վրաս վայրկենական հիպնօթիք վիճակ մը կուգայ․ հեղ մը վերէն վար ձորը աչքերովս կը չափեմ–չափչըփեմ, կը նայիմ, ընծի անծանօթ տեղ մը չէ ամբողջ իր վայրի տեսարաններովը, կարծես հեղ մը եկեր պըտըտեր եմ... Ու յանկարծ միտքս կուգայ տարի առաջ տեսած ահաւոր երազներուս շարքը․ այո՛, յերազի տեսած ձորս է․ ճիշդ ու ճիշդ նոյն վայրը․ կը խելաբերիմ, ինքզինքս կը ժողվեմ, արդեօք յերազիս այս ձորէն ողջ դուրս եկա՞յ թէ չէ․ այդ կէտը շատ տարտամ կը գտնեմ... Բայց կը մտաբերեմ, երազներուս շարքը դեռ շատ երկար է, հսկայ լեռներ պիտի բարձրանանք, անդունդներէ պիտի անցնինք, մեծ գետեր պիտի ճեղքենք, անապատներ պիտի թափառինք, նոր նոր աշխարհներ, անծանօթ երկիրներ պիտի տեսնեմ, այլազան ազգութիւններու, մարդերու մէջ պիտի ապրիմ․ Գերմանիոյ պարտութիւնը, Ռուսիոյ քայքայումը, ոճրապարտ Թուրքիոյ բաժան–բաժան ըլլալը պիտի տեսնեմ, եւ վերջապէս ԱԶԱՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԻՏԻ ՈՂՋՈՒՆԵՄ․ Եւ տակաւին շատ ու շատ երկար է այդ շարքը, թերեւս շատերու ծիծաղելի գայ եւ անհաւատալի, ինչ որ իմ հոգս չէ․ ես ալ ծիծաղողին վրայ կը խնդամ:

Մինչ այս, ընտանիքս գնացեր էր ջուր բերելու․ քամուած մածուն տորբեց․ ընկերս Խազար աղբօր հետ գլխնուս վերուցինք, կուշտ–կուշտ խմեցինք․ էրած սրտիկնիս հովահրեցաւ–զովացաւ, կարծես լուսինկայ ցաթեց փորերնիս: Քիչ մը զօտեպնդուած–կազդուրուած, մեր գլխուն ճար մը կը խորհինք․ բաղդին ձգել *չըլլար. ժամանակը դեռ կանուխ է. կրնայ ըլլալ գան մեր կարաւանին ալ այրերը ժողվեն. լուր կ'առնենք որ Խազար աղբօր Խարասանայ գիւղացի անկրանքը մեր մօտը գիւղացիներու իջեւանը կը գտնուին, կ'որոշենք հոն երթալ պահուիլ, քանի որ հոն արդէն խուզարկուած–լմնցուած էին:*

Կնոջս կ'ապսպրեմ իրիկուան տաք կերակուր մը պատրաստել. տասնըհինգ օր է բերաննիս տաք ջուր մը չենք առած. մենք Խազար աղբօրը հետ կ'երթանք անկրանցը մօտ:

Զօքանչը, զօքանչհարսները, քենիները մեզ տեսնելնուն, կարծես զունդ մը լոյս կ'իջնէ գլխնուն. փղձկած՝ Խազար աղբօր ձիտը կը պլլուին, կ'ողջագուրուին. սրտիկնին հնոց մը ըլլա՜ր. օ՜ֆ, որ կ'ըսեն մուխը գագաթնուն կ'ելլէ. Թեւաթփած թռչուններ եղկելիները: Կը պատմեն գիւղին աղեկտուր անցքերը, Պուրնազի ձորին մէջ կտրիճներուն կոտորումը: Գիւղին աւերումը, ճամբու ընթացքին պատահածները, վերջապէս հոս ալ իրենց չորս ծերունիներու իջնել առնելնին...: Գեղջկական հիւրասիրութիւնը չեն մոռցեր. իրենց պաշարի չօթերէն ծալ–ծալ կը հանեն. պանիրով կուտենք կուռ ու կուշտ: Սայլին թափքին ներքեւ կը կծկտինք. սաստիկ խոնջած ենք. պատմածներն ալ մեր վրայ կ'ազդեն, մրափնիս կը տանի, խորունկ քուն մը կը քաշենք:

Իրիկուն եղեր էր. մինչեւ այդ՝ բան մը չէր պատահած. կը դառնանք մեր տեղը. վաղ առտու կրկին հոս գալու կարգադրութեամբ: Իրիկուան կերակուրնիս եղեր էր, Սեբաստացիներու համբաւաւոր սու–պէօրէկին–դըդմած ապուրը: Ընտանեօք սեղանի չուրջ վերջին բոլորելնի՞ս պիտի ըլլայ:

Լուսնակը կամար կապեր, ձորին վերեւ լերան քթէն վեր բարձրացեր էր. դալուկը դէմքին, դեղնութեան բռնուած ըլլար. մեզ դիտել–լրտեսելու կուգայ. քիչ մը վերջ ալ անդին լուռ հանդիսատես պիտի ըլլայ բոլորներնուս հրճուանքին: Բանաստեղծներու, խեւկարու սիրահարներու բերանը լեզու դնող սա լուսնակը երկու տեղ միայն չատ սիրեր եմ. Հայր Ալիշանի «Ո՞նց զառ»-ին եւ Գամառ–Քաթիպայի համանման գիւղաներգութեանը մէջ. Երկուքին ալ պայծառութեամբ ծայրէծայր գոց ըրեր էի: Անհաշտ եմ անոր — լուսնին — հետ, անբացատրելի ատելութիւն մը, անախորժութիւն մը ունիմ անոր հանդէպ, ա՛լ չգիտեմ, անո՛ր համար որ ան — մահիկը — անպատիւ պղծութեան ծնունդ Նէոր–զանիը կը խորհրդանշէ, եւ առաւելապէս Թշնամին՝

Քառաթեւեան լուսացնցուղ ՍՐԲՈՅ ՆՇԱՆԻՆ։

Անկողնիս վրայ երկնցած, սեւ մտածումներու մէջ թաղուած եմ։ Ժամը 3-ին մօտ է. դիմացի սարին ետեւէ հրացանի երկու խուլ պայթիւն կը լսեմ. հեղ մը կը զահանդիմ. անձս ի վրաս փուշ-փուշ կ'ըլլայ. ի՜նչ պիտի ըլլայ արդեօք. բայց ի՜նչ հարկ հեռուները երթալ. անմիջապէս միտքս կը կաթէ, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ ցորեկուան առնուած էրիկմարդերն են որ սպանդանոց տարած են։ Երբ սպանդանոցին կը մօտենան, կալանաւոր զոհերուն ընկերացող ժանտարմաները երկու ձեռք զէնք կը պարպեն, իբրեւ կարգախօս, ազդանշան. հոն պատրաստ կեցող դահիճները իսկոյն կը հասկնան թէ զոհերը բերուած են. իրենք յառաջ կուգան, կապերը կը քակեն, մերկացնեն, կատաղաբար կ'սկսին սպանդին։ . . . .

Ահա այս բանն է որ տեղի կ'ունենայ սա ժամուն. ի՜նչ պատուական հոգիներ է որ դիտապաստ կ'իյնան, կը հնձուին կացինի, նաճախի հարուածներուն տակ. կը տապլտկին արեան ճապաղիքներու մէջ, եւ անոնց տէրերը ասդին կը տապկուին. կը ճենճերին անմարելի կրակներու մատնուած։

Գլուխս ափերուս մէջ առած, բուռ-բուռ մազերս կը փետտեմ— խենթենալը բան մը չէ՛. լեռներն ալ չեն կրնար քաշել-տանիլ այս անտանելի ցաւերը։

Ըղեղս ամբողջ հրդեհուած է. միտքս պաշարուած հազարումէկ խորհուրդներով մէջներնուն ընկղմեր մնացեր եմ. ամանէ աման կը չափեմ-չափկրտեմ՝ մէկին մէջ չեմ կրնար մէյնեցընել։ Օհան աղբօր բածին պէս վաղ առտու ալ կարգը մերն է։

Կինս կը հասկնայ հոգեկան տաղնապալից դրութիւնս. թէեւ ինք ալ խորապէս վրդովուած, կը ծածկէ իր խռովքը. սիրտ կուտայ, կը մխիթարէ, իրիկուան առտուան Տէրը կայ, կ'ըսէ. լուսը գայ, բարին ալ հետ։

«Լուսը գայ, բարին ալ հետ». կնոջ տուած խօսքէն, խորհուրդէն մէկը բռնէ, կ'ըսեն. աս խօսքը կարծես ընծի թեթեւութիւն մը կուտայ. պայպարինութիւնս կ'առնամ. Աստուած մեծ է, կ'ըսեմ. ծածկոցս գլուխս կը քաշեմ։

ՈՏՆԱՄԱՆՍ ՓՈԽԱՆ ԸՆԾԻ ՍՊԱՆԴԱՐԱՆ.— Թէ՛ ինչպէս քունս տարեր էր, եւ որչափ ինչ քնացեր, չգիտցայ, նայեցայ դէմ-լուս է. պառկած տեղէս կը շիտկիմ, շուտով սիկառ մը պըլլեմ, կը վառեմ, կուշտ-կուշտ կը քաշեմ. նիքօթինը հեղ մը թոքերուս բարեւ կուտայ․ ճակատս կը շփեմ, յիշելու համար ի՛նչ երազ տեսայ․ չէ՛․ միտքս բան չի դար․ կը նեղանամ ես ընծի։ Կինս ալ արթնցեր նստեր է․ կը նայիմ Խազար աղբարը չկայ․ ո՞ւր գնաց, կը հարցնեմ․— Կ’երեւայ աներանցը մօտ, կ’ըսէ։ Է՜․․․ պէտք էր ընծի լուր տար, վայրկեան մը կը տատամսիմ․ ես ալ երթա՞մ թէ չէ։ Կը խորհիմ, մէկ մարդը պահուիլ աւելի հեշտ ըլլայ․ անիկա փեսանին է․ թերեւս ընծի համար դժուարին․ մի գուցէ իմ պատճառովս ան ալ երեւան գայ, բռնուի, եւ յետոյ, ի՛նչ երաշխաւորութիւն թէ գիւղացիներուն իջեւանն ալ չխուզարկեն։ Կ’որոշեմ չ’երթալ․ բայց մեր տեղն ալ մնալ չըլլար։ Հեղ մը դէպ ի վեր ձորին կողերը աչքէ կ’անցնեմ, կը չափեմ-ձեւեմ, սարաւանդներուն մէջտեղերը ցած տեղեր, ձորակներ շատ են․ խոշոր քարեր, ժայռի կտորներ ալ ցանուցիր․ երթալ այդ տեղերը ապաստանիլ կը նախընտրեմ․ երկու գրպաններս իւղալի պաքսիմաթ կը լեցնեմ․ քիչ մը պանիր, էշը կը քակեմ, պախուրցէն բռնած արածելու պատրուակով պիտի հեռանամ նշանակած տեղս․ կը նայիմ, ոտնամանս չկայ, ի՞նչ եղաւ կը հարցնեմ։— Խազար աղբարը հագաւ գնաց կ’ըսէ, իր չարուխը չորցեր կըռստիկ եղեր, ոտքը զարկեր էր։ Գուլպայով բոկոտն կ’երթամ․ էշը թող կուտամ որ արծի․ ընծի պէս ուրիշներ ալ նոյն խելքը ըրեր եկեր են․ կամ, հետզհետէ կուգան․ խումբ մըն ալ Թողամցի բօշայի կնիկներ եկեր էշերը կ’արածեն․ արեւը ծար տուեր էր արդէն․ ձորակին մէկին մէջ քարի մը ետեւ կը պառկիմ․ միւս էրիմարդոցն ալ նոյն խորհուրդը կուտամ․ ձեռքերնիս սրտերնուս վրայ է․ վայրկեանէ վայրկեան աչքերնիս դէպ ի իջեւանն է․ կը դիտենք հեռուէն։

Տագնապը ծայր տուած է իջեւանին մէկ ծայրէն միւսը․ երէկի երեւոյթն է որ պարզուած է․ սուսերամերկ գազանաբարոյ քիւրտեր կրակը կը լեցնեն կոր իջեւանը․ էրիկմարդերը հաւաքեր խումբ խումբ կը տանին վեր։ Կուրծքերնիս կը ճնշուի․ Կարծես շունչ ալ չեն կրնար առնել․ մահը ամենուս դէմքին վրայ նկարուեր է․ կենտնտող-կենտնմահերու մատնուած ենք։

Շատ չանցնիր․ նայիս ուսկից էր, ուսկից չէր, քիւրտ-չէթա մը, սուրը մէկ ձեռքը, րէվօլը միւս ձեռքը, հոգէառ քօր-դըրողի մը պէս տնկուեցաւ վերեւնիս։ Հա՜, կեավուրներ, դուք հո՞ս․․․ ժանտարմաներ, չէթաներ ձեզ չի տեսա՞ն, դուք հոս պահուի՞ք, ելէ՛ք նայիմ․․․։

Օձիքը ձեռք տուինք. ոտքերնիս ջուր կ'իջնէ. 7–8 մարդ կայինք. կ'ըյնինք առջեւէն. մէկ քանիներու քակը կ'առնէ վրանուն, ես ալ մեր իշուն պախուրցէն բռնած կը հետեւիմ գլխիկոր: Սարէն դէպ ի վար կ'իջնենք. իջեւանէն կիներ մեր ալ բռնուիլը տեսնելով կ'աւաղեն. էշը հոն մէկու մը կը յանձնեմ որ մեր տեղը տանի: Շուրջս կը նայիմ, կրնա՞մ արդեօք մարդուն աչքէն խուսափիլ, իջեւանը տեղ մը մտնել. հնար չկայ. մէկ քանի քայլ եւս, ա'լ մահուան ճամբան բռնած ենք:

Այսպէս պիտի չըլլար.

Ես օձիքս ձեռք չպիտի տայի.

Խուսափելու ի՞նչ պատրուակ կրնայի ստեղծել.

Ի՛նչ ընեմ, ի՛նչ հնարք խորհիմ...:

Միտքս կը խաչաձեւեն. կը զակզիկեն այս բաները: Կը նայիմ մարդը այնքան խիստ չի վերաբերուիր հետերնիս, կրնա՞մ իրեն այս տրամադրութենէն օգտուիլ:

Զորին մէջտեղի ջուրէն պիտի ցատկենք, որ միւս կողմի ճըլղայէն դէպի վեր բանտը երթանք:

Հետիններս ցատկեն–կ'անցնին.

Երբեմն աննպատակ արարք մը, անիմաստ խօսք մը իր յաջող արդիւնքը կ'ունենայ եղեր:

Ես ալ կրնայի ցատկել, բայց չըրի. գուլպայով–մուլպայով մտայ ջուրը, աքլիս–սրընքլիս թրջեցաւ. Ջուրէն դուրս ելած՝ խօթիլըւեցայ. դարձայ մարդուն. քիւրտի մը Թուրքերէն խօսելու կլոր–մլոր չեչտովը ողորմուկ, թրջած ոտքերս ցոյց տալով՝

Աղա՛, կէտէմ դէճէվրէմ կէյինէմ կէլէ՞մ մը. կ'ըսեմ.

Մարդը մեզ մահուան դուռը կը տանի, ոտնամանս եղեր է, չէ եղեր, ի՞նչ կարեւորութիւն. բայց կ'երեւայ ազդուեցաւ, կարեկցաբար վրաս նայեցաւ.

Կէթ տէ չապըգ կէլ, ըսաւ.

Հաւատալս չգար. բայց թէ տնտնալ կ'ըլլա՞յ. ցատկեցի իջեւանը. խառնուեցայ ամբոխին. սայլի մը ներքեւ մտայ: Մեր տեղը ո՞ւր էր, հեղ մը հոն ըյնէի՛, կ'ըսեմ. կը նայիմ ձորին կողերէն վեր. հա՛, աչքիս կ'ըյնի, մեր խեղճուկրակը, ձեռն ի ծնոտ նստեր կ'արտասուէ. բաւական մը վերօք է. մէկ–երկու ոստում. ի՛նչպէս քովը նետուեցայ, ես ալ չեմ գիտեր. խնդուն խելքը գլխէն գնաց. մտայ սայլին ներքեւ. քա՛, չուտ, վրաս ծածկէ, կ'ըսեմ, խուրճերն ալ դէմս զետեղել կուտամ:

Կը պատմէ, կիւկիմով ջուր առեր, գնացեր ճամբուն վրայ կեցեր է. էրիկմարդերուն ջուր տուեր, նայեր է մէջերնին ես չկամ. քիչ մը հանգարտեր է. Խազար աղբարն ալ մէջերնին էր կ'ըսէ. լացեր. տղաքս ձեզի ամանաթ, ըսեր է:

Խե՛ղճ Խազար աղբար. բայց ո՛ր մէկը հոգաս:

Աննշան բան մը — ոտնամանս հագնիլը, եւ բոպիկ մնալ ջուրը մտնել Թրջիլս պատճառ եղաւ որ գայլին երախէն դուրս գամ. երկրորդ անգամ ըլլալով գրողին տոպրակէն ելնիմ. բայց դեռ տեսնենք:

Չէթաներ տակաւին իջեւանին մէջն են. անկողիններ, բեռներ տակնուվրայ կ'ընեն. պահուըտողները երեւան կը բերեն. ծպտածները կը մերկացնեն:

Էրիկմարդերը երեւան հանեցէ՛ք, յանձնեցէ՛ք, շո՛ւտ, հիմայ կը կրակենք. սպառնական ձայներ կը մօտենան:

Կնոջս խորհուրդ կուտամ. շուտ, մեռելակոծ ողբ ձգէ, կուրծքիդ զարնել մազերդ փետտելէն լաց-կոծէ՛, էրիկմարդս տարին ըսելով, թերեւս խաբուին, մեզի չի մօտենան:

Յաջող կերպով կը կատարէ իր դերը:

Մեր քովինններուն վերմակներուն ներքեւները կը խուզարկեն. Մօղենց Հաճի-Քերոբ պապը կուկուզեր նստեր էր. հաւչոր կտրած, 75 տարեկան ծերունի. ան ալ կ'առնեն:

Թաքստոցէս կը ծիկլամ սրտատրոփ, քայլ մը եւս, մեզի պիտի գան. բոլորուած սուրբերուն կը կանչեմ...:

Գրեթէ առանց մեր կողմը նայելու գնացին հալածեցան...:

Կ'երեւայ կնոջս ըրածէն խաբուեցան, ազդուեցան:

Մեր կարաւանին այլերուն հաւաքումը լրացած էր այլեւս. 300-էն աւելի էրիկմարդ, պատանի, տարին լեցուցին բանտ-ախոռը: Ասոր վրայ շատ չանցաւ. մունետիկներ իջեւանին մէկ ծայրէն միւսը կը պոռան. Շո՛ւտ, որքան գաղթական կայ, բոլորը պատրաստուին, բեռցուին ճամբայ իյնան:

Քիւրտ ժանտարմաներ բիրերը ճօճելէն, խարազանները շառաչելէն, Եալլա՛հ.... կը փութացնեն:

Ահագին խուճապ ձորին մէկ կողմէն միւսը:

Մեր կարաւանէն զատ կան մեզմէ առջի կարաւանները. Ալէսի Հովտի գիւղերէն, Թողաթէն, Ամասիա-Մարզուան-Սամսոնէն 8-10 հազար հոգիի բազմութիւն մը:

*
* *

Պահ մը պիտի թողունք մեր ելքը մարդ-բորենիներու այս դժոխային որջէն, վեր պիտի առնենք մեր կարաւանի այրերուն սպանդը, ինչպէս նաեւ մեզմէ առաջ ու մեզմէ վերջ եկող կարաւաններուն այրերու սպանդները:

ՄԵՐ ԿԱՐԱՒԱՆԻ ԱՅՐԵՐՈՒՆ ՍՊԱՆԴԸ.— Թողունք որ պատանին Սեպուհ Լուսարարեան, հրաշքով իմն անկէ ազատուած ականատես մը, պատմէ զայն:

«Երբ որ մեր կարաւանը (Չէքմէզ-Սօխախի) Հասան-Չելէպի եկաւ, մեզմէ առջի կարաւանէն էրիկմարդերը առեր, կիները դրկեր էին, միայն հիւանդները կային. գետին մէջ մեռելներու դիակներ: Ծառին տակը չարիկ-չարկընկերով Սեբաստացի տըղայ մը նստեր էր, մեր վարժարանէն Հայկ. պազալի մը տղան. ականջը, քունքը ծանր հարուածով մը տրորուած, վիրաւոր. վիզին վրայ կառինի խորունկ, լայն վէրք մը. այնպէս որ շլինքը առջեւը կախուած էր. գլուխը չէր կրնար վեր բռնել. վէրքերը ջրջրկեր, նեխեր, որդերը մէջ կը վխտան. վար կը սորան. ճանճերուն, հազալը կ'իջնէ, հարուըր կ'ելլէ: Տղան մեր տեղը տարինք. կնիկները վէրքերը լուացին, որդերը մաքրեցին. դեղ դրին կապեցին: Պատմել տուինք գլխուն եկածները, մեզմէ առջի կարաւանէն է եղեր. անոնց էրիկմարդերը ժողվեր են 300 հոգի. ինք ալ մէջը հետերնին. տարեր բանտը լեցուցեր են. գիշերը բանտէն հաներ, երկ-երկուք, չուաններով կապած տարեր են լերանն ետեւ խորունկ ձորի մը գլուխը, դահիճները — նախակացին ձեռքերնին պատրաստ, սպասեր են ջարդել. կացինով մէկ մը զարկին վզին ականջին կը զարնեն եղեր, բութ կողմովն ալ ողնայարը ջախջախելով, կը գլորեն վար ձորին յատակը. տղան կապուածներուն առջին շարքին մէջ է եղեր. իրեն ալ այդպէս ականջին, վզին կացինով զարկեր, վար ձգեր են. դիակները վըրայ վրայի լեցուցեր են. տղան կիսահոգի, մնացեր է դիակներուն ներքեւ. նուաղուն, միւս օրը խելքը գլուխը վրան եկեր, նայեր է որ մարդ չկայ, սաստիկ ծարաւած, ելեր ջրի եզերքն է եկեր, ջուր խմելու:

«Մեր հասնելուն առաջին օրը անցաւ. երկրորդ օրը, կէսօրէն առաջ մեր կարաւանէն վեց հոգի բանտը տարին, որոնց մէջ էր հայրս (Լուսարարեան Օհան), Նարպէենց Աճարին տղան:

Կէս օրէն վերջը մէմուր *մըն է եկեր, ինչո՞ւ բանտարկեր էք ասոնք ըսեր, թող տուեր է: Իրիկուան ժամը 9-ի ատեններն էր, ձեր պարխանային գալը լսեցինք· մօրքուրս ձեզի հետ ըլլալուն, դէմ եկայ· քեզ տեսայ· երբ որ իջեւան հասանք, տեսայ որ մեր երիկմարդերը ժողվեր կը տանին· հայրս ալ մէջերնին էր· ընծի ըսաւ·* շուտ գնա, պահուէ, քեզ ալ չառնեն· *ես գնացի մերերուն մօտ· պահուեցայ, մինչեւ ժամը 11 ժողվեցին· լուր եկաւ թէ, բանտը մարդ ունեցողները հաց-ջուր տանին· պիտի տանէինք· վերջէն չթողուցին· սայլերուն չուվանները քակեցին տարին· իրիկունը լուր առինք որ ամենը կապեր տարեր են:*

«Միւս օրը եղաւ· առտուն նորէն սկսան երիկմարդերը ժողվել· (Մեր կարաւանի այրերուն հաւաքելնին է): Մերերը ընծի աղջկան հագուստ հագուցին· բայց նորէն վախնալով թէ կը քըննեն, տղայ ըլլալս կը հասկնան, վերմակներուն տակ պահեցին զիս: Չէթէները խստիւ կը խուզարկէին· պահուած տեղէս զիս ալ գտան· աղջկան հագուստս հանեցին· մօրաքոյրերս, մայրս սկսան լալ-ողբալ· չէթան կ'ըսէ· մի՛ լաք ձեր խաթերն համար աս տղան ես պիտի մորթեմ· աս ղըլիճը ասոր համար սրցուցեր եմ· մենք ենք ձեր ալլահը· եթէ ձեր Աստուածը ունի զօրութիւն մը թող գայ մեր ձեռքէն ազատէ:

«Զիս ալ այսպէս բռնած տարին բանտ· 300-էն աւելի մարդ կայինք, քով-քովի երկու աչք տեղ լեցուցին մեզ: Տեղերը շատ նեղ ու ցած, հազիւ 40-50 մարդ կրնայ առնել· 150ականէն աւելի մարդ լեցուցին ամեն մէկ աչքը, վրայ-վրայի, քիթ-քթի, բոլորս ոտքի վրայ· ասեղ ձգես գետին չըյնիր· վերօք երկու պզտիկ պատուհան միայն, օդը արդէն տաք, մոլը կոխեց· երթալով շունչերնիս կը նեղուէր· կուրծքերնիս կը ճնշուէր, քրտինքը հեղեղի պէս տաք տաք դէմքերնուս վրայ կը վազէր· անձնի վրանիս լոձջուրերու մէջ էր· զիրար կը հրէինք, հրմըշտկէինք, կ'աշխատէինք պատուհաններուն առջեւ երթալ· որ քիչ մը շնչենք, բայց կարելի չէր· այս շարժումներէն ախոռին հոտին, Փուշկիին փոշին կը բարձրանար· շունչերնիս ա՛լ աւելի կը նեղուէր· սոսկալի ծարաւէ ամէնքս ալ կը տառապէինք· լեզունիս բերաննուս մէջ ոնկուկ մնաց· կոկորդնիս չորցաւ· կը խեղդուէինք· սկսանք լաթերնիս հանել· շապիկ-շապկընկերով մը մնացեր էինք· շատերուն վրայ մարելիք կուգար· ուշքերնին կ'անցնէր· վերջապէս 18 հոգի նուաղեցան ինկան· ա՛լ չէին շնչեր· շնչահեղձ եղած էին:

Մեզի կից բանտ–ախոռը լեցուածներն ալ ճիշդ մեր այս վիճակին ենթարկուած էին· երկու կողմէն ալ սկսած էինք ահագին աղմուկ յարուցանել, պոռալ–կանչել, դուռը ուժով զարնել· կ'աշխատէինք խորտակել։

«Ժամը 10–ին ժամանակները եկան դուռը բացին· սուինաւոր ժանտարմաներ դուռը կեցած էին· երկ–երկուք, կարգով դուրս հանել սկսան· բայց մենք ատոր չի լսեցինք· զիրար կոխկռտելով դուրս լեցուեցանք· ուժասպառ, նուաղած կ'իյնայինք։ Ընդարձակ բակ մըն էր· մէջտեղէն արտաքնոցի աղտոտ ջուր մը կ'անցնէր· վրան թափեցանք· անյագաբար կը խմէինք։ Շնչահեղձ եղողներուն դիակներն ալ դուրս քաշեցին, քեշնելէն բերին այդ առուն, լեցուցին, վրանին չունչ, կենդանութիւն գայ ըսելով։ Ասոնց մէջ էր Հաճի Փիլոս էմմին 80 տարեկան ծերուկը։ Բակին մէկ կողմը միւտիրլիկն է· չէնքին առջեւ միւտիրը, աթոռի մը վրայ բազմեր, կապոյտ չուխայ լաթերով, վայրագ դէմքով գազան մը։ Քիւրտ պէկերը, աղաները նոյնպէս աթոռներու վրայ, բոլորտիքը շարուեր են։

«Պատին տակը մեզ քով քովի նստեցուցին· ամենքիս ալ մէյմէկ ձեռք հաց բերին տուին· մէյմէկ քիչ անուշ ջուր։

«Ժողովուրդը փորձ մը ընել ուզեց, սկսան լալագին աղաչել–պաղատիլ միւտիրին որ զիրենք ազատ արձակէ· խնայէ իրենց· Թոզաթցի մէկ քանի պատանիներ ալ կային, անոնք ալ պաղատագին, միւտիրին ոտքը կ'իյնային։ Միւտիրին սիրտը քիչ մը կակղցած կ'երեւէր· գլխաւորները յառաջ կանչեց, Ազգային Հիւանդանոցի տեսուչը Մանուկ էֆ· (Հէքիմեան), եղբայրը Միհրան եւ ուրիշներ։ Իբր փրկանք առաջարկեց որ երթան մարդգլուխ հինգական ոսկի բերեն· 15–20 հատի չափ ալ պատանիներէն — տղաքներէն զատեց, առանց փրկանքի թող տուաւ, ասոնց մէջ էին Թոզաթցի պատանիները(*)։ Փրկանքի համար գնացողները վերադարձան· ասոնց գլուխը կը գտնուէր Մանուկ էֆ·։

(*) Այս պատանիներէն մէկ քանին վերջէն եկան Գըրգ–Կէօզ մեր կարաւանին հասան։ Ասոնց մէջ էր քեռորդիս Թորան Նահապետեան, որ այժմ Եգիպտոս կը գտնուի։ Միւսները եւ փրկանք տուողները վերջէն Ժամուն–Թաղի այրերուն հետ առնուեր սպաննուեր էին։ Այս մեզի եկող–հասնող պատանիներն ալ այս անցքերը նոյնութեամբ պատմեցին մեզի։

Ընտանիքներ ընդդիմանալով մնացեր էին․ Մանուկ էֆ․ առանցմէ մաս մը դրամ հաւաքեր էր․ բերաւ յանձնեց 18–20 հոգի մը արձակուեցան։ (Ինչպէս ըսինք ասոնք ալ Ժամուն Թաղի այրերուն հետ սպաննուեր էին վերջէն)։

«Մնացեալներս մօտ 250 հոգի, երկու բաժին ըրին, մօտը երկու խաներու մէջ լեցուցին․ դուռը սուինաւոր պահնորդներ դրին․ ժամը 12-ը շատոնց անցեր էր․ լուսինկալոս էր․ խանին դրանը ճեղքերէն կը դիտէինք դուրսը քիւրտեր, որուն ձեռքը նաճախ, որուն սաթուր, կացին, Թայֆայով կ'անցնին դէպի լեռն ի վեր։ Ժամը երկուքը անցած էր․ Երկայն չուվաններ բերին․ դուռը կիսաբաց ըրած, մեզ երկուքական դուրս կը հանէին․ Թեւ-Թեւի ձիգ-ձիգ կը կապէին․ պզտիկ եղբօրս հետ մի քանի տղաքներով մենք ամենէն ետքը մնացինք․ զիս ալ եղբօրս հետ կապեցին։ Երբոր լմնցաւ, քալեցուցին մեզ տարին լեռներուն ետեւը խորունկ ձորի մը վերեւ․ այդ տեղ չի հասած մեր հետի ժանտարմաները երկու զէնք արձակեցին․ աս նշանին վրայ առաջուայ պրկուած քիւրտերը նաձախները ձեռքերնին եկան․ չորս կողմերնիս պաշարեցին, սկսան երկուքական արձակել․ մերկացընել— արդէն շատերը մերկ էին շապիկ-շապկընկերով․ դրամ կը փնտռէին լաթերուն մէջ․ կ'ըսէին դրամ տուէք, երկուքական ոսկի, որ ձեզ գնդակով սպաննենք․ որո՞ւ վրայ դրամ կայ որ տայ։ Քակուածները կ'սպաննէին, կը ձգէին առջեւի խորունկ ձորը․ Նաձախով մէկ մը վզին կը զարնէին, մէկ մը կռնակի ոսկորին, կը գլորէին վար․ ձորը ամբողջ դիակով լեցուն, նեխած՝ հոտը աշխարհք բռնած էր․ առջի օրուընէ կիսահոգի վիրաւորներու հծծիւնները, հոնչիւնները դեռ կը լսուէին։ Կապեալներուս յուսահատական աղաղակները բոլորտիքի լեռները կը թընդացնէին․ շատեր աղօթքներ կը մրմնջէին․ Երեսնին կը խաչակնքէին․ ով Աստուած կ'աղաղակէին, ջահիլներ կատաղաբար կը ջարպէին․ Էրմէնիլէր, պէյլիկ իսթիօր իսինիզ, իշթէ սիզէ պէյլիկ ըսելէն կը լեցնէին վար, մեզ հոգի մնացեր էինք․ կարգը մեզի կուգար․ հեռուէն մէկը կուգայ — Միւտիրն էր— Եկաւ հասաւ դահիճներուն ուղղեց խօսքը․ Պէն սիզէ սէօյլէմէտիմ մի՞ Բու շէօյլէսի չօճուգլարը պրագըն քէսմէյին․ մեր Թեւերը քակել տուաւ(*) խրատեց մեզ որ հախ-տինը ընդունինք, քիւրտի մը

(*) Ընդհանրապէս Հասան-Չէլէպի մանուկներուն եւ պատանիներու խնայած են։

յանձնեց մեզ որ տանի պարխանան մեր ընտանիքներուն քով: Եկանք որ մեր պարխանան ղրկած էին. Ժամուն Թաղի պարխանան եկած էր. անոնց մէջ ծանօթներուն քով մնացինք»:

* * *

Հոս կը վերջանայ մեր կարաւանի այրերուն սպանդէն ականատես վկայ պատանի Սեպուհ Լուսարարեանի այս պատմութիւնը:

ՍԵՊՈՒՀ ԼՈՒՍԱՐԱՐԵԱՆ

Վեր առնենք մեզմէ վերջ հոս այս սպանդարանը հասնող կարաւաններու գլխուն եկած անցքերը, քաղուած՝ Սեպուհի եւ այլ վերապրողներու պատմուածքներէն:

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԹԱՂԻ ԿԱՐԱՒԱՆԸ.— Մայր եկեղեցւոյ Թաղը Սեբաստիոյ հնագոյն Հայարնակ մեծ Թաղերէն մէկն է. հին ու հարուստ գերդաստաններ մեծ մասամբ այս Թաղէն են. Համախմբուած Սեբաստիոյ հռչակաւոր հոյակապ Մայր-Եկեղեցիին եւ Թարգմանչաց վարժարանին չուրջը — Զուգասզենք, Աղդար–Գարիկենք, Աղդար Յովսէփենք, Գասապլաչոնք, Շահէնենք, Անդրէասեանենք, Զատրճոնք, Սանոսենք, Փօթուխենք, Դեղնածենք, Ղազարենք, Տէր–Պապոնք, Անսուրցենք, Պալիօզենք, Փանիկենք, Հէքիմ–Պաղսամենք, Զրիկենք, Սթամպօլցենք, Ասսու–Խենթենք, Խենթ–Պէլօենք, Դարվերենք, Շամլեանենք, եւն.։

Այս թաղէն ելած են Ազգային ջոջ բարերարներ, քահանաներ, ուսուցիչներ, մտաւորականներ, ազգին գործերը վարողներ, Ազգ. գործիչներ։ Բնական էր այսքան կարեւոր թաղի մը կարաւանը — իր աչքառու էրիկմարդերովը եւ նիւթականի համբաւովը ոչ նուազ վայրագութիւններու եւ կողոպտումներու նըշաւակ պիտի ըլլար։ Արդէն յիշատակեցինք թէ Թէճէրու կիրճը զինուոր–աւազակները այս կարաւանէն հնչուն ոսկիներու մեծ գումար մը վեր առեր էին։ Եըրըխի–Խանի դարանը մեծաքանակ գանձ, հարստութիւն յանձնեցին Էմնիյէթ–Գօմօսիօնի ըսուած չէթէախումբին, եւ հոն իրենցմէ ընտիր երիտասարդներէն եւ կարեւոր անձերէն 60–70 հոգի վար դրուեցան սպանուեցան։ Հետեւաբար այս սպանդարանին մէջ ալ կողոպտումի եւ վայրագութիւններու մեծագոյնը վերապահուած էր իրենց։

Հասան–Չէլէպիէն մեր կարաւանին ելած օրը, կէս օրէ վերջ Մայր եկեղեցւոյ կարաւանն է որ կը հասնի. Սեպուհ իր պզտիկ եղբօրը հետ կ՚ապաստանի ծանօթ ընտանիքի մը մօտ։

Միւս օրը առտուն այս կարաւանին ալ այրերը կը հաւաքեն նոյն բուռն թափովը. բիրերու, խարազաններու հարուածներուն տակ. իջեւանին մէջ նոյն տակնուվրայութիւնը, ահուսարսափը, նոյն վայուն–վայնասունը. գոռում–գոչումը։ 500–ի չափ էրիկմարդ, 8 տարեկանէն վեր մանուկներ, պատանիներ հաւաքէն կը լեցնեն բանտ–ախոռները, վրայ–վրայի։

Միւտիրը բացէն սակարկութեան կը նստի, ասոնց հետ։ Թէքլիֆը–Հարպիյէի անունով մեծ գումար մը կը պահանջէ. զիրենք անվնաս թողելու խոստումով։ Վեր–վար 500 ոսկիի կը կապեն։ Մինչ դրամին հաւաքուիլ–յանձնուիլը, ժողովուրդը մէկ ծարէ կ՚սկսի ճամբայ ըյնիլ. առանց սպասելու ելքի հրամանին։ Միւտիրը դրամը գանձելէ վերջ, այրերուն մէկ մասը վար կը դնէ եւ մնացեալներն ալ կրկին հաւաքել բանտարկել կ՚ուզէ, բայց տեսնելով որ կարաւանը ճամբայ ինկեր է, եւ կեցեցնելն ալ անյարմար պիտի ըլլայ, վար դրած այրերը թող կուտայ: Զինաւորած՝ ինք ալ կ'ընկերանայ կարաւանին, ջարդարար քիւրտերու վոհմակով մը, ձեռքերնին նաճախներ, մերկ սուրեր, թուրեր:

Երկու–երեք ժամուան ճամբայ կը կտրեն, կը հասնին կիրճի մը բերանը, կարաւանը կը կեցնեն. կ'սպասեն որ ամփոփուի: Կ'սկսին այրերը ժողվել, շատ բուռն կերպով: Մէկ կողմանէ ալ սայլերու բեռներուն չուվանները կը քակեն, հաւաքուած այրերը երկ–երկուքական թեւ թեւի պիրկ պիրկ կը կապեն: Պուչախճեան Աւետիս, Աղնամազեան Նշան, որոնք երկար տարիներէ ի վեր փոլիս ու պաշտօնեայ էին. սաստիկ ծեծելով կը կապեն. կէլին փօլիս էֆէնտիլէր. կէլին քի սիզի էրմէնիլէրէ փօլիս եափանայըգ ըսելէն:

Այրերու այս հաւաքումը ա՛լ աւելի կը խստացնեն. բեռները տակնուվրայ կ'ընեն, սայլերը կը պարպեն, ամէն կողմ կը խուզարկեն, աղջիկներուն, կիներուն երեսը կը բանան, մանրակրկիտ կը նային. կնոջ տարազով շատ մը ծպտուածներ կը գտնեն, մանաւանդ մանչ տղաքներէ. ծպտուածներուն հետ ա՛լ աւելի խըստութեամբ կը վարուին: Սեպուհ ալ աղջկան տարազով, գիրկը մանկիկ մը, մէկ կողմէ երեխային մարմինը սխմէ ճչել կուտայ, միւս կողմէ թեւերուն մէջ վեր վեր նետելով խաւեցնել կ'աշխատի, ուշադրութենէ կը վրիպի:

Հակառակ այս խիստ խուզարկութեան, շատեր կը յաջողին պահուիլ, կալանաւորները 400–էն աւելի, կը տանին 10 վայրկեան անդին կը լեցնեն խան մը: Մինչեւ ժամը 12 կը տեւէ այս: Ժամը կէսին ատենները կալանաւորող քիւրտերը կուգան. կ'ըսեն. Ո՛վ որ երկուքական ոսկի տայ, վէսիգա պիտի տըրուի եւ արձակուի: Շատեր կը վճարեն. շատեր ալ թանկագին ապրանքներ, պարսկական շալեր, մետաքսեղէն, կերպասներ, գորգեր, կապերտներ կուտան, բաւական թուով մարդ կ'ազատեն: 300–ի չափ վար կը դրուին. նոյն գիշերը խանին մօտ ձորի մը մէջ ամէնը կ'սպաննեն նաճախի, կացինի հարուածներու տակ: Սպանդի միջոցին կապեալներու ամէնէն վերջինը Զօփապուրունեան Ղասպենց Մանուկը կը պաղատի դահիճին, 15 ոսկի տալ կը խոստանայ, դահիճը կը խնայէ. միասին կուգան կարաւանը, դահիճը խստիւ կը պատուիրէ միւսներուն սպաննուած ըլլալու մասին բնաւ բան մը չյայտնել. Մանուկ խելայեղ կը կանչէ. մարե՛ր, քուրեր, ոտուընիդ պագնեմ, հոգիս ազատեցէք, կեանքս 15 ոսկի պիտի գնէք. շուտ հանգանակեցէք. հասուցէք աս դրամը:

Մինչ Մանուկ իր փրկանքին ճարը ինկած է, էրիկմարդերու տէրերը վրան թափած, անձնագին կը հարցնեն իրենց մարդոց ինչ ըլլալը, ո՞ղջ են թէ սպաննուած: Մանուկ չկրնալ պատասխանել. 15 ոսկին կը վճարեն, Մանուկ կ՚ազատի:

Առտուն կարաւանը ճամբայ կը հանեն. կը քալեն մինչեւ իրիկուն. երկու վիրաւոր կուգան կը հասնին իրենց. մէկը Գաբրիկենց Օհան աղան, քիթը ծնօտը ջախջախուած(*) միւսը Լիմոնճի Մօղեան Խազարին պաճանախը, վզին կացինի խորունկ վէրքով մը: Ասոնք դիակներուն ներքեւ մնացեր են. դահիճներուն հեռանալէն վերջ խելաբերուեր, իրարու ձայն տուեր են, ուրիշ երկու հոգի ալ կան եղեր ողջ մնացած, ասոնք քալելու անկարող ըլլալով մնացեր են հոն. իրենք ճար ըրեր, եկեր կարաւանին հասեր են:

Ասկէ անդին Հէքիմ-Խանի բաժինին մէջ՝ հոն այս կարաւանին պատահածները վեր կ՚առնենք: Անցնինք Հասան-Չէլէպի միւս կարաւաններու անցքերուն:

ՍԱՐԸ-ՇԷՅԽ ԹԱՂԻ ԿԱՐԱՒԱՆԸ.— Մայր Եկեղեցւոյ թաղի կարաւանէն վերջ՝ Հասան-Չէլէպի կը հասնի Արամեան Ազգ. վարժարանի չուրջանակի պատմական Սեւ-Հողերու թաղի կարաւանը, որ է քաղաքին ամենէն վերջի կարաւանը: Ասոնց ալ այրերը չուրջ 300 հոգի, կը ժողվեն կը լեցնեն բանտ-ախոռները. կը մնան քանի մը ժամեր: Վերջէն Միւտիրը զասոնք իր ներկայութեան կը կանչէ. կ՚ըսէ յայտնապէս. Տէրութեան մեզի տուած բարձրագոյն Իրատէովը *եւ Շէյխ-Իսլամի Շէրիական* փէթվայովը *մինչեւ հիմակ ասկէ — Հասան-Չէլէպիէն— անցնող կարաւաններու արու արմատը հաւաքելով, ջարդեցինք-սպաննեցինք. ձեզ ալ նոյն վիճակին պիտի ենթարկուէիք, ձեզ ալ պիտի ջարդէինք, բայց հիմակ կայսերական ներում(*) եկած է. ձեր կեան-*

(*) Ճամբու ընթացքին ասոնք ես ալ տեսայ. երկուքն ալ առած վէրքերնուն հետեւանքովը մեռան. Գաբրիկեան Օհանին ծնօտը ջախջախուած, ջուր կամ խիւս դգալով կոկորդէն վար կը լեցնէին. վէրքերը քանկռէն եղան, մեռաւ:

(*) Ճամբու ընթացքին մանաւանդ Ֆըրընճըլար հասնելուս որոշակի զուրցուեցաւ սանկ ներում մը եղած ըլլալու մասին: Վերջէն կը խօսինք:

քը ձեզի կը շնորհեմ․ գնացէք մեր բարերար? կայսրին կենացը համար աղօթող եղէք․ միայն, կ՚աւելցնէ, ձեր մէջէն ձեր առաջաւոր անձերէն երկու հոգի ցոյց տուէք, անոնց առանձին խօսելիք ունիմ։

Մահուան սարսուռներու տակ սրտատրոփ սպասող այս եղկելիներուն վրայ Միւտիրին այդ աւետաւոր յայտարարութիւնը, ուրախութեան ո՛րպիսի մեծ տպաւորութիւն թողուցած կ՚ըլլայ, կը մնայ երեւակայել ընթերցողին։

Մինչ ասոնք իրենց մէջէ երկու առաջաւորներ ընտրել—ցոյց տալու վարանքին մէջ կը մնան, ծանօթ ներկարար Աւետիս աղա Ակինեան(**) եւ փաստաբան Տիմոթէոս Թաչճեան, յառաջ կուգան կը ներկայանան իբրեւ իրենց կարաւանի ժողովուրդին գլխաւորներ։ Միւտիրը կ՚արձակէ ժողովուրդը․ այս երկու անձերը վար կը դնէ, ու ալ չեն վերադարձուած կարաւանը։ Նոյն գիշերը սպաններ են։

(**) Աւետիս Ակինեան ծանօթ ներկարարապետ, կարեւոր վարպետ մըն էր․ բարեկեցիկ, բազմանդամ ընտանիքի հայր, նուազ ուսեալ, բայց ուղղամիտ մարդ․ անդամ էր Սեբաստիոյ Գաւառ․ Ազգ․ Երեսփ․ Ժողովին, եւ այլ Ազգ․ ժողովներու։ Ասոր որդին Յովհաննէս Ակինեան, Արամեան Ազգ․ վարժարանէն շրջանաւարտ, Թուրք կեղծ «Սահմանադրութիւնը» հռչակուելուն, Պոլիս եկաւ, Պետ․ Զինուորական վարժարանը մտաւ․ առաջին Հայ սպաներէն մին եղաւ։ Պալքանեան պատերազմին վիրաւորուեցաւ։ Այս Տիեզերական պատերազմին Էրզրում կովկասեան ճակատը կը գտնուէր։ Արարած—աշխարհը լսած է, գիտէ թէ հռչակաւորն սրիկայ Էնվէր այս ճակատին վրայ — Սարը-Գամըշ— ծանր պարտութիւն մը կրեց… ի փառս իր ձախաւերութեան․ 4000 Թուրք զինուորներ ձիւներու մէջ մինչեւ կէսմէջքերնին սառեցան․ քիչ մնացեր էր Էնվէր գերի իյնար Ռուսներուն ձեռքը։ Սպայ Յովհաննէսն էր որ Թուրք բանակը այդ ձախողանքէն մասամբ դուրս կը բերէ եւ Էնվէրը գերի իյնալէ կը փրկէ ի գին… իր կեանքին։ Այսպիսով Էնվէր Էրզրումէ վերադարձին՝ ի Սվազ, Գօնիա, Պոլիս դրուատիքը բրաւ սպայ Յովհաննէսի եւ Հայ զինուորներու անձնանուէր ծառայութեանցը։ Եւ այս անձնուէր սպայի ծառայութեան վարձատրութիւնը, գնահատումը կ՚ըլլայ իրենց ընտանիքի տեղահանութիւնը․ հայրը

Հասան-Չէլէպիի այս սպանդարանէն այսպէս թէ այնպէս, ազատուողներէն վերջ ի վերջոյ քանի՞ն վերապրեցան, ատոր զուգակշիռը կուտանք պատմութեանս ընթացքին:

ՓԱՇԱ-ՊԱՐՏԷԶՆ ալ Սեբաստիոյ ջոջ եւ բարեկեցիկ թաղերէն էր: Այս թաղի կարաւանին ալ այրերը ի Հասան-Չէլէպի կը հաւաքեն-բանտարկեն: Միւտիրը անուանացանկ մը ձեռքը (հաւանաբար Երըրխի-Խանի չէթէախումբէն ղրկուած), ցանկին մէջ եղածները 200 հոգի — մէկ կողմ կը զատէ եւ կը վարէ ի սպանդ. իսկ մնացեալները — ծերերու, անկարեւոր անձերու աննշան թիւ մը, կ'արձակէ. դուֆ ալ Արաբներուն դուրպանցու *ըսելով:*

Այս կարաւանէն առնուածներուն մէջ են.

ՍԱՀԱԿ ՍԱՐԱՅՏԱՐԵԱՆ, Ազգային վարժարանի բազմավաստակ ուսուցիչ. 40 տարիներէ ի վեր ուսուցչական ասպարէզին մէջ ծառայած, այնքան արդիւնաւոր կերպով: Երբեմն կը վարէր անհատական վարժարան մը, որ տուած է 120-ի չափ շրջանաւարտներ: Ծնած էր 1863-ին. պարկեշտասուն զաւակներու հայր: Անապատները եղած ատենս լսեցի թէ ասոր աղջիկներէն մէկը Անէյզէ Արաբներուն ձեռքը կը գտնուի:

Աւետիս աղան խողխողուիլը ի Հասան-Չէլէպի: Երբ Սուրուճ հասեր էինք, այս բազմանդամ ընտանիքէն հազիւ մի քանի խլեակներ մնացեր էին. բոլորը ճամբու ընթացքին կորսուեր: Սուրուճ եղած ատեննիս է, Գայմագամը Սեբաստիոյ կարաւաններուն մէջ փնտռել տուաւ Աւետիս աղան կամ անոր ընտանիքէն որեւէ վերապրող մը. վերջէն հասկցանք թէ ապերասան Էնվէրէն շնորհաւորութեան եւ շնորհակալութեան ինքնագիր, ոսկետառ, կայսերական թուղրայով գիր մըն է եկեր սպայ Յովհաննէսին ծնողացը, ի Սեբաստիա, բայց որովհետեւ տեղահան եղեր էին, այդ գիրը Սեբաստիայէն Սուրուճ ղրկեր են, որ փնտռեն-գտնեն յանձնեն: Ընթերցողին կը թողում ԱՆԱՄՕԹ թուրքին լրբութիւնը կշռադատել: Ես մեր մամերու բերնովը պիտի ըսեմ. «ԳԼՈՒԽԸ ԿՏՐԵԼ, ՄՕՐՈՒՔԸ ՍԱՆՏՐԵԼ-ՍԱՁԵԼ», եւ թէ՝ «ՄԱՐԴԸ ՋՈՒՐ Ի ՎԱՐ ԹՈՂ ՏԱԼ, ՋՈՒՐ Ի ՎԵՐ ՓՆՏՌԵԼ» չէ՞: Պատկերը ամբողջացնելու համար ըսենք որ Թուրքերը ղռնչելէն Ռուսիոյ դէմ վազած օրերնուն էր, սպայ Յովհաննէսին մայրը Պոլսէն Սեբաստիա վերադառնալու ատենը Սեւ ծովուն վրայ ռուսներուն ձեռքը գերի ինկաւ, եւ ան ալ այդպէս անհետացաւ:

ՏԻԳՐԱՆ ԽԱՆԱՄԸՂՄԱՋԵԱՆ, Ազգ· վարժարանի ուսուցիչ 25 տարիներէ ի վեր։ Ծնած 1875-ին։

ՔԵՐՈԲԷ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Պէրպէրեան վարժարանի շրջանաւարտ, երբեմն ուսուցիչ· 20 տարիէ ի վեր կը վարէր Ազգային Առաջնորդարանի դիւանադպրութեան պաշտօնը, խոհական, պարկեշտ, ուղղամիտ Ազգային պաշտօնեայ մը։ Ծնած 1869-ին։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ, երբեմն ուսուցիչ, եւ ապա առեւտրական կարեւոր տան մը մէջ պաշտօնեայ, երկար տարիներ օգտակարապէս ծառայած է Լուսաբեր Ընկերութեան եւ այլ Սեբաստեան Բարեսիրական հաստատութիւններուն մէջ։ Ծնած է 1863-ին։ Ասոր պարման զաւակը՝

ԳԵՂԱՄ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ, Պոլսոյ Կեդր· վարժարանի շրջանաւարտ։ Մի այլ պարման զաւակը՝

ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ՝ Սանասարեանի աշակերտ։

ԱՀԱՐՈՆ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ, 75-ամեայ ծերունի մը, Սենեքերիմեան Ընկերութեան հիմնադիրներէն մէկը· երկար տարիներ Ազգային զանազան ժողովներու անդամակցած, ազգային աշխատաւոր մը։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԵԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, Փինկեանցի, մորթի վաճառական։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊՏԿԸՃԵԱՆ, լեզուագէտ-ուսուցիչ, Սեբաստիոյ ուսուցչական կաճառի հնագոյն, բազմահմուտ դէմքերէն մին։ Ծնած 1855-ին։

Գ-րդ. ԿԱՐԱՒԱՆԸ.— Ինչպէս ըսինք պատմութեանս Ելքի բաժինին մէջ, կը բաղկանար Պէզիրճու-Արտի մէկ մասէն, Հայ Բողոքական ժողովուրդէն, ընդ որս Ամերիկ· վարժարանի եւ Գոլէճի երկսեռ ուսուցչութիւնը եւ աշակերտութիւնը, որոնց կ'ընկերանար հայասէր ՄԻՍ ՄԱՐԻ ԿՐԱՖՖԻՄ։

Հոս մէջ կը բերենք այս կարաւանէն վերապրող Ամերիկ· վարժարանի շրջանաւարտուհի Ովսաննա Վառէկեանի տեղեկատուութիւնները·

Կարաւանը այս սպանդարանը հասնելուն՝ Միւտիրը կուգայ մէկիկ-մէկիկ բոլորը աչքէ կ'անցնէ· մասնաւորապէս այրերը։ Շուրջը գտնուող ժանտարմաներուն եւ քիւրտերուն հրաման կ'ընէ առանց միջոց տալու խստիւ հաւաքել։ Իջեւանին մէկ ծայրէն միւսը նոյն տակնուվրայութիւնը, խուզարկութիւնը, նոյն սար-

ՄԻՍԻՈՆԱՐՈՒՀԻ ՄԻՍ ՄԷՅՐԻ ԿՐԷՖԸՄ

սափր, գաւազան-ռահուտը, ինչ որ միւս կարաւաններուն մէջի անձերն էր։ 300-էն աւելի էրիկմարդոց կը բերեն քահանաները եւ *փրոֆէսորները*՝ Փրոֆ. Ռուբէն Բաշալեան, *տէր Հայրը Սահակեան եւ եղբայրը Լեւոն*, Փրոֆ. Մեներքիմ Գաբրիէլեան, Փրոֆ. Համբարձում Պիլէճեան, *ուսուցիչ* Երուանդ Զմրութեան։

Բողոքական ժողովուրդէն Հաճի Խազար Դեղնածեան, տղաքը՝ Նազարէթ, Նշան, Մուշեղ Վառէկեան, Ներսէս Գաշիքէմանեան: Միայն աշակերտներէն ոմանք եւ փրոֆէսորներէն Նշան Աւետիքեան, Թորոս Քիւրքճեան, քարոզիչ վերապատուելի Միհրան Գազանճեան կանացի տարազով կը ծպտին, եւ կը խուսափին բանտարկուելէ:

Միւս առտուն կարաւանը ճամբայ ելլելու ատեն վերապատ. Մ. Գազանճեան կնոջ տարազով, երեխայ մը թեւերուն մէջ, քիւրտ մը ձեռքերէն կը հասկնայ թէ ասիկա էրիկմարդ է. երեխան գրկէն խլելով՝ գետին զարնէ կ'սպաննէ, եւ մէկ կողմ քաշելով պատուելին, թուրով կտոր-կտոր կ'ընէ, արընթաթախ թուրը բերէ կնիկներուն ջուր լեցնել լուալ կուտայ:

Կարաւանը Գըրգ-Կէօզ հասնելուն, փրոֆ. Նշան Աւետիքեանը եղբօրը հետ թեւ թեւի կապած կը նետեն Թօխմայի ջուրը: Ուսուցիչ Թորոս Քիւրքճեան մինչեւ Եփրատ կ'երթայ կարաւանին հետ. շատ մը ժողովուրդի հետ ասիկա ալ գետը կը նետեն, բայց լողալով մէկ ժամ վարէն դուրս կուգայ կը հասնի կարաւանին: Բողոքականաց գրավաճառ Էրկան-Արթին Պաչըպէօյիւկեան ալ խիստ խչխչալի մահ մը կ'ունենայ հոս. ժանտարմաները ասոր գեղանի հարսը Նուարդ (Լուսարարեան Օհանի աղջիկը) կ'ուզեն յափշտակել. Էրկան-Արթին կ'ընդդիմանայ, ձեռք չտար, մերկացնեն սաստիկ կը դանակոծեն. մսերը բզիկ-բզիկ, փերթ-փերթ կ'ըլլայ, ահռելի ցաւերու մէջ կը մեռնի: Հարսին էրիկը Գէորգ Պաչըպէօյիւկեան Մարզուանի գոլէճին շրջանաւարտ, ատեն մը Արամեան Ազգ. վարժարանը ուսուցիչ էր. տեղահանութեան օրերուն Զառա կը գտնուէր ու հաւանական է որ ան ալ հոս սպաննուած ըլլայ: Էրկան-Արթինը սպաննելէ վերջ հարսը յափշտակած տարած են:

Կարաւանին այրերը երբ այսպէս կը հաւաքեն-բանտարկեն Միսիոնարուհի Միս Մարի Կրաֆֆըմ խորապէս վրդովուած-տագնապած, մանաւանդ փրոֆէսորներուն եւ աշակերտներուն համար, դիմում կ'ընէ գաղտնաբար Միւտիրին. կը թախանձէ, կը միջնորդէ, յանուն Ամերիկեան կառավարութեան կ'ըսպառնայ, բայց բնաւ օգուտ չըներ. դուք գնացէք, ետեւնուդ կը ղրկեմ ըսելով կը ճամբէ, երբ բանտարկեալները արդէն ի սպանդ տարուած վերջացած էին: Գոլէճի աշակերտները մեծ մասամբ գիշերօթիկներ էին, Կիւրինէն, Գարահիսարէն եւ այլ տեղերէ.

ատոնց մեծ մասը — մեծերը — տեղահանութեան օրերուն քաղաքէն Կիւրին փախեր, ապաստաներ էին Կիւրինի Ծովի սարը, ուր ժանտարմաներու հետ կռիւի կը բռնուէին․ ոմանք կ՚սպաննուէին, ոմանք կը բռնուէին, քանիներ ալ փախած են(*)։ Սեբաստացի աշակերտներէն Պարոյր Գաբիկեան ալ Գոլէճի ընկերներուն հետ առնուած է։

Այս կարաւանին գանձերը կողոպտած են Ալաճա–Խան, ուր առնուած սպաննուած էրիկմարդոց մէջ են Պէլօեան Ոսկիան, Արաբկերցի Կիւլէսէրեանները — վաճառականներ։

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ․— ՓՐՕՖ․ ՌՈՒԲԷՆ ՐԱԳՈՒՊԵԱՆ, ծնեալ ի Կիւրին 1880․ Սեբաստիոյ Ամերիկ․ բարձրագոյն վարժարանի աշակերտած․ ապա Անթապի Գոլէճը կը մտնէ․ 1903–ին շրջանը աւարտելէ վերջ կը դառնայ Սեբաստիա, կ՚ստանձնէ Ամերիկ․ բարձ․ վարժարանի Հայերէնի եւ Գրագիտութեան դասերը։ 1909–ին կը մեկնի Ամերիկա, Քոլոմպիա Համալսարանի Մանկավարժական–Փիլիսոփայական ճիւղերուն կը հետեւի։ Պսակաւոր Գիտութեանց եւ Մագիստրոս Արուեստից տիտղոսներով դուրս կուգայ։ Եւ ապա կ՚ընդունի Տօքթ․ Փիլիսոփայութեան տիտղոսը։ Ամերիկայի մէջ իր առջեւ բացուած փայլուն ասպարէզներ արհամարհելով՝ իր ընկերակիցներ Մքայէլ Ֆրէնկիւլեանի, Հ․ Պլէճեանի հետ 1912–ին կը վերադառնայ Սեբաստիա, ուր Ամերիկ․ Բարձր․ վարժարանը Գոլէճի վերածուած, ակնդէտ, անհամբեր կ՚սպասուէր այս թարմ ուժերուն։

Փրօֆ․ Րագուպեանով Ամերիկ․ վարժարանին եւ Գոլէճին

(*) Ասոնք թուով 10–12, ոմանց անունները կրցինք ստուգել։ Արտաշէս Խանզատեան (Կիւրին), Աբիկ Գզիրեան (Կիրասոն), Վարդգէս Վեցիկեան (Գարահիսար), Համբարձում Րագուպեան (Կիւրին), Յակոբ Ալթունեան (Կիւրին), Հրանդ Վահունի (Կիւրին)։ Կիւրինի Ծովի վերեւի ժայռերը կ՚ապաստանին, Պիպէրեան անուն տղու մը կողմէ կը մատնուին․ վրանին ժանտարմա կ՚երթայ, մի քանի օր կը դիմադրեն։ Վերջէն Կիւրինի Առաջնորդը կը ղրկեն որ յորդորէ անձնատուր ըլլալ։ Տղաքը կը մերժեն․ պաշարումը կը խստացնեն․ Աբիկ եւ Վարդգէս կ՚սպաննըւին, միւսները անձնատուր կ՚ըլլան․ մի քանի օր բանտը մնալէ վերջ, կապելով գիշերը տանին կ՚սպաննեն։

մէջ Հայ լեզուն եւ Գրականութիւնը, Հայ Ազգային Պատմութիւնը մասնաւոր զարկ մը, զգալի յառաջդիմութիւն մը կ'ստանան, Հայրենագիտութեան ճաշակը կը սրուի. հայրենասիրական ոգին կ'արծարծի աշակերտներուն սրտին մէջ: Բագուպեան սրտօրէն կը յարաբերէր Ազգ. վարժարանի ուսուցչակ. Մարմինին հետ, ինչպէս նաեւ Տ. Թորգոմ Սրբազանի, Տ. Շաւարշ վարդապետի հետ: Ազգ. Բարեսիրական հաստատութիւններու, ընկերութիւններու սիրով կ'անդամակցէր, եւ իր օժանդակութիւնը կը բերէր: Սեբաստիոյ համբաւաւոր Սենեքերիմեան Ընկերութեան վերակազմողներէն մին եղաւ 1913–14–ին: Ազգային Թերթերու, Հանդէսներու, Հին գրքերու եւ մասնաւորապէս Հայերէն ձեռագրքերու հսկայ մատենադարան մը կազմելու ետեւէ էր: Տեղահանութենէն քիչ առաջ ժողովուրդին մէջ տեսակ մը համաճարակ դարձաւ, գրքեր, թուղթեր այրել փճացնել. Բագուպեան կը փութար հոս ու հոն որքան ինչ կրնար ազատել այդ գրական հրդեհներէն. կը բերէր կը զետեղէր սիրական մատենադարանը: «Կոչնակ»ի աշխատակիցն էր, ուր մանկավարժական, Հայրենագիտական երկարաշունչ, խնամեալ յօդուածներ ունի:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊԼԷՃԵԱՆ, բնիկ Սեբաստացի՝ ծնեալ 1875. Ամերիկ. Բարձր. վարժարանի շրջանը աւարտելէ վերջ՝ Մարզուանի Անաթոլիա գոլէճին կը հետեւի. կ'աւարտէ 1903–ին. կը մտնէ ուսուցչակ. ասպարէզը. 1910–ին կը մեկնի Զուիցերիա, Ժընէվի Համալսարանի Մանկավարժական ուսմանց կը հետեւի. Ֆրանս. լեզուի մէջ կը հմտանայ. 1912–ին կը դառնայ Սեբաստիա, Ամերիկ. Գոլէճի Ֆրանսերէն լեզուի ուսուցիչ կը կարգուի:

ՎԵՐԱՊ. ՄԻՀՐԱՆ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ.— Բնիկ Երզնկացի. Նախնական կրթութիւնը կ'ստանայ տեղւոյն Ազգ. վարժարանին մէջ: Եփրատ Գոլէճի շրջանը աւարտելէ վերջ՝ Մարաշի Աստուածաբանական վարժարանը քարոզչական գործին կը պատրաստուի: 1900–ին կուգայ Սեբաստիա Հայ Բողոքական Եկեղեցւոյ քարոզչի պաշտօնով:

Պէզիրճուն — Արտի միւս բաժնի կարաւանէն մինչ ցարդ վերապրող մը չկրցինք գտնել, որով մեր ունեցած տեղեկութիւնները թէեւ անկատար, կցկտուր, բայց եւ այնպէս որոշակի դուրս կուգայ թէ այս կարաւանն ալ միեւնոյն չարաղէտ անցքերէ անցած եւ ճիւաղային անգթութիւններով բնաջնջուած է, ինչպէս միւս կարաւանները: Այս կարաւանին ալ այրերը առնըւեր են ի Հասան-Չէլէպի, ի թիւս որոց՝

ՅԱԿՈԲ ԲԱԼՈՒՑԵԱՆ, Ազգ. Արամեան վարժարանի ուսուցիչ, ասոր որդին **ՆՇԱՆԻԿ**՝ Արամեանէն դեռ նոր շրջանաւարտ, Ազգ. վարժարանաց նկարչութեան եւ գծագրութեան ուսուցիչ **ՆՇԱՆ-ԱԻՍԱԳ**:

ՅԱԿՈԲ ԲԱԼՈՒՑԵԱՆ, Սեբաստիոյ Ուսուցչական Կաճառի մեծ դէմքերէն մէկն էր. մտաւորական անդաստանին արդիւնաւէտ, անխոնջ մշակ, Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան մէջ կարող ույժ մը եւ անոր կարեւոր սիւներէն մին: Մանկութենէն որբացած, կ'որդեգրուի դերձակ Պօղոս Բալուցեանէ, որ հարազատ հօր մը կաթոգին սիրովը եւ ծնողական ճշմարիտ խնամքով կը գուրգուրայ անոր վրայ: Ազգ. Թարգմանչաց վարժարանը կ'ըստանայ իր ուսումը. ապա Մ. Նորհատեանի անհատական վարժարանին մէջ: Կանուխէն իր մէջ երեւան կուգայ Հայ լեզուի եւ մաթեմաթիքի նախասիրութիւնը, գրական-բանաստեղծական կարողութիւնը: 86-87 թուականներուն կը մտնէ ուսուցչական ասպարէզ, այլ սիրելագոյն ասպարէզը: Ինքնազարգացումը եղած է Սեբաստացի ուսուցիչներուն մեծ վարժապետը: Բալուցեան այդ կողմանէ առաջին գծին վրայ էր որ կը գտնուէր, խորասուզուելով հազարումէկ գրկանքներով շտկած հսկայ մատենադարանին մէջ: Կը տիրանայ Գրաբար լեզուի ամենախրթին ալքերուն, Հայկական տաղաչափութեան արուեստի գաղտնիքներուն, ծալքերուն: Սաղմոսէն շատ մը գլուխներ Հայկականով տաղաչափած էր. Եզնիկի աշխարհաբար թարգմանութիւնը բանասիրական ծանօթութիւններով ձեռնհասօրէն կատարած, ներկայացուց 1912-ին Իզմիրեանց Սահակ-Մեսրոպեան գրական մրցանակին, որ թէեւ ինչ ինչ տեսակէտներով չպսակաւորուեցաւ: Որոշ չափով Ֆրանսերէն լեզուին հմտացած, դասական հեղինակներէ, մասնաւորապէս Լաֆոնթէնի առակներէն, ընտիր կտորներ հայացուցած էր: Կը գրէր սահուն, յանկուցիչ, պատկերոտ աշխարհաբար մը. գրած էր բանաստեղծական խորհրդապաշտիկ շատ մը քերթուածներ, թէեւ քիչերը հրատարակուած:

Քիչ անգամ երեւցած է գրական հրապարակի վրայ, ինչ որ մեր Սեբաստացի ուսուցիչներուն ակամայ մէկ թերութիւնն է. ապրելնին իրենց անփառունակ, ինքնամփոփ կեանքին ու կենցաղին: Արեւ. Մամուլի մէջ Սեբաստիոյ հանգուցեալ Առաջնորդ Տ.

Պետրոս Սրբազանի վրայ գրած կենսագրականը ամենուստ գընահատուեցաւ, յորում ի յայտ կուգար իր խորաթափանց մըտքին, եւ ուսումնասիրողի, վերլուծողի կարողութիւնը։ Ուսուցչութեան մէջ մասնաճիւղերը եղած են հայերէնը եւ մաթեմաթիքը, զորս այնքան ձեռնհասօրէն կ'աւանդէր։ Ունէր գաղտնիքը տիրելու աշակերտին մտքին որքան եւ սրտին. անաչառ ու խըստապահանջ, որքան ինքզինքը ակնածելի, նոյնքան եւ սիրելի դարձուցած էր աշակերտութեան։ Ազգային-հասարակական գործերու մէջ լայն մասնակցութիւն ունեցած է, իբրեւ Ուսումն. Խորհրդոյ եւ այլ Բարեսիրական հաստատութեանց անդամ։ Ազգ. Գաւառ. Երեսփ. Ժողովոյ անդամ եւ երբեմն Ատենապետ, իր կշռադատող միտքովը, հասուն խորհուրդներովը կրնար նժարը իր կողմը հակել տալ։

Իննուսունական Թուականներուն իր մասնակցութիւնը բերած է Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան։ Իր դերը մեծ եղած է եւ կարեւոր տեղ մը բռնած Փոքր Հայքի Հնչ. կուսակցութեան գործնէութեան դաշտին վրայ։ 1913-ին Սեբաստիոյ Մասնաճիւղի կողմէ պատգամաւոր էր Տաճկաստանի Պատգամաւորական Ժողովին։ Վերադարձին բանտարկուեցաւ, բայց հաստատուելով որ Քէօսթէնճէի Եօթներորդ Ընդհ. Պատգմ. Ժողովին չէ մասնակցած, ազատ արձակուեցաւ։

ՆՇԱՆ-ԱՒԱԳ.— Ծնեալ 1870, ի Բինկեան. Պոլսոյ Գեղարուեստից Կայս. Վարժարանէն շրջանաւարտ. Նկարիչ, գծագրիչ, քանդակագործ։ Իր ճարտար վրձինի հրաշալի արտադրութիւնները գնահատուած են արուեստահանդէսներու, ցուցադրութիւններու մէջ. եւ ժամանակին դրուատանօք խօսուած «Բիւզանդիոն»ի, եւ այլ Հայ թերթերու մէջ։ 95 թուականին Սեբաստիա հաստատուած, Ազգ. վարժարանաց գծագրութեան եւ նըկարչութեան ուսուցիչ էր։ Ազգին տուաւ բազմաթիւ աշակերտներ, նորահաս երկու կարեւոր նկարիչներ՝ պ. պ. Աւետիս Մուրատեան եւ Երուանդ Գասպարեան իր աշակերտներն են։ Իգմիրեանց գրական մրցանակէն պսակուած մեր «Հայ-Բուսաշխարհ»ին ծաղկենկարողն էր Նշան-Աւագ. բոյսերու, ծաղիկներու բնականութիւնը այնքան հիանալի էր որ, առաջին դիտող մը հեղ մը պատրանքը կ'ունենար, բնականի՞ն թէ արուեստականի՞ն առջեւ է որ կը գտնուի։ Մանրանկարչութեան մէջ անմըրցելի էր. բայց եւ այնպէս արուեստին մէջ յղացող մը ըլլալէ աւելի ընդօրինակող մըն էր։

ՅԱԿՈԲ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ.— Հողգարի կարաւանէն առնուած ըսպաննուած հոս։ Բնիկ Սեբաստացի, ծնած 1873. խղճամիտ, պարտաճանաչ ուսուցիչ, Ազգ. վարժարանի։ Սեբաստիոյ Ե. Ք. Ը. կողմանէ ատեն մը Ուլաշ գիւղը ուսուցիչ ղրկուած էր. ուր նոյն ատեն Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան գործիչն էր։

ՍԻՄՈՆ ԹՆԿՐԵԱՆ.— Ծնած 1861-ին, Ազգ. վարժարանի վաստակաւոր ուսուցիչներէն, մեր կարաւանէն առնուած հոս սպաննուած։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱՐԱԳԵԱՆ.— Ամասիոյ կարաւանէն առնուած այս սպանդանոցը. բնիկ Սեբաստացի, ծնած 1871-ին։ Երկար տարիներ Սեբաստիա, Կիւրին, Իզմիր, եւ ապա Ամասիա Իպրանոսեան վարժարանի Ֆրանսերէն եւ հայերէն լեզուի ուսուցիչ։

ԱՒԵՏԻՍ ՆԱԳԸՇՃԵԱՆ-ԱՒՕ ՊԷՅԼԷՐԵԱՆ.— Բնիկ Սեբաստացի. ծնեալ 1870-ին. Սանասարեան վարժարանի առաջին ձըրիավարժ սաներէն եւ առաջին շրջանաւարտներէն։ 1889-ին ի Սեբաստիա վերադարձին մտաւ ուսուցչական ասպարէզը. ապա իբրեւ ուսուցիչ կանչուեցաւ Թոքաթ. ուր նոյն ատեն Հնչ. կուսակցութեան առաջին գործողներէն մին եղաւ. կասկածելի կը դառնայ յաչս կառավարութեան. կ'անցնի Եգիպտոս. կ'ամուսնանայ յայտնի գրագիտուհի Մառի Պէյլէրեանի հետ։ Սահմանադրութեան շրջանին կուգան Իզմիր. Աւօ կ'աշխատակցէր «Դաշինք»ին։ 1914-ին կը կանչուին Թոքաթ, ուսուցիչ եւ ուսուցչուհիի պաշտօնով։ Թոքաթի Ազգ. Մարմինք իրենց պայմանները չէին յարգած. մինչ այդ դատովը գրաւուած, ընդհ. պատերազմը ծայր տուաւ։ Չը գիտեմ, երկուքին պատուական դէմքեր Թոքաթի մէջ սպաննուեցա՞ն թէ ճամբաները։

ՍԻՄՈՆ ՊԱՐՈՆԵԱՆ.— 70-ամեայ կայտառ ծերունի, Սեբաստիոյ ուսուցչական հին դէմքերէն մէկը, վաստակաւոր մշակ Սեբաստիոյ մտաւորական անդաստանին։ Հասան-Չէլէպի առնուած։ Ուսման պաշարը համեստ էր. մեծ բաժին ունեցած է Լուսաբեր Ընկերութեան եւ Դերասանական ընկերութեան ու Անձնուէրի մէջ. եւ այս ընկերութիւններու հիմնադիրներէն մին եղած։ Լաւ երգիծարան էր — գաւառի տեսակ մը Պարոնեանը։ «ԿէՏ»(*) անունով խմորատիպ երգիծական թռուցիկ թերթ մը

(*) ԿէՏ՝ իբրեւ խորհրդանշող երկրաչափութեան մէջ ամեկը հրատարակէր ատեն ատեն. լաւ ուսումնասիրող մըն էր ժողովրդական բարքերու, սովորութիւններու: Կ'ստորագրէր Սիմպար՝-Սիմ (ոն) — Պար (ոնեան) ծածկանունով: Աւելի կանուխ ուրիշ երգիծաբան ընկերներու հետ — Վառէկ-Փիլոս, Մեծմօրուքեան Մկրտիչ, Նազարէթ Իսթամպուլեանի հետ կը հրատարակէին խմբատիպ «Բաղ», «Մամուլին Ջագը», «Սեւ Հողեր» երգիծական թերթերը: Դերասանական խումբի կազմակերպիչը, հրահանգիչը, մարզիչն էր, յաճախ կը մասնակցէր դերերուն. ընդհանրապէս Մեծն-Ներսէսի դերը կ'ստանձնէր, զոր այնքան վայելչապէս կը ներկայացնէր: Վերջին տարին Սանասարեանը գիշերապահ էր, Տ. Թորգոմ Սրբազանի յանձնարարութեամբ ուսուցչական հին յիշատակները գրել սկսած էր: Ասոր տղան Յովհաննէս Պարոնեան առաջնակարգ երկաթագործ-մեքենագէտ էր. Թուրք արհեստանոցի Թէմիրհանէի վարպետը: Մուամմէր նախանձէն ինքզինք կ'ուտէր որ Թուրք աշկերտները արհեստը ձեռք չէին կրնար բերել: Յաճախ Յովհաննէսին կ'սպառնար, քեզի պիտի սպաննեմ, կ'ըսէր— գրպանէն րէվօլը դուրս հանել— ցոյց տալով — թէ որ չուտորօք արհեստին գաղտնիքները, նրբութիւնները չսորվեցնես: Յովհաննէս համարձակախօս, կը պատասխանէր. Փաշա՛ս, ես արհեստը չեմ խնայեր. յանցանքը իմս չէ. Թուրք ուղեղը, Թուրք միտքը անընդունակ է արհեստի. Թուրքը այդ յատկութիւնը, ձիրքը չունի. կարելի չէ որ Թուրք աշան արհեստ սորվի: Անոր միտքը ուրիշ բանի — իր սրիկայութեանր, անասնական կրիցր բնազդներուն— նուեւէ է. տես, ես առիւծի պէս տղայ, ոսկերքս արհեստին մէջ հալեր, ղնդերքս, ջղանքս նրբացեր, խմոր կտրեր են:

Բնական է Մուամմէր պիտի կատաղէր, ա՛լ աւելի ակռայ սրէր: Բռնադաղթը յայտարարուելուն Յովհաննէս Թաղուց արհեստանոցը եւ ընտանիքին հետ արինի ճանապարհը բռնեց: Մուամմէր շատ ստիպեց որ մնայ, բայց ան մտիկ չըրաւ: Յովհաննէս ալ այս սպանդանոցը առնուածներու շարքին էր:

ԵՐԱՆՈՍ ԻՍԹԱՄՊՈՒԼԵԱՆ.— Մայր Եկեղեցւոյ Թաղի կարաւանէն առնուածներու շարքին, որդին՝ պատանի ՍԱՐՀԱՏ.

նէն պզտիկ տարածութիւնը, եւ կենդանական աշխարհի ամենէն հսկայ կենդանին. Նոյն համեմատութիւնը ժողովրդական յառի բարքերու, սովորութիւններու եւ թերութիւններու:

Ազգ. վարժարանի փայլուն շրջանաւարտներէն: Երանոս Իսթամպուլեան, որ եւ՝ ԽԵՆԹ-ԵՐԱՆՈՍ, արհեստով Նպարավաճառ. Սեբաստիոյ Ազգ. զարթօնքի շրջանին Ազգային-հասարակական գործող մը եղած է: Անձնուէր ընկերութեան եռանդուն աշխատողներէն մէկն էր, հայ թերթերու թղթակից(*), գործակալ եւ տարածողը: Հայրենասիրական Ընկերակցութիւններու ուժ տըւող, եւ հովանաւորող. ուսանողներու եւ ուսուցիչներու սատարող-մեկենասը. վերջէն Հայ Յեղափոխական շրջանին կառապանութիւն ընելով, թղթակցութիւններ եւ թերթեր կը փոխադրէր:

ՄԻՀՐԱՆ ԵՐԿԱՆԵԱՆ.— Ծնեալ 1880 թ. Ժէզուիթաց վարժարանի շրջանաւարտ. երկար տարիներ Ֆրանսերէն լեզուի ուսուցիչ եղած է Զիլէ, Ամասիա եւ ուրիշ տեղեր. ազնիւ բնաւորութեամբ, մաքուր նկարագրով երիտասարդ մը: Մեր կարաւանէն առնուած ի Հասան-Չէլէպի:

ՄԱՆԱՍԷ ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ.— Բազմավաստակ, անձնուէր Ս. Դ. Հնչ. ընկեր մը. անխոնջ աշխատող մը. երկար տարիներ ամենավտանգաւոր շրջաններուն գործած է Եւդոկիա և Սեբաստիա: Ատեն մըն ալ իբր կառապան կուսակցութեան փոխադրութիւնները կը կատարէր: Քանիցս բանտարկուած եւ նիւթական ծանր զոհողութիւններու ենթարկուած է: Սեբաստիոյ 95-ի կոտորածէն քիչ առաջ, իր նախաձեռնութեամբ մօտ 1000 ոսկիի եւ հանդերձեղինաց հանգանակութիւն կատարուած է եւ բաշխուած Սեբաստիոյ հարուածեալներուն. մէկ մասն ալ Կիւրին ղրկուած: Գաւառակ. Ազգ. Երեսփ. Ժողովոյ անդամ էր. ծնած 1873: Մեր կարաւանէն առնուած ի Հասան-Չէլէպի:

Ամբողջացնելու համար Արեան ճամբուն վրայ նահատակւող Սեբաստացի ուսուցիչներու երամը, աւելցնենք որ երկու ուսուցիչներ միայն — ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԳՆԱՏԵԱՆ, եւ ԱՐՄԵՆԱԿ ՋՕԻԳԱՍՈՒՉԵԱՆ կնոջ տարազով ծպտուած՝ կրցին դուրս գալ Հասան-Չէլէպիի սպանդարանէն. Գարեգին Չէյնալի գիւղը — Քօլիք— մեռաւ թանջքէ. Արմենակ Տէր-Զօրի կոտորածին զոհ

(*) Իր եղբօրորդին Նազարէթ Իսթամպուլեան էր որ կը գըրէր Կ. Իւթիւճեանի «Մասիս»ին: Այս երիտասարդը 21 տարեկան հասակին 1881 մարտ 13-ին արկածի մը զոհ գնաց, չուկան խանութներ փլան, որուն ներքեւ մնացողներէն մէկն ալ այս եղաւ:

գնաց: Երկուքն ալ երիտասարդ թարմ ուժեր, Ս. Դ. Հնչ. ազնիւ ընկերներ: Արմենակ Զուգասուզեան հետզհետէ զաւառիկ լաւ գրող մը դուրս պիտի գար. «Կոհակ»ի մէջ ստորագրած ունէր շատ մը գրութիւններ, բանաստեղծութիւններ: Գրած ունէր «Սեբաստացի Հայ Կինը» բաւականին երկարաշունչ ուսումնասիրութիւն մը եւ զոր ներկայացուցած էր Իզմիրեանց գրական մրցանակին:

Մեծի ԱԲԲԱՅ-ՀՕՐՆ մերոյ ՄԽԻԹԱՐԱՅ թոռանցդ, Սեբաստեան մտաւորական Անդաստանի ընտիր-ընտիր անխոնջ մշակացդ, պատուական պաշտօնակցացս իբր առհաւատչեայ իմ խորին մեծարանաց, ցամաքեալ շրթներէս ջերմիկ համբոյրներ ի սփիւռս ալոց-աշխարհի ցրիւ եկած ջարդուփշուր, ոսկերաց, սուրբ նշխարաց ձերոց:

Մէն մի վերապրող Սեբաստացի ականածանօք թող խոնարհի ձեր անմոռաց Անուններուն առջեւ, եւ զայնս յիշատակէ, արձագանգէ, աւանդէ յորդոց-յորդի:

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԹԱՂԻ ԿԱՐԱՒԱՆԸ.— Ամերիկ. վարժարանի աշակերտուհի՝ Հայկանուշ Զառացեանի պատմածներէն.

«Երբ որ մեր կարաւանը Հասան-Չէլէպի հասաւ, բոլոր էրիկմարդիկը, մինչեւ 10 տարեկան տղաքը ժողվեցին տարին: Վերջէն լուր եկաւ թէ՝ մարդ գլուխ 5 ոսկի տուողը թող պիտի տան. չի տուողները պիտի սպաննեն: Շատ կնիկներ ունեցած-չունեցած դրամ, ոսկի, ամէն տարին, շատերը կրցին իրենց մարդիկը ազատել: Շատեր ալ դրամ չունէին, եւ շատ մարդ վար դրին: Ասոնց կնիկները կ'աղաղակէին կը պաղատէին որ իրենց մարդիկը թող տրուին. կենդանակերպ քիւրտեր, դաժան-դահիճ ժանտարմաներ թուրեր նաճախներ ձեռքերնին շրջապատած էին մեր մարդիկը: Տեսնելով որ ասոնցմէ դրամ կրնալ առնելու յոյս չկայ, շատ մը ձիու պայտեր, զամեր բերին, ասոնց ոտքերը սկսան պայտել. ձեռքերնին հաստատամբ բռնել տուած՝ իրար կը զամէին:

«Անպատմելի էր մէկ կողմանէ դահճերուն աղխոզոր ճիչերը, աղաղակները, միւս կողմանէ կնիկներուն լաց ու կոծը, վայնասունը: Արիւնը ոտքերնուն, ձեռքերնուն աղբիւրի պէս կը վազէր. մինչդեռ եղկելիները ասանկ կը տանջուէին, անգութ դահիճները կ'ըսէին անոնց. «Ի՞նչ կայ համբերեցէք, չէ՞ որ ձեր

Քրիստոս ալ ասանկ ձեռքերէն, ոտքերէն գամեցին, անիկա բնաւ չէր տրտնջար»։

«Վերջէն մեծ քանակութեամբ չոր խոտ բերին, թիթեղ մըն ալ կազ. խոտը աս խեղճերուն բոլորտիքը դիզեցին, կազը վրան լեցուցին, կրակ տուին բռնկցուցին։ Կնիկներն ալ շրջանակաձեւ բոլորտիքը կեցուցին. կանանչ-կարմիր բոցերը կը լափէին կալանաւորները. կնիկները խելագարած, ոմանք ինքզինքնին պատառ-բըրդիկ կ'ընէին. ոմանք գլխնուն, կուրծքերնուն կը ծեծէին, ոմանք մարած, ուշքերնին անցած կ'իյնային. շատեր ալ ձեռքերովնին երեսնին կը ծածկէին որ չտեսնեն այս ահռելի տեսարանը, որ ճշմարիտ դժոխք մըն էր։

«Դահիճները մէյմէկ սաղայէլներ, կը բռնադատէին կնիկները որ երեսնին չծածկեն, նային. ի՜նչ զուարճալի բան է ըսելով՝ դժոխքին բոլորտիքը պար բռնած, դիւային ուրախութեամբ կը զուարճանային։ Մառխի պէս մլուլ-մլուլ կը վառէին մարդիկը, ճենճահոտ աշխարք բռնած էր. ամէնքը այրեցան, մոխիր եղան»։

ՔէՕՍէ-ՏէՐէ Ղասպներուն թաղէն մեր վարժարանի աշակերտ Արմենակ Կիւրեղեանի պատմածէն.— *«Ճամբանիս չարունակեցինք, եկանք Հասան-Չէլէպի. աս տեղ էրիկ մարդերը 14էն մինչեւ հասակաւորները բռնեցին բանտը դրին։ Մեզ ճամբայ հանեցին, հազիւ թէ քիչ մը տեղ հեռացանք, քիւրտերը լեռներու վրայէ յարձակեցան մեր վրայ։ Մեր ձիերը, էշերը առին, մեզ կողոպտեցին, շատեր ալ վիրաւորեցին։ Գալով Հասան-Չէլէպի բանտ դրուածներուն, չորսական իրար կապած երկու հոգի երկու քովերնին կեցնելով, վիզերնուն եւ ձեռքերնուն կը զարնէին, ու դէպ ի վար ձորը կը գլորէին»։*

Հրաչեայ Գաբիկեանի պատմածներէն.— *«Մեր կարաւանը կը բաղկանար Հողջարի եւ առջեւի նոր Թաղերէն։ Երբոր Հասան-Չէլէպի եկանք, մեր կարաւանին էրիկմարդերը ժողվեցին, բանտ դրին, ծերերը, տղաքներն ալ։ Շատ տղաքներ աղջկան ձեւով ծպտեցան, եւ ազատեցան։ Ռէժիի պաշտօնեայ Թոգաթցի կաթոլիկ Կարապետ էֆ. (Տօնտուրմաճի Նշանի փեսան) դրամ տալով ազատեցաւ։ Գիշերը աս բանտարկուածները ջարդեցին։*

«Հասան-Չէլէպիէն ելլելնէս վերջ՝ ճամբան քիւրտերը չարունակ մեզ կողոպտեցին. ամէն կողմ մեռելներու դիակներ։ Ճամբան մեր կարաւանին մէջ տեսած էրիկմարդ, տղայ բռնէին

կ՚սպաննէին. գլուխը քարին վրայ կը դնէին ուրիշ մը ոտքովը կը կոխէր, երրորդ մը դանակով վզին կը զարնէր–մորթէր: Հէքիմեան հանելնուս տղաքները զատեցին. վերջէն գայմագամը աֆ ըրաւ, մայրերը դրամ հաւաքեցին տուին»:

Սեբաստիոյ քահանաներէն Տ. Ղեւոնդ Թլլէրեան ալ Հասան–Չէլէպի սպաննուածներէն է: Տ. Ղեւոնդ՝ աշխարհական անունով Պետրոս, Սեբաստիոյ Յեղափոխական հին դէմքերէն մին էր: 1878-ին երբ Հայկական խնդիրը Պերլինի Վեհաժողովին առջեւ ելած էր, Իգմիրլեան եւ Խրիմեան Հայրիկներու եւ օրուան Պատրիարք Տ. Ներսէս Վարժապետեանի խորհուրդովը Սեբաստացի Ղումրիկ–Կարապետի ղեկավարութեամբ հրոսակախումբ մը կը ղրկուի Պիթլիս–Վանի շրջակայքը, ուր շարժումներ մը յառաջ բերելով ոյժ տրուի Հայոց պահանջներուն: Այս խումբին կ՚ընկերանային Սեբաստացի Ստեփան Բազարեան, Յարութիւն Սեծատուրեան. Հայկունի (Մքաէլ Պապիկեան), Պետրոս Թէլլէրեան (Տ. Ղեւոնդ քահանայ): Ղումրիկ–Կարապետ իր այս խումբով երկար ատեն գործեց: Վերջէն Կովկաս անցաւ, հոն ապրեցաւ. 1912-ին Սեբաստիա վերադարձաւ. պարթեւահասակ պատկառելի ծերունի մը, սիրտը հնոց մը Յեղափոխական աւիւնի, հայրենասիրական հուրի: Հազիւ քանի մը ամիսներ ապրեցաւ:

Պարտ յանձին կը համարիմ ի վերջ ամենայնի աստանօր յիշատակել մեր կարաւանէն առնուած այրերէ միտքս եկածներուն անունները, տառապանքի իբրեւ ուղղակի ընկերներ, Արեան ճանապարհի ԼՈՒՍ–ԱՂԲԱՐՆԵՐՍ:

Ալեքսանեան Սերոբ, Մաղաքեան Խազար, Լիրա Արթին, Թնկռենց Պզտիկ, Պէրպէր Օննիկ, Ճնճղուկեան Նշան, Զալլախեան Դանիէլ, Պուչագճեան Պօղոս, Մնճուկեան Մեսիա, Նշան եւ Մարտիրոս Տէրտէրեան, Թորան, Տիգրան Թայքէսէնեան, Միհրան, Մանուկ, Մքայէլ Հէքիմեան, Պօյաճեան Քերոբէ, Հաճի Քերոբ Մօղեան, Հաճի Փիլոս, Ծառմանեան Նազարէթ, Պատուկեան Սենեքերիմ, Արամ Ճէճէյեան, Հալաճ Քերոբ, Կէգիւրեան Գրիգոր, Արծրունեան Իսրայէլ, Կարապետ, Լեւոն Մօղեան, Մքայէլ Փէհլիվանեան, Պաղլամաճի Օվակ, Քիմիկ Օննիկ, եւ այլ բազումք:

ԺԵ.

ՄԱՀՈՒԱՆ ՆՈՐ ՆՈՐ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆՆԵՐ

ԴՈՒՐՍ ԿՈՒԳԱՆՔ ՄԱՀՈՒԱՆ ՁՈՐԷՆ.— Ինչպէս ընթերցողը տեսաւ սրտի մորմոքումով, Սեբաստիոյ կարաւաններու գրեթէ բոլորին ալ նոյնը վիճակուած է. բոլորին ալ այրերը առնուած, զանգուածօրէն ջարդուած են այս դժոխմբեր, անիծից վայրին մէջ. կը մնան միայն ոստաքանց, ճղատքուած, անպաշտպան կին դասակարգը, եւ սահմանափակ թուով մանուկներ. արդէն կողոպտուած, ապրուստի կենսական միջոցներէն զրկուած, ասկէ անդին բացարձակ զոհը պիտի ըլլան անօթութեան անողոք ճիրաններուն. պատրաստ որս՝ առեւանգումներու. նշաւակ՝ համաճարակ հիւանդութիններու, վերջապէս դատապարտուած՝ փճացումի, բնաջնջումի...:

Ինչպէս ասկէ առաջ ըսինք, մեր կարաւանի այրերը ժողվել-բանտարկելէ վերջ՝ բուռն հրաման ելաւ բոլոր կարաւանները պատրաստուիլ ճամբայ ելլել: Ժանտարմաները խարազանները չառաչեցնելէն կը փութացնեն: Տակաւին Թաքստոցիս մէջ եմ. դուրս չգալ չըլլար. դուրս գամ, պիտի տեսնուիմ, եւ իբրեւ պահուող պիտի բռնեն. սայլը, էշը պիտի բեռնաւորենք, ամեն օր Աղար-աղբարն էր որ այդ գործերը կը տեսնար. ան չկայ հիմակ. ո՞վ պիտի տեսնէ այդ գործերը: Ուրիշ ցաւ մըն ալ ունինք. Աղար աղբօր տղոցը հոգն ալ մեր վրայ մնաց, մեծ տղան Տիգրան հօրը կսկիծէն խելայեղած, ինքզինքը կորսնցուցեր, ջըղայնացեր, սարսափահար կը դողայ, սրտապատառ կուլայ, ինքզինք կը ծեծէ: Բաղդին կ'ըսեմ. երեսս կը խաչակնքեմ, «Կե- ցո՛ զորդի աղախնոյ քո» *կը մրմնջեմ, ցատկեմ դուրս կուգամ:*

... Իջեւանը վերէն վար ոտքի վրայ է. տենդագին կը բեռնան սայլերը, գրաստները: Մենք ալ կնոջս հետ կը պատրաստուինք. կը բեռնաւորինք, մեզի մօտ Խանծացի հարս մը կուգայ մեզի կ'օգնէ. բեռները կը կապուէ: Պատրաստուողներ կողերէն վար հեւահեւ ձորին յատակը կ'իջնեն. գետակին ափը. Ճամբան գետակին միւս կողմն է. ու բարձրադիր. գետակը քարքարուտ է. անցքը դժուարին, 10-12 հազար ժողովուրդ խիտ առ խիտ խճողուած ենք: Ձորին հանդիպակաց կողերուն վրայ, ճամբուն վերեւ դիւածնունդ քիւրտեր, էրիկմարդ, կին, լամուկ-

ներ, քրտաձագեր շարուած մեզ կը դիտեն: «Խաւարեցո զաչս նոցա, զի մի տեսցեն» կը կարդամ, գլուխս կախած, աչքս վեր չեմ առներ:

Ամենէն առաջ հետիոտն եզողները — Թոգաթցի մաղագործներուն կարաւանը կը շարժի ճամբուն վրայ. ասոնք ոչ գրաստ ունին, ոչ սայլ, բոպիկ–գլխէբաց, բեռներնին շալակնին դարկած. ասոնց ետեւէ գրաստաւորները կ'ելլեն. Ջուրէն անցնիլ պզտիկ զառիվերէն ճամբան ելլելու պարագային, յառաջ անցնելու աճապարանքին մէջ զիրար կը հրեն–հրմշտկեն, բեռներ ջուրը կը թափեն, էշեր կը տապալեն, կիներ, պզտիկներ ոտքի տակ կ'երթան. ահագին աղմուկ, գոռում–գոչում: Վերջէն կուգան Սամսոն, Պաֆրա, Մարզուան, Ամասիա, Թոգաթի կարաւանները. ասոնք ձիու կառքերով են: Ամենէն վերջին կը մնանք Սեբաստիոյ եւ Ալիսի Հովտի գիւղօրէից կարաւանները:

Մեր ալ անցքը գետակէն եւ ճամբայ ելնալը՝ ժամեր կը տեւէ. ան ի՜նչ տանջանք էր արդար եզներուն ալ, մեր ալ կրած անտանելի տանջանքը, անհնարին տաժանքը: Զանազան կէտերու վրայ գետէն անցնիլ, զառիվերէն բարձրանալու ատեն սայլերու սռնը ջամբէն կ'ելլէ. անիւները կը գլորին վար. բեռները կը թափին. եզները չեն կրնար քաշել. սամիները կը խորտակուին. կիներ սայլին կոփերէն հրելով կ'օգնեն. ուժերնին չհասնիր, մանուկներ կը կոխտուին: Որը կուլայ, որը կը պոռայ աղեկտուր. տկարներուն օգնող չկայ. ամեն ոք ինքիր գլխուն ճարն է որ կը նայի. ո՞վ որի հոգը, մարն զմանուկն է ուրացեր:

Առտուընէ օրհարսուկ կը տեւէ մինչեւ որ շիտակ ուղին կ'ըյնինք. ժամէ մը կը հասնինք ձորին վարի բերանը: Դուրս կուգանք, կուրծքերնիս ճնշուած. հեղ մը լայն շունչ մը կը քաշենք: Առջեւնիս կը պարզուի Գուրու–Չայի ընդարձակ գետնտունը: Անունին պէս չոր ու ցամաք, խճաքարի, աւազի ընդարձակ տարածութիւն մը, երկու կողմը բարձրագիր լեռներու երկար շղթաններ. կ'երեւայ գետը գարնան յորդելով, կը ծածկէ ամբողջ գետնտունը: Կարաւանը երկարած է ճամբուն վրայ, մէկ ծայրէն միւսը ժամ մը, երկու ժամուան տեղ:

Հեղ մը կը դառնամ ետ. Հասան–Չէլէպիի ձախին ինկող բարձրաբերձ լեռներն ի վեր կը նայիմ. վերջին ակնարկ մը կը ձգեմ. աչքովս փնտռել–ճշդելու համար թէ սպանդարանը ո՞ր տեղերը ըլլալու էր: Հովիններ դալփաթած ոչխարի մը մնացորդը գտնելու համար արօտավայրին մէկ բարձունքը կ՚ելլեն, չորս կողմ կը նային, ուրտեղ որ գիշակեր թռչուններ կ՚ելլեն-կ՚իջնեն, կը փութան հոն, իրաւ ալ կը գտնեն բզըքտուած-յօշոտուած մնացորդը։ Անիկա կուգայ միտքս. սխալած չէի, ենթադրածս բարձունքին վերեւ այնոց մէջ սեւ ուրուրներ, կեռկտուց արծիւներ, գոնջ-գլուխ անգղներ, ոսկրկուլներ խրախճանքի մէջ են։ Կը սաւառնին, կ՚ելլեն, կ՚իջնեն, զիրար կը հալածեն, հեղ մը կայծակի պէս կը նետուին վար, կրկին կը սլանան, մսի չերտ մը, լերդաբոյթ մը, արնթթախ սրտի կտոր մը ճանկերնուն մէջ չուլլուած, գիշային հրճուանքով այրչիւ՝ կը ճախրեն, կտուցնին վեր այնքը ցցած՝ անյագաբար կը ծծեն նախահօրը մարդկային ճիւաղութեանց, կայենական խնջոյքի սեղանին՝ զոր մարդ-հրէշը միայն եւ միայն պիտի ժպրհէր սարքել ի հեճուկս Հրաշակերտողին Տիեզերաց, յայպն կատականաց ծաղուց զառամելոյն Անծանօթին, սա քարսիրտ, անզգայ, անազորոյն Աստուծոյդ։

Հայ որբ-որբեւայրին հուրուկածակ անէծքները կունտ գըլուխդ, ուրկէ չես գիտեր, որ քմահաճոյքիդ պահուն զարտուղող ճառագայթ մը կեանք տուեր անարգ, փցուն կաւին, մարդ-հրէշը դուրս եկեր դրախտ աշխարհդ գեհենի վերածեր է։

Ո՞ տայր ինձ գգոլ Երկաթեայ բազկին Վանատուրայն Տորքայ, չկար զօրութեան պողպատեայ դաստակին վիշապագընեայն, բոցաշէսին Վահագնայ, յական թօթափելոյ՝ ի մի հարուած փշրել սա սեւ աշխարհը, ափ մը մոխիր ընել զայն եւ նետել յաւիտենականին բուէճի երկու հնոց աչքերուն մէջ, որ գէթ հանդիսատես չըլլայիր սա դիւահաճար եղեռնագործութեանց, սա հրէշային խրախճանութիւններուն։

Մահուան կարաւանն է, եղկելի անձը, անիծեալ գլուխը առե՛ր կ՚երթա՛յ....։

Վագերատիպ քիւրտեր, արնոտ նաճախները ցուցադրելէն, կը հետեւին մեզի։ Երէկի դահիճներն են որ մեր մարդիկը ջարդեցին մահուան ձորին մէջ, արըններ կլկլցուցին, մէկ օրէն միւսը ափուշիք ըրին մեր հոգեհատորները։

Կնիկներ սահմռկած, սոսկումով համակուած կը քամնին. լերդերնին ծակուկ-ծակուկ ծակծկած, ցաւատանջ հոգունուն ալքերէն խորունկ կը հառաչեն, սրտերնին հրդեհուած, այրած չըրթունքներէ անէծքներ կը թափեն դուրս։

«Խրնաւորէն գտնէք, գունդ–գունդ արուն փսխէք, բորիկ-բորիկ բորբքաք, կըյիճ կոտրտիք, արեւնիդ հողերը դնէք, թեւերնիդ բէճքերնուդ կոտրտի, կրակներ մաղուի գլխնուդ, էրանվերան ըլլաք, պայղուշներ խօսի՛...»:

Բարոյալքումը, յուսալքումը կապարի ծանրութեամբը ճընշած է կարաւանը: Հոգեկան այսքան դառն վշտերու, այսքան սեւ թախիծներու, մտալլկումի ո՛չ մէկ ատեն փափուկ սեռը, կին դասակարգը չէր մատնուած· չգիտեր ի՞նչպէս տանի ընտո՞ր դիմանայ:

Ասկէ անդին ճամբուն տաժանքն ալ ծանրացած է· ուրիշ օրերու պէս այլեւս կէսաւուր հանգիստ տալ չկայ· վերէն արեւուն կիզիչ ճառագայթները շեշտակի կը զարնեն· վարը աւազուտքէն եւ շրջակայ ժայռերէն անդրադարձող արեւադարձային փուռի աստիճան ջերմութիւն մը կը խանձէ, կը մրկէ, Գուրու-Չայի ջուրը ճամբայէն բաւական մը անդին կը մնայ· քիչեր են որ կը համարձակին երթալ աման մը ջուր բերել ու հասնիլ կարաւանին· ետ մնալ եւ քիւրտերուն ճանկը ըյնելու վախը կայ:

Ճամբուն աս ու ան կողմը դիակներ ա՛լ սովորական դարձած են· 5–10 վայրկեանը անգամ մը խորշակը քթերնուս կը զարնէ ծանր նեխահոտը, հեղ մը կը թօթուըւինք· մեռել կա՛յ... կ'ըսենք· իրաւ ալ քանի մը քայլ անդին առջեւնիս կը գտնենք կնոջ մը դիակը, ուռեր, նեխեր· քիչ մը անդին պառաւի մը դիակը· գիսախռիւ, չորցեր, կըստիկ կտրեր է: Տեղ տեղ մանուկներու, աղջիկներու դիակներ, կիսաթաղ վիճակի մէջ, որուն ոտքը դուրսն է մնացեր, որուն ձեռքը, որուն գլուխը, գիշակեր թռչուններ քերթեր բղըքտեր են:

Ձիու կառքով գնացողները մեզմէ շատ յառաջ անցած են· եզնասայլը ծանր կը յառաջանայ· գիւղացիները եւ քաղաքացիներուս կարաւաններն են որ խառն կ'երթանք:

Կը նայիմ մեզմէ մի քանի սայլեր կանգ առին· գիւղացի կընիկներ շտապ տագնապի մը մէջ են· անոնցմէ մէկը ողբագին կը կանչէ· վա՛յ, զաւակս· մաղերը կը փետտէ, կուրծքը կը պատռտէ· կը հասնինք· աղեխարշ տեսարանը կը պարզուի մեր առջեւ· 18 տարեկան ապրշումի թել պատանի մը սայլին մէջ բեռներուն տակ պահեր են· վրան մարդ ալ նստեցուցեր: Հասան–Չէլէպիէն ելլելնէս ժամեր վերջ է· կը նային, նեղուեր, շնչահեղձ եղեր մեռեր է: Մարմինը պաղեր, փայտ կտրեր է արդէն· կեն–

դանութեան ոչ մէկ նշան չկայ վրան։ Մարմինը չփել, չարժել, վրան կենդանութիւն բերելու փորձեր ընելու միջոց չկայ. ո՞ւր էր թէ թաղելու միջոց տային. կնիկներ վարոցներուն ծայրովը ճամբուն ներսի կակուղ հողը կը փորեն. կէս ու կիսկատար փոս մը կը բանան, տղան կը զետեղեն հոն. մայրը գոմշներու պէս կը պոռայ. մէկ կողմէ հողը վրայ կուտան. մայրը արցունքներով կը թրջէ տղուն դէմքը. համբոյրներով կը ծածկէ։ Գիւղացի արուարմատին վերջին ներկայացուցիչ մըն էր, որ ան ալ զոհ կ'երթայ։

Հալէպ գալուս հանդիպեցայ Գոչասարէն Թադէոս անուն կաղ անձի մը. ասիկա ալ մեզ հետ այս կարաւանին մէջ է եղեր, ու այս տղուն պէս սայլին մէջ բեռներուն տակ պահուած. պատմեց թէ նոյն աս տեղը ուրիշ պատանի մըն ալ այսպէս չնչահեղձ եղած է. բայց կ'երեւայ ես չտեսայ, կամ ուշադրութիւն չըրի։

ԿԷՉԻՏ ՓԱՐԱՍԸ.— Կարաւանը այս ճամբուն վրայ՝ հասած է կիրճի մը բերանը։ Քիւրտեր նաճախները ձեռքերնին, կանգ առնել տուին մեզի, արգիլեցին։ Կասկածները, վախերը մեզ պատեցին. վարէն վեր լուրը դէպ ի մեզ եկաւ թէ սայլ գլուխ մէճիտ մը կ'առնեն կէչիտ–փարասի, բօփրագ–պասար անունով։ Ձիու կառքերէն առեր էին. գիւղացիներուն բացառութիւն ընելով զանոնք կը թողէին. միայն քաղաքացիներուս սայլերէն առին։ Մենք ալ մօտեցած ենք. կնոջս կ'ըսեմ որ սայլին գլուխը գայ, մէճիտը ճանկերնին սահեցնէ անցնի. ես աչքի չիյնալու համար մէկ կուշտերնուն սկրրթուիմ կ'անցնիմ. այսպէս ալ եղաւ. եւ կարծեցի թէ ընծի ուշադրութիւն չըրին. աչքերնուն վրիպեցայ. թէեւ մէճիտը տուած ենք։ Ընթերցողին կը յանձնարարեմ այս պարագան միտքը պահել. որովհետեւ հետեւեալ օրը խանչէրին ծայրովը այս տեղին եւ մէճիտին հաշիւը ինծմէ պահանջեցին։

Այս գործողութիւնը բաւական երկար տեւեց. ահագին տոպրակ մը մէճիտ վեր առին։ Ասկէ վար այսպէս է. օրական բօփրագ–պասար–ի դրամ կուտանք մարդ գլուխ, սայլ գլուխ։ Քիւրտերը հողային սահմաններու բաժնուած են ու երբ կը մտնենք նոր սահման մը, այս տուրքը կ'առնեն մեզմէ։

ՂԸՍԸԽԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ.— Ետինքը անցած է. հասած ենք Գուրու–Ջայի վրայ այս կամուրջին գլուխը. դիակի սուր նեխահոտ մը կը զարնէ քթերնուս. սոսկումով կը ցնցուինք. ժահահոտը բռնած է մթնոլորտը. պարզապէս դիակ է որ կը ներշնչենք.

կը հասկնանք թէ սպանդանոցի մը մօտերն ենք։ Կը յառաջանանք, արդարեւ կամուրջին ներքեւ 25–30ի չափ դիակներ, երիկմարդ, կին, աղջիկներ, ուռեր, նեխեր, լղպորեր, շատերուն գլուխը մարմնէն բաժնուած, ոմանք անդամատուած, որովայն, սիրտ ահռելիօրէն ճեղքուած, փորոտիք, լերդ ու թոքեր դուրս թափած…։

Սարսափով կը նայինք վար. կանայք երեսնին կը ծածկեն. խորապէս յուզուած, զգածուած, զարշահոտէն սրտերնին կը խառնուի, սաստիկ կը զգայրին աչքերնին դուրս գալու, թոքերնին պատռելու աստիճան։ Կամուրջին միւս գլուխը լերան ըստորոտէն ձորակէ մը պատուական ջուր մըն է կը բխայ. հոն ալ ջուրին մէջ մանկամարդ հարսի մը դիակը ձգուած է. արգանդէն դէպի որովայնը սրահեղձ եղած, փորոտիքը դուրս թափած. ծծերը զատուած, վիզը խողխողուած, ուռեր, հոտեր. կարելի՞ բան է որ ջուրին կրնանք մօտենալ, ջուր առնել. պէտքը չէ կ'ըսենք. անէծքներ թափելով կ'անցնինք. վիշտերով, կսկիծներով ծանրաբեռնուած։

Կասկած չկար թէ մեզմէ մէկ-երկու օր առաջ անցնող կարաւանէն են այդ զոհերը. բայց թէ ի՞նչպէս, ի՞նչ պարագայի տակ այդ ջարդը կատարուեր է եւ այրերու հետ կիներ ալ սպաննուեր։ Շատ վերջերը հարեւանցիօրէն իմացայ թէ այս սպանուածներուն մէջ են եղեր Հաճի Մանուկ Քիւրքճեան, *այլ անուամբ* Հաճի-Պէկ *եւ* Գրիգ Էյէրեան Ղասապ-Նշան. *եւ այս հաւանական է։ Հաճի-Պէկի համար որոշապէս լուր առի թէ Հասան-Չէլէպիէն ողջամբ դուրս ելած է. բայց թէ այս սահմաններէն անդին չէ անցած. Հաճի-Պէկ քանի տարիներէ ի վեր Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան գործօն ընկերներէն մին եղած էր. եւ մեծ ծառայութիւններ մատուցած, քաղաքական ծանր ամբաստանութիւնով քանիցս բանտարկուած է։ Գաւառ. Ազգ. Երեսփ. Ժողովոյ անդամ էր. Սեբաստիոյ Բարեսիրական հաստատութիւններուն իր աշխատակցութիւնը շարունակ կը բերէր։*

Հոս Հաճի-Պէկի յիշատակութիւնը ընելուս առթիւ, Հասան-Չէլէպի սպաննուած ուրիշ ընկերի մը անունն է որ կը դնեմ նօթերուս մէջ — Հացագործեան Յակոբ, *բնիկ Տիվրիկցի, Անմահն Ժիրայրի աշակերտներ՝ ողբացեալ Դաւիթի, Նաթանի, Սարգիսի ընկերներէն. շատոնց հաստատուած էր Սեբաստիա եւ մեծ գործնէութիւն ունեցած էր Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան շարքերուն* մէջ։

Գուրու-Զայր Գըըրղի-Կամուրջին գլխէն կ՚ընդհատէ Արեւմըտեան-Տօրոսի հսկայ լեռնաշղթան, որ հանդիպակաց կողմէն կը շարունակուի դէպ Արեւելք Եփրատ ի վեր։ Կամուրջին միւս գլխէն մեր ճամբան անմիջապէս կը բարձրանայ լեռնաշղթան ի վեր։ Քար-ապառաժ, հսկայ բարձրաբերձ լեռներ. վերելքը դըժուարին ու տաժանելի։ Արեւը շատոնց մարը մտեր է. լիալուսնով բաւական մըն ալ կը շարունակենք ճամբան. լերան վրայ կաղնիներու պուրակներու մէջ կ՚իջեւանինք։

Իջեւանը ծածկուած է առատ ու կակուղ խոտով, բայց կըտըրուած կաղնիներու արմատները գետնէն վեր ցից-ցից մնացեր են, որ կողմը կը դառնանք կը ծակծկեն մեր կողերը-կուշտերը. ընդարձակ բնութեան մէջ ալ հանգիստ պառկելու տեղ չենք կըրնար գտնել։

Ցորեկուընէ ի վեր դրեթէ բերաննիս բան դրած չէինք. անօթութիննիս նոր մտքերնիս կ՚ըյնի. ջուր չկայ. կ՚ըսեն. մօտերը ծմակներ կան, աղւոր ջուրերով. մի քանի ծեր կնիկներ կ՚երթան. հոն սպասող քիւրտերէ կողոպտուած, խոշտանգուած կը վերադառնան։

Գիշերը եզները առատօրէն կ՚արածին, լաւ կը կշտանան, ջուր չկայ. անոնք ալ մեզի պէս առջի իրիկուընէ ծարաւ կը ծկակէին։ Լուսաղէմին կ՚ելլենք. կը պատրաստուինք. սայլերը կը լըծենք։ Արեւը ծայր տալ սկսած է. մշուշներու մէջէն շառագոյն կը նետուի դուրս. կարծես արեան ծովերու մէջ լողացած ըլլար։ Լերան բարձունքէն հեղ մը կը նայիմ շուրջանակի. դէպ Արեւելք, Արխնի, Զուլումի երկիրներն ի վեր կ՚ուղղեմ ակնարկներս. լեռնե՜ր, լեռնե՜ր, լեռնե՜ր. անհուն, անծայրածիր տարածութեան մը վրայ։ Մեծատարած ծովու մը հսկայ ալիքներուն նման իրարու հետ կը մրցին, կ՚ըմբշամարտին, կրկին գրկախառնումով իրար կը պլլուին, կը համբուրուին, ցանուցիր բլուրներու կը վերածուին ու յանկարծական խրոխտանքով մը կը ցցուին. հսկայ բարձունքներ, սէգ ու խրոխտ կատարներ, գագաթներ վեհանձնօրէն կը նային իրարու։ Սքանչելի է. հմայիչ է լեռնագրական, այս տեսարանը, եւ իրաւամբ Լեռնակղզիներու Երկիր կոչուած։

ԴԷՊԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՍՊԱՆԴԱՐԱՆ — ՀԷՔԻՄ-ԽԱՆ.— Ճամբայ կ՚ելլենք. այսօր Հէքիմ-Խանէն է որ պիտի անցնինք։ Շատ հեռու չէ. ճամբան նշանակալից բան մը չենք ունենար. լսեր էինք թէ

Հէքիմ-Խան ալ մահուան հանդրուաններէն, սպանդարաններէն մին է։

Նորէն սարսափը մեզ կ՚առնէ· կէս օր է· մօտեցած ենք· գեղեցիկ պտղաստաններ կ՚եզերեն ճամբանիս· քիչ մը եւս· եւ պիտի մտնենք աւանը։ Կարաւանին մէջ ինձմէ զատ էրիկմարդ չերեւար· բնական է, շուտով աչքի պիտի իյնամ· ի՞նչ պիտի ընենք, կանխապատրաստութիւն մը չենք ըրած, ծպտուիլ ալ միտքս չգար, եւ թէ ուշ է արդէն· կնոջս հետ ափափոյ կը խորհրդակցինք· վերջապէս աճպարարութիւն մը ընել պէտք է։

Կարաւանին կէսէն աւելին մտած է աւանը· ցուպը աջ ձեռքս կ՚առնեմ, ձախ ձեռքէս կինս բռնած է կոյրի մը առաջնորդողի պէս· կը կքիմ կորաքամակ ծերուկի մը պէս· աչքերը պղտորջուր իջած կոյրերու պէս հեղ մը գլուխս վեր վերցնեմ խոլոր-մոլոր, պաղակ-պաղակ շուրջս կը յածիմ, կրկին վար կը նայիմ, բերնիս շողիքը, քթիս ճուիկը վազցնելէն, խենթի մը պէս շըրթունքներս մրթմրթալէն, ոտքիս մէկն ալ կաթուածահարի պէս ետեւէս կը քաշեմ։ Աւանին մէջտեղը շուկայէն է որ կ՚անցնինք· դոց խանութներ, կասկած չկայ թէ հայերու են։

Ճամբու երկու կողմերը արնարբու թուրքեր, քիւրտեր պատ բռնած մեզ կը դիտեն, աչքերով կը փնտռեն աղուոր հարս, աղջիկ, էրիկմարդ։ Կը նային, աչքերնուն բնաւ էրիկմարդ չհանդիպիր· կ՚աւաղեն ծաղրանօք, հեգնանքով· «Ո՞ւր է մեր բաժինը· Հասան-Չէլէպիէն մեզի բնա՞ւ ղուրպանցու չեն ղրկեր· աս գիշեր փալթա-թալիմի մը կը խաղայինք, կ՚ըսեն· մե՛ղք, զրկուեցանք այդ հաճոյքէն, կը կրկնեն։

Մէկէն կ՚ըյնիմ աչքերնուն· քա՛հ, քա՛հ, քա՛հ... դիւային խնդուքով մը· տղա՛ք, ահա հատ մը· կ՚ըսեն· զիս ցոյց կուտան իրարու։ Հա՛, հա՛, հա՛՛... կը խնդան վրաս· գէթ ասի առէք, կ՚ըսէ մէկը·— Սատկելու ալ ի՞նչն է մնացեր· արդէն լմնցեր-հատեր է· կը յարէ միւսը։ Մէկը կը թքնէ վրաս, ուրիշ մը կը խխայ, ես կը շարունակեմ, աչքս՝ աննպատակ, բաց աչքով կոյրի մը պէս չորս կողմ պտտցնել։ Կինս գաղտագողի կ՚ըսէ· մի՛ վախնար, կը սրտապնդէ զիս։

Թուք ու մուրի, նախատինքի լողանքով մը դուրս կուգանք աւանէն· բաւական տեղ մը կը քալենք· կէս օրուան հանգիստի համար կ՚իջեւանինք աւանէն հեռու տափարակին վրայ։ Կը նըստինք· լայն շունչ մը կը քաշեմ, կնոջս հետ, ըրածնուս վրայ հեղ մը բռնազբօսիկ կը խնդանք, աղէկ ալ յարմարցուցիր կ՚ըսէ: Ծառայութիւնս միտքս կ՚իյնայ, լեզուս պապակեր, չորցեր, քմքս փակեր է. ուր տեղէն էր գնաց գտաւ ջուր բերաւ. հոգիս կարծես վրաս եկաւ. պաքսիմաթ թրջեցինք, ախորժակով կերանք: Սամսոն-Ամասիայի կարաւանները մենէ օր մը առաջ հոս հասեր էին. անոնք ալ աւանին մուտքը տափաստանը իջեւանած են:

Հէքիմ-Խան Հասան-Չէլէպիէն վերջ Սվազ-Մալաթիա գծին վրայ մեծկակ աւան է, եւ իջեւան ճամբորդներու. ունի պտղատուներ, թութը, ծիրանը, սալորը, սերկեւիլը նշանաւոր է, Սեբաստիա կ՚սպառէ: Բնակչութիւնը ամենավայրենի տեսակէն թիւրք, քիւրտ, բաւական թուով ալ Հայութիւն մը: 95-ի կոտորածին Հայերը ծանր կորուստ ունեցան. մնացողները Թուրքացան. բայց վերջէն Սեբաստիոյ լուսահոգի Առաջնորդ Տ. Պետրոս Սրբազանի ազդու դիմումներուն վրայ կրկին Հայութեան դարձան. մէկ մասը յամառած՝ մնաց իսլամութեան մէջ: Այն ատեն հայերէ շատերը ցրուեցան. եկան Սեբաստիա հաստատուեցան: Անոնցմէ պատուական Հայ մը Տ. Թորգոմ Սրբազան քահանայ ձեռնադրեց եւ ի յիշատակ Պետրոս Սրբազանի՝ Տ. Պետրոս անուանակոչեց զանի: Հարեւանցի տեղեկութեամբ մը իմացայ թէ Տ. Պետրոս քահանայ Հէքիմ-Խան հասնելուն՝ Թուրքացած ազգականները զինքը կ՚սպաննեն, եւ երէցկինն ու զաւակները վար կը դնեն:

Հէքիմ-Խան Հասան Չէլէպիէն վերջ Սեբաստիոյ եւ Փոքր Հայքի կարաւաններուն մահուան երկրորդ հանդրուան, սպանդարանը եղած է: Հասան-Չէլէպիէն ազատուածները հոս առնուած սպաննուած են: Ովսաննա Վառէկեան կը պատմէ թէ, երբ Հէքիմ-Խան հասանք, մեր իջեւանին մօտ դաշտերուն մէջէն խղճալի ձայներ կը լսուէին. այդ ձայներուն հետեւելով՝ ձորի մը մէջ կը տեսնենք մեծ թուով դիակներ, որոնց մէջ կային շատ մըն ալ կիսամեռ վիճակի մէջ մնացածներ, կացինով, մանգաղով սպաննուած, ծնօտէն, գլխէն, ծոծրակէն, կռնակէն ծանր հարուածներով ջարդուածներ:

Մայր Եկեղեցւոյ կարաւանի Հասան-Չէլէպիէն ազատուած այրերը հոս հաւաքեր բանտարկեր են. մեծ մասէն դրամ առնելով թող տուեր, եւ 30-ի չափ կապերը շարած՝ գիշերը տարեր սպաներ են:

Կարաւաններէն մէկէն — հաւանաբար առջի բերնի կարա-

ւաններէն 300 *հարս, աղջիկ, զատելով կը լեցնեն եկեղեցին, եւ կարաւանը հանելէ վերջ կը բաժնեն Թուրքերուն, քիւրտերուն: Թոգաթի, Ամասիայի, Սամսոնի կարաւաններէն ալ բաւական թուով հարսներ, աղջիկներ առեւանգած են հոս:*

Մեր կարաւանը հոս շատ չեն սպասցներ· ժամանակը արդէն կանուխ էր· կէսօրուան հանգիստը ընելէ վերջ ճամբայ կ՚ելլենք: Իրիկուան կ՚իջեւանինք Գուրու-Չայի եզերքը աւազուտքին վըրայ: Նշանակալից բան մը չենք ունենար:

Միւս օրը կը շարունակենք ճամբանիս, դաշտավայրերէ վերջ լեռնային ճամբով մըն է կը յառաջանանք: Կը հասնինք անկիւնադարձ մը· ասկէ ճամբան ընդարձակ ձորի մը վերեւ կէս ժամուան տեւողութեամբ աղեղ մը կը գծէ· ձորին գլուխը քարաշէնք աղբիւր մը կայ· ասոր դիմաց ճամբուն միւս կողմը խան մը, միւտիրլիկ է· փոստայի իջեւան ու պահականոց:

Մեր սայլը անկիւնադարձէն ճկած է դէպի աղեղը· երկու գավէզներ, քրտական տարազով-ծովագոյն ասուէ շալվար-սագօյով, մէջքերնին շալ գօտիէն խանչէլներ կախ ձգուած, ոտքերնին խոշոր մուճակներ, ձեռքերնին ետեւնին կապած, քէյֆով մը կարաւանը աչքէ անցնելէն դէպ ի մեզ կուգան· կ՚երեւայ ասոնցմէ մէկը աս տեղերու միւտիրն է· իրարու հետ բարձրաձայն կը խօսին· մեզի լսելի ընելով· մէկը կ՚ըսէ· Կիւզէլ տէ հէչ գալմամըշ, հէփի սօյմուշլար· *միւսը՝* Եղածն ալ բաւական է, *կը յարէ· խեղճերը — կ՚ըսեն — բեռնով-փաճով ալ ճամբայ ելեր են· գիտեն թէ որոշ տեղ մը պիտի երթան հաստատուին, տուն-տեղ ըլլան· չեն գիտեր թէ լեռնէ լեռ, անապատէ անապատ թափառայած պիտի անհետին; բնաջնջուին:*

Անտարբեր կը լսենք այս մահավճիռ խօսքերը:

Ձորէն դիակի նեխահոտ դէպ ի վեր զարշ բուրմունքով մը կը զարնէ քթերնուս, բերննուս, սոսկումով կը ցնցուինք· ձորին յատակը բազմաթիւ դիակներ, կ՚երեւայ հոս ալ սպանդարան է, մահուան հանգրուաններէն մէկը:

Ճամբան ջուր չկար, կը նայիմ հեռուէն ձորին վերեւի առատ ջուրով աղբիւրին մօտեցող չկայ· կարաւանը դէպ յառաջ մեծ շփոթութեան մը մէջ է· խանին առջեւ բաներ մը դառնայ կոր· էրիկ-մարդ մը կնիկներու մէջէն քաշեցին ներս խանը տարին· մանկամարդ կին մը, անչափահաս զաւակներովը կուլայ-կ՚աղերսէ· քովս գտնուող կնիկներ աւելի որոշ տեսնելով, Հողդար-

ցանց Տիգրանն էր, քաշեցին ներս տարին կ'ըսեն իրարու: Հասկցուեցաւ որ մնացած քանի մը էրիկ-մարդերէն աչքի ինկածներն է որ կ'առնեն: Կինս միշտ կուշտիս է. քա՛, ի՞նչ պիտի ընենք կ'ըսեմ. յանկարծակիի եկած. ինք ալ կը շուարի-շփոթի. աճպարարութիւն մը ընելու միջոց ալ չմնաց. հոս ալ բաղդին կը յանձնեմ ինքզինքս. գաւազանիս թեք տալով, կաթուածահարի պէս մէկ ոտքս քեշնելէն կը յառաջանանք, կ'անցնինք խանին առջեւէ, կանանց բազմութեան մէջ կորսուած:

ԽԱՆՋԵՐԸ ՎԶԻՍ.— Ճամբուն աղեղը բոլորելու վրայ ենք. քիչ մը առաջ տեսածս զավէզներէն մէկը հասաւ մեր ետեւէ. սայլէն վրայէ վերարկուս քաշեց առաւ. դազանային կատաղութեամբ մը նուաղկոտ աչքերուս մէջ նայելէն. կ'երեւայ սպասեց որ ընդդիմութիւն մը ընեմ. ձան-ձուն չհանեցի. դարվար նայեցայ, ու՛ ինք ա՛լ բան մը չըսաւ. վերարկուիս այնքան չցաւեցայ. դրպանը երկու չիչ սօլֆաթօ, տիզանթէրիի ու աչքի դեղեր կային. ասոնք մեղքըցայ:

Քանի մը քայլ եւս, երկու երիտասարդ քիւրտեր, որ Հասան-Չէլէպիէն մեզի ընկերացած էին արրնոտ նաճախներով, հասան մեր ետեւէ. մէկը օձիքէս խլեց. Օլա, խըճզըր էօթէին կէչիտ փարասը պիր մէճիտիյէի վերմէտէն կէչտին. հէ՞ մի, *ըսաւ, քաշեց խանչէրը, վզիս դրաւ. օձիքէս քաշելէն՝* էն տէրիյէ ֆի սէնի պօղազլայըմ:

Կինս որ պահապան հրեշտակի պէս միշտ կուշտիս է. նետուեցաւ երկուքնուս մէջտեղ. ի՞նչ, ըսաւ, ես չէ՞ի որ սա քսակէն — քսակը ծոցէն քաշել-հանելով — ղօճա մէճիտիյէն ճանկդ դըր. թէ որ քիչիդ եկաւ, ա՛ռ քսակը ամբողջ քեզի, ի՞նչ կ'ուզես խեղճ մարդըմէս: Ձեռքի արագ շարժումով մը գրպանէն ժամացոյցն ալ հանեց քիւրտին ձեռքը դրաւ, ու քաշեց զիս աղին առան ձեռքերնուն: Երկու քիւրտերը, կարծես պապանձեցան. բերաննին ետ չառին. ա՛լ բան մը ըսեր էին:

Հազիւ մեզ թողուցեր, քիչ մը անդին գնացին, ուրիշ երկու էրիկմարդու օձիքէն խլեցին — Տօստուրեան Տիրկէր Օհան էմմուն տղան Ոսկիհանը, եւ ասոր փեսան Զառացի Տէրտիար Նշան էմմին: Ճամբէն դուրս հանեցին, իջեցուցին վարի ձորը. ասոնց ալ կնիկմարդիկը՝ աղջիկները հասան, ոսկիներ տուին, ոսկի զարդեղէններ տուին. անհնարին եղաւ. մտիկ չըրին, հանուեցուցին, ձեռքերնին-ոտքերնին կապեցին, աղջիկներուն, կնոջնուն աչքին առջեւ խանչէրը վզերնուն դրին բըխըլ–բըխըլ մորթեցին. վզերնին դէթ լման մը չկտրեցին. խեղճերը կիսահոգի կը չարչրկուէին:

Քանի մը քայլ եւս. Գարակէօզենց Զորթան–Ակօ Էմմին, իշուն վրայ մեր ետեւէ կուգար. քիւրտ ժանտարմային մէկը մարթինիի բունովը մարդուն ճակտին զարկածին պէս, իշուն վրայէ թաւալ–գլոր վար ձգեց. դառուց մարթինը, գնդակ մըն ալ կուրծքին պարպեց, ուրիշ քիւրտ մը իշուն պախուրցէն բռնածին պէս քաշեց տարաւ: Ակօ Էմմուն կինը Մարիամ հարսիկ քիչ մը անդին կը գտնուէր. զէնքի ձանը ելլելուն, քովիններուն դառնալով, վա՜յը, աղջիկներ, աս ի՞նչ զէնքի ձան էր, էրիկմարդ մնացած չէր, չըլլայ որ Ակօ Էմմին զարկած ըլլան.— կարծես կինը նախազգայութիւնը ունեցաւ, չէ՛. բան չի կայ. ան չէր ըսին, խաբեցին–խենթեցուցին:

Արդէն կարաւանին մէջ չփոթութիւնը, տագնապը մեծ էր, ամէնքը խուճապի մատնուած. աճապարող–աճապարողի է. այս սպանութիւնները տեսնելով, կնոջս ըսի, անպատճառ է զիս ալ սպաննեն. ձան չհանեց. ռազմավարի մը յանկարծական մէկ հընարամտութեամբը, մտքի պայծառութեամբը առանց պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու, տղաքը սայլին վրայէ վար առաւ, կապերտ, վերմակ մէկ կողմ բրաւ. հասկցայ թէ ի՛նչ ընել կ՚ուզէր. ցատկեցի–ելայ սայլին մէջ. Երկայն մը պառկեցայ. վերմակը, կապերտը վրաս ձգեց. տղաքն ալ նստեցուց վրաս. վարորդը առաւ ձեռք սկսաւ սայլը վարել. ա՛յ ասկէ ապահով թաքստոց չէր կըրնար ըլլալ: Իր ալ սրտադողը հանդարտեցաւ, իմս ալ:

Հասան–Չէլէպիէն հազիւ 7–8 մարդ ազատուեր էինք, ասոնց ալ չորսը հոս այսպէս սպաննեցին, խողխողեցին:

Վերը յիշուած Հողդարցի Տիգրան Պօղոսեան, որ խանը քաշեցին, եւ հաւանական է նոյն օրը սպաննեցին. Սեբաստիոյ Բարեսիրական Հաստատութիւններուն — Որբանոց, Հիւանդանոց, Աղքատախնամի — երկար տարիներ անդամ էր, եւ իր համեստ ծառայութեամբ օգտակար եղած. 6–7 անչափահաս զաւակներ ունէր. Սուրուճ հասնելուս կինը եւ մէկ տղան մնացեր էին. անոնք ալ հոն մեռան թանձքի համաճարակէն:

Թաքստոցիս մէջ իրաւ որ կը նեղուէի. կը ճնշուէի. դժուար շունչ կ՚առնէի–կուտայի. ամենէն շատ ծարաւէ կը պապակէի: կինս պահ պահ կը մօտենայ, որպիսութիւնս կը հարցնէ. գաղտագողի ջուր կուտայ, բերանս կը թրջեմ: Ինք սայլը կը քշէ.

Խազար աղբօր տղան էշը կը վարէ, ճամբան կ՚երեւայ քարքարուտ է. սայլը երբեմն սաստիկ կը ցնցուի. կողերս-կուշտներս կը կոտրտին:

ԺԶ.

ՀԱՍԱՆ – ՊԱՏՐԻԿ

ԾՊՏԻԼԸ ԿԸ ՓՐԿԷ.— Բաւական կանուխ — ետինչին — կը հասնինք Հասան-Պատրիկ. Մալաթիոյ ճամբուն վրայ մեծ աւան է. ճամբորդներու կայարան. բնակչութիւնը վայրենաբարոյ քիւրտ, թուրք: Ասոնք Սեբաստիա փողոցները հողլուք եւ աւազ կը ծախեն, որով հացկատակ, ստրկաբարոյ մարդիկներ նոյն ատեն: Շատ պտղաւէտ է, թութը, պաստեխը նշանաւոր: Հոս այս տեղն ալ սպանդարաններէն մէկը եղած է: Մեր կարաւանը հասնելուն, աւանին բնակչութիւնը այր, կին, լաճեր, լեցուած են իջեւանը: Ես դեռ թաքստոցս եմ. կարելի չէ լուս աչքով դուրս գալ. կիները ջուր, պաստեխ, թութ բերեր կը ծախեն:

Վայրենաբարոյ էրիկմարդեր ամեն մէկ սայլի վերեւ կեցած, ծախու ինչ կը հարցնեն. աչքերնին կտրած որեւէ ինչ քաշեն-կ՚առնեն. հագիւ ոչինչ գին մը վճարելով. շատ անգամ ալ առանց բան մը վճարելու: Մեր սայլին գլուխն ալ եկած են. աղուոր կապերտ մը ունինք. աչուրնին մէջը մնաց. կը մօտենան որ նային, քաշեն. եթէ մէկ անգամ մէկ պոչը վեր առնեն, պիտի տանեն գլխ. ան վայրկեանին իսկ գլխ կտոր-կտոր ընելնուն կասկած չկայ. անշարժ մնացած եմ տեղս. կինս ահուդողի մատնուած, լալէն, կաչուըռտելէն, մէյ մը սայլին այս կողմը կը ցատկէ, ծախու բան չունիմ ըսելով. կը հրէ-վանէ. մէյ մը ան կողմը կը վազէ. կը վանտէ. ճէ սէրթ գարը բմրչ կ՚ըսեն կը կորսուին:

Նորեր կուգան. անոնց ալ այնպէս. ես թաքստոցիս մէջ ծրնիմ կոր. մինչեւ որ իրիկուն եղաւ, մթնեց ու տեղէս դուրս ելայ. կնոջս ալ, իմ ալ բաներնիս բուսաւ:

Իջած եմ սայլին ներքեւ, առաջին գործս կ՚ըլլայ կուռ ու կուշտ ջուր մը խմել. փիչ մը հաց կը դնենք բերաննիս, դարվար չերթա՞ր որ. ախորժա՞կ մնացե՛ր է. կը նայիմ կինս չափազանց սարսափած յոգնած, սպառած է. վախնամ թէ հիւանդանայ. ան ատեն քարը գերեզմանին լալի պիտի ըլլայ:

Նստած տեղերնիս դիակ կը հոտի, ծանր ու սաստիկ․ մութ տեղը ձեռքս կը շփշփեմ․ կակուղ հողի մէջ կիսաթաղ մեռել մը կայ․ մանուկի պաղ թաթ մը կուգայ ձեռքս․ սոսկումով կը ցընցըւիմ․ կնի՛կ, մեռել կայ, կ'ըսեմ․ մեր քով գտնուողներն ալ նոյն վիվլուկը կը փրցնեն․ մեռել կայ, կ'ըսեն․ ու այսպէս շատեր։ Կը հասկնանք որ մեռելաստանի մը, դիակներու վրայ է որ իջեւաներ ենք։

Ալ ո՞ւր, ո՞ր կողմը կրնաս ելլել–տեղափոխուիլ․ կը նստինք տեղերնիս․ մինչեւ լուս ծծելով գիշահոտը դիակներուն։

Կնոջս հետ ողջաձեւ մը կ'ընենք․ մեր ունեցած գոյքերը մերը չեն․ մանաւանդ ասկէ անդին․ եւ շարունակ մեր գլխուն փորձանք պիտի ըլլան․ սայլին բեռն ալ թեթեւցնել պէտք է․ եզները չափազանց պարտասած են․ չեն կրնար կրել։ Բարձերուն, երկու անկողիններուն բուրդը կը թօթուենք գետին․ առտուն քիւրտ կնոջ մը կը ծախենք քիչ մը թութի ու աման մը ջուրի փոխարէն, կապերտն ալ սայլին ներքեւ կը պահենք։

Կը խորհրդակցինք իմ մասիս վաղուան ընելիքնուս վրայ։ Թաքստոցը մնալ անկարելի է․ ծպտումին որոշում կուտանք․ կինս կ'երթայ գիւղացի հարսէ մը կապայ մը — էնթարի կը գտնէ, գլխուս կէս սաւան մը կը յարմարցնէ․ մկրատ ածելի կը գտնէ մեր մօտի դրացիներէն, մօրուք–պեխեր կը կտրենք–կ'ածիլենք։ Գիւղացիներու կամ Թողաթցի մաղագործներու հետ պիտի քալեմ, կինս ինծի պիտի հետեւի․ քենիս, քենուս զաւակները որ մեր կարաւանը մեզի հետ են, պիտի վարեն սայլերը եւ էշը։ Այս կարգադրութեամբ պիտի շարժինք վաղ առտու։

Հապա վաղուան գնալիք ճամբանի՛ս․ անունն անգամ մարդ լսելով չոր կը չորնայ․ Սուսուզի–Եազին է — Անջրդին․ լսեր ենք թէ մեզմէ առջի կարաւաններէն հարիւրաւոր կիներ, մանուկներ ծարաւահատ ինկեր են․ հասարակ ճամբորդութեան ատեն իսկ ճամբորդներ ջուրէ կը նեղուին այս դաշտին վրայ։

Լուսը գայ, բարին ալ հետ, կ'ըսեմ․ սայլին մէջ կ'երկննամ․ քիչ մը քուն քաշենք․ ուղեղնիս հանդարտի․ օրուան չարիքը բաւական է արդէն մեզի։

Թէեւ ես չտեսայ, Հասան–Պատրիկ կը գտնուի եղեր Սվազցի Ճիղմէճի Հաճի անուն Թուրքը․ Թունդ Իթթիհատական մը, հայ վարպետներու քով աշկերտած, լաւ հայերէն կը խօսի, եւ Քիւթիւկին տղուն պէս մօտէն ծանօթ է հայերու․ ասիկա ալ հոս շատ ու դերեր խաղացած է. վերերէն ազատուած էրիկմարդեր հոս առնել սպաննել տուած է: Հոս Հրաչեայ Գաբիկեանի տեղեկութիւնները մէջ բերենք:

«Իրիկուան ժամը 12-ին Հասան-Պատրիկ եկանք. գիւղ-աւանին առջեւ իջեւանեցինք: Մէկ քանի ընտանիք շրջանակ մը կազմած-նստած էինք: Սվազցի Թուրք մը (Ճիզմէճի Հաճին է) հետը 4-5 ժանտարմայով իջեւանը եկաւ. ձեռքերնին մերկ սուրեր. աչքերնին կորած ընտանիքները խուզարկեցին. արժէքաւոր ինչ որ գտան առին, կողոպտեցին: Էրիկմարդ արդէն մնացած չէր. տղաքները ժողվելով, մահուան սպառնալիքով մայրերէն դրամ առին, թող տուին»:

Ովսաննա Վառէկեանի տեղեկութեամբ իրենց կարաւանէն բաւական թուով հարս ու աղջիկ կ'առեւանգեն Գայսէրի-Դրան կարաւանէն ալ շատ աղջիկներ կ'առնեն հոս: Տրուած տեղեկութեան մը վրայ աւանին միւտիրը մասնաւորապէս իրեն համար այս կարաւանէն վեր կ'առնէ ջութակահար Հէրտէմ-Էրանոսի աղջիկը, կար ու ձեւի վարպետ, դպրոցէ դեռ նոր շրջանաւարտ, լաւ փիանիստ, հրաշալի գեղեցկութեամբ: Այս աղջկան եղբայրն ալ հոս կ'սպաննեն:

Թընթլըշ-Միրիճան անուն կառապանը իր անձնական կառքովը ընտանիքը միասին, գլուխը ճերմակ կապած, երբ կը հասնի Հասան-Պատրիկ, զինքը կը շրջապատեն, ինչէնի՞ ես, կը հարցնեն.— իսլամ եմ, կառապան, եւ ընտանիքս Խարբերդ կը փոխադրեմ: Եկու, կ'ըսեն, քեզի պէս իսլամները հոն աւանին եզերքը դաշտին մէջ պառկած են, ու կը տանին հոն սպանդարանը կ'սպաննեն: Կառքերը կը գրաւեն, ընտանիքը հետի ճամբայ կը դնեն:

Մայր Եկեղեցւոյ Թաղէն Գաբիկեան Մեսրոպը, ասոր եղբայրը Զարեհ հոս կը բանտարկեն. ասոնց միւս եղբայրը Հաճի Մանուկ, խոր յուսահատութեան մատնուած, մինչեւ բանտին դուռը կ'երթայ ինք ալ անձնատուր ըլլալու. հոն Ճիզմէճի Հաճի զինքը կը տեսնէ. խենթեցա՞ր դնա տեղդ կորսուէ, կ'ըսէ, կը ճամբէ ետ. վերջէն շատ դժուարութիւններով եւ ծանր փրկանքով մը միւս երկուքն ալ կ'ազատեն:

ՊԱՂՏԱԼԵԱՆ ՍՐԱՊԻՈՆ, եւ ՇԱՀԻՆԵԱՆ ԱՒԵՏԻՍ ԱՂԱՆԵՐՈՒՆ ՍՊԱՆՈՒՄԸ.— Պաղտալեան եղբայրները — Խլխլիկենք — Սեբաստիոյ ամենէն հարուստ գերդաստանը եւ մեծ վաճառականներ էին։ Առեւտրական ընդարձակ գործ ունէին եւ մեծ վարկ ու պատիւ կը վայելէին առեւտրական աշխարհին մէջ։ Ասոնց մեծ եղբայրը Հաճի Սինան աղա վաղուց մեռած էր։ Միջնակ եղբայրնին Սենեքերիմ աղա իր զաւակներովը միասին բանտարկուեցաւ Սեբաստիոյ ընդհ. բանտարկութեան օրը։ Կրտսեր եղբայրնին Սրապիոն աղա դուրսը մնացած էր. ասոր Սեդրոս եւ Եղիա տղաքը իսլամանալով ազատ մնացին։ Սրապիոն աղայի պզտիկ տղան Յարութիւնն ալ բանտարկուած էր. Յարութիւն Սրապիոն աղայի Յովսէփ-Գեղեցիկն էր. Սրապիոն աղա Մուամմէրի ձեռքը-ոտքը կ'իյնի, թախանձագին կը խնդրէ Յարութիւնը իրեն պախշիշ ընել։ Վերջապէս Մուամմէր կը խոստանայ, տեղահան եղած օրը կը յանձնեմ կ'ըսէ։ Եւ իրաւ ալ խոստումին վրայ կը գտնուի, տղան կը յանձնէ։

Շահէնեաններն ալ Սեբաստիոյ նշանաւոր հարուստ գերդաստաններէն են. մի քանի եղբօր ընտանիքներ։ Ասոնցմէ Աւետիս աղայի տղան Արամ ընդհ. բանտարկութեան օրը բանտարկուած էր։ Միւս զաւակները՝ Մկրտիչ, Սուրէն, լաւ մեքենագէտներ, իբրեւ գինուոր կ'աշխատէին ալիւրի գործարանները։ Աւետիս աղա Իտարէի անդամ ըլլալով՝ Մուամմէրի համակրանքը շահած ըլլալ կը խորհէր, կ'երթայ ոտքը կ'իյնայ։ Արամէն այլեւս յոյսը կտրած, միւս զաւակները եւ ընտանիքնին տեղահան չըլլալնին կը խնդրէ. անոնց բոլորին փոխարէն պատրաստակամութիւն յայտնելով զոհուիլ, աքսորուիլ, կախուիլ, սպաննուիլ։ Մուամմէր ասոր ալ կը խոստանայ։

Սրապիոն եւ Աւետիս աղաները միասին տեղահան կ'ըլլան։ Յարութիւնը կը յանձնուի հօրը. Սրապիոն աղա ճանապարհին ուրախութենէն խենթ կ'ըլլայ. գովեստը ընելով Մուամմէրին, որ առնարար??? իր խոստումին տէրը մնաց։ Քէօթիւ-Խանէն, Հասան-Չէլէպիէն ապահով կ'անցնին. ոմանք ըսին թէ Հասան-Չէլէպիէն անդին մեր իջեւանած կաղնիի անտառի լեռը սպաննուած են. ոմանք ալ հաստատեցին թէ Հասան-Պատրիք սպաննուած են — Սրապիոն-Աւետիս աղաները։ Սրապիոնին տղան Յարութիւն, փեսան՝ Արաբկիրցի Կիւրեղ աղային տղան Մարտիրոս իրենց ընտանիքներով միասին, այսպէս թէ այնպէս ըսպաննուած են այս ճամբուն վրայ։ Սրապիոն աղայի տղան՝ Սեդրոսն ալ վերջէն ընտանեօք տեղահան ըրած են. եւ հաւանաբար Հասան-Պատրիկ բնաջնջուած։ Մինակ Եղիան է որ մինչեւ այսօր կը մնայ Սեբաստիա: Պագալեանները պէտք է ըսել պատուական հայեր էին. շարունակ Ազգային գործերու գլուխ կը գտնուէին, Ազգ. կարեւոր ժողովներու մէջ միշտ տեղ ունէին, իրենց ուղղամտութիւնը, նախանձախնդրութիւնը ամեն կասկածանքէ վեր կը մնար. ժողովրդական լայն համարում եւ վստահութիւն կը վայելէին:

Հասան—Պատրիկ մեր կարաւանին նշանակալից բան մը չպատահեցաւ. արդէն էրիկմարդ չէր մնացեր:

ԺԷ.

ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ

ԱՆՋՐԴԻՆ-ՍՈՒՍՈՒԶԻ ԵԱԶԻՆ.— Առտու կանուխ կ'ելլենք, կը պատրաստուինք, իրիկուընէ ծպտուած եմ գիւղացի կնոջ տարազով. սաւանի կտոր մըն ալ գլխուս ձգած եմ, մինչեւ քիթս եաշմախ ըրած եմ. երկու աչքերս միայն, կասկածոտ, կը պլպըլան: Ամեն մարդ կրցածին չափ ամանով ջուր կ'առնէ. ճամբայ կ'իյնինք. իրիկունէ մեր ըրած կարգադրութեան պէս, ես կը խառնուիմ գիւղացիներուն եւ բօշաներուն մէջ. ասոնց մէջ էրիկմարդու նշոյլը, ապայ անգամ չկայ. բոլորը, ինչպէս կ'ըսեն, չափութ—գլուխ կնիկներ:

Ճամբան թէ իջեւանները, ո՛ւր որ ալ կ'երթանք, շարունակ քաղաքացիներս էինք որ ենթակայ էինք ամեն տեսակ յարձակումներու, թալանումներու, սպանութիւններու, առեւանգումներու: Սրփազ—պարխանաք որ կ'ըսեն, վայրենի խուժաններուն խելքը գլխուն կ'երթայ, բերաննուն ջուրը կը վազէ: Գիւղացիներուն, բօշաներուն կը խնայէին, թէ՛ իբրեւ երկրագործ ժողովուրդ եւ թէ՛ իբրեւ չանեւորներ: Կինս ընծի կը հետեւի. վտանգի պարագային անմիջապէս հասնելու: Մեր սայլը եւ էշը վարելու հոգը յանձնած էինք քենոյս եւ զաւակներուն: Գիւղացի կնիկներ, հեգ մը խոժոռած, ընծի կը նային, ոտքէս—գլուխս կը չափեն. կը հասկնան թէ ծպտուած էրիկ-մարդ մըն եմ. կ'ըսեն. աղբա՛ր, բոյոնի կ'ըլլայ կոր. մարդի պէս քալես կոր. քիչ մը ծռէ.— իրաւ ալ հասակս երկար, կը նայիմ չեմ կրնար կոր յարմարցնել: Ինչ որ է: Ժանտարմաներ — ի՞նչ ժանտարմա. գող ու աւազակ քիւրտեր, շատ են. բայց կարծես ուշադրութիւն չեն ըներ. էրիկմարդ կայ–չկայ չեն նայիր. արդէն ի՞նչ մնացեր է որ, իրենք ալ գիտեն։

Առաջի բերնին կարաւանին վիճակը հանդարտ է. առտուն թարմ ուժով բաւական տեղ կը կտրենք. ճամբան տափարակ գետին է. սայլերուն գունդը կը թաղուի կակուղ հողին մէջ. գընացքը կը դժուարի. դէպ ի կէսօր տաքը սկսած է այլեւս զգալի ըլլալ. արեւը սաստիկ կ՚այրէ. փուռի աստիճան անապատային խեղդուկ, մոլ տաքութիւն մըն է որ կը տիրէ։

Գուրու–Ջայը ճամբէն հեռու կը մնայ. ընդարձակ աւազուտքին վրայ արծաթի բարակ երիզի մը պէս կը սահի. հասարակ ճամբորդութեան մը ատեն թերեւս կարելի էր հեռաւորութիւնը արհամարհել ու երթալ ջուր առնել. բայց հիմակ որո՞ւ բերնի ընկեր է. ո՞վ կը համարձակի։

Ջուրը տեսնել ու չի կրնար վայելել, ժողովուրդին ծարաւը անգամ մը եւս կը սաստկացնէ. բնութեան այս դժուարութիւնները թերեւս տանելի ըլլային, եւ մինչեւ երեկոյ առջեւնուս իջեւանը ժողովուրդը տոկար, եթէ խուժանային բարբարոսութիւնները չգային աւելնային այս ամենուն վրայ։

Այրերը սպանդարանները առնել–սպաննելէ, հարսներ, աղջիկներ յափշտակել–առեւանգելէ վերջ, Թուրքին դժոխային ծըրագիրն էր մնացեալ անտէր, անպաշտպան ժողովուրդը բնաջընջել, ճամբու ընթացքին ենթարկելով անտանելի նեղութիւններու, դժուարութիւններու, մասնաւորապէս ջուրէ զրկելով. այս նպատակաւ շիտակ ճամբան թողած, կարաւանները շարունակ կ՚առաջնորդէին անջրդի, անկոխ, դժուարին ճամբաներէ, անապատներէ, բարձրաբերձ լեռներէ. միշտ հեռու պահելով ջուրէ. ըլլար որ ճամբու ընթացքին հանդիպէինք ջուրի ալ, ջուրին աչքը ձգուած կ՚ըլլային դիակներ. նեխած, լղպորած, ջուրը հոտած, թունաւորուած. խմելը անկարելի կ՚ըլլար։ Եւ եթէ մաքուր ջուր գտնուէր, ժանտարմաներ կ՚արգիլէին մօտենալ առնելու, եւ կամ արիւնարբու քիւրտեր կ՚սպասէին ջուրին վերեւ ու մօտեցողները կը կողոպտէին, կը բռնաբարէին, կ՚սպաննէին։

Ծարաւահար ջարդուելու ամենէն ահռելի պարագան պատահած է Վէրան–Շէհիրի անապատները, 18 հազար ժողովուրդ — Սվազի առջի կարաւանները, եւ Խարբերդի վիլայէթէն, Քղիէն, Բալուէն եկողները — օրերով առանց ջուրի քալելէ վերջ, կը հասնին Եօթն–Ջրամբարները, ամէնքը կը նետուին անոնց մէջ. Ջրամբարները մինչեւ բերանը դիակով կը լեցուին. ջուրը վեր կ'ելլէ, եւ մնացեալները ծարաւնին կը յագեցնեն:

Անցնինք մեր ճամբորդութեան. ա՛լ տաժանքը սկսած է. կողոպտիչ քիւրտեր, այր, կին, լաճ–յամուկ — մահակներ, բիրեր, մերկ խանչէրներ, հրացաններ ձեռքերնին, ագռաւներու սեւ տարմերուն պէս խումբ–խումբ երեւան կուգան կարաւանին շուրջ: Յարձակումները կ'սկսին տկար կէտերու վրայ. ետ մնացողներուն, ճամբուն եզերքները գտնուողներուն վրայ: Տագնապը ծայր կուտայ կարաւանին մէջ. քիւրտ ժանտարմաներու բռնած ընթացքը երկդիմի է. ըստ երեւոյթին պաշտպանելու դերքը բռնած են. շատուոր են. ոմանք վերջապահի եւ յառաջապահի դիրքին մէջ են. ոմանք կողերէն կը պաշտպանեն. վերջապահներ՝ յարձակող խուժանին վրայ մի քանի ձեռք զէնք կը պարպեն. բայց փոխանակ խուժանը խրտչել, ետ կենալու, աւելի զօրաւոր թափով մըն է կը յարձակի. կը զարնեն–ձգեն. կը կողոպտեն. էշեր բեռներովը քաշեն–կը տանին. կենդանիին տէրը — աղջիկ կամ կին միասին տանելով: Նորէն հրացանաձգութիւն ժանտարմաներուն կողմէ. խուժանը այդ կէտին վրայ գործը լըմնցուցած, կը քաշուի ետ. Հրացանաձգութիւնը կը շարունակուի. բայց ասիկա տեսակ մը ազդանշանի, կարգախօսի տեղ կը բռնէ. տարբեր կէտի մը վրայ նոր յարձակում, նոյն բլանը ձախին վրայ է որ կը կատարուի, եւ փոխադարձաբար՝ երբ վերջապահները զէնք կ'արձակեն, կարաւանին վերի բերանը անցած է խուժանը: Այս յարձակումներուն վրայ տագնապը, խուճապը կը սաստկանայ կարաւանին մէջ: Ամէնքն ալ կ'աճապարեն ապաստանիլ, խառնալ, ամփոփուիլ ամենէն ապահով կարծուած կէտին վրայ — կեդրոնը եւ ճակատը: Սովորական ատեն սայլերը իրարու ետեւէ մէկ գծի վրայ շարան–շարան կ'երթան, բռնելով ճամբուն երկայնքը. մէկ ծայրէն միւսը մէկ–մէկուկէս ժամուան տեղ: Կարաւանը հոս այդ շարքը կորսնցուցած՝ փոստա քշելու արագութեամբ է որ յառաջ կը վարի. ամէնքը խելայեղած են. սայլորդներ տեսակ մը մրցումի ելած են. չա՛փ, վարողները կ'ելլեն–կ'իջնեն խեղճ եզներու կողերուն. ամէն ոք կ'աշխատի իրմէ առջեւինին առաջքը կտրել, բռնել ճակատը. ճակատը եղողները կ'աշխատին տեղի չտալ. անոնք ա՛լ աւելի զօրաւոր թափով կը քշեն եզները: Ճամբան տափարակ ընդարձակ դաշտ է.

ետեւինները կողմնակի չեղում մը կ'ընեն իրենցմէ առաջ գնացողներուն առջեւը կտրել-անցնելու․ կ'անցնին առաջին գծին վրայ, ուր սակայն միւսները տեղի չեն տար։ Այսպէս սայլորդ եւ ժողովուրդ ճամբուն երկայնքը թողած՝ լայնքին է որ, իրարու ետեւէ քանի մը կարգով բռնած են ճակատը։ Կարաւանը ճամբուն լայնքին երկարած է, հեւն ի հեւ կը յառաջանայ խոլ գնացքով մը։

Դաշտը ամբողջ կակուղ հող է, այս տագնապ-խուճապին մէջ թանձր փոշին կը բարձրանայ որպէս մառախլամած հսկայ ամպեր այերց մէջ․ կարաւանը կորսուած է փոշիին մէջ․ աչքն ըզաչքը չի տեսներ․ խեղճ եզներուն բերանը բաց մնացած, լեզունին դուրս ինկած, հեւքնըզհեւքը կ'ուտեն։ Հապա ճամբուն վրայ մեզմէ առջի կարաւաններէն ծարաւահար ինկողներու հազար հազար դիակնե՞րը․ սայլերու անիւներուն ներքեւ գանկեր, ոսրունքներ, թեւեր կը փշրուին, ամեն մէկ քայլափոխի ոտքերնիս դիակներու մէջ կը թաղուի․ գարշահոտութիւնը բռնած է օդը— մթնոլորտը, դիակ ու փոշի է որ կը կլլենք․ լեզունիս բերաննուս մէջ տնկուկ մնացած է․ կոկորդնիս մինչեւ թոքերնիս փոշիի ցեխացած հաստ խաւով ծածկուած․ բերաննուս մէջ ակռաներնիս սեփ-սեւ ածուխ կտրած է։ Տկարները, յոգնած-պարտասածները — ծերեր, կիներ, մանուկներ — չեն կրնար հասնիլ․ չարունակուող յարձակումներու, խուճապի մատնուած, նուաղեալ, նրթեալ կ'իյնան․ մանուկներ, աղջիկներ սայլերէն կը գլորին վար․ բազմութեան աչքերուն տակ, անիւներուն ներքեւ, կոխան կ'ըլլան, կը ճզմուին․ ո՛վ որի հոգը․ ո՛վ որի աչքին կ'երեւայ․ մարն ըզմանուկն ուրացած օրե՛ր... մայրեր զաւակներու թեւերէն բռնած, քեչնելով կ'աշխատին հասնիլ կարաւանին, ետեւնուն յարձակումը կուգայ․ խուճապին մէջ մայր ու տղայ զիրար կորսնցուցեր, փնտռել-գտնելու կարելիութիւն չկայ։ Մեր կարաւանէն ալ շատեր կ'իյնան ծարաւահար։ Լաց, ճիչ, ճրդուրտուք-կանչուրտուք, օգնութեան աղիողորմ աղաղակներ, անէծքներ, միաձոյլ աղմուկով մը օդը կը թնդացնեն։

Ժամե՛ր, ճգնաժամային երկար ժամեր կը տեւէ այսպէս․ ճամբուն հատնելիքը, նոքր գալիքը չկայ․ ամեն ոք անձկանօք իրարու կը հարցնեն․ արդեօք իջեւանը դեռ շատ հեռո՞ւ է․ գիտցողներ չի յուսահատեցնելու համար մօտեցած ցոյց կուտան։

ՋՈ՛ՒՐ, ՋՈ՛ՒՐ, ՋՈ՛ՒՐ․— Ժամը 10-ին մօտերը ճամբուն վրայ կը հասնինք կէտ մը․ ուրկէ Գըրգ-Կէօզը կ'երեւայ: Թփաստաններու, կանանչներու մէջէն Թուխման-վիթխարի վիշապի մը պէս ճերմակ փրփուրներով կը գալարուի դէպ յառաջ: Կարաւանին յառաջընթացները դէպի ետ խանդավառութեամբ կ'աւետեն՝ «Ջո՛ւր, ջո՛ւր, ջո՛ւր»․ ու բերնէ բերան նոյն աղաղակը աւելի ուժգին կը կրկնուի․ ահագին գոռումով մը կ'արձագանգէ դէպի ետ կարաւանին մինչեւ միւս ծայրը՝ Ջո՛ւր, ջո՛ւր, ջո՛ւր․․․:

Նահանջ բիւրուցը Պոնտական լեռներու վրայէն թերեւս այսքան ցնծութեամբ չէր որ իր՝ Ծո՛վ, ծո՛վ, ծո՛վ աղաղակներով ողջունեց Եւքսինեանը:

Ուրախութեան քաղցրիկ արցունքներ կը ցայտին ամենուն աչքերէն, պարտասեալները, կթոտեալները սիրտ կ'առնեն․ ոտքի կը կանգնին, խնդութեամբ ճամբան ձեռք կ'առնեն: Դեռ ժամու մը չափ տեղ կայ մեր գնացքովը մինչեւ ցանկալի ջուրը:

Կը հասնինք թփաստանները գետեզերքէն բաւական ասդին: Ոռոգումի համար բացուած խրամներ կան․ կայուն, մամռոտ ջուրերով, ծարաւահար ժողովուրդը կը նետուի վրան․ հազիւ բերաննին մօտեցուցած, չրթունքնին թրջած, սոսկումով-զզուանքով կը քաշուին ետ․ սրտերնին պատռելու աստիճան կործկան, կ'պղածուին, կը թքնեն վար, ջուրին բնական հոտածութենէն զատ, դիակի նեխումովը թունաւորուած է, խրամներուն մէջ վերէն վար բազմաթիւ դիակներ կան, ընդհանրապէս երիկմարդերու, տղաքներու:

ԳԸՐԳ-ԿԷՕԶ․— Կը հասնինք Թօխմայի վրայ այս հսկայ կամուրջը, Արփաղ-Մալաթիոյ գիծը կը կապէ․ որուն չի նայեցայ․ ուշադրութիւն ալ չըրի․ կամուրջը քարաշէ՞ն էր թէ փայտաշէն․ բոլն, քառասուն աչք ունենալուն Գըրգ-Կէօզ ըսուած է: Այդ ալ չհամրեցի: Թօխմա-Թուխմանի՝ հնոյն Մելասը-Գարա-Սու՝ բաւական մեծ գետ է․ արագավազ ու խորունկ, մանաւանդ կամուրջին տակ, շատ խորունկ կ'երեւայ՝ խոշոր, պտուտման թունիրներովը: Եփրատի կարեւոր ճիւղերէն մէկն է․ անկէ քիչ վար կ'երթայ գիրկընդխառնուիլ անոր հետ: Շատ մը ճիւղերէ կը կազմուի․ վերին ճիւղերէն մէկը ակիզբ կ'առնէ Մանճըլըխի հովիտէն: Ժամանակաւ Մանճըլըխ այցելելուս՝ Եփրատը կէս մը առած ըլլալու պատրանքը ունեցեր էի․ ուրիշ մէկ ճիւղն ալ Կիւրինէն կուգայ․ պատուական համեղ կարմրախայտով լի: Կամուրջին միւս կողմը պարտէզներ են․ ճամբայէն բաժնուած խիտ առ խիտ բարտիներու շարքով մը: Ասոնց ետեւ վագրերու պէս դարանակալող քիւրտեր, մերկ թուրերը ձեռքերնին կը յարձակին կարաւանին վրայ. սայլերու վրայէ ապրանք, ուտելիքի խուրձեր կը յափշտակեն. ծանր խուճապի մըն ալ հոս է որ կը մատնուինք: Իջեւանը շատ հեռու չէ: Ժանտարմա՛, ժանտարմա՛ աղաղակներուն վրայ կողոպտիչները կը հալածեն: Իջեւանէն մեզ դիմաւորելու կուգան. Ս. Սարգիսի եւ այլ թաղերու կարաւաններէն են. ծանօթներ կը հանդիպին աչքիս. Քէօշէնցմէ, Զագեաններէն, Նահապետեան Գաբրիէլ, Թնկրենց Արթին աղբարը. ափկա, լալագին կը հարցնէ եղբայրը Սիմոն վարժապետը. Հասան-Չէլէպի առնուած ըլլալու գոյժը ծանր կ'ազդէ վըրան: Կարաւանին մէջ եղբօրը ընտանիքը, զաւակները փնտռէ կը գտնէ: Անձկանօք կը հարցնենք իրենց կացութիւնը այս իջեւանին մէջ: Մեզմէ առաջ շատ բաներ պատահեր է, կ'ըսեն. բայց հիմակ բան չի կենալը կ'ապահովցնեն: Քիչ մը տեղ եւս, կը հասնինք իջեւան: Հազիւ իջեւանած, ժողովուրդը կը վազէ դէպի գետ. առատ, կուռ-կուշտ կը խմեն, կը լուացուին, շատեր կը հանուին, կը նետուին գետ. կը լողան, կը մաքրուին, այրած-մըկած մարմիննին կը զովացնեն: Իջեւանին վերեւ բլուրին կըռնակը Գըրդ-Կէօզի գիւղաւանն է. Միւտիրլիկ է. հեռաձայն, կառավարչատուն կայ:

Հոս պահ մը ընդհատենք. Հասան-Պատրիկէն մինչեւ հոս միւս կարաւաններու անցքերուն պիտի անդրադառնանք:

Հրաչեայ Գաբիկեան Անջրդիին համար ճիշդ նոյն նկարագրութիւնը կ'ընէ, ինչ որ մեզի պատահեր էր. քիւրտ խուժանին նոյն յարձակումները, նոյն տագնապը, խուճապը իրենց կարաւանին մէջ ալ. կարաւանը ամբողջ երկայնքը թողած, լայնքին՝ մէկ կարգի վրայ շարուած հեւ ի հեւ կը յառաջանայ. նոյն թանձր փոշին, ծարաւութենէ նոյն չարչարանքը, տառապանքը: Քիւրտ կնիկներ տիկերով ջուր, ծրարներով հաց բերած են ծախու. բայց որպէսզի կողոպտիչներ չըլլայ որ ասոնց հետ գան խառնուին կարաւանին, ժանտարմաներ շարունակ զէնքի յարձակումներով կը վանեն. շատ անգամ ալ չխնայելով շատեր սպաններ են գնդակահար: Կարաւանէն շատերուն եզները կը պարտասին, սայլերը ամբողջ կը մնան. քիւրտերը կուգան կը յափշտակեն: 200-ի չափ աղջիկ, տղայ, կին ծարաւահար կ'իյնան: Քիւրտեր կ'առեւանգեն աղջիկներ, կիներ: Շատ ալ ապրանք կը կողոպտեն։ Իր տեսածներէն, մայր մը ծարաւահար ինկեր, վերջին շունչը կ'աւանդէ․ պզտիկը մօրը վրայ ինկած, ցամքած ծիծը բերանն առեր կը ծծէ։ Շատեր տղաներն ողջ ողջ ճամբուն մէկ կողմը կը նետեն։ Գըրգ-Կէօզ հասնելնուն, ժողովուրդը ջուրը կը թափին ծարաւնին յագեցնելու համար․ ժանտարմաներ քիւրտերու հետ կամուրջին երկու գլուխը կեցած, դրամ կը պահանջեն — կէչիտ-փարասի․ դրամ չունեցողներէն շատերը 20-30-ի չափ կը նետեն գետը։ Նետուածներէն կը յիշէ Ստեփան Աւագեանի մայրը եւ քոյրը։

Յարութիւն Կիւրեղեանի պատմածներէն․— Ճամբան ծարաւութենէ շատեր մարեցան-ինկան․ տեսանք շատ դիակներ, հոտած, նեխած, ուռած, վիրաւոր․ տեսայ նաեւ քանի մը կիներ մեռած, զաւակը քովը նստած, կարծելով որ մայրը ողջ է, ձեռքը կուրծքին դրած ծիծը կը ծծէ։

Հայկանուշ Զառացեանի պատմածներէն․— Քիւրտերու յարձակումներ, առեւանգումներ, սպանութիւններ, բազումք ծարաւէ շնչահեղձ կ'իյնան։ Մայր մը հինգ զաւակներով, պզտիկը կը թողու ճամբան․ մէկը կռնակը, մէկը կուրծքին կ'առնէ․ երկուքին ձեռքերէն բռնած կը յառաջանայ․ երկու ժամ վերջ այլեւս յոգնած, պարտասած, զաւակներովը միասին կ'իյնայ ճամբուն վրայ։ Լեռ-սար լքեալ պզտիկներ, բազմաթիւ դիակներ։ Երբ Գըրգ-Կէօզ կը հասնին, կամուրջին երկու գլուխը բռնած, կարաւանէն մեծ թիւով կնիկմարդ, աղջիկ, տղայ կապը շարելով կը թափեն գետը․ ջուրին երեսը դիակով կը ծածկուի։ Ուրիշի մը տեղեկատուութեամբ, դիակներու շատութենէն գետը իր ընթացքը կը փոխէ։

Ովսաննա Վառէկեան ալ ողեխարշ տեղեկութիւններ կուտայ։ Գըրգ-Կէօզ հասնելնուն կամուրջին երկու գլուխը, քիւրտեր, ժանտարմաներ բռնած, կնիկմարդ, կին, տղայ, կը թափեն գետը․ յականէ անուանէ կը յիշէ Չէօրտիկեան Էլմաս, Բողոքականաց ուսուցիչ Նշան Աւետիքեան, ասոր եղբայրը, Սերոբ Զուվանեան։

Դառնանք մեր իջեւանը․ տիրող աղտեղութիւնը աննկարագրելի է․ անցնող բոլոր կարաւաններ հոն թափեր են իրենց ամէն տեսակ աղբն ու աղբիւսը, աղտերն ու եղտիւրը։ Դաշտին ամբողջ երեսը ցանուցիր աղտոտ քուրջեր, բզքտուած լաթի կըտորներ, ոտից ամաններ, տրեխներ, անկողիններու, ըմբուլներու պարպուած բուրդ, սպիտակ աղուամազ, հովը փչեր տարածեր է դաշտին երեսը· կոտրտուած-ջախջախուած սայլի մնացորդներ, ջամբ, առեղ, թափք, փոկեր, սամիներ, լորխեր, սատկած կենդանիներու մնացորդներ, մեռելներու դիակներ· հապա բարձրացող անտանելի գարշահոտութի՜ւնը, մարդուս ուղեղը կը բանի· հապա զզուելի ոջի՜լը, կարծես գետնէն բխայ կոր: Ամեն տուն մէյմէկ կտոր տեղ կ'աւլէ աղբիւսը մէկ կողմ անելով· կը տեղաւորուի· շատեր սայլերու մնացորդներով տաղաւար կը շտկեն· Գըրգ-Կէօզ հասնելնուս՝ Հասան-Չէլէպի մեր կարաւանէն առնուած մի քանի պատանիներ կուգան կը հասնին մեզի· միւտիրը ասոնց խնայեր արձակեր է· յանուանէ յիշենք մի քանիները· Թօրան Նահապետեան — ընծի քեռորդի· Հայկազուն Փամպուգեան· Զառացի Տէյտիար Նշան Էմմուն երկու տղաքը եւ այլ ուրիշներ:

Այս իրիկուն օճախ կը վառենք· տաք կերակուր պատրաստէնք կարօտով կը լափենք-հարաբենք· երկար օրեր էր· տաք ջուր մը ներսներնիս չէր մտեր· աղիքնիս ներսի դիերնիս չորցեր էր: Հիւանդութիւնը ծայր տուած է կարաւանին մէջ· շատեր ջերմէ, տենդէ կը տառապին· թանջքը տարածուած է: Ամեն տեղ բաւական էր ըլլել կարաւանին շուրջ քննական պտոյտ մը կատարել· մարդ իսկոյն գաղափար մը կրնար կազմել ժողովուրդին առողջական ամենատխուր վիճակին վրայ· անկարելի է տեսնել առողջ աղիքի բնականոն արտադրոյթքը· աղիքի արիւնախառնքեբուք միայն . . . :

Միւս օրը հանգիստ կուտան մեզի· առտուն կնիկներ ջուր կը տաքցնեն· գետը լուացք կ'ընեն· ճերմակեղէն, զգեստ կը լըւան, լոգնան, կը մաքրուին: Կէսօրուան մօտ միւտիրը հետեւորդներովը կարաւանը կուգայ· կ'ազդարէ որ եզները պիտի խարանուին· Մալաթիա երթալնուս Թէքէլլիֆր-Հարպիէն պիտի գրաւուին եղեր: Խարանողչէք մէյմէկ ոսկի կը պատուիրէ սայլ գլուխ: Իրիկուան իրաւ ալ կուգան կը խարանեն, քաղաքացիներս մէյմէկ կարմրուկ-կած կը ցնծանք· գիւղացիներէն չեն առներ: Գիւղացի կնիկներ տեսնելով որ Մալաթիա հասնելնուս եզները պիտի գրաւուին, իրենց բեռներուն անկարեւորները կը թափեն, կը թեթեւցնեն, մէկ քանի սայլերու բեռները մէյմէկ սայլի կը բաժնեն, աւելի եզները պառկեցնեն կը մորթեն· ճուաշէղի պէս կարմրուկ եզնե՜ր, գիւղացիին համար ամենէն ըրժուար բանն է առողջ եզին դանակ զարնել· ա՛ն ալ դեղջուկ կինը· գիտե՞ս ընտո՛ր կը գուրգուրան, զաւակնուն չափ կը դողան անոր վրայ· հացը «արդար եզան վաստակ» կ'անուանեն: Պատահի որ եզը հիւանդանայ, մինչեւ վերջին շունչը կը հսկեն վրան· արցունք կը թափեն, որբեր յոյսերնին կտրեն· ան ատեն է որ դանակը կը հասցնեն· ճակատին ոսկորը եղջիւրներովը միասին կը հանեն· տան գլխաւոր սիւնին վրայ բարձրէն կը զամեն· ամեն օր կը յիշատակեն· վրան անէկդոտներ կը պատմեն: Արտասուալից աչքերով, բուռն անէծքներ տեղալով դանակը կը դնեն սխրական եզներու վզին· բըխըլ–բըխըլ կը մորթեն· միսը կը կտրատեն-բաժնեն· մէկ մաս մը կը ծախեն, խալկինները լարեն խաչածոյ կ'ընեն· կաշին կը փռեն, մոխրեն կը չորցնեն, տրեխի համար փոկ քաշեն, տրեխ ձեւեն — կը կարեն թէ իրենց հագնելու թէ ծախելու:

Առաջին կարաւանները սեփական սայլ չունէին· կառավարութիւնը առած էր, թէեւ ճանապարհին մերայինք առատօրէն վճարեր են· ատեղ— այս իջեւանը սայլերը ձեռքերնուն առեր են, որով ժողովուրդը հարկադրուեր է գոյքերու մեծ մասը թողուլ հոս· շալակով կրցածնուն չափ միայն առնել: Թողուցած գոյքեր — անկողին, վերմակ, անօթներ, պղնձեղէն, կահկարասիներ կառավարական շէնքին առջեւ հսկայ բլուրի մը պէս դիզուած են· կը նայինք· բոլորը Սեբաստացիներու ապրանք: Տէր Աստուած, աս ինչ անարդարութիւն, ա՛յ տա ժողովուրդը ճամբան ինչպէս շարունակէ, աղջի: Զրկուիլ կենսական ամէն պէտքերէն, աս ժողովուրդին կը մնայ բնաջնջուիլ, անհետ կորսուիլ...:

Գըրըգ-Կէօյ՝ Գանկալի եւ Թօնուսի գաւառակներու հայաբնակ գիւղերուն արտ արմատի սպանդարանը եղած է: Գանկալի, Մանճըլըքի, Մաղարայի, Դաչ-Մաղարայի, Փամբինի, Փաչաղըզի, Գուրուպա-Գայայի, Պալըօղի, Գանթարօսի, Եաղալըթանի, Եարասարի եւ այլ գիւղերու էրիկմարդերը հոս առնուած-սպաննուած են:

Մեր ականատեսներէն ոմանք հոս պատահած մէկ քանի դէպքեր կը պատմեն· գետին ջուրը թէեւ մաքուր է ու խմելի, բայց եղերքները աղտեղութիւններուն պատճառաւ, գիւղացիներն մօտի աղբիւրէն ջուր առնելու գնացողներ կ'ըլլան: Գոհարիկ Կոփէկեանի պատմածովը՝ իրենց կարաւանէն ջուր առնելու գնա-

ցեր են։ Հոն դարանակալ քիւրտեր կը յարձակին ասոնց վրայ, կը յօշոտեն, բռնաբարեն–կ՚սպաննեն, գետը կը նետեն։ Կամուրջին աչքերը դիակ։

Հրաչեայ Գաբիկեանի *պատմածներէն.— Երբ Գըրգ–Կէօզ կուգան, իրենց եզները կը խարանեն, մէյ–մէկ ոսկի խարանողչէք կ՚առնեն. իրենց իջեւանելէն վերջ կը տեսնեն որ ուրիշ կարաւան մը կուգայ. Սվազի գիւղերէն են, ամաններով ջուր առած՝ ասոնց դիմաւորելու կ՚երթան. ծարաւահարներուն ջուր կը հասցնեն։ 5–6 օր կը մնան Գըրգ–Կէօզ. Հրաչեայ գիշեր մը գետեզերքը կ՚իջնէ ջուր առնելու. կը տեսնէ ծեր կին մը, երկու թոռները առած կը նետուի ջուրը. նետուած տեղը ցանծախ ըլլալով չի խեղդուիր. եզերքը կը վերադառնայ աւելի խորունկ տեղ մը կը նետուի ու թոռներուն հետ կը խեղդուի։*

ԺԸ.

ԴԷՊԻ ՄԱԼԱԹԻԱ

Երրորդ օրը ճամբայ կը հանեն մեզ դէպի Մալաթիա. մեզմէ առաջ հոս հասնող կարաւանն ալ մեզի կը խառնեն։ 30–ի չափ էրիկմարդ կանք. հոս քաղաքացիներու չեն դպչիր. ծպտուիլ–պահուելու տեղի չմնար. համարձակ կը խառնուինք կարաւանին. մեր սայլին, մեր ընտանիքին գլուխը։

Դէպի Մալաթիա է որ պիտի երթանք կ՚ըսուի։ Շատ հեռու չէ. 4–5 ժամուան տեղ մը։ Անորոշ կերպով կը խօսուէր թէ առաջին կարաւանները Մալաթիա հաստատուած են. պահ մը մենք ալ այդ սին ու տարտամ յոյսերովը կ՚օրօրուինք։

Հետզհետէ կը պարզուին մեր առջեւ Մալաթիոյ ջրառատ ու արգասաբեր դաշտերը. ամէն կողմ գարնանային թարմ կանաչութիւն, ցորենի ընդարձակ արտեր–անդաստաններ, պարտէզներ, պտղաստաններ, թթաստաններ, պուրակ–պուրակ ծառաստաններ։ Այս գեղեցիկ երկրին — Թուրքիոյ — ամենէն բարեբեր մարգն է Մալաթիոյ դաշտը։ Թարմ եւ չոր պտուղները — խաղող, տանձ, խնձոր, սերկեւիլ, նուռ, ծիրան, թութ, պատեխ, չէկ–չամիչ, սալոր, չոր ծիրան, չիր, ծիրանին մէկ ընտիր տեսակը աշպաղիյէ կոչուած, բուպ, մեղր, ընկոյզ, ընկոյզի չա–

րոց, մինչեւ Սեբաստիա եւ Թուրքիոյ ամեն կողմերը կը ղրկըւին առատօրէն ու աժան: Հապա ընտիր աֆիո՞նը: Եւրոպա առաջին յաճախորդն է:

Քիւրտ ժանտարմաներ են մեզի ընկերացողները· այնքան խստութիւն չեն բանեցներ· այսուհանդերձ ես չարունակ կ'զգուշանամ աչքի չիյնալու համար: Մերերէն բաժնուած, ես բաւական յառաջ անցած եմ:

ՃԻԿԷՐ Կ'ԱՌՆԷ՞Ք, ԱԺԱՆ Է, ՀԻՆԳ ՓԱՐԱ·— Կէսօրուան ատենները է· կը հասնինք հնոյն Մալաթիոյ առջեւները— Էսկի-Շէհիր կը կոչուի· խճուղին առջեւէն կ'անցնի· ճամբուն երկայնքովը պարիսպ է· տեղ-տեղ դէպի ներսը անցքեր-դուռներ կան· թէ՝ ներսը ի՞նչ չէնքեր, ի՛նչ տեսակ տուներ կան, կամ, քաղա՞ք է, այդ չկրցի դիտել-հասկնալ: Բնակչութիւնը խիստ բարբարոս տեսակէն քիւրտ, թուրք են· անցքերուն բերանը սուրերով, բիրերով խումբ-խումբ կեցած են դարանակալ գազաններու պէս· մեզ կը ծաղրեն· կը խնդան վրանիս, կ'ոխասրտին, ամէնքդ պիտի ջարդենք, սպաննենք կ'ըսեն: Պարիսպին վրայ լաճեր, լակոտներ նոյն ծաղրանքը կ'ուղղեն մեզի, սիրտ ծակող խօսքերով, — Ճիկէր կ'առնէ՞ք, շատ աժան է, հինգ փարա, ճեզմէ առջի կարաւաններուն ճիկէրն է կ'ըսեն· շա՛տ համեղ է առէք: Սիրտ կ'ուզէ որ դիմանայ· հոգի կ'ուզէ որ համբերէ այսքան ստորնացուցիչ, լրբենի նախատինքներու, բարբարիկ սրախօսութիւններու: Տեղ-տեղ կը յարձակին կարաւանին տկար կէտերուն վրայ· ոմանց շալակէն, ոմանց սայլերու վրայէն ծրար, որեւէ ինչ յափշտակեն· էշերու պախուրցէն բռնելով՝ բեռնովը հեծեալովը միասին կը քաշեն ներս· կանայք վարոցներով կը դիմադրեն, քիչ-շատ կը յաջողին վանել-չմօտեցնել· կարաւանին զանազան կէտերէն կը բարձրանան ժանտարմա՛, ժանտարմա՛ օգնութեան աղաղակները, երբ ժանտարմաները կը հասնին մէկ կէտին վրայ, ուրիշ կէտի մը վրայ զօրաւոր թափով մը յարձակած՝ կը կողոպտեն:

Մերերէն բաւական յառաջ անցած եմ· նախազգացումը կ'ունենամ թէ մեզմէ ալ բան մը յափշտակած ըլլալու են· ընտանիքս կուգայ կը հասնի, տագնապած· իրաւ ալ, մեր ալ էշը վրայի բեռնովը, խուրձովը միասին քաշեր են ներս: Ուտելիքնուս կարեւոր մասը — իւղալի պաքսիմաթ, պանիր այդ խուրձին մէջն էր: Ի՞նչ կրնանք ընել· եղածը եղեր է, կ'անցնինք, սրտաբեկ ճամբանիս կը շարունակենք։ Մալաթիա բուն քաղաքը կ՚ընդնըշմարուի ծառաստաններու մէջ պարուրուած։ Հոս մեր սայլի եզներէն մէկը պարտասած կը մնայ, չկրնար քաշել սայլը․ փորձանքին մեծը․ կը հրենք, մօտխենք, կը զարնենք, օգուտ չըներ․ աղէկ որ այսքան օրեր, այսչափ ալ տոկացին։ Կարաւանը հետըզհետէ յառաջ կ՚անցնի․ մենք ետ կը մնանք․ ժանտարմաներուն կ՚աղաչենք ճար մը ընեն․ բաւական հեռուն ճամբուն վրայ եզ մը կեցած է․ կ՚ըսեն․ հոն հասնելնուս ասիկա լծեցէք․ կ՚երեւայ տէր չունի, ուրիշ կարաւանէ մնացած է։ Կ՚ընենք–չենք ըներ կը հասնինք․ աղուորիկ, մատղաշ եզ մըն է․ անմիջապէս մերը կ՚արձըկենք ասիկա կը լծենք․ քիչ մը տեղ ճամբան կը շարունակենք, աւա՜ղ դժբաղդութեանս, աւելի յոգնած–մնացած, չկրնար քաշել․ կը նայիմ ըլլալու բան չէ, մեր ղահ եզը ատկէ աւելի տոկուն է․ անիկա կը լծեմ, իրաւ ալ կարծես քիչ մը հանգչած, խոնջէնքը առեր է։

Մալաթիա պիտի մտնենք կը կարծենք․ լաւ եւս մենք մեզ կը խաբէինք․ ժանտարմաներ յանկարծ կարաւանը կը շեղեցնեն խճուղիէն դէպի արեւելք․ մենք բաւական ետ մնացած ենք․ կ՚աճապարենք հասնելու։ Չորս կողմերնիս տափարակ դաշտագետին է, ճամբան կակուղ հող, աջերնուս, բաւական հեռու բլուրներու շարքի մը ստորոտը ագարակներ կան․ գեղեցիկ շէնքերով, գերմաններու են կ՚ըսեն․ որբանոց ալ ունին։ Ամասիա, ինչպէս նաեւ Մալաթիա բաւական թիւով գերմաններ հաստատուած են։

Ճամբուն վրայ պարտասած–ինկածներու դիակներ պակաս չեն․ ա՛լ սովորական դարձած է․ կարծես դարշահոտութիւնն ալ իր սուր հանգամանքը կորսնցուցեր, մեր քիթը վարժուեր է։ Վերջապէս մեր եզները դանդաղ կ՚ընթանան․ արեւը աղէկէն խոնարհած է․ բաւական ետ մնացած ենք․ իջեւանին ալ դեռ որչափ տեղ կայ, այդ չենք գիտեր․ հոգը ներսերնիս առած է․ վերջապահ ժանտարման կը փութացնէ․ բարեացակամ կ՚երեւնայ։ Կարաւանին հետքին եկող մի քանի քիւրտեր կան․ վրանին–գլուխնին նորուկ–կոկուկ, զինավառ․ ասոնցմէ է որ կը կասկածինք․ մեր ժանտարման ալ կը կասկածի․ եթէ մեզ կողոպտել, նոյնիսկ սպաննել ուզեն, ժանտարման չպիտի կրնայ ընդդիմանալ․ կինս, քենիս զաւակները ամենս միասին ենք։ Քիւրտերը թոյներնին դուրս տալ կ՚սկսին․ աչքէ կ՚անցնեն սայլին բեռները․ աչքերնին կապերտին կը մնայ․ ծախո՞ւ է, չէ՞ք ծախեր, կը հարցնեն․ ընծի ալ ծուռ–ծուռ, խոռ–խոռ կը նային. մենք եզները կ'արագենք, իրենց խօսքերը չլսելու կուտանք. կինս կը լարտէ զիրենք. երեսը մաստած: Ծախեցէ՛ք, ասոնց ոչ մէկը վաղը ձեզի չպիտի մնայ կ'ըսեն. աս մարդն ալ պիտի սպաննուի. մեղքը չէ՞ս, կ'ըսեն կընոջս. ձգէ, մեզի հետ եկուր: Կինս կը չախէ, կը լարտէ, իջեւանը հասնելնուս, եթէ ծախու ինչ ունինք, հոն եկէք առէք կ'ըսէ. կապերտը— այդ փորձանքը կերպով մը խօսք կուտանք ժանտարմային: Կարաւանը մէկ ծարէ իջեւանը հասած է. մօտեցած ենք. շունչերնիս քիչ մը լանը կ'ելլէ. քիւրտերն այլեւս մեզմով չեն հետաքրքրուիր. մեզմէ հեռացած են:

Արեւը մարը մտած, մութը տարածուած է. կը հասնինք իջեւան— Սուպաշի ըսուած տեղը. ընդարձակ տարածութեան մը վրայ շատ մը աչքերէ առատ–առատ ջուր կը բխայ. մեծկակ բնական աւազան կը կազմէ. ջուրը ո՞ւր, ո՞ր կողմ կը վազէ. չկըրցի հասկնալ–ուշադրութիւն ընել: Սաստիկ յոգնած ենք. քիւրտեր չրկայքէն բազմութեամբ եկած պաստեխ, հաց, թութ եւ այլ ուտելիք կը ծախեն. ծախու ինչ փնտռեն–կըհարցնեն: Մեզի ընկերացող, մեզ նեղող քիւրտերն ալ եկած են, մեզ կը գտնեն, կապերտը կ'ուզեն. կը մերժենք. ծախու ապրանք չունինք կ'ըսենք: Վերջապէս այդ փորձանքը մեզմէ հեռացնել, մեր բեռներն ալ թեթեւցնելու համար, ըստ մեր խոստումին մեր ժանտարմային կուտանք մէկ մէճիտի փոխարէն:

ԴԷՊԻ ՑԸՐԸՆՃԸԼԱՐ.— Առտուն ճամբայ կ'ելլենք. բաւական տեղ երթալէ վերջ կ'իյնինք Մալաթիա–Խարբերդ խճուղին. կարաւանին մէջ կը տեսնեմ Թօրան Տէր Կոստանեանը. Հնչակեան ընկեր մը, արկածալից կեանք մը ունեցած է. երկար տարիներ բանտը մնացած, քանիցս բանտէն փախած. Արեան այս ճամբուն վրայ մահուան հանդրուաններէն ալ կրցեր է խուսափիլ: Հին ընկերի մը տաք վերաբերումովը կ'ողջագուրուինք, կը խօսակցինք: Թօրան վերջէն Զէյնալի սարէն ալ կրցեր էր ազատիլ. վերջէն ինքզինքը ջրհոր մը նետեր է, ջրհորէն հաներ են ողջամբ, բայց չեմ գիտեր վերջը ո՛ւրտեղ մեռեր է:

Ճամբուն վրայ հեռուն վրաններ զարնուած են. խումբ մը Ամէլէ–Թապուրիի տղաքներ ճամբու շինութեան կ'աշխատին: Բոլորն ալ երիտասարդ, պատանի. մեզի ծանօթներ են. մեր դպրոցի աշակերտներ — Գարաթէքէյեան Սուրէն, Աւետիս Աչճեան, Հայկ–Շահէն Դաբբինեան, եւ այլք: Սիրտս խանդաղա-

տանօք կը թուըրայ. կ՚աճապարեմ իրենց հասնիլ. լերդս փորուս մէջ կը մանրուի. ճիկեարս կտոր-կտոր կ՚ըլլայ, սիրասուն, խոստմնալից աշակերտնե՛ր. ուսանողի անուշ երազներով առլի, ապագայի փայլուն ծրագիրներով օրօրուն, մէկ օրէն միւսը գերութեան մատնուեր, հովիւը զարկեր, ոչխարները ցանուցիր, գայլերու արընոտ ճիրաններուն ճարակ եղե՛ր...:

Կարաւանը երեւնալուն, տղաքը գործերնին ձգեցին, ուշի ուշով մեզ կը նային. հարցումներ կ՚ընեն, ծանօթներ կը փնտռեն. աչքերս լեցուած, կը մօտենամ. կը բարեւեմ, անուննին կուտամ. հեզ մը ամէնքը մէկ ապշահար կը նային ընծի. աս ո՞վ է. դուն ո՞վ ես. կը հարցնեն: Ճանչցուելիք վիճակ չէ մնացեր որ. երեսս հայուածք չկայ. մազ-մօրուք ածիլուած-գնտուած, հիւծեր-սպառեր, երեսս չորցեր-պզտիկցեր, կմախք կտրեր, կերպարանքէ ելեր եմ: Սուրէն Գարաթէքէյեան ձայնէս կը ճանչնայ. տղա՛ք, վարժապետն է, Գարիկն է, կ՚ըսէ. կը պլլուի ճիտս. ամէնը կը թափին վրաս. ձեռքերս կը համբուրեն, ազատուելուս կը խնդակցին: «Ա՛խ, վարժապետ, ո՞ւր մնացին, կ՚ըսեն, պատմութեան այն շինիչ դասերդ, որոնցմով այնքան յուսալից ու վստահօրէն կը խօսէիր Ազգին մօտաւոր հոյակապ ապագային եւ Հայ-Հայրենիքի վերականգնումի մասին. երազնե՛ր էին արդեօք, օ՞դը ցնդեցան մեր ապագայ ծրագիրները, աւեան բաժակը այսպէս ցյատակ պիտի քամէի՞նք»: Կը փորձեմ սփոփել, խրախուսել, սրտապնդել զիրենք: Իրենց տուներու, իրենց կարաւաններու գլխէն անցած ահաւոր անցքերը կը պատմեն. մինչեւ Ֆրընձըլար եկեր են. տեսնելով որ Զէյնալի սարէն անդին ոչ մէկ արու արմատ ողջ չեն թողուր, չարաչար կը ջարդեն, գիշերանց փախեր Մալաթիա եկեր են. կառավարութիւնը զիրենք 8-10 օր բանտարկեր, շատ նեղութիւններ տուեր է. վերջէն դուրս հաներ, իբրեւ բանւոր-զինուորներ, կ՚աշխատցնեն ճամբու շինութեան զինուորի ռոճիկով:

Կրկին կ՚ողջագուրուինք. հրաժեշտ կ՚առնենք: Քանիցս եւս դարձած, վերջին անգամ մըն ալ տեսնեմ կ՚ըսեմ. հրաժեշտի ողջոյններ կը կրկնեմ գլխի շարժումով:

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐ ԱԼԱՆ-ԹԱԼԱՆ.— Կը նայինք. դէմէն կարաւան մը կուգայ, Ֆրընձլար հասնող կարաւաններէ զատուած եզնասայլերն են. ամէն մէկին վրայ 8–10-ական տղայ, հարս, աղջիկ: Մալաթիա թուրք որբանոցը կը տանին...

Հայութի՛ւն, փայութի՛ւն... կը գոչեմ:

Աս ի՞նչ անօրինակ, աննախընթաց գերեվարութիւն էր, որ պայթեցաւ Հայուն գլխին: Ո՞յք են պատասխանատուները, ինչո՞ւ սա Ազգին ճակատագրին հետ այնքան թեթեւօրէն, անհեռատեսօրէն խաղացին(*):

Խճուղիէն շեղած, արահետէ մը կը յառաջանանք. շուրջանակի պարտէզներ–պտղաստաններ: Զսպանակաւոր կառք մըն ալ քառասմբակ կը սուրայ դէպի Ցրընճլար. մէջը Թուրք գաւէզ պաշտօնեայներ, ո՛վ գիտէ ի՞նչ սոսկալի ծրագրեր իրագործելու կ'երթան: Կէս օրը անցած է. մօտեցած ենք իջեւան. ծառաստաններու մէջ իջեւանած ժողովուրդներ կը հանդիպին մեր աչքին. գիւղացի պատանի մըն ալ կը տեսնեմ. տարազէն կը հասկնամ թէ Կովտունցի է. անցած օր է. որումէ ըլլալն ալ հարցայ. բայց միտքս չգար: Երիկմարդ չէ մնացած կ'ըսէ:

Քիչ մը տեղ եւս. կը հասնինք իջեւան. ընդարձակ տարածութեան վրայ մենք ալ առանձին կ'իջեւանինք, կը տեղաւորուինք:

ԺԹ.

ՑԸՐԸՆՃԸԼԱՐ — ՄԵԾ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԸ

Աննշան գիւղաւան մը, որ սակայն բիւր եղեռնագործութեանց, անլուր ոճիրներու, խշխշալի, գկծեցուցիչ անցքերու մեծ թատերավայրերէն մէկը եղած, Հայ Տարագրութեան Պատմութեան արիւնաներկ էջերուն մէջ նշանաւոր տեղ մըն է որ կը բռնէ: Մալաթիոյ կոնակը կ'իյնայ, ուղիղ գծով մէկ ժամ արեւելք, միափոքրիկ է. կայ հեռաձայն, հեռագրատուն: Բուն գիւղաւանը բլուրներու շարքին վրայ եւ միւս ստորոտը կը տարածուի. այգիներով, պարտէզներով, պտղաստաններով: Բլուրին արեւելեան ստորոտէն կը տարածուի ընդարձակ, տափարակ հովիտ մը, որու վարի կողմէն կը վազէ առատ ջուր մը, անկէ անդին երկարօղ լեռնաշղթաներու մէջէն կ'անցնի Խարբերդու խճուղին:

(*) Թէ ի՞նչ եղան «որբանոց» տարուած այս տղաքը եւ ամէլնի պատանիները, այդ մասին պիտի խօսինք:

Բլուրին ստորոտը այս տարածութեան վրայ առանձին-առանձին խումբերով իջեւանած են զանազան տեղերէ, եւ մեծ մասամբ Սեբաստիայէն ու Փոքր Հայքէն եկող կարաւանները: Հոն կը տիրէ ծայրայեղ թշուառութիւն. խեղճութիւնը գագաթնակէտին հասած է: Իջեւանին մուտքին վրայ առատ ջուրի աղբիւր մը կայ, բարձրադիր. հովանաւորուած՝ ծառերով: Հոս պազար լարուած է. կը ծախեն եղանակին պտուղները, հաց եւ այլ ուտելիքներ:

Կարաւանին աղտեղութիւնը սոսկալի է, աննկարագրելի, չի պարտկուելիք. մեծատարած աղբանոց մը. գեհեն մը՝ ամեն տեսակ աղտեղութիւններու, գարշահոտութիւններու, աղբիւսի, Եղտիւրի: Դաշտին երեսը կեղտոտ քուրջեր, լաթի կտորներ, անկողնի բուրդ, ջախջախուած հազարաւոր սայլերու կտորուանք. ամեն կողմ անթաղ դիակներ, շուներ, գիշակեր թռչուններ կը բզքտեն: Արդէն ամառուան մէջտեղը, արեւը կը խածնէ: կը մրկէ. օդը չափազանց ծանր է. Հարաւէն փչող մոլ խորշակ մը կը խարկէ-խամրէ. հապա բարձրացող գարշահոտութիւնը — անտանելի է, վարակիչ, թունաւորիչ:

ՍՐԲՈՅՆ ՄԵՍՐՈՊԻ ԵՂԱԾ ՆԱԽԱՏԻՆՔԸ.— Հայը բնաջնջելու դիւային, սադայէլական ծրագրին մէջ էր նաեւ ջնջել Հայ լեզուն, Հայ գիրն ու գրականութիւնը, Հայ Կրօնն ու Պատմութիւնը — Ազգի մը գոյութեան եւ քաղաքակրթութեան մեծ ու զօրաւոր ազդակները: Դաշտին երեսը, աղբիւններու մէջ բազմաթիւ Հայերէն գրքեր ալ — մասնաւորապէս Աստուածաշունչ գիրք եւ Աւետարան. ցանուցիր, բզքտուած: Թուրք, քիւրտ լաճր կեավուրի այդ քիթապները կը զարնեն գետնէ-գետին, ցեխերու մէջ աղբիւսէ աղբիւս կը խօթեն, կ'ոտնահարեն, պատառընծիկ ըրած՝ հովին կուտան: Հայ քաղաքակրթութիւնը, Հայ միտքը, Հայ հանճարն է որ, նախատինքներու, թուքի, մուրի կ'ենթարկուի:

Միտքս կուգայ երկու տարի առաջ կատարուած Համազգային Մեծ Տօնը — Հայ գիրերու գիւտի 1500-ամեայ եւ Հայ Տպագրութեան 400-ամեայ Յոբելեանական հոյակապ հանդէսները: Ամբողջ երկու օր Սեբաստիան տօնեց 4000 ուսանողներու եւ 30 հազար ժողովուրդի հսկայ թափորով մը, որուն մէկ ծայրը Մայր Եկեղեցին էր, միւս ծայրը Ս. Նշան վանքը: Այն օրէն կուտակուած նախանձու սեւ մաղձն է որ դուրս կը թափեն այսօր սա բարբարոս, անգէր, անգրագէտ խուժանները: Աչք-աչքով կերա՛ն Ազգը···:

ՖՐԸՆՃԸԼԱՐ ԿԱՐԱՒԱՆՆԵՐՈՒ ՄԵԾ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆ.— Հայաջինջ ծրագրով սահմանուած էր թէ կարաւանները ինչ ճամբաներով պիտի երթային, ո՛ր հանգրուաններէ պիտի անցնէին, եւ այդ հանգրուաններուն մէջ ի՛նչեր պէտք էր տեղի ունենային:

Երեք Գլխաւոր Ուղեգծեր(*) սահմանուած էին, եւ այդ ուղեգծերուն վրայ որոշուած էին Մեծ Հանգրուաններ. ուր կարաւանները հասնիլ-համախմբուելով՝ անկէ անդին պիտի ցրուէին ի սփիւռ Միջագետաց եւ Արաբիոյ հրատոչոր, անհրապոյր, մահահոտ անապատները: Տրապիզոն-Սամսոնի ծովեզերեայ Հա-

---

(*) Այս Երեք Ուղեգծերը — Թուրք Եղեռնագործութեանց Արիւնի ճամբաները, աւելի որոշ գծենք: Առաջին ուղեգիծ՝ Սամսոն, Պաֆրա, Մարզուան, Հաճի-Գեղ, Վէզիր-Քէօփրիւ, Լատիկ, Ամասիա, Հէրէկ, Զիլէ, Նիկսար, Թոքաթ եւ Գիւղօրեայքը իջեցնելով Ենի-Խան, անկէ ուղիղ գծով Ալիսէն անցնելով բերած են Շար-Գըշլա, եւ Թօնուսի Պէօյլուկ-Քէօյէն՝ **ԳԱՆԿԱԼ**՝ Առաջին մեծ Հանգրուան: Սեբաստիա, Ալիսի Վերին-Հովտի գիւղերը՝ Գարտաշլար-Ուլաշ-Տէլիկ-Թաշով՝ **ԳԱՆԿԱԼ**: Անկէ այս կարաւանները՝ Ալաճա-Խան-Երըբլի-Խան-Հասան-Չէլէպի-Հէքիմ-Խան-Հասան-Պատրիկ-Գըրգ-Կէօզ — **ՖՐԸՆՃԸԼԱՐ**՝ Երկրորդ մեծ Հանգրուան: Էնտիրէս, Բուրդ եւ այլ գիւղօրայքը, Գարահիսարն ու գիւղօրայքը՝ Ակնի վրայով **ՖՐԸՆՃԸԼԱՐ**: Տրապիզոն, Կիւմիւշխանէ, Բաբերդ, Էրզրումի Գրղ կարաւանը՝ Քէմախ-Եփրատ-Ակն-Արաբկիր՝ **ՖՐԸՆՃԸԼԱՐ**: Աչոտի, Տէրճանէ՝ **ՖՐԸՆՃԸԼԱՐ**: Խարբերդ-Քէսրիկ, Մէզրէ, Մալաթիա՝ **ՖՐԸՆՃԸԼԱՐ**:

Երկրորդ Ուղեգիծ. Զառա եւ մերձի գիւղերը՝ Ալաքլիսէ, Քարհատ, Ղարաղօյազ՝ Տիվրիկ-Խարբերդ-Մատէն-Սեւերեկ-Ուրֆա-Վէրան-Շէհիրէն **ՌԱՔՔԱ**: Տիվրիկ եւ գիւղերը, Ակն, Արաբկիր, գրեթէ իրենց տեղւոյն վրայ ջարդուած են: Էրզրում, Երզնկա, Քղի, Զարսանձաղ, Չմշկածագ, Բալու եւ ասոնց գիւղերը՝ Բալու-Խարբերդ-Արաբկիր-Մէզրէ — Մատէն-Արղընի — Սեւերէկէն՝ **ՎԷՐԱՆ-ՇԷՀԻՐ**, **ՌԱՔՔԱ**, **ՏԷՐ-ԶՕՐ** եւ մինչեւ **ՄՈՒՍՈՒԼ** իջեցուած են:

Երրորդ Ուղեգիծ. Կիւրին, Ալպիսթան, Մարաշ, Այնթապ՝

յութիւնը, Էնտիրէս եւ գիւղօրայքը, եւ ամբողջ Փոքր–Հայքը անցան մեր գծած այս ուղեգծով, որու վրայ առաջին Մեծ Հանգրուանը ԳԱՆԿԱԼ էր. եւ անկէ վար Երկրորդը ՖԸՐԸՆՃԸԼԱՐ, ուր այս երկրամասերէն եկող կարաւանները համախմբելով՝ կ'անցնէին Ջէյնալի անմատչելի սարերէն դէպի Սամուսատ–Եփրատ եւ անկէ Միջագետս՝ ՍՈՒՐՈՒՃ, ՐԷՍ–ԻՒԼ–ԱՅՆ, ՐԱԳԳԱ, ՏԷՐ–ԶՕՐ վերջին մեծ հանգրուանները:

ՄԵԶՄԷ ԱՌԱՋ ԵՒ ՄԵԶՄԷ ՎԵՐՋ ՖԸՐԸՆՃԸԼԱՐ ՀԱՍՆՈՂ ԿԱՐԱՒԱՆՆԵՐԸ.— Երբ մենք հասանք այս Հանգրուանը՝ հոն եկած էին Սեբաստիոյ մեզմէ առջի մի քանի կարաւանները—

ՀԱԼԷՊ մեծ հանգրուանը եւ անկէ երկու թեւով դէպի Տէր–Զօր, եւ դէպի Սուրիա–Անդր Յորդանան: Թրակիա, Բիւթանիա, Պամփիւլիա, Պափղագոնիա, Գաղատիա, Փռիւգիա եւ Կիլիկիոյ ամբողջ Հայութիւնը՝ Իզմիտ–Էսկի–Շէհիր–Գոնիա–Էրէյլի–Բոզանթի — Ատանայէն՝ ՀԱԼԷՊ. ու այս Մեծ Հանգրուանէն փոքր մաս մը դէպի Սուրիա–Անդր–Յորդանան, իսկ ամենամեծ մասը դէպի Արեւելք՝ Պապ–Մէսքենէ–Համամ–Սէպղա–Րէս–ուլ–Այն–Րագգա՝ ՏԷՐ ԶՕՐ՝ վերջին Մեծ Հանգրուան եւ ընդհանուր ըսպանդարան: Զէյթուն, Այնթապ, Մարաշ, Քիլիս, Անտիոք եւ շրջակայքը՝ ՀԱԼԷՊ եւ անտի դէպի Սուրիա եւ Տէր–Զօր: Պիթլիս, Մուշ, Սասուն գրեթէ իրենց տեղերուն վրայ ջարդուած են: Վանայ Հայութիւնը ի վերջ ամենայնի իջած է Պաղտատ–Պագուպա: Բասէն, Սասուն, Վան, Մուշ ժողովուրդին մէկ մասը անցած է Կովկաս: Գամիրք—Կէմէրէկ, Կապադովկիա՝ ՀԱԼԷՊ–Սուրիա–Տէր–Զօր: Սուէյտիա՝ Միջերկրական–Բորթ–Սայիտ: Տիգրանակերտ, Ուրֆա, Պիրէճիկ, Սուրուճ՝ Վիրան–Շէհիր–Րագգա–Տէր–Զօր–Մուսուլ: ՍՈՒՐՈՒՃ՝ Երրորդ Մեծ Հանգրուանը՝ Ֆըրնճըլարէն եկողներուն — եւ աստի՝ Րագգա–Տէր–Զօր–Մուսուլ...:

Գէթ համառօտակի եւ քիչ մ'ալ դեռ չփոթ, Հայոց ընդհանուր տարագրութեան ԵՐԵՔ գլխաւոր ուղեգծերը, եւ ԳԱՆԿԱԼ, ՖԸՐԸՆՃԸԼԱՐ, ՀԱԼԷՊ, ՐԱԳԳԱ, ՏԷՐ–ԶՕՐ, ՄՈՒՍՈՒԼ՝ Մեծ Հանգրուաններ: Հայ Ընդհ. Տարագրութեան մանրամասն պատմութեան մը մէջ միայն կարելի է այս երեք–չորս ուղեգծերուն վրայ աւելի մանրամասն խօսիլ: Մենք, ինչպէս ըսած ենք գործիս սկիզբը Փոքր–Հայքն է զոր վեր առած ենք:

Գայլէրի–Դուռ, Աճի–Մահլէ, Ս. Սարգիս, Քէօսէ–Տէրէ, Փաշա–Պարտէզ — ինչպէս նաեւ Սամսոնի, Թոգաթի, Ամասիայի, Զիլէի, Նիկիսարի, Հէրէկի եւ Ալիսի Հովտի եւ Թօնուսի կարաւանները:

Մեզմէ վերջ եկան Մայր–Եկեղեցւոյ Թաղի, Դարբնոցի–Ետեւի, Հայ–Թաղի, Սեւ Հողերի Թաղերու կարաւանները:

Մեր հասած օրը իրիկունը Աչոտիի կարաւանը եկաւ. էրիկմարդ ըլլալով Ղազարոս Պայընտրեանը եւ անոր պատանի զաւակը՝ Խաչատուր միայն կային. բոլոր էրիկմարդերը տեղւոյն վրայ ջարդեր են: Այս տղան նախ մեր վարժարանի աշակերտ, ապա Սանասարեանը մտաւ. ուշիմ, խոստմնալից, գեղադէմ պատանի. վերջէն լսեցի թէ Հալէպ հասեր հոն մեռեր է:

Յաջորդական օրերուն կը հասնին ծովեզերեայ քաղաքներու կարաւանները — Կիրասոն, Օրտու, Ջարշամպա եւն. եւ Գարահիսարի դաշտեցիները — Էնտիրէս, Բուրգ, Մշակնոց եւն.: Տեսնել պէտք էր անոնց խեղճութիւնը, էրիկմարդ՝ անունով չկայ, բոլորը կին մարդ. հետիոտն եկեր են. հիւծեր, հալեր–մաշեր, մորթերնին սեւցեր, ոսկորնին փակեր, ապուխտ դարձեր, կըմախք կտրեր, քեզի մէկ գերեզմանական ուրուականներ, շունչերնին վեր չի գար, որ կարենան խօսիլ, մարեր–մրշեր, չորցեր են. ոտքի վրայ մնալու կարողութիւն չէ մնացեր, կթոտեր, նըքթեր, փչեր՝ պիտի գլորին:

Խարբերդի կարաւանները եկան հասան. մեր հասնելու երրորդ օրն էր, հեռուն, հովտին վարի կողմը Խարբերդու խճուղիին վրայ նշմարեցինք կարաւանին դուրս գալը, ուշադրութեամբ կը նայինք. կարաւանը կեցուցին. երկու մասի բաժնեցին. մէկ մասը տարին դէպի ձորամէջ. միւս մասը ուղղուեցաւ դէպի մեզ՝ Ցըրընձըլար. քանի մը ժամ վերջ եկան–հասան. Խարբերդի Քէսրիկէն եւ այլ գիւղերէն են եղեր: Քանի մը ժամ առաջուան մեր տեսածներն են. այրերը բաժներ սպաննելու տարեր են. եկողները լոկ կիներ էին. մէկ տղայ մը միայն աղջկան տարազով ծպտեր ազատեր են. գրկանոց մանուկներ ալ չկան: Երկու կառք ալ Խարբերդու նշանաւորներէն եւ մտաւորականներէն բերին ըսին. Միւտիւլիկը իջեցուցեր են. ես չտեսայ: Վերջէն անոնք Մալաթիա տանելով նախ բանտարկեր են, վերջէն բանտին մէջ խեղդեր. Երկու նշանաւոր տօքթօներ ալ կան եղեր մէջերնին: Խարբերդցիները կը պատմեն թէ զիրենք շատ յանկարծա–

կեի բերեր, եւ բուռն կերպով հաներ են․ եկեր տուներէն դուրս լնցուցեր, դռները փակեր–կնքեր, ո՛չ պաշար, ո՛չ ուտելիք․ ո՛չ ծածկոց, ո՛չ ալ կենսական պէտքերէն որեւէ ինչ, հետիոտն ճամբայ դրեր են։

Թլկատինցին կը հարցնեմ․ գաւառացի դրողներուն մեծ վարպետը․ Հայ Տանթէն․ չեն գիտեր, չե՞ն ճանչնար, ե՞ս չեմ կրնար հասկցնել ո՛վ, ի՛նչ մարդ ըլլալը։

Մալաթիան ալ նոր տեղահան ընելով, բերին Ֆըրընճըլար․ երիկմարդերը կանուխէն տարեր սպաններ են։

Տարէնտէն ալ Ֆըրընճըլարի մօտ Օրտուզ բերած ջարդած են։

Օգոստոս 5–ին էր որ մենք այս Հանգրուանէն մեկնեցանք․ մեզմէ վերջ հոս եկած է Էրզրումի Գ–րդ կարաւանը։

ՍԱՅԼԵՐՈՒ ԳՐԱՒՈՒՄԸ․— Սեբաստիոյ տեղահանութեան բաժնին մէջ տեսանք թէ կառավարութիւնը առջի կարաւաններուն միջոց չտուաւ սայլ, գրաստ գնելու․ կառավարութիւնը ինք տուաւ տուն–գլուխ մէյ–մէկ սայլ, սայլերուն տէրերը — Թուրք գիւղացիներ — Գըրգ–Կէօզէն ու Մալաթիայէն ետ դարձան․ վերջի կարաւաններս եւ գիւղացիները ունէինք մեր սեփական սայլերը, գրաստ, էշ։ Շատ տեղերու կարաւաններ իրենց տեղէն իսկ հետիոտն եկած էին մինչեւ հոս — Ֆըրընճըլար։ Սամսոն, Ամասիա վարձուած ձիու–կառքերով եկան։

Հոս կառավարութիւնը Թէքէլլիֆը–Հարպիի–ի անունով կը գրաւէ սեփական սայլերը։ Մեր ալ հոս հասած օրը Միւտիրը եւ Գօմիսէրը եկան մեր սայլերը, եզները գրաւեցին․ սայլերը թողուցին․ միայն եզները տարին կառավարական չէնքին առջեւ․ միւս օրը խեղճ եզները իրենց գլխուն թողուեր, դաշտին երեսը ցանուցիր կը թափառին․ անօթի մնացեր, արմատներ կը կրծեն․ բայց ա՛լ մերը չեն, ո՛չ սայլերը, ո՛չ ալ եզները։ Սայլերը կը մընան դաշտին երեսը․ անոնցմէ տաղաւարներ կը շինենք, գէթ ցորեկը կը պատսպարուինք արեւուն ջերմութենէն։

ԱՄԵՆ ՕՐ ՍԵՒԳԸՅԱԹ․— Հասնող կարաւանները ընդարձակ իջեւանին վրայ կ՚իջեւանին առանձին բաժիններով։ Ընդհանրապէս մէկ–երկու օր հանգիստ կը տրուի․ յաջորդաբար ամեն առտու մէկ–մէկ կարաւան ճամբայ կը հանեն։ Ինչպէս տեսանք, փոխադրութեանց միջոցները կառավարութիւնը գրաւած է․ ըստիպուած, բռնադատուած են հետիոտն երթալ, եւ արդէն գնա–

լիք ճամբանին ոչ կառք կը բանի, ոչ ալ սայլ: Քիւրտեր ամէն առտու գրաստներով կուգան իջեւան. կը ձայնեն. «Քոի՛, քոի՛, քոի՛»— վարձու գրաստ ըսել կ'ուզեն: Քիչ-չատ դրամ ունեցողներ կը վարձեն— Սամսոնցիները, Ամասիացիները, Սեբաստացիները: Իսկ Թոգաթցի մաղագործները, մեր — Սեբաստիոյ գիւղացիներն ու քաղաքացիները հետիոտն ճամբայ կ'իյնան. լոկ ուտելիքնին առած. անկողին, ծածկոց ամէն ինչ կը թողուն: Իրենց ետին կը թողուն հիւանդները, ծերերը, քալելու անկարողները. հապա տղաքնե՞րը — 3-4 տարեկան ու գրկանոց տղաքնե՞րը:

Կարաւան մը ելլելուն կը նայիս 8-10-15 տղայ լքուած, թողուած են. բազմութիւնը դեռ աղէկ մը չէ քաշուած, շուարուն վիճակ մը ունին, մտահոգ՝ կը քնեան ասդին-անդին. մայրերնին կը փնտռեն. տղեկ-տղեկ հոգերու մատնուած, աչքերնին չորս կողմն է. մայրերը շատոնց երեսնին առեր, պատը պլորեր, հեռացեր են: Երբ բազմութիւնը հեռացած, չորս կողմերնին դատարկութիւն կը տիրէ, հրմբուն— լացը — կը փրցնեն. մանկական սրտաճմլիկ վայնասունը կը բարձրանայ. սո՛ւր, սո՛ւր կը ճչան. յորդահոսան կուլան. սրտապատառ կը պօռան. կանչկանչ կը կաչուռտեն. ճիչ-ճիչ կը ճչան անսիրտ մայրերուն ետեւէն — Ապա՛, ապա՛՛, ապպա՛՛՛... աղաղակները շրջակայքը կ'արձագանգեն. մայրեր այս աղիողորմ ճիչերը չլսելու համար, գլուխնին երկու ձեռքերնուն մէջ առած, ականջները խցած, դէմքերնին ծածկած՝ կը փախին Կայէնի փախուստովը...: Մարն ըմանուկն ուրացե՛ր...(*) Մանկական ճիչերն, մին քան զմիւսն սուր, խլացուցիչ, աղեկտուր կը բարձրանան. խեղճ մանկիկնե՛ր. փորձ մը կ'ընեն. հեղ մը ոտքի կ'ելլեն. կը վազեն դողդոջուն. քիչ մը տեղ խելքերնին չի կտրեր հասնիլ, կթոտած՝ կ'իյնան վար. ինքզինքնին գետինները կը ծեծեն. հողերուն մէջ կը տապլտկեն.

(*) Սեբաստիոյ բարբառը գրելուս, երբ գրչիս տակ կուգային այսպիսի հոգեցունց ասացուածներ. կ'ըսէի ինքնիրենս. արդեօք Ազգային ի՛նչ ցաւալի պատահարներ, ու անցքեր ասոնց ծնունդ տուեր են: Եւ ի՛նչ ըսել որ տարիներ վերջ դժբաղդ հանդիպատեսը, ականատես եղայ այդօրինակ բիւրաւոր անցքերու, որոնք եկան արդարացնելու նոյն այդ ասացուածներու ծագումը:

կը պոռան սրտապատառ, Ապա՛, ապա՛՛, ապապա՛՛՛…:

Հեռացեր են. շա՛տ հեռուն. հորիզոնին վրայ կարաւանը ամբողջ սեւ գծով մը միայն կ'ընդնշմարուի, փոշիներու ամպերուն մէջ մրրկալա՛ր…: Լքեալ մանուկները կը շարունակեն լացը՝ մանկական եղերերգու եղանակով մը, որուն առջեւ քարերն անգամ յարտասուս պիտի փղձկէին: Հետզհետէ ձայներնին

Ս. ԳԷՈՐԳ ՄԱՅՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԸ
ԹՈԼՍԵՑԵԱՆ - ՕՀՆԻԿԵԱՆ
1903

կը կերկերի, կը մարի–մարմրի. կուրծքերնին կը խեղդուի. սրտերնին ելած՝ շունչերնին կը հատնի, կը կտրի. կը հեկեկան–կը հեկտան ժամերով. լեզունին պապակած, բերաննին չորցած՝ ծարաւ կը ծկակին. երեսնին նայող, քովերնին մօտեցող չըլլար. կը խելըռին, կ'ակնկլին. ուշքերնին անցած՝ կ'իյնին բերինքս ի վար. խանձող–խարկող արեւուն տակ տրոփ–տրոփ կը տրփան.

ու յանկարծ, խռովքով մը արթնցած՝ վեր կը կանգնին. հեղ մը կը նային սարսափով. չորս կողմերնին դատարկութի՛ւն...: Իրենցմէ հեռուն, անտարբեր, անկարեկիր, անծանօթ դէմքեր միայն... մօտեցող չկայ իրենց, չկայ վարձքարար մը, որ աման մը ջուր տանի. մէյ-մէկ պուտ խմցնէ, մախսումները բերաննին թրջեն, լեզունին չորցեր, քիմքերնին փակեր, բերաննին բաց է մնացեր. պահ-պահ վայնասունը կը վերցնեն. արցունքնին ալ չորցեր է. կը հասնի գիշերը. կը մնան դաշտին երեսը անտէր, լքեալ. կերկերուն ձայնով գիշերն ի բուն ճնիկ-ճնիկ կը ճննան, տրոփ-տրոփ կը տրփան, պահիկ-պահիկ կը հառչեն: Շա՛տ-շատ եթէ կարեկցողներ գտնուին, կ՚առնեն-կը տանին բարձունքը աղբիւրին գլուխը ծառերուն հովանիին տակ լքեալ մանուկներու յատուկ տեղը, ուր ի վերջոյ պիտի այցելենք:

ՔԻՒՐՏԵՐԸ.— Մինչեւ Մալաթիա մեր տեսածները կը պատկանին Աղճա-Տաղի Քիւրտ աշրէթներուն. ասոնց տարազը ընդհանրապէս կապոյտ կամ ծովագոյն-կանանչ ասուիէ չալվար, վրայէն վերարկու-սագօ, մէջքերնին շալ-գօտի. գլուխնին ֆէսը՝ մետաքսեայ սեւ փուշով եղերուած, ոտքերնին մուճակ-ղօնտուրա: Մեծղի, կաշմրուռն, քրտական թիփով, խիտ ու առատ մազ-մօրուք: Երիտասարդները ղըպուն-էնթարի, կէս մէջքէն սալթա, կուշտերնին ռէվօլ, թուր կամ խանչէր:

Ֆըրրնճըլարէն անդին Շիրոցի, Ջրաւիքեան, Խօզաթցի, Պեգիքի քիւրտերու աշրէթները կ՚սկսին մինչեւ Քեախթա-Սամուսատ-Եփրատ: Հոս ասոնց թիփը, ինչպէս եւ տարազը կը տարբերի առջիններէն, բարձրահասակ, ոսկրուտ, լայնշի դէմքով, կանոնաւոր դիմագիծով, բայց վայրագ արտայայտութիւնով եւ խոշոր կատաղի աչքերով: Մինչեւ ծունկերնին կարճ ղըպուն, ոտքերնին գէնկվրէ-եէմէնի. լայն գօտիներու մէջ խրուած քանի մը կարգ հին տեսակէ ատրճանակ. մէկ կուշտերնին արածայր խանչէրը. միւսը ռէվօլ, քրտական ծուռ թուրը, նաչխուն, ոսկեզրուագ բունով-երախակալ. երկայն փողով չէշխանէ հրացանը կոնակնին. գլուխնին քրտական նաչխուն գտակ, կամ թաղիք, կապոյտ յատակի վրայ կարմիր խնձորակներով — Էլմալը — կոչուած աբուխը պուրմա պլլուած՝ քանի մը տակ փաթթուած: Ինչպէս մեր կնիկներ իրենց յատուկ բնորոշող ոճովը, բառովը պատկերացուցին՝ մէյմէկ կենդանակերպներ, շըւատներ. հէքեաթներու մէջ պատմուած մութ-աշխարհքներու բնակ հսկայ դեւեր, հրէշներ, ճիւաղներ։

Ահա ասոնք են որ ամեն տարու կուգան կարաւան, վարձու գրաստ բերած, fռի՛, fռի՛, fռի՛ կը ձայնեն. ասոնց անձնատուր եղած՝ կ՚երթան կարաւանները, գայլին երախը ճիկեար կախուած։

ՆԵՐՈՒՄԻ ԽՕՍՔԵՐ ՄԸ.— Օրական ելլող կարաւաններու մասին սոսկալի լուրեր կուգան կը հասնին իջեւան — Ֆըրընճըլար։ Ձէյնալի-Սարը Գանլը-Տէրէի կոտորածներէն փախչող Ֆը-

ՎԱՐԺՈՒՀԻ ՄԱՆԻԱ. ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

րընճըլար եկող Սեբաստացի երիտասարդները — ականատեսներ — կը պատմեն թէ բոլոր արու արմատը անխնայ կը կոտորեն— բնաջնջեն, կարաւանները կը կողոպտեն-մերկացնեն. Երիտասարդ կիներ, աղջիկներ կը գերեվարեն։ Րամազանի վերջերն էր որ մենք Ֆըրընճըլար հասանք. Պայրամին 8–10 օր կար. տարաձայնութիւն ելաւ թէ Պայրամին ներսում պիտի ըլլայ. Երիկմարդերու ջարդ տեղի չպիտի ունենայ։ Ուստի ամեն մարդ կը ջանար այս 8–10 օրը Ֆըրընճըլար մնալ, սէվգըյաթի չանցնիլ։ Բաւական մը տունէր յաջողեր էին Միւտիրը եւ Գօմիսէրը կաշառել–մնալ — Հաճի Սիմոն Քէպապճեան, Հաճի Մանուկ Գաբիկեան, Գըրգէյէր Օսկիհան եւ շատեր· մենք չէինք կրնար կաշառք տալ, ոչ ալ առնողներուն մօտենալ· խորամանկութիւնը ձեռք առնել պէտք էր· նոր հասնող կարաւաններուն մէկ–երկու օր հանգիստ կը տրուէր· սկսանք հողիկ խաղալ — կամաց մը մեր տեղէն կը փոխադրուէինք նորեկներուն մէջ· այսպէս յաջողուեցանք մնալ մինչեւ պայրամին չորրորդ օրը, երբ ամենէն վերջին սէվգըյաթը կատարուեցաւ:

Առիթ կ՚ունենամ ժողովուրդին խաներուն մէջ մտնել, մեր քաղաքացիներուն հետ տեսնուիլ–տեսակցիլ· կը գտնեմ մեր պաշտօնակիցներէն Գարեգին Էգնատեանը, Արմենակ Զուգասըզեանը, Մկրտիչ Զատրճեանը՝ որ նոյնպէս մեզի աշակերտ եւ Ամասիա ուսուցիչ էր· Ազգ· վարժարանաց վարժուհիները, մանկապարտիզպանուհիները, մանաւորապէս Տիկին Մանիա Տէր Մեսրոպեանը· Տէր Թաթուլ քհնյ· Մազմանեանը, Հայ կաթոլիկներու վրդպ· Հայր Գրիգոր Փէհլիվանեան — բոլորս ալ միեւնոյն հարուածներով պատուհասեալներ: Տ· Թէոփիլէ Օտապաշեան, եւ Տ· Եղիշէ Պէյլէրեան քահանաները աւելի կանուխ սէվգ եղեր Գանլը–Տէրէ նահատակուեր են: Հեղ մ՚ալ ըսենք թէ քաղաքին առջի բերնի կարաւաններէն — մինչեւ Փաշա–Պարտէզցիները — հոս բնաւ մարդ չենք գտներ· բոլորն ալ աւելի կանուխ անցեր են ասկէ: Պատահաբար մնացողներ եղեր են: Հոս կը գտնեմ մեր ազգականներէն քեռուս տղան Պօղոս, քովս կ՚առնեմ· քրոջը հետ կը տեսակցինք· մեր տառապանքները կը պատմենք· քրոջը հետ եկած էր· քոյրը զաւակներովը մեկներ է· ինք հոս մնացեր:

ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ ՆԵՐՈՒՄԻ ԽՕՍՔԵՐ·— Որոշակի խօսուեցաւ թէ արտաքին միջամտութեամբ Հայ կաթոլիկներուն ներում եղած է, իրենց տեղերը պիտի վերադառնան· կամ ո՛ւր որ են հոն պիտի մնան: Մալաթիայի Մութասարըֆը Ֆըրընճըլար այցելու եկած էր: Հայր Գրիգոր վրդպ· կը դիմէ անոր եւ այս խօսքերը ո՛ր աստիճան ստուգութիւն ունենալը կը հարցնէ· Մութասարըֆը ցրտօրէն կը պատասխանէ· ատիկա ձեր գիտնալիք բանը չէ· դու այժմ ձեր կորստեան ճամբան շարունակեցէք· անանկ բան մը որ ըլլայ, ուր որ ալ ըլլաք ձեզի կ՚իմացընենք:

ԻՋԵԽԱՆԸ ՊԱԶԱՐ·— Իջեւանը վերէն վար պազարի վերածուած է․ Մալաթիայէն եւ ամէն կողմերէ Թիւրքեր, քիւրտեր, բազմութեամբ եկած գնումներ կ՚ընեն։ Փոխադրութեանց միջոցներէ զրկուած, մանաւանդ թէ ասկէ անդին քիւրտերը բացարձակապէս կը կողոպտեն, ժողովուրդը ամէն ինչ ի վաճառ հանած է․ անկողիններու, բարձերու, իշու համետներու մէջ պահուած թանկագին կերպասներ — մետաքսեղէն, ասուեղէն, բրդեղէն, բամպակեղէն, հարսանեկան թանկագին օժիտներ, հալաներ, կապերտ, գորգ, պարսկական շալեր, ոսկի-ոսկեղէն, արծըլթուք, զարդեղէն, զարդոսկիներ, անկողին, վերմակ, աման-չաման․ ամէնը-ամէնը ի վաճառ հանած են․ աներեւակայելի աժանութեամբ․ 3–400 ղուռուշնոց ապրանք մը 5–10–20 ղրշ․ի կը տրուի․ զարդոսկիները մէկ-չորրորդ գնով․ օսմ․ ոսկին 3–4 մէճիտի կ՚առնեն։ Գնորդներ գիտնալով թէ վճարածնին ապրանքին բուն գնոյն շատ աննշան մէկ մասն է, թրքական խղճահարութեամբ մը հէլալութիւն կ՚առնեն, հէլալ կ՚ընէք նէ, առնենք կ՚ըսեն․ ու մինչեւ որ ծախողը հէլալ ըլլայ չըսէ․ փարան չեն տար ապրանքը առներ։ Գնորդներու մէկուն ձայնը ականջիս կը զարնէ․ զարդեղէ՞ն, զարդոսկի ունեցող՝ կը կանչէ․ ծանօթ ձայն մըն է․ կը նայիմ մեր աշակերտներէն Յակոբ Արիստագէսեանն է․ կը կանչեմ․ վազէ կուգայ քովս․ ի՞նչ է աս․ կ՚ըսեմ․ Մալաթիացի Թուրք մը զիս որդեգրեց․ զաւակի պէս զիս կը պաշտէ․ իրեն հաշուոյն գնումներ ընել եկած եմ կ՚ըսէ։ Եղբայրը Սենեքերիմը կը հարցնեմ, մեր դպրոցի բարձրագոյն դասարանէն, վերջին Սանասարեանի ձրիավարժ եղաւ… Հասան-Չէլէպի առին սպաննեցին կ՚ըսէ։

ՊԱՏԱՆԻՆԵՐ ԿԸ ԺՈՂՎԵՆ․ ԿՆԻԿՆԵՐ ՄԱԼԱԹԻԱ ԿԸ ՓԱԽԻՆ․— Ցըրընճըլարի Միւտիրը եւ Գօմիսէրը կը պտտին իջեւանը․ 8 տարեկանէն վեր անտէր պատանիներ կը հաւաքեն․ մայր ունեցողներուն ալ, առանց բանի միջոցներու, մայրերը կը համոզեն․ կ՚ստիպեն որ տղաքնին յանձնեն։ Չէյնալի սարի սարսափներէն ժողովուրդը ահաբեկած, շատեր իրենց ձեռքովը զաւակնին կը յանձնեն․ քանի որ առաջքը յայտնի մահ է․ փոխանակ իրենց զաւակները աչքերնուն առջեւ սպաննուելուն, կը խորհին, գէթ հոս որբանոց անուն մը կայ, ծնողք եթէ մեռնին ալ, զաւակնին թերեւս ողջ մնայ։ Թրքացնեն իսկ, երբ օր մը Հայութիւն ըլլայ, ինքզինքնին կ՚ազատեն Ազգին ծոցը կը դառնան․ շատ պատանիներ ալ ինքնին անձնատուր կ՚ըլլան։ Այս հաւաքուածները գրաւուած սայլերուն դնելով՝ կը փոխադրեն Մալաթիա։ Ինչպէս որ եկած ատեննիս տեսանք ճամբան։ Այսպէս 1500–ի չափ տղայ Մալաթիոյ որբանոցը տարին. կարծեմ քիչ մըն ալ գերմանական աչք–հոգատարութիւն պիտի ըլլայ այս որբանոցին վրայ. Մալաթիա գերման միսիոնարներու գործնէութեան դաշտ մը եղած էր. նախապէս հոն ունէին դպրոց, որբանոց, կոյրերու վարժարան։ Որբանոցին մէջ սկիզբները բաւական լաւ կը նային եղեր. բայց վերջէն դրութիւնը կը վատթարանայ, սնունդը կը պակսեցնեն, օրական, մէկ մէկ հացը կէս հացի կ'իջեցնեն. Թըշուառութիւնը կը ծաւալի, հիւանդութիւնը կը ճարակի, մեծ մասը կը մեռնին կը փճանան։

Այս պաշտօնական «Մանկաժողով»–էն դուրս Թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդն ալ ինքնաբերաբար կամ կառավարութեան թելադրանքովը — մանաւանդ որ կեավուրի մը տղան թրքացնել ճէննէթին մէջ մեծ տեղ ունենալ է— հազարաւոր հայ մանուկներ կ'առնեն կ'որդեգրեն, կամ իբրեւ մշակ կ'աշխատցնեն իրենց հովուական եւ երկրագործական գործերուն մէջ։

Հաւաքուած այս մանուկներէն դուրս 300–ի չափ պատանիներ, երիտասարդներ փախած Մալաթիա ինկած էին, կառավարութիւնը սկիզբները կը բանտարկէ զանոնք. վերջէն մէկ մասը Ամէլէ–Թապուրի կազմելով՝ կ'աշխատցնէ ճամբու շինութիւններու. եկած ատեննիս ասոնց հանդիպեցանք։ Մէկ մասն ալ կառապան եւ սայյորդ կ'ընեն, պատերազմական պէտքերը փոխադրելու համար. ինչպէս նաեւ Գըրդ–Կէօզ եւ Ֆըրընճըլար՝ կարաւաններու Թողուցած ըլրադէզ գոյքերը Մալաթիա փոխադրել կուտան ասոնց։

Իջեւանը եկող Թիւրքեր, քիւրտեր, բացի գնումներ ընելէ, կիներ պատրելու եկած են. գաղտագողի կը համոզեն մանկամարդ կիներ, կ'ըսեն, արդէն ձեր էրիկմարդերը առնուած սպաննուած, ասկէ վար դուք ալ պիտի բնաջնջուիք. մեղք է ձեզի, եկէք մեր մօտը հանգիստ կեանք վայելեցէք, հոգինիդ ազատեցէք, շատ կիներ կը հրապուրուին, կը փախչին Մալաթիա։

ՀԱՅ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ, ՊԱՏԱՆԻՆԵՐՈՒ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԸ.— Դեռ կանուխ էր այս մասին խօսիլ, մեր գործի նիւթերու յաջորդական շարքէն շեղում մըն է որ կ'ընեմ հոս. շատ վերջերն է որ գերեվարեալ Հայ մանուկներու ընդհ. համարառութեան բաժինով մը ընդարձակօրէն պիտի խօսինք. քիչ մը աճապարելով կը կանխեմ· իր կարգին կրկին անդրադառնալու խոստումով:

Թուրք–սադայէլական մտքի յղացում հայաջինջ քաղաքականութեան ծրագիրը Հայութիւնը արմատաքի բնաջնջել էր: Օր մը բաղդին անիւը ի նպաստ Հայերուն դառնալովը՝ մի գուցէ Թուրք որբանոցները պատսպարեալ եւ իսլամներու քով որդեգրուած Հայ մանուկները առնուին եւ անոնցմով նոր Հայութիւն մը վերածնի–վերկենդանի, 916–ի վերջերը ներքին գործոց նախարարութենէն ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս եւ Մալաթիա ամենախիստ հրամաններ կը հասնին որբանոցներու մէջ եւ իսլամներու մօտ գտնուող Հայ մանուկները հաւաքելով՝ ամենագաղտնի կերպով անծանօթ տեղեր տանիլ, ջարդել: Այս հրամաններուն վրայ Մալաթիոյ որբանոցին այս մանուկներն ալ, ինչպէս նաեւ Թուրքերու քով գտնուող Հայ մանուկները մահուան սպառնալիքով կը ժողվեն, կը տանին–ջարդեն:

Արդար ըլլալու համար ըսենք որ Թուրքեր, քիւրտեր իրենց որդեգրած տղաքները ձեռք չեն տար· կը պահեն, հակառակ կառավարական խիստ սպառնալիքներուն· խիստ քիչ թուով է որ կը յանձնուին:

Նոյնպէս Ամէլէ–Թապուրները բնաջնջելու հրամանը ելլելուն Մալաթիա ապաստանած 300 երիտասարդներէ կազմուած Ամէլէ Թապուրի տղաքը մէկէն կը բանտարկեն· երեք չաբաթ մութ ու խոնաւ նկուղներու մէջ թողելէ վերջ, դուրս կը հանեն, իբրեւ կառապան Սեբաստիա ղրկելու պատրուակով ճամբայ կը դնեն 15 չէթա հետերնին· Սվազ–Մալաթիա սահմանին վրայ փըլած կամուրջին ձորը ամենը մէկ կը ջարդեն: 17 տղայ միայն կ'ազատին այս կոտորածէն, որոնցմէ մէկը մեր վարժարանի աշակերտ Զարեհ Գաբիկեան անուն պատանին:

ՀԱՅ ԿՆՈՋ ՖԻԶԻՔԱԿԱՆ ԵՒ ՀՈԳԵԿԱՆ ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ՏԽՈՒՐ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ.— Տեղահանութեան պարագաներուն եւ Տարագրութեան ճամբուն վրայ տառապանքի ամենամեծ, ամենադժնդակ ու անտանելի բաժինը ծանրացաւ Հայ–կնոջ, Հայ–մայրին ակար ուսերուն վրայ: Ազգային առած էր թէ· մէկ հայրը մէկ որբը չէ կրցեր պահել–ապրեցնել, մէկ մայրը եօթն որբը պահեր–չահեր է: Իրաւ ալ սովորական առեններ երբ ընտանիքի մը հայրը մեռնէր, վշտահար մայրը, թխսմայրի մը պէս կռնակը դէմ տուած, որբերը թեւերուն տակ ծուարած կը կերէր–կերակրէր, ծափ ու ծաղիկ կը հագուեցնէր, վզիկնին ծուռ չէր թո–

ղուր, կը մեծցնէր. ուսում-արհեստ առնել կուտար. մարդ կ'ընէր, ընտանեկան յարկը կը վերականգնէր, ու ինք ալ յետ ժամանակին անոնց շուքը կը ծուարէր: Հիմակ հանգամանքները շատ տարբեր են. ընտանիքի հայրը յանկարծակի խլուած՝ ափուչիք եղած է. վրայ հասած է բռնագաղթը. տունէ-տեղէ ըլլալ, ինչք ու ստացուածքէ ձեռքը լուալ, բռնել աքսորանքի անծայր-անվերջ ճամբան...: Հայ մայրը, մանաւանդ Սեբաստացի բազմածին մայրը 4-5-7 զաւակներու հոգը իր վրայ միայն մնացած՝ ճամբայ կ'ելնի. փոխադրութեան միջոցներ չունի կամ անբաւական. ապուր-ապրանք չկայ, նիւթական ինչ միջոցներ որ ունի ձեռքը, ճամբու ընթացքին կողոպտուեր- դատարկուեր է. քանի մը օրուան կամ շաբթուան ճամբայ չէ աս, որոշ տեղ մը չէ որ կ'երթայ. ու հեղ մը հաստատուի. անճարը ճար ընէ ապրի ու ապրեցնէ: Հանգիստ, ապահով ճամբորդութիւն մըն ալ չէ. ամէն քայլափոխին երկիւղ, սարսափ, անխուսափելի վտանգներ. Եւ ինք — Հայ կինը, Հայ-մայրը — ամէն ժամանակ հրապուրիչ, տկար ու պատրաստ որս մը առեւանգուելու, գերեվարուելու...:

Աշխարհի ամենակատաղի ոճրագործներուն, եղեռնապարտներուն համար աքսորութեան օրէնքին սահմանած խստագոյն պատիժները կը պզտիկնան, կը մեղմանան, կը չքանան այն տաժանակիր կեանքին քով, որուն մատնուեցաւ կին-արմատը այնքան անողորմօրէն: Երկար տառապանքը խաթարեց անոր ֆիզիքականը. պարտասումը, խոնջէնքը, դէշ սնունդը, անսուաղութիւնը մաշեց, հիւծեց, սպառեց զայն. հալեց-քամեց մինչեւ ոսկորներուն ծուծը. այդ փափուկ սեռը չմշկուած-ճմռթքուած դժպակի մը պէս եղաւ, անոր գեղեցկութիւնը խանկռեցաւ, չուչանաթոյր, գիրգ իրանը գործելիի պէս սեւցաւ: Ճամբու ընթացքին, յղի կիներ չկրնալ ժուժելով այս տառապանքներուն, վիժում կ'ունենային, արուն-ջուրերնին կը քամուէր, նուաղած, ակրնկրած կ'իյնային ճամբաներուն վրայ — օխտը-բերդ արեգակ — աղուոր հարսնե՜ր...: Ծծկաններուն կաթերը քաշուեցան-ցամքեցան. կաթնկերները չոր-չորցած, ճըղղեցան. ճնիկ-ճնիկ ճըննալէն հատան: Կնոջ առողջական վիճակի առաջին պայման «սովորականը» դադրեցաւ, արգանդնին խցուեցաւ-խցկուեցաւ: Գաղտագողի ականջ կը դնէի միջամէջ իրենց խօսակցութիւններուն. Արուննիս ներսի դիերնիս լերդ կապեց, կ'ըսէին. սոսկալի խիթերով օղիկ-օղիկ կուգային. կ'ողնկտային, ջլագարութեամբ, իսթէրիով կը տառապէին. շատեր, խլացնոր, մոլեգնած, կը կանչուըռտէին, կը ղառանցէին, վրանին-գլուխնին կը պատըռտէին, անյուսութեան, անէծքի բացագանչութիւններ կը թըռչէին բերաննուն: Ցըրընճըլար հասնելնուս, հիւանդութիւնը տարածուած էր ժողովուրդին մէջ. Թանջքը—թշուառութեան բնական դաշնակիցը — ճարակած, իր աւերիչ գործը սկսած էր. կը կըծէ աղիքները, արիւն, աղեաց քերուք միայն կ'երթայ ներսիդիերնուն: Ամենքը քամուեր, մեռելցներ, կմախք դարձեր են: Քաղաքէն քանի ելեր են, օր մը օրանց հանուած, անկողնի վրայ գլուխնին խաղաղ բարձի դրած՝ հանգիստ քուն մը չեն քնացեր: Քնատութիւնն ալ շատ դէշ ազդած է: Աղտը վրանին խաւ կապեր, կը պլըպտէ, ոջիլը կը վխտայ, անիծը շարան-շարան: Կնոջ բնական ամենագեղեցիկ զարդը— մազերը, մազի հուսքը— աւելորդ բեռ մըն է այլեւս. նոյն ատեն թշնամի իր անձին: Մկրատը իր գործը կը տեսնէ, կը խուզեն գլուխները, նոյնիսկ յօնքերը: Գընտուկ-ածերը, Ափրիկէի կապիկները դարձեր են, շէնքէ-շնորհքէ ելեր:

Հայ կնոջ Ֆիզիքական այս քայքայումը իր ցաւագին, ամենատխուր հետեւանքները ունեցած է նաեւ անոր հոգեբանական վիճակին վրայ. հոգեկան կարողութիւններն ալ նոյնքան խաթարուած, այլայլուած, այլափոխուած են: Բարոյական կորովը անէացեր, յուսալքումը, մտայլկումը որդի մը պէս կը կրծէ անոր սրտին թելերը: Այդ դժոխային քստմնեցուցիչ պատկերներուն առջեւ պողպատեայ նկարագրով ո՛ր մարդ-արարածն էր որ պիտի կրնար ժուժել-տոկալ, չհալէր-չոչնչանար: Շարունակական սարսափը չքացուցեր է մայրական զգացումը, ծնողական փափուկ սէրը, գութ ու գորով ու խանդաղատանք բրտացեր է. որովայնին ծնունդ զաւկին հանդէպ անզգայ, անկարեկիր դարձեր, անոր աղերսարկու նայուածքին հանդէպ դժնէացեր է, քարացեր է: Տեսայ մայր մը՝ լուցկիի գլուխները տրորելով կաթովը խաժուկ ըրաւ, տղուն բերանն ի վար լեցուց: Եփրատի եզերքը նստած էի. մայր մը բերաւ տղան, հանեց անոր անձին միակ ծածկոցը— շապիկը, ջուրը մխեց զանի, ձեռքովը գլխուն չոքեցաւ, որ վեր չելլէ, ու երբ տեսաւ որ տղան խեղդուած է, տուաւ ալիքներուն: Ընթերցողը տեսաւ արդէն իջեւանը լքեալ մանուկներու վիճակը:

Զի աճապարենք սակայն. Հայ-կինը տարագրութեան տաժանակիր կեանքի առաջին փուլերուն մէջն է դեռ· անոր հոգեկան եւ բարոյական այս տկարացումներուն վերջնական կնիքը տալ՝ անիրաւել, մեղանչել պիտի ըլլայ անոր դէմ։ Ան— Հայ — կինը, Հայ–մայրը՝ որքան իր անկումներովը, տկարացումի կողմերովը, նոյնքան եւ իր բարոյական բարձրութեան վրայ ներկայացընել դեռ կանուխ է· շատ վերջերն է որ պիտի անդրադառնանք անոր, երբ ան դուրս կուգայ գերեվարութեան սպառիչ քուրային մէջէ, որպէս ոսկի փորձուած, զտուած, բիւրեղացած՝ Ազատութեան արշալոյսի ջինջ ցոլքերուն առջեւ։

ՀԱՅ ՄԱՆՈՒԿԻՆ ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ԲԱԺԻՆԸ սա գերեվարութեան մէջ ամենէն դժնդակը, ամենէն եղերականը ու խշխշալին եղաւ։ Կեանքի գեղածիծաղ գարունը հազիւ ողջունած, վարդերու տեղ փուշ ու տատասկ միայն քաղեց, կեանքի դառնագոյն բաժակը քամեց ան ցյատակ, ցմրուր։ Բարբարոսութիւններու ամենէն վայրագն էր որ գործադրուեցաւ Հայ մանուկին վրայ։ Հարիւրաւորներով ողջ ողջ թաղուեցան· հազարաւորներ փոսերու մէջ քարիւղով զանգուածօրէն հրկիզուեցան–ողջակիզուեցան, բիւրաւորներ անօթութեան ճիրաններուն մատնուած գալարեցան, սպառեցան ի սփիւռս անապատներու, փարթամ քաղաքներու սալայատակներուն վրայ։ Լոկ Տէր–Զօրի ահաւոր կոտորածին 4000 մանուկներ թափեցին Եփրատ։ Դահիճներ մէյմէկ անագորոյն գազաններ, մայրերու գիրկերէն կը խլէին մանուկները, քարերուն հարկանելով կ'սպաննէին· սրունքներէն դէմ դիմաց քաշելով՝ մէջտեղէն կը հերձէին, ի մի հարուած գլուխը իրանէն կը բաժնէին· արգանդներ պատռէին — դեռ արեւ–աշխարհք չտեսած, դուրս քաշէին սուրերու ծայրը անցուցած կը զուարճանային· «Կեավուրին հաւկիթն ալ ջախջախեցէք, ոտնահարեցէք, *կ'ուլին*, չըլլայ որ մէջէն աժդահա ելլէ· արու արմատ դուրս գայ»։

Բայց թէ այս խժդժութիւններէն առաջ երբ կարաւանները Ցըրմնձըլար հասեր էին, երեք–չորս տարեկանէն վար գրկանոց թէ քալեկան տղայ գրեթէ չէր մնացեր· հազիւ հարիւրին 10 միայն։ Ճամբու տառապանքները վերջ դրեր էին անոնց մանուկ–մորճուկ կեանքին, ճղատքուեր, աշնան տերեւներու պէս թափեր–չորցեր էին արդէն։

Ի.

ՊԱՂՉԱՆԵՐ

ՉՕՃՈՒԳԼԱՐ ՊԱՂՉԱՍԸ.— ՄՈՒՐԱՏ-ՓԱՇԱ ՊԱՂՉԱՍԸ.— ՍՈՒՐՈՒՃԻ ՊԱՂՉԱՆ.— ԻՆԿԻԼԻԶԻ ՊԱՂՉԱՆ.— եւն. եւն. ՊԱՂՉԱՆԵՐ.— Սիրելի ընթերցող, Թուրքը, վեց հարիւր տարուան սա մեր բարի հարեւանը — գիտցածիդ չափ ալ բարբարիկ չէ. ոչ ալ ըսուածին-խօսուածին պէս կատաղի, վայրագ, անագուրոյն, մոլեգնեալ գազան մը, վագր մը, աղտոտ բորենի մը: Եւ ո՛չ երբեք — ինչպէս կը ներկայացնեն զանի... անբարեխըղճօրէն — Մարդկութեան, Քաղաքակրթութեան ուխտեալ, անհաշտ, acharné թշնամի մը: Որո՞ւ բերնին է ընկեր. ատանկ բան մը ըսողին բերանը կը ծոփ մեր երանելի... Եըրըխ-ժամկոչին բերնին պէս: Ո՞վ կը համարձակի Թուրքին — քընծ պտուկին երեսը ձերմակ — երեսին ատանկ նախատինք մը նետել, այդպիսի մուր մը քսել, զանի ճակտէն զամել աշխարհքի անարգանքի սիւնին,— ինչպէս որ մեր պապերէն Արամ անուն մէկը, կ'ըսեն, ժամանակին ըրեր է Նիւքար անուն Մարի մը: Չավա՛լը Թուրք, ջուրով է կարուեր չապիկը. ընկող եղին ալ ի՛նչ զանակ կը համի եղեր...: Չէ՛, սիրելի ընթերցող, չէ՛: Քըզ մեզ մենծունանքն ալ կ'ներեւայ ատ սխալ գաղափարը կազմելով, Թուրքին նկատմամբ ասածարար կ'ըսէին. սոխին անուշը կ'ըլլա՞յ.— ըսել ուզէին թէ եթէ սոխին անուշ տեսակը կ'ըլլայ, Թուրքին ալ աղէկը կ'ըլլայ. եւ քիչ մըն ալ յառաջ երթալով կ'աւելցնէին. Թուրքին աղէկ ըսողը քառսուն տարի ապաշխարանք ունի: Սա մեր երանելի նախնիքներունը, ի՛նչ արտառոց նախապաշարում, ի՛նչ հին-դաֆայութիւն իրաւ որ...: Չէ՛՛՛, Թուրքն ալ տեսած-անցուցած ԽԱՆԷՏԱՆ մարդ է. Թուրք ասպետական ոգին սա՞ ր է. վկա՞յ.— Ռօպէրթ Գօլէճի Տնօրէնը. բայց ինչո՞ւ հեռուները երթանք. ես իսկ եմ,— սա մեղաւոր գլուխս— ականատես վկայ ատոր: Եթէ չխօսիմ յաւուր դատաստանին պարտաւոր կը մնամ:

Հայ Գաղթականութիւնը իր անցած ճամբաներուն վրայ հանգիստ ընելու համար ո՛չ մէկ բան չէ խնայած Ան — Թուրքը— ոչ միայն նիւթական ամէն կերպ բարօրութիւններ շռայլած է. այլ եւ ուսումնատենչիկ նախանձախնդիր ոգին մղեալ՝ Գաղթական Հայ մանկտիին համար բացած է Չօճուգլար–Պաղչէսիճեր—*Ման-*

կապարտէզներ. բայց սա քու գիտցած մանկապարտէզներուդ չէր նմաներ — չորս պատի մէջ պարփակուած «խամրոցներ»— ինչպէս որ ժամանակաւ մեր լրագրական ցափռտուկ թղթակիցներուն բարի սովորութիւնն էր այդպէս որակել: Այս Զօճուգլար-Պաղչէսիները ըստ երեւոյթին, Զուիցերիական դրութեամբ ԲԱՑՕԴԵԱՅ -- en plein air — դպրոցներ, մանկապարտէզներ են. բայց Մոնկոլիկ անստգիտ դաստիարակութեան մը կըրթական հոյակապ փրօղըրամով մը, որու դարբնող մեծ վարպետները եղած են Աթիլլաներ, Տուղրիլներ, Ալփասլաններ, Ճանկիզխաներ, եւ զոր կատարելութեան բարձունքին հասուցած է աշխարհա...չէնն Թիմուր-Լանկ— խորին Ասիոյ մեծահուչակ... մանկավարժը, որու անունին առջեւ Բէստոլոցցին դառն հեգնանք մըն է: Վկա՛յ Պատմութիւնը, վկա՛յ՝ Սեբաստիոյ Սեւ-Հողերի բարձունքին վրայ «տիպար» Զօճուգլար-Պաղչէսին. հսկայ յուշարձանը անոր հիմնադրին Լէնկթիմուրայ:

Մեր ճամբուն վրայ առաջին Զօճուգլար-Պաղչէսիին կը հանդիպինք ի Ֆըրընճըլար, ուր քիչ վերջ պիտի այցելենք: Դէպի վար, Եփրատի ափանց վրայ կը հանդիպինք ուրիշ հաստատութեան մը— Մուրատ-Փաշա-Պաղչէսին է. տեսակ մը տիպար-ագարա՞կ ըսեմ, մարզարա՞ն ըսեմ: Հայ կիներ մարզանքի, լոգանքի կ'իջնեն յԵփրատ, ալեաց վրայ խօլաբար պար կը բռնեն, կը վազեն, կը մագլցին, եւ յետոյ թեւ-թեւի, ձեռք-ձեռքի տուած կը կազմեն Էրմէնի թօրփիլլէր տօնանմասի — Հայկական թօրփիլանաւերու տորմիղ: Հապա ձկնաբուծութի՞ւնը, կատարելագործութեան հասած է հոս, մարդու արիւնով ու մսով է որ կը բուծանուին ձուկերը: Սուրուճի-Պաղչան տիպար հիւանդանոց է. բուժարան-սանաթօրիօմ, ուր հիւանդները անմիջական դարման, ապաքինում կը գտնեն: Հոս կայ քլինիք, Թուրք-գիտական միտքը յաջողապէս յառաջացուցած է միքրոպա... բուծութիւնը եւ մանաւանդ ... ոջլաբուծութիւնը: Բասթէօր եւ Քոխ աշակերտի գոգնոցները կապած, թող գան քանի մը տարի աշակերտեն Արեւելքի սանկ «Հաստատութեան» մը մէջ, եւ ապա սնապարծին գիտութեան անունով: Հապա վիրաբուժութի՞ւնը, անդամազննութի՞ւնը, կը հարցնե՞ս. Արեւելքի յատուկ գիտական սիսթէմով մարզուած ... չուներ են, որ՝ այնքան յաջողութեամբ կը կատարեն, ի մի հարուած չնատամնային նշդրակներու: Հոս կայ նաեւ դիակնարան— դէզ առ դէզ դիակներով— եւ դիագննութեան— օթօփսիի — յատուկ յարկաբաժինով․ դիագննիններ յատուկ խնամքով մը կը զննեն ստամոքս, աղիք-լղիք, փորոտիք-ի խոյզ եւ ի խընդիր··· էլտօրատոյի։ Ի՛նչ գիտնամ ինչե՛ր, ինչե՛ր, Թուրք-գիտական մտքի ի՛նչ հրաշալիքներ, մարդ արմանք-զարմանք, բերանաբաց կը մնայ։

ԱՅՑ ՄԸ ՁՕՃՈՒԳԼԱՐ-ՊԱՂՋԷՍԻՒՆ․— Սիրելի ընթերցող․ Նայիմ կոր որ բերնիդ ջուրերը կը վազէ․ ախորժակդ գրգռեցի, գլեզ հոգեգողիկ ըրի, բաւական զըրկտացիր․ Թերեւս քիչ մըն ալ երկմտիս․ հաւատալդ չգայ, կատա՞կ կ'ընես կոր․ հեգնա՞նք է պիտի ըսես։ Ձեռքդ տուր, հեղ մը այցի ելլենք լքեալ մանուկներու տա «մանկապարտէզը»։ Բայց խնդրեմ, արեւելքի յատուկ էթիքէթը պէտք է քիչ մը յարգես։ Ատ տարազովդ չըլլար․ ատ ի՛նչ է, չաթալ-հավէճ կ'ըլմանիս․ աս կողմերը չանցնիր, մանաւանդ հիմակ, շատ սուղի կը նստի քեզի, մինչեւ ի գին··· կանանչ արեւուդ··· Առ սա կտաւէ խոշոր լայն վարտիքը․ անցուր ոտքդ քաշէ մինչեւ կուրծքդ․ մէջքդ չուվան-գօտի մը․ անծտ աղտոտ, պատառատուն չապիկ մը բաւական է․ սա ճթոտ ֆէսը իջեցուր մինչեւ ականջներդ․ այս համազգեստիդ տակ խնդրեմ, աս կօշիկներդ չեն վայլեր․ հանէ ատոնք, դի··· սո՛ւրբ է տեղին ուր պիտի մտնես։ Չէ նէ անունդ Մովսէս էր, քանի որ Սուրբ Գրքէն այս խօսքը միտքս եկաւ։ Է՛, Մովսէս աղբար․ հիմակ փէշդ փէշիս յարմարեցաւ, յառաջանանք իջեւանին աս բարձրադիր կէտին վրայ․ ճղքենք տարազիրներու, քուրտի, Թուրքի խառնիճաղանճ, խատուպաղակ աս բազմութիւնը․ ասոնք իրենց տարտին կամ առուծախին թող նային։ Առատաջուր աղբիւրին վերեւ, ծառներու հովանիին տակ 90–100-ի չափ լքեալ երկսեռ մանուկներ, վեց ամսու-մէկ տարեկանէն մինչեւ 3–4 տարեկան, որոնց թիւը օր ըստ օրէ կ'աւելնայ։ Հոս տեսարանը իջեւանին միւս մասերէն շատ աւելի ցցայցունց է, ընդվզող․ թշուառութիւնը, խեղճութիւնը խելայեղիչ․ լերդ բզըքտող, աղիքներ գալարող-գալարող— քանի որ ենթակաները հոս՝ ընտանեկան տաքուկ յարկի, ծնողական գուրգուրոտ խնամքի կարօտ մանուկ-մորճուկ տղեկներ, աշխարհքէն կտրուած-ձգուած անզօր, անճար մնացած մախսումներ են։ Իրենք ալ կարծես գիտակցութիւնը ունին իրենց այդ վիճակին, ու համակերպեր այդ սեւ դրութեան, ա՛լ ո՛չ մայր կը փնտռեն, ոչ ալ իւրայիններ, քէն ըրեր են Աշխարհքին․ ուշադրութիւն անգամ չեն դարձներ շուրջի բազմութեան․ մանկական զուարթութիւններն կորսնցուցեր, թախիծը կը կաթէ դէմքերնուն, բայց եւ այնպէս իրենց արտայայտութեան մէջ աւելի սէգ, աւելի արհամարհոտ ու խրոխտ։ Պահ-պահ կը հառչեն ի խորոց սրտէ — լռին, ազդու ԲՈՂՈՔ՝ գազանացած մարդկութեան դէմ․ ԲՈՂՈ՞Ք՝ անկարեկիր էին -- մեծի Անծանօթին դէմ։ Կան որ դեռ չեն կորուսեր իրենց թարմութիւնը․ կարմիր-կայտառ, Հայ տղեկի յատուկ կլորիկ սիրուն դէմքով, կախ-կախ թուշեր, գռուզ մազերով, մռուղ քիթով։ Առհասարակ տժգոյն, նիհար, վտիտ մեծ մասը հայքն ու մաշքը ինկեր, կմախք դարձեր, պարկ մը ոսկոր մնացեր են, աշնան տերեւներու պէս դեղներ-թափեր, վարդ-հասակնին խամրեր-չորցեր է։ Հազիւ երբեք ուշադրութիւն ընողներ կ՚ըլլան անոնց վրայ․ աղբիւրը ջուրէ եկող կնիկներէ վարձքարարներ՝ մօրերնուդ աչքը կուրանայ որ ձգեր ձգեր գնացեր են -- ըսելէն ամանով մը ջուր կը հրամցնեն․ սրտիկնին այրեր, կուշտ-կուշտ կը խմեն, որուն ձեռքը վարունգ մը, ճագարի պէս կը կրծէ, միւսին ձեռքը կտոր մը հաց, ուրիշի մը գոգը ճանկ մը թութ կամ չամիչ։ Շատեր այլեւս սպառեր, նըւաղուն պառկեր գետինը, կը տքան ցաւագին, ոմանք հոգեվարք, քանիներ արդէն մեռեր, դիակնին մէջտեղ մնացեր։ Ու սա տղեկն ալ սա անկիւնը քաշուեր, բան մը կը բանի-ծնօտներով, փայտի չիւղերով տուն-տունակ, բուն-բնակ կը շինէ։ Ա՜յ, խեղճ տըղա՛յ, դուշմանը քու պապերու տունը քանդեր, հօրենական բունը աւրեր, օճախն անցուցեր, մախիր-մոխիր ցաներ է․ ու դուն, տղեկ-տղեկ այդ աւերածո՞յքը վերականգնելու ելեր ես․ օ՛ն, պզտիկ ճարտարապետ, շարունակէ, շարունակէ շինել, հայուն շինարար, աշխարհաշէն ոգին է որ քեզմով ի յայտ կուգայ նոյնիսկ սա թշուառութեան ծովուն մէջ։ Հայուն շինարար ոգին պիտի ապրի քեզմով — Հա՛յ տղեկ, ու պիտի գայ այն օրը երբ Ազատութեան կենդանարար շունչը անցնի այդ աւերածոյից վրայով, ու Հայը-Հայ տղե՛կ, քեզմով յառնէ աւերածոյից այդ մոխրակոյտէն որպէս փիւնիկ վերանորոգեալ, վերականգնէ Հայուն տունը, Հայ-Հայրենիքը, եւ վերածէ զայն Եդեմական Դրախտին։

Սիրելի ընթերցող, կարծեմ վերիվերոյ գաղափար մը կրցիր կազմել մեր իջեւանի Զօնուզլապ-Պաղչէսինի վրայ։ Մեր նիւթապէս թշուառացումին մէջ ալ՝ թուրքը ատիթներ կ՚ստեղծէ, լրբօրէն՝ վիրաւորելու մեր Ազգային արժանապատուութիւնը, *սինիքօրէն ծաղրել-հեգնելու մեր կրօնական-բարոյական զգացումները։ Տարագրութեան ճամբուն վրայ սա դժոխմբեր սպանդարանները Պաղչէ ոսկեզօծ բառով երակելով՝ կ'ուզեն ակնարկել մեր կրօնական, բարեսիրական, կրթական հոյակապ հաստատութիւններուն, եւ այպն-կատակի առնել մեր Ազգ· զարգացումը, յառաջդիմութիւնը, քաղաքակրթութիւնը։ Կ'ուզէ՞ր, ընթերցող, Զօճուգլար-Պաղչէսիի տարեկան հանդէսին ալ ներկայ գտնուիլ, որուն նմանը Լէնկթիմուր սարքած է առենօք Սեբաստիոյ Սեւ-Հողերուն վրայ· վայրկեան մը։*

ՄԻՒՖԷԹԹԻՇ ԿԷԼԻՕՐ.— ԼՔԵԱԼ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՈՂՋ-ՈՂՋ ԹԱՂՈՒՄԸ.— Ռամազանի վերջի օրերն էր, յանկարծ իջեւանին մէջ տարաձայնութիւն ելաւ, Միւֆէթթիշ կէլիօր *— Քննիչ կուգայ...։ Տեսակ մը իրարանցում, ժանտարմաները տենդոտ գործունէութեան մէջ են։ Կարաւանին մէջ աչքի ինկող էրիկմարդ, երիտասարդ ժողվեցին, ծառերէն ճիւղեր կտրել տուին· աւել չինեցին, իջեւանին ճամբաները, անցքերը աւլել կուտան, աղբերը մէկ կողմ կը ժողվեն, կը մաքրեն։ Ուրիշ խումբի մը թի-թետատ տալով՝ փորել կուտան ընդարձակ փոս մը, մինչ ուրիշ խումբի մը մարդիկներն ալ դիակները կը ժողվեն, ոտքերէն չուվան ձգած, քեշնելով բացուած փոսը կը տանին կը ձգեն։ Ի վերջոյ ժանտարմաները՝ բերել նոյն այդ փոսը լեցնել տուին քիչ առաջ մեր այցելած Զօճուգլար-Պաղչէսիի* լքեալ մանուկները։ *Սի՞րտ կը դիմանար որ հանդիսատես ըլլայի այլեւս· ներկայ գտնուողներէն քեռուս տղան Փօղոս եւ ուրիշներ եկան պատմեցին· խեղճ տղաքները, իրենք ալ զգալով որ զիրենք ողջ-ողջ պիտի թաղեն, ահ ու սարսափով այնպիսի ճիչ-ճղղուըռոց մը, լաց ու վայնասուն մը կը բրցունեն որ, երկինք-գետինք կարծես կը դողար։ Երկու վայրկեանի մէջ ամէն կողմէ թիերով հողը վրայ կուտան, կը ծածկեն փոսը կենդանւոյն կը թաղեն մանուկները։*

Եկող Միւֆէթթիշը ըսին, Մալաթիացի Գօմիսէր Իսմայիլ պէկ, Ֆըրընճըլար հասնող կարաւաններուն քննիչ, փոխադրութիւնները վարող, եւ կարաւաններուն ընկերանալով՝ Չէյնալի Սարը Գանլը-Տէրէի սպանդներուն հսկողի, կազմակերպողի պաշտօնը ունի եղեր։

Մանր-մունր անցքեր· մոռացումներ.— *Զալլախեան Մարկոս արհեստով ջաղացպան, ջաղացքի տէր Թուրքի մը պաշտպանութեան տակ մտաւ· եւ իր ընտանիքովը փոխադրուեցաւ ջա-*

ղ՚ ցք։ Ասիկա առիթ մը եղաւ որ այրերէ ոմանք երթան անոր քով ապաստանին։ Սեբաստիոյ առեւտրականներէն Մեսրոպ Գաբիկեան եւ Գրիգոր Աղչէսիզեան եւս գնացին ապաստանեցան մօտը։ Բայց թէ որչափ ատեն կրցին պահուիլ, կամ թէ ի՞նչ եղան մեզի յայտնի չէ։

Հասան–Չէլէպի սպաննուածներու կարգին մոռցանք յիշատակելու ՅՈՎՍԷՓ ՉՐԻԿԵԱՆ անուն պատուական երիտասարդը․ Ազգ․ վարժարանի շրջանաւարտ, Պոլիս Կայս․ Երկրագործական վարժարանի շրջանը աւարտելէ վերջ, կը հարկադրուի սպայից վարժարանը մտնել։ Պատերազմի ընթացքին Էրզրում ղրկուած էր։ Օդափոխութեան հրամանով Սեբաստիա եկաւ․ առանց իրեն գիրքին ու ատրճանին նայելու տեղահան ըրին։ Անկեղծ, անձնուէր, մաքուր Դաշնակցական մըն էր։ Բաւական ալ լաւ կը գրէր․ բանաստեղծութիւններու տետրակ մը ունի հրատարակած «Զրեհիկ» ծածկանունին տակ։ Ուրիշ կարեւոր կորուստ մը՝ ԳՐԻԳՈՐ ԹԱՀՄԱԶԵԱՆ, Ազգ․ Հիւանդանոցի դեղագործը սպաննուած Հասան–Չէլէպի։

ՄԻՍ ԿՐԷՅՖԻՄԻ ԵՏ ԴԱՐՁՈՒԵԼՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆ․— Պէզիրճու արտի եւ Հայ Բողոքականաց կարաւանը երբ Ֆըրընճըլար կը հասնի, տեղւոյն պաշտօնեայ Գօմիսէրը կը կանչէ դիւցազնուհի Միս Մէյրի Կրէյֆիլմը եւ կը հաղորդէ անոր թէ՝ ասկէ անդին ժողովուրդը Քիւրտերուն պիտի յանձնուի, այդպէս է հրամանը, եթէ դուն ալ ասոնց հետ երթաս, կ'սպաննուիս․ մենք չենք ուզեր Ամերիկ․ կառավարութեան առջեւ պատասխանատու մնալ։ Միս Կրէյֆիմ հեռագիր կուտայ Սեբաստիա Մուամմէրին եւ Ամերիկ․ փոխ–հիւպատոս Տօքթ․ Քլարքին։ Այս վերջինը կը դիմէ Մուամմէրի, որը կը պատասխանէ թէ՝ իմ խառնուելիք սահմանս մինչեւ Մալաթիա էր, անկէ անդին պատահելիքներուն պատասխանատու չեմ։ Տօքթ․ Քլարք հաղորդելով զայս Միս Կրէյֆէմին, կը թելադրէ կառավարութեան հրամանին չընդդիմանալ, որով ան կը հարկադրուի Սեբաստիա վերադառնալ, իր հօտը Աստուծոյ պաշտպանութեանը յանձնելով։ Իրեն հետ կ'առնէ Փրօֆ․ Բագուպեանի մայրը Բրաբիոն իբրեւ իրեն խոհարարը, եւ Գոլէճի աշակերտներէն Ենովք Գպիրեանը, իբրեւ կառապանը։ Ըսուեցաւ թէ վերջէն այս տղան ձեռքէն առած են։

ՄԵՐԱՅՆՈՑ ՎԻՃԱԿԸ․— Է՛, սիրելի ընթերցող, բաւական զբաղուեցանք մեր շուրջիններով․ մոռցանք մերերը․ տեսնանք, ի՛նչ եղան խեղճերը․ Ընտանիքս արդէն ճամբան հիւանդ էր․ Ֆըրընճըլար հասնելնուս՝ վիճակը ծանրացաւ․ անողոք թանջքը կը կրծէ ներսը․ ես ալ լաւ չեմ, քանի օրէ ի վեր սաստիկ տաքութիւն ունիմ, ուշքս կ՚անցնի, տկարացած, կերպարանքէ ելած եմ․ կնոջս հիւանդութիւնը գլխս կը մտահոգէ․ ընծի ծանր հարուած մը պիտի ըլլայ, եթէ մեռնի: Դեղ կը փնտռեմ․ ուրկէ՞ պիտի գտնես․ հետս առեր էի, ճամբան խլել տուինք գոյքերուն հետ․ առտնին դարմաններու ճարս կը նետեմ: Քենիս ալ հինգ պզտիկներովը հիւանդ կը տառապի: Հոս կը գտնենք Ամասիա եղող մեծ քենիս․ իր 12 տարեկան Գրիգոր անուն տղեկին հետ, մեր քով կ՚առնեմ, որ գէթ ան հոգատար ըլլայ մեզի: Խազար-աղբօր ազգականներէն կին մը կը ներկայանայ․ կ՚ուզէ ստանձնել երեք տղոցը պաշտպանութիւնը․ մի քանի մարդու ներկայութեան՝ մեր քով ունեցած պաշարի բաժինին, 500 ղրշ․ի չափ դրամ, եւ այլ գոյքեր կը յանձնեմ: Մեր սայլը գրաւուեցաւ, փոխադրութեան համար դրամ մը ունենալնիս հարկ է․ հինգ մէճիտի էշ մը կը գնեմ․ քալուկ, ուժեղ է: Արդէն մեր գոյքերէն շատ բան պակսած է․ բաւական մը բան ծախեցինք, թեթեւցուցինք: Ռամազանը անցաւ․ Պայրամի երրորդ օրն է․ հրաման ելաւ յաջորդ առտուն օգոստոս 5․ Ֆըրընճըլար գտնուող բոլոր գաղթականները ելլել: Պայրամին ներում ըլլալու խօսքերն ալ չստուգուեցան, ու մենք կրկին պիտի բռնենք ԱՐԻՒՆԻ-ՃԱՄԲԱՆ: Հոս մեր նիւթի պատմութիւնը պիտի յետաձգենք, եւ փակագծով մը վեր պիտի առնենք Մալաթիայի տեղահանութիւնը՝ պատմուած Հրաչեայ Գաբիկեանէ:

ԻԱ․

ՄԱԼԱԹԻԱ

Սեբաստիա-Խարբերդ գծին վրայ կարեւոր քաղաք․ ջրառատ, բարեբեր ու խիստ արդաւանդ դաշտի մը մէջ, որ այս երկիրին մեծ շտեմարանը, Ծիրակեան ամբարքը կրնայ համարուիլ: Մալաթիա պատմականօրէն հնոյն Մելիտինէն՝ Փոքր-Հայքի բաժանումներէն՝ Գրդ Հայքի մայրաքաղաքն էր: Շատ աւելի կանուխ Հռոմեանց կեդրոններէն մէկը: Բնակիչ 40.000 թուրք, հայ, քիւրտ․ Հայերու թիւը 15.000: Շրջապատուած ըլլալով բարբարիկ ցեղերէ, Հայք կանուխէն գիտակցութիւնը ունեցած են ինքնապաշտպանութեան, եւ զէնքի գործածութեան մէջ անոնց չափ վարժ ու ճարպիկ: 95–96–ի կոտորածներուն, առաջին բերնին Մալաթիոյ Հայութիւնը յանկարծակիի եկած, յանձին իր մեծամեծներուն՝ թէեւ կարեւոր զոհեր տուաւ, բայց հասարակ ժողովուրդը անմիջապէս կազմակերպուած, բռնած է զօրաւոր ինքնապաշտպանութեան դիրք, կեդրոն ունենալով եկեղեցին. եւ լաւ դիմադրութեամբ մը՝ չորս կողմէն իր վրայ խուժող քրտական եւ Թրքական հորդաներուն մեծ կորուստներ պատճառած է: Թուրք Սահմանադրութեան շրջանին Հնչակեան լաւ կազմակերպութիւն մը եղած է հոն, եւ զօրացած մեր Սեբաստացի գործիչներէն ընկերք Ս. Վահագնի (Գրիգոր Նալպանտեան) եւ Միհրան Զուգասզեանի յաջորդական այցելութիւններովը: Մալաթիոյ Հայութիւնը կրթական տեսակէտով ալ մեծ զարթնում ունեցած է. մանաւանդ Խարբերդէն ազդուած — Եփրատ Գոլէճէն — եւ ունեցած է անկէ՝ շատ մը շրջանաւարտներ: Իր մտաւորականներէն գրական հրապարակի վրայ ծանօթ են Քէչիչեանները — Տօքթօր եւ գեղագործ: Բինկեանի ողբերգակը Տ. Գէորգ Ծ. վրդ. Ասլանեանի առաջնորդութեան շրջանը Մալաթիոյ ամենէն արդիւնաւէտը եղած է: Բանիբուն Առաջնորդը որքան ինքզինքը սիրելի ընծայած էր Հայ ժողովուրդին, նոյնքան եւ պատկառելի ու ակնածելի ըրած էր քիւրտ ցեղերուն: Այսօրուան բիւրաւոր Հայերու դահճապետ Ջէյնալ, Հաճի–Պէտիր, Հայտարպէկերը իր դէմ դողացուցած է: Տ. Գէորգ Ծ. վրդ. քննական պտոյտներ ունեցած է իր թեմին մէջ. գրած է ազգագրական, տեղագրական, հնախօսական, պատմական ուսումնասիրութիւններ «Բիւզանդիոն»–ի մէջ: Մալաթիոյ թեմին մէջ Հայաբնակ գիւղեր ցանցառ են — Անուր, Հէքիմ–Խան, Ատըեաման: Հին քաղաքը — Էսկի–Շէհիր Մէլիտինէն է, 3000 քիւրտ, Թուրք բնակչութեամբ:

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Ֆըրընճըլարէն Մալաթիա ապաստանող տղոց հետ կը գտնուի Հրաչեայ Գաբիկեան: Ինչպէս արդէն տեսանք, կառավարութիւնը ասոնք բանտարկած, այլ ատոնցմէ Ամէլէ–Թապուրի կազմած կ'աշխատցնէր ճամբու շինութեան: Հրաչեայ իր մէկ ընկերոջ՝ Ստեփան Աւագեանի հետ կը յաջողի խուսափիլ. կը գտնեն Հայ ոսկերիչ մը. կը խնդրեն հայու մը տուն պատսպարուիլ: Ոսկերիչը զիրենք կը ղնէ Հայու մը տուն․ 12 օր կը մնան հոն։ Մինչեւ այդ ատեն Մալաթիան դեռ տեղահան չէ եղած։ Բայց ուրիշ տեղեր կատարուածին պէս հոս ալ քաղաքին ականաւոր եւ երիտասարդ ուժը՝ 500 հոգի կը բանտարկեն եւ գիշերները խումբ-խումբ կը տանին Օրտուզ գիւղի Գույու կոչուած Ղարլըխը կ'սպաննեն — շատ խոր ու մեծ անդունդ մը։ Ջարդարարները Մալաթիայի Թուրքերէն ընտրուած են։ Անկէ զատ Մալաթիայի հարուստ, վաճառական եւ մտաւորական դասակարգը կառավարական շէնքի բակին մէջ հաւաքելով, հոն կը ջարդեն(*)։ Աղամամութը կոխածին պէս հայերուն տուները բուռն կերպով կը խուզարկեն, էրիկմարդ, երիտասարդ, պատանի ձերբակալելով խումբ-խումբ կը տանին Օրտուզ․ եւ սպաննելով կը լեցնեն Գույուն։ Սպանդը կը կատարուի սա կերպով․ Գույույէն բաւական անդին զոհերը կը մերկացնեն․ Գույույին գլուխը վեց դահիճ, երկերկուք դէմ-դիմաց սակրները ձեռքերնին պատրաստ կեցած են․ զոհերը կարգաւ կը յանձնեն առաջին զոյգ դահիճներուն․ ասոնք ալ վիզէն կը հարուածեն եւ ողնայարը ջախջախելով՝ երրորդ զոյգ դահիճներուն կուտան, որ կը նետեն անդունդը։ Հրաչեայ եւ ընկերը մնացած են Հայուն տունը, մի քանի տղաքներ ալ կուգան, 7 հոգի կ'ըլլան, տան տէրը լաւ կը խնամէ զիրենք։ Պայրամին չորեքշաբթի գիշերը ի ձայն տավուլի, մունետիկը կը պոռայ․ եչ․ օր ամեն հայեր պատրաստ ըլլան, պիտի տեղահանուին․ առտուն հայ կիներ սարայ կ'երթան Մութասարրըֆին աղաչելու․ չընդունիր, կը վռնտէ զիրենք․ եչ․ սէվգըյաթ կ'ընեն․ Թաղ-Թաղ կը հանեն․ կը ղրկեն դէպի Սիւրկիւ-Ավրա-Սամուսատ-Եփրատ․ ուրիշ ղաֆլէ մըն ալ կը բերեն Ճէհէննէմ-Տէրէսին, ուր ամենը մէկ կը ջարդեն։ Այս օրերուն մէջ է որ բանտը Կաթոլիկ Գերապայծառ մը ծեծելէն կ'սպաննեն․ Ե. ոտքէն չուվան ձգած՝ քաշելէն բերեն իր բնակարանին առջեւ կը ձգեն։ Մալաթիոյ Հայութեան դրեթէ ¼-ը տեղահան չեն ըներ — ընդհանրապէս հարուստ ընտանիքները եւ կաթոլիկներուն մեծ մասը։ Ասոնք իրենց ունեցած հարստութիւնը քիւրտի, Թուրքի տալով, անոնց գիւղերը, կամ քաղաքին մէջ տուները կը պահուին։ Հրաչեայ ալ այս պահուողներուն հետ Մալաթիա Վտաջ Օղլու Մահիր էֆ․ի տունը կ'երթայ։ Քանի մը օր հոն կը մնայ։ Այս միջոցին Ֆըրընճըլարէն Խարբերդցի երկու Տօքթոր-

---

(*) 95-ի կոտորածին ալ այսպէս ըրած են։

ներ կ՚առնեն Մալաթիա կը բերեն Մահիրի տունը· ասոնցմէ դըրամ առնելով, երկու օր պահելէ վերջ, կառավարութեան լուր կու տայ Մահիր· ժանտարմաներ կուգան, Տօքթօրները կը տանին բանտ ու կը խեղդեն: Կաթոլիկներուն ներում կուգայ· կը մնան իրենց տունը:

Հրաչեայ Քիւրտ պէկի մը որդեգիր·— *Ատըեամանի Քիւրտ պէկերէն Հաճի-Մըլլա զատէ Սըտգը, կամ Քէօր-Սըտըգ տեղւոյն միւտիր Հայտար էֆ.ի հետ կուգայ Մալաթիա աճուրդով պարխանայ գնելու· ուրիշներ աւելի կը վճարեն· ինք չյաջողիր· Հրաչեան որդեգիր կ՚առնէ հետը Ատըեաման կը տանի:*

ԱՏԸԵԱՄԱՆ

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՋԱՐԴԵՐԸ.— Մալաթիոյ սանճաղին մէջ Եփրատէն ոչ շատ հեռու հայախառն քրտաբնակ գիւղաւան է: Հրաչեայ ականատես վկայ հոն տեղի ունեցած անցքերուն եւ խժդժութիւններուն, եւ շատ անցքեր ուղղակի ջարդարարներէ լսած, թողունք որ պատմէ ինք:

Ատըեամանի ալ ականաւոր հայերը եւ երիտասարդները կը բանտարկեն, Մալաթիա տանելու պատրուակով խումբ-խումբ կը տանին Ատըեամանի արեւելեան կողմը Տէյիրմէն-Տէրէսի ըսուած ձորը, հոն կը ջարդեն: Երկաթ ձեռնակապերով երկ-երկու մարդ թեւ թեւի կապուած են· սպաննելէ առաջ ձեռնակապերը հանելու համար գամը չեն հաներ· այլ թեւերը կը կտրեն կը հանեն եւ անկէ վերջ կ՚սպաննեն: Վերջէն 18-20 տարեկան երիտասարդները կը հաւաքեն, կը բանտարկեն: Քէօր-Սըտըգ կառավարութենէն կ՚ուզէ այդ երիտասարդները· եւ օրական 10-20-ական կ՚առնէ կը տանի քաղաքին եզերքը Հայ-Ջաւղենց պարտէզը ու հոն իր դահիճ-ղօլամներուն հետ կը ջարդէ զանոնք:

Սպաննելու կերպը·— *Ցից մը կը զամեն գետին, ցիցին գըլուխը տաշեն կը սրուցնեն· Երիտասարդը կը նստեցնեն վրան, երկու ուսերէն կը չոքին, չարչարանքով կը մեռցնեն· այդպէս ցցուած կը թողուն գետին: Շատերն ալ կը մեռցնեն կացինով, սակրով: Սըտըգի ղօլամ-օգնական դահիճներն են· իրեն մշակը Գույուճախցի Շէյխօ, աներձագը միւտիր Շէյֆ էֆ.ի տղայ Մահմուտ· պարտիզպանը Հաստինօ, եւ այլ քիւրտեր: Աներձագը*

Մահմուտ սպանդը կատարելու ատեն, կացինը կը վերցնէ որ զարնէ Հայ երիտասարդին գլխուն. տղան մէկ կողմ կը փախի. կացինը Մահմուտի ոտքին կը դպի. կը վիրաւորուի: Ասոր վրայ բարկացած, մնացեալները կը պառկեցնեն գետին ու կ'սկսին կացինով անոնց գլուխները տրորել, ջախջախել: Ամէն օր այսպէս. Սրտորդի իր ձեռքովը մեռուցածներուն թիւը 150 է: Քէօր–Սրտորդ կ'երթայ Զուլֆի Մարտոյի տունը. կ'ըսէ. քու տղադ տուր, ղրկեմ գիւղ. գոնէ երթայ ազատի, ու կը հանէ Ատըեմանէն դուրս. կը պառկեցնեն գետին գլուխը քարերով կը ջախջախեն: 8–10 տարեկան հայ տղեկ մը կուգայ կ'ըսէ. աղա, ես պզտիկ եմ, ես դեռ չեմ գիտեր հայութիւնը–տաճկութիւնը, կ'աղաչեմ զիս մի մեռցներ: Սրտորդ կ'ըսէ. եկուր տղաս, կեցիր տունս. քեզ չեմ մեռցներ. կը տանի տուն. կոկորդէն սխմելով կը խղդէ խեղճ տղան: Կ'երթայ չուկայ. հայ ժամագործի մը, որ արհեստին համար ողջ թողուցեր են, քովը ժամացոյց մը ունի եղեր. դեռ չէ շինած. կ'ըսէ. ինչո՞ւ չի շինեցիր. ա՛լ ընծի պէտք չէ. մինակ թէ տունը պատի ժամացոյց մը կայ, տուն եկուր շինէ. քովդ եղած ժամացոյցն ալ քեզի թող ըլլայ, շինողչէք: Գործիքներովը միասին կ'առնէ կը տանի տուն: Սենեակի մը մէջ կը բանտարկէ, չուվան մը կ'առնէ, կը սապոնէ. դահիճները կը կանչէ, կը բանայ սենեակը, չուվանը կը դնեն ժամագործին վիզը երկու մարդ դէմդիմաց քաշելով կը խեղդեն մարդը. տանին կը ձգեն ախոռ. իրիկուան դէմ ջորիին վրայ կը դնեն աղբ կրելու խուրջինովը, կը տանին–ձգեն բացաստանը: Քէօր–Սրտորդ հետեւորդներով կ'երթայ եկեղեցի, կը կանչէ քահանայն. զէնք կը պահանջէ: Զէնք չկայ. քահանան փործունը (զործարան) կը ձգեն կը խեղդեն, ի վերջոյ վիզը չուվան ձգած դուրս քաշեն փողոցները կը քշնեն:

Ատըեմանի տեղահանութիւնը կ'սկսի. Քէօր–Սրտորդ կ'երթայ հարուստ հայերուն տունը, որոնցմէ մէկը Մխսի Արթին, կ'ըսէ. ձեզ պահեմ. ունեցածնիդ — դրամ, զոյք ընծի տըւէք, կ'առնէ ամէն ինչ ու ջորեպաններուն հետ իր տունը կը ղըրկէ: Երեք օրի չափ կը կրեն ապրանքները. տեղահանութիւնը կ'սկսի. իր ջորիները կը տանի հայերուն ապրանքները բեռցնելու եւ մինչոր ուր պիտի երթան հոն տանելու խօսքով: Թանկագին ապրանքները իր ջորիներուն կը բեռցնէ. իր ծառաներուն հետ ճամբայ կը հանէ. պատուիրելով որ իր տունը տանին թափլեն զան. Հայերուն ալ կը խաբէ, ուրիշ ճամբով կը տանի. մինչ-

դեռ ջորիները տարբեր ճամբով իր տունը ղրկեր է։ Կարաւանները Սամուսատի վրայով Եփրատի եզերքը Գարա-Գայըրգի անցքը կ'իջեցնեն. անկէ անդին դէպի Ուրֆա կը ղրկեն։ Երկու օր վերջ ուրիշ կարաւան մը կը յանձնեն Խօճա-զատէ Միւտիր Հայտար էֆ.ի։ Քէօր-Սըտըրգ կ'երթայ Հայտարին կ'ըսէ. ես ալ գամ քու հետդ, ինչ որ վաստըկինք (էֆէնտիմ, մարդիկը ճակտի քրտինք պիտի թափեն, վաստկիլ *չէ՞) կիսարար ըլլանք, կը հանեն ղաֆլէն. կը բերեն դէպի Ուրֆա. գիշերայն կը խուզարկեն կարաւանը. դրամ, թանկարժէք գոյքեր, զարդեղէն կը կողոպտեն, աւարը ջորիներու բարձած կը ղրկեն իրենց տուները։ Ղաֆլէն տարած ատեննին Սըտըրգ Հայ երիտասարդ մը կը կանչէ իր քով. ինք ձիուն վրայ է, կ'ըսէ. ինչ որ դրամ ունիս հանէ. տղան՝ դրամ չունիմ, մօրս քով երթանք, ինչ որ ունինք յանձնենք քեզի կ'ըսէ. տղուն խօսքը բերանը կը թողու, մէջքէն ատրճանակը քաշէ, կը զարնէ ականջէն, անշունչ կը ձգէ գետին։ Կ'երթայ գիշերը Եփրատի եզերքը. Գարա-Գայըրգ, ուր իջեւանած են կարաւանները։ Հոն այրերը, տղաքները զատեն գետ կը լեցնեն. պարխանան գետին միւս կողմը կ'անցնեն, ու երբ աչքերնուն տղայ մը կը հանդիպի, բռնեն կ'սպաննեն։ Ատրեամանցի կին մը, տղան Յարութիւն, Սըտըրգ մօրմէն դրամ կ'ուզէ, որ տղան չմեռցնէ. կինը դրամ չունի. թէ մայրը, թէ տղան կը մեռցնէ։ Ատրեամանէն մինչեւ Ուրֆա ղաֆլէն տարած ատեննին 200-ի չափ երիտասարդ թէ կին կը մեռցնեն. Քէօր-Սըտըրգ ջորիներն ալ հարուստ աւարով բեռցած կը ղրկէ իր տունը։*

* * *

ՍԱՄՈՒՍԱՏ-ԵՓՐԱՏԻ ԵԶԵՐՔԸ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ կոտորածները, խժդժութիւնները. *զորս քաղած է Հրաչեայ Ատրեաման բերուած հայուհիներէ։ Իբրեւ ծանօթութիւն աւելցնենք որ Ֆըրընձըլարէն վերջ Սամուսատ էր տարագրեալներու համախմբումի Մեծ Հանգրուան. Փոքր Հայքի բոլոր կարաւանները հոս բերուած, Գարա-Գայըրգի անցքէն Միջագետք իջեցնելէ վերջ քշած են դէպի Ուրֆա, Վերան-Շէհիր, Րէս-իւլ-Այն, Տէր-Զօր. եւ այդտեղերու վրայ ջարդած, մնացեալները ցրուած են Արաբական անապատները։*

Սեբաստիայէն, Թոզաթէն, Ամասիայէն, Հէրէկէն, Սամսանլէն տարագիրներու ահագին բազմութիւն մը բերած համախըմ-

բած են Սամուսատ: Սեւերէկ պիտի տանինք ըսելով ճամբայ կը հանեն. 2–3 ժամուան տեղ կը տանին — Եփրատի եզերքը Օչին ըսուած գիւղը բարձր ժայռի մը քով: Ժանտարմաները իջեւանը կը պաշարեն ետեւի կողմէն. առջեւը գետն է. քիւրտ չէթաներու հետ Թուրքերը մերկացնելով, կը յարձակին ժողովուրդին վրայ, եւ կը քշեն դէպի գետը: Սամսոնցի աղջիկ մը, ոսկիի տոպրակը ձեռքը ժայռին գլուխը կ'ելլէ, կ'ըսէ ժանտարմաներուն. ահա դրամ, եկէք առէք, եւ դառնալով ժողովուրդին՝ ո՛վ որ Հայ է, Քրիստոսը կը սիրէ, թող գայ ետեւէս կ'ըսէ. կը նետուի ժայռէն վար գետը: Հարիւրաւորներ կը հետեւին իրեն՝ ձեռք–ձեռքի տըուած, եւ կը նետուին ժայռէն վար: Չէթապաշի Սէվէրէկցի Ահմէտ չաւուշ մնացեալները մեծէն–պզտիկ Թուրէ անցնել կուտայ. ժայռէն վար նետուողներուն երեք հոգի միայն ողջ կը մնան— հարս մը, աղջիկ մը, 15 տարեկան տղայ մը. ասոնք Ատըեաման կուգան այս եղածները կը պատմեն. ասոնք Ամասիացի են եղեր: Իրենք դիակներուն վրայ ինկեր չեն վնասուեր, վերջէն քիւրտերը կը նային ողջ մնացողները կը զատեն, իրենք դիակներուն ներքեւ պահուեր են. երբ իրիկուն կ'ըլլայ. իրարու ձայն կուտան. քարայրները կը պահուին. վերջէն Ատըեաման կուգան: Գետին երեսը դիակներով ծածկուեցաւ կ'ըսեն, մազերնին ջուրին երեսը ծածանելէն: Միւտիրը ծաղրելով կ'ըսէ. Էրմէնի թօփիլլէր տօնանմաաը կէտիօր, կէլին սէյիր էտին:

Մենք երբ Բագչա հասանք, լսեցինք թէ Եփրատի վրայ գըտնուած գիւղերուն եւ քաղաքներուն հեռագիր կը տրուի Պիրէճիկէն, թէ գետը դիակ պիտի վազէ. իսլամ ժողովուրդը թող չի երկմտի, ատոնք մեր թշնամիներուն դիակներն են:

⁂

Ատըեամանի աղաներուն հետ Պինպաշի զատէ Ապտըլլա էֆ. կ'երթան զաֆլէն — Սամուսատ: Ապտըլլա՝ Էրզրումցիներէ, Սեբաստացիներէ, Ամասիացիներէ 10–15–ի չափ հարուստ ընտանիքներ կը զատէ, ձեզ իմ գիւղս տանիմ, հոն հանգիստ կ'ընէք ըսելով կը բերէ ձոր մը, իր ընկերներուն հետ՝ պզտիկէն–մեծ ասոնց ամենը կը ջարդեն, ունեցածնին կը կողոպտեն կ'առնեն: Ապտըլլա քանիցս այսպէս կ'ընէ:

* * *

Պէսնիցի էօմէր պէկին տղան Հաճի Ալի պէկ կ'երթայ Սամուսատ, Էրզրումցի Տիգրան Պետրոսեանի երկու աղջիկները եւ ուրիշ քանի մը ընտանիքներ կը տանի Պէսնիի մօտ գիւղ մը, կողոպտելէ վերջ կը ջարդէ ամէնը:

Հրաչեայ Գաբիկեան մինչեւ Զինադադարին կնքուիլը կը մնայ Ատըեաման Քէօր–Սըտտըգին տունը, իբրեւ անոր որդեգիր: Աղան զինք շատ կը սիրէ եղեր. սորվեր էր լաւ քրտերէն: Զինադադարէն վերջ միջոցը գտեր, փախեր, Հալէպ եկաւ: Լսեց որ իր երկու քոյրերը Վէրան–Շէհիր կը գտնուին. գնաց զանոնք ալ ազատեց Հալէպ բերաւ. ինք հիմակ Ատանա կը գտնուի: Մեր վարժարանի աշակերտ էր. շատ խենթ էր, բայց սիրուն, աչքաբաց խենթերէն էր: Որդին է Ադդար–Գաբիկենց քեռորդի գրավաճառ Ռուբէն Գաբիկեանի, որ ժամանակ մըն ալ ուսուցիչ էր, Ս. Նշանի ժառանգաւորացի աշակերտ. ասիկա ալ Սեբաստիոյ ընդհ. բանտարկութեան օրը բանտ դրուեցաւ:

* * *

ԴԱՐՁԵԱԼ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԵՒ ՖԸՐԸՆՃԸԼԱՐԻ ԱՆՑՔԵՐԷՆ.— Պատմուած Հրաչեայէ.— Մալաթիայի մօտ Զրմըգտի գիւղի Տէյիրմէն–Սույիի Գույուն տարած ջարդած են Սեբաստիոյ գիւղերու գիւղացիները (Թերեւս Թօնուսի Հայ գիւղերու ժողովուրդը ըլլան):

Մալաթիոյ եւ Ֆըրընճըլարի մէջտեղը Ին–Տէրէսին 2000–ի չափ դիակ տեսնուած է. Տէրէնտէի տարագիրները ամբողջութեամբ եւ Ֆըրընճըլարի կարաւանները ելլելէ վերջ մնացող հիւանդները, անկեալները, տղաքները հոս բերած ջարդած են:

Օրտուզ գիւղի անցքերը.— Այս գիւղին մօտ ձորի մը մէջ ջարդած են ընիկ Մալաթիացի հարուստ հայերը, ջարդարարները Օրտուզի թուրք գիւղացիները եղած են: Դիակները անթաղ, նեխած, ոսկի ակռաները անգամ քաշեր հաներ են: Հարուստ հայուն մէկն ալ խոշոր վարունգի մը մէջը փորեր ոսկիները լեցուցեր է. ջարդարարներէն խօճայի մը ձեռքը կ'անցնի:

Մալաթիայի եւ Ֆըրընճըլարի ջարդարարներուն գլուխը կը գտնուի Ֆըրընճըլարի միւտիրը եւ Մալաթիայի գոմիսէր Մէհէմմէտ, որ Մալաթիան տեղահանելէ վերջ եկած է Ֆըրընճըլար եւ ջարդերը կազմակերպած: Ջարդարարները՝ Մալաթիացի Թուրքեր:

Հայեր տեղահան ըլլալէ, եւ կարաւանները մեկնելէ վերջ զինուորական Թուրք դասալիքներ, իրենց գլուխ ունենալով չէթէ-պաշի Պօզ-ադա, Ապիզէրօ, Քինտիր պէկ, ասպատակութեան կ՚ելլեն. եւ կ՚ասպատակեն Թուրք գիւղերը — Պանազ, Արչայ, Զըմըզտը՝ մինչեւ Այնթապի շրջակայքը: Շատ Թուրքեր կը մեռցնեն, եւ շատ կողոպուտներ կ՚ընեն: Պօզ-ադային որդեգիր Իպրանոսեանի քեռորդի Միհրան Չէքէմեան այս չէթաներուն հետ շրջած է:

* *

Կարաւանները ելլելէ վերջ Ֆըրընճըլարի բնակչութեան մէջ սոսկալի համաճարակ կը ծագի եւ արու արմատը գրեթէ կը փըճանայ:

Մալաթիայի եւ Ֆըրընճըլարի ջարդարարներու անուններ, Իսմայիլ Չավուշ՝ Ֆըրընճըլարի գումանտանը, եւ Չէյնալի Սարը Գանլը-Տէրէի սպանդը վարողը: Հասան-Օնպաշի՝ հին քաղաքէն: Ուրֆալը Մահմուտ՝ Մալաթիացի, Մէմմէտ-Չավուշ՝ Մալաթիացի: Նէտիմ պէկ՝ Խարբերդի եւ Մալաթիայի կոտորածներուն կազմակերպողը:

* *

ԴԱՐՁԵԱԼ ՖԸՐԸՆՃԸԼԱՐԻ ԱՆՑՔԵՐԷՆ.— Յակոբ Արիստակէսեանի մայրը Ֆըրընճըլարի Գումանտանին քով խոհարար կը մնայ. կը պատմէ թէ Ֆըրընճըլարի վերջին կարաւանը հանելէ վերջ իջեւանը մնացած բոլոր հիւանդները, ծերերը, մանուկները, տնկեալները ժողվելով տարին մօտը ձորի մը մէջ եւ ամէնը ջարդեցին: Ինք տանիքը ելած կը տեսնէ որ ջարդարարները ինչպիսի՜ կատաղութեամբ կը յարձակին, եւ բոլորը սուրէ կ՚անցնեն. զոհերուն աղիողորմ աղաղակները երկինք կը բարձրանան: Յետոյ մեծ քանակութեամբ աւար բերելով գումանտանին տունը կը բաժնեն մէջերնին: Այս կինը կը պատմէ թէ երբ այս արիւնարբուները եկան աչքերնին անանկ մը կարմրեր էր որ, կարծես արիւն կը կաթէր. մոլեգնած, արիւնը գիրենք բռներ է. մէյմէկ ոխկառ կը պլլեն, չո՛ւտ, ղահվէ եփէ՛, կ՚ըսեն:

Ին–Տէրէսին ջարդած են նաեւ Նիկխարի Գափու–Գայա գիւղի եւ Համշէնի այլ գիւղերու գիւղացիները:

Տարէնտէի գաղթականները Օրտուզի ձորը ջարդած են, 4–5 կնիկմարդ ազատուած է, Օրտուզ Թուրքերու մօտ կը մնան:

*

* *

ԹԸԹՐԻՁ ԳԻՒՂԻ ԱՆՑՔԵՐԸ.— Սուշէրէկի մօտ Եփրատի քովերը գիւղ: Էրզրումցիներու, Սվազցիներու մեծ կարաւան մը հոս ջարդած, դիակները այրած, մոխիրի վերածած են. վերջէն մոխիրը մաղելով հովին տուած, մոխիրին մէջ ոսկի փնտռած, եւ իրաւ ալ շատ ոսկի գտած են:

Հոս վերջ կը դնենք այս բոլորին, նոյնիսկ մեր պատմութեանը:

ԻԲ.

ԴԷՊԻ ՄՈՒԹ ԱՇԽԱՐՀՆԵՐ

ԱՆԴՈՒՆԴԷ ԱՆԴՈՒՆԴ

ՄԵՐ ԵԼՔԸ ՖՐԸՆՁԼԱՐԷՆ.— Պայթումը եկաւ–անցաւ. Ներումի խօսքերը չիրականացան. մեր տածած սին յոյսերը օճառի պղպջակներու պէս օդը ցնդեցան: Ի՞նչ կրնաս ընել. գետատարը օձն է ձգեր ձեռքը: Միֆէթթիշը որ եկեր էր Մալաթիայէն, եւ որուն ոտքերուն տակ լքեալ մանուկները ողջ–ողջ թաղեցին... ի պատիւ այդ պաշտօնին բարեկիսի — կը հրամայէ Ֆըրընճըլար գտնուող բոլոր տարագիրները, առանց մէկ հատ իսկ մնալու, անմիջապէս սէվք ընել. մանաւանդ կը հասկնայ թէ Միւտիրը չատկեկ ղրամ մեր առեր է, (կ՚երեւայ իրեն քիչ բաժին հանած է): Իրիկուընէ իջեւանը տարաձայնուեցաւ թէ յաջորդ առտու բոլորը սէվք պիտի ըլլան: Ամէն մարդ խոր յուզումի, սեւ մտահոգութեան մատնուած էր:

Մեր մամեր մեզի կը պատմէին Մութ–աշխարհքներու հէքեաթներ — հսկայ-Դեւերէ, Ամեհի Հրէշներէ, Ծըւտըներէ բնակեալ, որոնց սեղանները մարդու միսի խորտիկներով կը զարդար–

ուին, գինիի տեղ մարդու արուն կը խմեն. գերեվարեալ արեգնափայլ գեղուհիներ անոնց կ՚սպասաւորեն։

Ասկէ անդին այդ Մութ-աշխարհքներէն է այլեւս, որ պիտի անցնինք։ Մեր առջեւ ունինք բարձրաբերձ լեռներ, ադամորդու ոտք չի կոխած սարեր, պարեխներ, անյատակ անդունդներու վրայ կախուած մազէ-կամուրջներ, խորափետ վիհեր, խորխորատներ, զահավէժներ. էլման գետեր՝ ուր ջուրի տեղ մարդու արիւն է որ կը հեղեղի. անջուր ամայի չոր տափաստաններ, փըշալից, հրակէզ անապատներ, բնակուած նոյն այդ մարդակերպ դեւերէ, կենդանակերպ հրէշներէ, վազերատիպ գազաններէ։ Բիւրաւորներ են որ ահա ասոնց կեր եղած են. հազարք-հազարոց են այն գեղանի հայուհիները որոնք եօթն գոցով փակուած են անոնց դիւատուններուն մէջ, ու մենք ալ պիտի երթանք անոնց թիւը բարդելու...։

ՔՐԴՈՒՀԻՆ ԱԶԱՏԱՐԱՐՍ.— Եթէ չեմ սխալիր, Պայրամի չորրորդ օրը շաբաթ առտու էր (*) 5 օգոստոս 1915 ի հարկէ։ Իջեւանր վերէն վար շարժման մէջ էր. ամէն ինչ տակն ու վրայ. ամէն մարդ ոտքի վրայ. ամէնքը կը պատրաստուէին։ Այս առտու Քիւրտերը ուրիշ օրերէ շատ աւելի բազմութեամբ եկած-լեցուած են իջեւան. բոլորը զինավառ. գրաստներու պախուրցէն բռնած՝ ֆռի՛. ֆռի՛, ֆռի՛ կը կանչեն կը պտտկեն։ Գոյքերէն, բեռներէն զատելով՝ ունեւոր կարծուած ընտանիքներու բեռները առանց հարցնելու, առանց գին կտրելու կը բեռնան ջորիներուն վրայ։

Ճամբան ծպտուելու համար առջի իրիկուընէ աղէկ մը ածիլուեցայ։ Ինչպէս առջեւէ ըսի, կինս հիւանդ, քալելու անկարող վիճակի մէջ է. ես ալ թէեւ հիւանդ, ակռաս ակռայիս պիտի դնեմ քալեմ. ողջաձեւ մը կ՚ընենք. բեռները— ուտելիք, ծածկոց էշբեռ մը կ՚ըլլայ, կնոջս համար պէտք է գրաստ մը վարձել, ե-

---

(*) Գործիս ընթացքին գլխաւոր անցքերու թուականներն է որ կուտամ, ինչպէս են հանդրուաններէ անցնելնիս եւն.։ Աւելորդ կը սեպեմ օրագրութեան կարգով թուականները տալ։ Եղած են օրեր, ամիսներ, իսկ մոռցած ենք, ինչպէս պատմուած բոլոր անցքերը, նոյնպէս եւ թուականները չեմ նօթագրած ճամբու ընթացքին, եւ կարելի չէր։ Միտք պահելով էր որ երբ Հալէպ եկայ ի գիր առի։

թէ ոչ թողուլս հարկ պիտի ըլլայ — մտածելն իսկ սոսկում կ՚ազդէ ընծի...: Ես ալ գրաստ մը վարձելու կ՚ելլեմ, կինս ընծի խորհուրդ կուտայ որ կին–ջորեպան մը բռնեմ. իրաւ որ տեղ տեղ կնոջ խօսքը յարգել վատ չէ: Կ՚ելլեմ իջեւանը, կը նայիմ գրեթէ վարձուոր չէ մնացեր. տագնապած՝ վեր–վար աչքէ կ՚անցնեմ: Փիւրտի մը հարս, բարձրահասակ, գեղանի, հոլանի թեւերը սօթթած, մէկ փէշը մէջքը զարկեր, խորոտ կեցուածքով մը ջորիին պախուրցէն բռներ, քէն ըրածի պէս, արհամարհոտ, չորս կողմը կը նայի: Մօտը կը հասնիմ. ողորմուկ՝

Ֆաթթէյ, քուր՞, կը հարցնեմ.

Հարէ՛... կը պատասխանէ:

Մեր տեղը ցոյց կուտամ. նշանացի կ՚ընեմ որ ջորին քաշէ հոն. կը հետեւի ընծի. մեծ քենիս մէկ կողմէ բեռնալ կ՚սկսի: Քրդուհիին կը հասկցնեմ թէ կինս հիւանդ է. ջորիին պիտի հեծնայ. վարձքը կտրել կ՚ուզեմ.

Սըսէ մէճիտի. կ՚ըսէ. երեք մէճիտ. վա՛յ սոսկալի: Կինս, քենիս կ՚աղաչեն, կը խնդրեն:

Տըտու մէճիտ, կ՚առաջարկեմ.

— Նօ՛, կը պատասխանէ չոր կերպով:

Երկայն–կարճ չեմ ըսեր կը հաւանիմ:

Քրդուհին վեր կ՚առնէ ընտանիքս, կը զետեղէ ջորիին վրայ. վեց տարեկան աղջկնակս Արշալոյսն ալ անոր ետին. ընծի հետ մեծ քենիս, տղան Գրիգոր, հինգ հոգի ենք: Ամէն կողմ մեծ շարժում. քիւրտ ջորեպաններ տենդոտ կերպով կը բեռնան, կը կապեն, իրենց սեփականը եղած ապրանքի պէս կը շարժին. ընդարձակ իջեւանին զանազան կէտերէն հետզհետէ ճամբայ կ՚իյնան պատրաստուողները: Իջեւանին բազմութիւնը 5000–էն աւելի է: Փոքր–Հայքի բոլոր կողմերէն, Սեւ Ծովի եզերքէն ու Գարահիսարի գիւղերէն, Սամսոնէն, Ամասիայէն, Թոգաթէն, Ալիսի–Հովտի գիւղերէն, կարաւան մը Խարբերդէն, Ակնէն: Բայց մեծամասնութիւնը Սեբաստիայէն են. վերջին 5–6 կարաւաններէն. ճամբու բոլոր ընթացքին կարաւանը Սեբաստիոյ անունովն է որ կը կոչուի —Սվազ Պարխանասը: Կարաւանին մէջ Սեբաստացիներէ՝ երիկմարդերու թիւը 200 կամ քիչ աւելի է, ծպտուելով կամ փրկանքով մահուան հանգրուաններէն ազատուողներ եւ մինչեւ հոս եկողներ: 8–10 տարեկան տղաքներ բաւական թիւ մը կը կազմեն. գրկի երեխաներ ալ պակաս չեն: Մեր քաղաքացինե–

րէն շատերը ունին սեփական էշեր, շատերն ալ այս իջեւանէն գնեցին, գրաստ վարձողներ շատ են։ 3–5 տարեկան տղաքները զետեղած են էշերու վրայ. խոշոր բակեղէթ խուրձերու երկու աչքերուն մէջ դէմ–դիմաց. գլուխնին միայն դուրս ձգուած. գիտէ՞ք ճամբան ո՛րքան կը տաժնուին խեղճ մանուկները։ Հիւանդները, ծերերը, քալելու անկարողներն ալ էշերու, գրաստներու հեծած են. շատեր իրենց փոքրիկները գիւղացի կնիկներու վարձքով շալկելու կուտան։ Մնացեալք առհասարակ հետիոտն են։ Թոգաթի հայ բօշաները, մեր գիւղացիները, Խարբերդցիները մեր այս թշուառներու բանակին — այսպէս ասած — թեթեւազէններն են — յառաջապահները։ Ասոնք լոկ կիներ են. էրիկմարդ բնաւ չկայ, գրկանոց տղա՞յ, երբեք. հազիւ 8–10 տարեկաննոց մի քանի տղայ միայն։ Իրենց միակ բեռը ուտելիքնին է. ամէն ատեն կարաւանին առջեւէն կ'երթան. ճամբու ընթացքին զիրենք զբաղեցնող խել մը բաներէ, արգելքներէ զերծ են. քաղաքացիներէ աւելի տոկուն եւ թեթեւաշարժ են, անոնցմէ աւելի արագ կը քալեն. իրենք յառաջ կ'անցնին. քաղաքացիները ետ կը մնան, որով շարունակ քիւրտերու յարձակումներուն եւ թալանումին նշաւակ են։ Այս թեթեւազէն յառաջապահները համբաւուած են իբրեւ այլեւս բացարձակ չունեւորներ, կողոպտուածներ, ուստի եւ թալանողները անոնց ուշադրութիւն անգամ չեն ըներ, վրանին չեն նայիր։ Թալանումի առարկայն շարունակ քաղաքացին է, Սեբաստացին։

Էրիկմարդերէն մեծ մասը եւ պատանիներ, տղաքներ ծպտըւած են. շատերուն գիրկը մանկիկ մը ծծկեր։ Ի՞մ տարազս, կընիկմարդո՞ւ է թէ էրիկմարդու — երբ սաւանի մը կտոր գլխուս առնեմ, տարբերութիւն չըներ։ Կը նայիմ, առայժմ ծածկոյթի պէտք չկայ, պատրաստ կը պահեմ ի հարկին գործածելու։ Աչքիս կ'ըյնի Տ. Թաթուլ քահանայ Մաղմանեանը եւ կաթոլիկներու Հայր Գրիգոր վրդպ. Փէհլիվանեան։ Կիսովին ծպտուած, մօրուքնին կարճըցուցեր, իրարու «արձակում» կուտան, «Ողորմեացի» կը կարդան։ Ամէնքս ալ մահուան կը պատրաստուինք։ Իմ ալ բարեպաշտիկ սովորութիւնս էր ամէն անգամ ճամբայ ելլելնուս «Հրաժարիմք» կարդալ, Նարեկէն ու Սաղմոսէն քանի մը գլուխներ ըսել. երեսս խաչակնքել. իրաւ որ մարդ կը զօրանայ հոգեպէս. ինչ կ'ուզեն թող ըսեն սկեպտիկներ։ Այս առտու ալ չեմ թերանար։

Մենք ալ կը շարժինք կը խառնուինք կարաւանին: Իջեւանը մեծ թուով մը մնացողներ կ'ըլլան, ծերեր, տկարներ, հիւանդներ, լքեալ մանուկներ: Միւս քենիս պառկեր է իր հինգ պզտիկներովը, հիւանդ, կ'ստիպուինք թողուլ. ճա՛ր մը, կ'աղաղակէ մեզի. մեզ այսպէս պիտի թողէ՞ք, կ'աղերսէ: Սիրտս կը տրորուի. բայց ի՞նչ կուգայ ձեռքէս. երթանք, արդէն առջեւնիս մահ է, մնանք՝ նոյնպէս. կուլան մեր ետեւէ. կուլանք իրենց վրայ. ոչինչ կրնանք ընել:

Արեւը շատոնց բարձրացեր այրել սկսած է. ամէն դիհէ փոշին կը բարձրանայ թանձր ամպի մը պէս. որոշ ճամբայ չկայ. դարուդուր տեղերէ կը քալենք. կը հասնինք այն սարսափելի լերան փէշերը ուրկէ պիտի բարձրանանք: Պահ մը կանգ առնել կուտան — կարաւանը կ'ամփոփուի, ետ մնացողներ կը փութան հասնիլ: Մինչ այս ատեն ջորեպանները մէկ բերան եղած կը յայտարարեն որ իւրաքանչիւր գրաստի վարձքը 3 մէճիտ է. եթէ ոչ բեռները պիտի թափեն. ո՞վ կրնայ ընդդիմանալ: Վարձքերը կանխիկ կը ժողվեն. գիտեն թէ առջեւը ինչե՛ր պիտի պատահի. իրենց վարձքերը վրայ չերթայ, թէեւ իրենք պիտի ըլլան կողոպտիչ թէ ջարդարար: Մենք ալ 3 մէճիտ կը ցնծանք մեր Ֆալթ՚ին: Ժանտարմանները կիսարար են վճարուած վարձքերուն:

Դիւապատում Մութ-աշխարհքներու սեմոց առջեւն ենք: Սոսկալիթխար Հաստամետի սա առաջին Գողգոթան՝ որ պիտի բարձրանանք, Կէրկէռու լեռներն են, եւ ուղին՝ ուրկէ վեր պիտի ելլենք, Նալ-Թէօքէն կ'ըսուի: Այնքան սեպ, դժուարին, առապար ու քարքարոտ, որ գրաստներ ու պայտերն ալ չեն տոկար. կը թափին սմբակներէն. վերելքը մեղմիւ կ'սկսի. հազիւ գրաստ մը կը մէյնի. երկու մարդ քով քովի կարելի չէ քալել: Երեւակայել կարաւանին երկարութիւնը... մէկ ծարէն միւսը երկու ժամէն աւելի տեղ կը բռնէ: Մեր այս բանակի թեթեւաղէնները — Թոքաթցի բօշաները, մեր գիւղացիները, Խարբերդցիները — գլուխնին քաշեր առջեւէն կ'երթան. քաղաքացիները ծանրաբեռնուած են, էրիկմարդերու, տղաքներու, կին ու աղջիկներու, բեռներու, գրաստներու այլազան հոգերովը. բացի այս ամենէն՝ վարձուոր Քիւրտերու մեծ թիւ մըն ալ կը հետեւի կարաւանին: Հոս՝ ծպտուողները անգամ մը եւս ինքզինքնին կը չտկեն. կը զորդեն, քիթ-բերան ծածկած՝ թեւերնուն մէջ մանկիկ մը, դիտմամբ կը լացցունեն, եւ օրկելով կը խաւեցնեն. շատեր ալ կեղծ *խանձարուրներ ունին. շատ էրիկմարդերու ալ հոգը չէ. Աստու ըսածը կ'ըլլայ կ'ըսեն: Ճամբու բոլոր հոգը կնիկմարդոց վրայ մնացած է. ամէնքն ալ հետիոտն են. ամէն մարդ կ'աշխատի ետ չմնալ. իրարու առաջք կը կտրեն կ'անցնին, տապլտկողներ պակաս չեն: «Զարդի՛ք, որդնոտիք» անէծքները. լուտանքները մէկ-մէկու հասցէին: Կ'երեւայ այս ճամբու ընթացքին հանճարեցին անէծքի բոյն պառաւներ տա գարշելի անէծքները, անպիտաննե՛րը, կարծես ջարդուածնիս քիչ ըլլար: Անէծքի առարկաները մատի վրայ համրուող էրիկմարդերն են. խեղճերը գլուխնին ուր խոթելնին չեն գիտեր. աս խօսքերն ալ էրած սրտի մանանեխ. այրադուրկ կնիկներն են ընդհանրապէս. մերե՞րն է որ առին, կ'ըսեն. (Ըսել ուզէին թէ ասոնք ալ առնուէին. ասոնք ինչո՞ւ ողջ մնացեր են: Կնոջական նախանձոտութիւնը մինչեւ ուրե՛ր կրնայ երթալ եղեր):*

Վերելքը հետզհետէ կը դժուարի, ուղղորդ, ցից, սեպ, լերկ ու մերկ արահետէ կը բարձրանանք վեր. կէսօրուան պահը, արեւուն ամենէն ջերմ ատենն է. շատերը կորաքամակ կը քալեն, կարծես երեսնուն վրայ կը սողան. ձեռնացուպերը բաւական կ'օգնեն, յոգնութիւնը կ'առնեն. ոմանք ձեռք-ձեռքի բռնած՝ կ'օգնեն իրարու: Ճամբան զիկզակօրէն ոլորտապտոյտ կը դառնայ սարերն ի վեր աշտարակի մը աստիճաններուն պէս: Կը նայիմ հեղ մը դէպի վեր հսկայ սարեր՝ վրայէ-վրայ, մարդուն խելքը կը պտուտքի, մարդիկը ճնճղուկի մը չափ է որ կ'երեւան. դէպի վար մեր ոտքերուն տակ սար ու սարաւանդներ, վրայ-վրայի հեծած, կարաւանին միւս կէսը չուլլուեր է մրջիններու տողանցքի մը պէս:

Մեր ջորեպան Յաթթէյն այնքան չ'արագիր. ետ ալ չի մնար. միշտ կարաւանին մէջտեղերը բռնած ըլլալ կ'ուզէ: Քիւրտ ջորեպաններէն շատեր իրենց վարձուոր էրիկմարդերուն ծպտուած ըլլալը կռահելով՝ փրկանք կ'ուզեն. ծպտուողներէ շատեր կը թողուն իրենցինները, կ'երթան յառաջապահներուն կը խառնըւին. ասոնց հետ աւելի յապահովի կ'ըլլան: Ես կը մնամ մեր Յաթթէյի թեւերուն տակ: Կը նայիմ վեր. այնպէս կը թուի թէ երբ սա վրայի սարն ալ բարձրանանք, այլեւս առաջքը սարահարթն է. կ'ելլենք, բայց չէ. անոր վերեւ ուրիշ բարձունք մըն ալ ու յաջորդաբար: Մեր ծունկերը կը կթոտին, պարտասած՝ վրանիս ուժ, կարողութիւն չի մնար:

Վերջապէս կը հասնինք կիրճի մը բերանը․ Մութ-աշխարհքներու դուռն է․ սոսկալի կիրճ մը․ Երկու կողմը առապար ժայռերու միակտուր պարիսպներ, պատեններ։ Հոս կարաւանը պահ մը կանգ կ՚առնէ․ կ՚ամփոփուինք։ Մեր ջորեպան Ֆաթթէյն ալ ջորիին փորքաշը կ՚ամրապնդէ, խուրճինները կը շտկէ․ ընծի ալ նշանացի կը հասկցնէ որ գլխուս ծածկոց մը առնեմ․ մնացեալ տարազս կնիկմարդու տարազէն տարբերութիւն չունի— քօթըլուած հին ու լայն վարտիք մըն է մինչեւ կուրծքս ելած։ Քենուս տղան Գրիգորն ալ կը ծպտենք աղջկան տարազով։ Ֆաթթէյն ջորիին պախուրճէն կը բռնէ․ ճամբուն ձախ կողմը դիրք կը գրաւէ․ ընծի կը հասկցնէ որ ջորիին կուշտէն, իր ետեւէ երթամ։ Կարաւանը կը շարժի յառաջ․ կիրճը բաւական երկար կը քաշէ։ Նեղ բերանէն դուրս կուգանք։ Ուրիշ օրեր քիւրտերը այս կիրճին բերանը բռնած կ՚ըլլան եղեր․ կարաւանին այրերը մէկիկ մէկիկ դատելով՛ մէկ կողմ կ՚առնեն, ծպտուողներն ալ չվրիպեցնելով աչքէ։ Այս բերանին աջ կողմը հռչակաւոր Գաւըր-Տէրէն է— ճըշմարիտ արիւնի-ձոր մը․ հոն հազարաւոր դիակներ վրայ վրայի ինկած։ Այս Ձորին գլուխն է որ այրերը մէկ կողմանէ կը զատեն, սպաննելով կը նետեն հոն, կնիկմարդերու աչքին առջեւ․ անոնց ողբուկոծի ու սարսափներուն մէջտեղ։ Այսօր ջարդարար քիւրտերը ուշացեր էին։ Կիրճէն այլեւս դուրս կուգանք, լեռնահարթին վրայ ենք։ Ճամբան դուր է․ մեր Ֆաթթէյն միշտ ճամբուն ձախը բռնած է․ կարաւանին մէջտեղերը․ ջորիին պախուրճէն բռնած․ ես իրեն կը հետեւիմ․ կը հասկցնէ որ աջ կողմն ի վար բնաւ չնայիմ․ իր ետեւէն՝ ջորիին կուշտին պահուած քալեմ։ Ա՛լ կը հասկնամ թէ կատարեալ բարեացակամութեամբ է որ կը վերաբերուի ընծի հանդէպ։ Տափարակին վրայ բաւական տեղ կըտրած ենք։ Կարաւանը մէկ ժամու երկայնութեամբ տեղ բռնած է։

Հեղ մ՚ալ նայիս աջ կողմէն փոթորիկը փրթաւ․ քիւրտերու խաժամուժ բազմութիւն մը հեղեղի պէս կուգայ դէպի մեզ կարաւանին վրայ․ զինուած՝ ինչով որ կ՚ըսես— մանգաղ, սուր, թուր, խանչէր, մահակ, բիր, նաճախ։ Մեր Ֆաթթէյն ուշադիր կը նայի։ Խուժանը անօթի գայլերու վոհմակի մը պէս յարձակեցաւ կարաւանին վերի մասին վրայ։ Էրիկմարդ, տղայ, զատեն մէկ կողմ կ՚առնեն կոր․ խուժանը վերէն հետզհետէ վար կուգայ, էրիկմարդերը զատելէն, մօտեցած են մեզի․ Ֆաթթէն գիս նստեցուց, ջորին կեցուց․ շտկել-ըղղորտելու ձեւեր մը կ՚ընէ․ ա՛լ մեր մօտն են․ կը հարցնեն․

— Ցաթթէ՛յ, մար լըպաթ է հայ է՞․— էրիկմարդ կա՞յ։

— Նօ՛, թըննէ։

Կը պատասխանէ չոր կերպով։

Կ՚անցնին․ Ցաթէն կը մշտէ ընծի․ ոտքի կ՚ելլեմ․ արագելով կը քալենք․ ես միշտ Ցաթթէյին ետին պահուած։ Թէ չուրջերնիս ինչեր կ՚անցնի-կը դառնայ․ դէպի աջ նայելու փորձութիւնը կ՚ունենամ․ աչքիս կը զարնէ․ էրիկմարդեր խմբովին զատեր, ոչխարի պէս մէկ կողմ կը քշեն։ Ցաթթէյին աչքին ինկաւ դառնալ-նայիլս․ ան ի՞նչ լուին յանդիմանական նայուածք էր որ ընծի նետեց․ սուր սլաքի մը պէս սրտիս խորը բանեցաւ։ Ղովտի կնոջը պէս աղի արձան կտրելուս քիչ մնաց․ կարմրելուս քրտինքը վրաս քալեց․ ա՛լ մէյ մըն կը նայի՞ս աջիդ։ Կարաւանին մէջ տագնապը իրարանցումը սոսկալի է․ Ցաթթէյն անվրդով կը յառաջանայ. ես իր քայլերուն կը հետեւիմ. մէկ մը չորս կողմ կը նայի, մէկ մը ընծի ուշադրութիւն կ՚ընէ։ Բաւական տեղ յառաջացած ենք․ փոթորիկը դեռ չէ անցեր․ վերէն-վար անգամ մըն ալ մաղել-ծըւելէն դէպի մեզ կուգան․ կիներուն երեսը բանան կը նային, ծպտուածներ գտնելու համար։

Ցաթթէյն ջորին կը կեցնէ․ ես կը նստիմ․ ջորիին պախուրջը, փորքաշը, ագետակը շտկել-ըղորտելու ձեւեր մը կ՚ընէ․ նորէն կը հարցնեն․

— Ցաթթէ՛յ, մար լը պաթէ հայ է՞․

— Թ՚ըննէ՛․

Նոյն չոր պատասխանը — կ՚անցնին․ կը մշտէ ընծի, ոտքի կ՚ելլեմ․ այլեւս կ՚արագենք։

Ա՛լ չգիտեմ․ որքան ինչ տեղ գնացինք․ հասեր ենք իջեւանը․ գետեզերք մըն էր։ Ցաթթէյն վար առաւ ընտանիքս ջորիէն․ վար առաւ խուրջինը․ վերմակը, գիս պառկեցուց, վերմակը ձգեց վրաս․ ծածկեց-պահեց․ խուրջը մէկ կուշտիս գետեղեց․ քաշեց ջորիին պախուրցէն․ գնաց։

Պարզ շնորհակալութիւն մըն ալ չկրցի յայտնել․ միջոց ալ չունեցայ․ բուռ մը ոսկի ճանկէի տայի քիչ էր․ եւ քանինե՞ր բուռ-բուռ ոսկի տուին ու չկրցին մորթերնին ազատել։ Ընթերցող․ հոս ալ Ցաթթէյն, այդ ազնի՛ւ Քրդուհին եղաւ ազատարարս, որուն ցկեանս երախտապարտ եմ։ Կնոջս խորհուրդը՝ թէկին ջորեպան բռնէ ունեցաւ իր բարերար արդիւնքը։

ԹԷ Ի՞ՆՉ ԵՂԱՆ ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԱԾ ԷՐԻԿՄԱՐԴԵՐԸ·— Թաքըստոցէս մտիկ կ'ընեմ, իջեւանը կանանց մէջ մեծ իրարանցում կայ· «Ոտքերնիդ պագնեմ· հինգ–հինգ ոսկի հասուցէք· չէ նէ էրիկմարդիկը կ'սպաննեն կոր» կը կանչեն իրարու։ Ճար–ճարակ կ'ընեն կը փութան։ Քենիս բաւական ուշ կուգայ մեզ կը գտնէ· առաջին հարցումը ընծի համար կ'ըլլայ· ինք ալ տղան ձեռք չէ առեր։ Վերիվերոյ մը կը պատմէ թէ բոլոր էրիկմարդերը ժողվեր Զէյնալի վրանը տարեր, մէկ մասը ջարդեր, մնացեալին ալ հինգական ոսկի փրկանք կ'ուզեն։ Գիշերը բաւական անցած էր, որ փրկանք տուողները իջեւան եկան· տեղի ունեցածը պատմեցին։

Բռնուած բոլոր այրերը Զէյնալի վրանին առջեւ կը տանին։ Զէյնալի մօտ դերեվարեալ Սամսոնցի, Ամասիացի բազմաթիւ կիներ կան· ասոնք միջոց կը գտնեն էրիկմարդերուն կ'ըսեն· մի՛ վախնաք Զէյնալ չպիտի սպաննէ զձեզ· այդ մասին պէտք եղածը խօսած, միջամտած ենք· միայն փրկանք պիտի առնէ արձակէ։ Սեբաստիոյ նշանաւոր գերդաստանէն Նշան աղա Անդրէասեան, տղան Յովհաննէս, ընտանեօք, մի քանի օր առաջուան կարաւաններով եկած էին· ասոնք իրենց բարեկամ առեւտրական կարեւոր Թուրքերէ յանձնարարականներ ունէին· Զէյնալ ասոնց չդպչիր· իր վրանը հիւր կ'ընէ· ասոնք ալ Զէյնալի միջամտեր, եւ խոստում առեր են որ սպանութիւն չպիտի ընէ։ Զէյնալ կռնակի մաշլախը հանելով գետին կը փռէ· կը հրամայէ որ էրիկմարդերէն որու վրայ ինչ որ կայ, դրամ, ոսկի, զարդեղէն, մինչեւ ասեղ մը, լեցնեն հոտ։ Կը լեցնեն ինչ որ կայ վրանին։ Զէյնալ՝ ոսկիները, եւ աչքը կտրած թանկարժէք իրեղէնները իրեն կը պահէ, մնացեալը կը բաժնէ ղօլամներուն։ Վերջէն կ'ըսէ· անոնք որ հինգական ոսկի փրկանք կուտան մէկ կողմ թող զատուին։ Բաւական մը կը զատուին· եւ հոն մօտը սպասող իրենց կնիկմարդերուն կ'ըսեն որ շուտով փրկանքը հասցունեն։

40–50 հոգի մը կը մնան փրկանք չի կրցող տուող։ Մահուան դողը արդէն ներսերնին։ Զէյնալի խօսքերէն, չարժուձեւերէն, բարկացոտ դրութենէն չփոթելով, մէջերնին խուճապ մը կ'ըյնի, իրար կ'անցնին, փախուստ տալու կը փորձեն· Զէյնալ շուրջը գտնուող ղօլամներուն անմիջապէս կը հրամայէ՝

Լըխըն, պըզուժըն·— Զարկէ՛ք, սպաննեցէք·

Քիւրտ խուժանը հրէշային զէնքերով կը յարձակի եւ յական ճօթափել, ամէնը մէկ ջարդեն գետին կը փռեն· ոտքի վրայ մարդ չեն թողուր: Միւս կողմը փրկանք տալու համար դատուողները հանդիսատես կ՚ըլլան այս սպանդին, ինչպէս նաեւ կնիկմարդերէն շատերը, որոնք գնացեր էին իրենց մարդիկը կերպով մը կարենալ ազատելու: Տ· Թաթուլ քահանայ Մազմանեան այս սպանեալներուն մէջ կը գտնուի· կացինով կը զարնեն գլուխը կը ջախջախեն· պզտիկ տղան հոն կը գտնուի· Թաշկինակը ձեռքը վազէ արիւնը կը սրբէ· աղեկտուր ճիչերով կ՚ըյնի հօրը դիակին վրայ: Տ· Թաթուլ 53 տարեկան, աշխարհականութեանը ուսուցիչ էր երկար տարիներ· 96–ին քահանայ ձեռնադրուեցաւ Տ· Պետրոս եպիսկոպոսէ: Քիւրտերը կը կողոպտեն բոլոր այս սպանեալները:

Դարձեալ հոս կոտորուած են Տ· Թէոփիլէ Օտապաշեան, Տ· Եղիշէ քհնյ· Պէյլէրեան: Տ· Թէոփիլէ եղբայրն է Տ· Սահակ վրդ· Օտապաշեանի: Քահանայ ձեռնադրուած է 96–ին Տ· Պետրոս Եպիսկոպոսէ· 56 տարեկան: Տ· Եղիշէ հազիւ 28 տարեկան· Քահանայ ձեռնադրուած Տ· Թորգոմ եպիսկոպոսէ: Զէյնալ սարսափելի թշնամի էր քահանաներու, եկեղեցականներու, մօրուսաւոր ո՛վ որ գտնէր, եկեղեցական կարծելով կ՚սպաննէր: Մեր ուսուցիչներէն Արմենակ Զուգասըզեան, ծպտուած, հոս օձիքը ձեռք կուտայ· բայց կնոջը պաղատանքներուն վրայ կ՚ազատի: Մեր տեղեկատուները հաղորդեցին թէ այս սպանդին եւ կողոպտումներուն ատեն ձիու վրայ գերմանացիի տարազով եւ գլխարկով մէկը ներկայ էր· եւ եղածները ուշի ուշով կը դիտէր· շատեր ասոր ալ ոտքը–ձեռքը կ՚իյնան օգնութիւն, բարեխօսութիւն կը խնդրեն, բայց բան մը չկրնար ընել: Ոմանք կարծած են թէ ասիկա Իթթիհատի ներկայացուցիչ մը ըլլայ սպանդներուն հսկող· վերջէն որոշակի հասկցանք թէ Մալաթիայի գերման միսիոնարներէն է եղեր· յաջորդ իջեւանն ալ երեւցեր է այս մարդը· եւ շատերէն տեղեկութիւններ նօթեր է ճամբու անցքերէն:

ԳԱՆԼԸ–ՏԷՐԷ·— Տարագիր Հայութեան Արիւնի–ճամբուն վրայ Մահուան Հանգրուաններէն, Մեծ Սպանդարաններէն մէկը, որու անիծապարտ անունին իյուշ, վերապրող մէն մի Սեբաստացի, մէն մի Փոքր Հայքեցի կը սարսռայ· կը քստմնի, անձն ի վրան կը փշաքաղի: Հայաստանի ընդարձակ աշխարհացոյցի մը վրայ նայողը Մալաթիայէն վար մինչեւ Ատըեաման, Քեախթա, Եփրատի ափունքը տարածուած պիտի տեսնէ սոսկա–

վիթխար հաստամեստ մը, հսկայաբերձ լեռնագագաթներով, գիբար խաչաձեւող լեռնաշարքերով. ընդմիջուած՝ անդնդախոր ձորերով, անյատակ խորխորատներով, մթին ալքերով, թանձրախիտ անտառներով, գահավէժ ջուրերով, հեղեղատներով: Այս հաստամեստի լեռնամասերը եւ բարձրագոյն գագաթներն են Կէրկէռ, Նալ–Թէօֆէն, Ջիւմբիւկ, Պէյ–Տաղ (3000 մ.) Գուշ–Թէփէ: Այս հաստամեստի բնակիչներն են այն կենդանակերպ Քիւրտերը որոց մասին խօսեցանք նախապէս: Ասոնց ցեղապետներն են Ջէյնալ–պէկ, եղբայրը՝ Հաճի Պէտիր պէկ, հօրեղբայրնին Հայտար պէկ:

Ահա ասոնք ի գլուխ իրենց արիւնարբու ցեղակիցներուն, Թուրք կառավարութեան ճանկին մէջ հայաջինջ քաղաքականութեան ահարկու գործիքները եղան: Ամբողջ Փոքր Հայքը, Գամերքը, Պոնտոսը, Բարձր Հայքն ու Ծոփաց–Աշխարհը անցան այս հաստամեստի վրայով: Ասկէ առջի սպանդարաններէն խուսափիլ կրցող այրերը առնուեցան հոս. անոնց դիակներով լեցուեցաւ կիրճին բերանը այն սարսափելի ձորը որ մեր ժողովուրդը իրաւամբ անուանակոչեց Գանլը–Տէրէ. հոն արիւնը հեղեղ կազմեց եւ քշեց դիակները: Նախճիրներու, սպանդներու մեծագոյնն էր որ հոս կատարուեցաւ: Մեր կարաւանին եղածը թեթեւագոյնն էր: Արու արմատէն խիստ քիչերն են որ կրցան խուսափիլ Արիւնի այս Ձորէն: Եկող–անցնող կարաւաններէ ընտրեալ Հայուհիներու ահագին բազմութիւն մըն է որ գերեվարեցան այս հաստամեստին վրայ: Ջէյնալ լոկ իր հարէմը արգելափակած էր 40–ի չափ Սամսոնցի, Ամասիացի, Թոգաթցի, Սեբաստացի ամենագեղանի Հայուհիներ: Ասկէ անցնող բիւրք բիւրոց տարագիրներու անհատնում հարստութիւնը այս երեք պէկերու գանձարանները լեցուեցան. Սամսոնցի գերեվարեալ կիներու վկայութեամբը Ջէյնալ 40 կազի թիթեղ ոսկի, ոսկեղէն վեր առած է անցնող կարաւաններէն: Բայց ամենէն մեծ կոտորածը որ տեղի ունեցած է, եւ մեծափարթամ աւարը զոր վեր առած են Ջէյնալ, եւ Պետրի, Էրզրումի Գ–րդ կարաւանինը եղած է:

Այս կարաւանը Քէմախի կիրճը տասանորդուելէ վերջ օգոստոս 13–ին հասած է հաստամեստին վրայ: Կիրճին բերանը բռնած՝ կը զատեն բոլոր այրերը, որոցմէ 1300 հոգի ջարդեն կը լեցընեն Գանլը–Տէրէ: Մնացեալ այրերէն կը վերցնեն մեծագումար փրկանք. Էրզրումցիներու անհատնում հարստութիւնը — Բուսական հարիւր հազարաւոր ռուպլիներ, Թրքական բիւրաւոր ոսկիներ, չէքեր, արժէթուղթեր բոլորը կը թափին հոս Զէյնալի եւ Պէտրիի գանձարանը:

Էրզրումցիներու պատմածովը, մօտ մէկ միլիոն ոսկիի արժողութեամբ աւար վեր առնուած է հոս իրենցմէ: Խոտրջուրցի եւ Կարմրուկցի Հայ Կաթոլիկներու վարդապետը իր գիւղացիներու այրերուն համար 4000 ոսկիի արժողութեամբ ռուպլի փրկանք տալէ վերջը՝ Զէյնալ ասոնց բոլոր այրերը, ընդ որս Վարդապետն ալ ի սպանդ կը վարէ:

Հայ կաթոլիկ Էֆթեան Կարապետ շատ սեւ դեր մը կը խաղայ Կարմրուկցիներուն եւ Զէյնալի միջեւ, եւ փրկանքը տրուելէ վերջ ալ, անոնց կոտորածին պատճառ կ'ըլլայ. որով Էրզրումցիները այդ վատոգի արարածը Կարմրուկցիներու Զէյնալը կը կոչէին: Ֆրէնկ-Ակօ անուն ստոր արարածն ալ այս կոտորածի ատեն վատութիւններ ըրեր է: Մէկ կողմէ կալանաւորուածները ձորին գլուխը տանին կը ջարդեն, կը նետեն վար, Զէյնալ աթոռին վրայ բազմած՝ Սափրիչ Անթօ վարպետ զանի կ'ածիլէ, Էրզրումցիներէ երկու նուագածու եղբայրներն ալ ջութակ-սանթուր կ'ածեն Զէյնալը կը զուարճացնեն: Զէյնալ խնայած է Զաքարեան մեծ ընտանիքին. մօտ 40 հոգի, իրեն ծանօթ ըլլալնուն, եւ ձեռքերնին յանձնարարականներ ունենալնուն համար: Ասոնց հետ ազատուած է Սանասարեանի ուսուցիչ համալսարանական պ. Սարգիս Մանուկեան: Փրկանքով ազատուած են 200-ի չափ Էրիկմարդեր, որոնց մէջ Էրզրումցի առաջաւորներէն քաղաքական ժողովոյ ատենապետ Հաճի Ասատուր աղա Զիլինկիրեան, Բարսեղ աղա, Ազանիկ աղա Գորգմազեան, եւ այլ կարեւոր անձնաւորութիւններ, վաճառականներ. մտաւորականներէն Լեւոն Գարագաչեան, Սանասարեանի շրջանաւարտ եւ ուսուցիչ (ներկայիս Հալէպ Հայ Ազգ. Միութեան քարտուղար): Հայ լրագրերու Թղթակից Վանեցեան անուն մէկը անխոհեմութիւնը կ'ունենայ ինքզինքը ներկայացնելու թէ՝ եթէ իր կեանքին խնայելու ըլլայ, ինք իբրեւ Թղթակից լրագրերու մէջ մեծ գովեստով պիտի խօսի իր մասին: Զէյնալ կեանքը կը շնորհէ, բայց երկու օր վերջ, կարաւանը ճամբայ ելլելուն, ժանտարմաներ յատկապէս այս մարդը կը զատեն կ'սպաննեն: Էրզրումցիներու մասին ուրիշ առթիւ ալ:

Այրերու սպանդը կատարուելէ վերջ, կարգը կուգայ կիներուն, եւ գոյքերը խուզարկել–աւարելուն: Կիները կը զատեն տանին առանձին վայր մը, հազիւ խուզարկել–կողոպտելու կ՚սկսին սաստիկ երկրաշարժ մը կ՚ըլլայ (մենք այս ատեն Սեւ–Վրանի իջեւանն էինք· մենք ալ զգացինք շարժը), եւ զայս աստուածային ցասումի նախանշան համարելով, կը թողուն եւ ալ ձեռք չեն դպցներ:

Սեբաստիոյ առջի կարաւաններէն Անդրանիկ Գավուգճեան կը պատմէ թէ լեռը բարձրացած ատեննին ժանտարմաներ կարաւանին ետեւը կը բռնեն (որպէսզի էրիկմարդերէն փախչողներ չըլլան)· քիւրտեր մերկ խանչէրներ ձեռքերնին կը հետեւին կարաւանին: Ճամբուն երկու կողմը դիակներ:

Կիրճը պաշարուած քիւրտերով, երկաթէ փուշերով թօփուզներ ձեռքերնին, 12 տարեկանէն վեր այրերը կը զատեն: Միւս օրը կարաւանին ետեւէ միակ մէկը կը հասնի այդ առնուածներէն· վզէն զարնուած խորունկ վէրքով· մինակ կոկորդը չէ կտրուած: Եր· Օնպաշեան կը դարմանէ զանի: Տղան կը պատմէ թէ բոլորը սպաննեցին, եւ ինք կիսամեռ վիճակի մէջ կը մնայ, վերջէն խելքը գլուխը գալով, ճամբայ կ՚ելլէ կարաւանին կը հասնի: Գանլը–Տէրէէն անդին ճամբու ընթացքին ժանտարմաներ տեսած–գտած էրիկմարդերը կ՚սպաննեն· մէկն ալ կ՚սպաննեն· հրացանին կրակէն սպանեալին լաթը կը բռնկի· կ՚սկսի այրիլ: Քիւրտեր բոլորտիքը շարուած՝ պար կը քաշեն· կը զուարճանան· ժանտարման ալ ձին սպանեալին վրայէ ցատկել տալով՝ կը խայտայ, կ՚աշխատի որ ձին սպանեալին գլխուն կոխէ: Գըրգ–Էյէբենց Ղասապ Ակոբ աղան ալ այս ճամբուն վրայ սպաննած են· ոչխարի պէս կը պառկեցնեն, փորին կոխած, կոկորդէն կիսովին կը խողխողեն, քանի գլուխը վեր կը վերցնէ· խոշոր քարերով կը հարուածեն գլուխը կը ջախջախեն:

Ովսաննա Վառէկեան Գանլը–Տէրէի անցքերէն նօթեր կուտայ: Գոյնձի գիշերօթիկ աղջիկներէն Մաքրուհի Սըպլուսեան (Գարահիսարցի), Նազելի Գարա Մանուկեան (Մանձըլըխցի) հոս կ՚առեւանգուին: Առաջինին զուման — էրկանը միւս կինը — նախանձէն կը խեղդէ զանի: Այրերը կը զատեն երկու–երկուք, կապը չարած տանին կ՚սպաննեն: Մէկ տղայ մը —մերկիկ — ազատուած կուգայ կարաւան· ժանտարմաներ տեսնեն կ՚սպաննեն: Շատեր հինգական ոսկի փրկանք տալով կ՚ազատին: Շատեր ալ ասոր ետքը գալիք չունի ըսելով, անձնատուր կ՚ըլլան կ՚սպաննը–

ւին: Պախալ–Մօրսօ անուն անձը սպաննած ատեննին կինը վազէ վրան կ՚իյնի. չի թողուր. էրկանը հետ միասին՝ թուրով երկու կտոր կ՚ընեն: Պ. Ներսէս Տէր Գաբրիէլեան գիրկը մանկիկ մը, լաւ ծպտուած, կը յաջողի խուսափիլ. անոր եղբայրը Աշոտ — Սանասարեանի աշակերտ — տղաքներու հետ զատած մէկ կողմ առած են եղեր: Աշոտ սաստիկ կուլայ. Զէյնալ կը սաստէ որ չլայ, տղան չկրնար լացը զսպել. քաշեն կը զարնեն. միւս տղաքը կ՚արձակեն: Շատ կիներ հոս վիժում կ՚ունենան. կին մ՚ալ ծնընդաբերութիւն կ՚ունենայ. կարգ մը կիներ զանի շրջապատած մէջտեղերնին առեր են. քիւրտերը կուգան նորածինը գտնեն, ոտքերէն քաշելով երկուքի կը բաժնեն. տղացկանն ալ արգանդէն սուրով կը հերձեն:

Զինադադարէն վերջ էր, պ. Յարութիւն Պագալեան — Սամսոնցիներէ ազատուած միակ այր-մարդը — Բագդայէն Սամսոնատ գնաց, հոն իր ազգականներէն եւ քաղաքացիներէն գերեվարեալներու ի խոյզ: Շրջեր էր այս հասատամեատը. Զէյնալի հիւր եղեր. Գանլը–Տէրէն այցելեր, կ՚ըսէ, մինչեւ բերանը մարդկային կմախքներով ու գանկերով լի էր:

Այս շրջանակին մէջ իր հաշուով 10,000–ի չափ գերեվարեալ Հայուհիներ եւ տղաքներ կան: Ինք ալ բաւական թուով Հայուհիներ եւ տղաքներ ազատեր բերեր էր: Պ. Յարութիւնի մասին ուրիշ առիթով:

ԵԼԻ՛Ր, ԱՐՏ ՔԱՂԵԼՈՒ ՊԻՏԻ ԵՐԹԱՍ.— Դառնանք քիչ մըն ալ մենք մեզի. Մղձաւանջներով ծանրաբեռնուած գիշեր մը անցուցինք: Առտու եղեր էր, գաղտագողի կը նայիմ չորս կողմ: Իջեւանը ընդարձակ մարգագետին մըն է. առատ ջուր մը կուգայ վերէն — ղիակներով լի է սակայն: Ուտել–խմելը մոռցած ենք. չեմ յիշեր. առջի օրէն իսկ բերաննիս բան դրած չենք: Կնոջս վիճակը ծանրացած է: Այս օրը մեզի հանգիստ կուտան: Լաւ եւս անգամ մըն ալ պիտի հարեն զմեզ որ լաւ մը կարագնիս ելլէ: Զէյնալ իր Աշիրաթական հիւրասիրութեան մէջ չթերանալու եւ մեզ մեծարելու համար իջեւանը «փոխադարձ» այցելութեան կուգայ. չէ՞ որ երէկ մերայինք ալ իր ասպետական վրանին տակ էին: Շքախումբովը կուգայ, ղօլամները, տղաքները, հետեւորդները չորս կողմը. ղութնի–ղումաշ մետաքսեղէններ հագած, դեղին պեխերով 40–ի մօտ, կատաղի աչքերով գազան մը. մանրազնին կերպով չնայեցայ սակայն. բերինքս ի վար ինկած պառ–

կած էի իբրեւ հիւանդ:

Մտաւ իջաւ. ղօլամներուն կը հրամայէ. աչքը կտրած ընտանիքներու բեռները մէկիկ-մէկիկ խուզարկել կուտայ. Թանկագին ինչ որ աչքին կը հանդիպի — գորգ, կապերտ, կերպասներ, շալ, ծածկոց, զգեստեղէն եւն. մէկ կողմ կը զատէ. բեռ բեռ կը ղրկէ իր վրանը. ապահովցնելով նոյն ատեն թէ, արժէքը պիտի վճարէ: Գաղտագողի կը նայի. մեզի կը մօտենան. պահուիլ չըլլար. ոչ ալ ծպտուիլ: Տնկուեցան գլխուս վերեւ. մէկը թեւէս բռնած զիս շտկեց. «Է՛յ, ել նայինք, արտ քաղելու պիտի երթաս: Թէ ի՞նչ կը նշանակէ, ի՞նչ կարգախօս է արտ քաղելու երթալ. չիտէի. իրաւ որ սարսռացի: Հիւանդ ձեւացած, գլուխս մէկ կողմ ձգեցի. չհասկնալու տուի. մինչ այն ատեն ընտանիքս — պահապան հրեշտակս — հասաւ օգնութեան.—

— Ինչո՞ւն արտ քաղելն է. չէ՞ք նայիր, արդէն հիւանդ, մեռնելու աստիճանին հասեր է. ի՞նչ ըսել կ'ուզէք. ի՞նչ պիտի պահանջէք, ան ըսէք:

— Լիրայ մը պիտի տաս, եթէ ոչ պէտք է գայ. ասիկա երէկի պահուողներէն է կ'ըսեն:

Վա՛յ, գազաններ, ինչպէս ալ կը զանազանեն թէ պահուողներէն եմ: Կնոջս անգլիական կէս ոսկինոց օղը մնացեր էր միայն քովերնիս. լաչակին ծայրը ծրարած էր. ի հարկէ առձեռն ունենալու համար:

— Լիրայ-միրայ չի մնաց, ըսաւ. մնացածը միայն սա է. քակեց լաչակին ծայրէն, դրաւ ձանկերնին. վեր դարձուցին նայեցան, վար դարձուցին. մէկմէկու ցոյց տուին. վերջապէս հասկցան թէ զարդոսկի է. բաւական համարեցին անցան: Այսքան թեթեւ փրկանքով մը ազատիլ՝ շնորհումն էր ընծի համար:

Արտ քաղելու երթա՛լ... մահուան կոչն էր. սպանդի կարգախօսը: Ճամբու ընթացքին երբ այրերը կը զատէին ի սպանդ տանելու համար, կիներ լալագին, անձկութեամբ հարցնելնուն թէ ո՞ւր կը տանիք. անողոք դահիճները կը պատասխանէին.— Արտ քաղելու պիտի երթան: Ու միամիտները կը հաւատային ինքնախաբութեամբ: Սուրուճ պատի մը տակ կծկտեր նստեր էի. քովս մի քանի քիւրտեր. նայեցայ, իմ վրայ կը խօսին. ի՞նչպէս եղեր է սա քեաֆիրը չեն սպանններ, ողջ թողուցեր են, կ'ըսեն, ու դառնալով ընծի կը հարցնեն. «Քեզի արտ քաղելու չի տարի՞ն»: Սեբաստիա բանտարկեալներու տէրերը երբ կ'երթա-

յին այն չարաշուք առտուներէն մէկը որ իրենց մարդը ան գիշերը ի սպանդ տարեր են, ու չկայ· հարցնելնուն թէ՝ ո՞ւր է իրենց բանտարկեալը· չնական հեգնութեամբ կը պատասխանէին·— Արտ ճաղելու դրկուեցան· *կամ* Կեսարիոյ ճամբուն վրայ ճամբայ շինելու դրկուեցան· *եւ կամ,* Թօփրագ-Գալէ գնացին: *Այն ահաւոր սպանդին, երբ Սեբաստիոյ Ամէլէ-Թապուրիի* 2000 *տղաքը ի սպանդ պիտի վարէին, Ամերիկ· Միսիոնարուհի Միս Մէրի Կրաֆէմ, գերման սպաներ եւ այլք բազումք անձկալից կը հետաքրքրուէին թէ ո՞ւր պիտի ղրկուին, ջարդելո՞ւ արդեօք, Մուամմէր երդմամբ կը վստահացնէ թէ Բօզանթի պիտի երթան երկաթուղիի շինութեան աշխատելու: Այդպէս ալ կը վստահացընեն տղաքը: Մնացեալը արդէն յայտնի է ընթերցողին:*

Ընթերցո՛ղ, կը տեսնե՞ս, Սեբաստիայէն մինչեւ Զէյնալի սարերը, եւ մինչեւ Միջագետաց խորերը նոյն կարգախօսն է (փառօլա) որ կը տիրէ· վերէն վար նոյն դիւային ծրագիրը, նոյն դժոխային կազմակերպութիւնը, սիսթեմը՝ Հայը բնաջնջելու:

Զէյնալ խուզարկութիւնը վերջացուց, հարուստ աւար վեր առաւ: Մեր թեթեւազէնները իջեւանին մէջ առանձին բաժինով նստած են. Զէյնալ անոնց բնաւ չդպաւ. ոչ իսկ քովերնին գնաց: Այս աւարէն գոհ չմնալով սակայն, լուր ղրկեց որ առջի օրը փըրկանքի համար վեր առած գումարը պակաս մնացած է (կարծես պայմանական առնելիք ունենար մեր վրայ)· 50 *ոսկի եւս հաւաքուի· այդ գումարին հետ ադամանդեայ մատանի մը եւ ոսկի շղթայով ոսկի ժամացոյց մը նուէր տրուի իրեն: Այս գումարը եւ զարդեղէններն ալ պատրաստելով յանձնուեցաւ: Իրիկուան դէմ բաւական համարձակութիւն կը գտնենք· զոհեր տուինք· փրկանք էր, տուինք· պահ մը շուրջս կը նայիմ· ընդարձակ լեռնահովիտ է եւ արօտավայր, ամարանոց· բարձունքներու վրայ այծի սեւ մազէ գործուած վրանները զարկած են. ոչխարի հօտեր կ'արածին սարերու վրայ: Պաղօրակ ջուրեր ամէն կողմ· լեռնային առողջ ու սքանչելի օդ ունի:*

ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԴՈՒՆԴԸ

ՆԱԽՃԻՐՆԵՐՈՒ ՃԱՄԲՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ·— Միւս օրը, առտու եղած է· հրաման եղաւ կարաւանը ելլելու: Զօրեպան քիւրտեր եկած են· կայ-չկայ, մենք ալ դրաստ մը պիտի վարձենք· իջե-

ւանին չուրջը կ'ելլեմ · աչքէ անցնելու թէ ազատաբարս Ֆաթէյն կա՞յ · շատ կը փնտռեմ · չէ , չկայ ։ Գէթ ուրիշ կին-ջորեպան մը բռնեմ · բոլորն ալ էրիկ-մարդ քիւրտեր են · առջի օրուան վագրերը , որոնք իրենց ձեռքովն իսկ յանձնեցին , բզքտեցին իրենց վարձւորները ։ Վերջապէս Քրդուհի մը կ'ըյնի աչքիս · 45-նոց սեւ ու տգեղ կին մը · այնքան բարիք չի սպասուիր կ'ըսեմ , այդ դաժանութենէն · հետը էրիկմարդեր ալ կան · մի քանի գրաստ ունին ։ Պատրաստակամութիւն ցոյց կուտան · կը հասկցնեմ թէ մէկ գրաստ մը պէտք է · եւ ջորեպանը այս կինը ըլլայ ։ Կը համակերպին · երկու մէճիտ վարձք կը կտրենք · կը վճարեմ— միշտ կանխիկ կ'առնեն ։ Կը բեռցըւորինք · կարաւանը կը շարժի ։ Հաճի-Պէտիր ժանտարմայի տարազով կ'ընկերանայ մեզի · միւս ժանտարմաներն ալ արդէն իրենց քիւրտ զօլամներն են · մարթինիով , շարոց-շարոց փամփուշտներով զինուած ։ Լեռնադաշտին վրայ ճամբան տափարակ է , բայց , նեղ , քարքարոտ ու դժուարանցանելի լեռնային ճամբայ է ։ Ջորեպանս քրդուհին բաւական բարեսիրտ կ'երեւայ · Նիփուն կին է · կ'ընտելանամ հետը ։ Թրքերէն բառ մ'իսկ չը գիտեր , չհասկնար · տեղը չէ՞ր ըսելու , իբրեւ օտար լեզու Ֆրանսերէնիս կիսուն չափ քրդերէն գիտնայի — Անատօլուի Ֆրանսերէնը — ինչպէս ժամանակաւ կարծեմ Հայրիկը ըլլալու է — որակեր է ։ Կը մեղքընայ վրանիս , ցաւակցութիւն կը յայտնէ · մանաւանդ կնոջս հիւանդագին վիճակին վրայ ։ Ճամբու ընթացքին քիւրտ կնիկներ տեղ տեղ նստած են , տիկերով թան , եուխա , հաց , խաշած տակ , լերան թթու խնձոր կը ծախեն · թանը — զովարար ըմպելի — Հայաստանի կազօզը , խոշոր ամաններով կը խմենք քանի մը սեւ մէթալիկ տալով ։ Խմելուս՝ կարծես հոգիս վրաս կուգար · աչքս կը բացուէր ։ Առջի կարաւաններով գնացողները կը պատմեն թէ ժանտարմաներ դիտմամբ կ'արգիլէին , չէին մօտեցներ ուտելիք-ըմպելիք ծախողները , եւ կը թողէին որ ծարաւ պապակի ժողովուրդը · վերջին կարաւաններուն ատենը այդ չարակամ արգելքը չկար · եւ ճամբու ընթացքին առատօրէն կը վայելէինք մինչեւ անգամ ձիւն ։ Հասած ենք կիրճի մը բերանը · հոս կեցուցին կարաւանը · մինչեւ հոս Հաճի-Պէտիրին հողերն էին · ասկէ անդին Ջէյնալի հողերը պիտի մտնենք ։

ԹՕՓՐԱԳ-ՊԱՍՏԻ .— Հողային տուրք կը վճարենք · կը կանչեն կարաւանին գլխաւոր այրերը — Սէրայտարեան Պետրոս ագա, Սանասարեանի մակատարարը, հաւատարիմ, ուղղամիտ մարդ— Պարմագսըզեան Սերոբ աղան, Գըրգ–էյէր Ոսկիանը, Մէհտէրեան Մքայէլը, Գաբիկեան Հաճի Մանուկ, Քեպապճոնց Հաճի–Սիմոն եւ ուրիշներ, կը պարտադրեն 50 ոսկի վճարել, եթէ ոչ անցք չպիտի տրուի...: Ալիւրի քուրցն ալ այսքան թօթուելէ վերջ, չէ թէ փոշի, հիւլէ ալ չէր մնար: Ճար–ճամբայ չկայ. պիտի տանք. անկարելի է: Հանգանակել կ՚սկսին. դրամ, ոսկի, ոսկեղէն, զարդեղէն, ամէնքը կը թափեն թաշկինակի մը մէջ. մէճիտ մըն ալ մենք կը ցնծանք: Կը համրեն–հաշիւ կ՚ընեն, դեռ շատ պակաս է 50 ոսկիէն. զարդեղէնները բնաւ բանի տեղ չէն դներ: Հանգականիչ մարմինը կոչ կ՚ընէ ժողովուրդին պակասը լրացնելու համար:

Ա՛լ ժողովուրդին վրայ գոլ մնացած չէ. հոգի մնացած չէ: Մեր առաջաւորները կը փորձեն թափանձել, ողոքել անյագ–անկուշտ կեղեքիչները. լսել–մտիկ ընել անգամ չեն ուզեր. կամ այն է 50 ոսկին կը լրացնէք եթէ ոչ գձեզ իբրեւ պատանդ վար պիտի դնենք–սպաննենք կ՚ըսեն: Այս յայտարարութեան վրայ ամբողջ կարաւանը տագնապներու կը մատնուի: Լան–Զօրապի կինը՝ Տէրպապեան Մաքրուհի Խաթուն՝ (ծնեալ Փօթուգեան) «Մեր այսքան էրիկմարդիկը գոհ գնացին. երկու էրիկմարդ մնացեր, անոնք ալ հո՞ս այս գազաններուն կեր պիտի ըլլան» ըսաւ, քակեց մէջքի ոսկիի չարոցը (իհարկէ գաղտագողի), անցած օր է, լաւ չեմ յիշեր, 20–25 ոսկի պակասը լրացուց, տարին 50 ոսկին յանձնեցին. կարաւանին առջեւը թող տուին. չարունակեցինք ճամբանիս:

Ճամբուն երկու կողմը անտառ կ՚սկսի. հսկայ ծառեր, վիթխարի ծառեր, թանձրախիտ թփաստաններ: Քիւրտերու աչքին կ՚իյնի Փունդարճոնց Գրիգոր աղբարը(*) 60 տարեկանի մօտ ծե–

(*) Հին ճղնաւորներու իսկական թիփ մըն էր այս մարդը, տեսնողը Աբբա Մարկոսը կամ Անտօն Անապատականը պիտի կարծէր զանի. 15 տարին ի վեր պահք կը բռնէր, իրիկուընէ իրիկուն մէկ անգամ միայն կը ճաշէր. գտակը եւ գլուխին սեւ աբուխը մաս մը ձէթ կապած էր. մօրուքը մինչեւ մէջքը իջած, թաւարծի կուրծքը բաց: Արհեստով վարպետ քարակոփ էր. լաւ ջրաղիներ կը շինէր: 95–ին Փաթուրին գիւղը եկեղեցին շինելու գնացած էր. Ղարափափախները ասիկա սպաննելու կ՚ըլլան.

րուկը. Թաւարծի, երկայն, մեծ մօրուքէն կասկածելով թէ քահանայ է, քաշեցին անտառին եզերքը. կնոջը, աղջկանը աչքին առջեւ բլխըլ-բլխըլ մորթեցին. խեղճ մարդը կ՚աղաչէ, ճարը կնոջը ձգած՝ Մարիամ, ազատէ զիս, կ՚աղաղակէ: Սարսափը, մտահոգութիւնը կը պատէ-պաշարէ մեզ: Քիւրտերու ընթացքը կարծես մէկէն փոխուցեաւ. էրիկմարդերուն անհաշտ աչքով կը նային. ոտքերնուն-մինչեւ գլուխնին կը չափեն: Թօղենցմէ Մուշեղ անուն գեղեցիկ պատանի մը՝ աղջկան տարազով ծպտըւած գտան, անտառը քաշեցին հրացանազարկ ըրին. խեղճ տըղուն լաթերը բռնկեր կ՚այրէր: Ուրիշ տղայ մը գտան ծպտուած. մայրը հազարումէկ պաղատանքով հինգ ոսկի փրկանք տալով հազիւ կրցաւ ձեռքերնուն առնել: Այս բաներուն վրայ, ծպտըւողներ առանց կռահցնելու, շուտով գլխնուն ծածկոցները հանեցին, տարազնին փոխեցին: Կասկածները զիս ալ առաւ. իրաւ թէ ծպտուած մըն չեմ. բայց մազ-մօրուք պեխեր գնտուած-գերծըւած՝ յայտնի է թէ նախօրօք ծպտուած մըն եմ. եւ այդ տեսութեամբ իմ ալ դաս տան: Զորեպան Քրդուհիիս պատիւ կը շռայլեմ, քովէն-կուշտէն չեմ հեռանար. ինք ալ կը հասկնայ շփոթութիւնս. սիրտ կուտայ. կ՚ապահովցնէ զիս. քեզի բան ընել չեմ տար. կը հասկցնէ. միայն նուէր մը կ՚ակնկալէ. բոպիկ ոտքը ցոյց կուտայ. ընծի նոր ղէնէվրէ մը կ՚ուզեմ, կ՚ըսէ. առատառատ խոստում կ՚ընեմ. բայց կը խորհիմ, նոր ղէնէվրէ մը ուրկէ պիտի գտնեմ-տամ. խոստում-խոստումի կը շռայլեմ. եւ միտքս կը դնեմ իջեւան հասնելնուս քիչ-շատ լաւ բաներ մը տալ: Ճամբան հետզհետէ կը դժուարանայ. ոլոր-պլոր նեղ-նեղ անցքեր, խոշոր ժայռեր, առապարներ: Ցից վայրէջքներ իրարու կը յաջորդեն. ու նորէն բարձրութիւններ, ուղղորդ զառիվերներ, վերելքներ. քար ըլլայ՝ մարդ կը դիմանա՞յ սա տաժանակրութիւններուն:

Ճամբան խոնարհիլ կ՚սկսի. կ՚իջնենք դէպի վար. ամէն քայլափոխի ժայռեր կը ցցուին դէմերնիս. քով-քովի մէջտեղերէն հազիւ մարդ մը կ՚անցնի. էշերը, գրաստները սեղմուին կը մընան. չեն կրնար անցնիլ. էշերու վրայ հայնոցներու(**) աչքե-

---

կ՚ազատի թէեւ, բայց խելքին թեթեւութիւն բերած էր եւ անկէ աստի այս մխիթիք կեանքը ապրեցաւ:

(**) Հայնոց—հակ-նոց՝ խոշոր բակեղէթ, խուրձ, ամէն մէկ աչքը մէյմէկ հակ կ՚ըլլայ գրաստին վրայ:

րուն մէջ մանուկներ կը ճզմուին, կը ճըչուըռտեն, կողերնին-կուշտերնին կը ջախջախուի։ Սանդուխի ոտքերուն պէս աստիճան առ աստիճան կը խոնարհինք․ վայրէջքի տաժանքը կայ արդէն․ չափազանց զգուշաւոր պէտք է ըլլալ․ սխալ քայլ մը՝ եւ դուն քեզ կը գտնես ժայռերէ վար գահավիժած դէպի խորխորատները կողմնակի։ Առջեւնիս ահագին վիհ մը, անդունդ մը ըլլալ կը թուի, յատակը դեռ երեւնալիք չունի․ տեղ-տեղ դարաւանդներ, սարաւանդներ են․ եւ նորէն նոյն գահավէժ վայրէջքը կը շարունակենք հազար ու մէկ տաժանքներով։

Աչքով կը չափեմ, մտքով կը չափչփեմ, 2000 մեթրէն աւելի խորութիւն մըն է որ իջած-հասած ենք յատակը։

Աջէն խորունկ ջուրերու մէջէն կուգայ գետակ մը— Գանըր-Զայ—․ բաւական անդին վիշապի մը գալարումներովը ժայռերը ճեղքել-փշրելէն դուրս կը նետուի ուրիշ ջուր մը— Ագ-Սու, անունին պէս ճերմակ, փրփրադէզ, սառի պէս պաղորակ, անուշ։ Ալ ընտոր անյագաբար կը խմենք։ Առանց գիտնալու թէ այս ջուրը Ագ-Սու կը կոչուի․ մեր վերապրողներ իրենց պատմութիւններուն մէջ Ճերմակ-Ջուրին Ձորը, Փրփուր-Ջուրին Ձորը կ'անուանեն այս անդնդախոր վայրը։

Այս երկու ջուրերու միացած տեղը — սա անդունդին յատակը — թերակղզի մը կը կազմուի․ նեղ, ժայռուտ, քարքարուտ, զառիթափ։ Հոս կ'ըլլայ այս գիշերուան մեր իջեւանը։ Իջեւանը հասնելնուս, տեղաւորուելու աճապարանքիս մէջ քրդուհի ջորեպանս կորուսի, ո՞ւր, ո՛ր կողմ մնաց չգիտցայ․ վարձքը տուած էի արդէն, նուէր մը տալ խոստացայ․ բայց ինչ մեղքս պահեմ, քիչ մը՝ խոստանամ, եւ ոչ կատարեմ տեսակէն եմ․ մարդ արարածը այսպէս է․ երբ նեղութենէ լանր կ'ելլէ, շուտ կը մոռնայ ամէն ինչ։

Խրոխտ գագաթներ, հսկայ սարեր, կը շրջանակեն այս անդընդային ձորը, կողերը չերտ-չերտ փեռեկտուած․ ամբողջ անտառ է, թանձրախիտ։ Բնութիւնը իր վայրի տեսարաններովը այնքան այլազան, ու ասոր հետ այնքան ալ հրապուրիչ չէր տեսեր — եթէ սակայն հոս գազաններու որջ մը չըլլար․ այո՛, բնակիչներն ալ քիւրդեր, կիսավայրենի գազաններ, անոնց պէս որջացած են, իրարմէ հեռու բնակարաններու մէջ, անտառին խորը ծառերու մէջտեղերը։

Կարաւանը հասնելնուս պէս քիւրդեր, քրդուհիներ եկան

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

լեցուեցան, ծախու ուտելիքներ բերած են. հաց, պլղուր, մածուն, թան, պրաս–տաքդեղ, պանիր, վարունգ, եփած հաւ, երկու գչ. : Ժանտարմաները չեն թողուր իջեւանը մտնելու, գողութիւններ, յափշտակութիւններ չըլլան. գետակին միւս կողմը կը նստին, մենք անոնց մօտ կ՚երթանք գնումներ ընելու համար: Օրէնքի սահմանին մէջ քիւրտը բարի է, առատաձեռն· իրաւունք ճանչցող· բայց երբ օրէնքի սահմանէն դուրս կը հանեն զանիկա, զառագեղէն փախած անզուսպ գազան մը կը դառնայ:

Մենք ալ այս իրիկուն լաւ ընթրիք մը կ'ընենք· եփած հաւ մը կ'առնենք· շատոնց էր մսի երես չէինք տեսեր: Վաղուան հոգը սրտերնուս չելլեր· չուրջս կը նայիմ թէ ուսկէ՞, ո՞ր ճամբով դուրս պիտի գանք այս անդունդէն, խելքս բան մը չկտրեր· ոչ մէկ կողմ ճամբայ չերեւիր· դիմացը, ջուրին միւս կողմը ձորին հանդիպակաց կողերն ի վեր կածան մը միայն կայ: Կ'երեւայ

ՏՕՔԹ· ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆ

կնիկներն ալ ընծի պէս դիտողութիւն ըրեր, իրարու կ'ըսեն աւաղելէն.— «Տունս աւրեցաւ, վաղը որկէ՞ է որ վեր պիտի ելլենք...»: Մարդ դիմացէն աս դառիվերին նայելէն աչուին կը մթնէ· խելքը կը շրջի: Տավշանճ–Եօզուշի կը կոչուի եղեր այս դառիվերը: Իրիկուընէ հոգը մեզ կ'առնէ:

ՄԱԶԷ ԿԱՄՈՒՐՋՆԵՐ· ՊԷՅ-ՏԱՂ.— Փրփուր-Ջուրին Փըշոցր մայրենի օրօրի պէս, այս գիշեր, անուշ քուն մը քնացուցեր էր մեզի: Ասանկ անուշ քուն մըն ալ, չեմ մոռնար 20 տարի առաջ Գանկալի Եըլանլը-Ջերմուկին մօտ Ջաղացքը քնացած եմ զբօսաչոջիկութիւններուս առեն.— Բանաստեղծօրէն Մորփէոսի ծո՞ցն է, գի՞րկն է, նետուիլ՝ ասանկ անուշ քունի մը կ՚արժէ ըսել: Բայց բանաստեղծելու առենը չէ. ոչ ալ իմ գործս. եւ... անուշիկ Վարուժանէն վերջ բանաստեղծութիւններ կարդալն ալ ճաշակը խաթարել է:

Առտու կանուխ կ՚ելլենք. ամենքն առաջ ճամբայ իյնալու համար ամէն ոք տենդոտ պատրաստութեան մէջ է. վայն է եկեր ետ մնացողին գլխուն: Քիւրտերը առտուն ալ եկած-լեցուած են ուտելիք ծախելու համար, բայց ատկէ աւելի ետ մնացողները աւարել է մտուընին: Ջորեպաններ չկան կամ խիստ քիչ են: Դըրամնիս ձեռքը-ոտքը ժողված է. կինս խորհուրդ կուտայ մեր միակ էշովը բաւականանալ: Կարաւանին յառաջապահները, մէյմէկ թեթեւ բեռներ, ուտելիքի ծրարնին չալակնին զարկեր, մինչեւ սրունքներնին սոթթըւորած՝ ջուրը կ՚անցնին, ափ կ՚առնեն Տավշան-Եօգուշին, ուրկէ իրաւոր նապաստակ մը միայն պիտի կրնար յաջողութեամբ վեր ելլել: Անգօր կիներու, աղջիկներու, մանուկներու այսքան ահագին բազմութիւն մը, մինչեւ հոս արդէն կթոտած, ջախջախուած, բեռներով, էշերով ի՞նչպէս պիտի անցնին սա ջուրերը, ի՞նչպէս պիտի բարձրանան սա անօլինակ Գողգոթան... եւ սակայն ճար չի կայ:

Փրփուր-Ջուրէն անցքը ժամեր կը տեւէ. ջուրը ուժգին կը վազէ, յատակը խոշոր քարեր, ջուրէն դուրս ցցուած ժայռեր, խութ ու խոչընդոտներ. հուն մը, դիւրին անցք մը բնաւ չկայ. էշերը կը տապալին, բեռնով-մեռնով կը պառկին ջուրը. մանուկներու, կիներու ոտքերը կը սահին, բուռն հոսանքին չեն կրնար դիմակալել, կը քշուին ջուրէն. լացող, ճիչող, ճըչւըռւող, օգնութիւն կանչող, ո՞ր մէկը. բայց ո՛վ որու կը նայի. ո՛վ որի հոգը. բոլորն ալ նոյն վիճակին մէջ են. իրենց գլխուն ճարն են: Տեղն է ըսել. ամէն մարդ իր էշը ջուրէն անցնելը կը նայի:

Մեր քաղաքացիներէն երեք եղբայրներ — Փէպապաճոնց Հաճի Սիմոն, Կարապետ, Նշան, մեծ անձնուիրութիւն ցոյց կուտան. մինչեւ կէս մէջքերնին ջուրերու մէջ՝ կը հասնին աջ ու ձախ, կ՚օգնեն ամէնքին ալ: Ժանտարմաներ վերը կողին վրայ նստած, քէյֆով կը դիտեն ժողովուրդին սա չարչարանքը:

Նոր դժուարութիւն մըն ալ զառիվերը ելլելն է. ջուրին միւս կողմը ափունք չկայ. անմիջապէս սեպ, ուղղորդ զառիվերը կ՚սկսի. էշերը յամառին կը մնան, քայլ չեն փոխեր. սոսկալի կ՚ըլլայ սա քրիստոսաբարձ խոնարհ կենդանիին յամառութիւնը· հեղ մը որ բռնեց, ա՛լ անհնարին է տեղէն շարժել· կը քաշեն պախուրցէն, կը խթանեն, կը հրեն ետեւէն· հազիւ կը հաճի առջեւի ոտքերը նետել, ետի ոտքերը ցածը մնացած՝ քայլը փոխելուն բեռը սկրթուի կ՚իյնայ վար: Ահագին խճողում, իրարանցում, կանչ, պոռչտուք, անէծք, լաց···: Առջեւը գոցուած, ետեւիններ չեն կրնար առաջ գալ· Ջուրերուն մէջ մնացած են: Ճամբան՝ ինչպէս ըսինք նեղ արահետ մը, հազիւ մէկ մարդ կրնայ անցնիլ: Շեղակի կ՚ելլէ դէպի վեր Փրփուր–Ջուրին վրայ նայող 15–20 մէթր բարձրութեամբ, պատի մը պէս չիփ–չիտակ ժայռին եզերքէն — ճշմարիտ Մազէ–կամուրջ մը· սխալ քայլ մը, պզտիկ սայթաքում մը, ու դուն քեզ կը գտնես այդ բարձրութենէն վար Փրփուր–Ջուրին մէջ: Ըյնողին կտորը չահ չի գար:

Ա՛լ մինչեւ որ ժողովուրդը անցաւ սա Ջուրէն, մինչեւ որ անցաւ սա Մազէ–կամուրջէն, մօրուց ծծած կաթը քթէն–բերնէն եկաւ մլուլ–մլուլ:

Վա՜յը, կոտոր–կոտորտիս դիւահանճար Թուրք· պօյիտ սըրջիս չարահանճար Իթթիհատ· արմդ–զարմդ չորնայ, սերունդդ վերնայ, անունդ մնա՛յ, աշխարհներու անցում, աւերակիչ Ալ–Օսմանի տուն· Թեւերդ կոտրտի Սուլթան Րէշատ, տունդ–տեղդ կրակ մաղուի, օճախդ անցնի, անցած փեթակ, վէրան–ջաղացք դառնայ, պայղուշներ խօսի, գետնին օխտը տակը անցնիս: Դըժոխոց տանջանքներուն համար Բեհեղզեբուլին ալ, սադայէլն ալ, Բելիառն ալ պիտի տատամսէին, վարանէին սա տեսակ ծրագիրներ մը յղանալու: Երեւակայել, աչքի առջեւ բերել, ամբողջ Փոքր Հայք մը, ծովեզերեայ երկիրներովը 3–400,000 ժողովուրդ սա ճամբաներէն բերել անցնել՜՜՜ ···: Ոչխարի հօտերն ալ այսպէս չէ կարելի քշել: Ի՜նչ երնէկ էր սուրով, կացինով սպաննըւողներուն, մէկ ճանէ զէթ ազատեցան, խոշերնին խուփ եղաւ:

Ես ալ կ՚ըսեմ—չեմ ըսեր էշը վեր կը հանեմ· քենիս, տղան՝ կ՚օգնեն կնոջս, աղջկանս· կուդան կը հասնին ընծի· կինս հետիոտն կը բարձրանայ զառիվերը· իշուն վրայ դահրիլ կարելի չէ· ժանտարմաները կը փութացնեն· բաւական ետ մնացած ենք կարաւանէն· կ՚աճապարենք· Թէեւ մեզմէ աւելի ետ մնացողներ ալ կան:

Բարձրացած ենք Տավշան–Եօղուշին· լեռնադաշտ է առջեւնիս· զառուզուրը պակաս չէ· վերջապէս լեռնային ճամբայ է:

Թեթեւագէնները մէկ ժամէն աւելի տեղ մեզմէ հեռացած են:

Ջառխվերին գլուխը սրտաճմլիկ տեսարան մը. լքեալ աղջընակ մը, հինգ-վեց տարեկան հազիւ կայ, ճամբուն եզերքը նըստեր. Աստուա՛ծ իմ, ա՛ն ի՛նչ կերպարանք էր. ա՛ն ի՛նչ վիճակ. տապակը ղրեր հալեր են, պարկ մը ոսկոր մնացեր, մորթին ոսկորին փակեր, կռըստիկ է կտրեր. դէմքը պարզապէս կմախք. ճանճին հարուրը կ՚ելլէ, հազարը կ՚իջնէ, աչուին ներս քաշուեր, գոներն է ընկեր. ճանճերը ծեծուկ ձգեր, որդը քթէն ականջներէն կը սորայ վար. եւ զարմանալին, դեռ ողջ է. վայրկեան առ վայրկեան կը ցնցուի ջղաձգօրէն. սիրտ դիմանալիք բան չէ որ վրան նայիս: Իմ հաշուովս չաբաթէն աւելի ըլլայ որ լքուած է հոս:

Անէծք մըն ալ սա դժբաղդ Ազգին ճակատագրին հետ ա՛յնքան թեթեւօրէն, այնքան անհեռատեսութեամբ խաղցող մեր մեծերուն, մեր անխորհուրդ փոլիթիգոներու հասցէին. հէ՛յ տընակներնիդ երրայ, աչքերնիդ թթուի— թուր ելլէ. պոռի, ի՞նչ կ՚ուզէիք ինք իր արեան անձրկած սա ազգէն: Չեմ կրնար նկարագրել յուզումս. ինչ մեղքս պահեմ. ըսի. եթէ անկախ Հայաստան մը պիտի ունենանք, փոխարինութիւնը իսկ չէ, սա միակ աղջըկնակին ենթարկուած այս վիճակին: Աղէկը լեռանն ետեւ, դէշը դըրանն ետեւ, բարով չէի տեսեր. ի՛նչ աղէկտուր բան որ տեսնեմ, ետեւէս կուգայ. երկու իջեւան վերջ իմ ալ վեց տարեկան աղջիկս այսպէս ձգուեցաւ, Բուրգցի աղջկան մը վարձով չալկցի տուեր էի, ճամբան թողուց: Խորո՛ւնկ խորո՛ւնկ վէրքեր, մինչեւ այսօր արիւն կը հոսի, սպիանալիքը չկայ. կը բորբըքամ, կ՚երիմ-կ՚անցնիմ, մուխս գլխէս կ՚ելլէ:

Ճամբանիս կը չարունակենք. գառխվերին գլուխէն մարթինիի բոմբիւն մը կը լսենք. անպատճառ մարդ զարկին կ՚ըսենք. մեր ետեւէ կնիկներ տագնապած, հեւ ի հեւ կը հասնին. կը հարցընենք, Խանտէկ-Քէնարէն Տիւրկէրենց Սառաֆ Ստեփան աղան զարկեր են ժանտարմաները, ետ մնացեր ես ըսելով: Զոհ մըն ալ: Ճամբու ընթացքին բրդուհիներ ծախու ուտելիքներ, տիկերով թան բերած են. կը խմենք առատօրէն, կը զովանանք: Տաքը ոչ այնքան զգալի է, լեռնային զով օդ մը կը վայելենք: Ճամբու եզերքներէն սկսեալ չուրջանակի խիտ անտառներ են. Թռչուն, ոչ իսկ ճանճ չենք տեսներ: Բարձրադիր լեռներէ կ՚անցնի ճամբան, յաճախ մէկ կամ միւս կողմը անդնդախոր ձորեր, վիհեր, անդունդներ· ոտքի սայթաքումով մը մինչեւ յատակը կը գլորի մարդ։ Այս բարձրութիւններու կը յաջորդէ լայնարձակ ձոր մը· բայց ոչ այնքան խոր, բաւական դժուարութեամբ դուրս կուգանք, կը քալենք ու կը քալենք, դարձեալ վայրի բնութեան նոյն այլազան տեսարանները։ Քրդուհիներ ձիւն բերած կը ծախեն· թանջքը կ'այրէ կնոջս ներսը, կը գնեմ, անյագաբար կ'ուտէ։

Հոս այս մեծ հաստամեստի առաջին մասը կը վերջանայ· բաւական տեղ լեռնահովիտ է· անկէ անդին հաստամեստի երկրորդ մասը կ'սկսի։ Դիմացնիս ցցուած է Պէյ-Տաղը 3000 մէթր բարձրութեան վրայ· սոսկավիթխար լեռնակոյտ մը, առաջին ակնարկով առասպելական աշխարհներու հրէշի մը, չըւոտի մը որջին գտնուած ըլլալ կարծեցի· իր վայրի երեւոյթովը այնքան սոսկում ազդեց ընծի։ Կողերը լերկ, անտաշ, ձիւնապատ կունտ գագաթը, կը հասնի ամպերը։ Աստղիկը նոր հարս կ'ըլմանէր, կ'առինքնէր զբօսաշրջիկը, այնքան հրապուրիչ, հմայիչ էր տեսարանը։ Սիրեր եմ լեռները, լեռնագնացութիւնները, հոդ այդ բարձունքներուն վրայ միտքդ արծուի սլացումները կ'ունենայ· ստրկութեան փոշիները թօթուած, չես սողոսկիր գետնաքարշ· ազատ կզգաս ինքզինքդ· լեռներու պէս սէգ ու խրոխտ կը տեսնես դուն քեզ, կուրծքդ կ'ուռի արժանի հպարտութեամբ մը։

Լեռնագնացութեան յուշիկներս կ'արթննան մէջս· ըղձանքներս ոտք կ'ելլեն, կը խորհիմ, պիտի ըլլա՞ր ազատ ժամանակ մը որ բարձրանայի սա լեռներն ի վեր· եւ ո՞վ կը խորհէր թէ մեզ այս անմատչելի բարձունքներէն է որ պիտի անցնեն եղեր։ Այսպիսի խորհուրդներ երբ կը թաւալէին մտքիս մէջէ, արդէն կըտրեր ենք լեռնահովիտը, հասած ենք Պէյ-Տաղի փէշերը· աչքս վեր կ'առնեմ, մեր յառաջապահները բաւական տեղ յառաջացեր են· քիւրտեր բազմութեամբ կը հետեւին կարաւանին· լեռնամէջերը առիթ պիտի գտնեն ետ մնացողները կողոպտելու սպաննելու։ Ամէնքը կը փութան, կ'աճապարեն։ Էշերը դժուարութեամբ կը շարժին· բեռները կը սահին կ'իյնան վար· կնիկներ անճար մնացած, տագնապած, օգնութիւն կը կանչեն· ամէն մարդ իր գլուխն ազատիլ–անցնիլը կը նայի։ Խեղճներուն ուժը չի զօրեր բեռը վերցնել–բեռնալու, եւ բեռնալէ վերջ պէտք է վարպետուկ կապել, պարանել· անփորձ են, կ'անիծեն սեւ գլուխնին։ Մեր ալ էշը կը կքի, բեռը կը թափի, քիւրտի մը կուտամ քանի մը փող, կը բեռնայ, կը կապէ։ Կ'աճապարենք, խեղճ կինս հիւանդ վի–

ճակով հարկադրուած է քալել, բարձրանալ, եւ անոր պէս հարիւրաւոր հիւանդներ նոյն վիճակին մէջ: Հապա մանուկներուն կրած տառապա՛նքը, չարչարա՛նքը, էշերուն վրայ խուրճերու աչքերուն մէջ: Նեղ ճամբան կը պլլուի Պէյ-Տաղի կողերն ի վեր երկարաձիգ պտոյտներով. աստիճանաբար կը բարձրանանք վեր. սարեր սարերու վրայ, բարձունքներ բարձունքի վրայ: Ճամբուն այս ոլորտապտոյտ ուղղութեամբը մեր ոտքերուն տակ, դէպի ձախ բացուած է երախը անդնդախոր ձորի մը, ուր աշխարհի ստեղծումէն ասդի արեւուն ճառագայթները չեն ինկեր: Նեղ, շեղ արահետը կախուած է մազէ-կամուրջի մը պէս այս ահռելի ձորին վերի շրթներուն վրայ. հազիւ մէկ մարդ պիտի կրնար շատ զգուշութեամբ եւ ճարպիկութեամբ քալել-անցնիլ: Պզտիկ գայթում մը, սխալ քայլ մը, աչքի վրիպում մը, բաւական է դուն քեզ գտնես գլոր-մլոր քանի մը հազար մէթր խորութեամբ վար յատակը. եթէ երբեք ջարդ ու փշուր չես եղած, ամենէն մեծ կտորդ ականջդ չէ մնացած: Այդ մազէ-կամուրջէն է որ պիտի անցնին սա 4-5000 ժողովուրդը, մեր կարաւանին, եւ մտածել որ 3-400,000 ժողովուրդ բերեր անցուցեր են արդէն այս սարսափելի ուղիէն զոր տեղացիք Կէչի-Եօլի — այծեման ճամբայ կ'անուանեն եղեր:

Դարանակալ քիւրդեր ետ մնացողներուն վրայ յարձակած՝ կը խլմշուին, կը կողոպտեն. աղջիկ-հարս կ'առեւանգեն. ժանտարմա՛, ժանտարմա՛ օգնութեան աղաղակներ կ'արձագանգեն ոլորտը. կարաւանը խուճապի, սարսափի մատնուած, ժողովուրդը կ'աճապարէ անցնիլ մազէ-կամուրջը: Ամենէն նեղ ու վտանգաւոր կէտին վրայ ահագին խճողում, մէկիկ-մէկիկ մինչեւ որ առջեւինները կ'անցնին, ետեւինները արիւն կը քրտնին: Ամէն ոք կ'աշխատի յառաջ անցնիլ մէկ մէկու առջեւ կտրել. կնիկներ, աղջիկներ իրենց գլխէն կը վախնան. էրիկմարդեր՝ հոգինուն. կը նայիս խումբ մը՝ արահետէն շեղելով՝ գերօք կողմնակի անցքերով կուգան կ'անցնին առջեւ. սոսկալի հայհոյչներ, անէծքներ կը տեղան մէկզմէկու. տագնապալից պոռչտուքներու խժալուր աղմուկը կը բարձրանայ վեր. գիրար կը հրեն-հրմշտկեն. հարուածներ կը փոխանակեն: Կեցած տեղէս կը չափեմ մինչեւ ձորին գլխի անկիւնադարձը. ուղիղ գծով կէս ժամէն՝ աւելի հեռաւորութիւն է այս մազէ կամուրջը. բայց երկարաձիգ պահեր կը տեւեն մինչեւ որ տատիկ-տատիկ կ'անցնի ժողովուրդը:

Գայթողներ պակաս չեն ըլլար․ սարսափահար կը փարին քարի մը, խոտի արմատի մը։ Յառաջապահները անցած են անկիւնադարձը․ ձորին միւս երեսին վրայ կախուած մազէ կամուրջէն կը յառաջանան տոտիկ-տոտիկ․ կը նայիմ․ ըսել է աս երեսը անցնելէ վերջ ապաշխարանք մըն ալ միւս երեսը ունինք։ Ժանտարմաներէն մէկը միւս երեսը կարաւանին անցքը կը վարէ․ առ ի զբօսանս առջեւէն անցնող իշուն՝ ոտքովը զարկածին պէս․ էշը բեռնով-մեռնով թաւալ-գլոր իջաւ մինչեւ յատակը։ Իշուն տէրը՝ Տէլլի-Ղազարեան Գրիգորի կինը ծունկերուն կը զարնէ կուլայ։ Քարավարժ քիւրդ մը անվախ իջաւ վար․ էշը վեր կանգնեց․ բեռները բեռցաւ, անցաւ գնաց ձորամէջն ի վար։

Մենք ալ կը հասնինք միւս երեսը․ աղջիկ մը վար սահեր, կախ մնացեր է քարէ մը․ կ՚աղաղակէ անցնողներուն․ ո՞վ կը համարձակի իջնել օգնել, վեր հանել․ ինք ալ անոր հետ պիտի գտնէ անդնդախոր ձորին յատակը։ Տղեկ մը այս ճամբուն վրայ, 7–8 տարեկան, ոտքերը ուռեր մինչեւ սրունքին, չկրնար քալել, մնացեր է հող․ տարազէն-կապոյտ կտաւէ նեղ վարտիք, ներքնակ— եւ դիմագծէն կը հասկնամ թէ Բուրգցի է— կը հարցնեմ, այո՛, իրենները յառաջ անցեր, թողուցեր են զինքը հոս․ ոտքի կը հանենք․ ողբ մը կը քալեցնենք, ողբ մը իշուն կը հեծցնենք․ կը տանինք հետերնիս։ Արեւը շատոնց մարը մտեր, մութը կոխած է, ամէն ոք անձկանօք կը հարցնէ․ արդեօք շատ կա՞յ իջեւանին․ ժանտարմաներ բաւական հեռուն ցոյց կուտան բարձունք մը — Գուչ-Թէփէ— ատոր ստորոտն է կ՚ըսեն։ Կինս, քենիս հետիոտն գնացողներուն հետ յառաջ կ՚անցնին․ կը յանձնարարեմ իջեւանը հասնելնուն որոշակի տեղ մը նստին որ զիրենք գտնել դիւրին ըլլայ։ Մազէ-կամուրջէն դուրս եկած ենք, ճամբան կը խոնարհի, լուսնակ է, այնքան դժուարութիւն չենք կրեր․ այս անգամ մեր աջին բացուող ձորի մը վրայէն է որ պիտի անցնի արահետը․ հոս ալ ունինք մազէ-կամուրջ մը անցնելիք։ Բարեբաղդաբար երկար չէ․ կ՚անցնինք։ Հեռուէն կը տեսնենք իջեւանին կրակները․ կարծես յոգնութիւննիս կը թեթեւնայ․ դեռ բաւական տեղ ունինք․ դարանակալ քիւրդեր գիշերէն օգտուելով, կը յարձակին․ ծրար մը, որեւէ ինչ յափշտակելով կը փախչին։ Ճամբուն վրայ դիակներ անպակաս են․ պարտասեր-ինկեր են խեղճերը․ առջեւս պատանեկի մը դիակը․ կը ծռիմ, լուսնի լուսովը որոշելու թէ ո՛վ կրնայ ըլլալ․ այո՛, կը ճանչնամ․ Տ․ Մատ–

Թէոս քահանայի Ստեփան անուն տղեկն է․ սիրտը պատռեր, քըթէն–բերնէն արիւն եկեր է։

Հասած ենք իջեւան․ խժալուր, խուլ աղմուկը բռնած է ոլորտը։ Բարձունքին վրայ լարուած է 7-8 սիւնանի վրանը այծի սեւ մազէ․ կ՚ըսեն, Պէկին վրանն է․ օճախներ կը վառին․ գառ կը կարմրցնեն, խորվու կ՚ընեն․ հայ կիներ են որ կ՚սպասաւորեն։ Իջեւանի ընդարձակ տարածութեան վրայ եւ աղմուկին մէջ հազիւ կրնամ գտնել մերերը․ կէս գիշեր էր մինչեւ որ եկանք հասանք, հանգստացանք։ Հոս Ջէյնալի ամարանոց–արօտավայրն է․ Սեւ վրանին համար այս իջեւանը կոչեցինք Սեւ–Ջատրին տեղը։

ՍԵՒ ՎՐԱՆԻՆ ԻՋԵՒԱՆԸ․— Գիշերը կ՚անցնի․ առտու կ՚ըլլենք․ լուս–աչքով հեղ մը կը դիտեմ շուրջանակի։ Մեր անցած հաստամեստին վրայ լայնարձակ լեռնահովիտ մըն է․ Ջէյնալի ամարանոցը։ Շղթաբլուրներ, տեղ տեղ ալ առանձին լեռնակներ կ՚եզերեն հովիտը։ Այս գագաթներէն ամենէն բարձրը Գուշ–Թէփէ անունը ունի, ասոր ստորոտը, սարաւանդին վրայ բարձրադիր զարնուած է Պէկին վրանը․ սեւ այծի մազէ գործուած 7–8 սիւնանի։ Իջեւանին վարի մասը մարգ է․ կաւային–կրային պըղտոր ջուրերու ակներ կան․ մեզի գործածելու ջուր առոնցմէ կ՚առնենք․ վազուն–վճիտ անուշ ջուր մը կայ ըսին, հեռու էր։ Աչք կը պտտցնեմ թէ ի՞նչ ճամբաներ կան․ ո՞ւրկէ դուրս պիտի գանք․ լեռնաշղթաներուն կողերն ի վեր նեղ արահետներ միայն․ եւ մի քանի կիրճերու բերաններ։ Առտու կանուխ քիւրդեր, քըրդուհիներ փութացեր են ծախու զանազան ուտելիքներ բերել․ իջեւանէն հեռու բլուրներուն մէկուն վրայ պազար լարուած է։ Ճուխայ–հաց, բլիթներ, թութ, թութի րուպ, չամիչ, պաստեխ, խաղող, լօլիկ, ոսպ, պլղուր, ալիւր, սոխ, ձմերուկ, թարմ թուզ, եւն․, մինչեւ կէսօր ամէնը կը ծախուին–կ՚սպառին։ Անուշը մարդուն աղն է կ՚ըսեն․ իրաւ ալ այնպէս է եղեր․ ժողովուրդը սաստիկ կարօտցեր, պտուղներու, անուշեղէնի վրայ ամենէն շատ սպառում կ՚ըլլայ․ բայց թէ ժողովուրդին մէջ տիրող Թանջքի համաճարակին ալ որքան վնասակար են սա մրգեղէնները։ Էրիկմարդ ժողվելու վախը ա՛լ հոս քիչ մը փարատած է․ բաւական համարձակ կը տեսնուինք, կը տեսակցինք։

Ցրընճրլար եւ ճամբու ընթացքին միջոց չունէինք․ հոս կը տեսակցիմ Հայր Գրիգոր Փէհլիվանեանի հետ․ ան ալ հօրը, եղ–

բայրներուն, ազգականներուն վիշտերովը ընկճուած, սրտիկը խոր խոցուած է: Կը գտնեմ մեր վարժարանի տնտես Խազար-աղբարը. հեզահամբոյր, քաղցրազրուցիկ մարդ, կը խնդակցի ողջ մնալուս. խորապէս կը վշտակցի կրած նեղութիւններուս. եւ տառապեալ կեանքիս վրայ. իր պաշտօնակից տնտես Քերոբ աղբօր մասին տեղեկութիւն կուտայ. երկու տղոցը—Հեթում եւ Խորէնի հետ Հասան-Չէլէպի սպաննուեր են. երկու տղաքն ալ մեր վարժարանի շրջանաւարտ. Խորէն Սանասարեանի կ՚աշակերտէր: Մեր ազգականներէն Տէլի-Ղազարեան Գրիգորի ընտանիքը կը տեսնեմ, անոր ալ երկու տղաքները — Յովհաննէս, Ռուբէն — Երըրխի դարանը առեր են. մեր վարժարանի այս տարուան փայլուն շրջանաւարտներ. ան ի՜նչ միտք, ան ի՜նչ կարողութիւն. զուտ հանճարներ էին դեռ մատաղ հասակի մէջ իսկ. խեղճ մայրագիրներ, կը գորովի, կը խանձի, մէկը խփէ հազարը կը թափէ արցունքին: Կնոջս հիւանդութիւնը — թանջքը անիծեալ — օր քան զօր կը յառաջանայ. յոյժ տկարացած է. քամուած, հիւծած, հեղ մը կը զահանդիմ որ նայիմ: Առտնին դարմաններ ի՞նչ կարելի են օգուտ ընել.— ոչինչ:

Այս օրը հոս կը մնանք. ոչ թէ մեզ հոգալով մեզի հանգիստ կը տրուի, այլ անյագն Զէյնալ առջի օրուան մեզնէ վեր առած հարուստ ու ճոխ աւարներովը չէ բաւականացած. կարաւանին գլխաւորներէն մէկը կը կանչէ իրեն քով, կ՚ըսէ, 50 ոսկի, ոսկի շղթայով ոսկի ժամացոյց մը, թանկարժէք ադամանդեայ մատանի մը կ՚ուզեմ: Դէմը առարկութիւն, սակարկութիւն ընե՞լ, ո՞վ հոգի ունի. գլխնուս վրայ, Պէկս, կը պատասխանուի: Գլխաւոր այրերէն յանձնախումբ մը կը կազմուի. Գաբիկեան Հաճի Մանուկ, Սարայտարեան Պետրոս, Պարմագսզեան Սերոբ, Գըրգէյէրեան Ոսկիան, Լանփաչաեան Միքայէլ, Քէպապճի Հաճի Սիմոն: Հանգանակելու կ՚սկսին. ժողովուրդին վրայ գոլ մնացած չէ, բոլոր բեռը ծանրացած է քաղաքացիներուն — Սեբաստացիներուն վրայ: Գիւղացիները, Խարբերդցիները չեն ուզեր մասնակցիլ, կ՚ընդդիմանան, որեւէ բանէ կասկած եւ վախ չունին: Մինչդեռ բռնաւոր աւազակապետին եւ անոր նմաններուն փըրկանքի այս պահանջները կարաւանին մէջ գտնուողներուն ընդհանուրին անունով է որ կ՚ըլլայ. եւ թէ ընդհանուրին վրայ դըրուած պահանջի մը — որուն այլեւս ոչ մէկ կերպով կարելի չէ ընդդիմանալ, հակառակիլ — պէտք է ամէնքն ալ մասնակցին անխտիր։ Ընթերցողը տեսաւ թէ մինչեւ այս տեղերը կարաւաններէ վեր առնուած կողոպուտները, թալանումները, փրկանքները եւ այլ զանազան անունով առնուած մեծամեծ գումարները միա՛յն եւ միա՛յն Սեբաստացի քաղաքացիներու ինչք ու ստացուածքէն գանձէն, քսակէն էր որ կ'ելլէր· եւ եթէ հոս եւ ասկէ անդին ալ առ ի փրկանս իր ափ մը էրիկմարդերուն՝ պիտի վըճարուի դեռ շատ ու շատ փրկանքներ այսօրինակ, ազատուող այդ Սեբաստացի էրիկմարդերը ոչ միայն տարագրութեան ճամբուն վրայ եւ կայարանները իրենց հետ վերապրող իգական սեռին մեծամեծ զոհողութիւններով օգտակար եղած, այլ եւ զինադադարէն վերջ ի Հալէպ եւ ի Կիլիկիա մինչեւ այսօր ի սպաս դըրած են իրենց անհուն ծառայութիւնները՝ քաղաքացի թէ գիւղացի վերապրող հայրենակիցներուն· ո՛ւր որ ալ հանդիպիք այսօր Սամսոնցի, Մարզուանցի, Ամասիացի, Զիլէցի, Թոգաթցի, Կիւրունցի, եւ Ալիսի վերին ու վարին Հովիտներու գիւղացի վերապրող կիներու, անոնք խորին երախտագիտութեամբ մը պիտի յիշեն, պատմեն թէ Ջարդարարներու ճիրաններէն ազատուող սա ափ մը Սեբաստացի էրիկմարդերը որքան անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցին իրենց, եւ հովանաւորեցին զիրենք ամենանեղ պարագաներու մէջ իսկ։ Ճամբու ընթացքին Սեբաստացիներու կարաւանները— իբրեւ հարուստ քաղաքացիներու կարաւաններ — վերէն վար այնպէս կողոպտուեցան, որ ժողովուրդին վրայ նիւթական կարողութիւն չէր մնացած այլեւս, ուստի այստեղ մեր հանգանակիչ յանձնախումբը որոշեց կարաւանին միւս ժողովուրդներն ալ — գիւղացի եւ այլ տեղացիներ — մասնակցեցնել կատարուելիք հանգանակութեան, եւ, եթէ ընդդիմացողներ ըլլան, նոյնիսկ բռնի միջոցներու դիմել, եւ իրաւ ալ հարկ եղաւ առջի բերան ընդդիմացողներէն մի քանիին վրայ գործադրել— ակամայ եւ ի հարկէն բռնադատել։ Այս կէտին վրայ անոր համար ծանրացայ, որովհետեւ իմացայ թէ սոյն արարքի մասին ոմանց կողմէ այս ատենի սոյն Յանձնաժողովի անդամներուն համար անհարկի եւ անտեղի քննադատութիւններ եղած են, եւ յանիրաւի դատափետուած անոնք։ Պատմագրի անկողմնակալութիւնը խղճի պարտք կը դնէ վրաս յայտարարելու թէ այդ ակամայ բռնադատումներով յանձնաժողովի անդամք ոչ մի կերպով մեղադրելի չէին, եւ շատ ալ իրաւացի՝ իրենց ընթացքը, երբ պարագային ահաւորութիւնը ի նկատի կ'առնեմ, եւ նոյնքան արդարացի պիտի գտնեն ընծի հետ ամէն անոնք որ մի քիչ կշռադատել գիտեն աննախապաշարօրէն:

Վերջապէս Յանձնաժողովը կը հանդանակէ 50 ոսկին, կը մնայ ոսկի շղթայ, ոսկի ժամացոյց մը: Ընկե՛ր Միհրան Զուգասզեանի կինը Տիկին Թէրէզ յանձնաժողովին տրամադրութեան տակ կը դնէ իր հարսին օժիտի ոսկի շղթայով ժամացոյցը· պայմանաւ որ գինը 5 ոսկի վճարուի իրեն, քանի որ թոռներովը եւ անչափահաս զաւակներովը միասին հացակարօտ վիճակի մը մէջ կը գտնուին, սպառած ըլլալով ամէն ինչ: Յանձնաժողովը հակառակ լի ու լի խոստումներուն չվճարեց սակայն· աղամանդեայ մատանին ալ ուրիշէ մը առնուեցաւ, եւ այս բոլորը մետաքսեայ թաշկինակի մը մէջ ծրարած, տարին դրին Զէյնալի ոտքը:

Անօրէնն Զէյնալ ասով ալ չգոհանար, ղօլամներուն հետ ինք անձամբ խուզարկելու կ'ելլէ կարաւանը: Հարուստ ընտանիքներու գոյքերը տակնուվրայ կ'ընէ, եւ շատ թանկագին կերպասեղէններ, շալեր, գորգեր վեր կ'առնէ: Այս խուզարկութիւններու պարագային Պազալեան–Զառու Պօյաճեաններու հարսները ոսկեղէն–գոհարեղէն զարդերու ծրար մը կը յանձնեն իրենց ազգական կնոջ մը, որ տանի պահէ· այս ողորմելին իջեւանին տակ կը նստի ու հոն հողին մէջ կ'ամփոփէ ծրարը: Իջեւանին շուրջը դէտ կեցող քիւրդեր կը նկատեն զայս, ու կինը նոյն տեղէն հեռացածին պէս գնացին ծրարը հանեցին բաժնուեցան իրենց մէջ, մինչ կինը ասդին աւաղելով ուղիկ–ուղիկ կուգար:

ԻՇԱՀԱՄԱՐ .— Թուրք կառավարութեան տուրքերու, հարկերու կարգին ոչխարահամարը լսեր էիք· բայց իշահամար ալ լսած–տեսա՞ծ էիք· իրիկուան դէմ եղաւ· ղօլամները բիրերը առած մտան իջեւան, հրաման ըրին որ ամէն մարդ իր սեփական էշերը առնէ իջեւանէն դուրս բացատանը հաւաքուին· կար 7–800 մը այդ խոնարհ կենդանիէն· չորս կողմ պահակներ դրին որ փախչող չըլլայ· անցք մը միայն թողին· ղօլամները շուրջը Պէկը տոպրակ մը ձեռքը բռնած կեցած է· էշ գլուխ 5 ղրշ· առնելով արձակեց:

Միւս օրն ալ կը մնանք· բլուրին վրայ նոյն պազարը· առեւտուր ուտելիքի եւ մրգեղէններու: Իրիկուան դէմ առջի օրուան պէս կրկին իշահամար կատարուեցաւ, որով բացի կողոպուտներէն եւ փրկանքի գումարէն՝ 60–70 ոսկի ալ այսպէս իջեւանի տուրք, հողային տուրք առնուեցաւ մեզմէ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԴՈՒՆԴԸ

ՏԷՅԻՐՄԷՆ ՏԷՐԷՍԻ.— Առջի օրէն ինչպէս նկատեր էի, այս Իջեւանէն դուրս գալու համար որոշ դիւրանցանելի ճամբայ մը չէր երեւեր: Երրորդ օրը ճամբայ կը հանեն մեզ: Իջեւանին վըրայ բացուող կիրճերէն մէկէն կը յառաջանանք դէպի Հարաւ-արեւելք: Առջի օրերը մեր անցած ճամբաներու նոյն դժուարութիւններն են որ կը գտնենք մեր առջեւ: Խորունկ ձորի մը կողերուն վրայ նեղ, առապար, քարքարուտ արահետէ մը կը յառաջանանք: Էշերը, այդ զգուշաւոր կենդանիներն ալ չեն կրնար քալել, կարելի չէ անոնց վրայ հեծնալ, բազմաթիւ հիւանդներ ըստիպուած են քալել տոտիկ-տոտիկ. ճամբու սա ընթացքին ոտնամանները վաղուց արդէն կորտուեր են. մեծ մասը բոկոտն է. շատերու ոտքերը ուռած, սուր-սուր գայլախազերէ վիրաւորուեր արիւնը կ'երթայ: Քուրջերով կը պատեն որ թէ վէրքերը ծածկըւին եւ թէ քար ու քռանի վրայ դիւրաւ կրնան քալել: Ձորին կողերէն վեր կուգանք, հաստամեստը իր ահաւորութեամբը կը պարզուի դարձեալ մեր առջեւ: Կը բարձրանանք վեր, միշտ դէպի վեր բարձրաբերձ լեռնագագաթներ, շուրջանակի անդունդներու վրայ կախուած նեղ կածաններէ, մազէ կամուրջներէ է որ կ'անցնինք. ճանճ անգամ, թռչուն անգամ չկայ. տաքը այնքան զգալի չէ, լեռնային հովահրող օդ մը կ'ընէ: Դէպի իրիկուան ա՛լ կ'սկսինք խոնարհիլ. որքան վերելքները տաժանելի, նոյնքան վայրէջքները ահռելի. ցից, ուղղորդ, ձախ կողմերնիս խորունկ ձոր է, առատահոս ջուր մը կ'անցնի. ամէն մէկ քայլափոխի մեր առջեւ կը գտնենք ժայռի խոշոր կտորներ, կարաւանը ամբողջ ցրիւ եկած է վայրէջքի երեսին. որոշ ճամբայ մը չկայ, ամէն ոք անցք մը գտեր կ'իջնէ: Ժամեր կը տեւէ այս վայրէջքը. կը խոնարհինք, կ'իջնենք վերջապէս անդնդախոր ձորի մը յատակը յար եւ նման Փրփուր-Ջուրի Անդունդին:

Աջէն ձախէն ջուրեր կուգան կ'անցնին. ճակատէն ալ ջուր մը կը ջրվէժէ. առջեւը կայ ջաղացք մը, ասոր համար ձորը կոչուած է Տէյիրմէն-Տէրէսի. ջաղացքը գոց է, չբանիր. կ'երեւայ ջաղջրպանը Հայ մըն էր, հաւանաբար սպաննուած, կողոպտըւած է: Ժողովուրդը սաստիկ յոգնած, ջախջախուած է. ամէն մարդ իր հաշուեկշիռը կը նայի. շատ շատեր ճամբան մնացեր են. մինչեւ կէս գիշեր հատուկտոր հասնողներ կ'ըլլան: Կինս քե—

նիս ա՛լ ձեռքէ ելած են․ հիւծած, հալած, հազիւ քանի մը օրուան կեանք պիտի ունենան, ո՛ւր էր թէ խաղաղ բարձի վրայ մեռնէին… բռնամա՛հ….։

Կ՚անցնի գիշերը, առտու ճամբայ պիտի ելլենք․ հեղ մը աչքով կը չափեմ մեր բարձրանալիք հանդիպակաց զառիվերը։ Ճիշտ Փրփուր-Ջուրի Տավշան-Եօզուշին է․ նոյն դժուարութիւնները, նոյն տաժանքը, չարչարանքները, ինչ որ նկարագրեցինք հոն։ Կարաւանին յառաջապահները կը կանխեն, մնացեալ ժողովուրդը զառիվերին վրայ խճողուած, էշերով, բեռներով, մինչեւ որ կը բարձրանանք, կ՚ելլենք վեր, ժամե՛ր, երկարաձիգ ժամեր կը տեւեն։ Նոյն այս տեղւոյն վրայ բազմաթիւ հիւանդներ կ՚ըյնին կը մնան․ ոչ կրնան իշու վրայ դահրիլ, ոչ ալ քալել․ եւ ոչ ալ անոնց տէրերը կրնան չալկել վեր հանել զանոնք։ Հեռանալէ վերջ, պօ՛մպ, պօ՛մպ, հրացանի ձայներ կը լսենք։ Ժանտարմաներ ճամբան մնացողներն է որ կը գնդակահարեն… անոնց տառապանքը կը կարճեն…։

Ճամբանիս լեռնահարթին վրայ դժուարանցանելի չէ․ իջեւաննիս մօտիկ․ կէսօրէ վերջ կանուխկէկ կը հասնինք, գիւղի մը առջեւ․ ծառեր, պարտէզներ․ այս տեղի Պէկը Զէյնալի եղբօրորդիներէն է․ դեռ երիտասարդ, հազիւ 20–25 տարեկան․ բարձրահասակ․ նրբակազմ, բարեձեւ, Հալէպի մետաքսեայ կերպաս սյճղնաւորը կ՚իջնէ մինչեւ ոտքը, թանկագին պարսկական շալ գօտին մէջքին․ հագին ձգած նրբահիւս ոսկեհուռ մէշլապը․ գլուխը ապարօշուած երփն երփն մետաքսեայ քէֆիէով։ Ըսին, շատ բարի մէկն է․ հայու արիւնով չէ ներկեր ձեռքը․ ոչ ալ ձեռն մխեր կապուտ-կողոպուտի։ Ղօլամները դէմը բարեւ բռնած, գիւղին դիմացը ծառներէն մէկուն շուքին տակ ղութնի-ղումաշ անկողիններու վրայ բազմած է մետաքսահուռ բարձեր կուշտին։ Կնիկներէն շատեր իր բարի համբաւէն քաջալերուած կ՚երթան մօտը տարտերնին լալու․ Զէյնալի մօտ վար դրուած աղջիկներու, պատանիներու ազատումի մասին ճար մը, հնար մը կը խնդրեն։ Անկարելիութիւնը կ՚ըսէ․ ինք ալ կը ցաւակցի, կը վըշտակցի, կը մխիթարէ։

Կարաւանէն ետ մնացողներ հետզհետէ կուգան կը հասնին․ քենուս տղան Գրիգորիկ ալ կուգայ կը գտնէ մեզ․ լալագին կը պատմէ մայրը ճամբան մնացած ըլլալը․ աչքին առջեւ քիւրդերը կողոպտեր, մերկացուցեր գնդակահար ըրեր են․ բաւական ալ դրամ ունէր քովը· կինս ի լուր քրոջը այս աղեկտուր մահուան, բուռն կերպով կը յուզուի, կուլայ· կը վախնամ թէ իր ալ վիճակը ծանրանայ· Ես ալ լաւ չեմ զգար ինքզինքս· Նոյն հիւանդութիւնը իմ ներսս կրծել սկսած է· աղջիկնիս ալ ծանր հիւանդ է։ Գիւղին քիւրդերը իջեւան կուգան գնումներ ընելու· բաւական բան ծախողներ կ՚ըլլան· մեր դրամը սպառելու վրայ է· կնոջս մետաքսեայ սաւանը, հալաւը կը ծախենք, երեք մէճիտի, մօտ 500 ղրշ· արժող ապրանքներ։ Գիշերն ամբողջ կինս, աղջիկս կը տառապին· քուն չմտներ աչքերնին։

ՀԻՆ ԿԱՄՈՒՐՋԸ.— Առտու կ՚ըլլայ· ձեռք կ՚առնենք ճամբանիս· անհատնում ու անվերջ մահուան ճամբանիս։ Կինս այլեւս քալելու կարողութիւն չունի· իշուն վրայ հեծցունել ու քովէն օգնել հարկ է· աղջիկս Արշալոյս ծանր հիւանդ է· երկուքին մէկանց չպիտի կրնամ օգնել· Բուրգցի աղջկան մը վարձքով շալկելու կուտամ· վարձքը կանխիկ տալէ զատ կը խոստանամ երեկոյին աւելի բան մը տալ։ Ճամբան հաստամեստին վրայէ կ՚անցնի· լեռնային նոյն դժուարանցանելի ճամբաները, աջ ու ձախ անդնդախոր ձորեր, մթին անտառներ։ Ամենուն աչքերը յառած են դէպի հեռաւոր հորիզոնները· ըսուեցաւ թէ այսօր հեռուն Եփրատը պիտի երեւնայ· Մեծ–Գետը հասնիլ, ինքզինքնին ջուրը նետելու բաղձանքը ամէնուն սրտին մէջ մոլեգնութեան հասած է· ամէնուն բերանն է· մէյ մը հասնէի՜նք···։

Լեռնակոյտին վերջընթեր մասերուն վրայ հասած ենք, բարձրագոյն մարզերը։ Հոս բուռն ու սաստիկ հով մը կ՚ընէ ի հակառակէն· գետնէն աւազը առած կը չափէ երեսնուս, ու տաշեղի պէս կը նետէ մեզ դէպի ետ· շատեր կը տապալին գետին· չեն կրնար ոտքի ելլել։ Հեռուն, շատ հեռուն կ՚երեւայ Եփրատը· խրախոյս ցոյց կուտան։ Հաստամեստը վերջակէտը կը դնէ, ա՛լ կը խոնարհինք դէպի վար· դէպի խոնարհ· վայրէջքի որոշ ուղի չկայ· արդէն որոշ, յայտնի ճամբաներէ չէր որ մինչեւ հիմակ կը տանէին մեզ։ Վայրէջքի կողերն ի վար տեղ տեղ կակուղ հող է· շատեր սահնակ սահելու պէս կ՚իջնեն դէպի խոնարհ· աչքով կը չափեմ, հեռուն մինչեւ ստորոտը դեռ շատ տեղ կայ, ձորեր, ձորամէջեր, սարաւանդներ։ Օրը կը տարաժամի· գիշերուան կը մնանք· վերջապէս կը հասնինք Քէախթէի–Կամուրջին ներքեւ Կէօք–Սուի ձախ եզերքը, ընդարձակ գետնտունը աւազուտքին վրայ կ՚իջեւանինք։ Ետ մնացողները կը հասնին հետզհետէ· աղջիկս շալկողը կը փնտռեմ, կուգայ կը հասնի· աղջիկս հետը չէ· ճամբան է ձգեր· խաչած ջուր մը կարծես կը լեցուի գլխուս· զայրոյթէս ինքիրմէս կ'ելլեմ· կը հարցաքննեմ, ինչո՞ւ թողուցիր· կը կակազէ, հիւանդ ըլլալուն ժանտարման առաւ ձորը նետեց կ'ըսէ· չեմ հաւատար· ապտակ մը կուտամ երեսին· հետը գտնուողներ կը պարզեն խնդիրը· իր քրոջը կ'առաջարկէ որ քիչ մըն ալ ինք շալկէ· քոյրը կը մերժէ· ու անոր բարկացած կը թողու ճամբան։ Վրան կը խուզարկեմ· քովէն կը գտնեմ աղջկանս զգեստը, ճիտին արծաթ դրամներով հիլունէ մանեակը։ Արիւնս գլուխս կը ցատկէ· քանի մը ապտակ եւս կ'իջեցնեմ· ետ երթալ փնտռել գտնելու ոչ մէկ կարելիութիւն· ո՞ւր էր թէ աչքիս առջեւ մեռնէր, ձեռքովս ի հող ամփոփէի։ Կինս ի լուր, խելակորոյս կը ճչէ, կը կոծէ, կուրծքին, գլխուն կը զարնէ· կը յանդիմանէ զիս։ Յուզումէն քանիցս կը փորձէ ինքզինք ջուրը նետել· մինչեւ լուս կը տապկուի աղջկանը վշտովը· իմ ալ աչքս քուն չմտներ· կը հսկեմ գիշերն ողջոյն։ Առտու կ'ըլլայ· այս օրը կը մնանք հոս։ Մեր անցած լեռնակոյտի հազարումէկ ձորերու, խորխորատներու, անդունդներու բոլոր ջուրերը միանալով՝ այս ստորոտէն դուրս կուգան։ Ջուրին ելած բերանէն դէպի ներս բնական մթին փապուղի է· ժայռերը ծեծելէն, փրփրադէզ, հսկայ վիշապի մը պէս դուրս կը խուժէ ջուրը· զայրացկոտ ալիքները, սանձակոտոր ձիու մը պէս, տափարակ, ընդարձակ գետնունին մէջ ուժասպառ կը ցածահնուին, կ'իջնեն· ջուրը սակայն իր վազքի սաստկութիւնը կը պահէ դեռ երկար տեղ։ Ջուրը դուրս խուժած փապուղիին բերանը դէմ-դիմաց վիթխարի ժայռերու վրայէ մէկ կողմէն միւսը ձգուած է հնամենի, միակամար հսկայ կամուրջը մարդահասակ քարերով կառուցուած· 25–30 մեթր բարձրութեան մը վրայ· կամուրջին երկու գլուխները մօտ 10–15 մեթր բարձրութեամբ դէմ դիմաց միակտուր քարէ կոթողներ կը բարձրանան· յունարէն արձանագրութիւններով ծածկուած, կոթողներէն մէկուն վրայ որոշակի կը կարդացուին S. P. Q. R. (Senatus, Republusque, Romus) Հռոմէական տիրապետութեան նշանաբանի սկզբնատառերը։ Իմ կարծեօք Մեծն Աղեքսանդրի չինել տուածներէն ըլլալու է այս կամուրջն ալ· յԱրեւելս իր յաղթական արշաւանքներուն բազմաթիւ գետերու վրայ ձգել տուած կամուրջներէն մէկը· հաւանաբար Հռոմէացիներէն նորոգուած։ Ի՞նչ ազգեր, ի՞նչ աշխարհակալներ իրենց յաղթական բանակներովը եկեր անցեր են սա կամուրջին վրայէ. դարերու պատմութիւնն է որ պատկերաշարի մը պէս կուգայ–կ'անցնի առջեւէս. ու հիմայ ալ պատմական Ազգի մը — Հայութեան մէկ մեծ հատուածն է որ կուգայ կ'անցնի ասկէ դէպի բռնամա՛հ, դէպի կորո՛ւստ...:

Կէօք–Սու, որ եւ Քեալխբէ–Սուի, դէպի վար աջէն ժողվելով շատ մը գետակներու ջուրերը, ուղիղ գծով կ'երթայ կը միանայ Եփրատի, Սամուսատէն բաւական վեր: Գետնտունը շատ լայն է. ամբողջ աւազ ու խճաքար. կ'երեւայ գարնան շատ կը բարձրանայ, եւ Եփրատի բնական լայնութեանը չափ կը տարածուի: Ջուրը խիստ անուշ է, կանաչորակ–կապոյտ կը զարնէ. ուրկէ կոչուած է Կէօք–Սու: Կանայք լուացք կ'ընեն. կը լոգնան. հարս մը ինքինք ջուրը կը նետէ. էրիկմարդեր կը հասնին քաշեն դուրս կը հանեն. տղայ մը լողնալու ատեն հոսանքին սաստկութենէն կը քշուի. կը հասնին կ'ազատեն. կին մը վարօք, ժողովուրդին աչքէն հեռու, տղին թեւէն բռնածին պէս կը նետէ յորձանուտը. տղան ձեռքին–ոտքին տալով եզերքին մօտ կը հասնի, անգութ մայրը հեզ մ'ալ, թեւէն խլած կը նետէ ջուրը. տեսնողներ հազիւ կը հասնին. բայց ալիքները արդէն առեր տարեր են խեղճ տղան: Անագորոյն մօրը երեսը կը թքնեն–թքկոծեն. ինչ օգուտ. մայրն դժանուկն ուրացեր. մայրական փափուկ սէրը, գորովը սնանկացեր, սիրտը քարացեր ապառաժ կտրեր է: Կինս կ'աղաչէ որ ջրեղերքը տանիմ զինք, լուացուի. կ'այրիմ, տապիմ կոր կ'ըսէ. կը վախնամ թէ ինքզինք ջուրը նետէ. աղաչանքին չեմ դիմանար. ժամերով կը լուացուի. գլուխին մէկհետէ ջուր լեցնել կուտայ. դեռ կ'այրիմ կը կանչէ. սիրտս կտոր–կտոր կ'ըլլայ. անիծեալ Թանջքը ներսը կը խարկէ–խանձէ: Քեախթէն մօտ է. հազիւ մէկ ժամ. ծախու ուտելիքներ բերած են. առատ հաց, նկանակ, փուռի հացը կարօտցեր էինք. շատ ալ շահադէտներ եկած են. Թուրքեր, քիւրդեր, հայ պատանիներ հետերնին. անցնող կարաւաններէն առեր որդեգրեր են. ասոնց միջոցաւ աւելի դիւրաւ կրնան թափանցել, ծախու ապրանքներ երեւան հանել տալ. պատանիները կը վստահացնեն թէ իրենց աղաները անիրաւող չեն. ապրանքին գինը կը վճարեն: Շատ գնումներ կ'ընեն. մանաւանդ զարդեղէններու, զարդուկի վրայ. այս կողմերը զարդուկներուն Ղազի անունը կուտան. Ղազի վա՞ր մը, ըսելէն կը մօտենան: Շատ աժան գնով կ'առնեն, բայց վերջապէս կը վճարեն:

Օսմ․ ոսկին չորս մէճիտի կ'աւրեն։ Մեր քով ալ քանի մը կտոր պարդուսկի մնացեր էր․ Բէչատիէ կէսոցներ 25-ական դահեկանի կուտամ․ կէս գինը։ Այս գնումները քիւրդ ժանտարմաներէն գաղտուկ կը կատարուի․ գիտնալ հասկնալու ո՛ր ըլլան, ապրանք թէ դրամ կը գրաւեն․ գնորդներ ազատօրէն իրենց գնումները ընելու համար ժանտարմաներու մեծին վճարում մը պէտք է ընեն։

Տեղւոյն Քիւրդ աղան ժանտարմաներուն հետ կամուրջին գլուխը գործերը փռած բազմած է։ Քեախթէէն ժանտարմա մը կուգայ․ Քիւրդ աղան կը կանչէ իր մօտ կարաւանին գլխաւորը Պետրոս աղա Սարայտարեան, կը պատուիրէ կարաւանին մէջ բողոքականները, կաթոլիկները եւ հայ լուսաւորչականները բաժնել, առանձին բաժիններով նստեցնել․ եւ իւրաքանչիւրը ցուցակագրելով ցանկը իրեն բերել։ Խարբերդցիներէն բաւական Թուով բողոքական կ'արձանագրուին․ Հայր Գրիգոր վրդպ․ Փէհլիվանեան կաթոլիկները կը ցուցակագրէ․ Թուով խիստ քիչ։ Մինչեւ իրիկուն ցուցակագրութիւնը կ'աւարտի կը յանձնեն։ Ֆրընճըլար եղած ատեննիս բողոքականներու եւ կաթոլիկներու ներում եղած ըլլալու տարաձայնութիւններ մը ելան, այս անգամ ալ շատ հաւանական է այս կարգի հրաման մը կար, բայց կ'երեւայ շատ թոյլ, անուանական, որովհետեւ գործնական արդիւնք մը երեւան չեկաւ։

ՀԻՒԱՆԴՆԵՐԸ ՋՈՒՐԸ ԿԸ ՆԵՏԵՆ․— Օր մը այսպէս հանգիստ կը վայելենք․ միւս առտուն կանուխ ճամբայ կ'ելլենք։ Կամուրջին վրայէ է որ կ'անցնինք․ գետին աջ կողմը սարին երեսը նեղ ճամբայէն կ'ուղղուինք յառաջ։ Իջեւանը 30-է աւելի հիւանդներ մնացած էին․ հոն գտնուող քիւրդերը կը հանեն անոնց թեւերէն վեր առած կը նետեն ջուրը․ միւսները տեսնելով աս բանը ճար կ'ընեն, ոտքի կ'ելլեն, սարսափահար կը փախչրտին․ քիւրդերը կը հալածեն զիրենք․ կը ճչեն խեղճերը․ կուլան, օգնութիւն, գթութիւն կ'աղաղակեն․ մենք ասդիու կողմը սոսկումով, սրտի մորմոքումով կը դիտենք այս ահռելի տեսարանը․ վերջապէս ամէնը լեցուցին ջուրը․ խեղճերը մի քանի վայրկեան կը տապլտկին ջուրին մէջ, կը հրջհրջին, կ'ընկղմին, կը խորասուզուին, կրկին ջուրին երեսը կ'ելլեն, ու ալ հոսանքը կ'առնէ կը տանի․ Թեւերնին տարածուած, մազերնին ծփուն։ Ընտանիքս տեսնելով, էրնէ՛կ գլխնուն կը գոչէ, ու կը փորձուի ինքզինք վար ջուրը նետել · ահուդողով կը բռնեմ , կ՚արգիլեմ : Այս ջուրը նետուածները մեծ մասամբ Էնտիրէսի շրջակայ գիւղացիներն էին :

Մեր տեղեկատուներէն Ովսաննա Վառէկեան կը պատմէ թէ երբ իրենց կարաւանը այս կամուրջը կը հասնի , հոս կը գտնեն շատ մը կին , աղջիկ , մանուկներ մերկ վիճակի մէջ · առեւանգումներ կ՚ըլլայ · հարսներ , աղջիկներ կը խլեն · հիւանդները ջուրը կը նետեն : Ուրիշ տեղեկատուներ ալ հիւանդներու մասին նոյն անցքերը պատմեցին : Արդէն քանի կը յառաջանանք գետին ընթացքին ի վար , բազմաթիւ դիակներ կը տեսնենք եզերքները · կղզեակներու շուրջ , ինչ որ ցոյց կուտայ օր առաջ տեղի ունեցած այդ անցքերը : Հրաչեայ Գաբիկեան կը պատմէ թէ Խըլխըլիկենց (Պագալեաններու) հարսը լիրաները կուլ կուտար · կամուրջին վրայէ ժանտարմաները դիտակով կը նային եղեր · կուգան , ղաման կը խօթեն փորը , լիրաները դուրս կը հանեն · դիակը ջուրը կը նետեն :

Գետին վրայ կախուած նեղ կածանէն բաւական տեղ կը շարունակենք ճամբանիս · ամէն քայլափոխի դէպի վար գլորուելու վտանգը կայ · դէպի աջ կը խոտորինք · մոշեստաններէ կ՚անցնինք , ու նորէն լեռնահովիտներ կը պարզուին առջեւնիս · մեր անցած լեռնակոյտի փէշերը , մատներն են · քրդուհիներ ճամբաներուն վրայ տիկերով ջուր , թան , հաց , պտուղ բերած կը ծախեն , կինս անյագօրէն գլխուն կը կործէ զովացուցիչ թանը · վիճակը այլեւս յուսահատական է · իշուն վրայ չկրնար դահբիլ · սիրտը կը թալթլի , աչքերը կը դառնան · վրան նայիմ , խելքս գլխուս կ՚երթայ · կը վախնամ թէ ժանտարմաներ տեսնեն դընդակահարեն · ինչպէս կ՚ընեն հիւանդներուն : Ճամբուն վրայ կան շատ հնութիւններ , բերդի մնացորդներ , Հին-Կամուրջին գլուխը եղած կոթողներուն պէս իրարմէ որոշ հեռաւորութեամբ կոթողներ · սահմանագլուխներ են ըսին :

ՀԱՅՏԱՐ ԱՂԱՅԻ ԳԻՒՂԻՆ ԱՌՋԵՒ .— Բաւական կանուխ կը հասնինք Զէյնալի հօրեղբայր Հայտար աղայի գիւղին առջեւ : Այս հաստամնատի քիւրդերու ցեղապետներէն մին է : Սեւ վրանի՝ իջեւանէն աստի բաւական խաղաղ եկած ենք · ոչ ժանտարմաները սէլամէթլիկ պահանջեցին , ոչ ալ հողային սահմանի անունով դրամ ուզուեցաւ կարաւանէն : Տէյիրմէն-Տէրէսիէն ասդին Պղտի-Պէկին իջեւանը Պէկը այնպիսի պահանջ մը չդրաւ · տեսակ մը միամտութիւն եկած էր վրանիս · ոչ մէկ բանով չէինք կասկածի երթալ։ Յաջորդ առտուն կանուխ իջեւանը շղթայի տակ առնուած է. զինավառ քիւրդեր որոշ կէտերու վրայ դէտ կեցած են. մեծ թուով մըն ալ մտած են կարաւան. բիրերու, խարազաններու հարուածներու տակ էրիկմարդերը կը հաւաքեն. մինչեւ 7–8 տարեկան մանուկները, հիւանդները, ծերերը, տեղէն չկրցող շարժողն իսկ։ Ես ալ յանկարծակիի եկայ. օձիքս ձեռք տուի. զիս ալ բռնեցին, ուրիշ զինավառ քիւրդեր հաւաքուածները կ'իջեցնեն իջեւանին առջեւի ձորը։ Հաւաքեցին ամէնը բերին հոդ, կարաւանը էրիկմարդ անունով գրեթէ չմնաց։ Ամէնքս ալ մահուան սարսափներու, ահուդողի մատնուած, յուսահատօրէն իրարու երես կը նայինք. ի՞նչ է աս, ի՞նչ պիտի ըլլանք. բայց մեկնութիւն, բացատրութիւն տալու ի՞նչ պէտք. չէ՞ որ մեր անցած իջեւանները–սպանդանոցները այսպէս ըրին. հաւաքեցին արու արմատը, տարին զանգուածօրէն ջարդեցին. ահա նոյնն է որ վիճակուած է մեզի հոս։ Քիչ վերջ Հայտար աղա կուգայ զօլամներովը. ձորին գլուխը կը նստի, ձորին միւս կողմը բաւական թուով քիւրդեր — մէյմէկ Գողխաթներ, կենդանալէրպ հրէշներ, նաճախներ, թուրեր, մարթինիներ ձեռքերնին պատրաստ, կեցած կ'սպասեն ակնդէտ։ Աղան կը խորհրդակցի իւրեններուն հետ. հրաման ըրաւ որ աւելի վարօք իջեցնեն մեզ. բաւական հեռու աւելի խորունկ ձոր մը կ'առաջնորդեն զմեզ. ձորը ամբողջ ծառ–ծառաստան է։

Չորս կողմէն ժայռերու տակէն պաղորակ ջուրեր կ'ելլեն. սիրտս հնոց մ'եղեր կ'այրի կոր. կ'ըյնիմ ջուրերէն մէկուն վրայ. անյագօրէն կը խմեմ. առտու կանուխ բան մը կերած չէի. կուշտներս ցաւ կ'ըյնի. ուրիշներ ալ ընծի պէս կուշտ–կուշտ կը խմեն։ Մեր ուսուցիչներէն Գարեգին Էգնատեանը կ'ըյնի աչքիս, խեղճ տղան ճամբաները արդէն հիւանդ էր, երեսը կը նայիմ, յանկարծական փոփոխութիւն մը կր տեսնեմ, բոլորովին գունաթափ, սիրտը կը թալթլի, սաստիկ վախցեր, վախէն է, կը հասկնամ։ Սիրտ կուտամ, կը քաջալերեմ. թէեւ վրաս սիրտ չէ մնացեր որ. մէկն ալ պէտք է զիս սրտապնդէ։ Հայտար աղա զօլամներովը եկաւ. մեզմէ բաւական վերօք նստաւ։ 50–ը անցուկ, բարձրահասակ, թխագոյն վայրագ, չեչոտ դէմքը եպերուած հինայով ներկուած կարճ մօրուքով մը. թաւ պեխեր կը ծածկեն շրթները. գլխու բարձրագիր ֆէսը սեւ փօշով պարօշուած, կապոյտ սաուիէ շալվար, հագին երկայն վերարկու, ոտքերը մուճակ, մէջքը պարսկական շալ գօտի: Կարաւանին ժանտարմաչաւուշին միշտ կողքին է. չաւուշը սպիտակ մետաքսեայ ոսկեթել բաճկոնակին վրայէ հագած է կարմիր ասուիէ չափկան. 30–ի մօտ կատաղի դէմքով մէկը: Դէմը ձորին վերեւ քիւրդերու ջոլիրը կեցած է. աղան քիչ մ'ալ կը խորհրդակցի. մեր գլխաւորները իր մօտ կը կանչէ. Անդրէասեան Նշան աղա, Սէրայտարեան Թեոդրոս աղա, Հաճի Մանուկ Գաբիկեան, եւ այլ մի քանիներ կ'երթան. երկիւղածութեամբ կը մօտենան. աղան կը հրամայէ նստին: Ժանտարմա–չաւուշին Թարգմանի պաշտօն կը կատարէ. աղային կամքը կը յայտնէ. կ'ըսէ. իբր փրկանք մարդ–գլուխ հինգ ոսկի պիտի տաք. վճարողներուն վէսիգա պիտի տրուի, իրենց ճամբան պիտի երթան. չվճարողները պիտի մնան հոս...: Վերջին խօսքը ամբողջ մահ կը բուրէ. հոս պիտի մնան ըսել, պիտի ջարդուին ըսել է: Մեր գլխաւորները կ'աղաչեն, կը պաղատին. մեղմացում մը կը խնդրեն. մինչեւ հոս արդէն բազմիցս կողոպտուած եւ փճացած ըլլալնուս պարագան վեր կը հանեն բնաւ օգուտ չըներ: Մեր գլխաւորները կուգան կը հաղորդեն մեզի. պահ մը կը խորհրդակցինք. նոր առաջարկ մը ընել կ'որոշենք. այսինքն աղան որոշ գումար մը ուզէ, ու մեր մէջ ըստ կարողութեան հաւաքենք. կը հաղորդեն այս առաջարկը. առջի որոշումին մէջ անդառնալի կը մնայ: Հինգ ոսկի փրկանք տալու համակերպողները մէկ ծարէ ոտքի կ'ելլեն յառաջ կ'անցնին. 30 հոգի կը զատուին: Էրիկմարդ թէ տղայ հարիւր–հարիւր յիսունէն աւելի կանք: 30 հոգիէն հինգական ոսկիէն 150 ոսկին շտկեց. փրկանք տուողներէն միտքս մնացածները, Անդրէասեան Նշան աղա, տղան Յովհաննէս, Հայր Գրիգոր Վ. Փէհլիվանեան, Մանուկ Գարիկեան, Պարմագսզեան Սերոբ, Նշան, Գըրգէյէրեան Ոսկիան, Լանփաչա Մքայէլ, Ղալայճի Գրիգոր են.: Աղան ասոնց սա շնորհքը ըրաւ. անոնք որ մնացեալներուն մէջ տղաքներ ունէին, առանց այլեւս փրկանքի իրենց հետ առին դուրս եկան, ու ով բաւական մը տղայ ազատուեցան:

Աղան 150 ոսկին կոճկելէն վերջ, ձորը շրջապատող քիւրդերուն հրամայական շեշտով մը, սաստելէն բան մը պօռաց. մեր մէջէն Էրզրումցի մը, որ քիչ մը քրդերէն կը հասկնար. տղա'ք, մի վախնաք ըսաւ. կեանքի բան չկայ. աղան քիւրտերուն ըսեր է որ մի կենաք հոդ. շուտով հեռացէք, ջարդելու հրաման չկայ: Իրաւ ալ Քիւրդերը շանփուքի պէս հալածեցան: Հոդ լայն շունչ մը քաշեցինք։

Մինչ այս՝ էրիկմարդ հաւաքելու դառն փորձը բազմիցս առած, կանայք իջեւանը կը տագնապին. լալահառաչ, խմբովին եկան հասան ձորին գլուխը. կը պոռան, կը կաչուըռտեն, ի՞նչ ըրիք մեր էրիկմարդերը, մեր տղաքները։ Թարգման-չավուշը յառաջ անցաւ. հանդարտեցուց. մի՛ վախնաք ըսաւ. կեանքի վնաս երբէք չպիտի ըլլայ. մէկին մազին իսկ վնաս չպիտի գայ. միայն դրամ, զարդեղէն, թանկարժէք ինչ որ ունիք բերէք ըսաւ. յետոյ մեզի ալ դառնալով նոյն ապահովութիւնը տուաւ։ Կանայք շուտով վերադարձան. ոսկի, մարգարիտ, օղեր, ապարանջաններ, զարդոսկիներ, ոսկի չարոցներ, թանկագին չորեր, հալաւներ, շալեր, գորգեր բերած։ Չավուշը կ՚առնէ կ՚առնէ աղային կը յանձնէ. փրկանքը տուողը իր մարդը կ՚առնէ կը տանի։ Ես ի՞նչ պիտի ընեմ, տնտնալ, ետքի մնալ չըլլար. ամէն ամէն 7–8 մէճիտ ունիմ քովս. ոսկիին, արծըթուքին նշուլը չէ մնացած։ Ձեռքս յառաջ չերթար. երկու մէճիտ կ՚առնեմ մէկ ճանկս, քիչիս կուգայ. հատ մըն ալ կը դնեմ վրան. մէյմը մնացածին կը նայիմ. նորէն քիչիս կուգայ. հատ մ՚ալ վրան կը դնեմ, չորս մէճիտ կ՚ըլլայ. անօթի մնալու ուրուականը կը ցցուի առջեւս. բայց թէ սա վճռական պարագան անցնեմ, վերջը Աստուած ողորմած է կ՚ըսեմ։ Յառաջ կ՚անցնիմ. չորս մէճիտը կը դնեմ չավուշին ափը. աղա՛, պր տէ կիւզէլ փօթինիմ վար. կ՚ըսեմ. չավուշը իր կարգին դրամը աղային կը յանձնէ. քրդերէն կը հասկցնէ թէ լաւ կօշիկ մըն ալ ունի եղեր. հետս պատանի մը կը խառնեն որ փօթինը անոր յանձնեմ. գիս ալ կ՚արձակեն. հետս եկող տղան հայ էլ. Կովտուն գիւղէն. կուգամ մեր տեղը. կինս վերադարձս տեսնելուն ուրախութեան յորդ արցունքներ կը թափէ. ո՛ւր մնացիր, ի՛նչ եղար կը հարցնէ. նուաղուն ձայնով. փորձեր է ելլել ձորին գլուխը գալ. չէ կրցեր։ Փօթինս տղային կը յանձնեմ. կ՚առնէ կը տանի։ Նոր կարել տուեր էի, հազիւ քանի մը անգամ հագեր։

Հարուստ փրկանքը տալով, էրիկմարդերը հազիւ վերադարձեր էին իջեւան, բուռն կերպով հրաման եղաւ անմիջապէս կարաւանը ճամբայ ելլել. ժանտարմաները քիւրդերու բազմութեան մը հետ, աջ ու ձախ կը զարնեն, կը հարուածեն. տեղ տեղ ապրանքներ կը քաշեն. միջոց չեն տար կանոնաւոր կերպով բեռցուորելու, հիւանդներ էշերու վրայ կարենալ զետեղելու, ժողվեր–ժողվըտկուելու։ Ժողովուրդը խուճապի, աճապարանքի, տագնապի մատնուած է, շատ բաներ իջեւանը թողուցած, թափել–թափթփելէն հեւիհեւ կ'ըյնինք ճամբայ։

ԸՆԾԻ ՊԱՏԱՀԱԾ ԴԺԲԱԽՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԾԱՆՐ ՀԱՐՈՒԱԾԸ.— Բնական է մենք ալ նոյն տագնապին ենթարկուած ենք։ Խեղճ կինս իր վերջին ժամերն է որ կ'ապրի այլեւս. տեղէն կրնալ շարժելու կարողութիւն չէ մնացեր վրան. բոլորովին այլայլուած, կերպարանափոխ եղեր, աչքերը նուաղեր գոները ընկեր, ակնտունները սեւցեր է, այտերը սկրթուեր, քիթն երեսը ցից է մընացեր, մորթին ոսկերքը փակեր կմախք է դարձեր։ Խօսիլ կ'ուզէ, շունչը վեր չգար. քրոջը տղին — Գրիգորիկին հոգատարութիւնը կը յանձնարարէ, քեզի տղայ ըրէ, հոգ եղիր. գէթ ատ մէկը ապրի կ'ըսէ. իր վերջին կտակը կ'ըլլայ։ Մի քանի կաթիլ արցունք կը քամուին աղբրակներէն։ Վրան չեմ կրնար նայիլ. խելք չէ մնացեր գլուխս. սրտիս կրակները կը վերնան, ընելիքս–ընելիքս չեմ գիտեր, շուարեր–մնացեր եմ. այնպիսի վիճակի մը մէջ ենք որ մեռելդ լալու անգամ չես կարող։ Գրիգորիկին հետ բեռները կը ժողվըտկենք, իշուն վրայ կը նետենք, բայց ամրապինդ մը կապելու միջոց չենք ունենար. կինս վերցնեմ իշուն վրայ կը զետեղեմ. Գրիգորիկ իշուն պախուրցէն բռնած կը քաշէ. ես քովընտի բռնած եմ որ վար չըյնի։

Ճամբան անկանոն, քարքարուտ, դժուարին ելեւէջներ, ամէն քայլափոխի սայթաքում, չեմ կրնար զսպել, կ'իյնայ էշէն վար. բեռները խուրձերը կը թափին։ Ժողովուրդը խուճապի մատնուած, վազնէվազ կը յառաջանայ. քիւրդեր խառն կը հետեւին կարաւանին. ետ մնացողներ սարսափներու կը մատնըւին։

Ատեն կ'անցնի մինչեւ որ բեռները եւ հիւանդը կրկին կը զետեղեմ իշուն վրայ. կը փութանք հասնիլ կարաւանին. հազիւ բաւական տեղ կ'առնենք, նորէն էշը կը փլի. բեռները, հիւանդը վար կը գլորին. այսպէս բազմիցս. բայց եւ այնպէս բաւական տեղ կը կտրենք. կարաւանին հետ կը յառաջանանք։ Մինչեւ կէսօրուան մօտ, իյնալ–ելլալով ճամբան կը շարունակենք։ Կարաւանին ջորեպան քիւրդերէն մին կը տեսնէ մեր կրած չարչարանքը. կը մօտենայ. իջեւանը մօտ է կ'ըսէ, հիւանդը աժան վարձքով մը տանիմ տեղը կը հասցնեմ։ Կը սակարկեմ. մէճիտ մը կանխիկ կը վճարեմ, հիւանդս կը դնէ իր իշուն վրայ եւ քո–

վրնտի բռնած կը հեռանայ արագաքայլ, առանց ականջ դնելու անդումիս որ քիչ մը սպասէ :

Բեռները մեր իշուն վրայ կը զետեղեմ, կ՚ամրապնդեմ․ Գրիգորին հետ կը փութանք ետեւէն, բաւական տեղ հեռացած է․ բայց թէ բազմութեան մէջէն աչքէս ալ չեմ վրիպեցներ :

Ճամբան լեռնային է․ խորդուբորդ, դժուարանցանելի․ շարունակ ելեւէջներ, անկիւնադարձեր անպակաս են: Կարաւանը խորասուզուած է երկար, նեղ, կիրճ մը․ բազմութիւնը կուած-խճողուած է․ յառաջ անցնելու համար զիրար կը հրեն, հարուածեն․ էշեր բեռներով կը կքին․ կը տապալին․ մինչ այս մեր իշուն բեռն ալ քանիցս կը թափի, կը դանդաղի ու բաւական տեղ ետ կը մնանք: Ես կը փութամ յառաջ անցնիլ Ջորեպանը ու հիւանդս գտնել․ տեսնելով որ կիրճէն անցնելու համար ժամանակի պիտի կարօտի, շատերու պէս կը բարձրանամ կիրճը եզերող բլրաշարքին վրայ․ վերէն վար կարաւանը մանրազնին աչքէ անցնելով կը յառաջանամ․ ոչ քիւրդ Ջորեպանը, ոչ հիւանդս աչքիս չեն հանդիպիր: Խորհելով թէ կիրճէն դուրս ելած՝ ճամբան կը շարունակեն կը փութամ յառաջ, կարաւանէն դուրս ելած մասը ճամբուն երկայնքը ժամէն աւելի տեղ բռնած է․ տագնապներու մատնուած՝ կը յառաջանամ, աչքէ չը վրիպեցնելով ամէնը:

Արուն-քրտինքներու մէջ կը հասնիմ կարաւանին վերջին ծայրը, երբ արդէն հասեր էինք Իջեւան: Հոն ալ անգամ մը աչքէ կ՚անցնեմ, ու չկայ, չեմ գտներ հիւանդս:

Ջորեպան քիւրդը աչքիս կը հանդիպի․ վազեմ օձիքէն կը խլեմ․ ի՞նչ ըրիր հիւանդս կը հարցնեմ․ ժանտարմային մօտ կը բերեմ, գանգատ կը յայտնեմ․ քիւրդը կ՚ըսէ թէ արդէն մեռնելու աստիճանին հասած, հոգեվարք վիճակի մէջ էր ու ժանտարմաները վար ձգել տուին ճամբուն եզերքը: Ժանտարման՝ արդէն ըլլալիքը այդ էր կ՚ըսէ ու աւելի լսել չուզեր:

Մաղ մաղ կրակ լցուած էր գլխուս․ խենթի պէս այս ու այն կողմ կը վազվզեմ, ճար մը կը փնտռեմ, հետզհետէ հասնողներ նոյնը կը հաղորդեն ընծի․ կիսահոգի ձգուած էր կ՚ըսեն, ճամբուն եզերքը: Ողջ կամ մեռած՝ պէտք է բերել տամ կ՚ըսեմ, գէթ վերջին շունչը ամփոփեմ ձեռքովս ի հող դնեմ:

Գրիգորիկը կուգայ–կը հասնի, մօրը վշտառիթ մահէն վերջ՝ մօրաքրոջը այս ծանր հարուածէն ինք ալ խորապէս կը յուզուի․ կ՚սկսի հեկեկալ, լացկոտիլ: Ողջ կամ մեռած, անպատճառ պէտք ն բերել տամ․ կը գտնեմ քիւրդ մը, կ'առաջարկեմ, երեք մեճիտ վարձքով երթայ բերէ։ Դրամս չբաւեր․ կ'առաջարկեմ վարձքին փոխարէն էշս իրեն տալ․ կը հաւանի․ աչքիս բան չերեւնար․ կը յանձնեմ․ բայց կասկածելով որ գուցէ էշը առնէ–տանի ու ա'լ չվերադառնայ, կ'ըսեմ, ես ալ իրեն ընկերանամ․ բաւական մը տեղ կը քալենք․ մէջքէն խանչէրը հանած էշը կը խթանէ։ Ընծի դառնալով կէս երկմտութեամբ մը կ'ըսէ․ հետս կուգաս, ըլլայ որ հոն քիւրդեր գտնուին ու քեզ մորթել ուզեն...։ Չէ՞ որ դուն հետս ես․ գիս կը պաշտպանես․— ըլլայ որ չատուորք ըլլան ու ձեռքերնուն քեզ չկրնամ ազատել...։ Ու ես մտովի կ'աւելցնեմ․ հապա ինք — այս քիւրդը գիս մորթել–սպաննելու ըլլայ... ո'վ ուրի հոգ․ չէ՞ որ յայտնի համարձակ օրական նոյն ոճիրները կը գործեն ազատօրէն...։ Երկու չարեաց փոքրագոյնը․ հեղ մ'ալ հաստատուն խօսք կ'առնեմ, երդմամբ կը հաւաստէ թէ ողջ կամ մեռած պիտի բերէ․ կը դառնամ ետ կարաւանը։ Ժամեր կ'անցնի․ կը ճմլուիմ․ կ'ողնկլտամ․ աչքերս ան կողմը կը մնայ․ մութը կոխեց․ սեւ խաւարը պատեց․ երեւան ելլող չկայ․ հոգեկան խըռովքս աննկարագրելի, վիշտս անպարագրելի է․ խեղճ կին․ անբաղդ կին․ տառապանքի ճամբուն վրայ միակ սրտակիցս, անբաժան, անձնուէր ընկերս․ ճամբու ընթացքին երբ գիս ստոյգ մահերէն, ակներեւ վտանգներէն ազատեց, պահեց–պահպանեց, այսպէս անխութօրէն ես զինքը ողջ ողջ ճամբան թողո՛ւլ...։ Ուղեղս բորբոքած, սիրտս անմարելի կրակներու հնոց մը դարձեր, մուխս գլխէս կ'ելլէ, կը մխամ, կը մխմխամ, խղճի ծանր խայթ մը կը չարալլկէ արդէն իսկ ցաւատանջ հոգիս։ Գիշերուան աղջամուղջին մէջ իր ուրուականը կուգայ կը ցցուի առջեւս․ լուին յանդիմանութիւնը շրթունքին։ Երեսս ափերուս մէջ առած՝ բելինքսիվար կ'ըյնիմ, որ չտեսնեմ․ ա'լ աւելի որոշ եւ զգայացունց գծերով կը պատկերի աչքիս․ ո՞ւր փախչիմ, ո՞ւր թաքչիմ... խղճին ձեռքէն հալածական Կայէնը ըլլայի...։

Ու մինչեւ այսօր երբ ի յուշ կ'ածեմ, երբ այդ չարաչուք, չարաղէտ օրուան տարելիցը կուգայ, անձս ի վրաս կը փշաքաղի․ անզգայաբար կ'անդրադառնամ այդ ահասարսուռ պատկերին․ հեղձամղձուկ կը փղձկիմ․ դառն արտասուք գետահոսան կ'իջնեն վար աչքերէս․ խղճի խայթը այնքան թարմ է, այնքա՛ն սուր, վէրքը դեռ՝ նոյնքան արիւնահոս, որ սրտիս խորունկէն խչիկ–խչիկ կը խըշխչայ, ցաւագին կու օդայ....(*):

ՔԷՕԼԻՔ.— Այսպէս մղձաւանջային գիշեր մը կ'անցնեմ. գրեթէ քուն չեմ քնացեր. հոգեկան կարողութիւններս ջլատուած, խոր յուսալքումը տիրած, Փիզիքապէս ալ ոչ նուազ ջախջախուած, խորտակուած եմ: Աչքս դեռ ճամբան է. քիւրդեր լեցուած են իջեւան. Գրիգորիկին հետ աչք կը պտտցնենք. երէկի քիւրդը կրնա՞նք գտնել–տեսնել արդեօք. կը նայիմ մեր մօտը քանի մը զապաններ կեցած են. ոտքի վրայ. ատոնցմէ մէկը երբեմն երբեմն գաղտագողի մը կը նայի մեզի. բաւական մը կը նմանցնեմ երէկի քիւրդին, որ պիտի երթար հիւանդս բերէր. ձեւը, լաթերը փոխեր է. կը տարակուսիմ ինքնութեանը. Գրիգորիկին կ'ըսեմ, լաւ մը նայի. մանուկներ աւելի լաւ դիտողներ կ'ըլլան: Այո՛, մօրքուրար, ան է, կ'ըսէ, վճռապէս: Կը մօտենամ զապանին. երէկ գնացիր: Հիւանդս պիտի բերէիր,՝էշս ալ իբր վարձագին առիր տարիր: Վագերային արիւնոռուշտ աչքերը ըսպառնագին կը դարձնէ ընծի. ի՞նչ ըսիր ինչ... ընծի զրպարտելո՞ւ ելեր ես. ի՞նչ հիւանդ, ի՞նչ էշ. կ'ուզե՞ս որ հիմակ սըտեղ խանչէրը կուշտդ խրեմ, դիակդ փռուեցնեմ: Սարսափած՝ յետս կ'ընկրկիմ. ոչ նուազ արիւնս գլուխս ցատկած, ինքնիրմէս ելած, ժանտարմա–չավուշին բողոքելու կ'սպառնամ— ժանտարմաներ բողոքներ լսելու երբեմն հաճութիւնը կ'ունենային, մանաւանդ առանց իրենց հաճութիւնը առնելու կատարուած կեղեքումներու մասին ըլլար:

Կարծես ինք ալ ազդուած, շեշտը մեղմացնելով, սխալ ես կ'ըսէ, վարձածդ քիւրդը ես չէի. Իզօլուցի Հասօն էր, որուն էշդ տուիր. պիտի երթար կինդ բերէր. ան գնաց, կինդ մեռած էր, ու չբերաւ.— Հապա պայմանաւորած առեննիս քովերնիս բնաւ

(*) Գաւառալեզուի յատուկ կոտտալ բառը որ գրականի մէջ առնուած է պատշաճօրէն, ցարդ սխալ ուղղագրուած է. բուն բառը օդալ է. Հայ բժշկարանք գործածած են— կու օդայ: Վէրք մը կամ մարմնոյ ցաւած մէկ մասը բազկերակի զարկին պէս վայրկեան առ վայրկեան խորունկէն զարնելով ցաւիլ: Ժողովրդական լեզուի մէջ սահմանականի կը, կ', կու՝ նոյնացած է աներեւոյթ օդալ–ին հետ. դ, տ–ի փոխուած. իմաստի սաստկութեան համար կրկնուած՝ եղած է կօտտալ, կոտտալ— կը, կ'— օդալ:

մարդ չկար, եթէ դուն ան չես, ինչպէ՞ս գիտես պարագաները, կը յարեմ. քովինները կը միջամտեն, շատ երկար ըրիր կ՚ըսեն. արդէն մեռեր է, բերելու ըլլար ի՞նչ պիտի ընէիր. հազարաւորներ մնացեր—մեռեր, հատ մըն ալ քու հիւանդդ թող ըլլայ: Կարճ կը կապեմ, կը հեռանամ, արդար զայրոյթը սրտիս:

Մեր այսօրուան իջեւանը այս հաստատման տիրապետող հռչակաւոր աւազակապետ, մեծ եղեռնագործ գազանին Հաճի Ջէյնալ Պէկի բուն գիւղն է. Քէօլիքը, ասկէ առջի իջեւանները իրեն ամարանոցներն էին: Գիւղին առջեւ բացաստանին վրայ իջեւանած ենք. շուրջանակի այգիներ, պարտէզներ, մրգաստաններ. գիւղը ընդարձակ է. դիմացէն կը նայինք. բաւական ճաշակաւոր շէնքեր կան. տանիքը զինկի թիթեղով ծածկուած շէնք մը իր բարձրութեամբ գիւղին կը տիրապետէ, ըսին, Ջէյնալի ղօնախն է. ոմանք ըսին Ասորիներու եկեղեցի է. Ասորիներ կան եղեր գիւղը: Սիրտս կտրած ըլլալով, ոչ մէկ բանով չհետաքրքրուեցայ: Գիւղը գնացող պտըտողներ ըսին թէ դռան մը ծերպէն Հայ կին մը խօսեր է հետերնին. գաղտագողի. ըսեր. Սամսոնցի եմ. Ջէյնալի քով կը մնամ. Սամսոնցի, Ամասիացի, Թոգաթցի, Սեբաստացի բազմաթիւ հարսներ, աղջիկներ կան հարէմը. կառաւաններէ վեր առած հարստութիւնը, գանձերը 40 կազի թիթեղ եղած է. գիւղին մէջ առեւանգուած բազմաթիւ հայուհիներ, պատանիներ կան եղեր:

Գարեգին Էգնատեան, ինչպէս ըսինք, Հայտար աղայի հոն սաստիկ վախցեր էր. հոս հասնելնուս, իրիկունը մեռեր է. ի մեծ վիշտ մայրիկին, քոյրերուն: Ի հող ամփոփեր են. ըսին, գիշերը հողքին վրայ լոյս է իջեր. հեզաբարոյ, համեղուկ տղայ. լաւ ձայնագրաղէտ—երաժիշտ էր. Մայր եկեղեցւոյ դպրապետ, մեղմոյշ ձայնովը կը հոգեթովէր ժողովուրդը: Սրտհարցուքի համար մօրը քով կ՚երթամ, կը փղձկի. ես ալ չեմ կրնար արցունքներս զսպել. ան ալ կը վշտակրի ընծի պատահած դժբաղդութեան համար:

Այսօրը կը մնանք հոս. ոչ թէ մեզ հոգալ, հանգիստ տալու համար, այլ թէ գիւղին ժողովուրդը կարաւանէն աժան—աժան գնումներ ընէ: Իրաւ ալ շատեր շատ բան կը ծախեն: Դրամս բոլորովին սպառած է. մնացեալ ինչ որ կայ, զգեստեղէն, վերմակ, բաւական արժէքաւոր կտորներ կը ծախեմ, որ՝ հացի փոխան, որ՝ դրամով. 50–60 ղրշ.ի չափ դրամ կը բռնէ. տոպրակ մըն ալ

Հաց. իբրեւ ընտանեկան յիշատակ կարմիր կտաւէ պօղ մը Թողուցի. մօրս կեսրոջը կեսրոջմէն մնացած էր. եզերքները կապոյտ, ոսկեգոյն–դեղին(*) մետաքսով զանազան նկարէն, խաչանիշեր բանուած՝ Եըրզա *կոչուած ասեղնագործութեամբ. տարագրութեանս ընթացքին յաջողեցայ երկար ատեն պահել. ցուեկները եռանկիւն ծալլած՝ կռնակիս կը ձգէի — քանի տեղ ալ փիլոնաւոր քահանայ կարծեցին զիս— իսկ գիշերները կէսը ներքեւս կը փռէի, կէսը վրաս իբրեւ ծածկոց: Հալէպ հասնելու այլեւս ցնցոտի մը եղած էր:*

Խնկելի յիշատակօք բարեկամիս — Մանասէ Պասմաճեանի քոյրը — Էլմաս, եւ նշանածը օր. Ագապի կը փութան քովս սրտհարցուքի. վշտակցութիւն կը յայտնեն. մխիթարական խօսքեր կ'ընեն. զիս իրենց մօտ կը տանին իրենց հետ միասին ապրելու եւ ընծի հոգատար ըլլալու: Իրիկունը նստած ենք. կը նայիմ, քիչ մը անդին կիներու ժողով մը կայ. կնիկներէն մէկը— կ'երեւայ բաւական կարդացած, բանիմաց — Աւետարանէն, Աստուածաշունչէն կը խօսի. կը քարոզէ. հոգեւորապէս կը մըխիթարէ, կը սրտապնդէ. Յոբ Երանելին եւ Քրիստոսի կրած չարչարանքները կը կազմեն իր խօսքերու առանցքը. կը յորդորէ երկնային սիրովը վառուած, դիմագրաւել համբերատար ոգւով աշխարհի այսօրինակ փորձութիւններուն, եւ երկնային լուսոյն արժանանալ: Յանկարծ ամէնուն ուշադրութիւնը կը դառնայ դէպի մօրենիներու ցանկապատը այգիներուն, ընղա՛յ, ընղա՛յ...: *Նորածինի մը խեղդուկ, ողորմուկ ձայնն է...: Ժանտարմա–չաւուշը յանդիմանական շեշտով կը պոռայ կնիկներուն, ելէք նայեցէք, ի՞նչ է ատ. ու ինք ալ չհամբերելով կ'առաջնորդէ. Նորածին մըն է. դեռ արընթթախ, քուրջի մը մէջ պլլուած, կ'առնեն կը բերեն. Թօմպուլիկ մանչ մը. Ժանտարմաչաւուշին սրտմտութեամբ լի կը պոռայ. հիմա՛կ, հիմակ ասոր*

(*) *Ազգագրական պրպտումներուս ատեն ի Սեբաստիա եւ ի գիւղօրայս յաճախակի կը տեսնէի որ ժողովուրդը Հայկական այս երեք յատուկ գոյները –* կարմիր–կապոյտ–ոսկեգոյն դեղին— *պահած է. չապիկներու աչխորդները, անդրավարտիքներու սըրունքները, վերին զգեստուց թեզնեբերանները եռագոյն ապըրշումով նախշուած կ'ըլլային: Այսօր նուիրական այդ եռագոյնը կ'ողջունենք Հայկական սուրբ դրօշին վրայ:*

մայրը պիտի գտնուի․ Եթէ ոչ կ՚ելլեմ ձեռովս խուզարկեմ կը գտնեմ, եւ հասցէին հայհոյանքներ կը տեղայ, որ աւելի կարեկցութեան չեշտը ունի․ կնիկներ կը հանդարտեցնեն, կը գտնենք, կ՚ըսեն, հարցուփորձի կ՚ելլեն․ տէր ելլող չըլլար․ կարծեմ ի վերջոյ գտան մայրը, յանձնեցին։

Միւս առտուն ճամբայ կ՚ելլենք, դէպի Սամուսատ–Եփրատ է որ պիտի իջեցնեն մեզ․ շատ հեռու չենք․ Նոյն սահմաններու մէջ, լեռնադաշտ է․ կը յառաջանանք, առջի օրուան դժուարութիւնները չկան։ Մահամերձ վիճակի հասած հիւանդներու թիւը շատ է․ հիւանդութիւն մը — թանջք — որ բացարձակ հանգիստ կ՚ուզէ․ եւ օրերով տաժանակիր ճամբորդութեան մէջ տանիլ...։ Քար–երկաթ ըլլայ չի դիմանար։ Յակոբ չավուշի տղան պագալ Գրիգոր հոգեվարք վիճակի մէջ, իշուն վրայ չկրնար դահրիլ,. կ՚իյնայ վար․ ժանտարմաներ տեսան․ կնոջը, զաւակներուն աչքին առջեւ գնդակահար ըրին․ խեղճերը կուլան, կ՚աղերսեն, թողէք, մենք շալկելով կը տանինք կ՚ըսեն, մտիկ չըրին, թրա՞նկ... զարկին։

Ճամբու ընթացքին մի քանի հիւանդ կնիկներու ալ նոյնը ըրին․ գնդակահարում, տառապանքը կարճել...։ Այս ճամբուն վրայ Պուրդուճեան Մկր ետ մնացող իր ազգական մէկուն համար զբաղուած էր, կարաւանը բաւական տեղ հեռացած էր․ վերջապահ ժանտարման ասոր ետ մնալուն սրտնեղած՝ հրացանը քաշեց կուրծքէն զարկաւ զանի։ Մնացեալ այրերու ըստ երեւոյթին կոտորած չկար, բայց անհիմն պատճառներով օրական այսպէս հատ մը–երկուք կ՚սպաննէին։ Բաւական կանուխ իջեւանեցինք գիւղի մը առջեւ․ Նոր հաստատուած չէրքէս գաղթականներ են․ գիւղը, ըսին, առաջ հայաբնակ է եղեր․ որքան ստոյգ է, չկրցի հասկնալ․ հետաքրքրութիւնս կորսնցուցած էի, ապշահար, մելամաղձոտ վիճակ մ՚ունէի։ Մեր իջեւանը ճախնուտ մարգ մըն էր․ քիչ հեռուն ճախինին մէջ ձգուած կային 30–է աւելի դիակներ․ նեխեր են․ առջի կարաւաններէն հիւանդնե՞ր էին ջուրը նետուած, թէ ոչ սպանեալներ։

Հոս կը հանդիպիմ Տէր Կարապետեան Աւետիս–աղբօրը․ 60–65–ի մօտ ծերունի մը․ կարաւանին մէջ է եղեր ու նոր կը տեսնեմ․ անակնկալ մը կ՚ըլլայ մեր հանդիպումը․ կը խնդակցինք ողջամբ զիրար տեսնելնուս․ հնակարկատութիւն կ՚ընէ․ հացին փարան կը հանէ։ Սեբաստիոյ հին դէմքերէն է․ երբեմն վար–

ժապետ, Թատերասիրաց եւ Լուսաբեր ընկերութեան հիմնադիրներէն․ դերասան-կատակերգակ, Պէշիկթաշլեանի Աւազակապետի դերը կ՚առնէր ներկայացումներու մէջ։ Լուսաբեր ընկերութիւնը հաստատուած է 70-ական թուականին․ Ազգ․ վարժարանաց աղքատիկ աշակերտներուն կը հայթայթէր դրենական պէտքերը․ կիրակի օրերը լսարան կուտար․ արհեստաւոր երիտասարդներու գրել-կարդալ կը սորվեցնէր։ Համիտեան շրջանին այս ընկերութեան գործունէութիւնը կասեցաւ, մինչեւ վերջը թէեւ շարունակեց աղքատիկ աշակերտներու պէտքերը տալ։ Սեբաստիոյ ուսուցիչներու եւ մտաւորականներու մեծ մասը այս ընկերութեան սաներէն են, որոցմէ մէկն ալ ես եղած եմ։ Տ․ Սահակ Օտապաշեան վրդ․ Արմաշի շրջանը լրացնելով 96-ին երբ Հայրենիք եկաւ Առաջ․ փոխ․ի պաշտօնով, կուսակալ Րէշիտ փաշայէն խնդրեց լսարանը բանալ․ արտօնուեցաւ։ Լուսաբերը վերակազմուեցաւ․ եւ իր հին ուղղութեամբը եւ նպատակովը սկըսաւ գործել․ վերջէն Տ․ Թորգոմ սրբազան, Տ․ Շաւարշ վրդ․ ու Վարուժան մղում տուին ընկերութեան եւ լսարանին։ Պ․ Աւետիս ծխահատ մըն էր․ իր խօսակիցներուն՝ առաջին քարոզը ատ կ՚ըլլար․ տաղտկացնելու չափ յառաջ կ՚երթար․ ի Սեբաստիա երբ իրեն հանդիպէի, իր խօսելէն առաջ ծխատուփս հանէի, հրամմեցէք կ՚ըսէի․ հոս սա հանդիպումս ալ ծխախոտիս ծրարը հանեցի առաջքը դրի։— Դեռ չե՞ս մոռցեր, կ՚ըսէ, այդ կատակը։

Հոս ժանտարմաները կը պարտադրեն մեզի, իրենց դումար մը տրուիլ․ 15 ոսկիի չափ կը հաւաքուի․ քիչ կը համարին, մինչեւ յաջորդ իջեւանին 30 ոսկիի հասցնել կը յանձնարարեն։

Յաջորդ առտու ճամբան կը շարունակենք․ Քիւրդերու նոր նոր դէմքեր մը երեւան կուգան․ կարաւանին մէջ ազատ մուտք գործած՝ վեր-վար աչքէ կ՚անցնեն․ հասկցուեցաւ թէ առեւանգելու աղջիկ կը փնտռեն․ կարաւանը տագնապի կը մատնուի․ ետ մնացողներ կ՚երագեն քայլերը․ խեղճ աղջիկներ․ պահուին-ծածկըւին, հետաքրքրութիւն պիտի արթնցնեն, չծածկուին, յայտնի որսը պիտի ըլլան առեւանգիչներուն։ Ժանտարմաներ անտարբեր կը մնան․ որովհետեւ առեւանգիչներ անոնց կամքը շահած են արդէն․ վերջապէս իրենց նշանակած աղջիկներէն մէկը — Էրսնոսենց Գրիգորի 15 տարեկան աղջիկը քաշեցին․ մայրը, ազգականները կ՚ընդդիմանան, չեն թողուր․ աղջիկը սրտապատառ կը ճչէ, կը մարի կ՚իյնայ․ ոտքերէն, թեւերէն բռնածնուն պէս նետեցին ձիուն վրայ, չուանով կապեցին առին անցան․ Ժանտարմա-չավուշին կը հանդարտեցնէ մայրը․ սիրտը կ'առնէ, կ'ըսէ․ լաւ տեղ է․ հարուստ փեսայ մը ունեցած եղար․ եթէ կ'ուզես, դուն ալ հետը գիւղը մնացիր, ալ յառաջ չղրկենք քեզ։

Իրիկունը կանուխ կը հասնինք իջեւան․ քիւրդ գիւղի մը առջեւ, ծառախիտ ձորերու մէջտեղ։ Առջի օրուան պարտադրուած դրամը ամբողջացնելու համար ժանտարմաները չղթայի տակ առին իջեւանը․ բոլոր այրերը, մանուկները հաւաքեցին ձորը իջեցուցին։ Հանգանակիչ մարմինը կը հանգանակէ ըստ կարողութեան․ մինչեւ մութ ատեն 30 ոսկիի լրացնելով կը տանին կը յանձնեն․ կալանաւորները կ'արձակուին։

Այրերու այս հաւաքումին ատեն պատանիի տարազով աղջիկ մը բռնեցին․ մայրը մէջտեղ նետուեցաւ, ըսաւ․ աղջիկ է․ դուք էրիկմարդերը կը հաւաքէք․ Թողէք աղջիկս։ Աւելի գէշ հա՛, ըսին այս կարգի խարդախութիւններ շարունակ կը բանեցնէք․ էրիկմարդը կնոջ տարազով կը ծպտէք․ կնիկմարդը՝ այր մարդու․ մենք ալ այս կարգիններէն է որ կ'ուզենք գտնել-երեւան բերել․ ու աղջիկը գրաւեցին․ մայրը միջնորդներ ձգեց, հինգ ոսկի փրկանք վճարեց, աղջիկը ետ առաւ։

Հոս ուրիշ արկած մը կը պատահի․ զոհ մը կուտանք․ իջեւանին մօտի գիւղին քիւրդերը իջեւանին եզերքը եկած մանտըրկոխ կ'ընեն․ ուխթը գտնելնուն բաներ մը պիտի յափշտակեն, թալանեն։ Որովհետեւ ժանտարմաներուն կամքը չեն շահած, ժանտարմաները կրակ բացին ասոնց վրայ։ Քիւրդ մը սպաննըւեցաւ․ ուրիշ մը վիրաւորուեցաւ։ Զէյթէնճի-Թաթոսին եղբայրը Ղալայճի Գրիգոր՝ քիւրդերուն փախուստ տուած կողմը բնական պէտքի նստած կ եղեր․ քիւրդերէն կը կարծեն, գնդակ մըն ալ անոր կը նետեն․ մարդը աճուկէն զարնուեցաւ․ աղաղակներուն վրայ սխալը հասկցուեցաւ․ գնացին բերին, ծանր կերպով վիրաւորուած, գնդակը մնացեր է մէջը․ կոնքոսկորը ջախջախուեր էր․ մարմինը սեւցաւ ուռեցաւ․ մարդը սաստիկ կ'այրի, ջուր, կ'աղաղակէ, չեն տար․ վնասակար է։ Ժանտարմաները ցաւակցութիւն կը յայտնեն (չյայտնեն նէ, ի՞նչ պիտի ըսէի՞նք), քիւրդերուն չփոթած ըլլալնուն չքմեղանք կը կարկտեն․ մարդը շատ չապրեցաւ, հետեւեալ օրը մեռաւ։

ԻԳ.

ԴԷՊԻ ԵՓՐԱՏ

Սամուսատի շրջանակն ենք. այսօր Եփրատ հասնելու խօսքեր կան. լեռնահովիտներէ կ'անցնինք, ելեւէջներ քիչ են. առջի օրերու դժուարութիւնները չունինք. ճամբու ընթացքին նշանակալից բան մը չպատահիր: Բայց հակառակ մեր ակնկալութեան այսօր ալ Եփրատ չենք հասնիր. բաւական կանուխ կ'իջեւանինք սարահարթի մը վրայ. Ժանտարմա-չավուշնիս հետեւորդներովը կը նստի իջեւանին մէջտեղը հինաւուրց վայրի տանձենիի մը շուքին տակ, գորգերու, փռոցքներու վրայ: Ըսին, ասկէ Սամուսատ-Եփրատ հազիւ ժամ մը կը քաշէ, այսօր իսկ կը հասնէինք, բայց թէ ի՛նչ ծածկամտութիւն կար, ի՛նչ նենգամըտութիւն, չհասկցանք: Մօտերը քրդական գիւղ կայ, սեւ ագռաւներու պէս եկած-թափած են իջեւան. ծախու ուտելիքներ բերած են. գնումներ կ'ընեն: Անհոգութենէ օգտուելով, քանի մը էշ կը մոլորեցնեն, քշեն-կը տանին. ժանտարմաներուն իմաց կը տրուի. մինչեւ ետեւնուն հասնիլ, քիւրդերը կ'անհետին, ժանտարմաները հոն գտնուող քիւրդերէ մի քանի էշ գրաւեն կը բերեն. կուտան գողցուած էշերու տէրերուն:

Սեւ սրտերու ծիրանի ծաղիկ.— Ժանտարմաներն ու քիւրդերը խինդ ու խնծիղի մը մէջ են. ամէնուն ուշադրութիւնը կը դառնայ դէպի օթեակը — տանձենիին շուրջը: Դափի ու զիլերու ձայնը բռներ է ոլորտը. 4-5 կաքաւիչներ, մատներնուն զիլերը ճռնկճռնկացնելէն՝ խօլաբար կը կաքաւեն. Հեղ մը ամէնքս ալ կ'այլայլինք սրտի սեղմումով, մտքի ճնշումով. արդեօք առեւանգուած հայ աղջիկնե՞ր են, բերեր կը խաղցնե՞ն. բայց շուտով կը հասկնանք թէ՝ չէ՛: Հալէպցի աղիճներ են եղեր. այս կողմերը եկած են իրենց կեղտոտ ստորին արհեստը ի գործ դնելու. մեր թեթեւամիտներէն ոմանք կ'երթան, կը խռնուին դիտելու. կնիկներ կը սրտմտին, սեւ սրտերնուն ծիրանի ծաղիկ մըն ալ պէ՞տք էր, կ'ըսեն: Այս իջեւանը կոչեցինք Քէօչէք խաղցուած տեղը: Այս լպիրշ դրօսանքը լրանալէ վերջ աղիճները իջեւանը պտտքեցին գնումներ ըրին:

Միւս առտու կարաւանը կազմ ու պատրաստ, ճամբայ պիտի ելլանք: Գնալիք ճամբանիս թէեւ մեզի ծանօթ չէ, դէպի Եփրատ դէթ ինչ ուղղութեամբ պիտի երթանք, հասկնալի է. կը նայինք, տարբեր ուղղութեամբ մըն է որ կ'առաջնորդեն մեզ. երկու ժամէն աւելի տեղ մեր երէկի եկած ճամբայէն դէպի ետ կ'երթանք. ապա կը դառնանք հիւսիս-արեւելք։ Կը բարձրանանք բլուրներու երկար շարքի մը կողերը, կը յառաջանանք ժամերով. կը խորասուզուինք դէպի խոնարհ խորունկ ձորամէջեր. երկար կիրճերէ կ'անցնինք նեղ արահետներով. կարաւանը տեղ-տեղ կը խճողուի. անցքը կը դժուարի. ամէն մարդ իր գլխուն ճարը նայած՝ շատեր յառաջ կ'անցնին, մեծ մասը ետ կը մնայ. կ'աճապարեն հասնիլ։

Մեր անցած այս սարեր ամբողջ կայծքար են. սուր-սուր, կը ծակծըկեն, կը վիրաւորեն ոտքերը. պիսակ-պիսակ արիւնով կը ներկուի արահետը։ Բլուրներու երկրորդ շարքի մը առջեւ կը գտնուինք. նոյն դժնդակ ուղիներովը, նոյն տաժանքներովը շատ կը բարձրանանք, քիչ կը բարձրանանք՝ շղթայի բարձունքները ելած-հասած ենք։ Մեր առջեւ պարզուած կը գտնենք Մեծ-Գետի-Եփրատի լայնածաւալ հովիտը. օրերով մեր կնիկներու երազանքը եղեր էր ան՝ ԵՓՐԱՏը։ Հոն իրենց ծով ցաւե՞րը պատմելու անոր, սեւ տարտերու բերանը բանալ՝ յորդահոսան արցունքնե՞ր խառնելու անոր. հոն իրենց անվերջ տառապանքներուն վերջակէ՞տը դնելու՝ համայնակուլ յորձանուտներուն անձնատուր եղած։

Պահ մը յոգնութիւննիս մոռցած, մեր նայուածքները կը փորձուին չափչփել հովտին ընդարձակութիւնը. դէպի վեր մութ հորիզոններու տակ վիթխարի լեռնակղզիներու անել ցանցի մը մէջ կորսուած, դէպի վար անծայրածիր տափաստանի մը կը վերածուի, ուր մեր տեսողութիւնը յոգնած, ա՛լ չզօրեր աւելի հեռուները։ Աստիճանաբար խոնարհող մեծատարած գետնտունով մը ԵՓՐԱՏը մերթ հանդարտիկ ու խաղաղ, բայց վեհաշուք, մերթ մէջքը օղակ-օղակ ուռչած՝ օձապտոյտ գալարումներով ամեհի կոհակները թաւալելէն, մոլեգնաբար կը ճեղքէ հովիտը, որու աջուձախ տողանցող բլրաշղթաները կարծես պատկառանքի ու սարսափի յետս ընկրկումով մը անցք կուտան եղեմաբուխ ՍՐԲԱԶԱՆ ԳԵՏԻ ահեղահոսան գնացքին։

Մամենի հէքեաթներու Էլմաճ-Գետերու մեծաշուք պատկերին առջեւ է որ կը գտնուինք հիացիկ, ափիբերան։

Պապպաջուն սիւք մը հովտի խորերէն կուգայ կը զարնէ այրած ճակտրնուս, արեւակէզ դէմքերնուս. անոր խուլ շշնչիւնին մէջէ կարծէինք լսել Եփրատի հազարաւոր զոհերու ցաւագին հծծիւնի, հեղձամղձուկ հեծեծանքի հետ՝ անոնց վերջին կտակը· «վատոգի Թշնամին ճիւաղօրէն հնձեց մեր ծաղկահասակ կեանքը, մեր բոսորագեղ արիւնովը Եփրատի ջուրերը հալողի ներկեց· անով ձկունք արբեցան, պարարտացան· բայց ան — ճիւաղ Մոնկոլը — չկրցաւ ջնջել ՀԱՅ ԱՆՈՒՆԸ, զոր մատունք քաջաց դրոշմեր են մեր մաքուր ճակտին· կ՚երթանք մենք ԼՈՒՍ ՀԱՒԱՏՔԸ մեր ծոցին· Հայ անաղարտ ՊԱՏԻՒԸ ամուր բռնած մեր ձեռքին· անթառամ կեանքի ԼՈՒՍ ՊՍԱԿԸ մեր գլխին, Հայ Ազատութեան աննուաճ ՍԷՐԸ մեր սրտին։ Դուք ալ, Հայ Քուրիկնե՛ր, դուք ալ, հետեւեցէք մեր լուսագէս հետքին, մահը արհամարհելով ժպտադէմ»։

Նահատակք պանծալիք, վկա՛յք Քրիստոսի, Հայ Եկեղեցին թող պանծացնէ դարուց ի դարս՝ անբաղդատելի ձեր մարտիրոսագրութիւնը· Հայ բանաստեղծք քնարերգեն ձեր աննման դիւցազնութիւնը· Հայ ողբերգաք պատկերեն ձեր զոհաբերութիւնը հերոսական· Հայ աշուղներ փանդիռներով հռչակեն ձեր պաշտելի անունները· Եղերամայրք գուսաներգեն ձեր անբծութիւնը· ողբերգեն սարսռալի մորթոտումը, խնկելի ձեր նահատակումը։

Անբացատրելի սարսուռ մը կը ցնցէ մեր էութիւնը· կարծես հոգէառ, գրողը անցնէր մեր վերեւէն։ Տեսնենք, մեզի՞ ինչեր վերապահուած են այս մահաշշուկ ափանց վրայ։

Բլուրներու կողերուն ատրճանական արահետներէն կ՚իջնենք վար Հովիտը· մոշի, ողորկի թփաստաններու մէջէ կը յառաջանանք երկար· Եփրատը ա՛լ մօտերնիս է· շատեր վազեն ամանները կը լեցնեն· կը լուացուին· ծարաւահարներուն ջուր կը հասցնեն։ Տեղ-տեղ քրդուհիներ օճառ վառեր լուացք կ՚ընեն· սաճի վրայ բարակ չօթեր կ՚եփեն։ Կը նային մեզի խորհրդաւոր կերպով, չարանենգութիւնը կը փայլի էգ-վագրի աչքերնուն մէջ։

Իրիկուան մօտ, 28 օգոստոս կ՚իջեւանինք Եփրատի աջ ափանց վրայ, տափարակ աւազուտքը։

Ընթերցողը կը յիշէ թէ Ֆրընճըլարէն մեր ելքը օգոստոս 5-ին էր, ըսել է 23–24 օրեր թափառեցանք անիծայլիշատակ հաստամեստը, եւ անոր յարակից լեռնադաշտերն ու ձորահովիտները։

Եփրատը — Հայաստանի Մայր-Շնչերակ նշեմածին այլ մեծ գետը — ինչպէս միւս բոլոր կարաւաններու, նոյնպէս մեր կարաւանին համար կ'ըլլայ կուպրի ու ծծումբի այն հրավառ գետը՝ որու վրայ ձգուած Մազէ-Կամուրջէն դատաստանին օրը պիտի անցնին մարդոց հոգիները· եւ այսպէս, ան— ԵՓՐԱՏԸ— առանցքը կ'ըլլայ նորանոր, խելայեղիչ անցքերու· ուստի հոս Նոր Գլուխ մը կը բանանք։

ԻԴ.

ԵՓՐԱՏԻ ԱՓԱՆՑ ՎՐԱՅ

ՔԻՉ ՄԸ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ.— Տագնապալի սա տեսակ Ոդիսականի մը մէջ ո՞րքան կարելի պիտի ըլլար քննական ակնարկներ մը նետել շուրջանակի, եւ մեր անցած տեղերու մանրամասն ու ճշգրիտ տեղագրականը ընել, ի հարկէ շատ դժուար էր մեզի համար։ Մինչեւ հիմակ մեր տուած տեղագրականներու մէջ նկատելի թերութիւններ ըլլան թերեւս, ուստի ընթերցողը բարի թող ըլլայ դժուարահաճ չըլլալու։

Իջեւանը՝ ուր հասանք, Սամուսատէն 3 ժամ վեր Եփրատի ԿԷՕԶԷՆ-ԿԷՄԻՍԻ ըսուած անցքին վրայ է։ Կէօչէն՝ իջեւանէն քիչ հեռու քրդական մեծ գիւղ է։ Եփրատ՝ Քէախթայէն դէպի հարաւ կ'իջնայ, Կէօչէնի անցքէն վեր ԳՈՉԱՆԷ մը ջրվէժելով կը դառնայ արեւմուտք· հոս հովիտը տափարակ է· աստիճանաբար կը խոնարհի· ուստի եւ գնացքը հանդարտիկ՝ բայց խորունկ է ու յորձանուտ, տեղ-տեղ հսկայ գալարումներով։ Սամուսատէն վար Հռոմկլայի առջեւ կոր գծով մը կը դառնայ հարաւ, Եփրատացւոց Աշխարհը թրջելէ վերջ Մէսքէնէյի առջեւէն աղեղով մը կը յառաջանայ արեւելք։ Եփրատ իր այս ընթացքին մէջ կը ձեւացնէ բազմաթիւ մեծ ու փոքր գետակղզիներ։ Մեմբիջի առջեւի մեծ կղզին հանած են Սեբաստիոյ կարաւաններէն մէկը· զորմէ առապա ունինք խօսել։ Կէօչէնի դիմացը Միջագետաց հողին վրայ բաւական վերօք կը գտնուի Օչին գիւղը 350 տուն բնակչօք· Հայ եւ Քիւրդ խառն· Հայերը 250 տուն։ Հրաչեայ Գաբիկեանի տեղեկատուութեամբ պատմեցին թէ այս գիւղին մօտ Սեբաստացի եւ այլ տեղացիներէ խառն կարաւան մը ջարդելով՝ դիակները այրած, մոխիրը մաղելով ոսկի փնտռած են։ Աւելի վերօք, դէպի ներս Սեւերէկն է, Հայ բնակչութիւն 1200 տուն։

ԹԷ Ի՞ՆՉ ՍԻՍԹԷՄՈՎ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԵՑԱՒ.— Փակագիծ մը պիտի բանանք հոս: Քէօչէկ-խաղցուած իջեւանէն՝ աւելի մօտ եւ ուղիղ գծով թէ ինչո՞ւ մեր կարաւանը Սամուսատի անցքը չը իջեցուցին, ու մեր անցած ճամբաներէն բաւական տեղ ետ տանելէ վերջ խոտորնակի ուղիներով բերին Կէօչէնի անցքը. թէ ի՞նչ նենգամտութիւն կար պիտի պարզենք:

Ասկէ առաջ առիթը ունեցանք խօսելու թէ ճիւաղ Մոնկոլը Հայուն բնաջնջումը ծրագրելու ատեն խորհեցաւ թէ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ պարտըկելու, անոր հետքը կորսնցնել, մտքերը թիւրել-պատրել, աչքերու մոխիր փչելու եւ ապագայ հաւանական պատասխանատուութիւններէ մէկ անգամէն խուսափելու համար որքան հեռատեսութեամբ պէտք էր շարժիլ, եւ դիւային վարպետութեամբ գործել: Մեծ Մարդասպանը — Սուլթան՝ Համիտ, որ ցերեկով, հրապարակի վրայ, աշխարհի աչքին առջեւ Հայը կոտորեց-ջարդեց անպատկառօրէն. եւ քաղաքական աշխարհի ու մարդկութեան ստգտանքը, զայրոյթը, նախատինքը, արհամարհանքն ու զզուանքը հրաւիրեց որքան իրեն ու իր տէրութեան վրայ, նոյնքան եւ մոլեգնեալ, վայրագ Թուրքութեան վրայ: Պէտք էր այս անգամ ատկէ տարբեր ու շատ աւելի խորհրդաւոր եւ զգուշաւոր մեթոտ մը բռնել:

Մտադիր ընթերցողը պատմութեանս ընթացքին տեսաւ թէ ի՞նչ էին այդ դիւահնաճար մեթոտները.— 1.— Զէնքերու հաւաքումին հետ ժողովուրդին առաջնորդող դասակարգը եւ կռուող ուժը — արու արմատը — սուսիկ-բուսիկ բանտերը լեցնել, եւ գիշերները տանիլ անծանօթ, անմատչելի վայրեր, խմբական ջարդերով բնաջնջել: 2.— Մնացեալ անգլուխ, անճար ժողովուրդը բնաքանդել-տեղահան ընել, անոնց հետ գտնուած Էրիկմարդերը ճամբու ընթացքին Մահուան որոշեալ հանգրուաններ, սպանդարանները բնաջնջել: 3.— Մնացեալ տկար արարածը — կին, աղջիկ, մանուկ — ապրելու միջոցներէ իսպառ զրկել, դրժընդակ կացութեան մատնել, տաժանակիր ճամբորդութեամբ մը քարէ քար զարնել, առեւանգել, այսպէս ասած — բռնամահով հալել-մաշել, սպառել, մինչեւ անապատներու խորերը անոնց մնացորդները ցրուել, ոսկրոտիքն իսկ անհետացնել:

Կարաւան մը իր բնավայրէն ելլէր, քանի մը ժամ, կամ քանի մը օր անդին խուժանային յարձակումներու ենթարկուէր մէկ անգամէն կողոպտուէր, թալանուէր, առեւանգուէր, մէկ *խօսքով ջարդուէր–բնաջնջուէր — ասիկա Համիտեան մեթոտ կ'ըլլար. վրան բաց կը մնար. ինչպէս կ'ըսեն, գռական կ'ըլլար: Կարաւանի մը մինչեւ վերջնական բնաջնջումը պէտք էր աստիճանաբար ըլլար, այն է՝* ՕՐԸՍՏՕՐԷԱԿԱՆ ՍՊԱՌՈՒՄՈՎ:

Կարաւաններու ընկերացող ժանտարմաններու պաշտօնը, գործը՝ իրենց յանձնուած եղկելիները պաշտպանելէ աւելի զանոնք սպառել–բնաջնջելու մեթոտները գործադրել, ի կիր արկանել տալ էր, կատաղի, արընկզակ, գազանային թիփերէ ընտրուած, ժանտարմանները լիազօրուած էին իրենց ուզածին պէս վարուելու, եւ աստիճանական բնաջնջումը ի գործ դնելու: Կարաւանները իրենց անասունի հօտերն էին. գերիներու գունդերն էին. գերիներէն ալ աւելի ստորին, անարգ. մահու եւ կենաց իշխանութիւնը ունէին անոնց վրայ, մէկ անգամով ամբողջ կարաւան մը բնաջնջել շատ հեշտ էր իրենց համար. հարցնող–փնտռող չպիտի ըլլար. ոչ իսկ թեթեւ պատասխանատուութիւն մը հրաւիրէին իրենց վրայ. թող որ կը վարձատրուէին իսկ:

Որովհետեւ այնպէս մը կարգադրուած էր որ կարաւաններու մինչեւ բնաջնջումը ճամբու ընթացքին վրայ գտնուող իսլամ վայրագ տարրերը մասնակցէին մեծ աւարին՝ ուստի թալանում, առեւանգում, սպանութիւն աստիճանաբար, մաս առ մաս կը կատարուէին եւ ոչ միահաղոյն: Բայց կարաւաններուն անցած ճամբաներուն վրայ խուժանը մեծ եղեռնին մասնակցելու համար պէտք էր ժանտարմաններուն կամքը շահէր, մեծագումար վճարումներ ընելով անոնց: Ուստի օրեր առաջ թիւրք, քիւրդ, չէրքէս, արաբ աղաներ, պէկեր, մեծամեծներ կ'ընդառաջէին կարաւանը. ժանտարմաններուն կամ մօտակայ կառավարական պաշտօնեայներուն հետ — միւտիր, գայմագամ, մութասարըֆ— սակարկութեան կը մտնէին: Արդէն ասոնք իրենց առիւծի բաժինը վեր առած կ'ըլլային մեծ աւարէն, գանձիւք ու ընչիւք կըշտացած, յղփացած. ամենագեղանիները ընտրած, անասնական վայտշուէր կիրքերնուն յագուրդ տուած: 2–300 կամ աւելի ոսկի առնելով կարաւանը — իբրեւ գերիներու խումբ մը— կը մատնէին անոնց ճիրանին. ու անոնք՝ ազատ էին այլեւս կարաւանը կողոպտել, հարս աղջիկ քաշել, ուտելիքներ ծախել, զարդեղէններու, ինչք ու ստացուածքի վրայ գնումներ ընելու, ոսկի, ղարղոսկի աւրելու, եւ . . . ի հարկին սպաննելու ջարդելու:

Բայց թէ այս ամէնը պիտի կատարէին որոշ աստիճանով մը եւ չափով մը. երբ այդ չափը անցնէր, կ'արգիլուէին: Պէտք էր յաջորդական իջեւաններու խուժաններուն ալ ՂՈՒՐՊԱՆՑՈՒ թողուլ: Մէկ իջեւանին կողոպտիչները յաջորդ՛ իջեւանը երթալ նոյն արարքները չէին կրնար գործադրել. եւ եթէ երթային ալ ժանտարմաներ վաճառորդին ձեռքի ապրանքը, եւ գնորդին դրամը կը գրաւէին: Կարաւաններէ առեւտուրին մէջ մեծ շահ կար. ուտելիքներ, մինչեւ իսկ ջուր սուղ գնով կը ծախէին. փոխադարձ՝ ապրանքներ, զարդեղէններ կոտրած գնով կ'առնէին. զարդոսկիներ մէկ քառորդ գնովը, օսմ. ոսկին 3–4 մէճիտի կ'աւրէին: Ընթերցողը տեսաւ թէ տեղ տեղ յարձակումներու դէմ ժանտարմաներ ոգի ի բուին հրացանաձգութեամբ կը մագառէին. կը վանէին յարձակող խուժանը. ասիկա անով կը բացատրուի որ յարձակողները նախապէս առած չէին ըլլար ժանտարմաներուն կամքը. եւ իրենց վայրագ յարձակումներուն մէջ, եթէ թոյլ տրուէր, մէկ անգամէն կ'ոչնչացնէին կարաւանը: Հազուադէպ էր որ ժանտարմաներ մարդասիրաբար պաշտպանէին կարաւանը:

Կէօչէնի Քիւրդ-Աղան, որուն ձեռքը կը գտնուի նաեւ Եփրատի անցքը, Քէօչէք խաղցուած իջեւանը գալով, 300 ոսկիի կը գնէ մեր կարաւանը. արդ, հիմակ տեսնենք թէ ինչեր անցան հոս՝ այս իջեւանը — յայսկոյս եւ յայնկոյս Եփրատի:

ՅԱՅՍԿՈՅՍ ԵՓՐԱՏԻ.— Երեք օր կը մնանք այս իջեւանը. պազար կը լարուի. քիւրդերը հաց եւ այլ ամէն տեսակ ուտելիքներ, պտուղեղէններ բերած են. շահաւոր առուտուր կ'ըլլայ: Քիւրդերը յայտնապէս մեզի կ'ըսեն թէ աղան եւ ժանտարման համաձայնած են. Եփրատէն անցնելու ատեն ունեցած-չունեցածնիդ պիտի կողոպտեն, ուստի ծախեցէք ամէն ինչ. մի թողուք: Իրաւ ալ շատեր շատ բաներ կը ծախեն, անգամ մը եւս կը զատարկուին: Կանայք գետը լուացք կ'ընեն, վրայ-գլուխ կը մաքրեն, կը լոգանան, կը սանտրուին, կը... քթուրտին: Հանդիպակաց եզերքը, Միջագետքի քիւրդերը, առտուընէ մինչեւ իրիկուն լեցուած, մեզ կը դիտեն. չենք գիտեր ինչ դիւային ծրագիրներ կ'երկնեն. այս կողմը չեն անցնիր... ի հարկէ նկատելի պատճառներով. չէ՞ որ կարգով է: Այն կողմէն ալ ծախու ուտելիք բերողներ կ'ըլլան. գետը լողալով կ'անցնին. երկու կուշտերնին տօլեր կը կապեն, բեռը գլխնուն դրած, մինչեւ կուրծքերնին ջուրին մէջ ուղղադիր, կարծես քալելով, կ'անցնին: Քուրցերով վարունգ կը բերեն․ ժողովուրդին կը պատուիրենք որ չգնեն չուտեն, հիւանդութեան բուն է, մանաւանդ Թանջքին։

Թանջքը բոլորովին ճարակած է․ օրական մեռնողներ անպակաս են։ Քենիիս տղան Գրիգորիկն ալ վարակուած է․ վրայգլխու դարմանումներ կ'ընեմ․ դրամս գլխելու մօտ է․ հնար չիկայ, անօթի պիտի մեռնինք։

ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ․— ԻՇԱՀԱՄԱՐ․— Այս երեք օրն ալ առտըւընէ մինչեւ կէսօր այս գործողութիւնը կը կատարուի։ Աղան գօլամներովը կուգայ․ ժողովուրդը եւ էշերը իջեւանին մէկ կողմը կ'անցնէ․ քիւրդեր չորս կողմերնիս պահակ կեցած են որ փախչող չըլլայ․ Աղան կտաւէ տոպրակ մը ձեռքը, կեցած է․ 2–3 քիւրդ բիրերը ձեռքերնին կուշտին են․ ամէն ընտանիք իր անդամներովը եւ էշովը յառաջ կուգայ․ մարդ գլուխ չորս եւ էշ գլուխ հինգ ղրշ․ թօփրագ—պաստը — հողային տուրք, իջեւանի վարձք կը վճարեն․ իսկ երրորդ անդամինը Եփրատէն անցքի նաւագինի անունով վճարուեցաւ։ Ամէն անգամուն տոպրակը մինչեւ բերանը կը լենար դրամով։

ՄԵՐ ԱՆՑՔԸ ԵՓՐԱՏԷՆ․— 1915 սեպտեմբեր 1-ի առտուն էր, ծանուցուեցաւ թէ այսօր գետէն պիտի անցնինք։ Կը պատրաստուինք․ ամէն մարդ որքան ինչ բեռ ունի կը կապէ․ դրամ եւ այլ ինչ ունեցողներ անկարելի է պահել․ կուլ տան իսկ, փորերը ճեղքեն կը հանեն կոր․ վերջապէս բացը ձգել ալ չըլլար։ Աղան եւ նաւաստի քիւրդերը մեծ շարժումի մէջ են։

Կէսօրուան մօտ էր․ ժանտարմաները հրաման ըրին որ ժողովուրդը գետեզերքը խռնուի․ էշերը հետ առնելու չթողուցին, ըսելով որ ժողովուրդը անցնելէ վերջ է որ էշերը պիտի անցնին։ Նաւակ մը եկաւ մօտեցաւ եզերքին․ մէջը 8–10 հատ քիւրդ․․․ նաւաստիներ․ աղան նաւակին գլուխը, ձեռքը բիր մը, ժանտարմա—չաւուշին հետ նստած է։

Սրտադողի մէջ ենք․ թէ ինչե՛ր պիտի պատահին նաւակին մէջ գետին վրայ։ Ամէն մարդ կը նայի թէ առաջինն՝ ուրիշներ մտնեն, անոնց վրայ փորձը տեսնեն պատահելիքներուն։ Ժանտարմաներ հրեն կը լեցնեն նաւակը։ Եզերքին կապող չուանը կը քակեն, հազիւ հեռացած է նաւակը, քիւրդ նաւաստիները հօտին վրայ յարձակող անօթի գայլերու պէս յարձակեցան, գոյքեր, բեռներ յափշտակելով լեցուցին նաւին ամբարը․ հազիւ այս գործողութիւնը կատարուած, սկսան բրածեծ ընել նաւին մէջինները · վրայ–գլուխ բզիկ–բզիկ կը բզքտեն, ամէն տեղ կը խուզարկեն, ծոցերը, գրպանները, քղացնքները, անթետակերը, գուլպաներու, ոտնամաններու ներքեւները, վարտիքի մէջերը, վագակները, բերնին մէջերը, մինչեւ... արգանդին ներսերը:

Աղան տոպրակը ձեռքը՝ աչքերով կը հետեւի այս գործողութիւններուն · դրամ, ոսկեղէն, արծաթեղէն, թանկարժէք ինչ որ կը գտնեն, բերեն կը ձգեն տոպրակը · ոսկի ակռաներն իսկ քաշէն կը հանեն:

Կնոջ մը քովէ հանեցին նոր հարսի մետաքսեայ եազմա մը— լաչակ — չորս բոլորը սրմա բանուած, քսաննոց ոսկի շարուած: Շատերու վրայէն, արգանդէն ծրարով ոսկի հանեցին · արդարեւ կը զարմանայի, ի՛նչ անհատնում հարստութիւն էր սա Սեբաստացիին հարստութիւնը: Նաւակին մէջ վայնասունը քարեր կը ծակէ · աղան ձեռքի բիրովը չարունակ կ'ըսպառնայ · մի քանի կնիկներու ոտքերէն–գլուխէն բռնելով ջուրը նետեցին · բայց տեղը ծանծաղուտ էր · եզերքն ալ մօտ, կրցին դուրս գալ: Նաւակը հասած է միւս եզերքը · բայց եզերքին չէ մօտեցած բոլորովին · տեղը ծանծաղուտ է · ժողովուրդը մինչեւ կէս մէջքերը ջուրերու մէջ, դուրս հանեցին գետնտան աւազուտքին վրայ դարատակը կարգով նստեցուցին: Միւս եզերքը նաւակ մը կ'սպասէր, դրաւուած–յափշտակուած գոյքերը հոն պարպեցին ու դարձան ետ: Մենք ասդիու եզերքէն կը դիտենք այս բոլոր անցքերը · մահերը մատնուած ենք · կնիկներ գովք դրած՝ սրտապատառ կուլան, մազերնին կը փետեն, կուրծքերնուն կը զարնեն, ինքզինքնին կը ծեծեն, անտէր գլուխնին կ'անիծեն: Նաւակը վերադարձաւ մօտեցաւ · ժանտարմաներ հրեցին լեցուցին ժողովուրդը մէջը · աղան կուռքի պէս բազմած է նաւին գլուխը · հեռացաւ թէ չէ եզերքէն, նոյն գործողութիւնը ասոնց ալ · աւելի բուռն, աւելի սաստիկ: Մանաւանդ էրիկմարդերն է որ ամենէն աւելի բրածեծ կ'ընէին: Ասոնց ալ գոյքերը ամպարը նետեցին, վրայ–գլուխ խուզարկեցին, լեցուցին աղային տոպրակը: Ասոնք ալ ցամաք հանեցին, միւսներուն քով նոյն շարքով նստեցուցին: Յափշտակուած գոյքերը սպասող նաւակը լեցուցին, եկան ետ:

Ես մնայ խելք չէ ըսի, Գրիգորիկին հետ մենք ալ նետուեցանք նաւակ · մինչեւ բերանը լեցուն է · այս անգամ աչքիս առջեւ, աւելի մօտէն է որ կը տեսնեմ խուզարկութիւնը · յափշտակութիւնը, փռաթիք եղեր են չուները · ձեռքերու ամենաարագ շարժումով մը, մանաւանդ կնիկներուն վրայ, չնայած տեղերնին չեն թողուր. մէկ քանին կը խուզարկեն, միւսներ բիրերով կը չափեն ո՛ր տեղի որ գայ. էրիկմարդերէն Կէտիկեան Տիգրանը, Լանփաշա Մքայէլը սաստիկ ծեծեցին. ասոնց վրայէ ծըրարով դրամ հանեցին: Մեր դրամներն ալ մեզի հակառակորդ թշնամի եղած էին. նա կարծես պահուած տեղերնուն կը պոռային՝ հոս ենք, հանեցէք մեզ: Նաւակը ցամաքին մօտեցեր էր, երբ ընծի ալ ուշադրութիւն ըրին. Գրիգորիկը կուշտիս պահուած է. շալակէս տոպրակս քաշեցին, առին. աղա՛, հացս է, պոռացի, քաշեցի ձեռքերնուն ետ առի. կարմիր պօղս առնելու եղան, ծածկոցս է ըսի չտուի. արդէն շապիկ–շապկընկերով մըն եմ. ձեռքերնին ծոցս զարկին, ծրարի մը մէջ 3 ղրշ. դրամ, եւ ծխախոտիս տոպրակը կար. ինչպէս առեր են, չզգացի: Մեզ ալ հանեցին ցամաք. միւսներուն շարքին նստեցուցին:

ԷՇԵՐՈՒՆ ԱՖԸ ՇԱՀԱՆԷ.— Վերջապէս 10–11 դարձով ամբողջ ժողովուրդը անցուցին միւս եզերքը–Միջագետք: Վարժատուն եկող տղոց պէս ծունկի վրայ իրարու ետեւէ շարքով նըստած ենք դարատակը գետնտունի աւազուտքին վրայ. ցամաք ելլելու ատեն արդէն թրջած ենք. այնպէս որ պաղը սրտերնիս զարկած՝ կը սարսռանք. այս խոնաւութիւնը անգամ մը եւս կը սաստկացնէ թանջքը: Ակնդէտ կ'սպասենք թէ էշերն ալ պիտի անցնե՞ն. իջեւանն ի վեր կը նայինք. ի՞նչ տեսնենք: Քիւրդեր էշերը առջեւնուն ձգեր քշեն կը տանին: Մէջերնուս զուարճաբանին մէկը. տղա՛ք, նայեցէ՛ք, էշերը աֆը շահանէ են եղեր. կ'ըսէ: Կար 7–800 էշ մը, հինգական ղրշ. գէթ անցքի փարա վճարած չըլլայի՞նք....:

Ընթերցո՛ղ, տեսա՞ր անգորր սրտով թէ, Սեբաստիայէն մին՜չեւ Եփրատ օրը օրին կողոպտուող կարաւան մը Կէօչէնի աղան 300 ոսկիի գնելով, խաբուած չեղաւ, եւ վճարածին քանի մը պատիկը հանեց. բայց սպասիր պաղարեամբ. դեռ աւելին կայ:

ԻԵ.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ

ԵՓՐԱՏԻ ՁԱԽ ԱՓԱՆՑ ՎՐԱՅ.— Իջեւանը եղած ատեննիս այս կողմի քիւրդերը ամէն օր բազմութեամբ կուգային, դիմացէն մեզ կը դիտէին· այսօր աւելի բազմութեամբ եկած են· բայց գետը անցնելէն վերջ պահ մը ասոնք աներեւութացան: Մեր վերեւ սարահարթին վրայ պահուեր են: Ժանտարմա-չավուշին եւ ընկերները երեւան-աշխարհք չկան· անոնք ալ պահուեցան խորհրդաւոր կերպով· մի քանի քիւրդեր, որպէս ժանտարմա, կեցած են վերեւնիս· տեղերնուս շարժելու եւ կարգը խանգարելու չեն թողուր: Կը հասկնանք թէ կրկին գլխնուս ձիւն մը պիտի խաչին:

ՀԵՏԱԶՕՏԻՉՆԵՐ ·— Նստած ենք մեր տեղը· ամէն մարդ իր ցաւերովը կը մխայ կողոպտուելնուն սուր կսկիծը փորերնին: Շատ մը քիւրդի կնիկներ եուխա-հացի ծրարներ ձեռքերնին, ծախելու պատրուակով եկան լեցուեցան մէջերնիս: Բայց ծախելէ աւելի տարբեր, խորհրդաւոր բան մը կը տեսնենք իրենց շարժումներուն մէջ: Տեսակ մը հետազօտութիւն, խորամանկօրէն կը նային· աչքէ կ'անցնեն, իրարու ակնարկներ մը կը փոխանակեն, սանկ որոշողութիւններ մը կ'ընեն...: Կնիկներ իրարու լեզուէ, հոգեբանութենէ կարծես աւելի աղէկ կը հասկնան· ո՛վ էր, մէջերնուս կնկանը մէկը խելաբերեց· քա՛, աղջիկներ, տընակս աւրեցաւ, ըսաւ, աս բաշուտները անպատճառ հարս-աղջիկ աչքէ անցնելու համար եկած են· ասոնցը հաց ծախել չէ, փախցնել պիտի տան: Կնկանը գուշակութիւնը, հոտառութիւնը սըխալ չէր: Ամէն մարդ զգաց թէ այդ կարգի բան մը պիտի ըլլայ· հարսներ, աղջիկներ սկսան պահուիլ· ոմանք գետինը պառկած, կնիկներ անոնց վրայ կը նստին, ծածկոցներու, վերմակներու տակ կը մտնեն, երեսնին կը ցեխոտեն, մախիր, հող կը քսեն:

ԱՌԵՒԱՆԳՈՒՄԸ ·— Հետազօտիչ բաշուտները պահ մը քաշուած-հեռացած էին· հեղ մ'ալ նայիս մեր վերեւի սարահարթէն քիւրդերու, քրդուհիներու բազմութիւն մը, մերկ թուրերով, բիրերով, մահակներով, մարթինիներով զինավառ, վայրենի աղաղակներ բրցնելէն, թափեցան վար, մեր իջած անկը: Հետազօտիչներու ցուցմունքին վրայ Գրաթլեան Խազար աղբօրը աղջկանը ձեռք նետեցին· Երկու քիւրդեր աղջկան թեւերէն մըտած կը քաշեն· մայրը, քոյրերը, եւ այլ կնիկներ սրունքներէն, ոտքերէն բռնած՝ թող չեն տար, մինչեւ այն ատեն աղջկան հայրը Խազար աղբար խելայեղ՝ նետուեցաւ քիւրդերուն վրայ· մէկուն կրծքին բռնցի զարկաւ տապալեց, միւսին ձեռքէ մահակը խլեց մէկ-երկու հարուած տուաւ· երբ արդէն ուրիշ քիւրդեր օգնուլթեան փուլթացած՝ մարթինիի բունովը Խազար աղբօր, ինչպէս նաեւ կնիկներուն գլխին, թեւերուն, կոնակին, ուրտեղին որ կուգայ, մահացու հարուածներ կ՚իջեցնէին· Խազար աղբօր գըլուխը ջախջախուած, արնները թաթխուած, ուշակորոյս ընկաւ ան· կնիկներէն մէկուն թեւը կոտրեցաւ, միւսին կողերը, աղջիկը ձեռքերնուն քաշեցին առին մէկ կողմ· այս անգամ աղջիկն է որ կը ոգորի· սարսափահար, խելակորոյս կը կաչուըռռէ, առեւանգիչներուն ձեռքերը կը խածատէ, ինքզինք գետինները կը ծեծէ· մէկը հուսքերէն բռնած, ուրիշներ թեւերէն, սըրունքներէն, քաշեցին-տարին· ձիուն վրայ պիտի նետեն, աղջիկը ա՛լ աւելի կատաղօրէն կը ոգորի· բիրերը կ՚ելլեն կ՚իջնեն· վերջապէս նետեցին ձիուն վրայ, աղջիկը ինքզինքը վար նետեց ձիէն· մի քանի հարուած եւս տուին, ուշքը անցաւ, նետեցին ձիուն վրայ, չուվաններով պիրկ-պիրկ կարռտեցին, քշեցին տարին։ Ուրիշ աղջկան մըն է որ ձեռք նետած են· Թաշճեան Ոսկիանին աղջիկը, մեր վարժարանի չրջանաւարտ, մանկապարտիզպանուհի, յոյժ գեղանի· մայրը Աղաւնի, եղբայրը Բիւզանդ աղջկանը պլլուած են, չեն թողուր, հարուածները կ՚ելլեն-կ՚իջնեն· աղջիկը կը մարտնչի, կը մաքառի, կ՚ոգորի· վերջապէս հարուածներու տակ մայրը, եղբայրը, աղջիկը ուժասպառ կ՚իյնան· այս ալ քաշեն, ըստ նմին օրինակի ձիուն վրայ նետեցին, չուվաններով ձիգ-ձիգ կապեցին տարին։

Ասդին մի այլ ուրիշի ձեռք նետած են· Տէլիղազարեան Գրիգորի աղջիկը Աղաւնիկին— աղաւնիի մը պէս գեղանի, մեր վարժարանի չրջանաւարտ, թեւերէն բռնած կը քաշեն· փոքրիկ եղբայրները՝ Սարգիս, Վահրիճ վրան ինկեր, սրտապատառ կուլան· մայրը, մեծ մայրը գազան առեւանգիչներուն հետ կը մաքառին· մի քանի ծանր հարուածներ ալ ասոնց կուտան· աղջիկը կը նուաղի· կը նետեն ձիուն վրայ, կը տանին։ Հետազօտիչ քըրդուհիները առեւանգիչներուն առջեւէն ինկած, ցոյց կուտան Գաբիկեան Մեսրոպի կինը — Խանումը· Խանումի պէս գեղանի, ծծկերը կուրծքին սեղմած, 3-4 պզտիկները վրան ինկած վճիկ-վժիկ կուլան· տագրը Հաճի Մանուկ յառաջ կը նետուի, առեւանգիչներու գլխաւորը երիտասարդ պէկին ձեռքը-ոտքը կ՚իյնայ· աւիկա քան տարուան հարս է· զաւակներ ունի, գէթ սա փոքրիկներուն մեղքցէք կ՚ըսէ։ Պէկը՝ ասանկ հարս մը քիւրդի տունը կը վայլէ, զաւակներն ալ տանինք, դուք ամէնքդ անօթի պիտի ջարդէք, թողէք որ գէթ ասոնք ապրին, քիւրդին տունը առատ հաց, հանգիստ կեանք վայելեն: Հոս ալ գործը մաքառումի կ'ըլնի. հարսը կը դիմադրէ, առեւանգիչներուն երեսները կը ճանկառթէ, ձեռքերը կը խածատէ, ոտքերով կը հարուածէ, բայց թէ ընկճուած, նուաղած, կը տանին:

Յափշտակուած ուրիշ աղջիկ մը այսահարածի պէս խուլ հռընդիւններով ինքզինք գետինները կը ծեծէր, թողուցին: Մէկ ուրիշ մը ընդվզումներուն մէջ խելագարեցաւ. բերանը փրփրած, աչքերը դարձած, մոլեգնեալ, վրան-գլուխը կը պատռտէր, ինքզինքը կը ծեծէր, ասիկա ալ թողուցին:

Հայ անաղարտ պատիւն էր որ կատաղի վագրերու ճանկերուն մէջ բզիկ-բզիկ կ'ըլլար. Հայուն ընտանեկան դարաւոր սրբութիւնը ցեխերու մէջ կը թաթխուէր:

Մտալլուկ, միտքս դաշտած, գլուխս ափերուս մէջ, սոսկումով կը դիտէի այս ամէնը:

Այսպէս 30–35–ի չափ հարս–աղջիկ քաշեցին–յափշտակեցին:

Օրը արդէն տարաժամեր, սեւ խաւարը պարուրել սկսեր էր չորս կողմ:

Թրա՛նկ, Թրա՛նկ, Թրա՛նկ...

Մեր վերեւ, սարին ետեւէ մարթինները գոռացին:

«Ջափը լրացաւ, հեռացէք»ի ազդանշան էր այս: Առեւանգիչները հալածեցան, մութին մէջ անհետացան:

Քիչ վերջ դաւադիր ժանտարմա–չավուշնիս, երեւան եկաւ ընկերներուն հետ. որպէս թէ այս անցուդարձերէն անտեղեակ, կնիկներու վայուն–վայնասունին առջեւ որպէս թէ այլայլած–շփոթած, «ի՞նչ կայ որ, ի՞նչ եղեր է. ինչո՞ւ խրար անցեր էք, կը հարցնէ. անհոգ եղիք. կ'երեւայ խմ բացակայութենէս օգտըւեր են. վաղը ամէնքը ետ բերել կուտամ» կ'ըսէ:

Ա՜խ, ստախօս, ա՜խ դաւաճան քեզի...:

Ցուրտ քամի մը ջուրին երեսէն առնելով, պաղ–պաղ կը զարնէ, տեղերնիս արդէն թաց, վրայ–գլուխ թրջած, կծու ցուրտը ծուծերնիս կը բանի. դողը սրտերնիս զարկեր կը սարսռանք, կը սրսփանք:

Ժանտարմա–չավուշնիս կը հրամայէ որ ժողվըտըւինք, վերեւի սարահարթը ելլենք, հոն գիշերելու համար:

Ընկճուած, խորտակուած կ'ելլենք վեր, ամէնքը սակայն քիչ առաջուան անցքերու սարսափին տպաւորութեան տակ են, եւ կը վախնան որ մութին մէջ անգամ մըն ալ կրկնուին նոյն անցքերը, ժանտարմաները դաւ մըն ալ հոս պատրաստած ըլլան. գայլերէ յարձակում կրած, յօշոտուած դողահար ոչխարներու պէս՝ ժողովուրդը մեքենայաբար ինք իր վրայ մի քանի անգամ կը դառնայ. ամէն մարդ կը նայի թէ իջեւանին եզերքը չի մնայ. մէջտեղերը, կեդրոնը բռնէ, կը խուժեն մէկ կէտի վրայ. իրարու կուշտ-կշտի, ծունկ-ծնկի, թեւ-թեւի կը կծկտին. եզերքէն դէպի կեդրոն, եւ կեդրոնէն դէպի եզերքները, մէկ զանգուած եղածի պէս, կ'ալեծփին, յորդան կուտան, մէկ մը դէպի վեր, մէկ մը դէպի ետ. մէկ մը դէպ առաջ. հեղ մը եւս կը տեղաւորուին. տեսա՞ր էք պարս տուած մեղուները. պարսմայրին վրայ ծառի մը ճիւղէն կախուած գորշագոյն կծիկ մը կազմելնին. ժողովուրդի այդ ահագին բազմութիւնը ասանկ գունդուկծիկ եղաւ ընդարձակ տափարակին վրայ, ու եզերքէն մէջտեղերը մտնելու պայքարը դեռ կը շարունակուի: Չորս-հինգ քիւրդեր իբրեւ պահնուրդ կը հսկեն շուրջերնիս, սիրտ կուտան որ չվախնանք, որեւէ վտանգ չկայ ըսելէն, բայց ո՞վ կրնայ հաւատ ընծայել դաւաճաններուն:

Գրիգորիկին հետ, մենք ալ ներսօք կծիկին մէջն ենք. ամէն կողմէ սխմուած-ճնշուած ենք. շարժիլ չենք կրնար. մինակ գլուխնիս դուրս մնացած է. հակառակ բացօդեայ ըլլալնուս, շունչերնիս կը նեղուի. դժուարաւ կը շնչենք. հապա ծարաւէ՞, որքա՜ն կը տոչորուինք. գետը առջեւնիս, աւելի մօտը դարին գլխէն զուլալ ջուր մը կը վազէ. բայց ո՞վ կը համարձակի երթալ բերել:

Ա՛լ չեմ կրնար տոկալ, վեր կը կենամ տեղէս, կը նետուիմ եզերքը. գիշերն ողջոյն ոչ ոքի աչքը քուն չի մտներ. էրիկմարդը հոգիէն կը վախնայ, կնիկմարդը անտէր գլխէն: Սարսափով լի գիշեր մը կ'անցնենք. թէեւ բան մը չպատահիր:

Աղամամթնեկին հազիւ հաւքուն մը քնացայ. լուսը ճղքեր էր. չոր գետին, ծածկոց չկայ. գիշերուան ցուրտը շատ դէշ ազդեր է վրաս, մէջքս-րէճքս կը կոտրտի. ոսկորներս խընճ եղեր են. սրտիս թաշխեր, կոկորդս չորցեր, լեզուս բերնիս մէջ խանձեր է:

Նստած տեղէս աչք մը կը պտտցնեմ իջեւանին վրայ, խեղճ ժողովուրդ, հեղ մը եւս հարուածուեր-պատուհասուեր, նայուածք չէ մնացեր երեսնին, նկուն, նքթած, նքողած, երէկի ւնցքերուն անդրադարձած՝ կը ճըմըռուին, կ՚ողընկտան. կը տապկուին, մուխերնին գագաթնուն կ՚ելլէ. ո՞ր մէկ ցաւերը, առեւանգեալներու անմարելի կրա՞կը կ՚ըսես, ա՛նգամ մըն ալ կողոպտուիլ–ադամամերկ մնալով՝ ապրուստի միջոցներէ զրկըւիլ անօթի մեռնելու վա՞խը մի կ՚ըսես։ Բնաջնջուիլ կը մնայ միայն այս ժողովուրդին։

Երէկից ի վեր է բերաննիս փշուրք չենք դրած. հացին տոպրակը կը քաշեմ առջեւս. քանի մը ծալ եուխա–հաց միայն կայ—ամբողջ պաշարնիս. երեք ղրշ. հարստութիւնս նաւին մէջ առին, ծախելիք–փոխելիք բան չէ մնացած. խելքս գլխուս կ՚երթայ. ծունկիս կը զարնեմ. բայց թէ, Աստուած ողորմած է կ՚ըսեմ, ինքզինքս կը յուսադրեմ։ Ծնօտս չի բացուիր որ ուտեմ. քանի մը պատառ կը չըմչըմամ. ձեռքս երկնցուցեր էի որ պատառ մըն ալ առնեմ, առջեւս հողին վրայ լաթի կտոր մը կայ. կարծես ընծի դրդեցին թէ հեղ մը նայէ. ձեռքս առի. ծանտրկեկ մը դպաւ. շօշափեցի, դրամ է. աչքերուս տներովը հեղ մը խնդացի. բացի, 11 հատ արծաթ երկուքնոց է. 22 ղրշ. նորէն ծրարեցի ճանկիս մէջ պահեցի, սրտիս չի փակաւ, ո՞վ գիտէ ընծի պէս ո՛ր խեղճին է, ձգեր է. չորս կողմս կը նայիմ, ո՞վ արդեօք փնտռտուքի մէջ է. ամէնն ալ անտարբեր են. քիչ մը անդին հարս մը տագնապած՝ կը խօսակցի կնոջ մը հետ. ականջ կուտամ, ծրար բառը կը լսեմ. ծրարին տէրն է կ՚ըսեմ. կը մօտենամ. քուրիկ, ի՞նչ է ցաւդ, ի՞նչ կորսնցուցեր ես, կը հարցնեմ, խօսակիցը կը լուսաբանէ թէ, երէկ նաւին մէջ ծրարով դրամը, զարդեղէնները առեր են, ատ կը խօսի։ Է՛հ, մեր գտած ծրարին վրայ չէ խօսքը, կ՚անցնիմ. մեր քովի կնիկներուն կը հարցնեմ թէ կորուստ մը ունի՞ն. գիշերը մեր մօտը պառկողները կը գտնեմ, կը հարցկընւեմ. տէր ելլող չըլլար, կ՚երեւայ Եասիբնիս է կ՚ըսեմ. չորս–հինգ օր մը հացի փարա ըրինք. թեթեւ խղճահարութիւն մը ունենալով մէջս սակայն։

Քիւրտի կնիկներ ծախու ուտելիքներ բերած են. հաց, ծխախոտ կ՚առնեմ. Գրիգորիկ կ՚աղաչէ որ ձմերուկ մը առնեմ իրեն. խեղճ տղայ, ներսիդին կը տապի–վառի. ան ի՛նչ հաբարումով կ՚ուտէ։

Միջագետաց կողմը Քիւրդերու տարազը անգամ մըն ալ կը փոխուի. Արաբականի մօտ է. գլուխնին եռանկիւնի ծալլուած ցփսիի կամ մետաքսեայ քէֆիյէի բոլորտիքէն պլործուն հաստ ակիլով. երկայն կապերը ծոպքերու պէս ետեւէն կախ ինկած կռնակին. կապերուն ծայրերը եռանկիւն ծալլուած թըլլիմանի թուղթով, ղութնի կամ չիթարի էնթարի, ծունկերէն քիչ վար, որմա բանուած դիպակեայ բաճկոն, չալ գօտին մէջքին, մետաքսահիւս մաշլագ՝ հագին. հօտերով, ձիու երամակներով հարուստ, ամառը՝ գիւղերու առջեւ սեւ այծի մազէ վրաններու տակ, մի քանի գեղեցիկ ձիեր վրանին առջեւ շարունակ կապուած պատրաստ: Մաղեղնաւոր կարճ մօրուք մը կը շրջանակէ լայնշի, ոսկրուտ, արեւէն այրած վայրագ դէմքերնին. աւելի մարական թիփին կը վերաբերին:

Մեր այս իջեւանէն ելլելէ առաջ, քիչ մ՚ալ ուրիշ կարաւաններու՝ հոս պատահած անցքերը պատմենք:

Հայկանուշ Զառացեան կը պատմէ.— Եփրատ հանելուս մունետիկ մը ելաւ կանչեց թէ փարա տուողը ջուրը պիտի նետուի, փարա չի տուողը կացինով պիտի սպանուի: 100 ոսկի հաւաքեցինք տուինք: Նաւակին մէջ կողոպտեցին, հարսներ, աղջիկներ զատեցին առին: Տասը աղջիկ ձեռք-ձեռքի տուած, իրենք-զիրենք գետը նետեցին: Մօրէ մերկ եղած՝ հանեցին մեզ դիմացը: Հինգ-վեց աղայ մնացեր էր. մորթեցին. սաճի վրայ կարմրցուցին, բերին մօրերուն, համեղ միս է, աժան միս է, հրամմեցէք-կերէք կ՚ըսէին: Եփրատ գետը դիակներով լեցուն էր: Չորս օրէն մեզ Սուրուճ տարին. ճամբան փշոտ, քարուտ. մենք անօթի, ծարաւ, լեզունիս դուրս ձգած քիւրդերէն ջուր կ՚ուզենք, չեն տար: Շատեր մէզերնին կը խմէին, ա՛լ աւելի դէշ կ՚ըլլար. շատ մարդիկ ծարաւութենէ մարեցան. ինկան. այս ճամբուն վրայ հինգ Ամասիացի ծեծելով սպաննեցին, ութ մարդ ողջ ողջ թաղեցին: Սուրուճէն ճամբայ դրին մեզ Հալէպ տանելու խօսքով. Մումպուչի դիմացը Եփրատի մէջ մեծ կղզի մը հանեցին մեզ: Առաջարկեցին որ իրենց կամքովը թրքացողները գիւղերը պիտի տանին տուները բաժնեն. յանձն չառնողները պիտի մնան կղզին: Աւելի աղէկ սեպեցինք հոս անօթի թշուառ մեռնիլ, քան թէ մեր հաւատքը ուրանալ. 15 օրի չափ մնացինք. գիշերները սաստիկ ցուրտ կ՚ընէր. ցորեկները տաք, ուտելիք չի կայ, ունեցողներունը հատաւ, ծախող չի կայ որ դրամ ունեցողները գնեն. կէսէն աւելին հիւանդութիւնով, անօթութիւնով մեռան. շատեր ինքզինքնին ջուրը նետեցին: Մնացածները հանեցին, տարին Այնթապի գիւղերը ցրուեցին: Զըրըմբու ըսուած գիւղին տա-

ճիկները քարկոծեցին մեզ, եւ շատերը քարսպան եղան· երեք աղջիկ ձգեցին հօտի շուներուն առջեւ, յօշոտել–բզըքտել տուին· շատերը բռնաբարեցին եւ բռնի նիքեահ ըրին:»

Ժէզուիթաց վարժարանի ուսուցիչ Անդրանիկ Գավուգճեանի *տեղեկատուութիւններէն.— Ասոնց կարաւանէն ալ օր մը առաջ իբրեւ նաւագին դրամ կը ժողվեն· էշերուն համար զատ: Միւս օրը՝ էշերը եւ բեռները վերջէն պիտի անցնենք ըսելով, առաջ ժողովուրդը նաւակները կը լեցնեն· գետին մէջտեղերը վըրանին–գլուխնին խուզարկեն կը կողոպտեն: Քանի քանի կնիկներ կ՚սպաննեն· երկու հատ ալ ջուրը կը նետեն: Վերջէն ոչ բեռները կ՚անցնեն, ոչ ալ էշերը: Ճամբայ կը հանեն, Ուրֆա պիտի տանինք ըսելով դրամ կը ժողվեն, չունեցողներէն շատերը կ՚ըսպաննեն: Ուրֆան ձախին թողելով, հարաւ–արեւելք կ՚ուղղըւին· կը հասնին գիւղի մը առջեւ· յարձակում կը կրեն· աղջիկներ կ՚առեւանգեն· կը հասնին լճի մը առջեւ· հոս մայրը, քոյրը կը կորսնցնէ· ասկէ ալ զառիվեր ճամբայով մը կը տանին· 24 ժամ ջուր չեն գտներ· շատեր չնչասպառ, ծարաւահար մարին–կ՚իյնան: Կը հասնին ովասիս մը, հոդ քիչ մը հանգիստ կ՚ընեն· ապա կուգան Սուրուճ:*

Ովսաննա Վառէկեանի պատմածներէն եւ իր առեւանգումը·
— Ասոնց ալ կարաւանը Եփրատէն անցնելու ատեն կը կողոպտեն· շատեր ջուրը կը նետեն· ուսուցիչ Թորոս Քիւրքճեանն ալ ջուրը կը նետեն· լողալով մէկ ժամ վարէն դուրս կուգայ կը հասնի կարաւանին: Միւս եգերքը հասնելնուն առեւանգումը կ՚սկսի· Ովսաննա գլուխը վեր վերցնէ որ երկու արաբ վերեւը կեցեր են· մազերնին երեսնուն կախ, աչքերնին ֆինճանի պէս բացուած· ինք եղբօրը պզտիկը գիրկը, իբրեւ հարս, կաթ տալուք կ՚ընէ. չկրնար յարմարցնել. կը հասկնան որ աղջիկ է: Ովսաննա բերինքս ի վար գետին կ՚իյնայ· ծամերուն հուսքը բուռ ըրած՝ քաշել–քեշնելէն կէս ժամ տեղ կը տանին· հետերնին մաքառի, կը յաջողի օձիքը ազատել ձեռքերնուն· վազէ պարխանան կուգայ· այս անգամ չորս ընկեր եղած՝ կուգան ետեւէն, թուրերը քաշած՝ քեզ պիտի սպաննենք, եթէ ոչ կամքովդ պիտի գաս, կ՚ըսեն, կ՚սկսին քաշել· կը դիմադրէ, վեց տեղէ կը վիրաւորեն գինքը· ձեռքերը–ոտքերը կապած՝ դիակի մը պէս կ՚առնեն կը տանին վրան մը· իրմէ առաջ երեք աղջիկ եւս տարած են եղեր նոյն վրանը — Ծիածան Շահապեան (Արաբկիրցի), Ռօզա Ֆրէն–

կիւլեան (Սեբաստացի, ճարտարապետ Յովհաննէս Ֆրէնկիւլեանի աղջիկը)· Էլմաս Թահմազեան (ուսուցչուհի*)· այս չորս աղջիկները առեւանգեր են Ուրֆայի նշանաւոր Թուրքերէն Հաճի Հիւսէին զատէ Խալլ–աղային տղուն համար· որ այդ վրանը նըստած է եղեր· միւս աղջիկներն ալ վիրաւոր են, վէրքերնին կը լուան կը կապեն· խոշոր ափսէով բրինձ փիլաւ կը բերեն վրան կարմրցուած գառով· աղջիկները չեն ուտեր· Թրքուհիի յատուկ զգեստներ կը հագցունեն· գլխուն մետաքսեայ սաւան ձգած, ձիերուն հեծցուցած ճամբայ կը հանեն· արաբները ձիերուն պախուրցէն բռնած կը քաշեն· իսկ առեւանգել տուողը ձիուն վրայ մարթինը բռնած ետեւնուն կուգայ· գիշերը կը հասնին Ուրֆայի մօտ Ճուլապ գիւղը։

Ովսաննա ուրիշ առեւանգուած աղջիկներ կը յիշէ· ասոնց բոլորն ալ Ամերիկ· Գոլէճի աշակերտուհիներ· Անթառամ Ալեքսանեան (Սեբաստացի**), Անգին Թօրամանեան (Գարահիսարցի), Մարիամ Ճամուզեան (Կիւրինցի), Նազելի Թէլլալեան, Եւա Դանիէլեան (Սեբաստացի), այս՝ երկուքը թոյն առած մեռած են, միւսները հոր նետուած։ Ազնիւ Գույումճեան, Եսթեր Թիւրքմէնեան, Մանիա Բարսեղեան (վերջին երկու այծի ծախուած), Ովսաննա Պարոնեան (կէս մէճիտի ծախուած)։ Գոլէճի աշակերտներէն ալ մի քանի տղաքներ կ՚առեւանգեն, որոնցմէ կը յիշէ Լեւոն Սարեան։

Գոհարիկ Կոփիկեան (Կաւրացի) Եփրատի անցքի մասին նոյն սրտաճմլիկ տեղեկութիւնները կուտայ։— Գեղեցիկ աղջիկները նաւակէն դուրս չհանեցին, կ՚ըսէ, եւ ուրիշ նաւակ մը փոխադրելով տարին։ Մնացեալ ժողովուրդը դէպի Ուրֆա տանելու

(*) Այս աղջիկը Ուրֆա Ամերիկ· որբանոցը կը գտնուի այժմ· ասոր քոյրը Տիկին Ռօզիկ Պարոնեան Գահիրէ մանկապարտիզպանուհի է· ուրիշ մէկ քոյրերնին Սուլթան՝ Ամասիա ուսուցչուհի էր։ Եղբայրնին Գրիգոր Սեբաստիոյ Ազգ· հիւանդանոցին դեղագործ էր, Հասան Չէլէպի սպաննուած։

(**) Ասոր հայրը Նշան Ալեքսանեան Սեբաստիոյ մտաւորականներէն էր· երկար տարիներ Մուշի գայմագամի օգնական· ապա Գոչհիսարի գայմագամ· իր պաշտօնավարութեան մէջ լաւ անուն թողած է։ Սեբաստիոյ ընդհ· բանտարկութեան օրը բանտարկուած սպանուած։

համար ճամբայ կը հանեն, բայց առանց հոն հանդպցնելու կը քշեն Վէրան-Շէհիրի անապատները: Օրերով ջուրի երես չեն տեսներ. շատեր ծարաւէ կը մեռնին. խոր մթութեան մէջ ճամբան կը կորսնցնեն. կարաւանը երկու խումբի կը բաժնուի. Արաբներ կուգան բոլորը կը մերկացնեն. մանուկներու գլուխը քարերով կը ջախջախեն. վրանին սաստիկ հրացանաձգութիւն կ'ըլլայ. գնդակները կարկուտի պէս կը տեղան, շատ մարդ կ'սպաննուի, շատերը կը փախին լեռներու խոռոչները, գիշերները ճամբայ կ'երթան. ցորեկները կը պահուին. ջուր չեն գտներ. մէզերնին կը խմեն. մեռելի միս կ'ուտեն. մարմիննին արեւէն կը խանձի. ածուխի պէս կը սեւնայ. կը կեղեպուի, խոշոր վէրքեր կը բացուին:

Այս կարաւանը ՄԵՐԿ ՊԱՐԽԱՆԱՅ անունը առաւ: Ասոնցմէ 8-10 կնիկմարդ միայն ազատուած, Ուրֆա եկած են: Դժբաղդաբար ասոնց տուած տեղեկութիւնները խիստ կցկտուր, խիստ անկատար ու թերի են. մանրամասնութիւնները, տեղերուն անուններ կը պակսին, ու իրենք այնքան գէշ տպաւորուած են որ, ի յուշ ածել չեն ուզեր, ու երբ կը փորձուէի պատմել տալ, վա՜յ, վա՜յ, վա՜յ, կը կանչէին, գլխնուն կը ծեծէին, որով այլեւս յառաջ տանիլ, պատմել տալ չէի ուզեր: Վերջապէս ասոնց մասին պատմութիւնս աղօտ կը մնայ, թէեւ ընդհանուր գծերն ալ ինքնին ընդվզիչ, սարսռազդեցիկ են:

Արմենակ Կիւրեղեանի տեղեկատուութիւններէն.— Եկանք-հասանք Մուրատ գետը: Գետէն անցնելու ատեն նաւին մէջ մեզի լաւ մը կողոպտեցին. քիւրդերը մէկ կողմ կայնած՝ նաւէն ելլող էրիկմարդը զարնէին ջուրը կը նետէին. հարս, աղջիկ յափշտակէին կը տանէին: Իշերը մէկալ գետեզերքը մնացին. ան կողմի քիւրդերը եկան տարին:

Քաղած տեղեկութիւններովս Ազգ. վարժարանի Տեսուչ Միհրան Իպլիքեանի կինը Տիկին Շուշանիկ 5 տարեկան տղան գիրկը Եփրատ նետուեր խղդուեր է:

Էրզրումցիներու կարաւանը Սամուսատ հասնելուն, կը տեղեկանան որ Փոքր Հայքէն ու Սեբաստիայէն կարաւան մը ջարդեր Եփրատ լեցուցեր են. ասոնց դոյքերու մնացորդներր եւ շատ պատռուած թուղթեր, գիրքեր իջեւանը ցանուցիր կը մնան եղեր:

Ինչ որ Հրաչեայ Գաբիկեան Ատըեաման— Սամուսատէն մինչեւ մեր իջեւանը եւ անկէ վեր Եփրատի երկու ափանց վրայ անձամբ տեսեր կամ ջարդարարներէ բերան առ բերան լսեր էր, պատմեցինք արդէն ասկէ առաջ:

Սամսոնէն միակ վերապրող Յարութիւն Պագալեան զինադադարին Բաղդայէն Սամուսատ գնաց իր ազգականները փնտռել-տնտելու համար. կը պատմէ թէ քիւրդի լամուկներ գետեզերքը խաղեր կը խաղային. մէկ խումբին տղաքը — իբրեւ ջարդարարներ՝ կը յարձակէին միւս խումբին — իբրեւ Հայերու վրայ — եւ զանոնք գետը կը լեցնէին. իսկ ասոնք— գետը թափուողները՝ խեղդուող Հայերու վայնասունին, աղաղակներուն, լաց ու կոծին նմանութիւնը կ՚ընէին: Տեղն է ըսել. Ներսը խօսին քրդերը, դուրսը խօսին քրդաձագերը:

Բաղդա եղած ատենս Պիրէճիկցիներ պատմեցին թէ, Պիրէճիկի բանտին պատուհանը նստած կը դիտեն. գետը օրերով անընդհատ դիակ կը վազէ... եւ թէ Պիրէճիկի գայմագամը գետեզերքը աթոռին նստած՝ պաշտօնակիցները ու նշանաւոր Թուրքերը կանչելով կ՚ըսէ եղեր. ԿԷԼԻՆ–ՊԱԳԸՆ, ԷՐՄԷՆԻ ԹՕՐՓԻԼԼԷՐ ՏՕՆԱՆՄԱՍԸ ՏԱ ՆԷ ԿԻՒԶԷԼ ԿԻՏԻՕՐ. եկէք նայեցէք Հայկական թօրփիլանաւերու տորմիղն ալ ինչպէս լաւ կ՚երթայ:

(Պիրէճիկի այրերը ժողված բանտարկած են. բանտի պատուհանները Եփրատի վրայ կը նային. վերջէն թրքացուցած Բաղդա տարագրած են. տես ասոնց մասին Բաղդայի բաժինով):

Սուրուճ քիւրդերէ բերան առ բերան լսեցի թէ Սվազէն 53 հազար հոգի ջարդած Եփրատ լեցուցած են:

Երզնկան իրեն գիւղերովը, Ակնը, Փինկեանը, Տիվրիկը իրենց գիւղերովը, Զմշկածագ, Բալու, Արաբկիր, Քղի իրենց գիւղերովը ջարդած լեցուցած են Արածանի–Եփրատ:

Վերջապէս վերէն վար մինչեւ անիծայուշն Տէր–Զօր եւ անկէ մինչեւ Պարսից ծոց Եփրատը եղաւ լոյծ գերեզմանը բիւրաւոր Հայերուն:

ԴԷՊԻ ԱՐԱԲ–ԳԱՆԹԱՐԱ.— Անցնինք. մեր ուղեգծին գանք: Ամառուն արեւները հաւսըրեր էին. կը թողունք այս դժոխմբեր վայրը. էշերը ձեռքերնուս առին. վարձու գրաստներ չկան. առանց բացառութեան ամէնքս ալ ոտքով պիտի երթանք. շատեր ստիպեալ իրենց հիւանդները հոս կը թողուն: Քիւրդեր վերջէն ջուրը նետեր էին զանոնք, երբ գետեզերքէն կ՚երթայինք դիակները աչքերնուս անցան: Գետին ուղղութիւնովը կը քալենք,

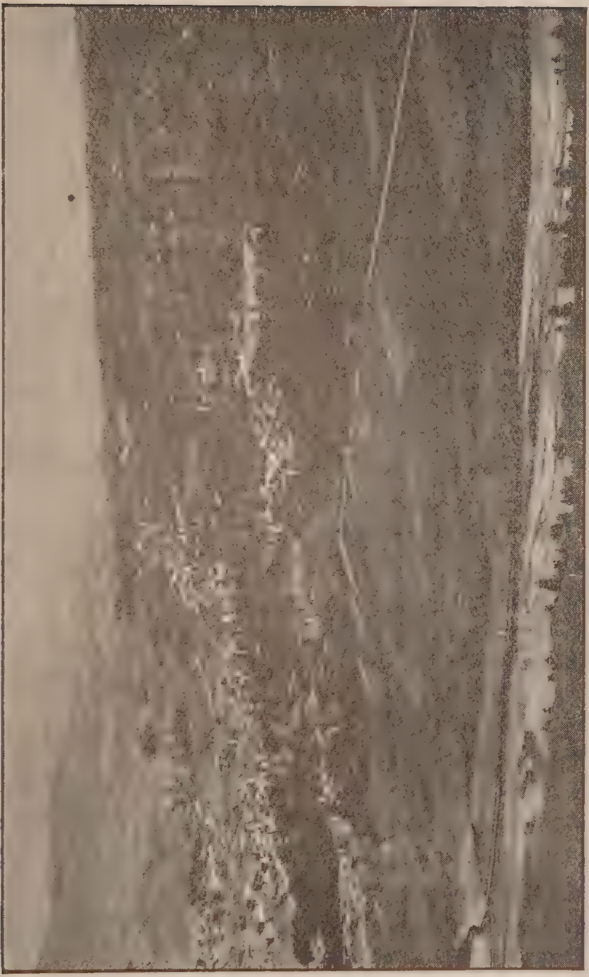

ՏԻՎՐԻԿ ՔԱՂԱՔԸ

ցանուցիր եղած․ ժանտարմա—չավուշնիս երեւան չկայ․ 8–10 *քիւրդեր իբրեւ ժանտարմա — ընկերացած են կարաւանին․ կողոպտումը, Թալանումը կը շարունակեն մինչեւ իջեւան հասնելնիս, որու կոնակը բեռ մը որ կը տեսնեն, քաշեն—վար կ՚առնեն, կը հնտրքեն մէջը․ աչքի զարկած ինչ որ տեսնեն կ՚առնեն․ կնիկ-*

ներու, մանուկներու ծոցերը կը խուզարկեն: Վերջապահ ժանտարմաները յառաջ կ՚անցնին. յառաջապահները ետ կը մնան. մէկմէկու պակաս թողածը կը լրացնեն: Հիւանդներ, տկարներ արդէն շատ են. բազումք եւս կը պարտասին, քիչերուն է որ օգնողներ կան. տոտիկ-տոտիկ, մինչեւ որ կը յառաջանան, խեղճերուն հոգին կ՚ելլէ: Եփրատին եզերքը մէկ անգամ միայն հանգիստ տուին. մինչեւ որ ետ մնացող-վաստակեալները կուղանկը հասնին որ իրենք ալ քիչ մը հանգչին, հանգիստի պահը լըրացած ըլլալով, կարաւանը ոտքի կը հանեն, որով վերջէն այս ինկող-հասնողները առանց հանգիստ ընելու ստիպուած են դժընդակ ուղին շարունակելու: Իրիկուան դէմ արեւամուտին կը հասնինք Եփրատի ձախ եզերքը Արաբ-Գանդարա քրդաբնակ մեծ գիւղ, Սամուսատի դիմացը. Գանդարա՝ արաբերէն կամուրջ ըսել է. հոս Սամուսատի անցքն է— Գարա-Գայըդ կ՚ըսուի: Քէօչէկի իջեւանէն մէկ ժամու ճամբով մեզ Սամուսատ պիտի իջեցունէին. եւ այս անցքէն անցնէին բերէին այս գիւղը. այնպէս չըրին 4–5 ժամուան ճամբայ դէպի վեր Կէօչէն տանելէ վերջ դիմացի եզերքէն օրուան մը ճամբայով բերին. թէ ինչո՞ւ այդպէս. պատմեցինք ասկէ առաջ:

Ետ մնացողներ հետզհետէ կը հասնին. բայց եւ այնպէս շատ շատեր ճամբան մնացեր էին: Գետեզերք կ՚իջնեմ լուացուելու. 8–10 հիւանդներ բերեր ձգեր են հոդ. Մեղրէմոմճեան Յովհաննէս աղայի կինն ալ անոնց մէջ է. գիս տեսնելուն՝ կ՚աղաչէ. գնա՛ ըսէ աղջիկներուս գիս վեր տանին քովերնին:

Բաւական վերօք հարս մը 3–4 տարեկան տղան գիրկը, մոլորաքայլ կը պտտի. մանտրկոխ կ՚ընէ. դիւահար-դիւահար հեղ մը կը նայի շուրջը. կ՚ըսեմ, սա կնիկը տղան ջուրը պիտի նետէ. կը յառաջանամ դէպի իրեն, ձայն կուտամ.

— Կնիկ, Աստու մէնէ վախցիր, ահ-երկիւղ չունի՞ս. ի՞նչ կ՚ուզես անմեղուկ-անասուն տղէն.

— Աստու ալ աչքը քօր, քուկդ ալ, կ՚ըսէ, քար մը առած կատաղաբար կը վազէ վրաս, կը նետէ ընծի. սահմոտուք մը կուգայ վրաս. ետ կը քաշուիմ:

Բաւական տեղ կ՚երթայ վեր, վայրենի ճիչեր մը արձակելով՝ տղան գիրկը նետուեցաւ ջուրը. քանի մը անգամ ելաւ-ընկղմեցաւ, կուրծքին սեղմած տղեկը, վերջին անգամ մըն ալ ելաւ, թեւերը զարկաւ ջուրերուն, բռունցքը վեր տնկեց, ու ալ թեւաթափած՝ թաւալ-գլոր իջաւ վար...։

Աւելի վեր մի այլ կին, քարացած սրտով, մխեց տղան ջուրը, ձեռքովը չոքեցաւ գլխին, տեսաւ թէ խղդեր է, տուաւ յորձանքին։

Դիմացը գետէն ներսօք կ'երեւայ ՍԱՄՈՒՍԱՏԸ. անչուք աւան։ Տարագիրներու ստուարաթիւ կարաւան մը իջեւանած է առջեւը, աւազուտքին վրայ։ Մեզմէ վերջ Ֆրընճըլար եկող Էրզրումցիներն են, Փոքր-Հայքի զանազան կողմի տարագիրներով խառն։ Սամուսատէն աւելի վեր կ'երեւայ ԱՏԻԱՄԱՆԸ... անու․ կելլի բարբարոսութիւններու խառնարաններ են չարայիշատակ այս երկու աւաններն ալ։

Սամուսատ սա պահուս Ազգային յուշիկներու ամենէն նուիրականը կ'արթնցնէ մէջս։ 1500 տարիներու մշուշներու մէջէն կարծէի ընդնշմարել հոն իր խոնարհ աշխատանոցին մէջ Սուրբն Մեսրոպ, Հռուփանոս գիտնականին հետ գլուխ-գլխի, երկունքներու անձնատուր, կերտել-կերպաւորել, ձեւաւորելու Հայ-Աբութայքը։

Ա՛յ Սուրբդ Աստուծոյ. թօթուէ հեղ մը սա յոգնատանջ աշխատանքէդ, դուրս եկուր խցիկէդ, աչք մը պտտցուր Եփրատի ափունց վրայ, տե՛ս, տե՛ս բարի աչօքդ. ի՞նչ փորձանք էր բացիր սա տարաբաղդ Հայուն գլխուն։ Դո՛ւ բոցաթեւիկ քան զՔերովբէն լուսաճեմեան, թռար, բարձրացար մինչեւ յԱթոռ Աստուածութեան, հոնկէ յափշտակեցիր ցոլք մը, նշոյլ մը՝ անքննելի Գիտութեան իմանալի լոյսէն, խուրց մը՝ ճշմարտութեան աննիւթական ճառագայթէն, դրիր Լուսաւորչայ Խոռ կանթեղի մէջ, բերիր-կախեցիր խաւարակուռն Ասիոյ կամրջակին-Հայաստանի վերեւ, լուսոյ որդիներ գրեցիր զՀայն ու Հայաստան։

Բայց չէի՞ր գիտեր որ ոսկերոտիքը ղեղնոտած Յաւիտենականի այդ Ծերուկը— ի բերանէ իւրմէ ղատեալ — Նախանձոտ Աստուած է. Ան իր ստեղծագործութեան մէջ անգամ մը չեղեցաւ — չըսեմ սխալեցաւ — Երկրի վրայ յԱրեւելս տնկեց Դրախտը, փոխադրելով հոն իր աստուածային փառքը, ու չուտով փոշըմնած՝ եղծանեց զայն։ Տեսաւ Մարդոց Որդիներու արսիլը, Երկրի անդունդները բացաւ, վերէն ամպերը պատռեց, ջրահեղձ ըրաւ զանոնք նոյն այդ Երկրին վրայ։ Դարձեալ այդ Երկրի սահմաններուն մէջ դէպի իր Աթոռը աշտարակուող-կոթողող Մարդոց որդիներու անբարտաւանութիւնը խորտակեց Ան, ու անոնց մէջ պժտութեան որոմը ցանեց. անոնք զիրար բզքտեցին. Նոյն այդ Նախախնամ Աստուծոյն սիրտը պիտի տանէ՞ր սա քու ըրածիդ, չպիտի՞ պատժէր յանդգնութիւնդ, չպիտի՞ սաստէր քեզի՝ ու ըսէր.— Ա՛յ Մեսրոպ, որդի Դարբինի, Դրախտ եղծելոյն ո՞ր անկիւնը իմ Աստուածութենէ մոռցուած նշուլիկ-փշրիկ դու, ինչպէ՞ս ալ ժպրհեցար իմ անիծած Երկրի վրայ դրախտը վերաշինել, իմանալի լուսոյն ջահը վառել հոն, անոր վրայ իմ քաշած խաւարի քօղը պատռել-հերձել վերուստ ի վայր. գիտցի՛ր որ Թոռներուդ ատամունք պիտի կրճին...:

Սանդարամետը չարժեցաւ. Արեւելքի խոր խաւարի աղջամուղջին մէջէ սեւ ջղջիկներ, արիւնախում վամբիռներ, խաւարայած բոբեններ, գիշերասէր բուեր-բուէճներ, սոսկատեսիլ կատուաբուեր, կասկամներ, չարագուշակ փոլիկներ(*), Թունաւոր վամբեր, քո այդ լոյսէն աչքերնին խտղած, շլացած, բլշակնած, կը տագնապին, իրար կ՚անցնին. ո՞ւր փախչին, գլուխնին ո՞ր մութ անկիւն խօթեն. քո լոյս կը հալածէ զիրենք. ու յօրէ անտի խաւարի այդ գազիր ծնունդք ատելավառ թշնամութեամբ զինուած-դաշնակցած, իրենց մէջ ուխտ դրին լուսոյ վառարանդ քանդել-մարել. գիտութեան ջահդ փշրել-չիջանել, ու 1500 տարիէ ի վեր անընդհատ կը շարունակեն կատաղօրէն իրենց այդ քանդումի գործը մինչեւ սա պահուս:

Մտքիս հաւասարակշռութիւնը կորսնցուցած, այսպիսի անկապ խորհրդածութիւններ կը թաւալէին մէջս, ընդոստ մեր վիճակի բրտութիւնը կը ցցուի դէմս. այրող-տոչորող հառաչ մը կը թռչի անզգալաբար հոգւոյս խորէն, սիրտ ու լերդս խորո՛ւնկ, շատ խորունկ խոցուած է. ցաւագին կու օղայ: Եփրատի քաղցրահամ ջուրէն մի քանի ափկից կը խմեմ. անողոք քաղցը ա՛լ ըզգալի կ՚ըլլայ. օրը արդէն տարաժամեր, վեր կը կենամ, կը դառնամ իջեւան: Գիւղին առջեւ ընդարձակ սարահարթին վրայ ծայրայեղ թշուառութեան ցուցահանդէսն է որ պարզուած է. ո՞ւր էր թէ գիշերուան հանդիստ քունով մը մասամբ թեթեւնային ցորեկուան տառապանքները. ու առտուն կազդուրուած, ուժերը նորոգուած՝ շարունակէինք մեր ճամբան: Գիւղի քիւրդերուն

(*) Խոշոր տգեղ թիթեռ մը, գանկաթիթեռ tete de mort, ճեղունէ կախուած լամբարներու շուրջ կը յածի՝ վըռ-վըռ ձայն տալէն, բուի պէս չարագուշակ:

տրամադրութիւնը շատ վատ կ'երեւայ· ժանտարմա–չավուշին մէջտեղ չկայ· կարաւանը ծախուած է նորէն։ Կենդանակերպ հրէշներու վոհմակները կը վխտան իջեւանը· կը պտտքին, ուշի–ուշով աչքէ կ'անցնեն ամէն ինչ։ Ծայր կուտայ առեւանգումը, թալանը, ուտելիք գնելու համար գնացող երկու թոգաթցի կիներ քաշեցին գիւղին մէջ տարին։ Ասդին իջեւանին մէջտեղը ուրիշ աղմուկ մըն է կը փրթի· Պարմագսըզեան Սերոբի 14 տարեկան տղան կը քաշեն· հայրը, մայրը, պարագաները կ'ընդդիմանան, չեն թողուր· ո՛ր կ'աղաչեն–կը պաղատին, ո՛ր՝ կը մաքառին, վերջապէս ծեծի, հարուածներու տակ տեղի կուտան· տըղան առին–տարին· Ժողովուրդը ի տես այս բաներուն կենտընցող–կենտնմահերու մէջ կը մնայ· այսպէս մի քանի այլ պատանիներ եւս քաշեցին–տարին։ Մութը պատած է աղէկ մը· քիւրդ ժանտարմաներ՝ քիւրդերու հետ խումբ–խումբ եղած կը խուզարկեն կնիկներու վրան–գլուխը· խանչէրներ ձեռքերնին, կը սպառնան որ ձան չհանեն, աղմուկ չբարձրացնեն· սուսիկ–բուսիկ կը կողոպտեն։ Այս խուզարկութիւնները տեսնելով, շատեր իրենց ունեցածները՝ նստած տեղերնին՝ հողին տակ կը խոթեն· բայց աւազակները այնքան վարպետ եղեր են որ մէկուն վրան խուզարկելէ վերջ նստած կամ պառկած տեղն ալ հողը կը քըճճեն, պահուածը կը գտնեն· այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ առտու, ու շատերէն շատ բան հանեցին կողոպտեցին։ Ժողովուրդը ծածկոցէ զուրկ, անծերնին հազիւ գլգլեակներ մը մնացած, գիշերուան կծու ցուրտէն կը սրսըփան–սրսըռան։

ԻԶ.

ԴԷՊԻ ՍՈՒՐՈՒՃ

Առտու եղած է· սա վերջին 3–4 օրուան աննկարագրելի անցքերու ազդեցութեան տակ ժողովուրդը Փիզիքապէս աղէկ մը քայքայուած, բարոյապէս յուսալքուած է։ Մարդկային կարողութեան, եւ մանաւանդ, կին դասակարգին—տկար սեռին— տանելիք–քաշելիք ցաւե՛ր չեն որ... եւ ո՞վ, պողպատէ, կրանիթէ նկարագրի տէր ո՞ր մարդ–արարած պիտի կրնար տոկալ, յօժարիլ, ժուժել այս բաներուն։

Ճամբայ պիտի ելլենք. ասկէ անդին Միջագետաց խորերն է պիտի երթանք. պատրաստուած ենք. եւ պատրաստուելու ի՛նչ կայ որ. ոչ գրաստ ունինք, ոչ ալ բեռ, մէյ մէկ ծրար. այսուհանդերձ շատեր իրենց հիւանդներուն համար գրաստ կը վարձեն: Ժանտարմա-չավուշին երեւան եկած է, ժանտարմաները գիշերուան նոյն կողոպտիչ-առեւանգիչներն են:

Քենիխս տղան Գրիգորիկին վիճակը ծանրացած է. չպիտի կրնայ քալել, քովս եղած դրամովը քիչ մը հաց կը գնեմ, մնացածովը գրաստ մը կը վարձեմ:

Ասկէ անդին վերջապէս Ուրֆայի հողն է. կարաւանը ճամբայ ելած, հազիւ քիչ մը հեռացած էինք գիւղէն, հեռուէն 8–10 ժանտարմաներու խումբ մը երեւցաւ. քառասմբակ կը քշեն դէպի մեզ. կուգան-կը հասնին, կը կեցունեն կարաւանը. կը կանչեն մեր ժանտարմաները. կը յայտարարեն որ կարաւանը այլեւս Ուրֆայի վարչական իրաւասութեան տակ է, իրենց պիտի յանձնուի՝ ըստ հրամանի Ուրֆայի կառավարութեան: Կ'ամփոփեն կարաւանը. Նորեկ ժանտարմա-չավուշին մարմնեղ, հուժկու մէկը. անձնիվրան զինավառ, գլուխը մետաքսեայ ոսկեհուռ քէֆիէն սեւ ակիլով եզերուած, խրոխտօրէն նստած է արաբական գեղեցիկ նժոյգի մը վրայ, ընկերները արդուզարդի մէջ իրմէ վար չեն մնար: Մեր իսկ դրսերեւոյթէն դատելով թէ յոյժ տառապած ենք, կարեկցաբար մեր որպիսութիւնը կը հարցնէ. աւելցնելով թէ ժանտարմաները մեզի նեղութիւն մը տո՞ւին, կեղեքումներ ի գործին դրի՞ն. ունի՞նք գանգատ մը անոնց մասին: Իր այս հարցումներէն քաջալերուած, կանայք ոտքը կ'ըյնին լալագին. Կէօչէնի անցքէն աստի բոլոր եղածները մի առ մի կը պատմեն — առեւանգումները, կողոպտումները. Պարմազզեան Սերոբ իր տղուն առեւանգիչները ցոյց կուտայ. կը խնդրէ տղան ետ առնել-բերել տալ: Ժանտարմա-չավուշին կը լսէ այս գանգատները. քիւրդ-ժանտարմաներուն թեւերը ետին կապել տըւաւ, ու մեր աչքին առջեւ զանոնք գետին պառկեցնել տալով՝ իր ձեռքովը բրածեծ ըրաւ. կարաւանին դառնալով յայտարարեց, թէ՝ ասկէ անդին այլեւս շատ հանգիստ ու ապահով պիտի երթաք. ոեւէ դէպք չպիտի պատահի, ոչ սպանութիւն, ոչ առեւանգում, ո՛չ կողոպտում: Բաւական մը սփոփուած կըզգանք ինքզինքնիս, կանայք արտասուախառն շնորհակալութիւն կը յայտնեն մեր նոր ժանտարմաներուն եւ անոնց պետին: Կ'սպասենք թէ դէթ Սերոբ աղայի տղան ետ բերել տան, պետը սակայն այն կողմերը բնաւ չըլլար· կերպով մը կը հասկցնէ թէ եղածը եղած է այլեւս: Ճամբայ կ'ելլենք, կապուած քիւրդերը մեզի հետ բաւական տեղ բերեր էին, հեղ մ'ալ նայինք չկան. անհետացեր են. կ'երեւայ պէտք եղած փրկանքը տուին արձակուեցան ետ դարձան:

Միջագետքը կը պարզուի մեր առջեւ. գետեզերքէն սկսեալ բլրաշարքեր, բլրակներ կը վէտվէտին դէպի ներս, առատ բուսականութեամբ ծածկուած. բլուրներու մէջտեղ հովիտները ընդարձակ այգիներ են. խաղողը հասեր, այգեկութքը սկսեր է. ճամբան հարթ է. հողը կակուղ, ջուրէ չենք նեղուիր. կարաւանը ինքիր քմային է որ կը յառաջանայ, յառաջացնելու աճապարանք չկայ, ոչ ալ ետ մնացողները ահուդողի մատնուելու տեղիք: Մէկ ծայրէն մինչեւ միւս ծայրը կարաւանը ճամբու երկայնքին 1–1½ ժամուան տեղ բռնած է: Այնպէս կ'երեւայ թէ տարագրելոց վրայ ի գործ դրուած չարիքներուն մեղմացումի հրահանգ մը տրուած կայ տեղական կառավարութիւններուն: Բաւական ճամբայ առեր էինք. դիակի սուր նեխահոտ մը կը զարնէ քթերնուս. քիչ մ'ալ յառաջ կ'երթանք. ձախերնուս, ճամբայէն բաւական մը անդին դիակոյտ մը. 15–20 մը կայ. իրարու վրայ լեցուցած. էրիկմարդու դիակներ են. յայտնի է թէ կարաւանէն բաժներ սպաններ են, ուռեր, նեխեր: Սրտի մորմոքումով կը նայինք կ'անցնինք: Կէսօրին քրդական գիւղ մը կ'իջեւանինք. ջուրի մը եզերքը, այգեւէտ. քիւրդերը ծախու խաղող, հաց, եփած հաւ, խալկիններով չուրվայ կը բերեն: Քանի մը ժամ հանգիստ կ'ընենք, վեր կը կանգնինք, կ'ըյնինք ճամբայ: Փակագծով ըսեմ որ մինչեւ Սուրուճ մեր իջեւան Քրդական գիւղերու անունները չպիտի կրնամ տալ, ոչ հարցայ, ոչ ալ հետամուտ եղայ հասկնալ—միտք պահելու. Նօթագրել արդէն կարելի չէր, հնարաւորութիւն չկար: Իրիկունը տարաժամած կը հասնինք Քիւրդ գիւղ մը: Ժանտարմաները կարգաւ կը հսկեն գիշերը. որեւէ դէպք չպատահիր. քիւրդերը ծախու ուտելիքներ կը բերեն, մանաւանդ խոշոր խալկիններով կերակուր. ամէնը կը ծախուի: Առտու կ'ըլլայ. քովս ոչ դրամ կայ, ոչ հաց, անօթը մնացած եմ, հոգերը գիս կը պաշարեն: Առջի օրուընէ մնացած քիչ մը հացը Գրիգորիկին հետ կ'ուտենք. խեղճ տղան կը տապի, ձմերուկ կ'ուզէ, գնողներէ չերտ մը կ'ուզեմ. ան ի՛նչ հափափումով կ'ուտէ: Կարաւանը չոկուած է ճամբուն վրայ․ գրաստ չեմ կրնար վարձել, ալ ուրիշ ճար չկայ․ տղային կ'ըսեմ որ մինչեւ որ յոգնի քալէ․ ու պահ–պահ շալկեմ․ այսպէս ալ կ'ընենք:

Կէսօրուան իջեւաներ էինք Ջրեզերք մը․ Զօփապուրունեան Ղասապ Սերոբ աղայի կինը Տիկին Հոփսիմէ ճամբան վրաս նայեր, հասկցեր է ինչ սեւ դրութեան մէջ կը գտնուիմ․ գիս քովը կանչեց, որպիսութիւնս, կացութիւնը հարցաւ․ հասկցաւ թէ ո՛չ ուտելիք ունիմ, ո՛չ դրամ․ մաս մը ուտելիք տուաւ, ըսաւ, իրիկունը իջեւան հասնինք Գաբրիէլին հետ.(իր զաւակը եւ մեր վարժարանի աշակերտ) ոսկի մը կը ղրկեմ․ նեղը մի մնար․ ատ որ ծախսելու ըլլաս, մի քաշուիր, կրկին ուղէ: Աշխարհը գըլխուս մութ եկած էր․ յանկարծ լուացաւ, յուզումէս փրղձկած՝ արցունքներս չէի կրնար բռնել․ սփոփեց, մխիթարեց գիս:

Իրիկունը կը հասնինք Քիւրդ գիւղ մը․ առջեւէն մեծկակ ջուր մը կ'անցնի, կ'ոռոգէ պտղաստանները, պարտէզները: Ջուրին վրայ գեղին առջեւ քարաշէնք ջաղացք մը կայ, չդառնար․ տէրը Ուրֆայի Հայ մը, սպաններ, ջաղացքը թալներ, աւերեր, քարուքանդ ըրեր են:

Հոս ալ քիւրդերը առատ ուտելիք, կերակուր, պտուղ, խաղող, ձմերուկ բերին կը ծախեն: Ժանտարմաներու կողոպտումներէն ապահովուած շատեր ձեռքի տակէ զարդոսկի, ոսկի կ'աւրեն, թէեւ շատ պակաս գնով:

Տիկին Հոփսիմէ տղուն — Գաբրիէլի հետ ղրկեց ոսկի մը․ օրը տարաժամած ըլլալով չկրցի աւրել տալ․ առտուան թողուցի․ սփոփումս մեծ եղաւ․ ինչպէս կ'ըսեն, աղքատն ունի հացուպանիր, գիշերը քունը չի տանիր․ իրաւ ալ քունս չտարաւ: Առտուն չորս մէճիտի կ'աւրեմ, ուտելիք, հաց կը գնեմ․ նոյնպէս տղային ձմերուկ: Տղան քալել չկրնար, շատ տկարացած է․ էշ մը կը վարձեմ: Ուղի կիյնանք․ այլեւս Միջագետաց տափարակ դաշտագետիններն են․ ճամբան հարթ է, դժուարութիւններ չունինք․ ջուրեր անպակաս են: Դիակներ ճամբուն վրայ, ճամբուն եզերքները․ տեղ–տեղ ալ դիակը մէջտեղ չկայ․ իւղը հալեր, մարդուն կերպարանքովը գետինը ծրեր, տամկացեր է․ եւ ի՛նչ ծանր կը հոտի: Բացի ջորեպաններէ, բաւական մեծ թուով քիւրդեր կը եռեւին կարաւանին․ Ուրֆայէն ալ թուրք ջորեպաններ կան: Ուրֆայի կացութիւնը կը հարցնենք․ դեռ տեղահան եղած չէ կ'ըսեն․ շատ գաղթականներ կը հասնին․ եկեղեցիին բակը կը պատսպարուին· անուղղակի Առաջնորդին ողջ ըլլալը կը հասկը-նամ: Իրիկունը կ'իջեւանինք քիւրդ գիւղի մը առջեւ: Հոս վազուն ջուր չկայ· ջրհորներ կան· քրդուհիներ խոշոր ամաններով ջուր բերին կը ծախեն: Դարձեալ անզէն խալկիններով բերած են խաշածոյ միս, եփած հաւեր, չուրվայ, հաց եւն.: Ժողովուրդը կը գնէ, կարօտով կ'ուտէ: Գիշերը հանգիստ կ'անցնենք: Առտուն կը շարունակենք ճամբանիս: Ուրֆացի Թուրք ջորեպան մը կը բռնեմ Գրիգորեկին համար: Չորս կողմ նոյն տեսարանները· ճամբուն վրայ դիակներ· կէսօրին գիւղի մը առջեւ ջրեզերքը ծառերուն տակ կը հանգչինք: Թոտորակ գիւղացի ընկեր Մկըրտիչ Սիմոնեանի չորս տարեկան մանկիկը հօր մօրը գրկացը մէջ կը մեռնի Թանջքէ: Ո՞վ կրնայ նկարագրել մանկամարդ մօրը ալեկտուր ողբն ու կոծը· մազերը կը փետէ, յորդ արցունքներ կը թափէ· վրան կ'իյնայ գալուկ ճակտին համբոյրներ կը դրոշմէ· բարեւ տա՛ր հայրիկիդ, կ'ըսէ, ընծի կը կանչէ մօտը· ողբակցիլ կրեն· տե՛ս, վարժապետ, ընկերիդ սիրասուն ձագուկին վիճակը· հայրը կորուսինք, ու անոր միակ յիշատակն ալ այսքան շո՞ւտ պիտի կորսնցնէինք: Վրան կը նայիմ, սիրտս խշիկ-խշիկ կը խշխշայ· աչքիս առջեւ կը պատկերանայ հայրը համակ անձնուիրութիւն, համակ անձնազոհութիւն էր· կը փղձկիմ, աղի-աղի արցունքներ կը փլին այտերէս վար: Ի հող ամփոփելու միջոց չէինք ունենար· մայրը կը խանդրուրէ, չալակը առած կը տանի այդ քաղցրիկ բեռը մինչեւ իրիկուան իջեւանը: Օրը տարաժամած՝ դարձեալ քրդական գիւղ մը կ'իջեւանինք երեկոյին: Հոս ալ նոյն կեանքը, նոյն երեւոյթները:

Հետեւեալ օրը կէսօրուան հանգիստը կ'ընենք քարաշէն հոյակապ կամուրջի մը ներքեւ, գետին ջուրը բաղդատմամբ կամուրջին երկայնութեանը՝ քիչ է· բայց կ'երեւայ գարնան կը յորդէ, գետնտունը շատ լայն է ու խճախաւով ծածկուած· կամուրջէն շարունակուող խճուղին Ուրֆա կը տանի կ'ըսեն· Ուրֆայի մօտերն ենք· ճամբուն երկայնքին հեռագրաթել· եթէ քաղաք չենք տեսներ ալ, դէթ մօտերէն կ'անցնինք կոր կ'ըսենք· մենք մեզ կը կատակենք: Շարունակ դիակներ ճամբուն եզերքները· կարաւանին ընկերացող քիւրդեր մեզի ցոյց տալով, ակնարկութիւններ մը կ'ընեն· կը նայի՞ք, կ'ըսեն, ասոնք ալ ձեզի պէս կեավուրներ են· հանգիստ-ապահով պառկեր են· չէ՞ք ուզեր դուք ալ անոնց պէս հանգիստ վայելել: Կը նայիմ, մասնաւոր ընծի ակնարկութիւններ կ'ընեն. մեր իշապան Ուրֆացի Թուրքը, բաւական բարեմիտ ծերուկ մը, ընծի կ'ըսէ որ քիչ մը արագենք յառաջ անցնինք. որովհետեւ քիւրդ են, վստահութիւն չի ըլլար, մի գուցէ ձեռքերնուն վտանգ մը ելլէ. կը հեռանանք:

Իրիկուան կը հասնինք Զար-Մէլիք Քրդական մեծ գիւղը: Ատենը բաւական կանուխ է. գետեզերքը կ'իջեւանինք. կը լուացուինք, կը հանգչինք. քիւրդեր ծախու ուտելիք, շատ ինչ բերած են, մանաւանդ ձմերուկ, պտուղ, ժողովուրդը կը գնէ առատօրէն:

Գիւղին մէկ եզերքը հին ժամանակներէ մնացած քարաշէն մեծ խան մը կայ. մուտքի դուռը ճարտարապետական բաւական մեծ վարպետութիւն ցոյց կուտայ. իրիկուն որ եղաւ, ժանտարմաները մեզ ամփոփեցին, այս խանը բերին ապահովութեան համար, մի, գուցէ, հակառակ իրենց հսկողութեանը գիշերը գիւղին քիւրդերը գողութիւններ, յափշտակութիւններ ընեն: Խանին ներսը ընդարձակ է. շուրջանակի կամարներուն ներքեւ կը զետեղուինք. ժանտարմաները դուռը պահակ կը կենան. քիւրդերը տեսնելով այս հոգատարութիւնը, ոչ մէկու չեն դպչիր: Խանին վյատակ մասին մէջ աղօտ լոյսին տակ երկու դիակներ կը նշմարուին. կ'երթանք կը նայինք. ածխացած երկու դիակներ են. Հասակաւոր էրիկմարդերու, այրեր-խարոյկեր են, իւղը գետինը ծրեր է:

Առտուն ուշ ճամբայ կ'ելլենք. քիւրդեր ծախու կերակուրներ բերած են, կարօտով կ'ուտենք:

ՍՈՒՐՈՒՃ ԿԸ ՀԱՍՆԻՆՔ.— ԵՒՍԻՐ ԿԷԼԻՕՐ.— Ժանտարմաները կ'աւետեն մեզի թէ այսօր Սուրուճ պիտի հասնինք. հոն կառավարութիւն կայ. պէտք եղած հոգատարութիւնը պիտի ընեն. Թային պիտի տրուի— հաց, կերակուր, դրամական նպաստ. կը յուսադրուինք. ուրախ կ'ըլլանք: Ա՛լ ասկէ անդին տափարակ դաշտագետիններ են. ընդարձակ հորիզոնին վրայ ոչ մի բարձրութիւն, ոչ իսկ բլուր մը, ամէն կողմ կանաչութիւն, այգի, պտղաստան, պարտէզ, ծառ-ծառաստան: Ետինք հատաղա էր. Սուրուճը ցոյց կուտան, դեռ շատ հեռու է սակայն: Սրտերնիս կը թռուռայ, բաւական մը մօտեցած ենք. իշապան քիւրդեր հոս իրենց վարձւորները վար կ'առնեն էշերէն, չեն ուզեր Սուրուճ մտնել. զինուոր առնուելէ է որ կը վախնան. ժանտարմաներուն կը բողոքենք. բան մը չեն կրնար ընել. քիւրդերուն պատճառանքը բանաւոր է. խնդիր չէ, քիչ մը տեղ մնացած է, քալեցէք կ՚ըսեն. եկու տես որ հիւանդներն էին վարձուորները. մինչեւ որ կը հասնինք շատ նեղութիւն կը կրեն խեղճերը: Ժանտարմաները կ՚ապսպրեն որ Սուրուճ հասնելնուս, ժողովուրդը շուկան չիջնէ. ուտելիքի գնումներ ընող չըլլայ, որպէսզի կառավարութիւնը չըսէ թէ ասոնք դրամ ունին, ու թային չտայ, ժանտարմա-չավուշին կը խոստանայ ինք ալ անձամբ մեր թշուառութիւնը պատմել Գայմագամին ու անոր կարեկցութիւնը հրաւիրել մեր վրայ: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք. մենք ալ ժողովուրդին խստիւ կ՚ապսպրենք. գնումներ ընողներ չըլլան եւ ընդհանուրին նպաստէ զրկուելու պատճառ չտան: Կը յառաջանանք. ա՛լ աչքերնուս առջեւ է, գիւղաւանը գմբէթաւոր հում աղիւսէ տուներովը, որ այնքան տարօրինակ կը թուի մեզի. ընդարձակ է աւանը. բաց դաշտին վրայ, նոր ձեւով տուներ ալ շատ են:

Կ՚անցնինք աւանին եզերքէն. բնակիչները մեզ դիտելու ելած են. իրարու՝ Եէսիր կէլիօր ըսելէն մեզ ցոյց կուտան. տեսանք որ հոս կառավարութիւնը թէ խուժանը տարագիրները Եէսիր—պատերազմական գերի կ՚անուանեն: Իբրեւ թէ պատերազմի մէջ առնուած գերիներ ըլլայինք: Մեզ աւանը չեն մտցըներ. եզերքը բաւական հեռու բաց դաշտին վրայ կ՚իջեւանինք: Հոս 3–4 վրաններ զարնուած են, հիւանդները եւ ընտանիքներ կը զետեղուին ասոնց տակ: Ամէնն ալ այդ վրաններուն տակ տեղաւորուիլ ուզելով, վէճեր կը ծագին. վրանները կը խճողուին, ու ալ աւելի անհանգիստ կ՚ըլլան: Մանաւանդ թէ ոջիլը եւ հիւանդութիւնը մէկզմէկու աւելի շուտ կը փոխանցուին: Ատենը բաւական կանուխ է, ամէն մարդու աչքը աւանին շուկան երթալու կը մնայ, բայց իրարմէ կ՚ակնածին: Պահ մը — երկուք կ՚սպասենք, ոչ թային բերող կայ, ոչ ալ քովերնիս եկող վիճակնիս հարցնող, հետզհետէ հատ մը–երկուք աչքէ խուսափող գիւղաւանը գնացողներ կ՚ըլլան. մասնաւորապէս տղոցմէ: Լուր կը բերեն թէ աղուոր շուկայ մը ունի, խանութներ, սրճարաններ, հացի փուռեր, խոհարարներ եւն. կան, եւ թէ ամէն ինչ շատ աժան է ու առատ: Տեսնելով թային բերող չպիտի ըլլայ, ժողովուրդը իջաւ շուկայ, իր պէտքերը հոգալու: Երկու խանութներ անդէն խալկիններով մսախառն սմբուկ-լոլիկով կերակուր կ՚եփեն, տեսակ մը ժողովրդական ճաշարաններ. ժողովուրդը խանութներուն ներսը-դուրսը լեցուեր, պնակ-պնակ կ՚ուտեն ախորժանօք. ինչ ալ համով կը դպի, մանաւանդ օրերու զրկանքներով մարդ երբ տաք կերակուրի երես չէ տեսեր, աժան ալ է։

ԻԷ.

ՍՈՒՐՈՒՃ

ՍՈՒՐՈՒՃ, ՍՐՈՒՃ կամ ՍԱՐՈՒՃ, Ուրֆայ–Պիրէճիկի միջեւ Հայոց Միջագետաց արեւմտեան բաժնին մէջ կարեւոր գիւղաքաղաք է. Սուրուճ–Ուրֆա՝ 9 ժամ, Սուրուճ–Պիրէճիկ՝ 4, եւ Սուրուճ–Արաբ–Փունար–Պաղտատի երկաթուղւոյ գծի ամենէն մօտ կայարանը՝ 2 ժամ։ Ընդարձակ ու բարեբեր դաշտի վրայ, Երկրագործական մեծ կեդրոն, ունի խիստ բանուկ առուտուր, շուրջանակի ունենալով 300–ի չափ քրդական գիւղեր, անդէորդ. խաչնարած, Երկրագործ։ Գլխաւոր արտադրութիւնը ցորեն, գարի, իւղ, պանիր, ինքնաբոյս արտադրութիւնը մատուտակ, որ մեծ քանակութեամբ Ամերիկա կ՚արտածուի Ամերիկ. ընկերութեան մը ձեռքով։ Հարաւէն դէպ Արեւելք ոչ այնքան բարձր լեռնաշղթայ մը. մասամբ հիւսիս դառնալով՝ կը շրջանակէ այս լայնատարած, տափարակ դաշտի համայնապատկերը։ Այս լեռնաշղթայէն անդին կ՚սկսին Արաբ գիւղերը։ Հիւսիսային կողմը բաց է, ու շատ հեռուն կը տեսնուին Ջէյնալի մեր անցած ահռելի լեռները։ Բնակչութիւնը 2000 տուն, քիւրդ; Թուրք։ Հայեր 30 տուն, Ուրֆայէն եկած հաստատուածներ են, արհեստաւոր, խանութպան, ոսկերիչ, թիթեղագործ, երկաթագործ, դերձակ, պայտառ, պղնձագործ, հացագործ, մսագործ։ Կը պահեն եղեր վարժարան մը տարեկան 25 ոսկի պիւտճէով մը. եկեղեցի եւ քահանայ չունին։ Երբ մենք Սուրուճ հասանք, Հայերու առաջաւորներէն 8–10 հոգի ժողվեր սպաններ են. զինուորական տարիքի մէջ եղողները զինուոր տարուած, մնացեալները տունով–տեղով, թուրքացեր են։ Ասոնք ալ երեք ամիս վերջ մեզի հետ տեղահան եղան։

Գիւղաքաղաքին, ինչպէս եւ շրջակայ գիւղերու տուները շինուած են խոշոր հում աղիւսներով. քով–քովի խցիկներ են միջնորմներով, իւրաքանչիւր խցիկի վրան գմբէթով մը. Նոր տեսնողի մը համար այս գմբէթաւոր տուներու երեւոյթը շատ տարօրինակ կը թուի· նեղ, պզտիկ պատուհաններէ կամ գմբէթի գագաթի բացուած ծակէն–երդեպնակ— հազիւ լոյսը ներս կը թափանցէ, արեւ՝ գրեթէ ոչ երբէք· որով ներսը լուսաւոր չէ ոչ ալ օդասուն։ Ամեն տարի նոյեմբերին անձրեւները սկսելէ առաջ գմբէթներուն, ինչպէս նաեւ տանը այլ արտաքին երեսները սեւ ցեխով կը ծեփեն, եթէ ոչ յորդ անձրեւներուն տակ աղիւսը պիտի քրքրի, հողը սորի, ու անձրեւին ջուրը ներս վազէ։ Տանիքին յառաջակողմը ճոթօններ— ջրթօն դրուած են։ Նոր ոճով շինուած տուներ ալ կան· հավուշի— բակի մը վրայ շուրջանակի միայարկանի քարուկիր սենեակներ, կամարաւոր պատուհաններով եւ դռնով, տանիքը հողով ծածկուած։

Գիւղաքաղաքին վարի կողմը մէկ կարգի վրայ դէմ–դիմաց շուկան է· 40–50–ի չափ խանութներ, ընդհանրապէս քարուկիր, երկաթ կամ տախտակեայ խափանքներով, բաւական կոկիկ, ամէն կարգի փոքրաքանակ ապրանքներու եւ արհեստաւորներու։ Ուրֆացի եւ տեղացի թիւրքեր, երբեմն ալ քիւրդեր են կերպասեղինաց խանութպանները· ապրանքները կ'ընդունին Հալէպէն եւ Ուրֆայէն։ Սպառելի կերպասեղէններն են ընդհանրապէս քիւրդերու տարազին յատուկ Եւրոպական բրդեղէն, բամպակեղէններ, Հալէպի մետաքսագործ ապրանքներ, ալաճաներ։ Քիւրդերու տարազը Եփրատէն աստի մեր տեսածն է։

Կլիման ամառը տաք է, արեւադարձային, բայց դաղջ տաքութիւն մը, որ չխեղդեր, չտոչորեր, այրեր, ինչպէս կը խարկէ արաբական անապատներու արեւը հրատոչոր, եւ խորշակը հեղձուցիչ։ Նոյեմբերին անձրեւները կ'սկսին մինչեւ յունվ.–փետրուար. դաշտերն ամբողջ կանանչ կը զգենուն, ձիւն քիչ անգամ կը տեղայ, օդը առողջարար է· խմելու ջուրը ջրհորի է· ամէն տուն ունի ջրհոր, ջուրը քաղցրահամ, ոչ երբէք կրային, բայց աղտեղութենէ զերծ չէ։ Կան Սուրուճի մօտերը առուակներ· վազուն ջուրեր, հասարակ պէտքերու կը գործածուին· վառելանիւթը կանեփի եւ մատուտակի ցօղուն է· Քրդուհիներ դաշտերէն կը քաղեն մանգաղներով, կը չորցունեն արեւուն տակ· ահագին բեռներ կապած՝ շալակով կը բերեն ծախու։ Մատուտակի ցօղունի այդ ահագին կապոցը շալակելու համար քրդուհին ուղտի պէս կը գճի· կապերը թեւերը կ'անցնէ ուսընդանութ, կուրծքէն խաչաձեւուած· ոտքի կը կանգնի, ու ժամերով տեղ՝ կը բերէ· բեռան ներքեւ միայն ոտքերը կ'երեւան եւ քալելը։ Քրդուհինե–

լու թեւերը, ձեռքերու արտաքին երեսը, ծնօտը, շրթունքներուն կողմնակի մասերովը՝ ամբողջ կտածուած են խորհրդաւոր նկարներով, նիշերով, մանուկ հասակէն սկսեալ այսպէս կը կըտածեն: Երիկմարդերու երկու քունքերը աստղանիշեր, ձեռքերուն արտաքին երեսը կտածուած են (հաճի ծեծուած): Գլխաւոր ուտելիքնին պլղուրն է. երիտասարդներ, մանկամարդ հարսներու հետ սանդը ծեծելու ատեն յատուկ եղանակներ ունին, մեղմիւ կ՚սկսին, հետզհետէ կ՚ոգեւորին, ըստ այնմ թակերը կարգաւ կ՚ելլեն-կ՚իջնեն, առանց մէկը միւսին բաղխուելու: Մեռելի վրայ սրտաճմլիկ ողբ կը կատարեն, հոգին աւանդելուն գուժկաններ կ՚ելլեն դուռին առջեւ, սուր, ծակող, բուի մը չարագոյժ կանչովը կը գուժեն. դրացիներ կը լեցուին. կանայք շրջանակ մը կազմած՝ մեռնողին ամենամօտիկները մինչեւ կէս մէջքերնին մերկ, կամ կուրծքերնին բաց «վայ լըմէ» կանչելով, կուրծքերնուն բռնցի կուտան, դէմքերնին ճանկռթեն-կը վիրաւորեն: Կանայք ողբագին լացով կը հետեւին թաղումի. մեռնողին հայրը կամ մօր ազգականը գլուխին հող կը ցանէ, ու այնպէս կը հետեւի դագաղին. վերջէն հոգու-հաց կը տեսնեն, ոչխար կամ եզ մը կը մորթեն, պլղուրէ-փիլաւ կ՚եփեն, դրացիներու կը բաժնեն. կամ մեռելին տունը կ՚երթան կ՚ուտեն: Այս կողմի բոլո՛ր քիւրդերը սիւննի մահմետական են, Գզըլպաշերու չի հանդիպեցանք:

Սուրուճի մէջ կայ քարուկիր մզկիթ. մինարէթով:

ՎԱՐՉԱՊԷՍ Սուրուճ գայմագամութիւն է, Ուրֆայի մութասարըֆութեան տակ: Կառավարական շէնքը շուկային վրայ ընդարձակ բակի մը մէջ կը գտնուի. քարաշէն, երկյարկանի. կայ հեռագրատուն, հեռագրական հաղորդակցութիւն ունի Ուրֆայի, Հալէպի, Պիրէճիկի, Բաղդայի հետ. կայ նաեւ երկրագործական պանքա: Սուրուճ՝ Ուրֆա-Հալէպի միջեւ կայարան ըլլալով՝ կան իջեւանելու խաներ, կոկիկ սենեակներով:

ՔԻՉ ՄԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ.— Միջագետեան պատմութեան մէջ Սուրուճ բաւական տեղ մը կը բռնէ: Ըստ ժամանակագրութեան Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի (տպագր. Երուսաղէմ 1871) Նաքովրի հայր՝ «Սերուք շինեաց զՍուրուճ յանուն իւր»: Դարձեալ ըստ նոյն պատմագրի, մին յերկոտասանից Առաքելոց՝ «Յակոբոս Ալփեայ որդի՝ յազգէ Մանասէի, մեռաւ ի Սրուճ»: Սուրուճի շատ մօտիկ Պէօյիւք-Շիրվան գիւղին մէջ կայ ըսին այս Առաքեալին անունով վանք կամ եկեղեցի մը, ուր եւ ամփոփուած իր մարմինը․ հիմայ քիւրդերուն ձեռքն է եւ մեծ ուխտատեղի։ Թէեւ կրնալ տեսնելու պատեհութիւնը չունեցայ, ոչ ալ կրնայի հետամուտ ըլլալ։ Ի նոյն ժամանակագրութեան 832-ական թուականներուն յիշատակի «Սուրբն Յակովբ Սրճոյ Եպիսկոպոսն» Պարսից Կաւատ թագաւորի օրերուն, որ «ունէր շնորհ աստուածային եւ ոչ ի դպրութենէ մարդկան» Քաղկեդոնականութեան դէմ մաքառող մը։ Կ՚երեւայ ի հնումն Սուրուճ աւելի ընդարձակ եղած ըլլայ, քանի որ իբրեւ Քաղաք կը յիշատակուի ի նոյն ժամանակագրաց, ունեցած է նաեւ բերդ։ Ուրֆայի եւ Միջագետաց այլ մասերուն հետ Սուրուճ փոխն ի փոխ կ՚անցնի Յունաց եւ Պարսից․ Յունաց եւ Իսլամ Ամիրապետներու, Խաչակրաց եւ Իսլամ Սուլթաններու, Մոնկոլ Թաթարներու եւ Թուրքերու ձեռքը։ Բայց նախ քան այս պատմական անցքերը, Ասորական տիրապետութիւնը հոն զօրաւոր եղած է։ Սումախ գիւղի աղբիւրին վերեւ տեսանք բեւեռագիր արձանագրութիւններով քար մը․ պեղումներ եւ խուզարկութիւններ շատ ու շատ հնութիւններ թերեւս դուրս բերեն․ թէեւ աւերակի որոշ հետքեր չեն նշմարուիր հոն։

Շատ բարձրերը չթռչինք, հեռուները չդեգերինք․ ներկայիս մեր իսկ անձին վրայ անցնող անցքերուն դառնանք։

Զմոռնանք ըսելու որ 5 սեպտ․ 1915-ին էր որ հասանք Սուրուճ։

Հակառակ մեր սպասումին թային չտրուեցաւ․ կը պառկինք գետնախշտի, ոչ ներքեւնիս փռոցք ունինք, ոչ վրանիս ծածկոց․ գիշերը կծու ցուրտ կ՚ընէ․ կը մրսինք, կը սրսռանք․ մանաւանդ դէմլուսու։ Առտու եղած է․ աչք մը կը պտտցնեմ ժողովուրդին վրայ․ ոչ մէկ ատեն պատկերը այնքան յուզիչ, այնքան սարսափազդեցիկ չէր երեւցեր ընծի որքան այս առտու․ բոլորը կարծես դերեզմանական ուրուականներ էին․ աղրխտացեր, չորցեր, չարժուն կմախքներ դարձեր են։ Մախիր-մոխիր կտրեր, դոյն, կերպարանք, հայեացք չէ մնացեր երեսնին, գլգլեակներու մէջ, քիթ-բերան, վրայ-գլուխ հողերը պլլուած, փոշեթաթախ, մախլեչրփիկ․ շունչերնին վեր չգար որ խօսին, մարեր-մրչեր են։ Հայելի մը ըլլար ու նայէի իմ ալ կերպարանքս, ուրուականէ մը փախչածի պէս ես ալ ինքիրմէս պիտի փախչէի սարսափահար։

ՁԻ ԼԱՑՈՂ ՏՂԻՆ ԾԻԾ ՉԿԱՅ՝ կ՚ըսենք․ կարաւանին ղխաւորները կը ժողովին, կը խորհրդակցին մեր այս կացութեան վրայ: Երիկմարդերը երես չունին. կնիկմարդերէ պատգամաւորութիւն մը կ՚ընտրուի 7–8 հոգի — կ՚երթան կը ներկայանան Գայմագամին. 40–ը մօտ Պոլսեցի ֆիպար թուրք մըն է, լաւ ընդունելութիւն կ՚ընէ. կնիկներ քաջալերուած՝ Եփրատէն աստի կարաւանին գլխէն անցած անցքերը կը պատմեն, Նաւակին մէջ կողոպտուելնին, առեւանգումները, ապրելու ոչ մէկ միջոց չթողել, անօթի, անսուաղ, բոկոտն ու մերկ մնալնիս: Գայմագամը այդ ամէնը լսած–հասկցած ըլլալը կ՚ըսէ, կը ցաւակցի, կը կարեկցի, կը խոստանայ թային տալ, կարելին ի գործ դնել:

Ժողովուրդին հետ ես ալ շուկայ կ՚իջնեմ. վեր–վար կը պտտինք. Թուրք–քիւրդ՝ վրանիս կը խնդան, կը խորշին, կը նախատեն՝ զմեզ, կ՚ոխասրտեն:

ԹԱՅԻՆ–ՔԷՕԹԷԿ.— Լուր կուգայ թէ կէսօրին թային պիտի տրուի. վազենք իջեւան կուգանք. ակնդէտ կ՚սպասենք: Իրաւ ալ էշերուն բեռցած տոպրակներով հաց կը բերեն. սանկ քիչ մը երեսնիս կը խնդայ: Ժանտարմաները — ահարեկիչ գաւազանը, խարազանը ձեռքերնին, դաշտին երեսը ետեւէ ետեւ բոլորակ մը կը նստեցնեն զմեզ, ամէնքն ալ կ՚աշխատին բոլորակին առաջին գծին վրայ ըլլալ. սակէ քիչ մը անկարգութիւն կը ծագի, ոմանց կռնակին, գլխուն, ուսերուն գաւազանը կը հասնի. չոր ոսկորին զարնուելուն ի՜նչ ալ դէշ կը ցաւի, կը խշխշայ:

Տոպրակները բոլորակին մէջտեղն են. կ՚սկսին բաժնել, անձ–գլուխ մէկ–մէկ հաց — 100 տրամնոց. առաջին կարգիններուն կը տրուի. ժանտարմաներ աւելի կիներուն է որ կ՚երկնցունեն կուտան հացը. շատեր կը զրկուին. մեր ժողովուրդին յատուկ անկարգապահութիւնը, ժանտարմաներուն անարդարութիւնը, աչառելը կամաց–կամաց տեղի կուտան անկարգութեան. զրկուածներ ձեռքերնին կ՚երկարեն. առնողներ անգամ մըն ալ առնել կ՚ուզեն, ոտքի կ՚ելլեն, խուճապ, իրարանցում. կարգ պահել տալու համար՝ չա՛փ–չո՛ւփ — գաւազանները կ՚ելլեն–կ՚իջնեն. մէկուն կողերուն, միւսին թիկունքին, ոմանց թեւերուն, ձեռքերուն. հարուածը ուտողը ետ կը քաշուի խշխշալէն: Մակընթացութիւն–տեղատուութիւն կը յաջորդեն. մէկ մը ետ, մէկ մը յառաջ. 25–30 հոգի մը կ՚առնեն, նորէն կը խռնուին, նորէն նոյն անկարգապահութիւնը: Բաժնելու նոր կերպ մը ձեռք կ՚առնեն ժանտարմաները. որով թէ կը զուարճանան, եւ թէ կերպով մը մեզ կը նուաստացնեն, կ'ստորնացնեն· ամէն մէկը 3–5 հաց ձեռքերնուն մէջ կը բրդեն, կը փշրեն, եւ շուներու առջեւ հացի բրդուճ նետածի պէս կը նետեն վեր ջրին մէջ ժողովուրդին վրան ի վեր: Ամէն մէկ բրդօնի ինկած տեղը ժողովուրդը կը խուժէ, կը խռնուի, զիրար կը տապալեն, կը կոխոտեն պատառ մը հաց խլելու համար: Ու բիրն ու խարազանը կ'ելլեն-կ'իջնեն շա՛ռփ–շո՛ւռփ:

Այս ձեւն ալ քանի մը անգամ կրկնուեցաւ: Կսկծողներ քթերնուն տակէ անէծքներ կը մռմռան· գլուխնիդ ուտէ տուած թայիննիդ կ'ըսեն: Ի վերջոյ ժողովուրդը ոտքի կեցուցին, երիցս «Փատիշահըմ չօգ եաշա» կանչել տուին· առ ի տրիտուր մեզի եղած այս շնորհին???: Սրտաբեկ կը դառնանք տեղերնիս: Չմոռնանք ըսելու որ իջեւանը մնացող հիւանդներուն բաժինն ալ բերին-տուին: Կանայք թայինի այս բաժանումը քէօբէկ-թային կամ թային-քէօբէկ անունով մկրտեցին, ու մենք ալ պահեցինք այդ անուանակոչումը: Մարդ տեսած բարիքը ուրանալու չէ· իրաւ թէ քանի մը խարազան ալ ես կերայ, անձս մռմռաց, բայց թէ քանի մը պատառ հաց անցաւ ձեռքս:

ԷՔՄԷՔ ՉՕ՛Գ, ԱՅՐԱՆ ՉՕԳ.— Հին ատեն գերեվաճառները իրենց գերիները, ստրուկները խումբ-խումբ հրապարակներու վրայ կը բերէին ի վաճառ, բայց գերիներու տէրերը լաւ կը կերակրեն զանոնք: Հոս ի Սուրուճ եէսիր կ'անուանեն զմեզ· պատերազմի մէջ առնուած գերիներ ենք եղեր· ու ատոնցմէ ալ շատ վար· ստրուկի աչքով կը նային մեզի: Քիւրդեր, քիւրդի կիներ եկած են իջեւան, պահ մը հեռուէն կը դիտեն, կը սըքտան, մանրակրկիտ կ'ընեն, աչքէ կ'անցնեն, կամաց-կամաց կը մօտենան կիներուն, մանկամարդերուն, ջահիլներուն, խօսքի կը բռնուին, որպիսութիւն կը հարցնեն, կարեկցութիւն կը յայտնեն, կը մեղքնան վիճակնուն վրայ, շողոմիչ խօսքերով կը համոզեն, իրենց մօտ, իրենց տունը կը հրաւիրեն· անոնց սովորական բանաձեւն է· «Էքմէք չօխ, այրան չօխ, եէ՛-ի՛չ, քէյֆինէ պագ» հաց շատ, թան-թացան շատ· կեր-խմէ կեանքդ նայէ· ու մեր կիներ արդար զայրոյթով մը այս բառերուն երեսին կը թքնեն, կը վռնտեն· եթէ զազան քիւրդին կնիկ պիտի ըլլայինք, եթէ մեր լոյս հաւատքը պիտի ուտէինք-ուրանայինք, այս տառապանքները ինչո՞ւ քաշեցինք կ'ըսեն սրտմտած, զզուած, ու ականջնին կը խցեն այս պատրանքներուն ի լուր:

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱԿԱՆ ԲԺԻՇԿԸ Կ'ԱՅՑԵԼԷ.— Ետինք հատազայ էր, իջեւանին մօտ եւրոպական ամառնային սպիտակ տարազով, կոկիկ հագուած մէկը երեւցաւ. քիչ մը կարճահասակ, չիկադէմ, ակնոցին տակէ շողացող կապոյտ աչքերէն զայրոյթը դուրս թափի կոր. ձեռքի դիմացկուն դաւազանը ճօճելէն հանդիպած քիւրդին, քրդուհիներուն գլուխին, թիկունքին, թեւերուն, ուրտեղին որ կը հանդիպի կը զարնէ, կը նախատէ, կը յանդիմանէ. խընզըրնին, վահշինին մէկ կ'ընէ: Շուտով ամէնուս ուշադրութիւնը կը գրաւէ այս բանը: Քիւրդեր, քրդուհիներ լեղապատառ կը փախչին. նոյնիսկ ծախու բերած ուտելիքները թողելով. մարդը դաւազանի մի քանի հարուած ալ պահնորդ ժանտարմաներուն տուաւ լի սրտմտութեամբ. դուք հոս արճա՞ն էք, քա՞ր էք, պարտէզի խրտուիլա՞կ էք, ինչո՞ւ չէք նայիր. ինչո՞ւ կը թողուք որ այդ վահշիները ասոնց մէջ մտնեն. ի՞նչ, այս ազգը անտէ՞ր կարծեցի՞ք, գերի՞ են կարծեցիք. ուզածնուդ պէս առնէք-ծախէք: Տեսե՞ր էք ասոնք իրենց բարերաստիկ վիճակին մէջ, ձեզի պէս քանի մը չուներ կը պահէին իրենց դուռը:

Մենք ասդին ափիբերան մնացինք. ականջնո՞ւս կուգայ կոր այս խօսքերը կ'ըսենք. հետաքրքիր կ'ըլլանք հասկնալու թէ ո՞վ է, ինչէնի՞ է այս մարդը:

Սրտմտութիւնը քիչ մը թօթուած կուգայ մեր մէջը. կանայք ոտքը կ'իյնին. շնորհակալութիւն կը յայտնեն իր այս մարդասիրական ցոյցին համար. կը հասկնանք թէ Սուրուճի քաղաքապետական բժիշկն է, ազգաւ Հրէայ: Կ'այցելէ հիւանդներու տաղաւարները. կը տեղեկանայ հիւանդութիւններուն. դեղ կը խնդրեն իրմէ. կ'ըսէ որ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԻՒԱՆԴՆԵՐՈՒՆ ԴԵՂ ՏԱԼ ԱՐԳԻԼՈՒԱԾ Է: Գաղթական հիւանդներուն դեղ չը տրուիլ՚՚՚, հայաջինջ քաղաքականութեան սեւ դաղտնիքներէն, դիւային ծրագիրներէն մէկն ալ ահա: Մահուան դատապարտուած մը երբ հիւանդ է, օրէնքը թոյլատրեր է մարդկօրէն պէտք եղած դարմանումները ընել, մարդը առողջանալէ վերջ մահու պատիժը գործադրել, Հայը այդ օրէնքէն ալ դուրս է, պէտք է անխտիր ու անխնայ բընաջնջուի ան…:

Սեբաստիա եղբօրս նամակ կամ հեռագիր կրնա՞մ ղրկել, եւ դրամ ուզել. արդէն ծրագրեր էի Սուրուճ հասնելուս այս մասին հետամուտ ըլլալ: Տեղացի Հայերէ թերեւս կարելի ըլլար տեղեկանալ: Այսօր չուկայ իջայ, տեղացի Հայու հետ ծանօթանալու:

Խեղճերը, յայտնի են. նկուն տխուր երեւոյթով. գլուխնին ապանիա փաթթած, մօրուքնին կախեր, մտածկոտ–մտածկոտ կ'աշխատին. յայտնի է դէմքերնուն, ո՜րքան խորունկ խոցով խոցուած են, սրտերնուն արուն կ'երթայ, չեն ալ կրնար կեղծել, աչքերնուն տակէ մեզ կը դիտեն տրտմագին: Կը մօտենամ մէկուն. թիթեղագործ մըն է, 60–ը մօտիկ կայտառ ծերունի մը. ճարտարօրէն կը ձեւէ, կը կտրէ, կը ձեւաւորէ, կը մածոյցէ, միտքս կ'իյնի գաղան Մուամմէրի բանաձեւը՝ «Պիր էրմէնի թէնէքէճի թըխթըխը իլա օն քիւֆլէթի կէչինտիրիր»: Կը բարեւեմ, անունը կը հարցնեմ. Արուչ–Պաղտատի, կ'ըսէ. խնդիրը կը պարզեմ իրեն. խորհուրդ կը հարցնեմ. կ'ըսէ. Մալ–միւտիրը բարեկամս է, բարեսիրտ մարդ մըն է, հեղ մը անոր հարցնեմ, տեսնենք ի՛նչ խորհուրդ կուտայ, անոր համեմատ կը գործես: Հետեւեալ օրը քովը գնացի, հարցուցեր էր. ըսեր է. «ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ԱՐԳԻԼՈՒԱԾ Է ԹՂԹԱԿՑԻԼ, ՀԵՌԱԳԻՐ ՏԱԼ–ԱՌՆԵԼ, եւ եթէ հեռագրէ իսկ, մինչեւ պատասխան առնել–դրամը գալը՝ արդէն իրենք սէվգ եղած կ'ըլլան, դրամը կը կորսուի, մեղք է»: Ատկէ ալ ձեռքս կը լուամ տեղս կը նստիմ:

ՍՈՒՐՈՒՃԻ ՊԱՂՉԱՆ — ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԸ.— Սիրելի ընթերցող, կը յիշե՞ս, Ֆրընձըլարի բաժնին մէջ Պաղչաներու կարգին Սուրուճի Պաղչան ալ յիշատակեցինք անցողակի մը. հիմակ, քանի հոս ենք, մօտէն տեսնենք, մեր բարի աչքով: Կնիկներ եկան ծարէ–պոչէ պատմեցին. սիրտս չի լենց. ըսի, ես ալ երթամ այցելեմ. եթէ սակայն գիս հոսանքին չխառնեն: Կարմիր պօղս— Սեբաստիայէն աստի չկապտուած միակ ստացուածքս, եռանկիւն ծալլած թիկունքիս ձգած եմ — գիշերուան թէ ցորեկուան միակ ծածկոցս— ներքեւէն չապիկ մը. ոտքս կտաւէ լայն վարտիք մը միայն. թէ ի՛նչ գոյն է, չես կրնար որոշել, շատ ալ մաշած–մաշկած. Փէսս ըսես, մատ մը ձէթ կապեր, մազ–մօրուք երկնցեր, փոշեթաթախ, ոտքս բոպիկ: Գաւազան մը ձեռքս թեքսալէն կ'երթամ. միւս ձեռքս ծմռքուած թիթեղէ ջուրի աման, — միակ գոյքս, Հնդկաստանցի Փախիրէ մը չեմ տարբերիր: Գիւղաւանին վարի մասին մէջ շուկային կոնակը ընդարձակ խան մըն է Սուրուճի Պաղչան: Անտարբեր կը մանրկոխեմ, ան տեղերը բնաւ չեմ ըլլար: Խանին դուռնէն քիչ մը անդին դրսի կողմը, մի քանի հարիւր դիակ կայ. փայտի պէս իրարու վրայ կտոցուած: Շատ մըն ալ ըստ դիպաց այս–այն կողմ ձգուած, կամ չուներէ քեշնուած: Ընդհանրապէս կիներու, տղաքներու դիակներ են. երիկմարդու դիակ քիչ է: Շուներ վերեւն անցեր են... լիախորտիկ այս սեղանին— սեղան, զոր մարդ-գազանը միայն պիտի ժպրհէր սարքել: Որը դիակի մը թեւէն սկսեր է, կը բզքտէ. որը՝ սրունքէն խածեր կը քեշնէ. ուրիշ մը շնդունջը թոթուըռտելէն փորոտիքը դուրս կը քաշէ. միւս մը փորուն վրայ փռուեր՝ առաջաթաթերուն մէջտեղ գանկ մը առեր խըթըր-խթըր կը կրծէ քէֆով մը պոչը խաղցնել-դեռինը ծեծելէն: Մի այլ ուրիշը ոտքըղեր, յղփացեր, փռուեր արընոտ դունջը կը լպռտէ-լըզուըռտէ, նոր ախորժակ կը սրէ կաղկանձելէն. անդին երկուք՝ կընոյ դիակի մը վրայ է որ չեն համաձայնիր. իրարու կը խռռան, մէկը ծիծէն անցուցեր շնատամունքը ուժով կը քաշէ. միւսը կը խռայ-խոկայ, ու անոր ի հեճուկս յերդը դուրս կը քաշէ շնքիթը թօթուըռտելէն. կիրքերը կը պայթին, պահ մը թող կուտան... կատաղաբար իրարու երեսի կը հաչեն-կը կաղկանձեն, իրարու կ՚սպառնան ժանիք ընել-ժանիք լարելէն, ու ա՛լ կիրքերը գագաթնակէտին հասած՝ մենամարտ կը յայտարարեն. երկուսւնք ետի ոտքերնուն վրայ վեր կանգնած, առաջոտները դէմ-դէմի, իրարու կոկորդէ, ցռուկէ կը խլեն, զիրար փոխն ի փոխ կը տապալեն դիակին վրայ. ներքեւ-վրայ զիրար կը զգետնեն, անպարտելի ախոյեաններ չիտակը..:

Երեք զոյգ դիակիրներ յատկացուած են, պատերազմի յատուկ չուվանէ գագաղներով կը կրեն դիակները: Գիւղաւանին արեւելակողմը ընդարձակ փոսեր կան, տեղական տուներու շինութեան համար փորեր, հողը հում աղիւս թափեր են, փոսերը կը մնան. կը տանին այդ փոսերը կը լեցնեն դիակները, ու վերջէն վրան կը հողեն-հորեն: Այսպէս Սուրուճի արեւելակողմը միաձոյլ ընդարձակ հողքեր են տարաղիրներու: Մի քանի զոյգ դիակիրներ ալ խանին ցոնակէն նորեր դուրս կը բերեն, դիակնարանի մթերքը կ՚աւելցնեն — փա՜ռք Ալլահին: Այս դիակիրները հայ տղաքներ են 12–15 տարեկան, Սուրուճի կառավարութիւնը յատկացուցեր է զանոնք մեւսյաթաղումի, օրական զոյգ մը հաց թային կը տրուի իրենց եւ սէվգըյարէ գործ են: Քաղաքապետական չավուշ մը կը հսկէ վրանին:

Մանարկոփ ընելէն աւելի կը մօտիկնամ. խանին(*) ներսը

(*) Այս խանին տէրը Ուրֆացի հայ մըն է եղեր. տարեր սպաններ են:

տեսնել է նպատակս: Կամարակապ երկփեղկանի մեծ դուռ մըն է. ամուր գոցով գոցուած, կղպանքով կղպուած. աջ փեղկէն բացուած լակոտէն(*) է որ կը բանին. մտնելու համար մէկ ոտքը եւ գլուխը ծռած՝ ներս խոթելու է եւ ինքզինքը դէպի ներս նետելու: Խանին դիմացը հրապարակին վրայ ջրհոր մը կայ. շրջակայքէն կուգան ջուր կը քաշեն: Դռնակին բերանը-ներսի կողմը խռնուեր են, մէյմէկ աման ձեռքերնին՝ ջրհորէն ջուր առնողներուն, անցորդներուն կ'աղաղկեն, լեզուընին դուրս ձգած՝ կ'աղչեն. մեռելնուդ հոգուն, քիչ մը ջուր. կ'աղերճըկուին, էրեցանք-տապեցանք, լզուընիս բերաննիս չորցաւ-խարկեցաւ, պուտիկ մը ջո՛ւր, բերաննիս թրջենք:

Դժոխոց պահապան դաժանադէմ քիւրդ ժանտարմա մը, անբաժան բիրը ձեռքին, դռնակին դրսի բերանը աթոռքի մը վրայ թուքեր-նստեր է. քեզի մէկ Գողիաթ մը, սաղայէլ մը սանդարամետական: Իջեւանէն երբ ելայ այս գրօսաշրջիկութիւնը ընելու, առջեւովս անցաւ, հոգիս վկայեց թէ փորձանք մը պիտի բերեմ գլխուս. կարծես քիչ էր աւուրն իւր չար. քայլ մ'ալ առի որ դռնակէն ներս ակնարկ մը պիտի նետէի, Գողիաթը վեր նետուեցաւ աթոռքէն, դէպի իս հրոչցաւ.— հասկցայ թէ ի՛նչ էր չար միտքը. բայց դէմն անցած էր, չէի կրնար փախիլ. «Քեաֆի՛ր, նէ՞ կէզիօն պուրալարտա. նէ՞ վախըթ տըշարը չըգմըշ» ըսաւ. Թեւէս բռնածին պէս իբրեւ տաշեղ նետեց զիս ներս դռնակէն. աճապարանքիս մէջ, ճակատս դռնակին վերի բերնին զարնուեցաւ, հեղ մը ես խելքս գլխէս գնաց: Ոտքի կանգնեցայ, չուրջս կը նայիմ, խանը իր ամբողջութեամբ ճիտս անցաւ, աչքս մթնեց. ըզգացի որ ճակատէս վար տաք-տաք բան մը վաղէ կոր. ձեռքս զարկի, արուն է. թեւովս սրբեցի, ինքնիրենս դարձայ, անխելք մարդ, աս ի՞նչ տարտարոս էր որ ոտքով-ձեռքով եկայ մէջը ընկայ, կ'ըսեմ: Շուրջիս կնիկմարդերը կը սրտապնդեն զիս. մի վախնար, աղբա՛ր, ի՛նչ կայ որ, մերն ալ հոգի է. մենք ալ Աստուծ ստեղծած ծառան ենք. կ'ըսենք աղային, քեզ դուրս կը հանէ կ'ըսեն, կը սրտապնդեն զիս: Ներսի դլակիր տղոցմէն մէկը ծանօթ ելաւ. Խանծառ գիւղացի Հայկ. ան ալ սիրտ կուտայ, քեզ հոս չեմ թողուր, մի վախնար կ'ըսէ: Քիչ մը հանդարտած չորս կողմս կը դիտեմ:

(*) Խաներու մեծ դուռին վրայ բացուած դռնակ:

Խանին ընդարձակ բակը ճախնուտք մը եղած ըլլար· լճացած, հոտած ջուրեր, ցեխ, տիղմ, խողմրատ, աղտեղութիւն, կղկըղանք, արընջուր, աղեց քերուք արընխառն։ Դիակներ բակին երեսովը ցանուցիր այս աղտեղութիւններուն մէջ։ Հոս ալ շուներու նոյն պայքարը· նոյն մենամարտը, նոյն գզուըտուքը դիակներուն վրեւ· բակին մէջտեղը ջրհոր մը կայ· մէջը դիակ ինկեր անգործածելի դարձեր է· առանց ատոր ալ, չէ՞ որ բակին երեսի աղտոտ ջուրը կը վազէ, կը թորի ջրհորը, եւ ջուրը կը թունաւորէ։ Խանծառցի տղային հարցումներ կ'ընեմ· տեղեկութիւններ կուտայ· 4000-էն աւելի ժողովուրդ կայ կ'ըսէ։ Ծովեզերքէն սկսեալ Փոքր-Հայքի ամէն կողմերէն· մեծ մասամբ Սեբաստիոյ, Էնտիրէսի գիւղերէն, Թօնուսի հայ գիւղերէն, Գամիրքէն, Զէպնիէն, Ազիզիյէէն, Էգրէկէն, բոլորը կնիկներ, աղջիկներ, մանուկնե՛ր, էրիմարդ քիչ թուով։ Ասոնք Սուրուճ հասնող կարաւաններու հիւանդները, տկարները, քալելու անկարողները, կամ թէ սէվգ չեղող մնացողներն են։ Օրական 120-150 դիակ դուրս կուտանք կ'ըսէ· մեռելաթաղները առտուընէ մինչեւ իրիկուն չեն կրնար հասնիլ, դիակները կը մնան դուրսը կամ ներսը շուներու կեր։ Քաղաքապետական Հրէայ տօքթօրը օրական մեռնողներուն վիճակագրութիւնը կ'առնէ, մինչեւ հիմայ ասոնց թիւը 18,000 եղած է· կառավարութիւնը ըստ այնմ կը տեղեկագրէ Կ. Պոլիս։ Հիւանդներուն դեղ չտրուիր, ու դեղը ի՞նչ օգուտ պիտի ընէ, քանի որ համաճարակի բոյն մըն է։ Ի՞նչ կ'ուտեն-կը խմեն, կը հարցնեմ,— Շատեր քիչ-չատ պահունի դրամ ունեցած կ'ըլլան· առտուները խանին դուռը քրդուհիներ ծախու հաց եւ այլ ուտելիքներ կը բերեն։ Թանջքը ներսերնին կ'այրէ, գիւղաւանին մէջ նուռը, ձմերուկը աժան է, գլխաւորաբար ասոնցմէ է որ գնեն-կ'ուտեն։ Օրական մի քանի կնիկներ կը յատկացուին, խանին դիմացը ջրհորէն ջուր կը քաշեն կը բաժնեն ժողովուրդին· բայց թէ ո՛ր մէկին պիտի բաւէ, ու ծարաւ կը տառապին։ Շատեր անօթի-անասուաղ կը մեռնին։

Ընդարձակ բակին չորս կողմը դմբէթաւոր խուցեր են· պատերուն տակ կիսաողջները, ոտքի վրայ հիւանդները նստած են· կլլեակներու, ցնցոտիներու մէջ· աղտը վրանին կը պլըղտատէ· ձեռքերնուն, ոտքերնուն արտաքին երեսը տարտ կապեր է· գունատ հիւծած, դեղներ-աժգուներ, ոսկերքնին քամուեր է, գլխընուն մազերը պճուռքեր, դէզ-դէզ բոլորճ է եղեր· իրարու դըլուխ կը քթուեն, բութ-բութ ոջիլ, կ'առնեն-կը նետեն գետին այդ զզուելի, զազիր մակաբոյծը· վրայ-գլուխ ոջլեծեփ, համար-հազար· վեր կ'ելլեն, վար կ'իջնեն վըզըր՛-վըզըր, աւելով աւլուելիք: Օձիք, մազ՝ անիծը չարան-չարան, խճաքարի պէս չարուած, յեռուած, դանակով քերուելիք: Մրխիկը(*) մորթին չուլլըւեր-թաղուեր մարմնին անցեր, քերուըտելէն անձնիվրանին ոջիլխոց, ըղունկխոց եղեր, տապաստ կապեր է վէրքը: Ճանճերուն համար — հազարը կ'ելլէ, համար-բիւրը կ'իջնէ, որդը դիակներէն կը վխտայ, կը սորի: Մի քանի սննեակներու դըռնէն ներս կը նայիմ· պատուհանի տեղ բացուած ծակերէն լոյսը հազիւ ներս կը թափանցէ: Հիւանդներ գետիններու վրայ տարածուած են· Ներքեւնին գնացեր, աղտեղութեան մէջ կը տապըլտկին, ոմանք հոգեվարքի հռընդիւններով կը խռկան, կը գալարուին ջղաձգօրէն, որը անկենդան, աչուին սնէր, պաղակ-պաղակ կը նայի, ու ահռելի ցնցումով մը վերջին շունչը կը փչէ· ոմանք սաստիկ խիթերով կը տանջուին, կ'ողընկտան, օղիկ-օղիկ կուգան, բերաննին չորցեր, լեզունին խարկեր, պուտ մը ջո՜ւր, կ'աղաղկեն· ոմանք ջլագարեր-խենթեցեր, կը ճըչուըռտեն-կաչուըռտեն, կ'անիծեն· բուի մը զանգիւնովը վո՜ւյ, վո՜ւյ կը կանչեն: Անձս ի վրաս փշաքաղած, ետ կը քաշուիմ սոսկումով:

Մի քանի ծանօթներու կը հանդիպիմ· Ակոբ-չաւուշի տղայ Պաղալ Գրիգորի կինն է, Ֆրընձըլար մէկտեղ էինք· կեսրոջը հետ չորս տղոցմովը մէկտեղ հոս այս տեղ են եղեր· կեսուրը, տղաքը մեռեր չոր-գլուխն է մնացեր· շունչը վեր չգար որ խօսի· ա՜խ որ կ'ընէ մուխը գլխէն կ'ելլէ: Մէկ պատուական բարեկամիս Զառացի Մելքոն Պաչըպէօյիւկեանի քոյրը Զարմանը կը տեսնեմ Մարիամ աղջկանը հետ· ան ի՜նչ լուսնատիպ գեղեցկութիւն էր այս աղջկանը, պէտրիկ-աղուոր, աչք-ունք՝ քեզի մէկ կանթեղ, վարդն երեսէն կը կաթէր, կ'ըսես պքեր մը· հիմա՞կ, ճանչցուելիքը չէ մնացեր, տապակը դրեր-հալեր են, չոր մորթի մը ու ոսկր մնացեր է... այսքան ալ փոխուի՞... ու ասոնց պէս քանի՜-քանի՜ հարիւրաւորներ, հազարաւորներ...:

Է՜... սա դժոխմբեր վայրին ելճանապարհը նայելու է· Խանծառցի տղան միջնորդ կը բռնեմ, պահնորդ ժանտարմային կը հասկցնէ թէ կանխաւ խանր եղած չեմ· թէ նորեկ պարխանայէն

(*) Զուէն դեռ նոր ելած ոջիլ:

եմ, առանձին չեմ. անոնց մէջ մարդ ունիմ. բերանը կրծօն մը նետել կ'սպասէ. երկուքնոց մը կուտամ տղային. ճանկը կը խօթէ, կամքը կ'առնէ, դուրս կը հանէ գլխ, կռնակիս գաւազան մ'ալ կը զարնէ. երեւակայել թէ ինչպէ՛ս կը փախչիմ...: Խանին ետեւը դուրսի հրապարակին վրայ՝ նոյնօրինակ խեղճութեան տեսարան, հիւանդներու բազմութիւն մը. ներսը տեղ չըլլալուն, ասոնք ալ հոս կը մնան, ա՛լ կը դառնաս–կը նայի՞ս... փախի՛ր **Կարապե՛տ**:

Տեսա՞ր, գաղափար մը կազմեցի՞ր, սիրելի ընթերցող Սուբուճի–Պաղչային վրայ ալ: Ասկէ աւելի լաւ միքրոպաբուծարան մը — միքրոպները մշակել–բեղմնաւորելու այսքա՛ն կատարելագործեալ լապօռաթուառ մը կրնա՞ր ըլլալ. Թուրք–գիտական հըսկայ մտքի հրաշալի ստեղծագործում... որուն քով Եւրոպական գիտնական մտքեր — օրինակ՝ Բասթէօր մը, Քոխ մը գաճաճներ են արդարեւ(*):

Կատակը, հեգնանքը մէկ կողմ: Սուրուճ Միջագետքի մէջ գլխաւոր հանգրուան է տարագիրներու: Տեսանք թէ կարաւանները մինչեւ հոս հասնելնին ի՛նչ անցքերէ անցան. հոս այլեւս իրենց բաժին՝ բացարձակ մահը կը մնայ. ՃԵՐՄԱԿ ՋԱՐԴՆ է որ իր գործը պիտի տեսնէ: Սուրուճ, Րագգա, Պապ, Մէմբիճ, Հալէպ եւ այլ շատ մը տեղեր հաստատուած են ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ կամ ՊԱՂՋԷ անունին տակ այսպիսի ջարդարարներ, մահաստաններ, ուր եկող–հասնող ժողովուրդը իր վերջնական հանգիստը կը

(*) Զը զարմանաս, ընթերցող, Թուրքը իր երկրին մէջ շատ անգամ արուեստական համաճարակներ ալ ստեղծեր է: 1911–ին էր, Տրիպոլսոյ իտալական գրաւումի, եւ Պալքանեան պատերազմի նախօրեակներուն էր. ա՛լ ինչ փօլթիքա կար դարձնելիք, Անատոլուի զանազան կողմերը եւ մասնաւորապէս Սեբաստիա տէրվիշի կամ մոլլայի ձեւ ծպտեալ գործակալներ շրջեցան, քօլէրայի միքրոպով պատրաստուած շաքարահատիկներ ցանցնեցին հայ թաղերը, մանաւանդ Սեբաստիա Հայ մանուկներու բազմութիւնը փողոցները ողողած կ'ըլլար. մանուկներ յանդէտս կերան, քօլէրայէ վարակուեցան, համաճարակը տարածուեցաւ. թէեւ շուտ հասկցուեցաւ: Այն ատեն Հայ լրագիրք ալ արձագանգ եղան այս դէպքերուն: Ո՞վ չյիշեր Զէյթունի Թունաւոր պատուաստի խնդիրը:

գտնէ՛ ...: Իսկ թէ անոնք որ դեռ, տեսակ մը աններեւութեամբ կը յամառին, դեռ քիչ մը կենդանութեան, կարողութեան նշաններ ցոյց կուտան, որոնց ուժը–լուսը դեռ տեղն է, չէ այնքան պակսեր, անոնք դատապարտուած են չարունակելու Մահուան Ճանապարհը դէպի վար, դէպի ներս փնապատները, մինչեւ որ անոնք ալ Ճերմակ–Ջարդով սպառին. անցնին, վերջանան...՛՛՛:

Սուրուճի, ինչպէս եւ այլ տեղերու կառավարութիւնները օրական տեղեկագիր կուտան Կ. Պոլիս ներքին գործոց նախարարութեան, թէ որքան գաղթականութիւն հասեր է իրենց մօտ, որքանը տեղւոյն վրայ ճերմակ–ջարդով բնաջնջուեր, եւ թէ մնացեալները դէպի ուրեր քշուած են: Ընթերցողը տեսաւ թէ Սեբաստիայէն ելլելնուս, քաղաքին եզերքը մեր անցքին վրայ պաշտօնեայներ նստած՝ մեր վիճակագրութիւնը կ'առնէին, որքան այր, կին, աղջիկ, մանուկ, երեխայ. նոյնը կատարուած է տեղահան եղած բոլոր տեղերու վրայ. եւ ճամբու ընթացքին՝ մինչեւ մահուան այս հանգրուանները, որով Թուրք կառավարութիւնը կրցած է ամենաստոյգ վիճակագրութիւնը ունենալ թէ՝ Հայաստանէն եւ թէ հայաբնակ վայրերէն որքան Հայութիւն տեղահանուեր է, եւ որքանը բնաջնջուեր:

ՀՐԷԱՅ ՏՕՔԹՈՐԸ ԵՒ ԺԱՆՏԱՐՄԱ–ԳՕՄԱՆՏԱՆԻՆ կ'այցելեն մեզի իջեւանը.— Երրորդ օրը հակառակ մեր սպասումին՝ քայլին չտրուեցաւ. կ'երեւայ առջի օրուան տուածնուն ալ փոշմանեցան: Առջի օրուան Հրէայ Տօքթորը եւ Սուրուճի ժանտարմա–գօմանտանի հազարապետը իրիկուան դէմ այցելեցին մեր իջեւանը: Պտտեցին, աչքէ անցուցին: Հրէայ Տօքթորը սանկ կէս մը բանախօսելու պէս ըսաւ թէ կառավարութիւնը կը արդահատի ձեր վիճակին վրայ. եւ կ'ուզէ պէտք եղած նպաստը ընձեռել ձեզի, բայց տրամադրելի միջոցներ չունի, վաղը ճամբայ պիտի ելլէք, Հալէպ գնալու համար. հոն կառավարութիւնը լայն միջոցներ ունի, օրական անձ գլուխ 3 ղրշ. ռոճիկ պիտի տրուի, ինչպէս նաեւ բնակարան, զգեստ, ծածկոց եւայլն ու հոն շատ հանգիստ պիտի ըլլաք. կառավարական հոգածութեան վրայ վստահ եղէք. ու Սուլթանին աղօթող:

Ասիկա պարզապէս անյոյս, մահամերձ հիւանդին տրուած Մխիթարական դեղագրէն տարբերութիւն չունէր. «Ձեր տարագրի տառապալից ճամբան պիտի շարունակէք, մինչեւ որ ճերմակ–ջարդով սպառիք»–ի մէկ քաղաքավարի, քիպար բանաձեւն.

էր տօքթորին այս խօսածները, ինչպէս որ ի վերջոյ պիտի տեսնենք: Հիւանդներու տէրերը դիմում կ'ընեն Տօքթորին, որ իրենց վէսիգա տրուի. մէկ քանիին կուտայ, որ վաղուան սէվգըյաթ-էն զերծ մնան:

ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐ ՍՈՒՐՈՒՃԻ ՊԱՇՏՕՆԵԱՅՆԵՐՈՒՆ ՀԱՐԷՄԸ. -- Այս մասին վերջէն աւելի ընդարձակ պիտի խօսինք թէեւ, անցողակի ըսենք որ ժանտարմա-գոմանտանին մեզմէ առջի կարաւաններուն ալ այսպէս այցելեր է ժանտարմաներու ջոկերը ետեւէն ձգած, ու խարազանի հարուածներու տակ ընտրած աղջիկներ քաշեր-տարեր է. ճիշտ ինչպէս որ քիւրդերը ըրին Եփրատի եզերքը մեր կարաւանին. Սեբաստացի, Սամսոնցի, Թոգաթցի, Ամասիացի 12 աղջիկ տարած ունի եղեր իր հարէմը (վերջէն առիթը ունեցանք տեսնուելու ասոնց մի քանիին հետը), նոյն այդ Հրէայ Տօքթորը կէս տուզինա Հարուհի իրեն մօտ կը պահէ. որոշակի իմացայ թէ յայտնի ուսուցիչ-գրագէտ Հնչ. մեծ գործիչ Գաբիկ Օզանեանի կինն ալ այս Հրէայ Տօքթորին տունը կը գտնուի եղեր, երկրորդ անգամ Սուրուճ դառնայնուս լսեցի որ մեռեր է: Գայմագամին մօտ 5 Հայուհիներ: Ածուն եղած տեղը ուլն ալ կ'ելլէ կ'ըսեն. իսկ Սուրուճի Թուրք եւ քիւրդ խուժանին մօտ, կը փնտռե՞ս, չկայ տուն ուր մի քանի Հայուհիներ, հայ տղաքներ չգտնուին. մանաւանդ 5-10 տարեկան աղջիկներ շատ աւելի մեծ թիւով են Թուրքերուն մօտ: Հայ կիներու, Հայ աղջիկներու, հայ մանուկներու ասանկ առատութենէ, ասանկ օրհնաբեր??? աւարէ մը օգտուիլ չուզողը խիյամ չէ, խենթ է, ան ալ թուրք, քիւրդ վաաչուէր գազաններու համար: Առջի կարաւաններէն բաւական թուով մըն ալ տուները տեղաւորուեր են վարձով, եւ սէվգըյաթէ խուսափեր:

ՄԵՐ ԵԼՔԸ ՍՈՒՐՈՒՃԷՆ.— Չորրորդ օրն էր. կէսօր չէր եղած, բայիս տալու համար մեզ ամէնս մէկ տարին լեցուցին նախիրի պէս Սուրուճի եզերքը խանի մը ընդարձակ բակը. քուրձերով հաց բերած են. ժանտարմաներ դուռը կեցած են. երկ-երկուք ժողովուրդը դուրս կը հանեն. մէյ մէկ հաց տալով կ'ապացանեն դիմացը բացատտանին վրայ: Ներսէն կը նայիմ, հացը տանողներուն դէմքին լոկ դժգոհութիւն մը, դժկամակութիւն մը կը նկարուի. երեսնին կը թթուեցնեն, չեմ հասկնար: Կարգը ինծի կուգայ, շա՜տ վերջերը, ձեռքս կ'երկարեմ. չավուշը քանի մը բրդուճ հաց կը դնէ. կը յառաջանամ դէպի Թայինընկալ բազմութիւնը· քթիս սուր մգլահոտ մը կուգայ, ի՞նչ պիտի ըլլայ ըսելու չմնար, ձեռքիս հացին կը նայիմ· ի՛նչ տեսնեմ· ամբողջ դարչ-կանանչ խաւով մը ծածկուած է, հանգոյն ... թաւիշի· բայց տեղ չկայ· քթիս կը տանիմ· փո՛ւհ ... խոհմեր, մգլեր, բորբոս մը ո՛ր, զորս դու պատուիրեցիր· մեր տղաք տեսնելով արմանքզարմանքս, դիմացէն կը կատակաբանեն· է՛ վարժապետ, քէֆդտես ասօր հացերնիս ղաթիխուն է· կուտսուզը մեզ հոգացեր հացերնուս վրայ տապկած սպաննախ է դրեր· աս տարուան ալ կ'օգտէ, գալ տարուան ալ· ու այս կատակներով կ'ուզէին մեղմել իրենց ալ սրտմտութիւնը: Կնիկներուն շատ մեղքիս կուգայ, Լեսնին կախ, կը նային հացերուն վրայ, գլուխնին կը շարժեն· վա՛յ ան աւուր որ աս անօրէններուն ձեռքը նայելու վիճակուեր ենք կ'ըսեն, ի յուշ իրենց հացալից սեղաններուն, խորունկ կը հառաչեն, ու քանի մը կաթիլ արցունք կը գլորեն կմախացած այտերնուն վար: Թայինի բաշխումը լրանալէ վերջ մեզ ամէնս ոտքի կեցուցին, երիցս՝ «Փատիշահըմ չօգ եաշա» կանչել տուին: Ժանտարմաներ կզգան ժողովուրդին դժկամակութիւնը, սպառնալից նախատինքներ կ'ընեն· Թագաւորին այս բարիքները (?՛) չգիտնաք, աչքերնուդ-ծունկերնուդ կայնի· բայց ինչ պիտի ըլլայ, արդէն դուք խային միլլէթ մըն էք· ձեզի եղած բարիքները միշտ ուրացեր էք, մինչեւ որ այս վիճակներուն հասաք: Սա անզգամ լիրբերուն այսքան ալ նախատանացը առարկայ դառնա՛լ...:

ԻԲ.

ԴԷՊԻ ՀԱԼԷՊ

ԱՐԱԲ-ԲՈՒՆԱՐ.— Կէս օրը բաւական անցեր էր· չէինք ըսպասեր որ մեզ այսօր սէվք ընելու ըլլեն· Թայինը տուին, մեզ սէվք ընելու համար է եղեր: Ինչ որ կը վերաբերի մեր բնաջնջումի գործին, ատոր մէջ յոյժ... խղճամիտ են: Իջեւանը նստեր էինք՝ գիւղաւանին կողմէ հեծեալ ժանտարմա-չավուշ մը, հետը չորս ժանտարմա, կ'ուղղուէին դէպի մեզ· կը հասկնանք թէ ճամբայ հանելու կուգան մեզ· ոտքերնիս գետնէն կը կտրի· կը թեւաթափինք· սրտադողը մեզ կ'առնէ, հազիւ մեզի մօտեցեր, դաժան պոռչումով մը՝ «Եալլա՛հ, եալլա՛հ, չո՛ւտ, ոտքի, պատրաստուեցէք, պիտի երթաք»· բանտ ու բոլորնիս կը կորսնցնենք· երեքչորս օր էր, քիչ մը հանգիստ վայելեր էինք, հազիւ ինչ կազդուրուեր ու նորէն՝ քալէ՛, քալէ՛, քալէ՛՛՛ անվերջ․․․։

Օրը տարաժամած ըլլալը մէջ բերելով, փորձ մը կ'ընենք գէթ վաղուան թողուլ տալու· կանայք կ'աղաչեն կը թախանձեն· անկարելի կ'ըլլայ· նոր նէսիր պիտի գայ իրիկուան, պէտք է որ դուք ելլէք, կ'ըսեն։ Ոչ մի խնդրանք օգուտ չըներ· պիտի ելլենք։ Գնալիք տեղերնիդ շատ հեռու չէ կ'ըսեն· երկու ժամուան տեղ· եւ դէպ արեւմուտք ցոյց կուտան բլուրներու շարք մը· ատոր ստորոտը։ Ամենէն ցաւալի պարագան հիւանդներունն է· ունին-չունին դրաստ պիտի վարձեն· Ջորեպան քիւրդեր եկած են։ Գրիգորիկի վիճակը ծանրացած է· կը հարկադրուիմ դրաստ մը վարձել։ Կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ· տօքթորէն վէսիգա առնող ընտանիքները կը մնան։ Ճամբան տափարակ հարթ է· կ'անցնինք քիւրդ գիւղերէ· կը հարցնեն թէ աս ո՞ր տեղացիներու պարխանայ է· ու երբ կը հասկնան թէ Սվազի է, զարմացմամբ կ'ըսեն, աս ո՞րքան ժողովուրդ ունի եղեր Սվազ· այսքան կարաւաններ եկան ու դեռ վերջը չեկաւ։ Իրիկնամուտին Արաբ-Բունարի կայարանին հսկայ շէնքերը կ'երեւան ընդարձակ տափաստանին վրայ· առաջին անգամն է որ երկաթուղի պիտի տեսնենք, հետաքրքիր կը նայինք։ Այս կայարանէն քիչ վար կ'իջեւանինք լճակի մը շուրջը, բլուրներու շարքի մը ստորոտը· այս լճակը Արաբ-Բունար կը կոչուի, ջուրը անոյշ է· մէթր մը խորութեամբ, յատակը աւազուտ է· ջուրը ամէն կողմերէն կը բխայ, եւ դետակ մը կը ձեւացնէ։ Իջեւանած տեղերնիս գետինը խոնաւ է· գիշերը ցուրտ կ'ընէ, մենք արդէն անպատսպար, կը դողդղանք։ Ալի-Ջավուշ — ժանտարմա-չավուշինիս յաղթանդամ, բարձրահասակ մէկն է, Ուրֆացի, հայերէն գիտէ։ Ժանտարմաները այլեւս ուղղակի չեն կեղեքեր զմեզ, ջորեպան քիւրդերու հետ համաձայնած՝ վարձագինը կը կիսեն։

Միւս առտու կը շարունակենք ճամբանիս· կ'ըսեն թէ Եփրատ-Պաղ — եւ անկէ Հալէպ է որ պիտի տանին զմեզ։ Իրիկունը կ'իջեւանինք քիւրդ գիւղի մը մօտ Ջրեզերքը։ Ծախու ուտելիք առատ։ Երրորդ օրը տափաստաններէ, քարքարոտ ելեւէջներէ կ'անցնինք, Եփրատի կէս ժամ մնալուկան կ'իջեւանինք դաշտավայր մը· ջուրեր կը բխան, ջերմուկի հանքային ջուրեր են, ոչ այնքան տաք։ Մինչեւ հոս ճամբան բաւական թուով հիւանդներ *մնացին : Մեռնող ալ պակաս չէին :*

Առտու ճամբայ կ'ելլենք · հազիւ 15–20 վայրկեան տեղ գնացեր էինք, հեռուն փոշիներու ամպերու մէջէն կ'ընդնշմարենք ստուարաթիւ կարաւան մը կուգայ դէպի մեզ, պահ մը ամէնուս ուշադրութիւնը կը դառնայ այն կողմ · կարաւանին առջեւէն ինկած է հուժկու, յաղթանդամ ժանտարմայ մը · էհրամին մէջ պլլուած, արաբիկ նժոյգը կը կքի ներքեւը · ձեռքը թուղթ մը բռնած է · մօտեցած ենք · նշան կ'ընէ որ կենանք · քանի մը քայլ եւս · կ'աւետէ մեզի · Ներում եղած է · գաղթականները իրենց տեղերը պիտի վերադառնան · ահա անոնք ետ կը դարձնեմ, անոնց հետ դուք ալ պիտի դառնաք : *Ի լուր այս աւետաւոր յայտարարութեան՝ խենթ կ'ըլլանք, թունդ կ'ելլէ սրտերնիս, կը խանդավառուինք, զիրար կ'աչքելուսենք, զիրար կ'ողջագուրենք · ուրախութեան արցունքներ կը ցայտեն աչքերէ · կարծես լեռներու չափ մեծ ու անտանելի բեռ մը մեր վրայէ առնուեցաւ, այնքան թեթեւցած, մեր տառապանքները մոռցած կ'զգանք : Կանայք կը շրջապատեն մարդը, կը համբուրեն ձեռքերը, կը համբուրեն ձիուն երեսները, բարեմաղթութիւններ կ'ընեն, կ'օրհնեն զինքը :*

Ալի-չավուշ մարդուն հետ կը տեսակցի առանձինն · հեռուէն կը նայինք · մարդուն արտայայտութիւնները տարակուսական, երկբայելի կ'երեւան · անորոշութիւնը կ'ստուերագծուի Ալի չավուշի դէմքին ալ վրայ : Վերադարձող կարաւանը կուգայ կը հասնի · կը խառնուի մեզի : Ցրընձըլարէն մեզմէ առաջ ելլողներն են · երեք կարաւան միացուած, բոլորն ալ Սեբաստացի, խառն Փոքր-Հայքեցիներով : Ետ կը դարձնեն մեզ ամէնս · կուգանք կ'իջեւանինք ջերմկային ջուրերու իջեւանը, ուրկէ քիչ առաջ ճամբայ ելեր էինք · կը նայինք վերադարձող կարաւանցիներուն մէջ նոյն ոգեւորութիւնը չկայ · անձկանօք կը հարցնենք թէ ի՛նչ առեղծուած է այս · ստո՞յգ է որ ներում եղած ըլլայ · իրենք ալ հաստատ բան մը չգիտեն · պարզապէս մեզ խաբել է կ'ըսեն · կը պատմեն իրենց տաժանալից ոդիսականը : Երեք կարաւաններ իրարու ետեւէ Սուրուճէն հաներ են Հալէպ տանելու խօսքով · Եփրատի մէկ մեծ կղզիին մէջ օրերով մնացեր են, անպատմելի թշուառութեան մէջ, անօթութեան, ցուրտին նշաւակ · ստիպեր են զիրենք իսլամանալ, եւ ցրուիլ թուրք, քիւրդ, արաբ գիւղերը · բայց իրենք յանձն չեն առեր · ընտրեր են անօթութեամբ մեռնիլ, փճանալ : Շատ շատեր հիւանդութենէ, անօթութենէ մեռեր են. շատեր ինքզինքնին ջուրը նետեր: Վերջէն կղզիէն հաներ, դիմացը Պապ տարեր են, ատեն մը թափառեցուցեր, ապա Հալէպ տանելու համար ճամբայ հաներ են. Հալէպի քանի մը ժամ մնալուկան հրաման եկեր է որ Հալէպ չմտցունեն. Ետ իրենց եկած տեղերը վերադարձնեն. ահա այս վերջին խօսքն է որ մեծ համեմատութիւններ առեր եւ զանազան մեկնութիւններու առիթ տուեր — իբր թէ ներում եղած ըլլայ, ու տարագիրները իրենց տեղերը դարձնեն: Էրիկմարդերէն մի քանի հոգի Ալի-չավուշին կ՚երթան, ներքին կերպով հասկնալու համար թէ ի՞նչ են ներումի այս խօսքերը եւ թէ մեզ դէպի ո՞ր կողմ պիտի քշեն. տարտամ պատասխաններ կուտայ, ինք ալ որոշ բան մը չկրնար ըսել: Ու քանի մը օր վերջ խնդիրը աղէկ մը կը պարզուի. այն է թէ Հալէպ չէ ուզած Հայկական նահանգներու գաղթականները իր մէջ ընդունիլ, մանաւանդ թէ մասնաւոր հրաման ելած է մեծ քաղաքներ չմտցնել. անապատները երկար թափառումներով բնաջնջել զանոնք: Ըստ որում մեզ կը դարձնեն ետ, մեր եկած տեղերը, այն է, Միջագետք եւ անկէ ներս անհիւրընկալ անապատները, մեր Մահաստանները:

Անուշիկ երազ մը, արբշիռ զինովութենէ մը արթնցած, սթափած՝ պատրանքի, խաբկանքի դառնութիւնը, սեւ յուսալքումը կը ցցուի առջեւնիս. ծովածաւալ թշուառութիւնը կարծես այնքան չէր զօրեր զմեզ ընկճելու, որքան այս յուսախաբութիւնը ջախջախեց մեր էութիւնը, ջլատեց մեր բարոյական կորովը, եւ մատնեց զմեզ խոր յուսահատութեան:

ՆՈՐԷՆ ԱՐԱԲ-ԲՈՒՆԱՐ.— Նոյն օրը հանդիստ կ՚ընենք ջերմուկներու իջեւանը. հետեւեալ առտուն մեզ ճամբայ կը հանեն դէպի Արաբ-Բունար, «մեր եկած տեղը»: Երեք օր կը տեւէ այս ետ դառնալնիս, քիչեր են որ դրաստ մնացած են. անհամար հիւանդներ կը մնան ճամբան, կ՚իյնան կիսակենդան: Քիչ-շատ ուժը վրան եղած հիւանդը կրնայ ինքզինքը պահել իշուն վրայ. հիւանդին ոտքերն ալ թեւերէն բռնած՝ կ՚օգնեն. կուգայ այն պահը երբ հիւանդը այլեւս ինքզինքը կորսնցուցած է. ոտքերը քակուած փաղուած է. չկրնար գահրիլ գրաստին վրայ. չուանով կը կապեն ձիգ-ձիգ, կը սահի վար կ՚իյնայ. ու տէրերը յուսահատ-ճարահատ, կը թողուն ճամբուն մէջտեղը իրենց հոգեհատորը: Ու խեղճերը մայրկենական սթափումով մը կը նային իրենցիններուն ետեւէն, որ զիրենք լքեր են այսպէս, թողեր-կ՚երթան...:

Սեբաստիոյ հարուստ գերդաստանէն Պալեօզեան Հաճի Յովհաննէս մնաց այսպէս այս ճամբան։ Մնացողներուն տէրերը միջոց չէին կրնար ունենալ հիւանդին վրայ պահուած դրամը առնելու, մանաւանդ երբ լաթերուն միջոցները կարուած–պահուած ըլլար․ կարաւանին հետեւող քիւրդեր կը հասնէին, կը մերկացնէին, ու եթէ վրան դեռ կենդանութեան նշան կար, մահակով կը զարնէին գլխուն, կը մեռցնէին։ Տէր–տէր Յովհաննէսի հարսն ալ մնաց այս ճամբան․ քիւրդերը հասին մերկացուցին․ առին լաթերը․ կեսուրը աւաղելէն ծունկերուն կը զարնէ, լաթերուն մէջ 200 ոսկի կարուած էր կ'ըսէ։ Ճամբու այս ընթացքին էր, քենիիս տղան Գրիգորիկն ալ մեռաւ, չալակս առած օրերով տարեր էի․ Արաբ–Բունար հասնելէ օր մը առաջ էր․ խեղճ տղան հոգին աւանդեց․ կէս օրուան հանդիստին էր․ գէթ միջոց ունեցայ ի հող ամփոփելու ցուրտ մարմինը։

ԿՐԿԻՆ ԱՐԱԲ–ԲՈՒՆԱՐ․— Կը դառնանք հոս ուրկէ քանի մը օր առաջ ելեր էինք․ ինչպէս ըսինք լճակ մը, լաւ եւս բնականէն ընդարձակ աւազան մըն է․ մօտը երկաթուղւոյ կայարանը․ ասկէ կ'անցնի նաեւ Ուրֆա–Սուրուճ–Հալէպ խճուղին։ Զորս կարաւաններու ժողովուրդ, մօտաւորապէս 15.000 հոգի կ'իջեւանինք լճակին չուրջ դալարուտքին վրայ։ Քիչ մը վերօք քրդական գիւղ մը կայ։ Ալի չավուշ կը դառնայ Սուրուճ, մեր ետ դառնալը կը հաղորդէ Գայմագամին․ ան ալ վարանմունքի մէջ կը մնայ այսքան ժողովուրդ ո՛ր կողմ ղրկելու մասին։ Ալի չավուշին ալ հրահանգ մը չտար․ որով անորոշ ժամանակով կը մնանք հոս։ Ուտելիքէ չենք նեղուիր․ քիւրդեր ծախու ամէն ինչ կը բերեն։

Քիչ–չատ դրամ ունեցողներ կը խորհին երկաթուղիով Հալէպ իջնել․ կը մօտենան կայարանի պաշտօնեային․ յոյն մըն է, դիւրութիւններ կուտայ․ տոմսակները կը կտրէ․ բաւական թուով գնացողներ եղան․ Հ․ Գրիգոր վրդպ․ Փէհլիվանեան ալ յաջողեցաւ Հալէպ իջնել, ուր կը մնայ ցարդ եւ Ազգ․ Միութեան անդամ է․ եւ յոյժ օգտակար եղած ինչպէս իր հայրենակից Սեբաստացի գաղթականութեան, նոյնպէս եւ առհասարակ բոլոր տարագրելոց։ Սեբաստիոյ — եւ կրնանք ըսել Մեծ ու Փոքր Հայքի Հայ, Հայ Կաթոլիկ եւ Հայ Բողոքական եկեղեցականներու մէջ տարագրութեան ընթացքին՝ միակ ազատուողը եղաւ Հ․ Գրիգոր Փէհլիվանեան։

Բայց թէ Հալէպ փախչելու այս գործն ալ շուտով վերջ կը դանէ. տնօրէնը կը կանչէ տոմսակ առնողները. դրամները ետ կուտայ. տոմսակները կը պատռէ. խիստ հրամաններ եկած է եղեր գաղթականները Հալէպ չփոխադրել երկաթուղիով: Կայարանը պաշտօնեայներուն հովանաւորութեան տակ բաւական թըւով գաղթականներ կան. մեզմէ առաջ եկած ու հոս մնացած: Այսպէս թէ այնպէս Սեբաստացի գաղթականներու բաւական թիւ մը կրցած է Հալէպ ելլել, ուր, երեք տարի վերջ երբ գնացի անոնցմէ մէկ մասը գտայ: Ալի չավուշ եւ ժանտարմաները կեղեքում ի գործ չեն դներ, եւ այս՝ գայմագամին պատուիրելովն է. միայն անուղղակի կերպով կ՚օգտուին, ուտելիք ծախելու բերող գիւղերէն կ՚առնեն, կրնալ առեւտուր ընելու համար. օսմ. ոսկին 3 մէճիտ կ՚աւրեն, վերջապէս անուղղակի շահեր է որ կ՚ունենան: Գիւղերը այլեւս քաշուած են յափշտակութիւն, թալան, առեւանգումներ, սպանութիւն ընելէ: Սուրուճի գայմագամէն այս մասին խիստ հրահանգ եղած է: Կ՚երեւայ մեզմէ առաջ հոս հասնողներուն ծանր անցքեր պատահեր են: Հալէպ ծանօթացայ Տիգրանակերտցի Օննիկ Մուրատեանի, այս կայարանը պաշտօնեայ է եղեր. կը պատմէ թէ, մեզմէ առջի կարաւաններէն մէկուն մէջ, քիւրդերը ծպտեալ էրիկմարդ մը գտան, չուվան ձըգեցին վիզը խեղդեցին անմիջապէս:

ԱՐԱԲ-ՊՈՒՆԱՐ՝ ՄԱՀԱՍՏԱՆ.— Գիշերները աշնանային կծու ցուրտը, ցորեկները անապատային տապն ու խորշակը, աւերին խոնաւութիւնը, իջեւանին մէջը եւ չուրջը տիրող աղտեղութիւնը, կղկղանքը-աղբաց քերուք, արիւնախառն փորքշուք—բարձրացող պարշահոտութիւնը՝ ժողովուրդին ծայրայեղ թըշուառութեան, Ֆիզիքական քայքայումին հետ դաշնակցած են: Թիֆուսը, ժանջքը աղէկ մը կը ճարակին. ճամբորդութեան մէջ կարծես վարակումը այսքան չէր յառաջացած: Կ՚երեւայ հանգիստը, եւ այսքան բազմութեան ի մի վայր համախմբումը կերպով մը նպաստեցին: Հակառակ տրուած զգուշական պատուէրներուն, լճակին չորս բոլորն աղտեղութեամբ, կղկղանքով լի է. եւ յետոյ, ճերմակեղէններ, հիւանդներու գզգլեակները կը լուան լճին մէջ. որով ջուրն ալ հիւանդութեանց միքրոպով վարակուած է: Իջեւանը ծայրէ ծայր հիւանդներ, օրական մահերու թիւը 15–20–30: Դիակիրներ, մեռելաթաղներ կ՚որոշուին. խըրամներ կը բացուին. դիակները կը լեցնեն վրայ-վրայի. շատեր անթաղ կը մնան, կը նեխին: Դիակիրներու մեծ մասը կիներ են.

այդ անտանելի գործը կը կատարեն օրական թայինի մը եւ հարիւր փարա վարձքի փոխարէն։ Երկու շաբաթ վերջ համաճարակը սաստկացած գագաթնակէտին հասած է․ մահերու թիւը մէկէն կը բարձրանայ օրական 120–150–170–ի։ դիաթաղներ չեն կրնար հասնիլ․ դիակները կը մնան անթաղ։ Սարսափը աննկարագրելի է։ Գայմագամը վերջին պարագաներուն մարդ գլուխ 300 տր․ ալիւր թային բաշխել կուտայ։ Մէկ կողմանէ ալ առողջներէն, քիչ-շատ քալելու կարողներէն օրընդմէջ սէվգ կ՚ընեն Երկաթուղիին ուղղութեամբ դէպի Աղճա-Գալէ, Վէրան-Շէհիր, **Րէս-իւլ-Այն, եւ անտի Տէր-Զօր, Մուսուլ։**

Այս սէվգ եղողներ ընդհանրապէս գիւղացի կնիկներէն էին։ Մինչ այս, Գայմագամին լուին հաւանութեան վրայ, Ալի-չավուշ աչք գոցած, ժողովուրդը սանկ կէս մը գաղտագողի մաս առ մաս կը փոխադրուի Սուրուճ․ բոլորտիքի քիւրդ գիւղերը, ուր տուներ վարձելով կը տեղաւորուին։ Արաբ-Բունար մեր իջեւանելէն ամիսուկէս վերջ այս ահագին բազմութիւնը կը ցրուըուի այսպէս — սէվգըյաթով, Հալէպ փախչելով, Սուրուճ եւ գիւղերը հաստատուելով ու… համաճարակով։ Հոս մահերու ընդհ․ թիւը եղած է 4000։ Արաբ-Բունար մանուկներու վերջը կուգայ գրեթէ․ անոնք որ մինչեւ հոս կրցեր էին ապրիլ, աս տեղի համաճարակովը կ՚սպառին։

Նստած եմ իջեւանը․ չորս բոլորս տառապող մանուկներու սրտակեղեք ճիչ, աղաղակ, մայրերու յուսահատական ողբուկոծ, անէծք…

Ետիս կին մը, սրտապատառ կուլայ․ Սանասա՛ր, ճագուկս, ըւելէն․ ծանօթ մէկը ըլլալու է կ՚ըսեմ․ կը դառնամ, կը հարցընեմ․ Քիւրքճեան Մաթոս աղային թոռն է, Ղեւոնդին երեք տարեկան տղեկը։ Բարեյիշատակ Աղա Մկրտիչ Սանասարեանի մահուան տարելիցին էր․ Տ․ Թորգոմ սրբազան պատարագիչ էր․ այդ օրը մկրտուող երեխաներու բոլորին ալ անունը Սանասար դրաւ ի յիշատակ անզուգական բարերարին, եւ ի պատիւ՝ վարժարանը Սեբաստիա փոխադրուելուն։ Այս տղան ալ անոնց շարքին էր․ Հայրը ինչպէս կը գուրգուրար վրան։ Այս կինը Քիւրքճեաններու տունին սպասուհին է եղեր․ խորունկ ցաւով կ՚ըսէ թէ այն ահագին տունէն այս մէկ տղեկը մնացեր էր, ու ալ հոս կը մեռնի։ Անդին անմահ բարեկամիս ու ընկերիս Միհրան Զուղասզեանի տիկինը Թէրէզ, վարժապե՛տ, եկուր բարեկամիդ թոնիկներուն սա վիճակը տես կ՚ըսէ․ Ջուխտ մը պալախներ–գոմշուկներ եղած ըլլային, Թօմպուլիկ, գիրուկ, կարմրուկ, կայտառուն․ կարծես տապակը դրեր հալեր են․ հոգեվարք կը ճըննան: Պապերնին խենթ կ՚ըլլար վրանին․ կուրծքին կ՚առնէր, հըպարտութեամբ կը գոչէր․ Մեծ Հայր եմ եղեր, դուք դեռ կատուի մը ձագ չունիք: Միւս կողմս, մօրաքրոջս տղուն Ստեփան Լէպլէպուճեանի կինը հիւանդ տարածուեր է գետնին վրայ, երեք մանչ–տղաքը կուշտին, մէկը մեռեր, միւսները հոգեվարք: Եւ այսպէս հարիւրաւորներ ... մանուկ–մորճուկ ցամքեցան–չորցան․ աշնան ազազուն տերեւներու պէս թափեցան վար․ կանանչ արեւնին այսքան շուտ անցաւ–մարեցաւ...:

ԻԹ.

ՆՈՐԷՆ ՍՈՒՐՈՒՃ

ԵՍ ԱԼ ՍՈՒՐՈՒՃ ԿԸ ՓԱԽԻՄ ․— Կը նայիմ, չորս կողմս հետըզհետէ կը պարպի․ քանի մը հոգու հետ խելք խելքի կուտանք, մենք ալ կ՚իջնենք Սուրուճ: Նպատակս եղբօրս հեռագիր տալ դըրամ ուզել է: Ճամբան քրդուհիներու կը հանդիպինք․ դէմերնին ելլող քիւրդերու, քրդուհիներու կը պատմեն բերըննուն ջուրերը երթալէ, թէ Էրզրումցիներու պարխանան եկած է Սուրուճ, կ՚ըսեն, ինչպէ՛ս հարուստ, վրանին–գլուխնին նորըզնոր, գոյքեր, կապերտ, գորգ, սամավար․ կ՚ուտե՛ն–կը խմեն, միւս գաղթականներուն պէս խեղճ չեն․ ամէն բաներնին տեղը:

Կը հասնինք Սուրուճ․ շուկան կը պտտքիմ․ իրաւ ալ գաղթականներու նոր բազմութեամբ մը լի է․ կնիկ–մարդ, էրիկ–մարդ, վրայ–գլուխ նորուկ–կոկուկ․ քաղաքացիի լաթերով, օձիք–փողկապ դրած․ ձեռքերնին հովանոց կամ գաւազան․ քսակնին լեցուն․ առատ–առատ գնումներ կ՚ընեն․ Էրզրումցիներ են: Աչքիս կը զարնէ մէկը․ կարծես ծանօթ մը ըլլալու է․ կաղնիկաղ քալուածքէն կը հասկնամ, Սանասարեանի ուսուցիչներէն պ․ Սարգիս Մանուկեանն է․ 914–ի արձակուրդին Էրզրում գնացած էր․ չկրցաւ վերադառնալ Սեբաստիա․ կը մօտենամ, բարիտեսութիւն կ՚ընեմ․ այս անակնկալ հանդիպումնուս ինք ալ խնդակցութիւն կը յայտնէ․ վրաս նայի կը հասկնայ թէ ինչ վիճակներէ անցեր եմ․ կը պատմէ իր գլխէն անցած անցքերը․ Քէմախի կիրճի ջարդէն հրաշիւք իմն ազատուեր, Զէյնալի սարը մազ մնայ որ սպաննուի․ հոդ ալ իր ճարպիկութեամբը եւ քրդերէն գիտնալուն շնորհիւ կ'ազատի, Զաքարեաններէն եմ կ'ըսէ։ Զէյնալ այս մեծ դերդաստանին խնայեր էր։

Պատմեցինք թէ Սուրուճէն ելլելնէս վերջ Էրզրումի պարխանան պիտի գար․ ասոնք Էրզրումի երկրորդ կարաւանն են․ առաջին կարաւանը— քաղաքացիներու հարուստ, առաջաւոր դասակարգը — Երզնկա չհասած՝ ջարդուած են ամբողջութեամբ։ Այս երկրորդ կարաւանը հարուստ եւ միջակորեար դասակարգը, որոնց հետ խառն են Հասան-Գալէ, Խոտրջուր, Կարմրուկ, Հինձք, Կան, Բաբերդ եւ այլ գիւղեր, եկած են Քէմախ, հոն 200 էրիկմարդ զատած ջարդած են․ Ակին-Արաբկիրի վրայով հասած են Ֆրընճըլար, Փոքր Հայքի յետամնաց կարաւանները ասոնց միացած՝ օգոստոս 13-ին Զէյնալի սարէն անցած են։ Հոս 1300 էրիկմարդ առնուած Գանլը-Տէրէ ջարդուած են։ Զէյնալ մեծ գումարներ վեր առած է, մանաւորապէս Կարմրուկցիներէն, որոնց բոլոր էրիկմարդերը եւ կաթոլիկ վարդապետները ջարդած է սակայն։ Մենք Սուրուճէն ելլելնէս վերջ Էրզրումցիք հասած են։ Պ․ Մանուկեան գիս կը ներկայացնէ քովիններուն, կը ծանօթանամ Սանասարեանի մի այլ ուսուցիչներէն Լեւոն Գարագաշեանի հետ(*)։

Գլուխս պատսպարելու տեղ մը կը փնտռեմ․ չուկան կը հանդիպիմ մեր վարժարանի ուսուցիչ Արմենակ Զուգազեանի․ հրեայ բժիշկէն վէսիֆա առած Սուրուճ մնացած էին․ ուրիշ Սեբաստացիներու հետ Սուրուճի մէջ հավուշ մը բռներ ընկերովի կը նստին եղեր։ Իրենց մօտ կը տանի գիս։

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԷՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ․— ՆՇԱՆ ՕՂԼՈՒ ԳՐԻԳՈՐ․— Անօթի մեռնելու ուրականը կը ցցուի առջեւս։ Կը յիշեմ եղբօրս պատուէրը, որեւէ տեղ մը որ հաստատուելու ըլլաք, հեռագիր տուր, դրամ ուղէ։ Բայց թէ մեր հեռագիրը պիտի տա՞ն, դրամ կրնա՞յ գալ․ գալու ըլլայ պիտի տա՞ն․ խնդիր են այս ամէնը․ 10-15 ղրշ․ հեռագրի մը դրամ կը

(*) Էրզրումի Գրդ կարաւանը Ուրֆա-Միջագետով հանած են մինչեւ Մուսուլ․ էրիկմարդ ազատուած չէ, վերապրողներ՝ մի քանի կիներ միայն։

ճարեմ· բաւը 20 փր· է· Թուղթ, գրիչ, մելան կամ մատիտ չկայ· վերջապէս կը գտնեմ մատիտ մը եւ կտոր մը Թուղթ· հեռագիրը կը խմբագրեմ, Սուրուճ հասնիլ, Թշուառ վիճակի մէջ ըլլալս, եւ հեռագրով դրամ հասցնելը կ՚ըսեմ: Ստորագրութի՞ւն, բուն անունովս եւ մականունո՞վս· այդ չկրնար ըլլալ· Թուրք պաշտօնեայներու ձեռքէ պիտի անցնի· մանաւանդ որ հեռագրատան մէջ մեզի դրացի Թուրք պաշտօնեայ մը կայ, զիս լաւ կը ճանչնայ· պիտի հասկնայ Թէ ողջ մնացեր եմ· պէտք է տարբեր անուն մը, մականուն մը գործածել· իբրեւ մականուն՝ հօրս անունը — Նշան — կ՚առնեմ, եւ իբրեւ անուն կ՚ընտրեմ Գրիգոր· Թուրքի աչքին խոռ չերեւցող ոչ-հայկական անուն մը· մականունի «եան» *մասնիկը չեմ դներ· կէս մը կը Թրքացնեմ,* «Նշան Օղլու Գրիգոր» *կ՚ըսեմ: Հայկական մականունի աս* «եան» *մասնիկին գիտէ՞ք, ի՞նչ սուր ատամունք կը կրճտեն Թուրքերը, մանաւանդ Թուրք պաշտօնական շրջանակները·* «Կեավուրլար, ատընըզա պիր տէ «եան» դախտընըզ· *եան-եան* կիտիօրսունուզ, իշթէ պու «եան» տըր էվինիզի եըգան»: *Կամ Թէ միամիտ ձեւանալով կը հարցնէին·* «Օ տէյիլ ամմա, իսմինիզին արգասնտա պիր *«եան»* վար· նէ՞ տէմէք տիր»· *ու երբ բացատրութիւնը կուտաս Թէ ազգանուն, մականուն կազմող մասնիկ է, ինչպէս Թուրքերէնի մէջ* զատէ, «իննէլտինիզ, թէրէս, իննէլտինիզ հա· *օղլու* տէմէք նէյինիզէ եէթմիօր ուտու» *կը պատասխանէին· ու ասանկ շատ մը պարագաներու տակ սրտերնուն մաղձը դուրս կուտային: Տարագրութիւնը յայտարարելնուն, այս կէտն ալ մէջբերեր էին, իբրեւ ապացոյց ապստամբական ձգտումներու մը, անհաւատարմութեան·* «*Մարկոս, Թորոս, Ղիրաղոս, Սարգիս* իսիմլէրի թէրք էթտինիզ· րէնկ-չէշիտ խայալի իսիմլէր թագտընըզ, *Հայկ, Արամ, Տիգրան, Վարդան* կիպի, լաղապընըզըն արգասնա տա պիր տէ *եան* գույրուղը թագտընըզ, ագտընըզ խընզըրլար, ագտընըզ···»:

Հեռագրատուն կ՚երթամ, պաշտօնեայն առարկութիւն մը չըներ· կ՚ընդունի հեռագիրս, կ՚արձանագրէ· անցած օր է, լաւ չեմ յիշեր, 11–12 ղրշ· կը վճարեմ, դուրս կուգամ ակնդէտ սպասումով:

Գաղթականներէ առաջին հեռագիրն է որ կը տրուի ինձմով· ու եթէ դրական արդիւնք ունենայ, ուրիշ շատ շատեր պիտի հետեւին իմ օրինակիս· ուստի ընծի չափ ամէն ոք անձկանօք կ՚ըս-

պասէ իմ հեռագրիս պատասխանին: Հիմակ խնդիր է Սեբաստացի հայրենակիցներու անունս մոռցնել՝ «Գրիգոր աղբար» կանչել տալ. ո՞ւր էր թէ «Կարապետ աղբար» կոչումով գոհանան, «էֆէնտի»ով, «վարժապետ»–ով կը կանչեն. Հանդիպած հայրենակիցներուս կը պատուիրեմ, «Գրիգոր աղբար» կանչել, մըտքերնին չի մնար, անունս կուտան. անգամ մը չուկան եմ, կին մը ետեւէս. «Կարապետ էֆէնտի, Կարապետ էֆէնտի» կը կանչէ. ետեւս չեմ դառնար, տէր չեմ ըլլար. կը հասնի ետեւէս, թեւս կը բռնէ. «Մեղա՛յ, ի՛նչ կայ, ետեւդ ալ չես դառնար նայիր» կ'ըսէ. ծուռ–ծուռ կը նայիմ երեսին. ես Կարապետ չեմ, կ'ըսեմ. հա՛, կը յիշէ որ առաջ պատուիրելս. բայց մինչ այդ ատեն երկու քիւրդ կեցեր էին. Էֆէնտի անուանակոչումին հետաքըքիր, կը նային թէ ո՞վ ըլլալու է սա «էֆէնտին», ու երբ տեսան թէ ես եմ, կ'երեւայ խորհեցան թէ այս անշուք արտաքինին ներքեւ, ի՞նչ տեսակ մարդ մը ծածկուած կրնայ ըլլալ. ու սկսան խոռխոռ, դաժան–դաժան նայիլ. կարծես սիրտս բռնեցաւ նայուածքնին, ա՛յ չկեցայ հոն, երեսս առի անցայ:

ՔԵԶ ԱՐՏ ՔԱՂԵԼՈՒ ՉԻ ՏԱՐԻ՞Ն.— Կարմիր պօղս եռանկիւնի ծալլած, կռնակիս, օր մը չուկան պատտակը նստեր էի. երկու քիւրդ մօտեցան. պօղը կռնակէս քաշելուք եղան. ծախու չէ՞ ըսելէն: Սա ըսեմ որ քիւրդեր Հայու վրան, ձեռքը որեւէ նոր, կամ կոկ բան մը տեսնէին, կամ ոտքը ոտնաման մը, կը հարցնէին. չէ՞ս ծախեր. ու կ'ստիպէին ծախել. այնքան կողոպտելով զմեզ, չէին կշտացած, ու միշտ աչքերնին վրանիս էր: Կը չախեմ քիւրդերը, պօղը ձեռքերնուն կը քաշեմ: Անոնցմէ մէկը դառնալով կը հարցնէ. Ճամբաները քեզ արտ քաղելու չտարի՞ն. ծուռ–ծուռ կը նայիմ երեսին, յանդիմանական մի քանի բաներ կը մըթմըթամ. ու իրարու հետ քրդերէն կը խօսին, ինչպէ՞ս եղեր է որ ասիկա ողջ մնացեր է, չեն սպաններ: Թէ ի՞նչ կը նշանակէր, ի՞նչ կարգախօս էր Արտ քաղելու տանիլ, խօսեցանք ասկէ առաջ:

ՃԹԹՕՆ ԲԱՌԸ, ՔԻՉ ՄԸ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. ԲԵՐԸՆՓՈԽ.— Արեւմտահայ գրականութեան մէջ Բանասիրութիւն (Philologie) գրական մասնաւոր սեռ մըն է, որքան հասկցեր եմ, լեզուաբանական, հնախօսական, ազգագրական, քննա–պատմական ուսումնասիրութիւններ, խորունկ աշխատասիրութիւններ՝ բանասիրական են. կ'երեւայ Արեւելահայոց մօտ Բանասիրական՝ Գր–

բակամ-ի առումով գործածական է. այսպէս «Եր. Հայաստան» եւ սա թերթօնները կը վերնագրէ «Բանասիրական»-ով, ինչ որ է, հիմակ Սուրուճի մէջ ենք. փողոցը պառկեր, թագաւորը երազնիս չտեսնենք:

Խորունկ մտածումներու մէջ թաղուած, ծանր հոգերու մատնուած, օր մը նստեր էի Սուրուճ պատտակը. դիմացս Թուրք մը տանը նորոգութիւններ ընել կուտայ Սեբաստացի որմնադիրի մը—Մատօ վարպետին. տանիքն է որ կ'աշխատին. Թուրքը վարէն ձայն կուտայ վարպետին. ուսթա՛, ուսթա՛, ճըռթօնլարըն տիպինի էյի պէքիչտիր. խոկոյն գլուխս վեր կը վերցնեմ. Թուրքի մը բերնին մէջ հայերէն ճըռթօն բառը լսե՛լ: Ու բանասիրական, այսպէս ասած, բնազդներս, նախասիրութիւնս մէկէն կ'արթըննան մէջս. յիշեցի որ ես ալ երբեմն — հին բարի օրեր — սանկ բանասէրյէմիչ կ'ըլլայի. գաւառացի բանասէրի պզտիկ անուն մը հաներ էի, ու հիմայ... աղբիւններն եմ մնացեր: ՃՌԹՕՆ, ՋՐԹԷՆ, ՋՈՐԹԱՆ՝ Խարբերդի, Տիգրանակերտի, Ուրֆայի բարբառներուն յատուկ բառ մը ըլլալը գիտէի. տանիքներու զառիվայր կողմը դրուած, փայտէ, թիթեղէ, քարէ օլուխներ կիսախողովակներ են. անձրեւին ջուրը վար վազելու համար: Կազմուած է Ջուր եւ Թօն բառերէն(*) արմատ թօնել-բային. թօն՝ Գարահիսարի բարբառին մէջ կը նշանակէ թօնախառն անձրեւ. Սեբաստիոյ բարբառին մէջ ալ ունինք թօնթնուք, թօն ընող օդի համար կ'ըսենք. ինչպէս մեծ-պահքի օրերուն, այսինքն թօնթօն-ուք օդ: Բժշկական գրեանց մէջ գործածուած կայ ճռթօն. Խաշախայի (Pisoine) նկարագրութեան մէջ ցօղունի մէջի կողմին համար կ'ըսէ «մէջն գէտ ճռթօն է». ուրիշ օրինակի մը մէջ Թրքերէնը դրած է «մէջն գէտ օլուղ է». Հայր Ալիշան, կ'երեւայ իրեն անծանօթ բառ մը, Հայ Բուսակի մէջ ճռթօնին առջեւ տարակուսական (?) նշանը դրած է: Բառս ընծի ծանօթ էր, բայց թէ Թրքերէնի կամ Քիւրդերէնի մէջ իբրեւ հայերէնէ փոխառեալ բառ մը եղած ըլլալը չէի գիտեր: Եւդոկիացի պատուական բանասէր Յ. Գազանճեան առիթով մը Սեբաստիա եկած էր. Սեբաստիոյ գաւառալեզուի վրայ աշխատութենէս Հայերէնէ

(*) Կրնայ ըլլալ բառս բնաձայնուած ըլլայ ճըռ, չըռ բնաձայներէն. ջուր ճռթօններէն վար կը վազէ. ճռճռալէն, չռչռալէն: Վենետիկեանք այս բառ ուղղագրած են ջրյորդան:

Թրքերէնի մէջ փոխառեալ բառերու ամբողջ ցանկը առաւ: «Հ. Ամսօրեայ»ի Յոբէլեանական բացառիկ թիւին մէջ Գազանճեան ուսումնասիրութիւն մը ունէր Թրքերէնի մէջ Հայերէնէ փոխառեալ բառերու վրայ, եւ տուած էր ընդարձակ բառացանկ մը, ծանօթութեամբ մը ըսելով թէ այս բառերու մեծ մասը Սեբաստիոյ կողմերէն(?) հաւաքած է, առանց աղբիւրը ըսելու: Կ'երեւայ վերջէն անդրադարձեր էր իր այդ մոռացումին. ընծի առանձին նամակով մը չքմեղացումներ կ'ընէր. թէեւ ընծի համար՝ յիշել կամ ոչ, չունի նշանակութիւն, եւ քանի որ իմ բանասիրական աշխատութիւններուս մէջ իրմով ներշնչուած եմ, զինքը ամէն ատեն կը դաւանիմ իմ վարպետս: Ազնուասի՛րտ Գազանճեան, ո՛վ գիտէ ինչ գազաններու ձեռքով մարդախողխող կերպով սպաննուեցաւ, պատուական ոսկորները ո՛ր ամայի ձորերու մէջ ցրիւ եկան:

ԴԳԱԼԻԿ ՄԸ ՄԱԾՈՒՆ.— Անցաւ 4–5 օր մը. անձկագին կ'ըսպասեմ հեռագրիս պատասխանին. չեկե՛ր...: Կէս կուշտ-կէս անօթի կը դեգերիմ հեռագրատան առջեւ. չուկան ցրուիչին ետեւէ. չկա՛յ պատասխան. անկարելի էր եղբայրս չպատասխանել: Յուսահատ կ'երթամ մեր կեցած հաւուշը. կ'ըսեմ լաւ է հիւանդանամ մեռնիմ, քան այս խեղճութիւններուն մէջ մնամ. արեւուն տակ կը պառկիմ, լաւ քուն մը քաշեր եմ. իրիկուան է. կ'արթննամ որ բանջար եղեր եմ. անձս ի վրաս կոտրտուք. սաստիկ ջերմ, գլուխս կը ցաւի. է՛հ, հիւանդացած ըլլալու ամէն աւելի աղէկ նշա՛ն. բակին մէկ անկիւնը քաշուեցայ, կարմիր պոդը վրաս. ջերմը պահ մը թող տուաւ. աս անգամ սարսուռ մը փակաւ. կը դողդղա՛մ... ու նորէն կը տենդէ. կը դառանցեմ, մինչեւ լոյս կը տագնապիմ: Հոգերը զիս կը պաշարեն. աս ի՛նչ անխելքութիւն էր ըրի, գնացի արեւուն տակ պառկեցայ հիւանդացայ. հապա երկա՛ր տեւէ. ի՛նչ պիտի ըլլայ վիճակս. ո՞վ պիտի նայի: Իրիկուան էր. քիւրդի կնիկներ մածուն բերած էին. խոշոր աման մը չորս գրշ. կ'ուզեն. մեր քաղաքացիներէն մէկը կը մօտենայ. չատին կուգայ. հետը կիսող մը կը փնտռէ. ես յառաջ պիտի անցնիմ, ունեցած-չունեցածս երկու մէթալիք է. 20 փր. գիտեմ, մածունը հոգիս է. դդալիկ մը որ ուտելու ըլլամ՝ հոգիս վրաս պիտի գայ, հիւանդութիւնս պիտի անցնի. զեղթափ է. ուրիշ ատեններ ալ երբ կը հիւանդանայի, դեղ չէի առներ, լոկ մածուն կ'ուտէի կ'անցնէր: Մարդը առաւ մածունը. գինը վճա-

րեց, լցաւ Թանքամը (տոպրակ)․ գնացի մարդուն ըսի որ 20 փր․ միայն ունիմ․ դդալիկ մը մածուն տուր․ ժիշտ երես մը ըրաւ, մենք շատուր ենք, հազիւ մեզի կ՚օգտէ ըսաւ: Այս անսպասելի ցուրտ մերժումը թէ ի՛նչ տպաւորութիւն գործեց վրաս, չեմ կրնար պատմել․ ամչնալուս թէ ցասումէս կարմրած, կծկտեցայ անկիւնը․ կարմիր պօղս գլխուս քաշեցի պառկեցայ․ շատ եմ քնացեր, քիչ եմ քնացեր, կէս գիշեր էր արթնցայ, վրաս քրտինք մըն է եկեր որ, լոճջուրերու մէջ եմ․ քրտինքին բարերար ազդեցութիւնը անմիջապէս զգացի․ նայեցայ, բոլորովին կազդուրուած եմ․ հիւանդութեան ոչ մի հետք չէ մնացեր, թեթեւցած կ՚զգամ ինքզինքս, կրկին կը ծածկուիմ որ ցուրտ չի դպի, քըրտինքս չի պաղի: Առտուն առողջացած կ՚ելլեմ․ կը զարմանամ թէ գետնախշտի, բարակ ծածկոցի մը տակ ինչպէս ալ քրտնեցայ ասանկ բարերար քրտինքով մը․ լաւ երազներ ալ տեսեր էի, ըսի, այսօր հեռագրիս պատասխանը պիտի առնեմ․ հեռազգայութիւնս զիս չխաբեց․ այո՛, բայց…

ՎԷՐԻԼՄԷՋ, ԷՄԻՐ ԵՕԳ․— Արեւները հաւսըրեր, ճաշկերք էր: Ծուկայ կ՚իջնեմ․ Արմենակ Զուգասզեան դէմս կը դպի․ կ՚աւետէ զիս, հեռագրատան ցրուիչը քեզ կը փնտռէ․ հեռագիր ունիս կ՚ըսէ․ խնդուս խեւ կ՚ըլլամ, ուր կոխել, ընդորս երթալս չեմ գիտեր: Ծուկան կը գտնեմ ցրուիչը․ միականի մըն է․ պախշիշ կ՚ուզէ․ քովս գտնուած 20 փարան կուտամ․ չընդունիր․ կը խոստանամ, դրամ որ եկած ըլլայ, մեծկակ պախշիշ մը տալ: Վերջապէս, կը նայիմ, հասցէն տուած կեղծ անունովս է․ ձեռքերս կը դողդղան․ ստորագրութիւնը կը նայիմ եղբօրս է, լայն շունչ մը կ՚առնեմ, ողջ է եղեր կ՚ըսեմ․ եւ տեղահան չէ եղեր մեզմէ վերջ․ ատ կողմանէ սիրտս կը հանդարտի․ հասկցեր է որ ես եմ, որքան ալ կեղծ անունով տուած էի հեռագիրը․ հեռագրական յանձնարարութեամբ հինգ ոսկի ղրկած ըլլալը կ՚ըսէ․ եւ մեր ազգականներուն մասին կը հարցնէ: Ուրախութիւնս չափ-սահման չունենար․ կարծես նոր ուժ մը կուգայ վրաս․ աշխարհքները իմս կ՚ըլլան․ յաղներ կը փութան զիս շնորհաւորել, աչքիլուսել: Ուրիշներ ընծի պատասխանուելէն քաջալերուած, կը փութան իրենցիններուն հեռագիր տալ: Կէսօրէն վերջ հեռագրական պաշտօնեային կը ներկայանամ, հեռագիրը ցոյց կուտամ․ դրամը վճարելը կը խնդրեմ․ արհամարական ակնարկ մը կը նետէ վրաս․ ժանդոտ դէմքը կը մաստէ․ դեռ մեզի անանկ հրաման մը եկած չէ· զեկուցում մը եղած չէ, կ'ըսէ· քանի մը օր վերջ եկուր։ Զուվանին վրայ ալուր փռել է աս… էութիւնս կը ջլատուի՛…։ Տրտում տխուր կը դառնամ տեղս։ Կ'անցնի քանի մը օր· կրկին կը ներկայանամ· անհամարձակ, երկչոտ, խոր կասկածանքներու մէջ։ Կը չախէ Էմիր եօզ, վէրիլմէզ, օյմազ… անորոշ խօսքեր։ Գլուխս կը տաքնայ· հեռագիրը ձեռքս չիտակ Գայմագամին կը մտնեմ· ժանտարմայի հազարապետը քովն է· հեռագիրը ցոյց կուտամ, դիմացէք խեղճութեանս վրայ կ'ըսեմ· միւտիրը կը մերժէ, չտար, ի՞նչ պատճառ ունի, կ'աւելցնեմ։ Կը հարցնեն, ղրկողը ի՞նչդ է, ինչպէ՞ս մնացեր, տեղահան չէ եղեր կ'ըսեն· բացատրութիւններ կուտամ· արհեստին բերմամբ եղբօրս դիրքը աւելի բարձր եղած ցոյց կուտամ· Թերեւս ազդեցութիւն մը ընէ։ Գայմագամը կը հանդարտեցնէ զիս։ Քիչ մը մխիթարուած, յուսադրուած դուրս կ'ելլեմ։ Օր մը–երկուք միջոց կուտամ, միւտիրին կ'երթամ, չկայ… ցրուիչը կ'ըսէ որ հիւանդացաւ։ Ոտքս ջուր կ'իջնէ։ Օրեր կ'անցնին· միւտիրին հիւանդութիւնը ծանրացած ըլլալով, Հալէպ գնացեր, տեղը փոխանորդ մըն է եկեր· անոր կը ներկայանամ· աս ալ կ'ըսէ որ՝ չենք կրնար վճարել· ու պատճառը կը բացատրէ· հիւանդացող միւտիրը, ինչպէս եւ ինք փոխանորդաբար կը վարեն եղեր պաշտօնը, եւ երաշխաւորութիւն չեն տուած, դրամի վերաբերեալ գործառնութիւն չեն կրնար ընել…։ Գլխուս կարծես պաղ ջուր մը լեցուցին։ Նորէն Գայմագամին դիմում կ'ընեմ· կ'ըսէ· տղաս, ամենէն ապահով միջոցը հեռագիրդ կը կրկնես, Երկրագործական պանքային միջոցաւ կ'ուղես, հոս Երկրագործական պանգա ունինք, պատասխանը գալուն անմիջապէս կը վճարուի։ Նորգնոր ա–բ–գ–էն պիտի սկսինք· կուշտ փորու բաներ…։ Ի՞նչ ընես· չհասած գեղիդ տակը կը պառկիս։ Ճար կ'ընեմ, հեռագիր մըն ալ կուտամ· դրամը չգանձելս կ'ըսեմ· Երկրագործական պանգայի միջոցաւ ղրկել կը յանձնարարեմ։ Շաբաթներ, ամիսներ կը տեւէ մինչեւ որ պատասխան կ'առնեմ· դրամը գայ ձեռքս հասնի։ Ու ես այդ նեղ օրերը ի՞նչպէս անցուցի· ինչո՞վ ապրուեցայ· ես ալ չեմ գիտեր։ Մինչեւ այդ, անցնինք ուրիշ անցքերու։

ԷՐԶՐՈՒՄՑԻ ՋՈՋ–ԱՂԱՆԵՐԸ ԳԱՅՄԱԳԱՄԻՆ ՄՕՏ·— Էրզրումցիներուն մէջ բանիմաց, ազդեցիկ ջոջ–աղաներ շատ են։ Հաճի Ասատուր աղա, Բարսեղ աղա, Սարգիս Մանուկեան, Լեւոն Գարագաշեան, Զաքարեաններ, Աղանիկ աղա եւ այլ վաճառականներ առաջաւոր ու մտաւորականներ։ Որքան որ Քէմախի կիրճը եւ Չէյնալի սարը անձի մեծ կորուստ ունեցած եւ մեծագումար ոսկի փրկանք տուած են, բայց թէ մեր կարաւաններուն պէս ճամբու ընթացքին պաշտօնական եւ անպաշտօն կողոպտումներու, խուժանային ալան-թալանի, առեւանգումներու ենթարկուած, մօրէ մերկ մնացած չեն։ Կարնոյ կուսակալը բաւական բարեացակամ գտնուած է․ տեղւոյն վրայ զիրենք չկողոպտելէ զատ, ունեցած հնչուն դրամնին եւ այլ հարստութիւն պանդան ձգել տուած, չէք առնել տուած է․ փոխադրութեան միջոցներն ալ — սայլ, դրաստ կանոնաւոր եղած է․ որով կրցած են իրենց հետ մինչեւ Սուրուճ գրեթէ անվնաս բերել անհրաժեշտ դոյքեր, պէտքեր— անկողին, վերմակ, ծածկոց, իրենց պզտիկներու կղաոնները անգամ։ Սննդառութիւննին կանոնաւոր եղած է․ թէյ՝ առտու իրիկուն անպակաս, որով անսուաղութիւնը իրեն աւերը չէ գործած, եւ մեր կարաւաններու յատուկ համաճարակները — թիֆուս, տիզանթէրի իրենց անծանօթ մնացած են։ Մաքրութեան հոգ տանելու միջոց կրցած են ունենալ, իջեւաններուն չուրջը միշտ մաքուր պահած են։ Այս ամէնը պայմաններ են, որոնցմէ Փոքր Հայքի կարաւանները զրկուած էին։ Սուրուճի օդը առողջարար, կեանքը խիստ աժան, ասկէ վար տարագրուիլ՝ բնաջնջուիլ է․ ուստի ջոջ-աղաները միջոցներ ձեռք կ'առնեն Սուրուճ մնալ, պատսպարուիլ-զետեղուիլ հոն։ Քաղաքավարական պարտականութեան մը ձեւին տակ կ'այցելեն Գայմագամին։ Կենցաղագիտական պայմաններու վարժ, լեզունուն ճարպիկ, առաջին տեսակցութեամբ իսկ Գայմագամին համարումը կը շահին․ կը պատմեն Էրզրում օսմ․ բանակին՝ իրենց ըրած զոհողութիւնները, ծառայութիւնները, թուրք զինուորներու համար 200 անկողիննոց հիւանդանոց մը բացած ըլլալնին․ 100,000 ոսկիի գումար մը օսմ․ բանակին պէտքերուն համար տուած ըլլալնին, կառավարութեան հանդէպ ուղղամիտ ընթացք մը բռնելնին, կուսակալին՝ իրենց վրայ ունեցած հոգածութիւնը եւայլն եւայլն․ ու յետոյ կը խնդրեն կարաւանը Սուրուճ զետեղուիլ եւ աւելի խորերը չի ղրկուիլ։ Գայմագամը բարեացակամութեամբ տրամադրուած, լաւ ընդունելութիւն կ'ընէ․ եւ պատրաստակամութիւն ցոյց կուտայ ասոնց խնդրանքին։ Պայմանագրապէս եւ բացէն կաշառք վեր առնել չուզեր․ բայց ջոջ-աղաները անձնական տեսակցութիւններով, նուէրի ձեւին տակ, ոսկիով եւ այլ թանկարժէք իրեղէններով կը խնկարկեն բաւականին։

Գայմագամը պաշտօնապէս հրաման չի կրնար տալ կարաւանը Սուրուճ մնալու, անպաշտօն կերպով կը պատուիրէ որ, որպէս թէ ինք անտեղեակ, իրենք տուներ վարձեն կամաց կամաց զետեղուին։ Տեղական քիւրդ, Թուրք ժողովուրդն ալ տուներու առատ առատ վարձագինին ի տես տեղի կուտայ. ուտելիքի եւ այլ պէտքերու համար շուկան առատ դրամ կը թափեն. տեղւոյն առուտուրը կ'ոգեւորի, որով տեղացի ժողովուրդն ալ կերպով մը կաշառուած կ'ըլլայ, եւ այսպէս Էրզրումի այս կարաւանը կը զետեղուի Սուրուճ։

Գայմագամին այս աչք գոցելուն վրայ Արաբ-Բունարի Սեբաստացի եւ Փոքր Հայքեցի գաղթականներն ալ աղէկ մը կը զետեղուին Սուրուճ եւ շրջակայ գիւղերը, վարձու տուներու մէջ։ Եւ այս այսպէս կը տեւէ մինչեւ դեկտեմբերի վերջերը։ Էրզրումցիք կը բանան մէկ-երկու սրճարան, իբր ժամադրավայր եւ ժամանցի տեղի. ձեռք կ'առնեն Հալէպի ճամբան, Գայմագամէն վէսիքա առնելով, կ'երթան իրենց չէքերը կը գանձեն. Պոլիս, Էրզրում, Հալէպ՝ իրենց ծանօթներէն դրամ բերել կուտան Երկրագործական պանքայի միջոցաւ։

ՈՒՐՖԱՅԻ ՕՐՀԱՍԱԿԱՆ ԸՆԴՎԶՈՒՄԸ, ԴԻՒՑԱԶՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԸ.— Պատմութիւնը չէ որ պիտի տամ հոս. մանրամասնօրէն ու ընդարձակ գրելը ում որ անկ է, կը թողում անոնց. վերապրողներ, մօտէն տեղեկութիւն ունեցողներ շատ են. շատեր ալ գրած են արդէն։ Ի Սուրուճ հեռուէ հեռու իմացուած-լսուածներէն է որ պիտի խօսիմ։

Ուրֆա Միջագետաց մէջ գաղթականներու սահմանուած մեծ կայարաններէն, հանգրուաններէն մէկն էր. Բարձր Հայքի, Խարբերդի, Քղիի, Չմշկածագի, Փոքր Հայքի կոտորակուած կարաւանները կը հանէին հոս եւ ասկէ — առանց քաղաքին երեսը ցուցնելու — կը ղրկէին Վիրան-Շէհիրի, Ռէս-իւլ-Այնի անհրապոյր անապատները, մահաստանները։ Մեր Զառայի եւ գիւղերու կարաւաններն ալ հոս իջեցուցած եւ ապա Բաղդա հանած են։ Ուրիշ տեղերու պէս, Ուրֆայի ալ մտաւորական ուժը, կռուող բազուկը, մէկ խօսքով այրերու մեծամասնութիւնը խմբական բանտարկութեամբ, տարած ջարդած են զանգուածօրէն, Երիտասարդ ուժը զինուոր առնուած. տեղւոյն վրայ կը մնային ցանցառ թուով երիկմարդիկ, կին արմատը եւ անչափահաս ա-

լուներ ։ Ասոնք աչքի առջեւ ունէին օրը օրին հասնող տարագըրեալներու աննկարագրելի թշուառութիւնը, անոնց գլխէն անցած քստմնելի անցքերը, եւ աւելին, անոնց ահաւոր վախճանը — անխուսափելի մահ, բնաջնջում ։

Սուրուճ եկած ատեննիս Ջորեպան Թուրքեր կը պատմէին թէ գաղթականներ Ուրֆա կը պատսպարուին եկեղեցիին շրջափակը եւ տուներու մէջ· Առաջնորդը (Արտաւազդ վրդ·) հարկ եղած ձեռնտուութիւնը կ՚ընէ ։ Իրաւ ալ, որքան միջոցները ներեր են, առիթ ունեցեր են, գաղթականներուն հոգածութիւն, խնամատարութիւն ըրեր են ։ Պատսպարան, ուտելիք, ծածկոց, զգեստեղէն տուեր, հայթայթեր են ։ Կը տեսնեն թէ տեղահանումը իրենց համար ալ անխուսափելի է, ծայր կուտայ ընդվզումը ։

Եփրատի եզերքը Արաբ–Գանդարայէն երբ մեզ ճամբայ հանեցին, եւ Ուրֆայի ժանտարմաները եկան հասան, մեզ ալ Ուրֆա իջեցնել էր նպատակնին, բայց ընդվզումի հոտերը ելած էին, որով Սուրուճ բերին մեզ ։

Երբ Սուրուճ եկանք որոշակի տարաձայնուեցաւ թէ Ուրֆա ապստամբեր է· եւ կը դիմադրէ բուռն կերպով ։ Սրճարանի մը մէջ փոլիսի մը թէ ժանտարմայի մը՝ Հայու մը կողմէ սպաննուիլը կը պայթի ապստամբութիւնը· արդէն պատրաստուած, առանց սեռի հասակի խտրութեան դիւցազնաբար կը կռուին, եւ մարդ չեն մօտեցներ իրենց վրայ գալու ։ Թաքստոցներ կը շինեն, բոլոր տուները, թաղերը իրարու հետ հաղորդակցութեան կը դնեն, պաշար, ուտելիք եւ այլ կենսական պէտքեր կ՚ամբարեն, եւ առատ ... ածուխ, ի հարկին ինքզինքնին «մուխը դնելու»— ածխային թթուով չնչահեղձ ըլլալ, վատչուէր թշնամիին ձեռքը չիյնալու ։ Ուրֆայի Թուրքը սոսկալիօրէն կատաղի է, վայրագ է, գազան է ։ Թուրք, քիւրդ, արաբ՝ տեղական զինուորականութեան հետ միաձոյլ, իրենց բոլոր կատաղութիւնը կը թափեն գոյամարտը դիւցազնօրէն մղող ափ մը հայութեան վրայ ։ Կը խորտակուին, կոտորուին ու կը քաշուին ։ Առաջինն Սուրուճ հասնելնուս կռիւը սկսած՝ կը շարունակուէր, եւ այս վերադարձնուս դեռ կը շարունակուի ։

ՀԱԼԷՊԷՆ, ՍՈՒՐՈՒՃԷՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՈՒԺ կը ղրկուի Ուրֆայի վրայ·— *Ուրֆա գոյամարտը յառաջ կը վարէ դիւցազնօրէն, առիւծաբար ։ Խուժանային ուժը անզօր կը մնայ զայն խորտակել–ընկճելու ։ Հալէպէն զինուորական ուժ* կ՚ուզուի : Արաբ–Բունարէն Սուրուճ վերադարձնուս էր, Հալէպէն Սուրուճ եկաւ հասաւ գունդ մը զինուոր, Թնդանօթ, ուղտերով ռազմամթերք : Սուրուճի ժանտարմա–քոմանտանին ալ ժանտարմաներու գունդովը միացաւ ասոնց : Զինուոր եւ ժանտարմա կիսարաբիկ տարազով հագուած են. գլուխնին ոսկեթել մետաքսեայ փողփողուն քէֆիյէ, ակիլով եզերուած, ծոպերը ականջներէն ու ծածրակէն վար մինչեւ կէս մէջքերնին ձգուած, կուրծքերնին փամփշտակալներով խաչաձեւուած, մէջքերնին չարան–չարան, մինչեւ ատամունքնին զինավառ : Սուրուճի Թուրքերու մէջ ոգեւորութիւնը շատ մեծ է. զօրանցք մը կատարեցին, արունն աչքերնուն կաթէ կոր, մէյմէկ գազաններ, արիւնախանձ վագրեր, բորենիներ : Ճամբայ ինկան դէպի Ուրֆա․․․ :

Ո՞ւր ես Եհովա, կը կանչենք. Փարաւոնը իր բոլոր զօրութեանը հետ, իր աղխիւքը, երիվարօքը, կառօքը Կարմիր Ծովուն տակ ընկղմող Տէ՛ր, ո՞ւր ես Եհովային հրեշտակը՝ Ասորեստանեայց Սենեքերիմայ բանակները հարկանող. մի ննջեր, Տէր, մի մոռանար զմեզ իսպառ : Բայց մեր կնիկներուն ըսածին պէս, մենք քանի իրեն կը կանչենք, ինք կոնակը կը դարձնէ մեզի :

ՈՒՐՖԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ.— Տեղւոյն վրայ զիրենք տեսնել ուսումնասիրելու պատեհութիւն չունեցանք : Բաւական մեծ թըւով հաստատուածներ կան Հալէպ, Ադանա, Սիւրիոյ այլեւայլ կողմերը : Մեր այս տեսածներէն դատելով՝ Ուրֆայի Հայութիւնը ֆիզիքապէս կը ցուցադրէ Միջագետաց արեւադարձային ջերմ կլիմայի ազդեցութիւնը : Առհասարակ թխորակ–կարմիր լայնշի դէմքով, սեւ սաթի առատ ու խիտ մազ, թաւարծի մօրուք–պեխեր, ղալամ յօնքեր, աւելի պէս թարթիչներ, բարձրահասակ են, բարեձեւ, հուժկու, կաշմբուռն, թիկնեղ ու գօտեղվով : Միջագետք ու անոր հետ Ուռհայ չարունակ ենթարկուած Արեւելքի, Արեւմուտքի ու Հարաւի քաղաքական մակընթացութիւններուն եւ տեղատուութիւններուն — մէկ կողմէ պարսից, Թուրքաց, արաբացւոց, եւ միւս կողմանէ Հռոմէական, Բիւզանդական եւ Խաչակրաց արշաւանքներուն — Ուռհայեցի Հայը սուրի ու կրակի բուռն փոթորիկներուն, մրրիկներուն մէջ եփեր թրծուեր է, եւ Աբգարի, Սանատրուկի օրերէն սկսեալ բարձր պահեր է Հայկական ազդեցութիւնը եւ Հայ անունը, որով իրաւամբ Միջագետաց վերին մասը մեր եւ օտար պատմագիրներէ Ուրհայաստան կամ Միջագետք Հայոց անունները առեր է : Անա–

պատի կատաղի ցեղերէ շրջապատուած՝ Ուռհայեցի Հայն ալ անոնց չափ քաջասիրտ, անվախ, զինավարժ, կռուի մէջ ճարպիկ ու յաջողակ է, եւ իր աւանդական արիութեան փորձը տուեր ներկայիս ալ: Արհեստ, վաճառականութիւն, այգեպանութիւն, պարտիզպանութիւն Հայերու ձեռքը ըլլալով, Միջագետաց կըրցեր են տիրել տնտեսապէս: Առհասարակ բարեկեցիկ եղած են, լաւ կ'ուտեն-կը խմեն. Հում-քիւֆթէն տեղական-ազգային կերակուրնին է — պլղուրը՝ ծեծած հում միսով ու սոխով, պաճտակտեղով ու այլ համեմունքներով համեմուած ու զանգուած — ինչ որ նպաստած է իրենց կրակոտ բնաւորութեան ու նկարագրի կազմուելուն: Օղին առատ կը խմեն: Թուրքերէն աւելի լաւ կը հագուին. գլուխնին մետաքսեայ փողփողուն քէֆիէ, ակիլով եզերուած, Հալէպի մետաքսագործ կերպասէ կամ չիթարի պճղընաւորին վրայ ոսկեթել բանուած մետաքսեայ մաշլախ անձին. լաւ ձիու կը հեծնան, Թուրքերուն պատկառանք ազդած ու անոնց չարունակական նախանձին ու մախանքին առարկայ դարձած են: Թուրքերէնէ զատ տեղեակ են քրդերէն, արաբերէն լեզուներուն, մեծ ազդեցութիւն ունեցեր են Թուրք եւ այլ իսլամ տարրերուն վրայ. բացի Սիւրիանիներէն, որոց մայրենի լեզուն եղած է Հայերէնը, Թուրքերն ալ Հայու մը չափ կը խօսին հայերէնը:

Ազգային-ընկերական կեանքը զարգացած է Ուրֆայի Հայութեան մէջ. դպրոցներ բարձր մակարդակի մը վրայ. լսարան, ընթերցատուն, կուսակցական կեանք յառաջացած են: Ուրֆայի Առաջնորդական թեմին կը պատկանին Կարմունջ, Սուրուճ, Պիրէճիկ:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՍՈՒՐՈՒՃԻ ՊԱՂՋԱՆ.— Սուրուճ վերադարձիս նորէն կը հետաքրքրուիմ այս Մահաստանով, ի հարկէ չատ ըզգուշութեամբ, հեռուէ հեռու: Դուրսի կողմը, դուռնէն քիչ վար փողոց-դիակնարանը առջի տեսածիս պէս վրայ-վրայի դիակոյտ, շուներ նոյն ճոխ սեղանը կը վայելեն. դիակիրներ չարունակ կը կրեն, տանին կը լեցնեն պատրաստ փոսերը: Խանծառցի դիակիր տղան կը տեսնեմ. ձեր գնալէն աստի բազմաթիւ նոր հիւանդներ եկան, այցելած տունիդ հիւանդներէն գրեթէ մարդ չի մնաց կ'ըսէ: Հրէայ Տօքթորին կազմած վիճակագրութեան համեմատ մեռնողներու ընդհ. թիւը 27.000 եղեր է. օրը օրին կը տեղեկագրուի Պոլիս:

ՍՈՒՐՈՒՃԻ ԻՍԼԱՄ ՏԱՐՐԻՆ ԲՈՂՈՔԸ. ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ

ԴՈՒՐՍ ԿԸ ՀԱՆԵՆ ՍՈՒՐՈՒՃԷՆ.— Թիֆուսը, Թանջքը տեղացիներուն մէջ ալ կը ճարակի. մահերու թիւը աչքի կը զարնէ: Միւս կողմէ Ուրֆայի ըմբոստացումէն եւ Թուրքերու ունեցած կորուստներէն Սուրուճի իսլամ տարրը գերագրգռուած, իր կատաղութիւնը կը թափէ գաղթականներուն վրայ: Բուռն բողոք-հանրագրութեամբ մը կը դիմեն Գայմագամին, պահանջելով որ գաղթականները դուրս հանուին գիւղաւանէն եւ ղրկուին անապատները, քանի որ անոնք տեղահան եղած էին բնաջնջուելու համար: Տեղի կուտայ Գայմագամը. հոկտեմբերի վերջերուն էր. Թուրք պաշտօնեայներ մխթարներուն եւ ժանտարմաներուն հետ իջած են տուները, գաւազանի, բիրի, խարազանի հարուածներու տակ բուռն կերպով դուրս կը լեցնեն գաղթականները: Միջոց անգամ չեն տար ամէն մարդ իր գոյքերը հետ առնել դուրս գալու. տունէն դուրս ելլողը ալ անգամ մըն ալ չկրնար ետ դառնալ, մնացած գոյքերէն գէթ մի քանի կտոր առնել: Հիւանդները ա՛լ աւելի ցաւալի դրութեան մէջ կը մնան, քանի որ ամէն մարդ իր գլուխին հազիւ տէր կրնայ ըլլալ:

Տուներէն դուրս հանուածները կը հաւաքեն բացաստանին վրայ. կարծելով որ լման սէվգըյաթ մը պիտի ըլլայ, շատեր ճամբաները չարչարանքով մեռնելու տեղ՝ կ՚ընտրեն հիւանդանոցը— այսինքն Սուրուճի-պաղչան — ապաստանիլ, գէթ հոն, բաղդատաբար հանգիստ մահով մեռնիլ, ուստի մեծ բազմութիւն մըն ալ գնացած հիւանդանոցին պատին տակը խռնուած է, եւ իբր հիւանդ ճամբայ չկրնալ երթալնին առարկելով՝ կ՚սպասեն ներս հիւանդանոցը մտնել: Ես ալ այդ մտածումով գնացի ասոնց մէջ խառնուեցայ: Ժանտարմաներ, Թուրք, Քիւրդ խուժանին հետ բոլորուած եկան ասոնց վրայ. անխնայ կը զարնեն, ոսկորները փշրել-ջախջախելու սաստկութեամբ. ու կը քշեն դէպի բացաստան. վայուն-վայնասուն օդը կը թնդացնեն. բիրի ծանր հարուած մըն ալ իմ կոնակիս իջեցուցին. խելքս գլխուս գնաց, այնքան գէշ խչխչացի: Ոչ միայն այս բազմութիւնը հիւանդանոցէն ներս չընդունեցին, այլ եւ հոն գտնուողները դուրս լեցուցին նոյն բուռն թափով, տեղերնուն չկրցող հիւանդները միայն մնացին: Այս ահագին բազմութիւնը քշեցին Սուրուճէն կէս ժամ անդին ընդարձակ դաշտին վրայ, առուի մը եզերքը, ու հոն զետեղեցին անորոշ ժամանակի մը համար:

ՀՈՍ ԱԼ ՄԱՀԱՍՏԱՆ.— Այս նոր իջեւանին չորս կողմը պահակ ժանտարմաներ դրին, խստիւ պատուիրելով անոնց որ ոչ ոք դուրս չհանեն, Սուրուճ դառնալու չթողուն։ Էրզրումցիները Փոքր-Հայքեցիներէն քիչ մը հեռու առանձին դիրք բռնեցին. իրենցմէ պահնորդներ դրին որ ուրիշներ մուտք չգործեն իրենց մէջ։ Փոքր Հայքեցիներուս բաժնին մէջ են Սեբաստացիները, գիւղացիները, Թոգաթցիները, Ամասիացիները, Մարզուան-Վէզիր-Քէօփրիւ-Պաֆրա, Սամսոնցի, Հէրէկցի, Նիկիսարցի, Զիլէցիները եւ Գամիրքը իր գիւղերով։ Ինչպէս նաեւ Խարբերդցիները, փոքր Թուով Ակնցի եւ այլ տեղացիներ։ Էրզրումցիներն ալ միասին հաշուելով, ասոնց ընդհ. թիւը 15,000-էն պակաս չէր։

Այս բաժինին մէջ թշուառութիւնը աննկարագրելի է. բոլորն գլգլեակներու, ցնցոտիներու մէջ, ոչ վրանին ծածկոց մը կայ, ոչ ներքեւնին փռոցք. գիշերուան ցուրտին կը դողդղան, կը սրսռան։ Անօթութիւնը, անսուաղութիւնը համաճարակին հետ ձեռք ձեռքի տուած, մեծ աւեր կը գործեն. ամբողջ ժողովուրդը մեռելգնած, կարծես ուրուականներ, շարժուն կմախքներ ըլլային։ Համաճարակը կը սաստկանայ, մահը ծայր կուտայ, օրական մահերու թիւը 50-60։ Իջեւանին մէկ կողմը դիակները իրարու վրայ կը կուտակուին. ընդարձակ խրամներ կը բացուին, կ՚սկսին թաղել։ Հոս ալ շրջակայ գիւղերէն չուներ կուգան։ Կը փարատեն դաշտին մէջ ասդին-անդին անթաղ մնացած դիակները։ Մեզի դրացին դանակագործ Զիլ-Համբարին կինը Աննան կը տեսնեմ. հիւանդ կը տառապի, կերպարանքէ ելեր, յղի էր. այս ամէն մեղքերու վրայ, ծննդաբերութիւնը տեղի ունեցաւ։ Աստուած իմ, վրան նայող, մօտեցող օգնող մը չկայ... Նորածինը— գունդ մը միս — ոտքին տակ ընկեր, արընջրերու մէջ «ընդա՜յ, ընդա՜յ» կը ճըւայ-ճըչայ...։ Ա՜յ թշուառութեան ծնունդ, ի՜նչ սեւ օրերու մնացեր ես...։ Տղաձգանը ինքնիրմէն լուր չունի. նոյն գիշերը մեռաւ. չեմ գիտեր նորածինը ի՛նչ եղաւ։ Ա՜հ, ան ի՛նչ ահասարսուռ գիշերներ էին հոս անցուցած մեր գիշերները, որոց ի յուշ՝ երակներուս մէջ արիւնս սառի կը մնայ։ Ցերեկները կարծես այնքան զգալի չըլլար համատարած թշուառութեան ահաւորութիւնը, մեծութիւնը։ Արեւը, լոյսը, բնութեան տեսարանները կարծես կը փարատեն անոր ճնշիչ տպաւորութիւնը։ Վրայ կը հասնի գիշերը. խոր խաւարը կը պատէ չորս կողմ. հիւանդներու տառապանքը սաստկացած, տքոց-փնքոցը կը բարձլանայ. անօթի նքթողներու վայունը կը վերնայ, ջլագարած մանկամարդ հարսներ ճըլինկ–ճըլինկ կը ճըլնկեն–ճինչեն. ճամբու ընթացքին տեսած ահաւոր անցքերու քստմնելի մտապատկերներն են որ զիրենք կը հալածեն աղջամուղջին մէջ. բերաննին փրփրած՝ անէծքներ կը ժայթքեն. սարսափահար կը փախչըտկին. ո՛ր կողմ դառնաս աղիողորմ ճիչ, յուսահատական աղաղակ, հոգեվարքի հոնդիւն–հծծիւն–հեծեծանք. կարծես իջեւանը վերէն վար բուաստան մը եղած ըլլար, ուր վայիւն–վանդիւնի միաձոյլ աղմուկը գիշերուան աղջամուխջին հետ կախարդական ջնդիկ սեւ կատուի մը պէս կուրծքիդ նստած՝ պուկէդ խլեր՝ քեզ խեղդել, աչքերդ դուրս բերել կ'ուզէ:

Իջեւանը շատ ընդարձակ է. բնական պէտքի համար դուրս կուգան դէպի եզերքները. վերադարձնուն կը կորսնցնեն իրենց ուղղութիւնը, իջեւանին մէջ իրենց տեղը ուր ըլլալը չեն կրնար որոշել, պահ մը կը դփդփան, կը խարխափեն մութին մէջ. կը կոխոտեն պառկողները. իրենցիններուն կը կանչեն ձան–ձանի տուած, այսպէս ամէն կողմէ կանչ ու կաչուըռտուք խլացուցիչ, հազիւ կը գտնեն, կամ կանչելէ յոգնած, կը կծկտին եղած տեղերնին:

Ամասիացի Տրդատ Դարբինեան, Սամսոնցի Յարութիւն Պագալեան, երկուքն ալ դեղագործ, իրենց քաղաքներու արու արմատի միակ ներկայացուցիչներ, Սուրուճի ադդարներու խանութներէն ճար–ճարակ ըրեր, դեղերու տեսակներ մը չտկեր են, հիւանդներուն դեղ կը պատրաստեն կուտան, առողջապահիկ կանոններ կը յանձնարարեն ժողովուրդին:

Ժողովուրդը ամիսի մը չափ մնաց այս բացաստանը. Գայմագամին դիմումներ կատարուեցան. Սուրուճի իսլամ տարրին կատաղութեան հուրքը իջած էր. Գայմագամը լռելեայն կը յանձնարարէ Սուրուճի շրջակայ գիւղերը ցրուիլ, տուն վարձել գետեղուիլ: Էրզրումցիները ինչպէս նաեւ Սեբաստացիներէ էրիկմարդ ունեցողները գետեղուեցան Պէօյիւք–Ծիրման, Գըրըղ–Խան, Սումախ Թիլալ եւ ի Սուրուճ: Էրիկմարդ չունեցող կիներէն մէկ–քանի կարաւան սէվք եղան դէպի Պիրէճիկ, Նիզիպ, Հըռոմկլայ մինչեւ Այնթապ: Գիւղերը միջադէպեր պակաս չեն ըլլար. Գըրըղ–Խանի քիւրդերը Սեբաստացիներէն հարս–աղջիկ կ'ուզեն առեւանգել, կին թէ էրիկմարդ կ'ընդդիմանան. քիւրդերը կը յարձակին վրանին. կիները Սուրուճ կ'իջնեն Գայմագամին կը բողոքէն, որ անմիջապէս ժանտարմաներ կը ղրկէ, էրիկմարդերը կ'ազատեն քիւրդերուն ձեռքէ, կը բերեն Սուրուճ: Ասոնք ուրիշ գիւղ կը զետեղուին: Գայմագամը այս դէպքէն վրայ գիւղերու մխթարները կը կանչէ խստիւ կը պատուիրէ որ գաղթականներուն հետ քիւրդերը աղէկ վարուին, որեւէ նեղութիւն չտան անոնց, կեղեքումներ, սպանութիւն, առեւանգում չպատահի· Հակառակ պարագային մխթարները պատասխանատու պիտի մընան:

ԹԻԼԱԼ ԳԻՒՂԸ Կ'ԱՊԱՍՏԱՆԻՄ.— Այս իջեւանը ես շատ չմնացի· իմ ալ կացութիւնս շատ ցաւալի էր· գրպանս փարա չկայ· ինչպէ՞ս ապրեցայ ես ալ չգիտեմ: Հակառակ իջեւանին շուրջը խիստ հսկողութիւն ըլլալուն, դաշտերու, ցանքերու մէջէն խուսափեցայ Թիլալ գիւղը փախայ, անմոռաց ընկերս Պասմաճեան Մանասէի նշանածը օր. Ազապիի մօտ:

ԹԻԼԱԼ ԳԻՒՂԸ.— Սուրուճի արեւմտակողմը, կէս ժամ հեռաւորութեամբ Արաբ-Բունարի ճամբուն վրայ 200 տնուոր քըրդական գիւղ է. տափաստանին վրայ· մէկ կողմէն կ'անցնի գետակ մը· գիւղին խմելու ջուրը հորերէն կ'առնեն: Տուները ինչպէս ըսինք, հում աղիւսէ շինուած միջամէջ գմբէթաւոր խցիկներ են, իբրեւ ամբողջ տունի մը ներքին բաժանումներով: Արաբ Բունարի Սեբաստացիները մեծ մասամբ այս գիւղը եկած զետեղուած են, իւրաքանչիւր խցիկի ամսական վարձագինը երկու մէճիտ: Բնիկները գիւղէն ոչ այնքան հեռու սեւ վրաններու տակ ամարանոց ելած են, գրեթէ բոլոր տուները վարձուած են Սեբաստացի եւ Փոքր-Հայքեցի գաղթականներէ:

Կը գտնեմ օր. Ազապին, չորս ընկերուհիներ են. քոյրը Ազաւնի, Հողպարցի Պօղոսեան ընկեր Համբարի աղջիկը Վարդանուշ, Ճանօ աղայի աղջիկը Այկիւլ: Լաւ ընդունելութիւն կ'ընեն ինծի. օր. Ազապի կերակուր կ'ընէ. չեմ կրնար ըսել թէ ինչ ախորժանօք կերայ. ամիսներէ ի վեր անօթի-անսուաղ դգալիկ մը տաք կերակուր բերանս չէր մտեր, աղիքներս ներսս չորցեր էր: Պզտիկ բակի մը վրայ խուցեր են. մէկուն մէջ նստած է Պաֆրացի մը — Յակոբ աղա Նիկիտարեան, ծխախոտի վաճառական, Եղիպտոսի եւ Եւրոպայի հետ գործ ընող: Տղան Կարապետ Ամասիա առեր են կարաւանին էրիկմարդոց հետ: Հարսը, երկու աղջիկ եւ մէկ մանչ թոռները քովն են, Պաֆրացի ուրիշ հարս մը եւ պատանի մըն ալ կան: Միւս խուցերը Սեբաստացի ընտանիքներ են: Ագապի եւ ընկերուհիները այս մարդուն գործերը կը տեսնան, թոռներուն հոգատարութիւն կ'ընեն, ինք ալ անոնց կ'օգնէ նիւթապէս: Խուցերէն մէկը յարդանոց է, իրիկունը հոն կը պառկիմ, լաւ քուն մը կը քաշեմ, յարդին մէջ կը թաղուիմ, աղուոր մը կը տաքնամ, չորս պատի մէջ ծածքի մը տակ մտնել պատըսպարուիլ, ի՜նչ քաղցր է, ամիսներէ ի վեր բացօդեայ, կարօտը կը քաշէինք:

Կը պտտիմ գիւղը, բոլորը ծանօթներ, իրարու որպիսութիւն կը հարցնենք, հարցնելու պէտք չկայ, բոլորս ալ նոյն թըշուառութեան վերջին աստիճանին վրայ է որ կը գտնուինք: Ամէն մարդ հաց մը-մուր եղած, աւուրն ապաւէնը, ապուր-ապրանքը չունին. շունչերնին վեր չգար որ խօսին: Տղաքներ, պատանիներ առուծախով կ'զբաղին — Սուրուճէն որեւէ ուտելիք ինչ կը բերեն. կանայք կազի թիթեղով կերակուր կ'եփեն ծախու, բայց որո՞ւ է որ պիտի ծախեն, ամէնքն ալ չունեւորներ, անճար մնացողի գործեր: Իրարմով պիտի ապրին, բայց ամէնքն ալ կարօտ են: Հիւանդութիւնը իր սաստկութեամբը հոս ալ ճարակած է. օրական 10–15 մահ կը պատահի. ամէն առտու կանուխ գիւղին մխթարին տղան — Գողիաթ մը — չորս քիւրդի ընկերակցութեամբ կ'այցելէ տուները. մեռել կա՞յ, կը հարցնէ, չորս քիւրդերը մեռելակիր են, կը տանին մեռելը, գիւղի եզերքը դաշտին մէջ կը հորեն. այնքան խորունկ չեն բանար փոսը. հետեւեալ օրը կը նայիս որ շուներ դուրս հաներ դիակը, կը փարատեն: Աղան կեցած է. թաղելէ առաջ մեռելին փորը կը բանան, ստամոքսին, աղիքներուն մէջ ...էլտօրատօ-ոսկի կը փնտռեն: Նախ քան մեռելը տանելնին մեռելին տէրը 30 դրշ. պիտի վճարէ, որուն մէկ մասը դիակիր քիւրդերուն վարձք, մնացածը աղան կը գրպանէ իբրեւ հողային տուրք. մեռելին տէրը արդէն ինք անօթի, անկուտի, իր մարդուն մեռնելու վիշտէն աւելի՝ այդ դրամի հայթայթումին համար կը մտահոգուի. ի՞նչ ընէ, ուրկէ՞ վճարէ. աղան կը դարձնէ գաւազանը, կուտայ հարուածը... խուցին մէջ ինչ որ աչքին կ'իյնայ, քաշէ կը գրաւէ. կամ թէ այդ դրամը կը բաժնէ սենեկակիցներուն վրայ, վերջապէս կը գանձէ կերպիւ իւիք, իր... արդար իրաւունքն չանցնիր: Ուստի շատ անգամ, մեռելին տէրը կամ սենեկակիցները գիշերային գաղտագողի կը տանին դիակը, իրենք կ'ամփոփեն ի հող, կամ թէ փոսեր կան, կը նետեն հոն, կամ կը ձգեն դաշտին վրայ. ու երբ աղան կ'իմանար ասանկ արարք, ա՛լ Աստուած հոն գործ չունէր, կուտար ծեծը եւ կրկնակի տուգանք կ՚առնէր: Շատ հիւանդներ դուրսը անտէր պառկած կ՚ըլլային. ասոնց ոտքը չուվան ձգել-քեշնելով, կը տանէին դաշտերուն մէջ փոսերը կը նետէին. ու հոն օրերով կիսակենդան վիճակի մէջ կը մնային, մինչեւ որ մեռնէին կամ շուները փարատէին: Գիւղին չուրջ դաշտերուն վրայ մարդահասակ խորութեամբ հորեր կան, ոչխարի, այծի սպտուրը հող կը հաւաքեն, իբրեւ վառելանիւթ գործածելու համար. կամ, աղիւս թափելու համար լայն փոսեր բացուած են. ահա այս հորերը փոսերը կը լեցնէին դիակները: Նոյնիսկ գիւղին մէջ ասդին-անդին դիակներ անպակաս են: Տեսայ օր մը փողոցքը (աղբանոց) շուն մը մարդու մը գլուխ թաթերուն մէջտեղը առեր նստեր կը կըրծէ . . . անուշիկ-անուշիկ. սիրտս չի լրեց, քաշեցի քար մը, նետեցի շանը, կատաղօրէն մռլտաց, ժանիք ցոյց տուաւ, քար մըն ալ, ու հրոշցաւ վրաս, հազիւ փախայ, քիչ մնաց զիս ալ փարատելու:

Մեծ մասամբ այրերէն շատ մեռնողներ եղան հոս. ճամբաները մահուան հանդրուաններէ մաղապուր, հոս անօթութիւնով, անսուապութինով մեռան: Միտքս մնացածներէն, Սարայտարլեան Պետրոս աղա, խեղճը ճամբան ի՜նչ նեղութիւններ կրեց. կարաւանին հողը ծանրացած էր վրան, պարկեշտ ուղղամիտ մարդ, Սանասարեան վարժարանի մատակարարն էր: Պատուէրաքեան Տիգրան աղա, վաճառական: Գրաթլեան Խաչար, Կէտիկեան Տիգրան, Անդրասեան Նշան աղա, տղան Մարտիրոս, Անդրէասեանները Սեբաստիոյ մեծ գերդաստաններէն մէկն էին. 40 հոգիէ կը բաղկանային. երկու եղբօր զաւակներ, հարսներ, աղջիկներ, թոռներ — վերջ ի վերջոյ այս ընտանիքէն մէկ հոգի վերապրեցաւ՝ Նշան աղայի տղան Յովհաննէս Անդրէասեան, որ այժմ կը գտնուի Հալէպ թշուառ վիճակի մէջ: Հոս մեռնողներէ, վարձեալ, Պոլըճեան Արմենակ եւ կինը, դեռ նոր ամուսնացած էին: Փաստաբան Փօլատեան Մկրտիչ էֆ.ի տղան Հայկազուն, Սանասարեանի ուսանող: Ջառացեան Դանիէլ, Մօղեան Խաչար, Պարմազդեան Սերոբ աղա, եղբայրը Նշան (ուրիշ գիւղ). Տէրպապեան Երուանդ. ասոնք ալ 25 հոգիէ բաղկացեալ հարուստ ընտանիք մըն էին. միակ վերապրող Զարեհ անուն պատանին: Բօղեաններէն սափրիչ երիտասարդ մը, նշանածին հետ միասին մինչեւ հոս եկած էին: Ղըլճճի Պապիկին տղան Արթին, առաջին

Հնչ. ընկեր մը, վերջապէս շատ շատեր: Հոս վախճանեցաւ նաեւ Տ. Պետրոս անուն քահանայն. բնիկ Կիւրինցի էր, Սեբաստիա կը գտնուէր, ուրկէ տարագրուեցաւ. ինք Ռուսահպատակ էր. ճամբու ընթացքին աշխարհական տարազով— շապիկ-շապկընկերով մը. օր մը առաջ գիս կանչեր էր քովը. ոտքերը ուռեցեր, մինչեւ փորը, կուրծքը ելեր ուռեցքը. շունչը նեղուեր, ինքնիրեն արձակում տուաւ. աղօթեց, իբրեւ հաղորդ հացի փշուրք մը դըրաւ բերանը. խնդրեց ինձմէ որ թաղման ծախքին համար ժողովուրդէն հանգանակեմ. ըսաւ. մարմինս դաշտին մէջ չնետուի, շուներու կեր չըլլայ: Իրաւ ալ ան գիշերը մեռաւ. առտուն հազիւ 10 ղրշ. կրցի հանգանակել. մխթարին աղաչեցինք-պաղատեցինք, կերպով մը հաճեցուցինք: Ջուլի մը մէջ դրինք. երէցկինը մէկ պոչէն բռնեց, ես միւս պոչէն, երկու հոգի միւս ծայրերէն, տարինք դաշտը ծառի մը տակ. բացինք փոսը, ամփոփեցինք: «Դարձ անձն իմ», «Անսկիզբն Աստուած», «Փառք ի Բարձունս» ըսելէ վերջ, «Հայր մեր»-ով մը կնքեցինք: Սեբաստիոյ եւ գիւղօրէից— դու ըսէ ամբողջ Փոքր ու Մեծ Հայքի — Հայ քահանաներու մէջ բնական մահուամբը միակ մեռնողը եղաւ ասիկա: Տէրը հոգին լուսաւորէ. անդէնական փառքէն չզրկէ, որբոց դասուն դասակից եւ պսակակից արասցէ, եւ մեր տուած աշխատութիւնը ի փառս իւրում համարեսցէ, ամէն:

Այս ատեններ հիւանդութիւնը տարբեր երեւոյթ մը առած էր. հիւանդին ոտքերը կ'ուռէին. ուռեցքը սրունքներէն վեր փորը եւ անկից ալ կուրծքը կը բարձրանար, ձեռքերու վրէն երեսը, դէմքը, ակնաներն ալ կ'ուռէին, ու մահը վրայ կը հասնէր. Երբեմն այսքան ալ չէր տեւեր, տեսակ մը Աղամացաւ էր— ջրգողութիւն (hydropisie): Ժողովուրդը տառապանքի, անսուաղութեան հետեւանքով հիւծած, սպառած, արիւնը ջուր կըտրած էր (anémie), ու երբ աշնան ցուրտերն հասան, սաստիկ հիւանդութիւն մը, բնական հետեւանք, անխուսափելի էր:

Ուրիշներու վրայ բեռ եղած եմ, ամէն օր Սուրուճ կ'իջնեմ. հեռագրատունը, Երկրագործական պանքան կը հարցնեմ, հեռագրիս պատասխան, դրամ եկա՞ծ է: Երկրագործական պանքայի միջոցաւ ուրիշներու հետզհետէ դրամ գալ սկսած է. պաշտօնատան դրան քով ցուցակը կախուած է. կը նայիմ, չկայ իմ անունս: Միտքս կուգայ մէկ բարեկամս — Սեբաստացի Տիգրան Սէրկիճեան — Պոլիս էր. անոր հասցէին քարթ մը կը ձգեմ, Թուրքերէն, գրութեանս մէջ կը հասկցնեմ ինքնութիւնս եւ նոր հասցէս կուտամ:

Օր մը Սուրուճէն գիւղ վերադարձիս, տեսայ որ քիւրդի տըղաքներ էշերու վրայ նստած կուգան. առոնցմէ մէկը յանկարծ ցատկեց էշէն վար, եկաւ վիզս պլլուեցաւ. վա՜յ, վարժապետս, ես ալ քեզ կը տեսնե՞մ եղեր ըսելէն. հասկցայ թէ մեր աշակերտներէն մէկը ըլլալու է. փոխուեր է քիւրդի տարազին տակ, չեմ ճանչնար. Վարդան Պօյաճեանն եմ կ'ըսէ. կը մխիթարեմ, կը յուսադրեմ. ուրիշ անգամ մը հանդիպեցայ ճամբու ընկերս Խաչար աղբօր տղան Տիգրանին, դաշտին մէջ ոչխար կարածէր, զիս տեսնելուն խենթ եղաւ. այնպէս լսեր է թէ ես սպաննուած եմ. պզտիկ եղբայրս ալ հետս է կ'ըսէ: Զինադադարէն վերջ այս տըղաք փախան Հալէպ եկան:

ԷՄԻՐ ԵՕՔ.— Սուրուճ — Արաբ-Բունարի ճամբան այս գեղին մէջտեղէն կ'անցնի. շատ բանուկ է. ճամբորդներ անպակաս. մեր Սեբաստացի տղաք այս ճամբուն վրայ պատերուն տակ լրիկներու վրայ նստած առուծախ կ'ընեն. ես ալ նստած եմ. արեւաճակատ է, կը տաքնանք: Աչքի զարնելու չափ պատ մը երիկմարդկանք: Ուրֆայի վրայ գնացող զինուորները իրենց աղխերովը, ուղտերովը կը վերադառնան, Հալէպ կ'երթան. մեզի հետ քիւրդեր ալ նստած են. ամէնքս ոտքի ելանք ի յարգանս — դուն ըսէ առ ահի — գաղան կտրեր են. արունն աչքերնուն կաթէ կոր. ակռայ կրճտելէն կը նային մեզի ծուռ-ծուռ, կը դառնան, քիւրդերուն կ'ըսեն. «Դուք մարդ չէ՞ք, դուք խալամ չէ՞ք. ինչո՞ւ ողջ թողուցեր էք սա խըյանէթ կեավուրները, ինչո՞ւ չէք սպաններ»: Ծերունի քիւրդերէն մէկը. «Աղա՛, էմրը եօք, էմրը եօք» կը պատասխանէ: Լակոնիկ, ջուխ մը խօսք թէեւ, յստակօրէն կը ցոլացընէ սակայն իբրեւ ի հայելւոջ՝ գաղան Թուրքին Հայաջինջ քաղաքականութիւնը. ըսել է քիւրդերը վերէն տրուած Էմիրի մը վրայ էր որ անխնայ կը կոտորեն, կը ջարդեն-կողոպտեն, կ'առեւանգեն, ու երբ այդ Էմիրը կը դադրի, տեղերնին կը նստին խելօքիկ մը: Կ'երեւայ մեր՝ Սուրուճ հասնելուն — սեպտեմբերին — Պոլսէն այս կարգի հրահանգներ մը եկած էին: Գայմագամը որքան սրտցաւ, բարեացակամ մէկը ըլլար, Պոլսոյ հրահանգներուն հակառակ՝ գաղթականներուս հանդէպ այնքան բարեացակամութիւն ցոյց տալու չէր համարձակեր: Ինչպէս ըսինք գիւղերու բոլոր մխիթարներուն պատուիրուած էր գաղթականներուն հետ լաւ վարուիլ. կեղեքումներ չընել. հակառակ ապարադային մխթարները պատասխանատու պիտի բռնուէին: Վերջապէս մեղմացում մը կար. Թողուլ որ մնացեալ գաղթականները իրենց քմային, իրենց տեղը սպառէին ճերմակ-ջարդով, եւ այդպէս ալ կ'ըլլար:

ԿԱՐՕ՛ ՊԷ՛Կ, ԿԱՐՕ՛ ՊԷ՛Կ, ԼՈՒՍ ԻՋԱ՛Ւ.— Մեր տրտմառիթ պատմութիւններուն վրայ, քիչ մըն ալ անմեղ զուարճալիք, իբր բերնփոխ: Մեր նստած տունէն ելանք, ուրիշ տուն մը փոխադրուեցանք. մեր առջի տանտէրը տան վարձքը աւելցուց: Այս նոր բնակարաննիս ալ մէջմէջի խցիկներ են, գմբէթաւոր: Հոս ալ Սեբաստացի ընտանիքներ են: Մեր դրկիցներէն մէկը Արծրունեան Կարապետն է. համեղուկ, քաղցրաբարոյ, բարեպաշտիկ մարդ. մեր կարաւանէն ընծի հետ ազատուող երկրորդ մարդն է. եւ բոլոր Սեբաստացի գաղթականներուն մէջ փաւակները հետը էրիկ-կնիկով միակ անձն է: Եթէ ողջ մնացող էրիկ մարդեր ունինք, բոլորին ալ կինը մեռած է. իսկ կնիկներէն ոչ մէկուն էրիկը ողջ է: Կարապետին քենին հետը միասին է. Հաճի Փիլոս պապուն աղջիկը. ընտանեկան շրջանակի մէջ փաղաքշաբար Կարապետին Կարօ-պէկ կ'անուանէին. ինչ որ է. մեր խցիկը ասոնցինէն ներս է. մէջտեղը դուռ չկայ: Գիշերները քունս չտանիր, ինչպէս կ'ըսեն, մէրախներս ոտքի կ'ելլեն. անցած-գնացած, եւ գալիք բաները պատկերաշարի մը պէս կուգան առջեւէս կ'անցնին. ու մէկը մէկէն խշխշալի պատկերներ. ճարս սիկարին կը ձգեմ: Ասանկ գիշեր մը ելեր նստեր էի: Որպէսզի սենեկակիցներուս քունը չի խանգարեմ, երեսս պատին կողմը ըրեր էի. անուշ-անուշ սիկարը կը քաշէի. յայտնի է. սիկար մը 10–12 անգամ կը քաշես. մութին մէջ լոյսը հեղ մը կը ցոլանայ-կը մարի: Սիկարս վերջացուցեր, կրճատը սենեակին դէպի անկիւնը նետեցի, մարած չէի, կրճատին ծարի կրակը լուսի աղեղ մը դծեց նետած ատենս: Հեղ մըն ալ քովի խցիկէն Կարապետին քենին ձայն կուտայ.

— Կարօ՛ պէ՛կ, Կարօ պէ՛կ.

— . . . .

Կը կրկնէ.

— Կարօ՛ պէ՛կ, Կարօ պէ՛կ, ե՛լ հէլէ, ե՛լ....:

Խորունկ քունին մէջ Կարօ պէկ՝

— Ը՛՛՛, ի՞նչ է.

— Ե՛լ հէլէ, ե՛լ, Կարօ պէ՛կ, ե՛լ.

— Քա՛, ի՞նչ է, ի՞նչ կայ, խե՞ր է.

— Չես ըսեր որ լուս իջաւ, ականատես էրըլցաւ․ ութ–տասը հեղ, լուսը իջաւ–մարեցաւ․ ետքէն լուսը տա ներսի քէօշէէն էլաւ, կանանչ–կարմիր գօտիի պէս մէկալ քէօշէն էրկնցաւ–անցաւ։ Ամա՛ն, սա ի՞նչ փառք էր Քրիստոս ընծի կամեցաւ․ սա ի՛նչ երեւոյթք էր որ ընծի ցցուց, քանի լուսը կ՚ելլէր կը մարէր, լզուս առնըւեցաւ, բերանս բռնըւեցաւ, չի կրցի խօրաթել, երեսս խաչ հանեցի, մտովն աղօթք ըսի․ ղուրպան ըլլամ սուրբ զօրացը։

Ես ասդին իմ տեղս, խնդա՞մ մի, լա՞մ մի, ինքզի՞նքս մի յանդիմանեմ։ Խեղճ կնիկներ երեւակայութիւննին բորբոքեր․ պիտի ըսեմ սիկարիս լուսն էր․ գայթակղութիւն տուած պիտի ըլլամ, հաւատքը պիտի խախտեմ․ կը թողում անմեղ հաւատքովը գէթ մխիթարուին։ Թէեւ ես ալ կը հաւատամ աստուածային իմանալի լուսոյն առ հողածինս յայտնուելուն։ Միտքս դրի օր մը այս բանն ալ տարագրի յուշքերուս կարգին յիշատակել։

ԿԱՆԱՅՔ ԴԻՄՈՒՄ Կ՚ԸՆԵՆ ԳԱՅՄԱԳԱՄԻՆ․— Ապրուստի ոչ մէկ միջոց չկայ․ օրը օրին անձկութիւնը կը տիրէ․ մահասփիւռ թշուառութիւնը գագաթնակէտին հասած է․ ժողովուրդը անտէր մնացած է։ Գետատարը ձեռքը օձն է ձգեր, կ՚ըսեն․ Գայմագամին բարի տրամադրութիւններէն քաջալերուած, կանայք խղճալի ոճով խնդրագիր մը կը մատուցանեն անոր․ կը պարզեն իրենց ծայրայեղ թշուառութիւնը, ապրուստի միջոց մը ցոյց տալ, կամ թայինի տրուելու շնորհք մը կը խնդրեն․ լալագին կ՚իյնին ոտքը–ձեռքը։ Չարիքին փոքրագոյնը կ՚ընտրէ իբրեւ բարիք, իբրեւ դարման։ Կ՚որոշէ վերերնին էրիկմարդ չունեցող կիները Պիրէճիկ–Նիզիպ–Հռոմկայ–Այնթապ ղրկել, հոն գիւղերը ցրուել։ Խորհելով որ այդ կողմերը կանանց կրնալ ընելիք երկրագործական–այգեպանական աշխատութիւններ պակաս չեն ըլլար, մէկ մասերնին մեռնելու ըլլայ, մէկ մասը ինքզինք աշխատութեամբը կրնայ ապրիլ։

Ու սէվքիյաթը սկսաւ։

Առտու մըն էր, ժանտարմաներ եկան գիւղը․ մխթարը առջեւնուն ձգած բաւական մը թուով կնիկմարդ զատեցին․ բացատրեցին Գայմագամին հրամանը եւ անոր հոգածութիւնը․ քիչ մըն ալ հասկցուցին թէ կամաւոր է․ հիւանդները, քալելու անկարողները կրնան մնալ․ ձգեցին առջեւնուն, Սուրուճ իջեցուցին, հոն անձ գլուխ երկ–երկու հաց թային տուին․ ճամբայ հանեցին դէ–

պի Պիրէճիկ· բարեբաղդութիւն մը կայ որ օդը մեղմ է· գաղջ, սաստիկ ցուրտ չըներ։ Այսպէս օրընդմէջ 8–10 սէվգըլյաթ մը եղաւ, Սուրուճ եղող գաղթականներէն ալ ասոնց կը խառնէին։

ՆԱՄԱԿ Կ'ԱՌՆԵՄ, ԴՐԱՄ ԿԸ ՀԱՍՆԻ.— Ըստ սովորութեանս Սուրուճ իջեր էի, պանքայի ցանկը աչքէ կ'անցնեմ, անունս — Նշան-Օղլու Գրիգոր — կ'ըյնի աչքիս· ուրախութենէս ոտքս գետնէն կը կտրի· անունիս դիմաց 3 ոսկի... շատ քիչ... բայց ինչ որ է։ Ցրուիչը կը տեսնեմ· եղբօրմէս նամակ ունիմ, հեղ մը երեսներս կը քսեմ, կը համբուրեմ, ձեռքերս կը դողդղան· կը բանամ, եղբօրս ստորագրութիւնն է· հեղ մ'ալ կը համբուրեմ։ Նամակը Թրքերէն գրուած է· կը թուէ թէ ընծի դրամ հասցնելու համար որքան աշխատեր, որքան միջոցներու դիմեր է· 7 ոսկի մէկ հաներ է ճամբայ· 12 ոսկի մէկ, 3 ոսկի ալ մէկ· այս վերջին գումարը միսիոնարներուն միջոցաւ Պոլիս հաներ է· ամենէն շուտ եկաւ։ Երկրագործական պանքայի տնօրէնին կը ներկայանամ, կը վախնամ թէ ինքնութիւնս հաստատելու համար Սեբաստացիներ կանչէ· անունս-մականունս հարցնէ, թէեւ բոլորին ալ պատուիրած եմ նոր անունս· բայց թէ սխալին Կարապետ ըսելու ըլլան, լմնցած է, կործանուած օրս է· բայց հարցնելու պէտք չտեսաւ· վճարեց 3 ոսկին· ստորագրութիւնս առաւ։ Ցոյց տուի նամակս թէ գալիք ուրիշ գումարներ ալ ունիմ· 3 ոսկին ափիս մէջ սեղմած դուրս կուգամ, աշխարհքներն իմս եղած են· կը դառնամ գիւղ, ընկերուհիներս կը խնդակցին· մէկ ոսկին պարտքերուս կուտամ· վրաս-գլուխս կը նորեմ, ծածկոց մը կը գնեմ, մնացեալը առօրեայ կը ծախսեմ, խիստ խնայողութեամբ մը։

ԱՍԿԼ-ԱՆԿԼ.— Սուրուճի Գայմագամը Սեբաստացի գաղթականներուն մէջ փնտռել կուտայ Ակինեան Աւետիս աղան կամ անոր ընտանիքէն վերապրողներ։ Աւետիս աղայի տղան սպայ Յովհաննէս, Երզրումի ճակատին վրայ, իր կեանքը վտանգելով ազատեր էր Էնվէրը եւ այլ գնահատելի ծառայութիւններ մատուցեր· ի վարձ՝ ինքնագիր ոսկետառ նամակ մը կը ղրկուի Սեբաստիա ծնողքին· բայց որովհետեւ տեղան եղեր էին, նամակը Սեբաստիայէն Սուրուճ կը ղրկուի, որ գտնեն տան։ Հասան-Չէլէպիի բաժնին մէջ արդէն խօսեցանք թէ Աւետիս աղան ինչպէս բռնուեցաւ սպաննուեցաւ· իսկ մինչեւ հոս այդ 20–25 հոգինոց ընտանիքէն մէկ-երկու հոգի միայն մնացեր էին։ Գնա մեռիր, Էկօ սիրեմ։

* * * *Այս գիւղին մէջ կը գտնեմ մեր վարժարանի տնտես Տօնապետեան Խազար աղբարը· ճամբու ընթացքին հեղ մը գիրար տեսեր էինք, կրկին կը խնդակցինք գիրար տեսնելնուս· երկու մանչ-տղաքները, կինը ողջ հետն են· իրեն ազգական Տ· Մատթէոս Քահանայի տղաքն ալ քովը առեր է· դերձակութիւն կ՚ընէ. հիւանդներու գլխուն կը կարդայ, քանի մը փր· կ՚առնէ, հացի դրամ կ՚ընէ: Առտու մըն էր, Կարօ պէկ քիչ մը տկարութիւն կ՚զգար, կանչել տուաւ Խազար աղբարը որ գլխուն կարդայ: Եկաւ, հանեց Պարտէզ Հոգեւորը, սկսաւ կարդալ ջերմեռանդօրէն բժշկութեան Աւետարաններէն, Նարեկէն գլուխներ: Հեղ մըն ալ գիւղապետին տղան ներս ինկաւ ըստ սովորութեան մեռեալ հարցընելու: Տեսաւ Խազար աղբօր բարեպաշտիկ ընթերցմունքը· Աստուած իմ, ան ի՛նչ կատաղութեամբ էր, յարձակեցաւ խեղճ մարդուն վրայ,* թէրս-կեավուռ *գոչելէն· գիրքը ձեռքէն խլեց պատառ-բնծիկ ըրաւ, ոտքերուն տակ առաւ հայհոյանքներով· ըրածեծ ըրաւ Խազար աղբարը, խեղճը լեղապատառ, հազիւ կըրցաւ փախչիլ:*

* * * *Ընծի քեռորդի Թօրան Նահապետեան անուն պատանին մօրը հետ Արաբ-Բունար կը գտնուէր: Առտու մը եկեր գիս գըտաւ· մօրը հետ մեռելակիր եղեր են, մայրը մեռեր է: Արաբ-Բունար գտնուողներու վերջին մնացորդները մեռեր, կամ ցըրուեր հատեր են· ինք ալ քովս եկեր է:*

* * * *ՏԷՐ-ԶՕՐԻ ԱՀԱՒՈՐ ՀԵՌԱՊԱՏԿԵՐԸ.— Օր մը Սուրուճ իջեր էի: Ազգ· որբանոցի ուսուցիչ Ներսէս Տ· Գաբրիէլեանը կը տեսնեմ· խեղճ վիճակի մէջ· երկար կը տեսակցինք-խօսակցինք· ինք ալ քիւրդ գիւղերէն մէկը կը մնայ· կինը յափշտակած են· կ՚աշխատի փախցնել քովը բերել· Նպաստաւոր առիթի մը կը նայի: Պ· Ներսէս ի մէջ այլոց պատմեց թէ իր ծանօթ քիւրդերէն մէկը բարեկամաբար խօսեր է որ Սուրուճ եւ գիւղերը գտնուող գաղթականներէն երիկմարդ չունեցողները Պիրէճիկ-Այնթապի կողմերը պիտի ղրկեն· իսկ էրիկ մարդերը իրենց ընտանիքներուն հետ պիտի ղրկեն Րագգա, ու անկից ալ Տէր-Զօր պիտի իջեցնեն·* հոն պիտի հաւաքեն բոլոր Հայ գաղթականները, յետոյ անապատը տանելով բոլորը պիտի բնաջնջեն· աս բնաջնջումը կատարել պիտի տան Խապուրի շրջանակի չէչէններուն: *Ուստի Քիւրդը Ներսէսին խորհուրդ կուտայ Տէր-Զօր չերթալ եւ Սուրուճ Քիւրդերուն մօտ պահուիլ-պատսպարուիլ: Թող որ այս խօսքերը լսե-*

լուս արիւնս երակներուս մէջ սառեցաւ մնաց· զարմանալին հոս է որ տարի մը վերջ ի Տէր-Զօր ըլլալիք ընդհ· կոտորածը ծրագրուած է եղեր, նոյնիսկ որոնց ձեռքով կատարուիլը որոշուած, եւ աւելի զարմանալին մինչեւ քրդական սա խուլ անկիւնները տարի առաջ տեղեկութիւն ունեցած կ'ըլլան այդ ահաւոր ծրագրէն, եւ ինչ որ նոյն այս խօսուածներուն պէս ալ կատարուեցաւ։

* * * Քիւրդերը սովորութիւն ունին իրենց մեռելներուն համար հոգու հաց տեսնել· եզ կամ ոչխար մը կը մորթեն, պլղուրով փիլաւ կ'եփեն կը բաժնեն· խտրութիւն չէին դներ, հայ գաղթականներուն ալ կուտային· քանի անգամներ ես ալ մասնաւորեցայ։ Գուրպան-Պայրամին Սուրուճ Թուրքերը ըստ իրենց սովորութեան անղէններով կերակուր եփեցին— միսով սմբուկ, տոմաթէս։ Սուրուճի Հայ գաղթականներուն եւ Սուրուճի-Պաղչայի պատսպարեալներուն ալ առատօրէն բաժնեցին։

* * * Իբրեւ գրաղում, Թուրքերէն նամակ, հեռագիր կը գրէի ասոր-անոր· եւ քանի մը փր· կ'առնէի կամովին վճարողներէ· երբեմն որմնադիր վարպետներու մօտ կը բանէի իբրեւ գործաւոր։

* * * Հալէպէն Արաբ-Բունարի վրայով կառքով մարդիկ կը բերէին, ընդ հսկողութեամբ, ձեռք-ոտք շղթայուած· քանի մը օր Սուրուճ բանտը կը մնային· կը ղրկէին դէպի Ուրֆա-Տիարպէքիր· չկրցինք ոչ մէկին մօտենալ, ինքնութիւննին հասկնալ, մտաւորականներ էին, մասնակի սպանդի էր որ կը տանէին։

* * * Սամսոնցիներէն միակ վերապրող նրիկմարդ Յարութիւն Պագալեան, արհեստով դեղագործ, Սուրուճ եւ շրջակայ գիւղերը տօքթորի համբաւ հանեց· տեղացիներ ձեռքի վրայ կը պտտցնէին· անիկա ալ այս ճամբով իր ապրուստը կը հանէր։ Ընկերուհիներուս դեղ առնելու համար օր մը քովը գնացեր էի· հապեր մը տուաւ· հարցայ թէ արդեօք ինչ կրնան ըլլալ բաղադրութիւնները, պիզմութ, թանին, տօվէր կը գանուի՞ն.— վրաս նայեցաւ, երեսս նայեցաւ, ջղայնոտած, խե՞նթ է ի՞նչ է աս մարդը ըսաւ· չախեց զիս· քովը Փօրմիւլէր մը կար· չատոնց է գրքի երես չեմ տեսեր, առի կը նայիմ· քաշեց առաւ ձեռքէս։ Բայց թէ չուտով զիրար հասկցանք· ու մինչեւ Հալէպ — իրարու սրտակից բարեկամներ, տառապանքի ընկերներ մնացինք, պահելով իրարմէ լաւագոյն յիշատակներ։ Այս առաջին հանդիպումնիս կը

պատմէինք կը խնդայինք։ Ճամբան միասին ենք եղեր. երկուքս ալ ծպտուած, պատեհութիւն չենք ունեցեր զիրար ճանչնալու, եւ կարելի՞ բան էր գլուխնիս վեր վերցնել, չուրջերնիս նայիլ։

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ ԹԻԼԱԼ ԳԻՒՂԻ ՔԻՒՐԴԵՐՈՒՆ ՄԷՋ.— ՎԵՐՋԻՆ ՍԷՎԳԸՅԱԹԸ.— Հիւանդութիւնը մեր — Թիլալ գիւղի քիւրդերուն մէջ ալ անհամեմատօրէն տարածուեցաւ. ասոնցմէ օրական 10-15-20 հոգի կը մեռնի։ Մխիթարին տղան ալ վարակուեցաւ, մեռաւ. ան՝ որ գաղթականները այնքան կեղեքեր էր։ Քիւրդերը Գայմագամին բողոքեցին, պահանջելով գաղթականները հեռացնել։ 7–8 կարաւանով կնիկները արդէն սէվգ ըրեր էին. էրիկմարդ ունեցող ընտանիքները միայն մնացեր էին։ Նոյեմբ. 23–ին էր. կէսօրէն վերջ ժանտարմաներ եկան գիւղ, բռնի կերպով տուներէն դուրս լեցուցին մեզ. վարձու դրաստ բռնելու միջոց չտուին. հաւաքեցին ամէնս գիւղին եզերքը, եւ դէպի Սուրուճ ճամբայ հանեցին. բաւական թուով հիւանդներ մնացին գիւղը, կամ կէս ժամուան սա ճամբուն վրայ։ Բերին Սուրուճ, լեցուցին մեզ խանի մը բակը. անձրեւը սաստիկ կը տեղայ. մնացինք մինչեւ լոյս ջուրերուն մէջ։ Իրիկուընէ հաղորդեցին թէ առտու մեզ դէպի Պիրէճիկ պիտի ղրկեն։

Պահ մը ընելիքիս վրայ կը խորհիմ. գալիք դրամներ ունիմ, մօտ օրէն կուգայ–կ՚ելլէ, եթէ սէվգ ըլլամ, պիտի կորսուի, ու առանց դրամի ի՞նչ պիտի ըլլամ։ Արմենակ Զուգասզեան Սուրուճի մէջ տուն բռնած–նստած է. խանին երդիքէն փախելու տեղ կայ. բայց թէ Սուրուճ մնալու ըլլամ, ի վերջոյ Տէր–Զօր պիտի ղրկուինք. հոն բացարձակ մահ է. Պիրէճիկի կողմը աւելի ապահով կը տեսնեմ. ան տեղերուն համար յայտնապէս խօսուած–լսուած բան մը չկայ, եւ արդէն Գայմագամն ալ նոյն հեռատեսութեամբ է որ Փոքր Հայքեցիները այդ տեղերը կը ղրկէ. մինչեւ հոս անոնց կրած տառապանքը եւ կորուստը բաւ համարելով(*)։ Կ՚որոշեմ կարաւանէն չբաժնուիլ։

(*) Իրաւ ալ Սեբաստացիներէ եւ Փոքր Հայքեցիներէ այսօր վերապրողներու մեծագոյն մասը Սուրուճէն Պիրէճիկ–Այնթապ այս սէվգ եղածներն են։ Սուրուճ մնացող եւ վերջէն Բագդա–Տէր–Զօր ղրկուածները բոլորը կորսուեցան, ինչպէս պիտի տեսնենք Բագդայի բաժնին մէջ։ Սուրուճէն Այնթապ–Պիրէճիկ ղրկուածներուն մէջ բաւական թուով 8–10 տարեկան տղաքներ կային.

Առտու եղաւ, խանին դուռը բացուեցաւ. դուրսը ժանտարմաներ, բոլորած, պահակ կեցեր են: Մեզ դուրս կը լեցնեն. Երկրագործական պանքայի տնօրէնը սէվք մէմուրի է. դուրս գալու ատենիս գիս տեսաւ. Թեւէս բռնեց կեցուց, դո՞ւն ո՛ւր կ'երթաս ըսաւ. գալիք այդչափ դրամ ունիս, կրած թշուառութիւններդ մոռցա՞ր, ասկէ վերջ քիչ մը հանգիստ պիտի ըլլաս, վիճակդ բարելաւուի, ելեր կ'երթաս այսպէս, անխելքօրէն. ու գիս մէկ կողմ առաւ որ չերթամ: Իրաւ որ մարդը անկեղծօրէն իմ բարիքս խորհելով ըրաւ այս բանը. բայց թէ Տէր–Զօր քշուելու հեռապատկերը գիս կը սարսափեցնէ կոր: Մարդը գամ՚կապ ըրի. խառնուեցայ բազմութեանը. տարին մեզ Սուրուճի եզերքը պահ մը նստեցուցին. Թային–հաց բերին. մարդ–գլուխ երկ–երկու հաց բաժնեցին: Հացը բաժնելու ատեն, պաշտօնեայն կրկին գիս տեսաւ. այս անգամ քիչ մը աւելի ծանր յանդիմանութեամբ. ծօ՛ անխելք, քեզի ի՞նչ ըսի, ըսաւ. ու դուն դեռ հո՞ս ես. քաշեց թեւէս մէկ կողմ հանեց: Ա՛լ աս անգամ, Աստու կամքը ինչ է. ան թող ըլլայ ըսի. Սուրուճ դարձայ:

ՍՈՒՐՈՒՃ ԱՐՄԵՆԱԿԵՆՑ ՄՕՏ.— Արմենակը գտայ, իրենց տունը առաջնորդուեցայ. մէկ բակի մէջ ուրիշ մի քանի ընտանիքներու հետ կը բնակին: Մայրը հիւանդ էր, մեռեր է. ինք, քոյրը եւ կինը միասին են. քրոջը չորս զաւակները մեռեր են. աս ալ 10–12 հոգինոց ընտանիքի մը հարս էր. մինակ ինք մնացեր է: Այս օրերու մէջ սննդառութեանս հոգ կը տանիմ: Սանկ քիչ մը հանգիստ օրեր կ'անցնենք: Սուրուճէն սէվգըյաթը պահ մը կը դադրի: Կառավարութեան կողմէ վիճակագրութիւն մը կ'ըլլայ մնացող գաղթականներուն վրայ: Մալ–միւտիրը եւ Թաղի մուխ–

ատոնք հասեր–բուսեր պատանի եղեր Այնթապի հերոսամարտին քաջաբար կռուեցան. եւ մարտիկի լաւ անուն հանեցին: Ասոնք Այնթապէն Հալէպ–Պէյրութ գնալնուն, տեսնուեցայ հետերնին. կ'ըսեն, վարժապետ մեր հայրերու արեան վրէժները լուծեցինք: Անոնց անունները տամ հոս. Պարգեւ Զուղասղեան (ընկեր Մ. Զուղասղեանի տղան), Յովհաննէս Զուղասղեան (ընկեր Վահանի եղբայրը), Արմենակ Օտապաշեան (քեռորդի Մ. Զուղասղեանի), Նազարէթ Տ. Խազարեան, Սուրէն Պուչագճեան, Գաբրիէլ Զօփալուրունեան, Ներսէս Դեղնածեան, Ժիրայր Պօյաճեան եւն. եւն. առիւծի կորիւններ:

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷ ՎԵՐԱԴԱՐՁՈՂ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻՆԵՐ, ԱՅՆԹԱՊԻ ՊԱՏՆԷՇՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ.— 1. Պարգեւ Ջուգասզեան (որդի Միհրան Ջուգասզեանի). 2.— Արմենակ Օտապաշեան — Վզվզենց.— 3. Սարգիս Գապատայըեան.— 4. Լեւոն Կորկոտեան:

թարները տուները կը պատէին. Երկիմարդ, կին, տղայ անուններովը եւ ծննդավայրովը կ'արձանագրեն: Երկիմարդ շուկայի մըրայ բաւական գործ կ'ընեն. ժամագործ, խոհարար, սափրիչ, հացագործ, դերձակ, կօշկակար եւայլն: Տուներուն արտաքին երեւոյթ եւ տանիքները սեւ ձեփ պատերու եղանակ է. անձրեւները դեռ չեն սկսած, շատեր այս գործով կ'զբաղին: Խորհեցայ որ այսպես սէվգըլյաթ չպիտի ըլլայ, մանաւորապէս Էրզրումցիները ձմըռուան համար տունի պէտքեր կը հոգան: Ուտելիք աժան է. հաց, միս, իւղ, ընդեղէն, մեղր, չոր պտուղներ շատ աժան ու առատ: Գայմագամը անուղղակի կերպով կը թելադրէ խանութներ բանալ, գործ ընել եւ կը քաջալերէ ալ: Կերպով մը կը հասկցնէ թէ գործով զբաղուողներ հաւանական չէ որ սէվգ ըլլան: Արմենակ Զուգասզեանի կինը վարժուհի է. ասոնք ալ գործով մը կապուած ըլլալու համար էրիկ-կնիկ Գայմագամին ներկայացան. Սուրուճ Թուրքի վարժարան չկայ. կը խնդրեն կառավարութիւնը մանկապարտէզ մը բանայ, աղջիկներ կարդացնեն, ձեռագործ սորվեցնեն: Գայմագամը՝ իշթէ fէլ պաշլարա ալթուն թարազ կ'ըսէ. աս վահշի քիւրդերը, քրդաբարոյ Թուրքերը վարժարանէ, ձեռագործէ ի՞նչ պիտի հասկնան. բայց թէ փորձ մը կ'ընենք՝ կը յաւելու, եւ դուք գործ մը, ապրուստի միջոց մը ունեցած կ'ըլլաք. եւ կը յանձնարարէ քաղաքապետին:

Քաղաքապետը վաթսուննոց միականի Թուրք մըն է. բաւական լաւ մարդ կ'երեւայ. գաղթականներուն հոգածու կը գտնըւի: Վարժարանը բանալու տրամադրութիւն ցոյց կուտայ. տուն մը կը յատկացնէ. Արմենակենց հետ Էրզրումցի ընտանիք մը, միասին կը փոխադրուինք հոն: Տեղացի Հայու մը տունն է. արհեստով սափրիչ. մարդը տարեր սպաններ են. ընտանիքը տարագրեր: Կ'երեւայ կառավարութեան աչքին փուշ եղած մէկն է եղեր: Ընդարձակ հավուշ մըն է, շուրջանակի գմբէթաւոր սենեակներով. բակին մէջտեղը ջրհոր մը կայ ջուրը անուշ, պաղուկ: Ոչ աշակերտ եկաւ, ոչ ալ վարժարան եղաւ. շահը այն եղաւ որ ամէնս մէկ տան մը մէջ պատսպարուեցանք, եւ յետոյ Արմենակենց երեք անձի Թային-հաց կապուեցաւ: Քաղաքապետութիւնը հացակարօտ ընտանիքներուն օրական մէյ մէկ հաց Թային յատկացուցած էր. վերեւ յիշուած քաղաքապետը քաղաքապետարանի փուռէն կանոնաւոր կերպով հացը կը բաժնէր, շատ անգամ իր ձեռքովը. եւ դիմում ընողներ ալ որ ըլլային չէր մերժեր. կնիկմարդերուն միայն կը տրուէր:

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԹԱՅԻՆԻ ՆՊԱՍՏԸ աւելի կը կանոնաւորէ. հիւանդանոցը— սա մեր գիտցած Սուրուճի պաղչան, աւելի հոգածութեան առարկայ կ'ըլլայ. 400-ի չափ կիներ, հիւանդներ, ու քիչ թուով տղաքներ կան հոն: Հացի Թայինէն զատ քաղաքապետութիւնը օրական ոչխար մը կը զենէ, մսախառն պլղուրով Ջրալի կերակուր կը պատրաստեն երկու անգէններով։ Տուները գտնուող գաղթականներուն երկու օր միայն տուին այս կերակուրէն, մարդագլուխ մէյ-մէկ շերեփ։ Այս կերակուրը վերջէն բոլորովին յատկացուցին Հիւանդանոց-Պաղչան գտնըւողներուն, իրաւ որ իւղալի, մսախառն, օրհնութիւն մը եղաւ այս կերակուրը այդ խեղճերուն։ Անգամ մը նայեցայ որ մորթըւած ոչխարներուն մորթիները քաղաքապետարանին առջեւ կը փռեն չորցնելու համար, համրեցի, 18 մորթի էր. ու այսպէս չարունակեցին ատեն մը։ Հաւանական է Պոլսէն տրուած հրամանի մը վրայ էր կառավարութեան այս նպաստը. բայց թէ Գայմագամին, Քաղաքապետին, Հրէայ բժիշկին բարեացակամութիւնը, գթասրտութիւնն ալ մեծ տեղ ունեցած ըլլալու են։

* * * Երկրագործական պանքայի միջոցաւ հետզհետէ դրամս կուգայ-կը հասնի. 7 ոսկի մէկ, 12 ոսկի մէկ. եղբօրմէս կանոնաւորապէս նամակ կ՚առնեմ։ Սեբաստիոյ հետ միակ թղթակցողը ըլլալովս, հոն գտնուող զինուոր-տղաքներէ իմ հասցէիս բազմաթիւ նամակներ կուգան. իրենց պարագաները կը հարցնեն. բոլորին ալ կը պատասխանեմ. խիստ քիչերն են որ ողջ մնացողներ ունին։ Վիճակս բարւոքուած է. Արմենակենց իբրեւ սենեկակից, նեղ օրերուս իբրեւ գլխ հիւրընկալող, ես ալ իրենց նիւթապէս կ՚օգնեմ. երկու ոսկի կուտամ։ Կը խորհինք մենք ալ գործ մը ընել. երշիկ կը պատրաստենք. մէկ մասը կ՚ուտենք, մէկ մասը կը ծախենք։ Հա՛, Սուրուճի կատուներն ալ յիշելու չմոռնամ. սոսկալի բաներ են. պիտի ըսեմ՝ ֆիւրդ կատաւներ. մեռելը փոսէն հանող, քիւրդերուն պէս գող. յափշտակիչ, փախստիչ։ Երշիկը չորցնելու ատեն մեծ չարոց մը առեր կը տանին, տանիքներուն վրայ է, հազիւ կրցինք ձեռքերնուն առնել։

* * * Էրզրումցիներուն հետ կար Տիգրան անուն էնտիրէսցի երիտասարդ մը. Թանջքի բռնուեր հիւանդացեր էր. քաղաքապետը մեզի ղրկեր էր որ սենեակներէն մէկը պառկի։ Պէտք եղած խնամքը, հոգածութիւնը կ՚ընէինք, հիւանդութիւնը յառաջացաւ. գիշեր մըն ալ մարդը մեռեր էր. առտուն ելանք որ չուները պատէն անցեր, դիակը փարատեր են. փորը պատռեր աղիքները դուրս թափեր, լեռդը կերեր, դէմքը սրունքները յօշոտեր. դիակիրներ կանչեցինք թաղել տուինք։

* * * Խուլուլի՛կ-խուլուլի՛կ կը լսուի թէ Սուրուճ գտնուող գաղթականները Րագգա-Տէր-Զօր պիտի քշեն։ Հոգերը մեզ կը

պաշարե՛ն...։

Մեզի սենեկակից Էրզրումցի կինը երկու աղջիկ ունի․ մէկը հասուկ-բուսուկ գեղանի է․ տղան եւ էրիկը Ջէյնալի սարը առեր են։ Այս կինը դրացի Թուրքերուն տուները կ'այցելէ, բուրդ կը մանէ, ընտանեկան գործերնին կը տեսնէ․ լուացք կ'ընէ․ ուտելիք կուտան։ Ամէն իրիկուն տխրառիթ լուրեր կը բերէ, մասնաւորապէս գաղթականները դէպի Բագդա ղրկուելու մասին։ Կը խօսին եղեր թէ ճամբան այրերը պիտի բաժնեն․ կիները, հարս-աղջիկ պիտի առեւանգեն։ Կը հոգայ երկու աղջիկները, եւ խօսքի մէջ կը հասկցնէ թէ կը խորհի մեծ աղջիկը Թուրքի տալ հոս, եւ ինք ու պզտիկ աղջիկն պատսպարուիլ անոր հետ․ կ'աշխատինք այդ գաղափարէն հեռացնել, ո՛ր համոզելով, ո՛ր յանդիմանութեամբ․ կը՝ Նայիմ, աղջիկը մօրմէն աւելի տրամադիր կ'երեւայ, ամէն մեղացս վրայ վարժարան աւարտած ըլլալու վկայական ալ ունի, ի՛նչ ընեմ, կ'ըսէ․ փոխանակ ճամբաները գազանաբարոյ քիւրդերու ձեռք իյնալու, լաւ է հոս Թիւրքի երթալ․ չարիքին փոքրագոյնը ընտրել, եւ այդու մայրս, եւ քոյրս ալ ազատել, պատսպարել։ Օգուտ չըներ․ հետզհետէ խօսքը կ'եփեն դրացի Թուրք պաշտօնեայի մը հետ։

* * * Գայմագամին եւ ժանտարմա-գոմանտանի հազարապետին մէջտեղ յարաբերութիւնները կը լարուին— չենք գիտեր թէ ինչո՞ւ։ Ինչպէս ըսինք, հազարապետը Փոքր Հայքի կարաւաններէն վեց աղջիկ զատեր առեր էր։ Ասոնցմէ երկուքը այս օրերս դուրս ըրեր էր․ մէկը Թոգաթցի մաղագործի աղջիկ է․ մէկն ալ Սեբաստացի Ասարեան կօշկակար Հաճի Մեսիայի տղուն Տիգրանի աղջիկը — Էլիզա — հրաշալի գեղեցկութեամբ։ Քաղաքապետը ասոնք մեզ մօտ ղրկեց։ Գայմագամը՝ հազարապետը պատասխանատուութեան տակ ձգելու համար այս երկու աղջիկները հարցաքննութեան կանչեց․ բժշկական քննութեան ենթարկելով՝ պատիւնին բռնաբարուած եւ յղի մնացած ըլլալնին հաստատուեցաւ․ եւ ստիպեց աղջիկները որ բողոքեն, բայց ասոնք տատամսեցան, հազարապետին սպառնալիքներէն վախցան, չբողոքեցին։ Այդ օրերուն Ուրֆայէն փօլիս-գոմիսէրի Էմին, Տիվանը-Հարպի հարցաքննիչ երիտասարդ մոլլա մը, եւ Բագդայի հազարապետին տղան Սուրուճ եկեր էին մեծ աւարին մասնակցել հայուհիներ առնելու։ Սուրուճի Մալ-միւտիրը՝ հազարապետին դէմ եղած ամբաստանութիւնը փակելու եւ այս աղջիկ-

ները այս տեղէն հեռացնելու համար, զանոնք կը յանձնարարէ Ուրֆայէն այս եկողներուն: Վատչուէրները եկան տեսան աղջիկները, հաճեցուցին իրենց հետ տանելու. Էրզրումցի կինն ալ այս Նպաստաւոր??? պարագայէն օգտուիլ ուզելով, իր աղջիկը առաջարկեց. ո՞վ ըսեր է թէ չունը գաթայէն փախեր է. կառքը բերին դուռը, Էլիզան, մաղագործին աղջիկը, Էրզրումցի կինը Երկու աղջիկներովը եւ Էլիզային պզտիկ քոյրը եւ եղբայրը նըստան գնացին Ուրֆա: Էլիզա նշանուած էր Տումանեան Աղապապի տղան Ստեփանի. ճամբան միասին էին. Ստեփան մահուան հանդրուաններէն մէկը առնուեր էր. ասոր եղբայրը Պարոյր Հայկ. Լէգէոնի կամաւոր եկած էր. Հալէպ եկաւ, լսեց այս պատմութիւնը, Ուրֆա գնաց եղբօրը նշանածը ազատելու. անպիտանը չէր ուզեր Թուրքին հարէմէն դուրս գալ:

Էլիզան մի քանի օր մնաց մեզ մօտ. հարեմական կեանքի մասին լսելու համար Արմենակին կնոջը թելադրեցի որ քիչ մը խօսեցնել տայ: Հազարապետը Մարաշցի է. կինը հետը չէ. ամէն օր սարդանաբաղեան կեանքը կ'ապրին եղեր. ճոխ սեղաններ կը վայելեն, ամէն ինչ առատ. չոր մրգեղէններ, իւղ, մեղր, կաթ ու կարագ. չարոցներով երշիկ, ու միշտ՝ պակասը Հալէպէն, Պիրէճիկէն կը բերուի: Հազարապետը հայերէն կը հասկնայ եղեր. աղջիկները երբ իրենց ծնողաց, ազգականներուն վրայ խօսին, ա՛լ պիտի մոռնաք անցեալնիդ կ'ըսէ եղեր. ձեր հայրն ալ ես եմ, էմմին ալ, պապն ալ, վերջապէս ձեր ամէն ինչը: Դափ զարնել պարել, խաղ կանչել կուտայ, հարազապետն ալ կը ձայնակցի, հետերնին կը պարէ, մաղագործ աղջկան թեւխաղ խաղալուն կ'զմայլի եղեր: Վերջապէս շուայտ, հեշտամոլիկ, լկտի կեանք մըն է որ կ'ապրին:

ՊԶՏԻԿ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ.— Ինքզինքս բաւական գըտած, վրաս-գլուխս նորած, փորս կշտացած, միտքս հանդարտած, մինչեւ հոս — Սուրուճ մեր գլխէն անցած անցքերուն կ'անդրադառնամ, ի յուշ կ'ածեմ, եւ թերեւս օր մը ի գիր առնելու կանխատեսութեամբ ողջաձեւ մը կ'ընեմ: Եւ որովհետեւ ասանկ բաներու մէջ թիւերը ամենէն պերճախօսն են, մասնաւորապէս մեր կարաւանցիներուն, եւ ընծի մօտէն ծանօթ այլ ընտանիքներու՝ Սեբաստիայէն քանի անձով ելլել եւ մինչեւ հոս—Սուրուճ քանի անձ մնալնուն վրայ վիճակագրութիւն մը կ'ընեմ: Ինչ որ նոյնութեամբ միտքս մնացած է եւ զոր աւելորդ չեմ հա-

մարիր հոս ներկայացնել.—

Ընտանիք	Ելք Սեբաստիայէ	Սուրուճ	Հալէպ 1919
Ես եւ երկու քենիներս	11	1	1
Համբարի կինը Աննա	5	1	1
Սափրիչ Օննիկ	2	1	—
Քէզապենք	2	—	—
Ծիրկէրենք	14	1	—
Թէրզի Սերոբ	13	—	—
Մանասենք	6	2	2
Ղահվէճ Ղազար	5	2	2
Լիրա Արթին	3	1	1
Թնկը Սիմոն	7	—	—
Թնկուենք	14	2	1
Մարանկօզ Օվակ	2	—	—
Վիչէնենք	7	1	1
Քէչէճոնք	8	2	2
Մնճուկ Մեսխա	9	3	3
Զորթան Ակօ	6	6	1
Քած Օվակենք	7	1	1
Բղուկենք	9	1	1
Պուճախճոնք	16	2	1
Ծառմանենք	15	?	—
Փամպուխենք	3	1	1
Ինճէենք	6	1	—
Հաճի Փիլոսենք	12	3	1
Կէզիւրենք	17	5	—
Ջալլախենք	19	3	1
Մքայէլենք	7	3	1
Ակօճանենք	3	1	1
Մարգրիտ վարժուհի	5	1	1
Կորկոտենք	8	2	2
Տիւշիւկ Թորոս	16	2	—
Տէրպապոնք	23	5	1
Անդրէասեան Նշան–Նազարէթ	40	5	1
Գաբիկենք (Հաճի Մանուկ)	17	5	6
Նաթուրենք	9	2	—
Քէպապճոնք	23	10	8

Ղասապ Պօղիկենք	16	5	3
Պաշըպէօյիւկեան Մելքոն	14	6	1
Մեղրէմոմճոնց Ռուբէն	11	1	1
Նորարեւենք	7	5	5
Ծառուկենք	10	3	3
Նորարեւենց Նշան երեք տուն	16	—	—
Փոլատեան Մկրտիչի տուն	5	—	—
Տ. Գաբրիէլենք չորս ընտանիք	35	9	5
Տէրտէրօղլենց Միրիճան	15	1	1
Պալըխճոնք (Ղուրչունլը բաղնիք)	25	1	1
Ինճէճիւկ Մատօ	6	1	—
Խորիկ Աբրահամ	12	1	—
Տիգրան–Մկրտիչ Նորհատեան	18	2	2
Արմէն Զուգասզեան եւ քուրանքը	17	4	—
Քիւրքճոնց Մարտիրոս 4 ընտանիք	31	2	2
Սուճի Նշան	10	—	—
Ջատրճոնք	26	3	1
Կարմիր Պօյաճոնք	28	3	4
Յակոբ Ջամուչի տղայ Գրիգոր	7	1	—
Տէլի–Ղազար Գրիգորենք	12	3	2
Պախալ Ղազարենք	8	3	1
Ընդհանուր գումար	698	120	76
Մի քանի գիւղերու վիճակագրութիւնը.—			
Գանկալ	600	8	16
Մաղարա	2000	1	1
Ուլաշ	3000	—	4
Խանծառ	900	2	1
Բրդնիք	3500	2	2
Դղմաճ	900	—	1
Մանճըլըխ	2100	—	28
Սէնի–Խան	2400	—	35
Ղաղ–Մաղարա	1200	—	3
Գու րակէօլ	3000	—	3
Զառա	6000	—	18
Տիվրիկ	6500	—	43
Բին կեան	2300	—	—
Գիրգորէս (Թողաթ)	2400	—	2
Ընդհանուր գումար	36800	13	157

Ընթերցո՛ղ, քեզի կը թողում հաշուել տեսնել թէ գիւղերէ կամ քաղաքէն հարիւրին որքան վերապրողներ եղած են։ Իսկ ընծի հարցնելու ըլլայիք, պիտի ըսէի... Բնաջնջո՛ւմ՛՛՛՛։

Վերջապէս զո՞րն ասեմ, եւ զո՞րն թուեմ. զի՞րդ ընդհամարաւ արկից զորքանութիւն կորստեան եւ աւերածոյին երկրին իմոյ Հայրենեաց բաղձալւոյն։ Ինչպէս ըսի, ասիկա թրափլուկ—ւփափոյ վիճակագրութիւն մըն էր. սանկ մէկ անգամ շուրջս նայելով տեսած-գիտցածներս առի։ Մեր պատմութեան Հալէպի բաժինով անգամ մըն ալ կ'անդրադառնանք այս վիճակագրութեան, հոն, վերապրողներու վրայ մեր կազմած տեղեկագրէն առնելով։ Բայց ո՞ւր թողունք առջի բերնի 7–8 կարաւանները, որոնցմէ 7–8 մարդ ալ չէ ելած մէջտեղ։

ԳԱՂԹԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՔՆՆԵԼՈՒ համար Ուրֆայի տիվանը հարպէն լիւագորի հանգամանքով զինուորական քննիչ մը եկաւ–երիտասարդ հարիւրապետ մը. ձեռք առաւ Գայմագամին եւ ժանտարմա-գոմանտանին փոխադարձ ամբաստանութիւնները։ Գայմագամը այս օրերս ծանր հիւանդացաւ։ Քննիչը — իբրեւ լիւագոր — տեղական կառավարական-զինուորական գործերը իր ձեռքին մէջ առաւ։ Էրզրումցի ջոջերը կանչեց, ուղղակի-անուղղակի հարցուց-հարցաքննեց որչափ ինչ կաշառք տուած են Գայմագամին։ Կ'երեւայ անոնք ալ քիչ-շատ մուրբեբանութիւններ մը ըրեր էին, որ Գայմագամը շատ ցաւ զգացեր էր. ոխիթով մը երեսնուն զարկեր էր. Սվազի գաղթականներուն վիճակը ձեր աչքին առջեւ էր. անոնց վրայ նայիլ՝ ձեր վիճակին փառք տալու էիք. եթէ թոյլատրէի որ դուք ալ անոնց պէս ըլլայիք, անոնց վիճակին ենթարկուէիք, հիմակ ձեր ոսկորները փրտած-փոշիացած պիտի ըլլային. բայց խնայուեցաք. Հակառակ անոր որ ձեր մէջ մտաւորականներ, առաջաւորներ, լրագրի մուխաբիրներ (թղթակից) մեծ թիւ մը կը կազմեն, ու պէտք էր բնաջնջուէին ասոնք՝ վրայ-վրայի ընծի եկած հրամաններուն համաձայն. բայց ես խնայեցի, ու դուք չգիտցաք թէ ինչ բարիքներ էր որ գործեցի եւ դուք ոտնահարեցիք...։

ՍՈՒՐՈՒՃԻ ԸՆԴՀ. ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՏԵՂԱՑԻ ՀԱՅԵՐՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒՄԸ ԿԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԻ.— Արդէն կը խօսուէր կանուխէն, եւ այս լիւագոր-միւֆէթթիշի գալը եւ կատարած քննութիւնները լաւ նշաններ մը չէին. այս անցուդարձերուն հետ, ինչպէս կ'ըսեն, ձեռքերնիս սրտերնուս վրայ էր. մեռնողը մեռաւ. տարագրուողներ գնացին. գէթ սա մնացողներս մօտ երեք ամիսէ ի վեր քիչ մը հանգիստ գտեր, մենք մեր եղովը–ցաւովը կը տապկուէինք, սանկ տեղաւորուեր, տուն–տեղ եղեր, մենք մեզի տեղացիի հանգամանք մը տուեր էինք: Եւ ահագին վրդովում... ամէն ինչ վերիվայր կը շրջի գրչի մէկ հարուածով:

Դեկտ. 19–ին էր (1915). կառավարութեան դուռը եւ աչքի զարնող մի քանի այլ տեղեր լիազօր—քննիչ — հարիւրապետի ստորագրութիւն կնիքով մը յայտարարութիւն...:

Սուրուճ եւ շրջակայ գիւղերը գտնուող գաղթական թէ տեղացի Հայեր մինչեւ հինգ օր թող պատրաստուին դէպի Բագդա ելթալ–տարագրուելու. ամէն անոնք որ այս հրամանին հակառակ կը շարժին, ու կը պահուին, մահուամբ պիտի պատժուին: Եւ այն իսլամները, որոնք իրենց քով գաղթականներ կը պահեն–կը պատսպարեն, խիստ պատիժներու պիտի ենթարկուին: Ու յաւելուածով մը թէ՝ իսլամներու Ճիքեահ եղածները այս հրամանէն դուրս են. եւ անոնք որ Ճիքեահ եղած չեն շուտով կատարելու են Ուրիշ մէկ յաւելուածով մը՝ բողոքականները եւ սիւրեանցիները զերծ պիտի մնան տարագրումէ:

Սուրուճ գտնուող Հայութեան գլխուն նորղնոր կրակ մաղուեցաւ. օրեր առաջ տարտամօրէն խօսուածները իրականացած էին. ամէն ոք քիչ մը հանգիստ գտած, պահ մը մոռացութեան տուած էր մինչեւ հոս կրած տառապանքները, տարագրումը իր բոլոր արհաւիրքներովը, եռեղնական ու եղերական պատկերներովը եկած–ցցուած էր իր առջեւ: Ինչ որ ա՛լ աւելի կը սարսափեցնէր, Միջագետաց անձրեւային եղանակը եւ ձմեռուան կծու ցուրտերը սկսած են:

ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ.— Տեղացի Հայերը — 25 տունի չափ — ա՛լ աւելի տագնապած են. իրենց համար նոր պիտի սկսի տարագրումը: Խեղճերը Թուրքացեր, բարկ–քացախ իսլամներ եղեր էին, եւ այսու տարագրումի առջեւը առած ըլլալ կը կարծէին: Գայմագամը հիւանդ պառկած է: Կնիկմարդով–էրիկմարդով կը դիմեն զինուորական լիազօրին, չը լսեր իրենց խնդրանքը: Ափ կ'առնեն Միւֆթին. յանուն իսլամութեան կը խնդրեն իրենց խնայել, քանի որ այլեւս իրենք իսլամներ, ջերմ հաւատացեալներ են: Միւֆթին կը հասկցնէ թէ տէրութեան հրամանն է. հայը՝ իսլամանալով հանդերձ տեղահան ըլլալ իրեն բնավայրին մէջ չմնալ, եւ կարելի չէ այս հրամանին դէմ շարժիլ: Աւելցնելով որ իրենք իսլամացած ըլլալնուն համար, իբրեւ բացառիկ շնորհ, Բաղդայէն անդին չպիտի քշուին, պիտի մնան հոն, եւ ժամանակ անցնելէ վերջ կրնան վերադառնալ Սուրուճ:

Էրզրումցի ջոջերը տեսնելով որ տեղւոյն վրայ ոչ մի ձեռնարկ օգուտ չպիտի ունենայ, կը փորձեն արտաքին միջոցներու դիմել: Սեբաստացի եւ Փոքր-Հայքեցի գաղթականներուն, նոյնպէս եւ տեղացի հայերուն գլխաւորները կը կանչեն կը խորհրդակցին: Կ'որոշեն հեռագրաւ դիմում ընել ներքին գործոց նախարարին եւ Հալէպ Դրդ զօրաբանակի մուշիր Ճեմալ-փաշային, խնդրելով որ ձմեռուան եղանակին համար տեղահանումը յետաձգուի մինչեւ գարուն. հեռագիրը կը խմբագրուի այս իմաստով, յորում վեր կ'առնուի նաեւ գաղթականներու սրտակեղեք թշուառութիւնը: 10–12 ոսկի հանգանակուեցաւ, հեռագիրները տրուեցան, լիազօր զինուորականէն ալ խնդրուեցաւ որ մինչեւ հեռագրերուն պատասխանը գալը տարագրումը չփութացնէ: Օդերը աւրուած, ամէն օր անձրեւներ կը տեղան անընդհատ:

Մինչեւ հեռագրերու պատասխանները գալը, ուրիշ պատահութիւն մը կը ներկայանայ: Էնվէրի կինը.... հանըմ, Տիգրանակերտի վալիին կինն է եղեր, հոն կ'երթայ: Եկաւ-հասաւ Սուրուճ, կառավարական շէնքը իջաւ: Էրզրումցիները կնիկներէ պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին քովը. տեղահանումը մինչեւ գարուն յետաձգել տալու խնդրանքով: Խանումին եավէրը շատ գէշ կը խօսի կնիկներուն. կ'ըսէ. ձեր այս բոլոր թշուառութիւններուն պատճառը ձեր էրիկմարդերն են. ինչ որ քաշէք անոնց երեսէն է. զանոնք կտրտել-սպաննելու է. խանըմը ներսէն կը լսէ. կը հրամայէ խնդրարկուները իրեն քով մտցունել. ան ալ բաւական խստութեամբ կը խօսի. բայց եւ այնպէս կը խոստանայ Ուրֆա երթալուն մութասարրֆին խօսիլ եւ յետաձգել տալ: Կնիկները կրկին եւ կրկին կ'աղաչեն, կը թախանձեն: Խանըմը հետեւեալ առտուն ճամբայ ելաւ. Էրզրումցիները անգամ մը եւս յիշեցնել տալու համար հանըմին անցնելիք ճամբուն վրայ Սումախ գիւղը գտնուող գաղթական կնիկներէ պատգամաւորութիւն մը եւս ներկայացուցին: Ասոնց ալ նոյն խոստումները կ'ընէ: Սրտատրոփ կ'սպասենք մէկ կողմէ Պոլսէն-Հալէպէն եւ միւս կողմանէ Ուրֆայէն գալիք պատասխաններուն:

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԳԵՐԻՆԵՐԸ կ'արձակուին.— Թուրքիա Համաձայնականներուն դէմ պատերազմ հրատարակելուն, ին մէջ գտնուող ասոնց հպատակները իբրեւ պատերազմական գերի Ուրֆա ղրկեր է: Եւրոպական Նոր տարիի առթիւ կ'երեւայ միջամտութիւն եղեր, արձակուեր են. իրենց երկիրները կը վերադառնան: Ուրֆայէն Սուրուճ եկան, որպէսզի Արաբ–Բունարի կայարանէն երկաթուղիով Հալէպ իջնեն: Սուրուճ օր մը մնացին, Էրզրումցիներէ ասոնց հետ տեսնուողներ եղան: Փօլիսներ կը հսկէին ասոնց վրայ:

Տեղահանումի յայտարարութեան մէջ՝ իսլամներուն հետ Ալիֆեահ եղողներուն բացառութիւն ըլլուիլը բաց դուռ մը կը թողուր: Ի Սուրուճ եւ ի գիւղօրայս քիւրտերու, Թուրքերու ինչպէս նաեւ բոլոր Թուրք պաշտօնեաներու մօտ բազմաթիւ հայուհիներ եւ պատանիներ կան: Բացի այն որ հայ կինը չքնաղատեսիլ զարդ մըն է հարէմի, գերեվարիչները շուտով կը ճանչնան անոր ընտիր ընտիր բարեմասնութիւնները, շահածուկութիւնը, կարուձեւ, մանել–հիւսել, գործել, գորգագործութիւն, ձեռագործութիւններ, համեղաճաշակ հացեր, խմորեղէններ, համադամ կերակուրներ պատրաստել, եւ այս ամէնուն վրայ գրել–կարդալ–հաշուել–գիտնալ — այնպիսի առաւելութիւններ եւ շնորհներ որոնցմէ հարէմական շուայտ, ցոփ, գեխ ու լկտի կեանքով մը փճացած Թրքուհին իսպառ զուրկ է. այնպէս որ գերեվարիչներ խենթ կ'ըլլային հայուհիներու վրայ: Երբ տեղահանումը վերջնականապէս ստուգուեցաւ, շատ հայուհիներ ձգեցին դուրս ելան եւ միացան կարաւանին. բայց եւ այնպէս մեծ թուով մը իբրեւ սպասուհի կամ Ալիֆեահ եղածներ՝ մնացին Թուրքերու մօտ:

Էրզրումցիներէն Սիրունեանները դիմում ըրին թէ իրենք Սեւրեանի են, եւ ըստ յայտարարութեան, մնալնին պահանջեցին: Կառավարութիւնը հեռագրաւ Էրզրում հարցուց, ուրկէ հերքուեցաւ: Իբրեւ խարդախութիւն գործողներ, պատերազմական ատեանին տրուեցան: Բայց տարագրութեան պէս դժնդակ վիճակի մը ենթարկուողի համար այդքան մը խաբէութիւն ներելի տեսան — տէնիզէ տիւշէն տալղայա սարըլըր–ի պէս, ու անպարտ արձակուեցան:

Լ.

ԴԷՊԻ ՐԱԳԳԱ

Տեղահանումի յայտարարութեան հինգ օրերուն պայմանամիջոցը եկաւ–լրացաւ դեկտեմբեր 25 ուր. օրը: Ոչ Հալէպէն, ոչ Պոլսէն, ոչ ալ Ուրֆայէն ոչ մէկ պատասխան չեկաւ: Այս լռութիւնը արդէն հաւանութիւն ըսել էր: Անձրեւներու անընդհատ տեղալը պզտիկ պատճառ մը եղաւ մինչեւ օդին սանկ քիչ մը պարզուիլը յետաձգել տեղահանումը: Ժանտարմաներ ղրկուեցան քիւրտ գիւղերը. փոխադրութեանց համար հազարի չափ էշ հաւաքեցին բերին Սուրուճ խանի մը բակը լեցուցին: Լիւազօր հազարապետը խստիւ հրամայեր էր հեռագրատան եւ երկրագործական պանքայի միւտիրներուն անմիջապէս վճարել գաղթականներուն անունին եկած դրամները: Պանքայի միւտիրը տեսաւ զիս, ըսաւ, քեզի դրամ եկած է չուտով եկուր. զարմացայ, եղբօրս նամակներուն գրածովը այլեւս գալիք դրամ չունէի. գնացի, երկու ոսկիի առաքում մըն էր. միւտիրին ըսի սխալ չըլլայ. մի գուցէ ուրիշի մը ըլլայ.— Չէ, անխելք մարդ, ըսաւ. սա քու անունիդ եկած դրամ մըն է, ու կը տարակուսիս. մինչդեռ ուրիշներ իրենցը չեղածը իբրեւ իրենցը առնել կ'ուզեն: Վճարեց. շատ վերջերը հասկցայ թէ Պոլիս Տիգրան Սէրկիճեանի գրած նամակս հասեր է. ան է որ ղրկեր է այդ երկու ոսկին: Շաբաթ լուսցաւ. կէսօրուան մօտ անձրեւը դադրեցաւ. օդը կամաց–կամաց սկսաւ պարզիլ. ամպերը փոխադրուեցան–ծանրացան մեր սրտերուն վըրայ, ծանր ճնշելով մեր կուրծքը, մեր միտքը: Երէկուան, նոր աֆիշով մը անգամ մը եւս յայտարարուեցաւ թէ վաղ առտու տեղահանումը տեղի պիտի ունենայ, ամէն մարդ պատրաստուի. պահուողներ, փախուստ տուողներ մահուամբ պիտի պատժուին: Հէմ լանք, հէմ երթանք. Արմէնակենց հետ պատրաստութիւններ կը տեսնենք. ուտելիք, ոտնաման եւ այլ պէտքեր կը պատրաստենք. տոպրակները կը զետեղենք. պատրաստ կ'ըլլանք:

27 ԴԵԿՏ. ԿԻՐԱԿԻ ԱՌՏՈՒ.— Հա՛, մոռցանք ըսելու որ այդ յայտարարութիւնը եղած օրէն ի վեր քիւրդ, թուրք, յայտնի-համարձակ կը խօսին թէ ճանապարհին այրերը պիտի առնուին, կապարի պիտի շարուին եւ կիները պիտի առեւանգուին: Երկրա-

գործական պանքայէն դրամս առնելու համար գնացեր էի․ մէկ-երկու պաշտօնեայ միւտիրին հետ քրդերէն այս բանին վրայ կը խօսին․ թէեւ լաւ չեմ հասկնար, բայց եւ այնպէս միւտիրը հաւաստումով կ'ըսէր թէ, այո՛, Երիկմարդերը պիտի առնուին կապարի չարուլին: Շաբաթ օրը շրջակայ գիւղերը գտնուած բոլոր գաղթականները հաւաքեցին բերին Սուրուճ խան մը լեցուցին: 27 դեկտեմբեր կիրակի առտու՝ ժանտարմաներ մխթարներուն հետ տուներէն դուրս կը լեցնեն գաղթականները, բայց շատ փափկութեամբ: Կը հաւաքուինք Սուրուճի եզերքը դաշտին վըրայ․ լիազօր հարիւրապետին հետ բոլոր Թուրք պաշտօնեաններն ալ եկած են․ աթոռներու վրայ նստած․ միայն գայմագամը բացակայ է հիւանդութեանը պատճառով: Քաղաքապետն ալ եկած է, Թայինի հացերը պարկերով շարած են: Տեղացի հայերը, ինչպէս նաեւ Էրզրումցիները գրաստ, ուղտ, էշ վարձած են: Կառավարութիւնը հաւաքած էշերէն տուն գլուխ անդամներուն թըւոյն համեմատ մէյ-մէկ, երկուքական կուտայ: Երկու արձանագրող պաշտօնեայ աթոռներու վրայ նստած են․ ասոնց քովը քաղաքապետը իրեն չավուշներովը Թայինի քուրցերուն գլուխը կեցած է: Հրաման եղաւ, ժողովուրդը մէկիկ-մէկիկ կ'անցնի ասոնց առջեւէ․ անունները կ'արձանագրեն, երկ-երկու հաց կուտան մէկ կողմ կ'անցնեն: Մէկ քանի ժամ տեւեց այս գործողութիւնը, լրացաւ, ժանտարմաները պատրաստ են, 10–15 հատ մը կան: Լիազօր հարիւրապետը բեմ ելաւ․ ժանտարմաները դիմացը բարեւի կեցած են․ մենք ալ ոտքի ելանք․ Նախ խօսքը մեզի ուղղեց․ փաղաքշեց, մեր սիրտը առնելու խօսքերով․ ըսաւ․ բարձրագոյն հրամանի համաձայն արդէն տարագրուած էք ձեր բնավայրերէն, եկած էք մինչեւ հոս․ բայց թէ գաղթականներու բնակավայր սահմանը Բագդա որոշուած ըլլալով, նոյն բարձրագոյն հրամանաւ կը ղրկենք ձեզ հոն: Ճամբու ընթացքին ձեր ապահովութեան եւ հանգիստին համար կանխահոգ եղած ենք․ եւ վըստահ եղիք թէ առանց որեւէ դժբաղդ պատահարի պիտի հասնիք ձեր տեղը: Ապա դարձաւ ժանտարմաներուն, գինուորականի կտրուկ եւ խիստ շեշտով մը․ Աս ժողովուրդը կը յանձնեմ ձեզի, ձեր կեանքը, ձեր հոգին, ձեր արիւնը ասոնց համար պիտի դնէք․ ճանապարհին վահշի քիւրդեր, վայրենաբարոյ արաբներ կը փորձեն կարաւանին վրայ յարձակումներ գործել, կողոպտել, սպաննել, առեւանգել, մինչեւ որ ձեր վերջին գնդակը չըսպաուէք, մինչեւ որ դուք չիյնաք, աս ժողովուրդը անոնց ձեռք չպիտի տաք· եւ ապա աւելցուց· ահա ձեր վրայ լիազօր հրամանատար կը կարգեմ այս էֆէնտին — ցոյց տալով Թապուր քեաթիպի Րիզա պէկը· անոր բացարձակ հրամանին տակ էք· անոր հրամանէն դուրս չպիտի շարժիք· վերջապէս առանց ասոնց մէկ հատը պակսելու, առանց մէկին քիթը արիւնել—մազին վնաս մը գալու պիտի հասցնէք իրենց սահմանեալ տեղը: Րիզա պէկ ընիկ Հռոմկլացի Թուրք պաշտօնեայ մըն է· ան ալ ձիուն վրայ կազմ ու պատրաստ կեցած է արաբիկ մէշլախով, գլուխը ոսկեթել քէֆիէ–ակիլով, ու բարի ճանապարհ կը մաղթէ մեզի: Ծանօթ պաշտօնեաներու, քաղաքապետին, հեռագրատան եւ պանքի տնօրէններուն շնորհակալութիւն կը յայտնենք· հրաժեշտ կ՚առնենք, ժամը իննին ատեններուն կ՚ըյնինք ճամբայ:

Հարիւրապետը խօսելու ատեն բերանն ի վեր կախ մնացած՝ կարծես մեր ականջներուն չէինք հաւատար: Բայց թէ մարդուն խօսուածքին մէջ անկեղծութեան շեշտ մը կար· ժանտարմաներուն եւ անոնց վրայ նշանակած հրամանատարին վրայ պարտադրում մը կար· անոնց վրայ պատասխանատուութիւն մը կը ծանրացնէր· մինչդեռ մինչեւ հոս մեր ժանտարմաները կենաց եւ մահու իշխանութիւնը ունէին մեր վրայ· ու եթէ կարաւան մը մէկ անգամէն ամբողջութեամբ բնաջնջէին հարցնող–փնտռող չէր ըլլար· եւ ինչո՞ւ հարցնել, քանի որ անոնց յանձնարարուած էր իրենց յանձնուած կարաւանները աստիճանաբար բնաջնջել: Լսելով հարիւրապետին այս խիստ պատուէրները, բաւական լայն շունչ մը առինք, ապահովուեցանք· ճամբու ընթացքին պատահարներու հաւանականութիւնները, կասկածանքները փարատեցան մեր մտքէն: Քիչ մը միջոց տրուեցաւ բեռցըւորելու: Թուրքերու, քիւրտերու մօտ գտնուող հայուհիներէն բաւական թուով մը ձգեր եկեր են· մեր քուրերը, մեր աղբրտիքը ուր որ կը քշեն, մենք ալ անոնց հետ, անոնցմէ չենք բաժնուիր կ՚ըսեն· Ներսէս Տ. Գաբրիէլեան ալ յաջողեր է ազատել իր կինը եւ գալ միանալ մեզի: Կը տեսնենք, կը խնդակցինք, կը շնորհաւորենք զինքը եւ տիկինը: Սուրուճ մնացին հիւանդանոց–պաղչայի հիւանդները, Էրզրումցի մի քանի հացագործներ, մեռելակիրները, եւ Նահապետեան Գաբրիէլ, բողոքական ըլլալուն: Բացի ասոնցմէ, խոլամներու քով գտնուող շատ թուով հայուհիներ, մանուկներ: Էրզրումցիներէն դուրս, մեր կարաւանը կը բաղկանար Սեբաստա–

ցիներէ, Թոքաթցի–Ամասիացի, Սամսոնցիներէ եւ 25 տունի չափ Սուրուճի բնիկ հայերէն: Ընդհ. թիւ 1851 անձ:

Ժամը 9. կարաւանը կը շարժի. պարզուկ օդով մը ճամբայ կ՚ըյնինք. զուարթ տրամադրութիւն մը. փոխադրութեանց համար մեզի տրուած էշերու տէրերը — մեծ թիւով քիւրդեր ընկերացած են մեր կարաւանին. կատու կտրած են, ի՛նչ քծինքով կը վարուին հետերնիս. սանկ նկուն երեւոյթ մը առած. ասոնք նոյն այն քիւրտերն են, որոնք Զէյնալի սարերէն սկսեալ մինչեւ Եփրատ, եւ անկէ մինչեւ Սուրուճ կարաւանները կողոպտեցին, գերեցին, բիւրաւորներ սպաննեցին: Պզտիկ սատ մը առիւծը կատու կը կտրէ եղեր: Դէպ արեւելք է որ կը քալենք. Մեծ եւ Փոքր Շիրվան քիւրդ գիւղերու առջեւէն կ՚անցնինք, ցոյց կուտան քարուկիր հոյակապ շէնք մը, որ երբեմն Յակոբայ Ալփեայ Առաքելոյն անունով եկեղեցի է եղեր եւ մարմինն ալ հոս թաղուած: Գիշերը արդէն վրայ հասած, կ՚իջեւանինք դաշտին երեսը: Ժանտարմաներ կարգով մինչեւ լոյս պահակ կը կենան. մարդ չեն մօտեցներ. Հանգիստ կ՚անցնենք: Յաջորդ օրը նոյն ուղղութեամբ կը շարունակենք ճամբան. տափարակ դաշտագետին է. ոչ մէկ դժուարութիւն. օդը պարզ է. այնքան ցուրտ չըներ. հանգիստ կը քալենք, ոչ աճապարողներ կ՚ըլլան յառաջ անցնելու համար ս.ռ. ահի, ոչ ալ ետ մնացող–տաղնապողներ. քիւրդ գիւղերէ ամէն տեսակ ուտելիքներ կը բերեն ծախու: Սուրուճէն Բագդա ուղիղ գծով կարճ ճամբայ կայ. տեղացիներուն գնացքովը երեք օր կը տեւէ. բայց այդ ճամբան անջուր է, եւ այսքան ժողովուրդ ծարաւէ պիտի նեղուի. մեր տարած այս ճամբան թէեւ երկար է, բայց թէ ջուրը անպակաս: Բաւական հեռուն կը տեսնենք մեծատարած ջուր մը — հորիզոնին վրայ, պահ մը կը խաբուինք թէ Եփրա՞տն է արդեօք. բայց չէ, կը հասկնանք որ մեծկակ լիճ մըն է եղեր: Այս ջուրին ափերը հեռուն ցոյց կուտան Վէրան-Շէհիրը, Աղճա–Գալէն: Չորրորդ օրը այս մեծ լիճին վարի ծայրը կ՚իջեւանինք: Ջուրը անուշ է: Հոս շատ մը հողակոյտեր կան. նախապէս կարաւաններ անցեր են ասկէ. անոնց մեռելները թաղուած են: Մեր Սեբաստացիներէն Փաշապարտէզը Փամպուխճի Պալիկին թոռները — Հայկազուն, կրտսեր եղբայրը եւ քոյրը — արդէն հիւանդագին վիճակի մէջ, չկրցին այլեւս ճամբան շարունակել. ժանտարմա–զօմանտանին լուր տրուեցաւ. քիւրդի գիւղ մը ձգեց այս երեք տղաքը գիւղապետին մօտ. պատուիրելով որ հանգիստ պահէ. վերադարձին Սուրուճ պիտի տանէր. վերջէն չի հասկցանք թէ ի՞նչ եղան, ո՞ւր մնացին ասոնք. Հալէպ գալուս Սուրուճի կողմերէն քիւրդերու քովէ ազատուող-եկողներու կը հարցնէի. տեղեկութիւն չունէին: Այս տղաքներուն մօրեղբայրը Գէորգ Օտապաշեան, հանքային երկրաչափ, Պաքու Մանթաշեաններու գործին մէջ էր. Հայկազուն Սանասարեանի աշակերտ էր: Հոս այս իջեւանը վախեր մը անցուցինք. խումբ մը ժանտարմաներ եկան, մեզի մօտ պիտի անցնեն գիշերը. կասկածեցանք թէ մի գուցէ հոս այրերը բաժնեն. ինչպէս որ կը խօսուէր Սուրուճ: Անանկ բան մը տեղի չունեցաւ: Ասկէ անդին կ՚սկսի այն լեռնագիծը, որ Սուրուճի ընդարձակ համայնապատկերը կը շրջանակէ հարաւ-արեւելքէն. այս լեռնագծէն անդին Արաբ բընակչութիւնը կ՚սկսի. անկէ վերջ արաբիկ գիւղեր է որ պիտի իջեւանինք, կ՚անցնինք լեռնամէջերէ. բաւականին դժուարին ճամբաներ են. ժանտարմաներ միշտ հոգածու, պարտասեալները կը նստեցնեն իրենց ձիերուն, կամ պարապ մնացած էշերու: Շատ քաղցրութեամբ կը վարուէին. տեղ-տեղ հանգիստ կուտան, եւ ժողովուրդը զուարճացնելու համար մեզի ընկերացող քիւրդերուն պար բռնել, քրդական երգեր երգել կուտան. ուրախութեան բացագանչութիւնները, ժանտարմաներուն արձակած հըրազէններու բոմբիւնին հետ օդը կը թնդացնեն: Էրզրումցի ջոջերը ժանտարմաներուն ուտելիքին լաւ կը նային. ամէն իջեւանի մսեղէն կերակուր, խաղալի պլղուր փիլաւ, թէյ կը տրուի: Ժանտարմա-գոմանտանի Րիզա պէկ լաւ օղի կը ծամէ: Հինգերորդ օրը կ՚իջեւանինք առաջին արաբիկ գիւղը. արուեստական հսկայ բլուրի մը ստորոտ: Այս բլուրը Հայր Աբրահամու գերեզմանն է եղեր. բաւական վերօք Խառանն է, Աբրահամու պանդխտավայր: Հոս առաջին անգամն է որ կը տեսնենք Արաբը, խորամանկ, կասկածոտ սուր ու վառ աչքերով. թխորակ, նիհարկեկ, վտիտ դէմքը ցանցառ, քարց մօրուքով եզերուած, ճակտի, քունքերու բոծամերը երկայն-երկայն հիւսքերով վար կախուած, դէմքին այլանդակութիւնը կ՚աւելցնեն: Գլուխը ծածկող սեւ փօշը նուրբ ակիլով եզերուած, հագին մէշլախ-ղըպուն, ոտքը բոպիկ, անվարտի-ջլերաց, ծուռ թուրը մէկ կուշտին կախ, ձեռքը՝ անբաժան կարճ կուրգը-ուռն, թօփուզ-կարճ կոթի մը ծայրը երկաթի կամ կապարեայ. երբեմն ալ քարէ գունդով մը, մէջքին խօթած՝ մէկ կողմը բութ, միւս կողմը կորացած-կեռ չէքիճը. կուրզը եւ այս մուրճը արաբին առձեռն զէնքն է. կարիճին պատրաստի կեռ տուտ խայթին պէս: Արաբ կինն ալ հոս առաջին անգամն է որ կը տեսնենք. դէմքը կիտածուած, բայց թէ ստորին չրթունքի կիտածումը — մութ–կապոյտ գոյնով, դէմքին տգեղութիւնը անգամ մը եւս կ'աւելցնէ: Սեւէն ելանք, սեւ ձիւթը ինկանք. քիւրդերը թողուցինք, ասկէ վերջ արաբներու հետ է որ գործ պիտի ունենանք— պիտի ապրինք: Անոնք մեզ չեն հասկնար. մենք՝ զիրենք: Երբ մեզ կը տարագրէին, Թուրքերը ոխասրտելով կ'ըսէին մեզի. ուր բաց արաբներուն մէջ պիտի ղրկենք ձեզ: Վերը Խառանը կ'երեւայ. սեւ վրաններու բանակատեղ մը, դաշտին երեսը բազմաթիւ հօտեր կ'արածին: Եւ մտածել որ Աբրահամի օրերէն մինչեւ այսօր — երեսուն դարեր— աս մարդիկը իրենց նախնական վիճակը պահեր, քայլ մը յառաջացում չեն ունեցեր: Հասկնալ, ուսումնասիրելու համար թէ Աստուածաշնչական նահապետներ, եւ ի մասնաւորի անապատի պղծութեան ծնունդ սա ալէվլիկ արաբներու նախահայր — իր հիւրասիրութեամբը հռչակուած Հայր Աբրահամ — թէ՝ նախնական–նահապետական ի՞նչպիսի անվարտի կեանքով մըն էր որ կ'ապրէին, հետաքննին ուսումնասիրողք բաւական է գան զբօսաշրջիկի պտոյտ մը կատարեն սա միջավայրերը, ու շատ մօտաւոր գաղափար մը պիտի կրնան կազմել:

Ըսե՞նք թէ մինչեւ հոս Պաղտատի գծին ուղղութեամբն է որ եկանք. այս գիւղէն բաւական հեռու կ'երեւայ Թալապիյէթի կարաւանը — իր սպիտակափառ շէնքերովը: Կայարանի գերման տնօրէնը երկու Հալէպցի աղիճներու հետ եկեր է մեր իջեւանը գնումներ ընելու, Ֆրանսերէն կը խօսին, Լեւոն Գարագաշեան կ'առաջնորդէ իրենց. պարդեղէններու վրայ բաւական գնումներ կ'ընեն, ժլատօրէն կը վճարեն, ասոնք ալ հոգիկի–հոգու–հացի կը պտտին եղեր — լաւ եւս սեւ ագռաւներու պէս ճամբու վրայ ինկող աղբեր պճղռելու եկեր են: Պ. Լեւոն Գարագաշեան այս պաշտօնակային՝ մեր տարագրութիւններու մասին խօսք կը բանայ մի քիչ. իր տէրութեանը անհաւատարիմ ժողովուրդի մը համար դեռ շա՜տ քիչ են այս բաները կ'ըսէ: Չըսե՞լ որ, Թուրքը աղբը կ'ուտէ, ու ասանկներն ալ անոր բերանը կը լիզեն:

ՔԻՒՐԴ–ՀԱՅԵՐԸ.— Մոռցանք ըսելու. երկրո՞րդ թէ երրորդ իջեւաննուս էր. իջեր էինք. բերին մեր կարաւանին խառնեցին 2–3 հայ–քիւրդ ընտանիքներ. 15–ի մօտ անձերով. Սուրուճի շըր–

Ջակայ գիւղերէն են եղեր․ 95–ի կոտորածներուն իսլամացեր այնպէս մնացեր են․ ասոնց ալ այսքան տարուան իսլամութիւնը փարա չէ ըրեր․ ու ասոնք ալ տեղահան ըրեր են: Վերջապէս հայութիւննին, հայուն լուս–մեռոնը երեսնուն կաթէ կոր․ ո՞ւր սա մեր տեսած բաշով–գայլ քիւրդերը, ո՞ւր ասոնք, ողորմուկ–խեղճուկ մարդիկներ մը: Իջեւանին մէկ եզերքը իրենք ալ գիշերեցին․ մեզի հետ բնաւ չյարաբերեցան: Յաջորդ իջեւանին մէջտեղ չկային․ ի՞նչ եղան, ո՞ւր գնացին չգիտցանք․ կ'երեւայ բարեկամ քիւրդեր գաղտնածածուկ առին–տարին զիրենք:

Ճամբայ կ'ըյնինք ասկէ: Սուրուճէն աստի ճամբու ընթացքին Լեւոն Գարագաշեանի, Սարգիս Մանուկեանի հետ շարունակ խօսակցութիւններ կ'ունենանք, ճամբու երկարութիւնը, յոգնութիւնը կերպով մը չենք զգար: Անցեալ եւ ներկայ քաղաքական–ազգային անցքերու վրայ կը դառնայ մեր խօսակցութիւնը: Վերջ ի վերջոյ կուգանք կը հանգչինք՝ հայուն ետքի խելքը իմս ըլլար — Հռչակաւոր առածին:

Սարգիս Մանուկեան մտերմաբար ընծի կը յայտնէ թէ Բաղրա։ գնալնուս, Հալէպ երթալու միջոցը պիտի խորհի, եւ թէ Էրզրումի տեղահանութեան տեղեկագիր մը պիտի ներկայացնէ հոն գերման հիւպատոսին․ ընծի ալ կը յանձնարարէ Սեբաստիոյ տեղահանումի տեղեկագիրը պատրաստել: Կը ծրագրեմ մտքիս մէջ:

Ա՛լ կը պարզուին մեր առջեւ Միջագետաց անծայրածիր տափաստանները․ նայէ աչքդ կտրածին չափ․ ընդարձակ հորիզոնով մը․ հողը աղային–բորակային է, ու աւազուտ․ ոչ մէկ մշակութիւն, անապատի փուշ– ու տատասկ: Որոշ հեռաւորութեամբ արուեստական բլուրներ միայն կան իբրեւ բարձրութիւն:

Ամէն անգամ որ արաբ գիւղի մը կը մօտենանք, ժանտարմաներ 15–20 ձեռք զէնք կը պարպեն․ գիւղին մէջէն կամ եզերքէն անցնելնուս, չեն թողուր որ որեւէ արաբ գայ մտնէ մեր մէջ, յափշտակութիւն մը ընէ կամ անպատեհութիւն մը տեղի ունենայ: Զէնքերու գոռումը լսելնուն ծակէ–ծակ կը մտնեն:

Արաբ կնիկներն ալ չեն թերանար ծախու հաց, ուտելիք եւն․ բերելու․ բայց ո՞ւր քիւրդին բարակ, ճերմակ, համով հացը, առատաձեռնութիւնը, աժանութիւնը, իրաւ որ քիւրդերը շատ չէն էին:

Անձրեւ մը՝ բարակէն կը մաղուի․ բաւական կը թրջինք․

դեկտ· 31–ի իրիկուանն էր, կը հասնինք Արաբ գիւղ մը· ժանտարմաները, գօմանտանը մեզմէ առաջ կը փութան գիւղ· մեզի իջեւան պատրաստելու· դուրս կը լեցնեն արաբ ընտանիքները իրենց վրաններէն· խղիկներէն, մեզ կը տեղաւորեն· խեղճերը, ինչպէս ալ կը սարսափին ժանտարմաներու սպառնալիքին առջեւ:

Ճամբու ընթացքին էրզրումցիները մօտէն ճանչնալու պատեհութիւնը կ'ունենանք· կը նայիմ դէպի մեզ — Փոքր Հայքեցիներս — արհամարհանք մը ունին, չարունակ կը խեթկեն զմեզ, իջեւանները մեզմէ առանձին կը նստին· հոս այս իրիկուն ալ արաբ վրաններուն եւ խրճիթներուն մէջ մեզի տեղ չտուին, ու մեզմէ շատեր գիշերը դուրսը անցուցին ցուրտին ու անձրեւին նշաւակ:

Առտու լուսցաւ· 1916 յունուար 1 — Նոր տարի է· պ· Սարգիս Մանուկեան զիս կը տեսնէ, Նոր Տարին կը շնորհաւորէ· կ'ըսէ· գիւղին անունը հարցայ· Պիպառըս է եղեր· միտքդ պահէ, 1916–ի Նոր Տարին Միջագետաց Պիպառըս արաբական գիւղը ողջունեցինք· լա՛ւ, օր մը կը յիշատակենք կ'ըսեմ:

Լաւ չեմ յիշեր, քանիերրորդ իջեւանուս էր· իջեւանեցինք անմարդաբնակ, դատարկ գիւղ մը· շրջակայ դաշտերը մշակեալ, եղեգնուտներ, ճախնուտներ· գիւղին շուրջ յարդի բլոցներ· երեսները ծեփեր են· անձրեւէն չապականուելու համար· մեր գրաստներուն կուտանք առատօրէն, փրփուրի պէս յարդ է: Տուները կոկիկ, օդասուն, յարկանի, բաժանումներով: Ոմանք ըսին հայ գիւղ է· բնակիչները տարագրեր են, շատեր ալ ըսին թէ Ուրֆայի հայեր գներ գիւղ–ագարակ ըրեր հաստատուեր են, բայց արաբներու հետ չկրնալ հուն ելլելով, լքեր գնացեր են:

Ճամբու ընթացքին մեր անցած տեղերէն քանիցս Պլէյխի–Պէօյիւկ—— վերին ճիւղերէն անցանք· առատ ջուրով: Ասկէ անդին Գյելը մեր ձախին կ'իյնայ· եզերքն ի վար կը շարունակենք ճամբանիս· բաւականին լայնկեկ, առատաջուր ու խորունկեկ գետ է· Բագդայէն վար կը միանայ Եփրատի:

ԲԱԳԴԱ ԿԸ ՀԱՍՆԻՆՔ.— Սուրուճէն ելլելնուս տասներորդ օրն էր· հեռուն հորիզոնին վրայ ցոյց կուտան Բագդան· մինչեւ հոն բաւական երկար ճամբայ մը կը կտրենք· դարեր, դարաւանդներ կ'անցնինք· աղէկէն պարտասած ենք· իրիկուան մօտ էր, Բագդայի հողապատնէշները, աշտարակները կ'ողջունենք·

ալ հասած ենք. խանութպաններ փութացեր են բեռներով սօմին-հաց բերելու, հատ մը կ'առնեմ. 3 ղրշ. ի՜նչ համով կ'ուտուի, փուռի հացէ չատոնց էր կարօտ մնացեր էի: Ներս–քաղաքը չեն մտցներ մեզ. Չէրքէզ–Թաղէն կ'անցնինք. Հայ գաղթականներ դուրս լեցուած՝ մեր անցքը կը դիտեն. կը խօսինք հետերնին — հայճա պիլմէխ— կը պատասխանեն: Կ'առաջնորդուինք Եփրատի եզերքը, ուր կ'իջեւանինք, գիշերը կ'անցնենք:

ԼԱ.

ԲԱԳԴԱՅԻ ԱՌՋԵՒ

ԷՐԶՐՈՒՄՑԻ ՋՈՋԵՐԸ ԿԸ ԽԱՐԴԱՒԱՆԵՆ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԵՑԻՆԵՐՈՒՍ.— Ինչպէս ըսինք վերը, 1916 յունուար 5 Ծնունդի խըթման իրիկունը հասանք Բաղդա: Ութ օրի չափ կը մնանք գետեզերքը: Գիշերները սաստիկ ցուրտ կ'ընէ: Առաջին անգամը ըլլալով կը լսենք հոս շնագայլերու վոհմակի խառնիճաղանճ ոռնոցը. հեղ մը կը սահմռկինք: Դիմացը Փոքր Ասիայէն, Թրակիայէն եկող գաղթականներու հոծ բազմութիւն մը իջեւանած է. վրաններու տակ. կայ մի քանի հազար վրան. առաջին անգամն է որ կը տեսնենք գաղթականներ վրանի տակ եղած ըլլալ: Մեզի չափ հարստահարուած, տանջուած ըլլալու չեն, կ'ըսենք: Հոս Եփրատի ամենէն լայն տեղերէն մէկն է. բայց եւ այնպէս այդքան հեռաւորութենէ, հեծեծանքի, ցաւի միաձոյլ խուլ աղմուկը կը հասնի մեզի մինչեւ յայսկոյս:

Բաղդայի չահագէտ խանութպաններու համար կալուկութի օրեր է եղեր. մասնաւորապէս Պէրէճիկցի թուրքացող հայեր, թէ մեր իջեւանը եւ թէ դիմացը ծախու այլազան ուտելիքներ եւ մասնաւորապէս հաց կը բերեն. սուղ գներով կը ծախեն:

Կը նայինք դիմացէն ամէն առտու սէվկըյաթ կը կատարուի դէպի Տէր–Զօր, գետով եւ ցամաքէն: Մարդագլուխ մէկ ոսկի վճարողներ նաւակով՝ գետի ճամբով, իսկ չունեւորներ ցամաքէն հետիոտն. մէկ կողմէ ալ Հալէպի ճամբայով նոր կարաւաններ կը հասնին:

Մեր իջեւան գետեզերքին ու Բաղդայի մէջտեղը հեռաւորութիւնը երեք քառորդ ժամ է: Հասնելնուս միւս առտուն Էրզրումցի ջոջերը գաղտնածածուկ կը պատուիրեն մեր ժանտարմա-չաւուշին որ իջեւանին շուրջը խիստ հսկողութիւն կատարուի եւ

Փոքր–Հայքեցիներէն ոչ զոք չթողուն Բագգա երթալու:

Իրենք՝ Ջօջերը Բարսեղ աղա Ազարեան, Կարապետ Էֆթեան, Յովակիմ Տապաղեան Հաճի Աստուր Զիլինկիրեան կ'իջնեն Բագգա, առաջին գործերնին կ'ըլլայ յանուն Էրզրումցիներու շնորհակալութեան հեռագիր մը տալ Ուրֆայի միւթէսարըֆին եւ Սուրուճի զինուորական լիազօր հարիւրապետին, կարաւանը ողջամբ, հանգիստ ու ապահով Բագգա հասած ըլլալու մասին. Նոյն ատեն իրենց — Էրզրումցիներուն — Բագգա մնալու շնորհը ըլլուիլը կը խնդրեն: Նոյնպէս Բագգայի Գայմագամին կը ներկայանան. անոր ալ մասնաւոր շնորհակալութիւն յայտնելէ վերջ Բագգա մնալու բանակցութեանց նախաբանը կ'ընեն: Գայմագամը կը հասկցնէ... սա պահեսցէն... եւ Էրզրումցիներուն ու ասոնցմէ դուրս մնացողներուս ցանկը կ'ուզէ:

Ջօջերը վերադարձան իջեւան. իրենց քաղաքացիներուն ցանկը պատրաստելէ վերջ՝ Փոքր Հայքեցիներուս եւ Սուրուճի տեղացի հայերու ցանկն ալ առին. առանց սակայն յայտնելու այս վերջիններուս թէ ինչո՞ւ, ի՞նչ նպատակաւ կը կատարեն այս ցուցակագրութիւնը: Ցանկերը տանին կը ներկայացնեն Գայմագամին. որը բացէն 300 օսմ. ոսկի կը պահանջէ միմիայն Էրզրումցիներուն համար:

Ասոնք այդ գումարը իրենցիններուն վրայ բաժնել–հաւաքելու ետեւէ կ'իյլան: Մնացեալներս այլեւս կը հասկնանք թէ ջօջերը խարդաւանած են մեզի:

Սուրուճցի հայերու գլխաւորները կ'երթան Բագգա, կը դիմեն Գայմագամին. կը դիմեն միւֆթիին. իրենք կանուխէն իսլամանալնին եւ Սուրուճի միւֆթիէն Բագգա մնալու խոստում առած ըլլալնին կը յայտնեն, նոյն ատեն մուտքի դրամ՝ տուն գլուխ 20–ական ոսկի տալու տրամադրութիւն ցոյց կուտան: Գայմագամը սակայն մերժելով կը մերժէ ասոնց մուտքը ի Բագգա:

Սուրուճցի հայերէն ոմանք եւ Սեբաստացիներէն Գըրգէյէրեան Ոսկիան, Կիւրեղեան Մատթէոս, Զատիկեան Տրդատ, Մէհթէրեան Միքայէլ իջեւանին ժանտարմա չավուշին կաշառելով(*) գիշերայն փոխադրուեցան Բագգա:

(*) Այս Սեբաստացիներուն տուածը 50 ոսկի էր. իրենց՝ ընտանին դիմացը քշուելովը այդ գումարն ալ վրայ գնաց:

Էրզրումցի ջոջերը այս եղածը լուր տուին Գայմագամին, որը գտնել–ձերբակալել տուաւ զասոնք, եւ մի քանի օր բանտարկելէ վերջ իրենց ընտանիքներուն հետ դիմացը անցնել տուաւ: Նոյն ատեն Րագգայի պատերը պաշտօնական յայտարարութիւն փակցուեցաւ թէ այն գաղթականները, որոնք Րագգա մտած ըլլալու արձանագրութիւն եւ վէսիգա չունին, ձերբակալուելով մահուամբ պիտի պատժուին:

Ութերորդ օրն էր. Էրզրումցինները 500 ոսկին հանգանակեցին–լմնցուցին: Սեբաստացիներս գնացինք ջոջերուն. ձեռքերնին–ոտքերնին ինկանք, թախանձեցինք, իրենց ազգային զգացումներուն կոչում ըրինք, մեզի դուրս չձգել, իրենց հետ խառնել. օգուտ չըրաւ. անկարելի է ըսին: Բրտօրէն մերժեցին: 500 ոսկին այլ թանկարժէք նուէրներով միասին տարին յանձնեցին Գայմագամին:

Յատուկ պաշտօնեայ եկաւ իջեւան, Էրզրումցիները մէկ կողմ, Փոքր–Հայքեցի եւ Սուրուճցիները միւս կողմ զատեցին: Մեզմէ շատեր իբրեւ Էրզրումցի, այն կողմը անցեր էին. Էրզրումցի ջոջերը մէկիկ–մէկիկ կը մատնանշէին զասոնք ժանտարմաներուն. եւ մէկ կողմ զատել–հանել կուտային, հրել–հրմըշտկել, ծեծելով, քշպելով, անարգանքով ու նախատինքով:

Մինչ այս, այլեւս ես իմ գլխուս ճարը նայելու ետեւէ կ'ըլլամ. վազեցի Սարգիս Մանուկեանի, Լեւոն Գարագաշեանի մօտ. ըսի, յանուն պաշտօնակցութեան ընծի համար կարգադրութիւն մը ըրէք–ընել տուէք: Իրենցիններուն մէջ մտցուցին զիս. Էրզրումցի պահնորդ լրտես մը նշմարեց զիս, դուրս քաշելուք եղաւ. Գարագաշեան արգիլեց:

Էրզրումցիներ բեռներնին կապեցին մտան Րագգա: Ժանտարմաները շրջապատեցին մնացեալները. նաւակները բերին, լեցուցին մէջը, անցուցին դիմացը ու մի քանի օր վերջ քշեցին Տէր-Զօր:

Ասոնցմէ 128 հոգի Սեբաստացի էին. մնացեալները Թոգաթցի, Ամասիացի, Սամսոնցի, Պաֆրացի, Նիկսարցի եւ Սուրուճցի հայեր ընդամէնը 400–ի չափ անձ:

Սեբաստացիներուն մէջ բաւական թուով էրիկմարդեր կային: Վերոյիշեալներէն զատ ուսուցիչ Արմենակ Զուգասըզեան, Թաշճի Մատօ վարպետ. Լանչօրապին տղան, Գոնջգլոխենց Արշակ, Չէտէնէճի Թաթոսին եղբայրը, ասոր տղան Պետրոս Առաջ-

Նորդարանի Բ. ատենադպիր, Վահան Օտապաշեան եւն.:

Մինչեւ Տէր-Զօրի ահաւոր կոտորածները ասոնց հետ կը թղթակցէինք. կը գրէին թէ Հայ-Կաթոլիկ եկեղեցիին շրջափակը զետեղուած են. եւ թէ Հայ-Կաթոլիկ Առաջնորդը իրենց շատ մեծ հոգածութիւն ցոյց կուտայ: Ու մէկէն թղթակցութիւննին դադրեցաւ. ոչ մէկ Սեբաստացի վերապրեր էր դժոխմբեր կոտորածներէն. այսպէս արիւնի, սուրի, կրակի մրրիկներէն մաղուած-ծըլուած Փոքր-Հայքի 300,000 հայութենէն սա ափ մը մնացորդներն ալ բացարձակ զոհը կ'ըլլան Էրզրումցի սա անսիրտ ջոջերուն:

Մեղք հազա՛ր, այն մեծ անունին ու համբաւին զոր Էրզրումի Հայութիւնը հաներ է ի գլուխ Հայկական նահանգներուն. մե՛ղք որ Սանասարեանի պէս մեծ հաստատութիւն մը երեսունհինգ տարիներէ ի վեր ապրեր է իրենց մէջ: Սուրուճէն աստի վրանին կը նայէի, ոչ մէկ բանով կը համապատասխանէին իրենց այդ անունին ու համբաւին. ընդհանրապէս բիրտ, քրդաբարոյ, պինդերես, տառաշակած մարդիկներ. ահա Էրզրումցին իր բոլոր նկարին ու նկարագրին մէջ:

Ու իրենք ալ կերպով մը կը խոստովանէին. երբ խօսք ըլլար իրենց յոռի կողմերու մասին, կ'ըսէին. աղբար, իրաւունք ունիք. մեր լաւերը առնուեցան, վատերն է որ մնացին: Եւ ինչո՞ւ զարմանալ ասոնց՝ Էրզրումցիներուն — մեզի — Փոքր Հայքեցիներուս այս ըրածնուն. երբ նոյն վատութիւնները իրարու դէմ գործեր են: Էֆթեան Կարապետ Զէյնալի սարը իր դաւանակից եւ հայրենակից Կարմրուկցի Կաթոլիկ վարդապետներուն եւ Կարմրուկցիներուն արիւնովը եւ հազարաւոր ոսկիներովը իր մորթը կ'ազատէ, եւ կ'արժանանայ ... Կարմրուկցիներու երկրորդ Զէյնալը — տիտղոսին: Տխրահռչակ Ֆրէնկ-Ակօ մը Զէյնալի եւ Հաճի Պէտրիի աջեւէն ինկած՝ կարաւանին հարուստները, մտաւորականները կը մատնանշէ եւ ի սպանդ առաջնորդուող իր այս հայրենակիցներուն վրայ պահնորդ դրուելով գաւաթ մը ջուրը մէկ ոսկիի փոխան կուտայ, կը վազէ կնիկներուն մօտ. հինգ-հինգ ոսկի տուէք որ տանիմ Զէյնալի տամ. եւ ձեր էրիկմարդերը ազատեմ կ'ըսէ ու կը գրպանէ Յուդայական այդ արծաթները: Ընթերցողը տեսաւ թէ Սեբաստիայէն մինչեւ Սուրուճ Փոքր Հայքեցիներու կարաւաններուն մեծամասնութիւնը Սեբաստացիներէ կը բաղկանար. եւ Սրվազ-Պարխանսը անունով կը ճանչցուէին կարաւանները. մեր ղեկավարիչները չարունակ Սեբաստացիներուն վրայ էր որ կը ծանրանային, ու ամէն տոյժ ու տուգանք Սեբաստացին էր որ կը կրէր. օր մը օրանց, հակառակ այդ անտանելի, անհնարին հարուածներուն — Սեբաստացին իր մէջ գտնուող այլ քաղաքացիները չլքեց, եւ փոխան անոնց, միշտ ինքը տուժեց: Ու Սուրուճէն Բագգա՝ երբ կարաւանը Էրզրումցիներուն անունովն էր — իրենց չատուորութեան պատճառաւը, Բագգայի առջեւ այդքան մը պաշտպանութիւն դէպի Սեբաստացիները եւ Փոքր Հայքեցիները՝ գլանալու չէին, եւ թողելու որ՝ անոնք քշուին դէպի համայնակուլ սպանդարանը անյիշատակելի...: Ըսենք, ամէն մարդու գործ թող զինքը օրհնէ: Բայց եւ այնպէս անարդարութիւն պիտի ըլլար Մանուկեանի, Գարագաշեանի, Գորգմազեանի, Զագարեաններու պէս քաղաքացիական առաքինութիւններով օժտուած անձնաւորութիւններն ալ անտեսել:

Այսպէս թէ այնպէս Սեբաստացիներէ Բագգա կրցող մտնողներ եղան բաւական թուով մը. Քէպապճի Հաճի Սիմոնենք, Գաբրիկեան Հաճի Մանուկենք, Տէր Գաբրիէլեան Ներսէս, Սեդրակ Կիրակոսեան եւ այլ մի քանի պատանիներ ու կնիկներ. Սամսոնցի Յարութիւն Պագալեան, Ամասիացի Տրդատ Դարբինեան՝ տօքթօր եւ դեղագործի հանգամանքով, իրենց ընտանիքներով միասին, եւ Սուրուճցի հայերէն. ոմանք ընտանեօք:

Տէր-Զօր ղրկուածներուն մէջ Արմենակ Զուգասըրգեան 24 տարեկան, Ազգ. Արամեան վարժարանի շրջանաւարտ, հինգ տարիէ ի վեր ուսուցիչ էր նոյն վարժարանի մէջ: Գաւառացի լաւ գրող մը ըլլալ կը պատրաստուէր. «Կոհակ»ի, «Նոր Աշխարհ»ի թղթակիցն էր. Տարեցոյցներէ ոմանց մէջ ունի գաւառական կեանքէ առնուած գրութիւններ, իր մէկ գործը «Սեբաստացի Հայ Կինը»՝ 1914-ին ներկայացուցած էր Իզմիրեանց Գրական Յանձնաժողովին եւ որ քննիչին կողմէ գնահատուած եւ մրցանակի արժանի ցոյց տրուած էր: Ասոր կինը Հայկուհի-Էլմաս՝ նոյնպէս ուսուցչուհի էր: Գետեղերքը վերջին անգամը ըլլալով կը տեսնուէիմ Արմենակին հետ. վարժապետ-աշակերտ-պաշտօնակցի, Հնչ. ընկերի եւ քան զայս ամէնը — տառապանքի ընկերի մը ղեղուն սիրովը: Անհուն վշտով մըն էր որ բաժնուեցանք իրարմէ, հրաժեշտ առինք-տուինք իրարու:

Կերպով մը այլեւս օձիքս ազատած, ես ալ պիտի մտնեմ

Բագգա։ Գետեզերքը կուգայ զիս կը գտնէ մեր աշակերտներէն Ապտալեան Գէորգ անուն պատանին. Կամխս գիւղացի։ Կը խընդակցի զիս տեսնելուն. Արաբի մը քով որդեգիր մտեր է, գետեզերքը եկեր է ջուր տանելու։

Տեղւոյն իբրեւ գիտակ, կ՚ըսեմ ընծի տեղ մը ցոյց տայ, գտնէ։ Կ՚առաջնորդէ ընծի, իրեն կեցած տունը. սենեակ մը կը վարձեմ, կը զետեղուիմ հոն։

ԼԲ.

ԲԱԳԳԱ

Մանկութեանս, Հայաստանի Վեննետիկեան Աշխարհացոյցին այնքան սիրահար, բազմիցս գծել–գծագրելու ատեն Մեծ Հայքի բազմամարդ ու բարգաւաճ նահանգ–աշխարհներու, գաւառներու, հոյակապ քաղաքներու, շէն ու պայծառ աւաններու եւ գիւղերու անուններէն վերջ՝ Միջագետաց ամայութենէն դէպի վար, ակնարկս կուգար կը սեւեռէր Եփրատի ձախ եզերքը Բեղիքա–Պլեխ–Պէօլիւկի գետախառնունքէն վերօք Նիկեփորիոն–Կալլինիկոն–Բագգա անունին, ու հեղ մը կը տարակուսէի. իրա՞ւ է արդեօք որ հոս անապատի խորը սանկ քաղաք մը կենայ. եւ ո՞վ կը մտաբերէր որ հոն երկու տարիի չափ աքսորանքի կեանք մը պիտի ապրիմ եղեր։ Եւ որովհետեւ Հայ Տարագրութեան արիւնաներկ Տարեգրութեանց մէջ շատ մը աննշան, աչքի չզարկած տեղեր ահասարսուռ–մահասարսուռ անցքերով նշանաւոր հանդիսացան, Բագգա ալ սահմանուած ըլլալով Հայ Տարագրութեան հանգրուաններէն մէկը, նախքան հոն տեղի ունեցած անցքերը վեր առնելս, թոյլ տրուի փոքր ինչ անոր տեղագրականը ընել։

Լայնարձակ գետափունէն երեք–քառորդ ժամով դէպի ներս բարձրադիր ընդարձակ բարձրաւանդակի մը վրայ, արեւելքէն արեւմուտք երկարած 3000 տնուոր աւան մըն է, որուն տեսքը գետին վրայէ դիտուելով բաւական հաճելի է ու սիրուն՝ իր կիսափուլ հողապատնէշներովը, կիսակործան աղիւսեայ աշտարակներովը, տուներու պէսպիսութեամբը ծովեզերեայ քաղաքի մը պատրանքը տալով։ Գետին կողմը գլխաւոր մուտքին վրայ դէմ–դիմաց խանութներէ վերջ բուն շուկան է. աւանին երկայնութեամբը երկու կողման վրայ երկարած 200–ի չափ խանութներ եւ մի քանի խաներով: Շուկային մէջտեղէն քիչ մը ներս կառավարական շէնքն է, որ նախապէս խան է եղեր· խիստ անշուք: Կառավարական շէնքին ետեւ ընդարձակ հրապարակին վրայ Համիտիյէ մզկիթը կղմինտրեայ, հսկայ գմբէթով եւ մինարէթով, քաղաքին միակ զարդը, կարմիր սուլթանին շինել տուածը, իր տխրահռչակ անունով: Այս հրապարակին վրայ կը բացուին փողոցները, բաւականին շիտակ, կոկիկ: Յարկաւոր տուներ քիչ են· ընդհանրապէս միայարկանի· ընդարձակ հավուշի մը–բակի վրայ չորս կողմ չուրջանակի սենեակներ են· Արաբական ճաշակով ու ոճով· կանոնաւոր ու կոկիկ, կամարաւոր դռնով, պատուհաններով, գլխաւոր յարկաբաժին սենեակի դրան վերեւ ճակտի կամարը կոնաձեւ դէպի վեր կը նեղնայ: Տուներու գործածուած շինուածանիւթը առհասարակ թրծուն աղիւսն է· առատութեամբ կը հանեն Հին Բաղդայի աւերակներէն· իբրեւ շաղախ կը գործածեն մասնաւոր կարմիր հող մը· տեսակ մը չիմէնթօ· գետինին վրայ կը տարածեն այս հողը, այծի ոչխարի սպտուր կ՚անցնեն երեսը, մի քանի օր կ՚այրեն, կատարեալ չիմէնթօ մը կ՚ըլլայ: Բակին մէջտեղը ջրհորը կայ, խիստ խորունկ ջուրը բորակային–աղի, առձեռն պէտքերու կը գործածեն· խմելու, լուացքի, կերակուրի ջուրը գետէն կը բերեն ջրկիրներ էշերով:

Բաղդան կարելի է կոչել Աղիւսեայ–Քաղաք: Քաղաքին արեւմտեան կողմը պզտիկ բացաստանով մը կը բաժնուի Չէրքէս գաղթականներու թաղը — Չէրքէզ–Մահալլէսի: Հոս ալ տուները միայարկանի են, բայց աւելի կոկիկ, աւելի ձեւաւոր, օդասուն· փողոցները շիտակ ու կանոնաւոր· 20 տարի առաջ Կովկասէն եկած գաղթականներ են, եւ մասնաւորապէս Սուլթան Համիտի հոգածութեամբը հաստատուած հոս: Քաղաքին առջեւ գետընտունը մէկ–մէկուկէս ժամ լայնութեամբ եւ մինչեւ 10 քիլոմէթր երկայնութեամբ տափարակ դրունք է(*)· Գարնան այս

(*) Ալխսի–Հովտի բարբառովը Դրունք կը կոչուին Ալխսի չուրջ դաշտագետինները, որ գարնան Ալխսը բարձրանալուն կ՚ողողուին: Դրունքներու ցորենը, գարին նշանաւոր կ՚ըլլայ, առատ ու ընտիր, նոյնիսկ անձրեւ չեկած տարիներուն, այնպէս որ առածի կարգ անցած է· Ալլահ վէրմէզ սէ դրունք վէրիր: Նշանաւոր են Կամխս եւ Կովտուն գիւղերու դրունքը: Արդեօք Դուրան, Դուրանք բա՞ռն է: Բնական է թէ գետի մը եզերեայ հողեդրունքը ինչպէս նաեւ Եփրատի մէջ ձեւացած կղզեակները—ղապիէ—ամբողջ կ'ողողուին, ջուրը մինչեւ Բաղդադի ոտքերը կը թրջէ ծով մը կ'ըլլայ: Ջուրերը քաշուելուն կը մշակեն, կը ցանեն սպիտակ կորեկ—տուռռա, սեխ, ձմերուկ, սմբուկ, պամիա, կարմիր լոլիկ, սլիկ, բակլայ, սիսեռ, ոսպ, վարունգ, խըդդա, աճուռ, լովիաս, բողկ, շողգամ, դդում եւն. միայն տեղական պէտքերուն բաւելու չափ, արտածում չըլլար: Երբեմն տարիներ երբ Եփրատ պէտք եղածին չափ չի բարձրանար դրունքը անմշակ կը մնայ: Բայց թէ կարելի էր Եփրատի վրայ ջուրի-կշիռք մը հաստատել ու այս դրունքը պէտք եղած ատենը ոռոգել եւ Բաղդադի ալ առատ ջուր հայթայթել. բայց ... մարդ է որ գործէ զերկիր ... կ'ըսէ Սուրբն Դամիանոս:

Եփրատի եզերքը շինած են պարտէզ-պտղատաններ ալ. ասոնց ոռոգումը նախնական կերպով մըն է — լայն ջրհորներու վրայ հաստատուած ջրանիւներով: Պտղատու ծառերէն ծիրանի, նշենի, դեղձի, սերկեւիլի, թութ: Օդը նուազ խոնաւ է, առողջարար, գարունը հաճելի, ամառը թէեւ տաք, բայց ոչ հեղձուցիչ ջերմութեամբ, ձիւն գրեթէ չգար ձմեռը, անձրեւային եղանակը կ'սկսի դեկտեմբերին ու չորս կողմ կանանչութեամբ կը ծածկուի. մայիսին արդէն ամէն ինչ չորցած, Բաղդադի ետեւ դաշտագետինները խարկուած-խանձուած, անապատային մեռելութիւնը կը տիրէ հոն: Ամառը գետեզերքին վրայ սաստիկ հովեր կ'ելլեն, աւազախառն մրրիկը պտուտքելով կը սիւնանայ վեր, մթնոլորտը աւազային փոշիով կը պատի: Մատուտակը — պիան reglisse — հոս Եփրատի ափանց վրայ առատօրէն կը բուսնի. ցողունը—սուս— կը գործածեն իբրեւ վառելափայտ: Արմատէն տեղական զովարար ըմպելի մը — սուս — կը պատրաստեն, ա-

---

րը ամէն կէտի վրայ ալ ողողումի ենթակայ չեն. այս դրունքներուն վերի բերանը դէպի գետը այնպէս մը խոնարհած կ'ըլլայ որ ջուրը բարձրանալուն այդ բերանէն — իբրեւ դուռնէ մը, դըրունքէ մը կը խուժէ ներս եւ տափաստանը կ'ողողէ. ուստի կրնայ նաեւ դուռ-ին յոգնակի Դրունք բառը եղած ըլլալ: Լեզուաբան-բանասէրներու կը թողում բառիս ստուգաբանութիւնը: Ալիսի Հուվաի Թուրք գիւղացիներն ալ փոխառաբար կը գործածեն այս բառը, ինչպէս ցոյց կուտայ առածաբար առնուած վերի թրք. խօսքը:

րաբիկ երկիրներու ազգային ըմպելին, գարեջուրն է։

Ամերիկ· ընկերութիւն մը — պլիան գումբանիասը — հոս ճիւղ ունի· արմատը կ'արտածէ Ամերիկա։ Այս տերեւալից ցողուններով կը ծածկեն տանիքները· խրձիկներ կապելով պարտէզներու ամառնային հիւղակներ կը շինեն։ Ցորենը, գարին հնձուած կ'ըլլան մայիսին, դուռռան աշնան կը հանի կը քաղեն։

ՄԱՐԱԽԸ.— Ի Միջագետս հունձքերու եւ նորընծիւղ խաւըրծիլներու ահաւոր թշնամի ապականիչ մարախին օճախը Բաղդա է։ Մարախի ձուն գրեթէ արմաւի կուտի մեծութիւն ունի· մարգերու մէջ հողին տակ ոչ այնքան խորունկ գետեղուած կ'ըլլայ, մէջը 30–50 հատ բրինձի պէս ճերմակ ձուիկներով։ Յունուարի կէսերուն, երբ արեւը կ'սկսի երկիրը ջեռուցանել, ձուիկներէն դուրս կուգան թրթուրներ, քիչ ատենէն կերպարանափոխուած, կը թեւաւորին, ճանճէն մեծկակ, դեռ չեն կրնար թռչիլ, կը ծեփուին մարգերու, դաշտերու երեսը, կը քալեն փոքրիկ ոստոստումներով· փետրուարին հասարակ մարախ եղած կը թռչին, արեւը խաւարելու չափ բազմութեամբ։ Մայիս–յունիսին մասնաւոր հովէ մը մղուած, կը խուժեն դէպի Եփրատ, կը թափին կը ծածկեն ջուրին երեսը, ալիքներուն մէջ հոսանքին հետ կ'երթան կ'անհետին։ Մարախը ջնջելու համար կառավարութիւնը մասնաւոր վարկ սահմանած է։ Յունուարին քաղաքին եւ գիւղերու բնակիչները կը հանեն դաշտերը — ընդհանրապէս մարդերը, կանանց սարաւանդները։ Ձու գտնուած հողամասերը հողը սանկ քիչ մը դըբացած կ'ըլլայ։ Տեղացիք սորված են, կը ճանչնան, կը փորեն այդ տեղերը մեծ տարածութիւններով, հողին մէջէ ձուերը կը հաւաքեն։ 15 տարեկանէ վեր ամէն արու բնակիչ պարտաւոր է 12 ուկէս օխա ձու հաւաքել կառավարութեան յանձնել կամ 25 ղրշ· վճարել։

Երկրորդ բնաջնջումը կը կատարուի փետրուարին, երբ ձուերէն դուրս ելած՝ ճանճերու պէս ծածկած են երկրին երեսը։ Ոտնաչափ խոր խրամներ կը բանան, մարդիկ բոլորակ մը կազմած, թաշկինակով կամ կտաւի կտոր մը շարժելով կը քշեն դէպի բացուած խրամը· ոստոստելով կ'երթան կը լեցուին հոն· խրամին վերեւ սպասողներ հողը վրայ կուտան—կը ծածկեն։ Մարախները Երբ թռչիլ կ'սկսին այլեւս բնաջնջելու միջոց չըլլար։ Վայրի ագռաւներ, եւ այլ ճնճղկազգի թռչուններ ալ մեծ կոտորած կուտան մարախներուն։ Հայ գաղթականք մեծ բաժին կ'ունենային մարախի բնաջնջումի այս տարապարհակ աշխատութիւններուն մէջ։

Տարագրութեան սա տարիներուն՝ մարախներու բնաջնջումը — Հայ տարագիրները բնաջնջած ըլլալու իբրեւ կարգախօս ծառայեց Թուրք լրագրերու պաշտօնական յայտարարութիւններու բաժինին մէջ, ու թերեւս Թուրքերէ դուրս՝ ուրիշներէ քիչերն էին որ կը հասկնային զայս։ Երբ հայաբնակ տեղի մը, կամ Միջագետաց ու Սուրիոյ այս կամ այն կողմին համար կը յայտարարուէր թէ «մարախի ջնջումը լաւ արդիւնք տուած է, յաջող ելք ունենած է» բացարձակապէս կը նշանակէր թէ այդ տեղերու Հայութիւնը տեղահանուած, բնաջնջուած է։ Այսպէս էր նաեւ Համիտի օրով, կոտորածներուն ատեն, երբ քաղաքի մը, գաւառի մը համար պաշտօնապէս կը յայտարարուէր թէ «ասայիշ պէրքէմալ տըր» կր նշանակէր թէ հոն կոտորածը տեղի ունեցած էր։

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ.— Ռագգայի բնակչութիւնը Շաֆի արաբներ են։ Սուլթան Համիտի օրով երբ Ռագգա գաւառակի կը վերածուի, չէնցնելու, բնակչութիւնը աւելցնելու, շրջակայ բազմաթիւ Արաբ գիւղերու եւ ցեղերու իբրեւ առեւտրական եւ կառավարական կեդրոն մը ընելու, վրանաբնակ ցեղերը նստողական կեանքի վարժեցնելու համար, բնակչութեան եւ մասնաւորապէս Էշրաֆ դասակարգին ինչ ինչ թոյլտուութիւնները եղած են. բընակութեան եւ մշակութեան համար ընդարձակ հողեր տրուած, զինուորագրութենէ գրեթէ ազատ թողուած, տասանորդական եւ այլ տուրքեր անուանական։ Էշրաֆ դասակարգը մեծ ազդեթիւն ձեռք բերած է կառավարութեան մօտ եւ ժողովուրդի հասարակ դասակարգին վրայ։ Արաբ ցեղը հակակշռելու համար բաւական թուով Չէրքէզներ բերուած–հաստատուած են. ասոնք եւս նոյն թոյլտուութիւնները կը վայելեն։ Արաբ ժողովուրդին գլխաւոր զբաղումը՝ տեղւոյն վրայ, առեւտուր, խանութպանութիւն մասամբ. նոյն ատեն երկրագործութիւն, պարտիզպանութիւն, դուարաբուծութիւն։ Բայց այս ամէնը տեղական պէտքին բաւելու չափ միայն յառաջացած է։ Ամառը կը փոխադրուին Եփրատի եզերքը — դրունքը — վրաններու տակ եւ Ռագգան գրեթէ կ'ամայանայ։ Այս զբաղումներէն դուրս Արաբներուն եւ Չէրքէզներուն սովորական պարապմունքը եղեր է Հին–Ռագգայի աւերակներու պեղումը, եւ հանած թանկագին հնութիւններ Հալէպ տանիլ ծախել. առհասարակ ինքզինքնին այս բանին տուած են.

եւ ժամանակ եղեր է որ ատով մեծ հարստութիւն դիզեր են: Կառավարութիւնը վերջէն թէեւ արդելք դրած է պեղումին, բայց եւ այնպէս միջոց կը գտնեն:

ԱՐԱԲ ԷՐԻԿՄԱՐԴԸ ծոյլ է, մեղկ ու պղերգ. ամառը մանաւանդ ցորեկները քնանալով կ'անցնէ: Շաֆի Արաբները բարձրահասակ են, ոսկրոտ, ջլապինդ, մկնեղ, ամուր կազմուածքով, ու ունքներու բարձրութիւնը կարծես ուղտէն փոխ առեր, բոպիկ ոտքերու ներբանը, կրունկը աւազէն այրած, խաւ կապած՝ ուղտի ներբաններուն պէս կարծրացեր-բրտացեր. կրունկները ճեղքըռտուած, այնպէս որ մատ մը կը մէյնի մէջը: Յաճախ կը տեսնէի արաբներ, կուգան հնակարկատին, ոտքերնին կը դնեն անոր առջեւ, որ այդ ճեղքերը կարէ. կարողը հերիւնը կը խօթէ, թանձր կաշիի մը խօթածի պէս, կը կարէ, ճեղքուածքը կը միացնէ, իրար կը բերէ: Ընդհանրապէս թխամորթ են. գլխու սեւ մազերը հիւսք ըրած, կը կախուին ճակատէն, քունքերէն վար, եւ արեւէն այրած դէմքին այլանդակութիւնը, վայրենի տեսքը կ'աւելցնեն. սեւ աչքերը թանձր յօնքերով աղեղնաւորուած, հոն կը կարդաս խորամանկ, կասկածոտ, անվստահ, գողամոլիկ ոգին արաբին: Արաբը քիչ կը խնդայ, ժպտիլ՝ գրեթէ անծանօթ է իրեն, այնքան ժնկոտ է ան. Էկիլով մը շրջանակուած գլխին սեւ փօշը քունքերն ի վար ծոծրակը կը ծածկէ: Ճամբորդութեան ատեն մանաւանդ աւազային փոթորիկներուն փօշին ծայրերովը դէմքը կը ծածկէ, մինչեւ աչքերը: Տարազը վերէն վար անձը զպուն մը—իբր շապիկ-շապկընկեր, հագին մէշլախը: Գիւղաբնակ Արաբը մանաւանդ աղտոտ է, լուացուիլ չգիտեր. սեղանի վերեւ դգալ թէ պատառաքաղ՝ հինգ-աղբարը՝ ձեռքերն են, ու երբ կ'ուտէ կ'ելլէ, թաթաւուն մատները անութները կը քսէ. ոջիլէն շատ կը խորշին, ուղտի մէզով կը լուանան գլուխնին ոջիլ չիյնալու համար: Ըստ Եզեկիէլի մարգարէին՝ ուղտաշուրթն, թանձրալեզու ժողովուրդ: Բաղդայի հարուստ Արաբը սակայն լաւ եւ մաքուր կը հագուի. ամառը սպիտակ պճղնաւորին վրայէ մետաքսագործ-ոսկեթել բանուած մէշլախը հագին, փողփողուն քէֆիէն գլուխը էկիլով շրջանակուած, ոտքը պօթ ու զուլպայ, բայց եւ այնպէս ամենէն հարուստն ալ այնքան պերճ դրսերեւոյթովը՝ բոկոտն ման գալ նախապատիւ կը սեպէ: Արաբին առձեռն զէնքն է մէկ ծայրը բութ, միւսը կեռ չէքիճը, ետեւը մէջքին կապին անցուցած, եւ կարճ կոթով կուրզը-թակ, ծայրը երկաթի կամ քարի գունդով մը, միշտ պատրաստ կը պահէ կարիճի մը խայթոցտուտին պէս։ Ճամբորդութեան մէջ՝ պողպատիկ ծուռ թուրը, ուրաբիկ հրացանը անբաժան ընկերն է։ Գողութիւնը սովորական է, եւ կողոպուտը—ղազուէ — օրինական։ Արաբը կը կողոպտէ բայց չի սպաններ։ Սպանութիւններու համար գրեթէ չեն դիմեր կառավարութեան, սպանեալին ազգականները պարտաւոր են սպանանողը կամ անոր ընտանիքի մօտաւոր անդամներէն, վերջապէս պատկանած ցեղէն մէկը սպաննել իբր փոխ վրէժ։ Շատ անգամ կ՚իրաւախոհին իրարու հետ սպանեալին արեան գինը վճարելով, այն ատեն հրապարակաւ կը յայտարարեն թէ այսինչ եւ այնինչ ընտանիքներուն միջեւ թշնամութիւնը վերցուած իրաւախոհ եղած են։ Ու այլեւս թշնամաբար չեն վարուիր, զիրար չեն հետապնդեր։

ԱՐԱԲ ԿԻՆԸ նոյնպէս բարձրահասակ է, ջլապինդ, սեղմ մըկունքներով, նուրբ բայց նիհարկեկ դիմագծով. մարմինը՝ մուխին կախուած ապուխտի պէս թխաթոյր, թեւերը մինչեւ արմունկները եւ աւելի վեր սօթթուած, բոպիկ ոտքերը կոշկառուած, բրտացած, ուղտի ներբանի պէս կարծրացած։ Պինդ ու կուռ ըմբոստ ծծերը՝ րուփի տիկի պէս սեւաթոյր, թաթաւուն, լայնադիր կուրծքին վրայ կախուած որպէս երկու բլուրներ, առոյգ պտկունքներով, հեղ մը դուրս կը նետուին կուրծքին բացուածքէն։ Ստորին շրթունքը, ծնօտը, կեռիքին երկու կողմերը, ճակտին մէջտեղը խորհրդաւոր նաշխերով կիտածուած, գլխաւորապէս կանթեղի ձեւով։ Նոյնպէս ոտքին յառաջակողմէն մինչեւ կուրծքը, ծծերուն մէջտեղ, եւ ետեւի կողմէն մինչեւ թիկունքը, մէջքը—բէճքը՝ վերէն վար, ինչպէս նաեւ ձեռքին երեսէն սկսեալ մինչեւ ուսերը այլեւայլ նկարներով եւ խորհրդանշաններով կիտածուած։ Անձին՝ վերէն վար կապոյտ կտաւէ զպունը՝ իբրեւ շապիկ—շապկընկեր, վրայէն՝ վերարկուն։ Բագգացի արաբուհին նրբահասակ, աւելի պչրուն է. իր տարազը կարծես ծիծեռնակէն փոխ առած ըլլար, Հալէպի մետաքսեայ փողփողուն կերպասէ պճղնաւորը մինչեւ կոճիկները իջած, սեւ դիպակեայ վերարկուն հագին, ծիծեռնակին թեւերուն պէս քղանցքը դէպի ետեւ հանգրիճուած, պճղնաւորին փայեկները — երկայն թեզնիքները— ծար–ծարի հանգոյցուած ուսը նետուած. գլխուն մետաքսեայ ոսկեթել քէֆիէ, մաղկալ, կապիչ։ Խոպոպիկ զանգուլները անփութօրէն քունքերն ի վար ծածան, ճիտը զարդոսկիի, գրեմիցի շարոց, թեւին արծաթէ ոլործուն թեւնոցներ, մատները ոսկի մատանիներ, ու այս ամէնուն հետ ընդհանրապէս բոկոտն: Արաբ կինը թեթեւաշարժ է, ճկուն, արագոտն, քայլերը կանոնաւոր, համաչափ, գլուխը միշտ վեր, ուղղադիր, սիգաճեմ, խօսուածքը ողոքիչ, համոզկեր, կտրուկ, ու վճռական, ձեռքի շարժումները կանոնաւոր, բնական ու չափաւոր, շնորհալի, դէմքը արտայայտիչ, այնպէս որ իր այս խել մը յատկութիւններովը կրնայ մրցիլ Ամերիկուհիի մը հետ: Ժրաջան է ու չարքաշ. ինքն է որ կը կատարէ ընտանեկան բոլոր աշխատութիւնները, կարուձեւ, մանել-գործել. իր ճարտարարուեստը սեւ այծի մազը մանել-գործելուն շուրջ կը կայանայ: Ջուրի խոշոր ամաններ, մածունի, կաթի ծանր կովլակներ գլուխին դրած ժամերով տեղ կը տանի, առանց կաթիլ մը վաթել-թափելու, կամ, կ'անցնի մեծ գետը լողալով, Էյման գետին մէջ անվրդով, անշփոթ, կարծես կը քալէ նազան-նազան: Կը մասնակցի երկրագործական աշխատութիւններուն. մատուտակի ցօղուն կը կապէ, սայլի մը բեռ ըլլալու չափ խրձադէզ կը կապէ. ուղտի պէս ծունկերուն վրայ դճած՝ կը բեռնայ շալակը, ժամերով տեղէ կը բերէ քաղաք ծախելու: Արաբ կինը նամէհրամ չպահեր, իր յարաբերութիւնը անվերապահ է ու սրտաբաց-անկեղծ: Արաբը ուղտի պէս ժուժկալ է. մի անգամ ճաշելով մինչեւ 24 ժամ կը տոկայ. արաբ կինը առաւօտուն կ'ելլէ տան անդամներուն թուոյ համեմատ երկանքով ալիւրը կաղայ, շաղէ սաճին վրայ բարակ հաց կ'եփէ, անձ գլուխ երկուական կը բաժնէ: Բագգա ջաղացքներ չկան, երկանքով կ'աղան: Արաբին ազգային հաց-կերակուրը թարմուսն է, սպիտակ կորեկի ալիւրը, թանձրկեկ մը կը շաղուին. լաւ կրակ մը կ'ընեն, խմորը խոշոր գունդ մը ըրած կր ձգեն ջեռացած խճաքարերու վրայ, սաճը վրան կը կործեն, կ'անթեղեն, ներքեւը լաւ մը կ'եփի, կր կարմրի, հանեն տաք-տաք կ'ուտեն: Ուրիշ այլ կերակուրներն են ասիտէ-հասուտա, խալկինին մէջ ջուրը կ'եռայ, ալիւրը կը լեցնեն, փայտով մը կը խառնեն, կր թանձրանայ, եփուած խմոր կ'ըլլայ, պզտիկ գունդեր ըրած կը նետեն բերաննին: Պլղուրի փիլաւը, ինչպէս նաեւ կորեկի լափան ալ գլխաւոր կերակուրները կր կազմեն: Արաբը մեծարող է կինը. անոր հանդէպ խիստ փափկանկատ, առաջնութիւնը միշտ կուտայ անոր, սանդուխէ վեր ելլելու ատեն էրիկմարդը առաջ կ'անցնի: Արաբ երեխան մօրը կռնակին կը մեծնայ, օրօցքը՝ երկայնկեկ տոպրակ մը՝ մօրը կոնակին կախուած է:

Բագդայի շուրջ կան բազմաթիւ Արաբ գիւղեր․ լաւ եւս սեւ վրաններու խումբեր են, Եփրատի շրջակայքը կը նստին արօտավայր տեղեր, չեն տեղափոխուիր, նստակեաց են— էնազէները— որոնց վրայ առանձին պիտի խօսինք— պէտուիններ են— Թափառաշրջիկ․ գարնան կուգան Եփրատի ափունքը իրենց բազմաթիւ հօտերով, ուղտերով, ընտանի անասուններով, կը տարածուին մինչեւ Ուրֆայի կողմերը:

ԼԳ․

ՀԻՆ ԲԱԳԴԱ

Նոր քաղաքին կոնակը—հիւսիսային կողմը ընդարձակ տարածութեան մը վրայ, բոլորովին կործանուած, աւերակները թաղուած են գետնին տակ․ չնագայլերու, բուերու, կարիճներու, խոշոր օձերու բնակավայր մըն է: Կանգուն կը մնան հողապատնէշները կիսափուլ 4–5 մէթր հաստութեամբ․ հին պալատին մէկ որմը՝ 15 մէթր բարձրութեամբ, արաբերէն արձանագրութիւններով գլխաւոր դրան ճակատին․ դիտարան–աշտարակը 60 մէթր բարձր, չորս ատամնաւոր եզերքներով, զբօսաշրջիկ այցելուներ — մեծ մասամբ գերմաններ— հոն իրենց անունները եւ այցելութեան թուականը մատիտով կամ զմելիի ծայրովը գրեր են․ որոնց կարգին ես ալ իմ անունս դրի —1916 մարտ 27— երբ մարախ ջնջելու տարապարհակի գնացեր էինք: Դարձեալ ուրիշ պալատի մը կիսաւերակները․ արեւելեան ծայրը Պաղտատ–Գաբուսին կանգուն կը մնայ հաստ աշտարակով մը․ կայ հողաբլուր մը, մոխիրի ու ածուխի եւ այլ աւերածոյից լիցք է: Ամբողջ շէնքերը թրծուն աղիւսէ են, եւ կ՚արժէ Հին թէ Նոր Բագդան կոչել աղիւսակերտ քաղաք:

Հողապատնէշին շուրջ խրամը կ՚երեւայ․ բաւական խորունկ է եղեր, ու լայն․ պաշարման ատեն ջուրով կը լեցնեն, խրամէն ընդին կրկնապարիսպը, նոյնպէս աղիւսակերտ, կործանուած: Ամբողջ այս աւերակներր իբրեւ քարահանք— լաւ եւս — աղիւսահանք կր ծառայեն: Դաշտին երեսը պեղումներու հազարաւոր փոսեր բացուած են աղիւս հանելու, հնութիւններ փնտռելու համար: Ելած հնութիւններուն մէջ Արաբական յախճապակեայ անօթները, չինիները նշանաւոր են․ յարդի ու փնտռուած սկաւառակներ, պնակներ, սափորներ, կուժեր, ապակեայ շիշեր, բաժակներ եւ այլ անօթներ գոյնզգոյն նկարէն ապիկուած :

Րագգացիները այս սկաւառակներէն կը զետեղեն տան գըլխաւոր յարկաբաժինի դրան ճակատը : Ոսկեղէն զարդեր ալ կը գտնուին եղեր․ որոնցմէ չկրցինք տեսնել : Այս հնութիւնները Հալէպ կը տանին կը ծախեն : Հին դրամներէն տեսայ, Պաղտատի խալիֆաներու եւ Սելճուգ հարստութեանց կը վերաբերին : Աբգարի վերագրուած դրամներ ալ կը գտնուին, որոնցմէ հատ մը ձեռք անցուցի : Տեսայ թանկագին քար մը— մատանիի ակ․ երկու հատուածակողմով․ մէկ հատուածակողմին վրայ ձուկ մը— Եփրատը կը ներկայացնէ, միւսին վրայ կարիճ մը — ցամաքը Րագգան : Պէտք է ըսել որ Րագգայի սեւ կարիճը նշանաւոր է : Այս նկարները ընծի այնպէս թուեցաւ թէ շատ մանր սեպաձեւ գրերէ փորագրուած-կազմուած էին, որով Ասորական հնութիւն մը ըլլալու էր :

Տեղացիներու ըսածովը Հին Րագգա Հարուն-էլ-Րաշիտի ամարանոցն է եղեր․ աշխարհաւերն Լէնկթիմուր ի հիմանց կործաներ քարուքանդ ըրեր է զայն : Միխայէլ Ասորիի ժամանակագրութեան մէջ բազմիցս յիշատակուած է Րագգան․ նոյնիսկ հոն կամ շուրջը վանքեր եւ կրօնական միաբանութիւններ կեցած ըլլալու խօսքեր կ'ընէ :

Այս յիշատակութիւններէն իբրեւ կարեւորը՝ Պարսից Խոսրով Թագաւորի ատեն «վասն միաբանութեան ընդ Հայս եւ ընդ Ասորիս ... եղեւ ժողով ի Կալանիկէ որ է Ռաղա» : Միջագետաց այլ կարեւոր քաղաքներուն հետ Րագգա փոխն ի փոխ անցած է Հռոմայեցւոց, Ուրհայաստանի, Պարսիկներու, Յունաց, Պաղտատի ամիրապետներու եւ Եգիպտոսի Սուլթաններու տիրապետութեան տակ :

ԼԴ․

ՐԱԳԳԱ ՀԱՅ ՏԱՐԱԳՐԵԼՈՑ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

Այս կէտին անցնելէ առաջ, ըսենք որ եօթ-ութ տուն Ուրֆացի Հայեր հաստատուած կան եղեր : Ասոնց այրերը հաւաքեր բանտարկեր, Ուրֆա տանելու պատրուակով գիշեր մը ճամբայ կը հանեն, Հին Ռաքքայի խրամները կը տանին կ'սպաննեն կ'անհետացնեն, միայն երկուքին դիակը ճամբուն վրայ կը թողուն: Տանող ժանտարմաները վերադառնալով կը տեղեկագրեն թէ տանելու ատեն ամէնը մէկ փախուստ տուին, երկուքը սպաննուեցան, իսկ միւսները յաջողեցան փախչիլ: Սեբաստիա ալ այս կերպը կ'ընէին. գաւառակներէն, մասնաւորապէս Գոչասարէն խումբ մը բանտարկեալ ճամբայ կը հանէին դէպի Սվազ, ճամբան ասոնց մէկ մասը կ'սպաննէին, փախուստ տուին ըսելով, փոքր մաս մըն էր որ կը բերէին քաղաք. արդէն ասոնք ալ մի քանի օր բանտ մնալէ վերջ սպանդի կը ղրկուէին:

Զը մոռնանք ըսելու որ Ռաքքա Ուրֆայի մութասարըֆութեան կապուած՝ Գայմագամութիւն է: Ուրֆա այս ատեններ Հալէպէն բաժնուած ինքնուրոյն սանճագ եղած էր: Ներքին գործոց նախարարութեան կարգադրութեամբ եւ կայս. իրատէով Ռաքքա Առժամեայ Ղաղթավայր կ'որոշուի Հայ տարագրելոց եւ հրաման կ'ըլլայ մինչեւ 20,000 գաղթական բնակեցնել հոն առժամապէս: Հոն առաջին հասնողներն եղած են (1915 սեպտեմբերին) Զառա եւ գիւղերուն՝ Ալաքիլիսէյի, Քարհատի, Ղարապօղազի 120-ի չափ գաղթականները Ուրֆայի վրայով, բոլորը կընիկմարդ եւ 8–10 պատանիներ: Կառավարութիւնը լաւ նայեր է. ասոնց սեփական դրամները դրուեր կանոնաւոր թային տուեր է— հաց, հում ուտեստեղէն: Գայմագամը՝ Ֆէհմի անուն Հալէպցի երիտասարդ մը, Զառայի մեծ գերդաստաններէն Զօպանեաններու Մանուչ անուն գեղանի հարսը իր հարէմը կ'առնէ: Զառացիներէն վերջ կը հասնին Գանկալցի 8–10 կնիկմարդեր, ապա Եէնիխանցիներ բաւական թուով, Քօթնեցիներ, Գոչասարցի, Կամիսցի եւ այլ մեր գիւղերէն, բոլորը կնիկմարդ:

Հանրային պարտուց պաշտօնեայ Տիգրան էֆ. անուն Հալէպցի ազգասէր երիտասարդ մը առաջինն հասնող այս գաղթականներուն նիւթական եւ բարոյական մեծ օգնութիւններ կ'ընձեռէ, պաշտպանութիւն կ'ընէ. բայց դժբաղդաբար մարդուն կեանքը կարճ կ'ըլլայ, թիֆօյէ կը մեռնի:

Փոքր Հայքի ահագին թուով տարագրեալներու այս թափթփուքներէն աւելի, Ռաքքա մտնել-զետեղուելու արտօնութենէն ամենամեծ մասամբ կ'օգտուին Թրակիայէն, Բիւթանիայէն եւ Փոքր Ասիայէն եկող հոծ գաղթականութիւնը: Երիտասարդ Գայմագամը եւ տեղացի էշրաֆներէն սէյդ-մէմուրի Ապիտ աղա ոսկիի հանքի մը պէս կը շահագործեն կայս· այս արտօնութիւնը, մեծագումար ոսկի վեր առնելով իբրեւ մուտքի դրամ:

Հալէպ–Մէսքէնէ–Համամի ճամբով գաղթականք Բագդայի դիմացը Շամիյէ(*) հասնելով, կ'իջեւանին հոն մի քանի օրուան համար· գայմագամը եւ Ապիտ աղա ամէն օր կ'երթան դիմացը անձ գլուխ 5-10 ոսկի տուողներէն ընտրովի կ'անցնեն ներս Բագդա, մնացեալները կը քշեն Տէր–Զօր:

Նոյնը ըրին նաեւ մեր կարաւանին— Էրզրումցիներէն վեր առնելով 500 ոսկի եւ այլ նուէրներ: Երբ մենք Բագդա մտանք 15.000–ի մօտ գաղթականութիւն մը մտած էր հոն— Ռոտոսթոյէն, Մալկարայէն, Էտիրնէէն, Իզմիտ–Ատափազար–Պարտիզակ–Պրուսա–Պիլէճիկ–Էտինճիկ–Պէրկամա – Էսկիշէհիր–Էնկիւրի–Գոնիա–Սպարթա–Պուրտուր–Սիվրիհիսար – Նէվշէհիր – Եօզկաթ–Կեսարիա–Էվէրէկ–Թօմարզա–Մարաշ–Այնթապ–Պիրէճիկ – Ատանա–Հաճըն–Անտիոք–Քէսապ–Տէօրթ–Եօլ–Գասթէմունի — եւ այս յիշատակեալ տեղերու յարակից այլ քաղաքներէ, աւաններէ, գիւղերէ:

ՏԵՂԱՑԻ ԱՐԱԲՆԵՐՈՒՆ ԼԱՒ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆԸ Հայ Տարագրեալներուն.— Մարդիկ — ինչպէս Հայը եւ Արաբը — ցեղով, լեզուով, կրօնքով, բարքով ու կենցաղով որքան ալ իրարմէ շատ տարբեր ըլլան, եւ շատ ալ հեռու, եւ սակայն հասարակական, նիւթական փոխադարձ շահերը կը մօտեցնեն զանոնք իրարու:

Տեղացի Արաբ էշրաֆը մեծ ազդեցութիւն ունի ժողովուրդին եւ կառավարութեան վրայ· էշրաֆ թէ հասարակ ժողովուրդ լաւ ընդունելութիւն ցոյց կուտան Հայ գաղթականութեան· եւ նոյնիսկ ամենանեղ ու վտանգալից պարագաներուն չեն զլացած իրենց կորովի պաշտպանութիւնը, այնպէս որ ի Միջագետս, Տէր–Զօր եւ Արաբական Անապատները տարագրուած Հայութենէն զանգուածօրէն վերապրողները Բագդայի Հայ գաղթականները եղան: Յայդմ որքան մարդասիրական տեսակէտը, նոյնքան եւ աւելի նիւթական շահն էր որ կը խօսէր:

Տեղացիք մեծամեծ շահեր ունեցան Հայ գաղթականութեան երեսէն· 1.— Իրենց տուները եւ խանութները տրամադրելով ա–

(*) Արաբները Էլճէզիրէ կ'անուանեն Միջագետքը, իսկ Եփրատի միւս կողմը դէպի Արաբական Անապատները՝ Շամիէ:

նոնց, հասարակ տուններու 2–3 մէճիտ տարեկան վարձքին տեղ կ՚առնէին ամսական 1–2–3 ոսկի վարձ: 2·— Գաղթականը ըլլալով սպառող տարր, տեղական արդիւնաբերութիւնը — հողային թէ գիւղատնտեսական— ուրիշ տարիներու բաղդատմամբ շատ աւելի սուղ գնով կը վաճառուէր: 3·— Հայերը ըլլալով ի բնէ արհեստաւոր եւ առեւտրական ժողովուրդ, հրապարակին վրայ առեւտուր, վաճառականութիւն, արհեստներ մեծ զարկ կ՚ստանան, սովորական տարիներ ամառը շուկային մէկ ծայրէն միւսը հազիւ կարելի է եղեր մի քանի մարդ տեսնել, եւ անկիւնները մարդ կը կողոպտեն եղեր, գաղթականները հոն մտնելով, առեւտրական մեծ ոգեւորութիւն կը տիրէ, բանուկ առուտուր կ՚ըլլայ, օրական մեծ քանակութեամբ ապրանք կ՚սպառի, շուկային մէջ ոտք–ոտքի բազմութիւն· տեղացի Արաբ վաճառականն էր որ կ՚օգտուէր ասկէ, ինքը ըլլալով Հալէպէն, Ուրֆայէն մեծաքանակ ապրանք փոխադրողը: 4·— Հայ արհեստաւորը դիւրացուց, հեշտ ընծայեց Արաբին կեանքի դժնէ պայմանները: 5·— Հայ գաղթականք հետզհետէ ապրուստէ նեղուելով, օրական, ծախու կը հանէին պահաստէն եւ պատրաստի հանդերձեղէններ, հարսանեկան թանկագին զգեստներ, կահկարասիներ, գորգեր, տնական զարդարանքներ, ոսկի–արծաթ մեծարժէք զարդեղէններ, ծածկոցներ, սփռոցներ, կապերտ, գոհարեղէն, զարդոսկի, վերմակ, անկողին, գործեր եւն· եւն·:

Ամէն օր շուկան մեծ պազար կը լարուէր, ու այս ամէնուն գնորդները արաբներն էին: Աժան–աժան կը գնէին· արաբ հասարակ ժողովուրդը կը գնէր իր պէտքերուն համար, Արաբ հարուստը, արաբ վաճառականը կը գնէր կը մթերէր, եւ կամ Հալէպ ղրկելով միայն՝ 5–10–15 շահով կը ծախէր: Հալէպէն մասնաւոր հարուստ վաճառականներ կուգային օգտուելու այս հարուստ կալուածէն, այս ոսկեղէնիկ առիթէն:

Հալէպի Ամերիկ· Հիւպատոսարանի թարգմանը գերման հրէայ մը, նպաստի բաշխումի համար Բաղդա եկած էր, մեծարժէք գոհարեղէններ գնեց քանի մը հազար ոսկիի: 6·— Ոսկիին գինը անօրինակ կերպով ինկած էր, ոսկի ժամացոյցներ, ոսկի շղթաներ, եւ այլ ոսկեղէն զարդեղէններ՝ ոսկիին տրամը 18–20 ղրշ·էն կը ծախուէին· արծաթը բոլորովին ինկած էր — տրամը 5 փր· գոհարեղէններ, ադամանդ մատանիներ, կաճով մարգրիտ շատ ինկած գիներով կը ծախուէին: Զարդոսկիներ նոյնպէս շատ ուժան գինով, Աւստրիական գրեմիցը 5 մէճիտի: 7.— Հիլունն ու մարգարիտը չկրցող տարբերող, գոհարեղէնն ու խամքարը չզանազանող, ադամանդն ու ապակին, արծաթն ու կապարը, ոսկին ու անագապղինձը իրարմէ չկրցող տարորոշող արաբը նրբացաւ, ճաշակի տէր եղաւ, պերճանքի համը առաւ, ոսկի շղթայ-ժամացոյց կախեց, տասը մատը տասը տեսակ մատնիներ դրաւ, արծաթ սիկառիկներ, սիկարի արծաթ տուփեր գործածեց, ոտքը ալօթ տեսաւ, պչրանքի, զարդարուելու մէջ այնքան յառաջ գնացած էին որ զանազանութիւն դնել չէին գիտեր կանացի զգեստեղէններու եւ էրիկմարդու յատուկինին մէջ. կը տեսնէիր Արաբ էրիկմարդեր, երիտասարդներ՝ կնոջ ժանեկաւոր ոտիցներ (չապկրնկեր), չրջազգեստներ, օժիտի ժանեկազարդ, փողփողուն ըզգեստներ, հալաւներ, կօճան-քիւրքեր հագած, սօնքալէն, փարտուելէն ինչպէս ալ ման կուգան, ու մենք վրանին նայելով կը խնդմտայինք-քթերնուս տակէ կը խնդայինք, հոգ չէ, սանկ տեսակ մը անմեղ զուարճալիք էր, եւ այդքան մը ներելի:

Հայ գաղթականը ինքզինք քիչ մը գտնելէ վերջ սկսած էր յարաբերութեան մտնել բնավայրը մնացած կամ արտասահման գտնուող իր ազգականներուն, ծանօթներուն, վերջապէս ընտանիքի մէկ անդամին հետ եւ անոնցմէ դրամ բերել տալ: Այսպէս շաբաթական միջին հաշուով 2–3000 ոսկի կը մտնէր Բագդա, փոստի, երկրագործական պանքի, հանր. պարտուց վարչ. միջոցաւ: Միւս կողմէ ալ յայտնի, կամ ներքեւ ձեռաց՝ նպաստի գումարներ սկսած էին գալ: Կառավարութիւնը Թայինի տեղ երբեմն դրամական նպաստ կը բաժնէր. ահա այս մեծամեծ գումարները ուղղակի-անուղղակի կը մտնէին արաբին գրպանը: 9.— Թէեւ Բագդայի Արաբը քիւրդերուն չափ առիթ չունեցաւ հայուհիներ առեւանգել-բռնագրաւելու, բայց եւ այնպէս կէս մը ստիպումով, բռնադատումով, կէս մըն ալ սպասուհիի անունով բաւական թուով հայուհիներ մտան անոնց հարէմները, արաբը տեսաւ Հայ կնոջ մասնայատուկ խել մը անսղիտ ձիրքերը յատկութիւնները: 10.— Վերջապէս Արաբներն ալ այսպէս թէ այնպէս Թուրքէն հարստահարուած, ճնշուած ժողովուրդ, մօտէն շփում ունենալով, տեսան թէ Հայը՝ Թուրքին ներկայացուցածին պէս վնասակար տարր մը, խըյանէթ միլլէթ մը չէ, այլ քաղաքակիրթ, ժիր, աշխոյժ, գործունեայ, ձեռներէց, ստեղծագործող, աշխարհաշէն, վաստկող ու վաստկցնող ազգ մը, որով կարեւցութեան, գթութեան, աջակցութեան ալ արժանի:

Արաբ տարրին՝ այս համակրութեանը, այս ընդունելութեանը ոչ նուազ նպաստեց իրարու յաջորդող երեք գայմագամներու եւ կառավարական Թուրք պաշտօնեաներէ ոմանց դէպի Հայ գաղթականները ցոյց տուած բարեացակամութիւնը, անկեղծ վերաբերումը եւ պաշտպանութիւնը:

Գայմագամ Տէլի-Ֆախրիի եւ անոր յաջորդող Ալի-Քէմալի ընդդիմութեամբն էր որ Բագգայի հայութիւնը Տէր-Զօր չփոխադրուեցաւ մեծ սպանդին ատենը:

Եփրատի վրայ երբ զինուորական կայարաններ— Նօգթա— հաստատուիլ հարկ եղաւ, եւ նօգթա-գօմանտանները Բագգա կուգային ի խնդիր Հայ արհեստաւորներու, վարպետներու, բանուորներու, գործաւորներու, եւ զանոնք ձեռքէ ձեռք կը խլէին, Գայմագամ Ալի-Քէմալ համարձակեցաւ անոնց ըսելու. «Քանի որ Հայերը շինարար տարր մըն էին, օսմ. պետութիւնը անոնց այսքան պէտք պիտի ունենար, անոնց կարօտ պիտի մընար, ինչո՞ւ ուրեմն առանց մտածելու անխնայօրէն կոտորեց, ջարդեց, հալածեց զանոնք»:

Բագայի Ձէրքէզներն ալ Հայ գաղթականութեան հանդէպ նոյն ընդունելութիւնը, նոյն բարեացակամութիւնը ընելու չթեբացան, բարեկեցիկներ մեծ մասամբ ասոնց օդասուն տուները վարձած էին:

Յիշենք Բագգայի բարեացակամ Արաբ էշրաֆներէն Բէժիի միւտիր Ապտուլլա էֆ. Իպրահիմ-Խալիլ, ասոր եղբայրը Մավուշ, քաղաքապետ Հատտատ էֆ. Թուրք պաշտօնեայներէն Մալմիւտիրը (Հալէպցի), Երկրագործական պանքի Միւտիրը, Նիւֆիւս-Քեաթիպին, եւ քիչ մըն ալ՝ ժանտարմա-գօմանտանի Ճէմալ պէկ:

Բայց եւ այնպէս Բագգացին ալ վերջ ի վերջոյ իր ձեռքը Ճաթխեց հայ արիւնը 18 Ջանագ-գալացիներու կոտորածովը, եւ մի քանի այլ սպանութիւններով. եւ սակայն ասոնք մասամբ անհատական արարքներ կրնան նկատուիլ:

Բագգայի Հայ գաղթականութիւնը կարելի է նմանցնել այլազան ծաղիկներէ կազմուած հսկայ ծաղկեփունջի մը, յորում չ ա մը Հայաբնակ վայրերու հայութիւնը իր ներկայացուցիչը ունի, Թոյրն ու բոյրը դրած է հոն: Բայց ո՛ւր որ ալ ըլլայ Հայը՝ իր նկարագրի ընդհանուր գծերուն մէջ նոյն Հայն է — առեւտրական, արհեստաւոր, գործունեայ, ժիր, աչքաբաց, շինարար, ձեռներէց, երկու քարին մէջտեղ իր հացը հանող–ճարող, նոյն ատեն կրօնասէր, բարեպաշտ, ընկերական Հայը: Անգամ մը հաստատուելէ եւ տեղափոխուելու կասկածներէն ապահովուած, Բագդացի Հայութիւնը — այսպէս ըսենք — տիրացած է հրապարակին, շուկան ամբողջ Հայեր են որ բռնած են. խանութպանութիւն, առեւտուր՝ բոլորը իրենց ձեռքն էր. արաբները մեծաքանակ վաճառողներ են. Հայերը փոքրաքանակ սպառողներ: Բացի խանութպաններէ կային նաեւ դարբին, ժամագործ, ոսկերիչ, կօշկակար, պղնձագործ, կլայեկող, հնակարկատ, դերձակ, Թամբագործ, կառագործ, կահագործ, հիւսն, որմնադիր, մսագործ, խոհարար, ծաղարար, ջաղացպան, հացագործ, գորգագործ, դեղագործ, բժիշկ: Կնիկներ գուլպայ, կապերտ, գորգ, Ճանէլխաներ կը գործէին: Տեղւոյն վրայ հաստատուած Հայերէն՝ փռապան Սասունցի Յովհաննէս վարպետը Թողած էին իր 12–15 գործաւորներովը, արհեստին խիստ կարեւորութեանը պատճառով. կառավարութեան հացի յանձնառութիւնը այս մարդուն վրայ էր:

ՊԻՐԷՃԻԿՑԻ ՀԱՅԵՐԸ առանձնայատուկ դիրք մը ունէին Հայ գաղթականներուն մէջ: Պէրէճիկ–Ապամիա — կամ Բերդա Եփրատի ձախ ափը, Ուրֆայէն վերջ Հայոց Միջագետաց մէջ կարեւորութեան տեսակէտով, երկրորդ քաղաքն է. Հայ բնակչութեան թիւը 600 տուն, մեծմասամբ Թրքախօս են: Ուրիշ տեղեր եղածին պէս աստեղ ալ էրիկմարդերը հաւաքեր բանտարկեր են տեղւոյն վրայ: Ի վերջոյ քաղաքովին իսլամացեր, արձակուեր են մէկ մասերնին տեղւոյն վրայ մնացեր, մնացեալները տարագրուեր՝ 70–80 տունի չափ Բագդա մտեր են: Սօֆի խոյամներ եղած էին, գլուխնին ապանիա փաթթած, վարքով, բարքով, կենցաղով ու տարազով քան զԹուրքն Թուրք եղած էին. էզանը տալու չէր մնար, կը վազէին մզկիթ, ջերմեռանդ աղօթք կ'ընէին. ու մինչեւ դուրս ելլելնուն համրիչը ձեռքերնին, աղօթքներ մրմրթալէն, երեսնին դէպի գոռնոցը ըրած՝ փաթիհա կը կարդային, դէմքերնին, մօրուքնին կը շոյէին, սէլավաթ բերելով, աստնցմէ մէկն ալ — կ'երեւայ ամենէն եռանդունը— ուրբաթ օրեր մինարէն կ'ելլէր, Գուրանէն սէլա կը կարդար. էզան կուտար… արկատեան տոխակի մը գեղգեղումովը. Հայերու հետ գրեթէ չէին յարաբերիր, քիչ մ'ալ սանկ նախատանօք կը վարուէին:

Ղազար եւ Արմենակ անուն երկու եղբայրներ եւ ծերունի քահանանին հաւատուրաց չէին եղած։ Բաւական մը մտաւորականներ ունէին, մասնաւորապէս ուսեալ վարժապետ մը, ամէնն ալ թուրքացած։ Վերջէն Հալէպ ասոնցմէ քանիները տեսայ. ինձմէ-քեզմէ աւելի ջերմեռանդ Հայ դարձեր էին եւ Պէրէճիկի ալ Ազգ. Միութեան եւ Հայ Բարեգործականի անդամ եղեր։ Հարցուցի.— Ի՞նչ եղաւ Բագդայի Թրքութիւննիդ.— ըսին. տէ...ը խառնուեցաւ։ Պիրէճիկցիներն ալ առեւտուրով կ'զբաղէին։

Բացի խանութպաններէ, չուկային երկու երեսը վերէն վար սէրկիճիներ նստած էին, մանրավաճառներ։

ՔԻՉ ՄԸ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.— Եթէ կար բան մը, որով հաւաքուած այսքան Հայութիւն կը տարբերէին իրարմէ, իրենց գաւառալեզուն էր։ Ամէնը իրենց տեղական բարբառը ունէին — Հաճընցին, Պուրտուրցին, Քէսապցին, Անտիոքցին, Պէյլանցին, Պէրկամացին, Սիվրի-Հիսարցին, Քէօթահիացին, Սեբաստացին, Ուրֆացին, Խարբերդցին, Իզմիտ-Ատափազար, Պարտիզակցին եւն. եւն.։

Սեբաստացիներէն սկսեալ այս վերջիններուն բարբառը իրարու հասկնալի էին. մեծ մասը թրքախօս գաւառներէ ըլլալով, յարաբերական լեզուն, մանաւանդ չուկայի երես թուրքերէնն էր։ Լեզուաբան պ. Հրաչեայ Աճառեանի Ընդհ. Հայ Գաւառաբարբառներու վրայ կարեւոր մէկ աշխատասիրութիւնը տեսեր էի. բայց կենդանի բարբառը զայն խօսող ժողովուրդէն բերան առ բերան լսել՝ տարբեր բան է եղեր։ Տեղն էր հայ գաւառաբարբառներու վրայ ուսումնասիրութիւն մը ընել, բայց ոչինչ կրցի նօթագրել, հազիւ հատուկտոր ինչ մնացին միտքս։

Իւրաքանչիւր բարբառի յատկանշական մէկ բառովը կամ ասացուածովը կ'որակուէին զայն խօսողները։ Հաճընցիները կաշթօմ–կազզոմճի *կ'ըսուէին. այս բարբառի լեզուական ամենէն աչքառու բանը՝ միավանկ բառերու մէջ եւ բազմավանկերու վերջին վանկի* ա–ը օ–ի *փոխուիլն է. օր.* Թօն—*թան,* Մայյօմ—*Մարիամ. իսկ* ր տառը *բոլորովին անդամալուծուած, մաշուած ինկած է, կարծես լեզուն անողնայար կը սողայ.* անճրեւ *բառը* արզեւ–*ի փոխուելէ վերջ եղած է* արեւ. *օր.* արեւ կազզօ — *անձրեւ կուգայ. նոյնպէս* թանճր *բառը* թարզ – թար – թօր *եղած է. օր.* թօնը թօր է— *թանը թանձր է. իսկ արեւ բառը եղած է* այեւ։

Էրզրումցիները կը կոչուէին աշեմճի, աշել — *նայիլ, տես-*

նել սպասել՝ յաճախակի գործածելնուն։ Էրզրումի բարբառը շատ մաքուր տեսայ· մանաւանդ Թուրքերէնէ խիստ քիչ փոխառումներ ունի։ Բայց Է-ի արտասանութեամբ շրջեալ ա-ը-է՝ որ շատ մը բարբառներու մէջ այլեւս սովորական եղած է, Էրզրումի բարբառին մէջ գոյութիւն չունի, չեշտերն ալ շատ որոշ են ու քաղցրալուր, թէեւ քիչ մը սուր· մը անորոշը՝ ըմ կը դրուի բառին վերջը, օր· hացմ — հաց մը, մարդմ— մարդ մը։ Ունին նոյն ատեն անճահ ու խժալուր ասութիւններ· օր· «Սապախտան թ՛էլլալը ի՞նչ կը ճըվայ»· «մօլլան կը ճըվայ»· սիրուն ասացուածներ շատ ունին· «մեռնիմ քո օտաց», «խիկ ո՞ւմ հացն է»։ Բառերէ՝ թիթէն — վայրի թրիք, վառելանիւթ· Մխիթար Հերացիի բժշկարանին մէջ գործածուած տեսեր եմ այս բառ· «վայրի այծի թիթէն» քթի արիւնը կտրելու տեղ կը սահմանէ։ Մեղք որ այսքան հարուստ բարբառ մը ցարդ լիակատար՝ ուսումնասիրող մը չէ ունեցեր այնքան մտաւորականներու եւ Սանասարեանցիի լէգէօններուն մէջ· (կ'երեւայ Սանասարեանը իրենց մէջ բաժնելու կռիւներէն գլուխ չէին առներ)։

Ամենէն յատկանշականը Սպարթա-Պուրտուրցիներու բարբառն էր· մտիկ ընելուդ կը կարծես թէ բոլորովին օտար լեզու մըն է որ կը խօսին· 300 տարի առաջ Ղարաբաղէն գաղթեր են· Ղարաբաղի բարբառն է։ Զարմանալի է որ նոյնութեամբ անայլայլ պահեր են մինչեւ այսօր Փոքր Ասիոյ մէկ հեռաւոր անկիւնը։ Գլխել որ մեր մատենագրութեան մէջ գործածուած կայ, եւ զոր Գեր· Հ· Ա· Վարդանեան Հ· Ամսօրեայի մէջ «Բառաքննական Դիտողութիւններ»ու շարքին զայս ալ քննած է· Պուրտուրի եւ Էրզրումի բարբառին մէջ կը նշանակէ՝ (դրամը, տան ուտեստեղէնը) սպառիլ, հատնիլ, լրանալ· իսկ գլխել՝ Սեբաստիոյ բարբառին մէջ՝ շապիկին օձիքը՝ բոլորտիքովը մաշած, հինցած մասը հանել, տեղը նորը դնել, օձիքին բոլորտիքովը նորոգել կը նշանակէ։ Իզմիտ-Ատափազարցիները մտիկ ընելուդ կը չփոթես — կ'երգե՞ն թէ կը խօսին· սուր-սուր չեշտերը ականջներդ կը վիրաւորեն· Թմրուկը պատռելու աստիճան ։ Պարտիզակ-Ատափազար-Սեբաստիոյ բարբառին հանդիտութիւնը ուշագրաւ է։ Մատթէոս Ուռհայեցի կ'ըսես Ուրֆայի բարբառովն է գրեր։

Բայց չշեղինք մեր նիւթէն, ձեռք առնենք մեր պատմութեան թելը, աւելին թողլով ուրիշ աշխատութեան։

ՈՒՐՖԱՅԷՆ ԼԻԱԶՕՐ ՔՆՆԻՉ ԿՈՒԳԱՅ ․— Կ'երեւայ Գայմադամ Ֆէհմիի եւ ժանտարմա–գումանտանիի կաշառակերութիւնը բաւական ձանձրնուեր արձագանգ գտեր է: Ուրֆայէն հարիւրապետ մը եկաւ լիազօր քննիչի իրաւասութիւններով: Անմիջապէս պաշտօնանկ ըրաւ այս երկուքն ալ. ժանտարմա–գումանտանին ղրկեց ընդ հսկողութեամբ Ուրֆա. իսկ Գայմագամը բանտարկեց, տունը խուզարկեց, գաղթականներէ իբրեւ մուտքի դրամ, կաշառք,— վեր առած գումարները, եւ շատ թանկագին իրեղէններ գրաւումի տակ առաւ. Էրզրումցիներու 500 ոսկին, ռուսական րուպլիներով խառն, նոյնութեամբ երեւան ելաւ: Գայմագամին հոմանի — Զառացի Մաննուշ յաջողեր էր այս խուզարկութենէն բաւական բան փախցունել: Քանի մը օր վերջ Գայմագամը ընդ հսկողութեամբ Հալէպ ղրկուեցաւ, հոն զինուորական ատեանի առջեւ դատուելու համար: Զինուորական քննիչը ըստանձնեց տեղւոյն վարչութիւնը: Կանչեց բոլոր երկրացիներու ներկայացուցիչները, եւ խիստ հարցաքննութեամբ մը խոստովանցնել տուաւ մուտքի համար բոլորին ալ տուած գումարները: Դիմացէն Բագգա գաղթական մտնելն գրեթէ արգիլուեցաւ այլեւս:

ԳԱՅՄԱԳԱՄ ՏԷԼԻ-ՖԱԽՐԻ.— Զինուորական քննիչը ամիսի մը չափ կը մնայ կառավարութեան գլուխը: Նախորդ Գայմագամին տեղ փոխանորդի պաշտօնով եկաւ Ֆախրի էֆ.: Ծագումով Կարսեցի գաղթական, յիսունը անցուկ, բարձրահասակ, մարմնեղ, լեցունկեկ, թուրք պաշտօնէի յատուկ կարճ մօրուքով, կարմրայտ, մազ-մօրուք ճերմկած, վաւաչոտութիւնը աչքերէն կը կաթէ. Երկար ատենէ ի վեր Ուրֆա հաստատուած. հեշտամոլիկ, զուարճասէր, ուտիամոլ. գինի ու չուայտ կեանք մը ապրած, ուտող-խմող, չալող-կանչող, հովարտա, գալպատայի մարդ. ասոր համար Տէլլի-Ֆախրի անունով համբաւուած: Կալուածներու եւ բաւական հարստութեան տէր, թէեւ պաշտօնի հետամուտ չէ եղած, բայց թուրքերէն լեզուին հմուտ, թուրք բարքերուն յատուկ ձոխ ու պատկերոտ հայհոյութիւններով, իր խօսակցութիւնները համեմող, խիստ ու ազդեցիկ բնաւորութեամբը Արաբներուն հոգեբանութենէն լաւ հասկցող ու անոնց վրայ մեծ ազդեցութիւն գործած մարդ՝ քանիցս Բագգայի գայմագամութեան կանչուեր է, ինչպէս եւ այս անգամ:

Տէլի-Ֆախրի Բագգա գալուն, առաջին գործը կ'ըլլայ հայուհիներու ընտրեալ հատուածէ մը իր հարեմը կազմել. Զառացի(*) Մաննուշը եւ Ուրֆացի Մաննուշը այդ հարեմի բամբիշները կ'ըլլան:

Գաղթականներու ներկայացուցիչները կը փութան խմբովին այցելել իրեն, պաշտօնը շնորհաւորել: Լաւ ընդունելութիւն կ'ընէ, եւ դէպի Հայ գաղթականները իր բարեացակամ տրամադրութիւններուն հաւաստիքները կը յայտնէ: Եւ արդարեւ հետըզհետէ ալ ի յայտ կը բերէ զայնս:

Արաբներուն՝ դէպի Հայերը յարաբերութիւնը եւ լաւ վերաբերումը անգամ մը եւս կ'ամրապնդուի. Ժանտարմաներու սանձարձակ ընթացքը՝ դէպի Հայուհիներ, վերջ կը գտնէ, երբ լսէր անոնց լկտի մէկ արարքը, կամ Հայ խանութպաններու անիրաւունին, հրապարակի վրայ կը պառկեցնէր, ձեռքի հաստ գաւազանովը կը գանակոծէր հայհոյութիւններու տարափ մը տեղացնելով, եւ պաշտօնական լաթերէն մերկացնելով կը բանտարկէր: Թրքական պանք-նօթը ելած շրջաբերութեան դրուած էր, սկիզբները գրեթէ բուն գնովը, կամ քիչ պակաս կ'առնուէր-կը տրուէր, վերջէն հետզհետէ ինկաւ, մինչեւ կէս առ կէս եւ ա՛լ աւելի պակաս գնով, առուտուրի ատեն շատ անհամաձայնութիւններ կը ծագէին: Սուրուճի քիւրդերը ուղտերով ալիւր, ցորեն, իւղ, պանիր կը բերէին, որով ապրուստը շատ կը դիւրանար: Հայերը լաւ գին կը վճարէին — արծաթ դրամով— բայց տեղացի արաբները եւ ժանտարմաները չահագործումի ելած, թրքական պանք-նօթը բուն գնովը քշել կ'ուզէին: Այս բաներուն վերջ տալու համար Ֆախրի առտուները կուգար պազարը, աթոռը նետէր-կը նստէր եւ համախոհութեամբ առեւտուրը կատարել կուտար, միշտ հայերուն գնումներուն նախապատուութիւն տալով, եւ չահագործումի տեղի չտալով:

Գաղթականներու ներկայացուցիչներէն Պալըքէսիր հաստատուած բնիկ Տիվրիկցի Աւետիս աղա Աւետիսեան Ֆախրի հետ բարեկամացած, անոր վստահութիւնը գրաւած, աւելի մօտէն կը յարաբերէր եւ անոր բարեացակամ մտադրութիւններուն ոյժ եւ ուղղութիւն կուտար: Նախորդ ժանտարմա-գումանտանիին տեղ Մարաշցի երիտասարդ հարիւրապետ մը եկաւ — Ճէմալ-պէկ —

(*) Ջ-ով սկսուած երեք գիւղաւաններու — Ջառա, Ջիմառա, Թամ-Ջառայի հայուհիներու գեղանիութիւնը համբաւուած է:

հայերու հանդէպ ասոր ալ տրամադրութիւնները գէշ չէին:

Դիմացէն գաղթականներ Բագդա մտնելը ընդհատուած էր: Ֆախրի առանց կաշառք առնելու, մուտքի անունով դրամ պահանջելու, եղած դիմումներուն ելք տալ կ'ուզէր թէեւ, բայց կը քաշուէր, կաշառակերութեան տարապարտ ամբաստանութեան, գուր կսկածանքի տեղի չտալու համար, քանի որ իր նախորդը այդ բանով դատի քաշուած էր, բայց եւ այնպէս իր օրով ալ մեծ թուով գաղթականներ կրցին Բագդա մտնել:

Քննական պտոյտով կ'երթար դիմաց եւ մինչեւ Համամ-Բագդայէն վեր, գաղթականներու մէկ մեծ կայարանը — ընտրովի բարեկեցիկ ընտանիքներէն, շատ անգամ ալ մտաւորականներ, կառավարական շրջանակներու մէջ պաշտօն վարածներ, կը ղրկէր Բագդա:

Դիմացէն Տէր-Զօր սէվգըյաթները կը յապաղեցնէր, եւ միջոց ստեղծելով գաղթականներ այս կողմը կ'անցնէր: Մեր թուելիք նիւթերու շարքին կ'անդրադառնանք իր հայապաշտպան այլ գործերուն:

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՆՊԱՍՏ-ԹԱՅԻՆ.— Ծայրայեղ հացակարօտներուն կառավարութիւնը օրական մէկ-մէկ հաց թային կուտար, մօտաւորապէս 4-500 հոգիի, մեծ մասամբ կիներ: Նպաստընկալներ կը խռնուէին քաղաքապետութեան փուռին առջեւ, ժանտարմներու եւ քաղաքապետութեան չավուշներուն ձեռքով կը կատարուէր բաշխումը: Ասոնք բնական է, կը չարաշահէին իրենց այս պաշտօնը, եւ շատ անգամ հայ պատիւն էր կ'աղարտուէր. զեղծումներ, աչառումներ, զրկանքներ յաճախադէպ էին: Վերջէն հացի տեղ ցորեն կամ կորեկ բաժնել սկսան, տասն օրուան համար հինգ օխա: Բաշխող պաշտօնեաները յատկացուած այս քանակը միշտ կը խորէին:

Աւելի վերջերը դրամական նպաստի վերածուեցաւ. այս աւէններ էրիկմարդոց ալ բաժին կը տրուէր. անձգլուխ օրական 3 ղրշ.ի հաշուով մէկ ամսուան համար 90 ղրշ. թղթադրամ, ինչ որ արծաթ դրամով կ'արժէր 8 ղրշ. հազիւ երկու-երեք օրուան հացադին:

Ամէն անձ մասնաւոր ճուզտան ունէր կառավարութենէն վաւերացեալ եւ կնքեալ, մխթարներէն հաստատուած, տրուած նպաստի գումարը կ'արձանագրուէր հոն. բաշխումը բաւական կանոնաւոր կ'ըլլար: Դրամական նպաստի բաշխումի ատեն նըպաստընկալներու թիւը 2500-ի կը հասնէր։

1917-ի վերջերը այս նպաստները դադրեցուցին։ Նպաստի այս գումարը Ուրֆայէն կը ղրկուէր Բաղդա, Պոլսէն տրուած հրամանի մը վրայ։ Կը խօսուէր թէ հայերէ գրաւեալ ինչք ու ստացուածքի հաշւոյն այս նպաստները կը տրուէին։

ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ-ՊԱՂՉԱ.— Սուրուճ եղածինուն պէս, հոս ալ կար հիւանդանոց-պաղչա. Բաղդայի մուտքին վրայ երկու խոշոր խաներ էին։ Մեր Բաղդա մտած ատենը ասոնց մէջ բաւական թիւով — մեծ մասամբ Սեբաստիոյ գիւղերէն — գաղթականներ զետեղուած էին, դիմացէն Տէր-Զօր գնալու անկարող հիւանդները, հիւծեալները, ինչպէս նաեւ նոր հասնող տուն վարձել չկրցողները եւ անտէր մանուկները կը լեցնէին այս պաղչաները։ Հոս ալ աւելի կամ նուազ չափով կը տիրէր նոյն ծայրայեղ թշուառութիւնը. անօրինակ խեղճութիւնը, ինչ որ տեսանք Սուրուճի-պաղչան. անօթութիւնը, թիֆիւսը, թանջքը ձեռք ձեռքի տուած իրենց աւերը կը գործէին։ Հոս ալ բացարձակ մահաստան մըն էր. ամենէն կարօտներն էին նպաստի, ու ամենէն զրկուածները ասոնք էին։

ՄԻ ՔԱՆԻ ՍԻՎԳԸՅԱԹ.— Մեր՝ Բաղդա մտած օրերէն սկըսեալ գաղթականներու բաւական հոծ բազմութիւն մը մնացած էր մէջտեղ, եւ օր ըստ օրէ ասոնց թիւը կ՚ստուարանար. ասոնք ծայրայեղ թշուառներն էին, օրապահիկի կարօտ անօթիներու բանակ մը։ Ա՛լ ո՛ւր կը մնար տուն վարձել, զետեղուիլ, եւ կառավարութեան աչքին փուշ չըլլալ։ Կա՛մ այն էր հիւանդանոց-պաղչաները պիտի մտնէին, կամ փողոցները անցքերու վրայ պիտի մնային։ Նոյն ատեն կառավարութեան եւ քաղաքին վրայ աւելորդ բեռ մը կը նկատուէին։

Մանաւանդ սանկ ժամանակի մը մէջ ո՞վ ասոնց վրայ «մարդասիրաբար» պիտի խորհէր։ Ուստի մի քանի անգամ այս մէջտեղ մնացողները հաւաքելով դիմացը անցուցին եւ մէյ մէկ հաց պաշար տալով ղրկեցին Տէր-Զօր։ Ասոնց հարիւրին տասը հազիւ կ՚ հասնէր հոն։ Հասնողներն ալ վերջէն ջնջուեցան մեծ սպանդին։ Մեծ ու Փոքր Հայքեցիներէն էին, հոս ալ, այս տարագրումին ենթարկուողները։

Առաջին Բաղդա հասնող Սեբաստիոյ գիւղերէն Գոչասարցի, Փօթնեցի, Եէնի-Խանցի, Կամիսցի գաղթականներ, բոլորը կնիկմարդ, կառավարութեան կարգադրութեամբ ղրկուեր են Պլեխ գետի միւս կողմը, արաբ գիւղերը — վրանները— որ է Արաբին-Ջէօլը: Կառավարութիւնը տեղւոյն մխթարներուն խստիւ պատուիրեր է անոնց հետ լաւ վարուիլ, առեւանգումներ, բռնագրաւումներ տեղի չունենալ, հանգիստ պահել, ոեւէ գանգատանաց տեղի չտալ. տախտակէ պառաքաներ շիներ, զետեղեր են. ցորենի կամ տաւարի նպաստ կը տրուի եղեր: Այս գաղթականք Արաբներուն գործերը տեսնելով, բաւական հանգիստ կ՚ապրին եղեր: Անոնց մէջ Ամասիացիներ ալ կային: 1916 ապրիլին էր անոնց ամէնը իրենց տեղերէն հանելով, անձրեւոտ օրով մըն էր, բերին Բագգա. Շաբաթի մը չափ մէջտեղ մնացին, դրամ ունեցողներ տուն վարձեցին պահպանուեցան: Օր մըն ալ մնացեալները ժողվեցին դիմացը անցուցին, ղրկեցին Տէր–Զօր:

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Գաղթականութենէ անբաժան թիֆիւսը, թանջքը եւ այլ հիւանդութիւններ հոս ալ կը ճարակին, եւ կը փոխանցուին տեղացիներուն: Մեր՝ Բագգա մտնելու գարունին մահերու թիւը զգալիօրէն աւելցած էր. օրական 15–20 մահ կը պատահէր: Հայոց գերեզմանատունի համար Հին–Բագգայի Արեւմտեան կողմը գետին մը յատկացուած էր: Բաւական թուով կարեւոր մարդիկ հիւանդութիւններու զոհ գնացին, — լաւ նկարիչ մը, Տէր Արմենակ անուն քահանայ մը, եւ այլ մտաւորականներ: Աչքի հիւանդութիւնն ալ շատ գէշ ճարակած էր. քօլէրայի չոչորթներ երեւան եկան:

ԲԺԻՇԿ–ԴԵՂԱԳՈՐԾՆԵՐ.— Քաղաքապետութիւնը պաշտօնական բժիշկ–դեղագործ չունէր: Գաղթականներէն Ասլանպէկցի Սարգիս Սէլեան, Ամասիացի Յարութիւն Պագալեան, Տրդատ Դարբինեան, Ատանացի Աւագ, Սեբաստացի Լեւոն Օհնիկեան (Պոլսէն աքսորուած) կէս բժիշկ եւ դեղագործներ, Բագգայի պէս տեղի համար բժշկական կարեւոր ույժ մըն էին. ամէնը մէկ ընկերակցութիւն մը կազմած էին, առձեռն դեղօրէից տեսակներ չակած: Կառավարութիւնը պէտք եղած աջակցութիւնը կ՚ընձեռէր անոնց: Սէլեան քաղաքապետական բժիշկ նշանակուած էր, քաղաքին եւ տուներու մէջ մաքրութեան համար կարեւոր հրահանգները կուտար. Քաղաքապետութեան չաւուշներուն հետ կը շրջէր. մաքրութեան կը հսկէր, հիւանդներու տուները կ՚այցելէր, անձնուիրաբար կը վազէր ամէն կողմ: Յարութիւն Պագալեան նոյնպէս կը հասնէր հիւանդներուն, միշտ անոնց սնարին վերեւ, մասնաւորապէս Փոքր Հայքեցիներուն եւ Երզրումցիներու ձրի կ՚այցելէր․ ուրիշներէ՝ կամովին վճարողներէ այցեգին կ՚առնէր․ դեղերը, բաղդատաբար, դիւրամատչելի գներով կուտային։ Իբրեւ գիտակից, պարտաճանաչ ու խղճամիտ մտաւորականներ, ժողովուրդին հետ անցած ըլլալով տառապանքի միեւնոյն բովէն, անոր ցաւերը մօտէն գիտէին ու կը ճանչնային, ուստի իրենց արհեստովը զանի չահագործելու հետամուտ ըլլալէ աւելի անոր կը ծառայէին, անոր ցաւերը սփոփելու կ՚աշխատէին։

Սէլեան մինչեւ 1919-ի գարունը մնաց Բագդա, քաղաքապետական բժիշկի պաշտօնով։ Բագդայի գաղթականները Հալէպ փոխադրելու գործը վարեց, տեղւոյն վրայ եւ շրջակայ արաբ վրանները գտնուող հայուհիները, պատանիները հաւաքելով, վերջին կարաւանով ինք ալ եկաւ Հալէպ, ուր Ազգային-Հասարակական գործերու մէջ իր աշխատութիւնը ի սպաս դրաւ, եւ հոն այժմ Ազգ․ Միութեան անդամ է, եւ կը վայելէ ժողովրդականութիւն։

ՄԽԹԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ․— Ի հարկէ ուրիշ ատեններու պէս կարելի չէր Ազգ․ ընկերակցութիւններ, կազմակերպութիւններ, Թաղականութեան պէս ժողովներ կազմել-կազմակերպել՝ ժողովուրդին հասարակական գործերը վարելու համար․ բայց եւ այնպէս պէտքը զգալի էր, եւ գիտակից դասակարգը պէտք էր գործի գլուխ բերել․ Գայմագամին բարեացակամ տրամադրութենէն պէտք էր օգտուիլ։ Աւետիս աղա Աւետիսեանի տուած խորհուրդին վրայ, Գայմագամ Ֆախրի հաւանութիւն յայտնեց եւ արտօնեց որ իւրաքանչիւր գաւառի կամ քաղաքի գաղթականութիւն իր ներկայացուցիչը-մխիթարը ունենայ, ընտրուելով նոյն տեղի ժողովուրդի ձայնով։

Գաղթականները իրենց թուոյն եւ յարակից տեղի կամ գաւառի համեմատութեամբ շրջանակներու բաժնուեցան, ընտրեցին մէկ կամ երկուական ներկայացուցիչ։ Թրակիան՝ Պոլիսը հետը՝ մէկ շրջանակ եղաւ։ Փոքր-Ասիան՝ գրեթէ իւրաքանչիւր քաղաք կամ գիւղ զատ զատ շրջանակներ եղան։ Նոյնպէս Կիլիկիա։ Էրզրում առանձին շրջանակ, իսկ Սեբաստացիներու մխիթարութիւնը իր մէջ ունեցաւ ամբողջ Փոքր Հայքը, Պոնտոսը, Գամերքը, Խարբերդը, Տիգրանակերտը եւն․։ Որովհետեւ բացի Սեբաստացիներու մէկ քանի էրիկմարդերէն, միւս տեղացիներուն մէջ ընաւ էրիկմարդ չկար, այդ բոլոր գաւառները Սեբաստիոյ մխիթարութեան տրուեցան: Ընտրուած այս մխիթարները իրենց մէջէն ընտրեցին երեք ներկայացուցիչներ, իրենց եւ կառավարութեան մէջտեղ յարաբերական գործերը վարելու համար— ասիկա տեսակ մը միջ–գաւառային ներկայացուցչութիւն–մխիթարութիւն էր:

Մխիթարներու պաշտօնն էր ժողովուրդին յարաբերական գործերը վարել, ի մասնաւորի փօստան, պանքան դրամ, ծրար ունեցողներուն ինքնութիւնը հաստատել, նպաստընկալներու ցանկը պատրաստել, նպաստի բաշխումներուն վերահսկել, ինքնութիւնները վկայել, տարապարհակ աշխատութիւններուն բանուորներ տալ, իրենց ժողովուրդին մարդահամարը ներկայացնել, մեռածները, նորեկները արձանագրել տալ, վերջ ի վերջոյ զինուորագրութեան ատեն ալ շատ գործ ունեցան:

Սեբաստիոյ Մխիթարութեան կանչուեցան Քէպապճի Հաճի Սիմոն եւ Գաբրիկեան Հաճի Մանուկ. «Ես» ըսելը սատանին կը վայլէ, նուաստ ծառայ ծառայիցն Քրիստոսի, մեղաւորս Նշան Օղլու սուտանուն Գրիգորս ալ մեր Մխիթարութեան քեաթիպ նշանակուեցայ... անարժանաբար եւ առ ի գոյն մարդու, (մարդ մինչեւ որ չարը չի քաշէ, բարիին ալ չի տիրանար, չէ՞...):

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՀԵՏ.— Րագգա հեռագրական հաղորդակցութեամբ կապուած էր Ուրֆայի, Հալէպի հետ. շաբաթական երկու անգամ ալ թղթատար կ՚երթար–կուգար, որով կարելի էր արտաքին աշխարհին հետ յարաբերիլ: Գրաքննութեան դրած սահմաններուն մէջ գաղթականք կրնային յարաբերիլ իրենց տեղերուն եւ մինչեւ Ամերիկայի հետ. երբ Ամերիկա դեռ չէր մասնակցած ընդհ. պատերազմին: Թղթակցութիւնք թուրքերէն լեզուով պիտի կատարուէին, թէեւ հայերէն գրողներ ալ կ՚ըլլային:

Թղթակցութիւնները՝ դրամ, ադանելիք ուղելու շուրջ կը դառնային. ամէն փօստայի 7–800 նամակ եւ շաբաթական 2–3000 ոսկիի աւանդ կ՚ելլէր. բացի այդ, մեծ քանակութեամբ ադանելիքի, ուտելիքներու, անուշեղէններու եւ առեւտրական թեթեւ ապրանքներու ծրարներ կը հասնէին: Լրագիր կուգար, «Ժամանակ» թերթը: Հեռագրական–թղթատարական գործը սովորական ատեններէն շատ աւելի բարդուած, ծանրացած էր: Երկու ճիւղն ալ մէկ պաշտօնեայի վրայ էր, օգնականով մը, ցրուիչ ալ չկար:

Մեր՝ Րագգա մտած ատենը թղթատարական–հեռագրական պաշտօնեայ միւտիրը Հալէպցի երիտասարդ Թուրք մըն էր. բոլոր Թուրք պաշտօնեաներուն մէջ — իբրեւ բացառութիւն՝ հայատեաց նեռ մը: Թոքախտաւոր էր, հիւծած, երեսը գոյն չէր մնացեր, սրտին ժանգը երեսը զարկած, ջղայնոտ ու ցասկոտ: Գործ ունեցողներ ժամերով պիտի սպասէին, կը ճգճգէր, կը յետաձգէր, կը վռնտէր, հայութեան հասցէին նախատինքներուն հազարը փարա մը կ'ընէր: Վերջապէս կամքը կ'ըլլար որ գործերը տեսնէ, դրամնին եկողներ կը ներկայանային մխթարը հետերնին. արհամարանքով մը՝

— Քիչ մը հեռու կեցէ՛ք, բերաննիդ հոտի կոր…:

Մինչդեռ իր Թոքախտաւորի շունչն էր որ կը հոտի. բայց ի՞նչ կարելի է ըսել: Մարդուն ինքնութիւնը պիտի ճշդէ, անունը մականունը կը հարցնէ. Օսմանիյէ Թէզքէրէն կ'ուզէ. մարդը կը ներկայացնէ. եւ կ'ըսէ. օրինակ. անունս Յակոբ, մականունս… եան:

Կը նայի Օսմանիյէին վրայ.

— Հապա հոս Աղուպ գրուած է. հապա սա «եան»ը ի՞նչ է, եւ… դուն այս մարդը չես կ'ըսէ կը վռնտէ: Մխթարը կը միջամըտէ, կ'ըսէ թէ՝ Յակոբ՝ Թրքերէն Աղուպ կ'ուղղագրուի եւ թէ սա հօրը անունն է եւ սա մականունը: Այս անգամ աւելի կատաղած՝

— Խըճըզըրլա՛ր, իսմինիզի Ակոբ ղօքսունուզ, Աղուպ ղօքսունուզ, միլլէթի դալըրշտըրըրսընըզ…:

Անուն մը ճշդել, ինքնութիւն մը հաստատելուն մէջ «միլլէթը ղարշտըրմիշ» ընելու ի՞նչ խօսք կր մէյնի. բայց չէ՞ որ Նպատակը՝ Ջուրս պղտորեա կոր—ն է:

Կը ներկայանայ ուրիշ մը. կին մըն է. անուն—մականուն կը հարցնէ.

— Սրբուհի, կը պատասխանէ.

— Եա օսմանիյէին մէջ Սիւրփիւկ գրուած է…:

Մխթարը ի զուր կ'աշխատի համոզել թէ Սրբուհի—Սրբուկ միեւնոյն անուններն են. մտիկ չըներ, կը չախէ, կը վռնտէ:

Այսպէս ամէն մէկուն փցուն, անհիմն, անյարիր խօսքերով՝ դժուարութիւններ կը յարուցանէր:

Այս բաները իմացուցին Ֆախրիին: Հեղ մը կը քմծիծաղի. գլուխը հեգնօրէն կը շարժէ. հայհոյանքներու տրցակով մը լուր կը ղրկէ որ ժողովուրդին գործը օրը օրին կանոնաւորութեամբ *կատարէ, դժուարութիւններ չյարուցանէ, գանգատանաց տեղի չտայ։*

Մեր միւտիրն է, անձնապաստան, կը պատասխանէ. Գայմագամը ո՞վ կ'ըլլայ որ իմ գործիս խառնուի. ոչ ոք իրաւասութիւն չունի իմ պաշտօնիս միջամտելու եւն.։

Ֆախրի ա՛լ ձայն չհանեց, տեղեկագրեց Ուրֆա, պաշտօնանկ ընել տալու։ Արդէն հիւանդութիւնը յառաջացած, Հալէպ գնալու ատեն շունչը փչեր ճողեր էր։

Յաջորդ պաշտօնեայն եկաւ. Սուրուճի հեռագրատան մեր ծանօթ միւտիրն էր — Թէյֆիկ պէյ, Հալէպցի երիտասարդ մը։ Մէկ շաբթուան մէջ՝ իրարու վրայ դիզուած բոլոր գործերը մաքրեց, էմանէթները բոլորը յանձնեց տէրերուն։ Պարտաճանաչ, մէթոտիկ կերպով գործող պաշտօնեայ մըն էր, եւ հայերու հանդէպ բարեացակամ։ Մասնաւոր օրեր որոշեց ապահովագրըեալ նամակներու, դրամի եւ աւանդներու ծրարի յանձնումներուն համար. ցրուիչ մը նշանակեց. կատարեալ կանոնաւորութիւն դրաւ. այնպէս որ խճողում տեղի չէր ունենար. որքան իրեն, նոյնքան եւ ժողովուրդին գործը դիւրացաւ։ Խարդախութիւններու վերջին ծայր հակառակ էր. մինչեւ որ հասցէտիրոջ ինքնութիւնը լաւ մը չճշդէր, աւանդը չէր յանձներ։

Հասցէտէրը բացի որոշ նամակ եւ հեռագիր ունենալէն, յանձնարարութեան ընկալագիրին վրայ մխթարը իր կնիքին եւ ստորագրութեան տակ պէտք էր վաւերացնէր անոր ինքնութիւնը. եւ արձանագրութեան տոմարին մէջ մխթարը եւ հասցէտէրը պիտի ստորագրէին։ Որովհետեւ քիչ չէր պատահած որ, շատեր անբարեխղճօրէն այս կամ այն անձի անունով դրամ բերել տային անոր պարագաներէն, ծանօթներէն։ Այս բանին ամենէն կարկառուն նմոյշ՝ պատմենք հատ մը, իբրեւ բարորոշող մեր յոռի կողմերուն։

Պոլսէն աքսորուած մտաւորական-կուսակցականներու վերջին փաթիլէն չորս-հինգ ընկերներ երկար ոդիսականով մը հասեր էին Բաղդա 1915-ի վերջերը, աւելորդ ըսել բոլորովին անկուտի վիճակով մը։ Ասոնցմէ Օ. Տ. Գ.ի եղբայրը՝ Ն. Տ. Գ. մտաւորական մը եւ Պոլսոյ հրապարակին վրայ մանիֆաթուրայի վաճառական, նոյնպէս աքսորուեր, հաւանաբար սպանուեր է։ Օ. Տ. Գ. իր եղբօր Ն. Տ. Գ.ի անունով ասոր կնոջ հեռագիր կուտայ. «Ողջամբ Բաղդա կը գտնուիմ, թշուառ վիճակի մէջ, չուտով դրամ հասցուր»։ Կինը այս աւետաւոր, նոյն ատեն անակընկալ, անսպասելի հեռագրին վրայ խելայեղ, հեռագրով կարեւոր գումար մը կը ղրկէ եւ կը խնդրէ իր — ամուսնոյն գրովը եւ ստորագրութեամբը նամակ մը հասցնել, լիովին համոզուիլ-ապահովուելու համար ողջ ըլլալուն։ Եւ սակայն Օ. Տ. Գ. նամակաւ յարաբերելէ կը խուսափի, յարաբերութիւնները միշտ հեռագրաւ կը կատարէ։

Կինը նամակի եւ ստորագրութեան անհամբեր սպասելով մէկտեղ, դրամի, կերպասեղէնի եւ ագանելիքներու ծրարներուն առաքումները կը շարունակէ եռանդագին։ Կնոջ կասկածները գէթ մասամբ փարատելու համար Օ. Տ. Գ. մի քանի նամակներ կը գրէ թրքերէն. հայերէն ստորագրութիւն չդներ, ինչ որ ներելի էր գրաքննութենէն։ Կինը այդ նամակներէն ալ բան մը չհասկնար. աղէկ մը կասկածները կ'աւելնան թէ՝ բախտախնդիրի մը, դրամաշորթի մը դիմացն է որ կը գտնուի։ Պոլիսէն Բաղդա ծանօթներ ունեցողներու միջոցաւ կինը կը հետապնդէ, բայց դարձեալ գոհացուցիչ պատասխան մը չառներ։ Մինչեւ այն ատեն հեռագրատան միւտիրն ալ Օ. Տ. Գ.ի ինքնութեան մասին կասկածներու կ'երթայ։ Մօտէն խնդիրը գիտցողներ Օ. Տ. Գ.ի կը խրատէին, կա՛մ ան է յարաբերութիւններուն վերջ տալ, կամ եղբօր կնոջը պարզել իսկութիւնը, կամ Հալէպ անցնիլ իր հետքը կորսնցնել, քանի որ ուշ կամ կանուխ խնդիրը մէջտեղ պիտի ելլէր։ 1916-ի Նոր տարիի նախօրեակին Օ. Տ. Գ. հեռագրաւ Նոր Տարին կը շնորհաւորէ. «Զօճուգլարըմն կէօզլէրինտէն էօփէրիմ»-ի պէս ջերմագին տողերով։ Կինը դրամի եւ 150 ոսկիի ապրանք, լաթեղէններու ծրար մը ճամբայ հանելով մէկտեղ, կը հեռագրէ թէ, որպէսզի իմ ամուսինս եղած ըլլալուդ համոզուիմ, հեռագրաւ իմացուր թէ «Արտաշէս տղադ ծնած ատենը ինծի ի՞նչ նուէր բերիր, ապահովագրութեանդ տարեկան բրիմը ո՞րքան էր» եւ այլ երիկ-կնկան միջեւ եղած մի քանի պարագաներու պատասխանը կ'ուզէ։ Կինը հեռագրատան միւտիրին ալ հրահանգ կուտայ, մինչեւ որ իր կարծեցեալ ամուսինը այս հարցումներուն պատասխան-հեռագիրը չտայ, աւանդները չը յանձնէ։

Ինչպէս կ'ըսեն, Օ. Տ. Գ. բապուճը քար կ'երթայ. կը ձգձգէ, կը յետաձգէ պահանջուած պատասխանը։ Անոր այս խուսափումներէն հեռագրատան միւտիրը իր կասկածներուն մէջ հաստատուած, կը կանչէ զանի, խիստ հարցաքննութեան մը կ'ենթակէ. կ'ատիպէ իրողութիւնը ինչ որ է պարզել, ապտակ մը կ'իջեցնէ երեսին: Օ. Տ. Գ. կը խոստովանի թէ Ն. Տ. Գ. իր եղբայրն է. եւ թէ դրամ ղրկողը ասոր կինը. բայց թէ պարագաներուն բերմամբ ստիպուած է այդ խարդախութեան դիմել: Մինչեւ այդ ատեն 500 ոսկիի չափ դրամ եկած էր Օ. Տ. Գ.ի. դրամներուն մէկ մասը Երկրագործական պանքային եւ հանր. պարտուց վարչութեան միջոցաւ եկած էր. ասոնց միւտիրներն ալ կանչուեցան, Օ. Տ. Գ.ի հարցաքննութիւնը առին, բանտ նետեցին. եւ եղելութիւնը իմացուցին եղբօր կնոջը: Օ. Տ. Գ. երաշխաւորող անձերն ալ բերին, երաշխաւորութեան տակ առին:

Օ. Տ. Գ. մեղայագիր-հեռագիր մը տուաւ Պոլիս իր հօր եւ եղբօր կնոջ, պատասխան եկաւ թէ իրենց անձնական դատախազութենէն կը հրաժարին, եւ թէ ներած են իրեն: Ասով արարքը մեղմացաւ: Երեք ամսուան թեթեւ պատիժով մը արձակուեցաւ բանտէն:

*** Հեռագրատան միւտիրը գործնական մարդ, ինչպէս կ'ըսեն, անցած կաշիին եզերքէն փոկակապ հանող, հայերու դրամական այս գործառնութիւններէն կողմնակի շահեր մը ապահոված էր: Դրամընկալին ինքնութիւնը հաստատող թուղթին վրայ երկու ղրուշնոց դրօշմաթուղթ պիտի փակցուէր, միւտիրը թըրքական պանք-նօթով կ'առնէր Հանր. պարտուց վարչութենէն եւ արծաթ դրամով կուտար: Թրքական մանր թուղթերը աւելի վար գնով կ'արժէին, շուկայէն ժողվել կուտար, խոշոր թուղթերու տեղ մանրերը կուտար: Քարթ-փոստալը 75-ը 100-ի կուտար դիւագիր նամակագիրներուն, նամակատունէն չէր տար ժողովուրդին: Եթէ դուրսէն մեծաքանակ քարթ-փոստալ բերել տուող ըլլար կը դրաւէր: Թղթադրամը ելլելուն ոսկեդրամին տեղ թըղթադրամ կուտար. հասարակ նամակներու համար 1 ղրշ. եւ յանձնարարեալներու համար 2 ղրշ. պախշիշ սահմանուած էր, եւ դրամի հավալէի համար 4 ղրշ. թէեւ այս պախշիշները ցըրուիչին ամսականը ապահովուելու համար սահմանուած էին: Նամակներու եւ հեռագրի համար արծաթ դրամ կը վճարուէր, ու ինք թղթադրամ կ'անցնէր սնտուկին: Այսքան մը կողմնակի շահեր մարդ ներելի պիտի գտնէր, ասանկ ժամանակի մը մէջ եւ թուրք վարչութեան տակ:

*** Երկրագործական պանքայի եւ Հանր. պարտուց վարչութեան միջոցաւ ալ դրամներ կուգային: Երկրագործական պանքայի միւտիրը բարի մարդ մըն էր։ Ամենայն հաճութեամբ կը կարգադրէր գաղթականներու գործերը։

Անգամ մը մեր սեբաստացիներէն կնոջ մը դրամ եկած էր․ ինքնութիւնը հաստատելու համար մի քանի էրիկմարդ գնացեր էինք․ լաւ ընդունելութիւն ցոյց տուաւ․ նստանք․ մեր վկայու-

ԳՐԻԳՈՐ ՏԷԼԻ-ՂԱԶԱՐԵԱՆ
ԾՆԱԾ՝ ՍԵԲԱՍՏԻԱ, 1863․
Բանտարկուած քաղաքին երեւելիներուն հետ 1915, Յուլիս 13-ին, եւ նահատակուած՝ Չէլէպիլէրի Ջորը՝ 1915, Օգոստոս 20-ին։

թիւնը լսելէ վերջ հարցաւ․ ամէնքդ ալ գաղթականութեա՞մբ եկած էք․ այո՛, պատասխանելնուս՝ «սաղ գալտըղըն̃զա թա'աճիւպ գալիօրում» ըսաւ։ Սեբաստիայէն եւ Փոքր Հայքեցիներէն ողջ էրիկմարդ մնացած ըլլալը այնքան անհաւատալի դարձած էր։

*** Ներքին գործոց եւ պատերազմական նախարարութիւնները կ՚երեւայ չկրցին տանիլ տարագրութեան մէջ գտնուող հայերուն վայելած այս դիւրութիւնները — դրամ եւ ծրարներ ընդունելնին: Ամենէն առաջ ոսկեդրամի առաքումը արգիլուեցաւ· իսկ արծաթ դրամի ծրարը՝ մանրուք 100 ղրշ․էն աւելի չպիտի ըլլար· վերջէն այս ալ արգիլուեցաւ: Զինուորական գործողութիւններուն յապաղում պատճառէ կոր, ըսելով, հեռագրերուն եւ լաթեղէնի ծրարներու առաքումներուն ալ անուղղակի կերպով դժուարութիւններ կը յարուցուէր: Բազգա գալիք ծրարներ տարիէ ի վեր ամբարուած կը մնային Հալէպ սուրհանդակատունը, ու երբ անգղ· բանակը հոն մտաւ, ամէնը կորսուեցան:

ՔԻՉ ՄԸ ԱՆՁՆԱԿԱՆ․— Բազգա մտնելուս, երկու ամիսի չափ մնացի առանձին սենեակով: Այդ միջոցին էր որ գիշերները գրի առի մեր տարագրութեան այս պատմութիւնը· շատ համառօտ գծերով· եւ զոր յանձնեցի պ· Սարգիս Մանուկեանի, որ Հալէպ գնալուն Գերման հիւպատոսին պիտի տար Կարնոյ Տարագրութեան տեղեկագրին հետ: Եւ իրաւ ալ իր հետ տարաւ, բայց իր մէկ ազգականին սպառնալիքին վրայ այրեր ոչնչացուցեր էր: Բազգա մտնելէս քանի մը օր վերջ հեռագրաւ եղբօրս իմացուցի ողջամբ ժամանելս, անմիջապէս պատասխանեց, դրամ ղրկեց, թէեւ առաջին ղրկած դրամները դեռ չէի սպառեր: Շատ չանցած, սուրհանդակով ղրկեր էր ճերմակեղէն, ձեռք մը ըղգեստ, կօշիկ, գուլպայ եւ այլ իրեղէններ:

Մայրս ինքնագիր նամակ մը ղրկեր էր լաթերուն մէջ որոշ տեղը, գտայ հանեցի: Ա՜հ, ի՜նչ հափափումով էր որ կարդացի իր խանդակաթ, զգայնիկ տողերը, որ այնքան ջերմ արցունքներ քամեցին աչքերէս: Աչքերս ստորագրութեանը վրայ՝ ժամերով մնացի անխօսուկ· հոն իր անուշիկ պատկերը կարծէի տեսնել· անոր մէջ աւերածեալ ամայացեալ Սեբաստիոյ ողբը ծրարեր էր: Նուիրական մասունքի մը, թանկագին նշխարի մը պէս պահեր եմ մինչեւ այսօր այդ նամակը:

Անձիս բաւական հոգ կը տանիմ, վերմակ մը, անկողին մը կը յարմարցնեմ· օրական մէկ անգամ կերակուր կը պատրաստեմ· միտքս բաւական հանդարտ է: Մեր Սեբաստացի Հաճի Մանուկ Գաբիկեան սենեակ մը վարձած իրեն գլխուն հաւաքած էր Սեբաստացիները, միասին կը նստէին· գիս ալ իրենց մօտ կը հրաւիրէ· ընկերովի գէթ իրարմով կը մխիթարուինք: Կ՚երթամ· 10–12 սեբաստացի ենք· Հաճի Մանուկենցմէ զատ Տէր Գաբրիէլեան Ներսէս եւ իր կինը· այրի հարս մը՝ Մոմճեան Ագնիւ— չորս զաւակներէն եւ ընտանիքի այլ անդամներէն միակը մնացած· եւ ուրիշ մի քանիներ ենք· ամէնքն ալ վերջին ծայր կարօտ վիճակի մէջ: Սեբաստացիներս Բագդադի այնքան Հայութեան մէջ ոչ մէկ ծանօթ, բարեկամ չունէինք, որ երթայինք մեր ցաւը յայտնէինք, ապրուելու միջոց մը ցոյց տային, ձեռք մը կարկառէին:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷԼԻ-ՂԱԶԱՐԵԱՆ
ԾՆԱԾ՝ ՍԵԲԱՍՏԻԱ, 1896, ՅՈՒԼԻՍ 19
Արամեանի շրջանաւարտ·
Նահատակուած՝ Քէօթի-խան,
1915, Յուլիս 8:

Բայց եւ այնպէս մեր Սեբաստացիները, ինչպէս կ'ըսեն, քթերնին կտրեն, երեսնին չեն արիւներ: Տէր աղքատացուցանէ եւ Տէր մեծացուցանէ· գործին դէշը չըլլար, բաւական է որ մարդ պատուաւոր կերպով իր հացը ճարէ· Ներսէս Տէր Գաբրիէլեան քանի մը շաբաթ բեռնակրութիւն ըրաւ· սիրտս կը տրորուէր, որբանոցի սա վաստակաւոր ուսուցիչը բեռան տակ կորաքամակ, երբոր ուքալով կ՚երթար արեւն քրտինքները մտած։ Հաճի Մանուկ խորովոյք կ՚եփէր կը ծախէր. իրի–իրի պէչ փարայա պիրի՝ յանկերգը կրկնելով։ Այսպէս մէկ–մէկ գործ բռնած օրապահիկ մը կը հանէին։

ԲԱԳԴԱՅԻ ՍՐՃԱՐԱՆՆԵՐԸ.— Մի քանի սրճարաններ բացուած էին. ամենէն շատ յաճախուածը Էրզրումցիներու սրճարանն էր. «Ժամանակ» թերթ կուգար. մտաւորականներու, բանիմացներու կեդրոնատեղին էր. կը ծանօթանային իրարու հետ. կը յարաբերէին։ Խօսակցութիւնները օրուան պատերազմին եւ մեր վիճակին ու անստոյգ կացութեանը շուրջ կը դառնային։ Ես, շատ անգամ, ինքնամփոփ, մտիկ կ՚ընէի, շատ ալ չէի ուզեր յարաբերիլ խօսքի խառնուիլ։

Հոս կը ծանօթանամ Աւետիս աղա Աւետիսեանի, ընիկ Տիվրիկցի՝ անմահն Ժիրայրի երկաթէն, անոր դաստակերտը. Տիվրիկի առաջին խաւի գործիչներէն։ Երկար ատեն գործեր է Արխանեանի հետ ու անոր հետ բանտարկուեր, վերջէն Ներումով ազատուեր, Պալըքէսիր հաստատուեր սեղանաւորութեամբ կ՚ըզբաղի եղեր։ Իր հետ մեր խօսակցութիւնը կը դառնայ Տիվրիկ–Ջմառայ–Փինկեան–Արմըտանի Հնչակեան առաջին գործունէութեան եւ շարժումներուն վրայ։ Կը նայի շատ մօտէն տեղեկութիւն ունիմ, անձերը, գործիչները, անցքերը, դէպքերը իրեն չափ մօտէն գիտեմ, տեղեակ եմ. հին ընկերի մը սերտ կապերովը կը կապուինք իրարու։

Հոս կը ծանօթանամ դարձեալ Հաճի–Էֆէնտի անուն մէկու մը հետ. ուսեալ, խոհական մէկը. լաւ Փրանսերէն կը խօսի. իր ինքնութեան մասին շատ զգուշաւոր. Երուսաղէմի միաբան Կարապետ վրդպ. Տ. Կարապետեանն է եղեր, Եալօվացի, կարգաթող եղեր, ամուսնացեր. տարագրուեր, Սաղիմական կալուածներուն հասոյթովը կ՚ապրի։

Ուրիշ մը, Իզմիտցի Գրիգոր Բագլայեան, իրաւաբանական վարժարանի շրջանաւարտ, սրճարանի՝ իրեն մտիկ ընել տուողներէն մէկը։ Իզմիտի տեղահանումի դրուագներէն վեր կ՚առնէ, Մէհմէտ–Ալի անուն (եթէ չեմ սխալիր), ծանօթ զինուորականը կը ղրկուի Պոլիսէն Իզմիտ այդ պաշտօնով. այս գազանը նախապէս իթիլաֆական(*) մըն է եղեր, եւ հայ կուսակցութիւններու

(*) Իթթիհատական, Իթիլաֆական, Միլլիական = Ճերմակ–չուն, սեւ–չուն, խայտչուն՝ ամէնը մէկ ցեղ չուն։

մօտէն ծանօթ, այդ իսկ պատճառով զանոնք ձերբակալել, տարագրել, սպաննելու գործը ասոր կը յանձնուի: Կը հաւաքէ ամէնը, կը լեցնէ եկեղեցի, կ'ենթարկէ սոսկալի գանակոծումի. «Դուք Աստուած չունիք. ես եմ ձեր Ալլահը, ձեր Աստուածը, ձեր Քրիստոսը եթէ ունի զօրութիւն մը թող գայ ազատէ ձեզ իմ ձեռքէս» ըսելով: Բագլայեան տարագրութեան ճամբուն վրայէ ու-

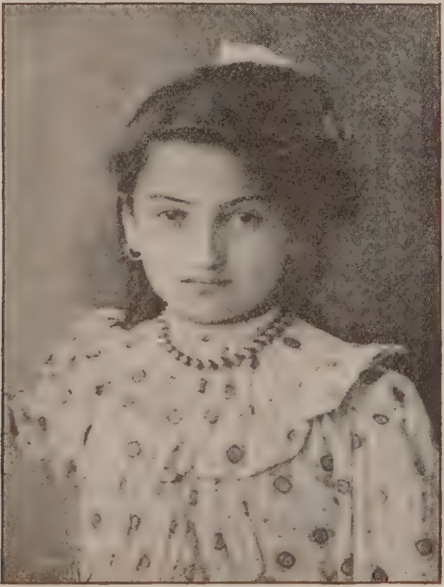

ՕՐ: ԱՂԱՒ՛ՆԻ ՏԷԼԻ-ՂԱԶԱՐԵԱՆ
ԾՆԱԾ՝ ՍԵԲԱՍՏԻԱ, 1899
Առեւանգուած Սամզար (Եփրատի եզերքը)
1915, Օգոստոս 26

րիչ դրուագ մը վեր կ'առնէ. որոշ չեմ յիշեր. եկեր են տեղ մը, կարաւանէն մարդուն մէկը ժանտարմայի դէմ ընդվզում մը կ'ունենայ, անոր՝ չգիտեմ որ մէկ անիրաւ արարքին համար. ժանտարման այս մարդը կը ներկայացնէ Հարիրապետին, որը՝ առանց խօսեցնելու զանի, կը քաշէ րովէլը կը զգետնէ մարդը: Այս մարդուն մէկ տղան Տարտանէլի ճակատին վրայ սպայ է եղեր· ուրիշ մէկ տղան չգիտեմ ո՛ր ճակատին վրայ: Բագլայեան այս անցքը կը պատմէ տեսակ մը արդար գայրոյթով .... գաղափար մը տալու համար Թուրքին ապերախտութեանը, ապերասան ընթացքին վրայ: Ա՛յ մարդ Աստուծոյ, էկօ հեղ մը Փոքր Հայքեցիներուն հարցուր, այդ պատմածներուդ պէս քանի՛ հարիւրաւորները տեսան: Թրակիոյ, Բիւթանիոյ, Փոքր Ասիոյ հայութիւնը տեղահանելու ատեն, միշտ մերձակայ քաղաք մը ցոյց կուտան եղեր իբրեւ անոնց տարագրումի վայր· Իզմիտցիներուն ըսեր են. Էսկի-Շէհիր պիտի ղրկուիք· Ռոտոսթոցիներուն՝ Իզմիտ, Էսկի-Շէհիրցիին՝ Գօնիա, Ատանացիին՝ Հալէպ, ու այս խօսքերով իջեցուցած են Բագտա-Տէր-Զօր-Մուսուլ-Պաղտատ:

Իզմիտցիները, Ատափազարցիները, Պարտիզակցիները առհասարակ զարգացեալ ու գիտակից կը տեսնեմ· իրենց բարբառն ալ շատ մաքուր է: Թէեւ շատզրուցիկ են մանաւանդ Ատափազարցիները, գլուխ կը տանին:

ԳԱՌՆԻԿ ՇԱՀՊԱԶԵԱՆ.— Սրճարան յաճախողներուն մէջ աչքիս կը փակի ուրիշ մէկը· հակառակ երիտասարդ հասակին՝ ծանրաբարոյ, լրջախոհ, իր խօսքերը միշտ կշիռ ունեցող· ըսին, Պոլսեցի է, բայց թէ քաջառողջ կազմը, երեսին խնձորի կարմրութիւնը, թաւ ու սեւ յօնքերուն տակ ծով-ծով ականողիքը գաւառացիի խմոր է որ կը մատնանշեն: Մանաւանդ որ Պոլսեցիի յատուկ ծանծաղամիտ խօսուըռատուքը, թեթեւսօլիկ շարժուձեւերը չունին: Օր մը պատահեցաւ որ իրեն հետ մօտէն տեսնուինք, ինչպէս եղաւ, խօսքը Քսան Կախաղաններուն վրայ դարձաւ, մեր խօսակցութեան նիւթէն տարուած, անզգալաբար ընկերի մը խանդաղատանքով կ՚արտայայտուէի· անմահանուն հերոսներուն կատարելիք գործին՝ Հայ իրականութեան մէջ ունենալիք վճռականութեան վրայ· ու խօսքը դարձեր էր վատահամբաւ Արթուր Եսաեանի (Արշաւիր) եւ աներձագը Նշանի՝ յայլմ կատարած սեւ դերին վրայ, երբ խօսակիցս խօսքս բերանս թողուց· չէ՞ նէ Հնչակեան ընկերի մը դիմացն է որ կը գտնուիմ, ըսաւ ու ձեռքս սեղմեց ջերմօրէն: Եւ ա՛լ աւելի անվերապահ կը տեսնուինք կը տեսակցինք: Ինքզինքը կը ներկայացնէ — Գառնիկ Շահպազեան, հայրը Թումաս, Խարբերդի Ծովք գիւղացի, կանուխէն Պոլիս հաստատուած, ոսկերիչ· ինք ալ հօրը արհեստին հետեւեր է, մասնաճիւղ ունենալով փորագրութիւն, ծաղկենկարչութիւն: Նոյն ատեն Գում-Գաբուի Մայր եկեղեցւոյ Թաղական խորհրդոյ անդամ, Հնչակեան գործիչ, եւ իբրեւ այդ, ուրիշներու հետ աքսորուեր է վերջերը։ Ընկերներով միասին երկար ոդիսականով մը հասեր են Բագգա 1915–ի վերջերը։ Ասոնք սենեակ մը վարձեր են, տանտէր արաբը մեծ մարդասիրութիւն ցոյց կուտայ, դրամապէս կ՚օգնէ, մինչեւ որ Գառնիկ հեռագիր կուտայ Պոլիս իր հօր եւ դրամ բերել կուտայ։ Ընկերներէն մէկը Հնչ. անձնուէր երիտասարդ մը Թիֆլիսէ մեռեր է. չուզելով այլեւս բնակիլ մեռած ընկերոջը սենեակին մէջ, ինձմէ կը խընդրէ որ իրեն սենեակ մը գտնեմ։ Ես ալ տեղւոյն անծանօթ մը, միայն մեր տունը մէկ անձի համար պարապ տեղ ունենալնիս կը յայտնեմ. պատրաստակամութիւն ցոյց կուտայ մեզ մօտ գալու.

ՌՈՒԲԷՆ ՏԷԼԻ–ՂԱԶԱՐԵԱՆ
ԾՆԱԾ՝ ՍԵԲԱՍՏԻԱ, 1897, ՍԵՊՏ· 17
Արամեանի շրջանաւարտ·
Նահատակուած՝ Քէօթիւ–խան,
1915, Յուլիս 8

կ՚երթանք իր սենեակը, գոյքերը կ՚առնենք կը բերենք մեր տունը: Փողոցադուռնէն հավուչը մտեր էինք. տանտիրոջ աղջիկը ժիշտ դէմքով մը վրաս վազեց, արաբերէն լեզուով, հոս խա՞ն է որ հանդիպածը կը բերէք ըսաւ, կուրծքիս զարկաւ ձգեց գիս. մեր սենեկակից կնիկմարդիկը եկան հասան, աղջիկը յանդիմանեցին:

Մեր սենեկապետ Հաճի Մանուկ ընկերականութիւնը սիրող, Երեկոյին տուն գալուն Գառնիկի պէս լուրջ մէկու մը՝ մեզի սենեկակից ըլլալուն ինք ալ կը խնդակցի: Իրիկունները լաւ ժամանցներ կ՚ունենայինք. եթէ ցորենէ հաց չունէինք, ցորենէ լեզու ունէինք. կը խօսէինք, խօսակցէինք, մենք գաւառի կեանքէն կը պատմէինք. Գառնիկ Պոլսոյ կեանքէն կը խօսէր, կ՚երգէինք, երբեմն «Եկեսցէ»ի աղօթք կ՚ընէինք. կիրակի օրեր Ներսէս Տէր Գաբրիէլեանի առաջնորդելովը պատարագի եւ այլ եկեղեցական երգեցողութիւններ կ՚ընէինք, հոգեւոր մխիթարութիւն մը, ըսփոփանք մը կը վայելէինք, տառապանքի մէջ կրօնական մխիթարութիւնը իրաւ որ շատ սփոփարար կ՚ըլլայ:

Մեր հավուչին մէջ քանի տունի չափ այլեւայլ տեղերէ գաղթական ընտանիքներ կային, Էրզրումցի, Էնկիւրիցի, Պէյլանցի, Իզմիտցի, Ուրֆացի: Մեր սենեակը հասարակաց ժամադրավայր էր, ամէն իրիկուն կուգային մեզի:

Հոս միջանկեալ մը:

Ուրֆայի ըմբոստացումի հերոսներէն Մկրտիչ Քիլաճեան անուն երիտասարդը յաջողեր էր Լնայէ Արաբներուն մէջ փախչիլ իրեն ծանօթ Շէյխի մը մօտ: Գիշեր մըն էր, եկաւ մեր հավուչը իրեն ազգական Ուրֆացի ընտանիքին մօտ: Քանի մը օր անցեր էր շուկան Ուրֆացի ժանտարմաներ կը տեսնեն Մկրտիչը, ձերբակալելով կը բանտարկեն: Ազգականները անմիջապէս դիմեցին Տէլլի-Ֆախրիին, Ուրֆացի Մանուչն ալ կը խօսի: Ֆախրի կը կանչէ ժանտարմաները, ծօ՛, չուներ կ՚ըսէ, Ուրֆա մը հայութիւնը կերաք չկշտացաք, ատ մէկ երիտասա՞րդը աչքերնիդ տեսաւ. ու ձեռքի գաւազանը կը կոտրէ վրանին, Մկրտիչն ալ բանտէն կ՚արձակէ, առանձին յանձնարարելով որ հրապարակի վրայ շատ չերեւնայ: Ֆախրիի տեղ եթէ ուրիշ գայմագամ մը եղած ըլլար, Մկրտիչի տրուելիք ամենէն թեթեւ պատիժը մահը, ապանդն էր:

ՏԱՐԱԳՐԻՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ.— Արհեստաւորը մինչեւ կէս օր անօթի մնացեր է կ'ըսեն— Գառնիկ ոսկերիչի խանութ մը բացած՝ շուտով հրապարակի վրայ ճանչցուեցաւ. կառավարական պաշտօնեայ թէ Արաբ էշրաֆ իր յաճախորդներն էին. իր ուղղամտութեանը վստահ՝ ոսկի արծաթ զարդեղէններու, գոհարեղէններու, մարգարիտներու գնահատումները իրեն ընել կուտային: Ինք ալ գիտնալով որ հայու ապրանքներ են, բարձր արժէքով կը գնահատէր. գէթ քիչ վնասով ծախուէին: Իրիկուըները Գառնիկին հետ միասին կ'ուտէինք կերակուրնիս, ես գործ չունէի. կերակուրները ես կը պատրաստէի. գաւառի կերակուրներ. պլղուրը գլխաւոր տեղը կը բռնէր. շատ կ'ախորժէր մեր կերակուրներէն. բայց եւ այնպէս Գառնիկ ամուրիի կեանքէն սկսաւ տաղտկանալ. Էրզրումցի շնորհալի աղջկան մը վրայ ընտրութիւն ըրաւ. իբրեւ մեր սենեկակիցը մեզի կ'իյնար խօսք-կապի խնամեխօսի կարգադրութիւնները ընել: Մեր սենեկապետը, Հաճի Մանուկ— եփուն մարդ— արժանավայել կերպով ամէն ինչ կարգադրեց. սեբաստացիական կարգ ու սարքով մը կատարեցինք հարսանիքը. հրաւիրուած էին բոլոր ծանօթներ, բարեկամներ ամէն տեղացիներէ: Էսկի-Շէհիրցի Տէր Ղազարոս քհնյ. (որ Միհրան Յովհաննէսեան աշխարհական անունով կ'ապրէր) կատարեց պսակադրութիւնը: Հաճի-Էֆէնտի — վարդապետի յատուկ շեշտով մը բանախօսեց, դրուատելով հարս ու թագաւորի արժանիքները, եւ երջանիկ կեանք մը բարեմաղթեց: Պ. Սարգիս Մանուկեան աղջկան կողմէ բանախօսեց: Հայ Տարագրութեան ու Իսրայելցւոց ի Բաբելոն գերեվարութեան բաղդատութիւնը ըրաւ. բարեմաղթեց որ Բաբելական սա ափունքներուն վրայ կատարուած հայ ամուսնութիւններէն ծնանին Հայ Դանիէլներ, Սեդրակներ, Միսաքներ, Յաբեթնագովներ, որոնք Հայ Եհովային անունովը փշրեն խորտակեն Թուրք բարբարոսութեան Բէլարձանը իր կաւէ պատուանդանին վրայ. համայնակուլ Մոնկոլհրէշը իր պաշտամունքի սեղանին վրայ:

Տարի վերջ, իրարմէ բաժնուած, երբ Հալէպ եկեր էի, հոն գտայ մեր սրտակից ընկերը Գառնիկ, սիրուն, կայտառ զաւակ մը ունեցեր է: Բաղդադի յուշիկքէս այս պարագան մէջ բերի, ցոյց տալու համար թէ Հայը իր ամենադժնդակ օրերուն մէջ ալ ընտանիք մը կազմել, մարդավայել կեանք մը ապրիլ կ'ուզէ:

Գաղթականներու յատուկ շուկայ.— Բոլոր խանութները բռնուած էին հայ առեւտրականներէ, շրջուն փերեզակներէ, առեւտրականներէ չուկան խճողուած էր։ Ֆախրիի կարգադրութեամբ քաղաքապետութիւնը ասոնց համար տաղաւար շինեց ճամբին հրապարակը. քիչ ատենէն բանուկ հրապարակ մըն ալ հոս եղաւ։ Հայը գետնէն գործ կ՚ստեղծէ, շատեր տունի հաց կը պատրաստէին. ոմանք կերակուր կ՚եփէին. աղքատիկ ժողովուրդը քանի մը փարայով թարմ հացի, կտոր մը տաք կերակուրի երես կը տեսնէր. փիրեզակներ, հացավաճառներ, բանջարավաճառներ, մրգավաճառներ առանձին բաժիններով նստած էին։ Թուրքերէն գիտցողներ սնտուկ մը առջեւնին նամակ, խնդրագիր կը գրէին. ասոնցմէ ամենէն ժողովրդականացածն էր Նէվ-Շէհիրցի Տիգրան անուն մէկը։ Հաճընցի Մարտիրոս Սէքսէեան, Տարտանէլցի Յովհաննէս-Զէքի փաստաբանութիւն կ՚ընէին։

Տարապարհակ աշխատութիւններ պակաս չէին ըլլար. ժանտարմաներ հրապարակ իջած՝ պէտքին համեմատ մարդ կը ժողվէին, տանէին կ՚աշխատցնէին։ Այս կարգի կարեւոր աշխատութիւններէն մէկը՝ Պաղտատի ճակատը գնալիք ութը նաւակ ռազմամթերք, թնդանօթ եւ այլ պատերազմական կազմածներ Բաղդայի առջեւ բուռն փոթորիկէ մը ընկղմեցան. այս ամէնը վերջէն հանեցին հայեր աշխատցնելով։ Մարախի ջնջումն ալ տարապարհակ էր եւ պարտաւորիչ, բոլոր ժողովուրդը կը հանէին դաշտերը. զրօսեցուցիչ էր, ու մարդ պտոյտ մը ըրած կ՚ըլլար։

ԵՓՐԱՏԻ ՋՈՀԵՐԸ.— Մեր՝ Բաղդա մտած տարին Եփրատ սովորականէն աւելի բարձրացաւ. ամբողջ դրունքը ծածկեց մինչեւ քաղաքին առջեւը, այնպէս որ գետին լայնքը մէկուկէս ժամէն աւելի էր։ 1916 ապրիլ 5-ին էր. գերման սպաներով միասին ութ նաւակ՝ ռազմամթերքով, թնդանօթներով եւ այլ պատերազմական պիտոյքներով լի խարսխեց Բաղդայի առջեւ։ Ամպրոպով, տեղատարափով բուռն փոթորիկ մը ելաւ. նաւակները ջուրով լեցուեցան. նաւակներէն մէկուն առագաստները կը խորտակուին. գերման սպաներէն մէկը աճապարանքին մէջ տակը կը մնայ. մինչ ընկերներուն հասնիլը արդէն խեղդուեր էր։ Դիակը քաղաք բերին։ Թէեւ Թուրքը իրենց — գերմաններուն աջ-բազուկ դաշնակիցը — բայց թէ Թուրք-մոլլա մը չէր որ, ի հարկէ, գար մեռելական կարգը կատարէր։

Հայերը հաւաքուեցան, Հայ քահանաներ եկան. Հայ-Եկեղեցական կարգ՝ ու սարքով փառաւոր թաղում մը կատարեցին. գետակուր Բոմէրիանցին առօք-փառօք տարին ամփոփեցին Հայոց անչուք գերեզմանատունը, կուշտ–կշտի Հայ տարագիրներու հողակոյտերուն, եւ որովհետեւ Հայը պակաս բան չթողուր, պ. Սարգիս Մանուկ գերմաներէն լեզուով յուզիչ դամբանական մը խօսեցաւ ի դիմաց Բագդայի տարագիր Հայութեան, ցաւակցութիւն յայտնեց արկածեալին սպայ ընկերներուն, եւ յետոյ իր տունը հրաւիրելով, թէյասեղանով սփոփեց–պատուասիրեց:

Ահա աստանկ է աշխարհքը. պարապ տեղը չէ որ մեր լուսահոգի պապերը ըսեր են. Ոսկի դուռը արծաթ դուռին կարօտ մնացեր է. ամբարհաւաճն երբեմնի երկաթեայ Նախարարապետը որ չէր զիջաներ Բոմերիանացի զինուորի մը ոսկերոտիքին հետ Հայաստան մը փոխանակել, ու իրեն ձեռնասունը ամբարտաւանն Նոր Աթիլլայն Եւրոպիոյ, աւելի յառաջ գնալով հայուն հիմին վեստատ զարկաւ. Հայուն տունը գլխուն փլցունել տուաւ. այդ տնաքանդ–բնաքանդ Հայն է որ օտար ափանց վրայ Հայ–Քրիստոնէական լայնամտութեամբ ու անյիշաչարութեամբը կը հիւրընկալէ իր վիրաւոր ծոցին մէջ այդ Բոմէրիանացիին աճիւնը արժանավայել շուքով ու պատիւով:

*** Ուրֆացի Լեւոն անուն պատանի մը, իրենց ընտանիքին հետ Տէր–Զօր քշուած, փախեր Բագդա եկեր էր. 196–ի Համբարձման Տօնին օրն էր. Եփրատի մէջ լոգացած ատեն ջրամոյն եղաւ:

*** Էրզրումցի Վաղարշ անուն պատանի մը նոյնպէս լոգանալու ատեն գետին կատաղի հոսանքէն քշուելով խեղդուեցաւ: Ոմանք ըսին թէ յուսահատութենէն ինքզինք խորունկը նետեց:

*** Գասթէմունիցի Կարապետ անուն պատանի մը, յուսահատութենէն ինքզինք Եփրատ նետեց, խեղդուեցաւ: Ինքը հարուստի զաւակ էր. երկրէն դրամ կուգար. ընկեր քաղաքացիները թուրքացան Ուրֆա պիտի երթային. ընկերներուն այս արարքին վրայ յուսահատած՝ այսպէս անձնասպան եղաւ: Ջկնորսները դիակը հանեցին, վրայէն բաւական ոսկեդրամ, թղթադրամ ելաւ:

*** 180–ի չափ Սիվրիհիսարցի գաղթականներ Եփրատով կուգան. արաբներ հրացանի կը բռնեն զիրենք. Նաւակները կը ծակեն, ամէնը մէկ ջրամոյն կ՚ըլլան:

*** Դիմացը իջեւանողներէն, քիչ չէր պատահեր որ օրական մի քանի հոգի ինքզինքնին ջուրը նետէին:

*** Վերերէն թաւալգլոր օրական մի քանի դիակ կուգար:

Ասոնք մասնակի պատահարներ էին։ Թողունք Եփրատի զանգուածային զոհերը։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ.— Գէթ հատ մըն ալ այդ սեռէն տեսանք։ Ուրֆացի Էյուպ անուն չամբուշ ժանտարմա մը կար. ի՜նչ փառչուէր զազան. բարձրահասակ, աղպղպեղ մազ-մօրուքով, ժանտատեսիլ. որքա՜ն հայուհիներու արիւն մտեր. բանը գործը հայուհիներ պատրել էր. առտուընէ մինչեւ իրիկուն կը սլըքտար գաղթականներու չուկան. կին մը աղջիկ մը տեսնելուն պէս կը մօտենար, քթերնին կը մտնէր։ համոզել տանիլ կ'աշխատէր. թէեւ յաճախ չան պէս կը չախէին զինք, երեսը կը թքնէին, ալիք-մօրուք կ'անարգէին. վրան չէր առներ, չէր ամչնար— չունն ամչնայ, վարտիք կը հագնի։ Ձին կը տանի Եփրատ ջրելու. ոտքին ներքեւ եզերքի հողը փուլ կուգայ, կը գըլխէվրի, կ'իյնայ ջուրը կը խեղդուի։ Հոն գտնուող Թուրք զինուորները դուրս կը հանեն կիսաչունչ վիճակի մէջ, մէջքին ոսկիի քըմէրը, ծոցին ժամացոյցը, քսակը կողոպտեն կրկին կը ձգեն ջուրը։

Եւ չարն բարձաւ այսպէս ի մէնջ։

ԵՓՐԱՏԻ ՁԿՈՒՆՔԸ.— Եփրատ բազմատեսակ ձկունքով առատ է. մանաւանդ այս տարի որ...հայու արիւնով արբեցան, հայու մսով սնան-պարարտացան։ Ճանիկեանի «Հնութիւնք Ակնայ»ն կարդացողը հոն անոնց հայերէն անունները կը գտնէ։ Ծովեզերքցիներէն վարպետ ձկնորսներ կային, մեծ քանակութեամբ կ'որսային. 90–150 օխանոց ձուկեր կ'ելլէին, գոմէշի մեծութեամբ։

ԼԵ.

ՁԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ ՁԱՐԴԵՐՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿՆԵՐՈՒՆ

ՀԵՏԱԽՈՒԶԻՉՆԵՐ.— 1916-ի գարունին էր, ապրիլ-մայիս ամիսներուն, որսորդի տարազով 4–5 գազանատիպ Թուրքեր յայտնուեցան ի Րագգա. որոշ պաշտօնով մարդիկ մը չէին, հաւանաբար ծպտեալ զինուորականներ, շաբաթի մը չափ մնացին. առտուընէ մինչեւ իրիկուն չուկան կը պտըտէին, մէկ ձեռքերնին արծաթ կոթով մտրակ, միւս ձեռքերնին ետեւնին զարկած, սըմսեղուկ-ամսեղուկ ոտքէ մինչեւ գլուխ կը չափէին, աչքերնուն տակէ խանութներէ, սրճարաններէ ներս կը դիտէին. կարծես Հայերուն կացութիւնը, դիրքը, վիճակը, գործունէութիւնը կը սերտէին մէկիկ մէկիկ: Շաբաթ մը վերջ կորսուեցան. հաւանաբար Տէր-Զօր գացին: Շատերու դիտել տուի թէ ասոնք պարապ մարդիկներ չեն, ոչ ոք բան մը չհասկցաւ. ու թերեւս շատերու ալ աննշմար անցաւ: Իմ հաշուովս, իմ տեսութեամբս, ըսեմ, իմ հաստատութեամբ, ասոնք եթէ ոչ Ներքին գործոց Նախարարութենէն, գէթ դիւանծնունդ Իթթիհատի կողմէ ղրկուած քննիչներ, հետազօտիչներ էին, գալ քննելու համար Հայ գաղթականներու հանգրուանները: Հաւանական է ասոնք Հալէպէն սկսեալ Եփրատի երկայնքը մինչեւ Տէր-Զօր այցելեցին, իրենց հայեցողութեամբ տեսան թէ տեղահանութիւնը չէ տուած այն արդիւնքը, ինչ որ իրենք կ'սպասէին. թէ՝ ատով հայերը մեծ բան մը կորսնցուցած չեն. անոնք՝ իրենց հաստատուած հանգրուաններուն մէջ իրենց գործունէութեամբը, ձեռներեցութեամբը տնտեսապէս տիրող տարրը եղած են. կ'առնեն, կը ծախեն, ընտանիք կազմեր, դիրքի տէր եղեր, լաւ կ'ապրին, մէկ խօսքով փճացած, բնաջնջուած չեն: Եւ այս տեսութեամբ պատրաստուեցան Րէսիւլ-Այնի, Տէր-Զօրի զանգուածային ահաւոր ջարդերը. եւ իրաւ ալ շատ չանցած հոտերը երեւան գալ սկսեցին:

ԹԻՖԻՒՍԻ ԱՖԻՇՆԵՐԸ.— Դարձեալ ուրիշ պարագայ մը, որ վերի այս տեսութեանս հետ առնչութիւն ունի: Նոյն օրերուն էր, շուկան պատերը Թիֆիւսի աֆիշներ փակցուեցան. ընթերցողներէ շատեր թերեւս տեսած ըլլան, աֆիշին վերեւը մարդու խոշոր գանկ մը, անկէ քիչ վերոք կողմնակի խոշորացոյցային ոջիլի մը նկարը ու վարը Թրքերէն կարմիր կապոյտ տառերով Թիֆիւսին եւ անոր դարմանումներուն մասին կը խօսի: Ըստ երեւոյթին առողջապահական, օգտաւէտ բան մըն է այս, թէեւ ոչ գործնական միջոց մը Թուրքին, արաբին պէս անբան ժողովուրդի մը համար:

Իմ տեսութեամբ, հաստատութեամբ այս աֆիշներ հայը բնաջնջելու, մաքրելու ազդանշան մը, կարգախօս մը, փառօլա մըն էին ուղղուած Թուրք ժողովուրդին: Հետեւեալ պարագան կու գայ իմ այս տեսութիւնը հաստատել: Մեր ընկերներէն Անուշաւան Սահակեան (Տ. Շաւարշ վրդպ.ի եղբայրը) այս տարագրութեան միջոցին Հալէպ բանտարկուած էր. բանտակից արաբ սպայ մը, ի միջի այլոց կ'ըսէ որ, Ներքին գործոց Նախարարումենէն երբ հեռագիր գար թէ՝ բժիշկներուն խորհուրդովը այսինչ տեղի աղտեղութիւնները պէտք է մաքրել թիֆիւսի եւ այլ համաճարակներու առաջքը առնելու համար՝ ատիկա փառօլա էր թէ այդ տեղի հայերը տեղահան ըրէք. բնաջնջեցէք։ Ջարդերէ առաջ արտաքնապէս սանկ յայտարարութիւններով ու ներքնապէս՝ յայտնի համարձակ հայահալած փրօփականդներով կը պատրաստէին թուրք խուժանին միտքը եւ անոր արիւնախանձ բնազդները կ'արթնցնէին, կը սրէին։

ՏԷՐ–ԶՕՐԻ ԱՀԱՒՈՐ ՋԱՐԴԵՐՈՒ ԿԱՆԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Այս խորագրին տակ այդ զարհուրելի ջարդերու պատմութեանը մտնելու յաւակնութիւնը չունիմ։ Մասամբ իմ ընդգրկած սահմանէս — Սեբաստիոյ եւ Փոքր Հայքի Տեղահանումի պատմութենէն դուրս կը մնայ։ Մանաւանդ որ այդ դժոխքեր միջավայրին մէջ գտնուելու չարաբաստութիւնը չունեցայ։ Անկէ վերապրողներ այդ մասին գրած–հրատարակածներ ունին. թէեւ այդ ահասարսուռ ջարդերու պրիզմակները այնքան այլազան, մէջընդմէջ այնքան բարդ ու բազմակողմանի են որ, որքան գիտող–գրողները շատ ըլլան, այնքան նորանոր ահռելի կողմերովը երեւան կուգայ աննախընթաց տրամը, արիւնազանգ, անբաղդատելի մեծ եղեռնը։ Մենք հոս վեր պիտի առնենք այն արձագանգը որ գտաւ ի Բաղդա եւ թէ՝ որքան ինչ ցնցուեցաւ ատկէ այստեղի հայ գաղութը։

Մեզմէ բաժնուած Տէր–Զօր իջած Սեբաստացիներէն Արմենակ Զուգասզեանի հետ կը թղթակցէինք։ Տեղւոյն Մութէսարըֆին՝ դէպի Հայերը ցոյց տուած պաշտպանութեան եւ հայասիրութեան մասին մեծ գովեստով կը գրէր։ Ու ամէն կողմերէ օրը օրին կը լսէինք թէ հայերը հոն՝ իրենց քաղաքներուն, տուներուն մէջ եղածի պէս հանգիստ ապահով կեանք մը կը վայելեն. գործով առուտուրով կը պարապին, Տէր–Զօրը առեւտրական բարգաւաճ ու ծաղկեալ կեդրոնի մը վերածած են։

Ջարդեր կանխապատրաստել–կազմակերպելու համար Պոլսէն հրամաններ հրամաններու ետեւէ կը տեղան։ Առիւծասիրտ Մութէսարրըֆը սոսկումով ընդվզած՝ առնական կորովով մը՝ ոչ կարեմ–ը կը կարդայ. փէշերը թօթուէ դուրս կուգայ, արհամարհելով՝ մինչեւ ի գին իր գլուխին, ատկէ առաջ գալիք պատասխանատուութիւնը։ Իրեն տեղը կը ղրկուի Էվէրէկ–Կեսարիոյ պատիժ–պատուհաս գայմագամը։ Բաղդա գտնուող Էվէ–

րէկցիներ, անոր ըրած գազանութիւնները սոսկումով կը պատմէին, մահացու փորձը իրենց իսկ անձին վրայ կրած։ Տեղի ունեցած այս չարագուշակ փոփոխութիւնները կը լսէինք, ու սրտի ճմլումով մը կը տեսնէինք ահաւոր եղեռնի մը նախօրեակներուն գտնուելնիս։

1916–*ի մայիսին էր· դէպքերէն քիչ առաջ մեր քաղաքացի Ներսէս Տէր Գաբրիէլեան լուր առաւ որ քոյրը դիմացը եկեր եւ դէպի Սէպգա քշուեր է, Ֆախրիէն վէսիքա առաւ երթալ զանի բերելու համար· Սէպգա մտած առտուն տեղւոյն գայմագամը հոն գտնուող գաղթականներու ներկայացուցիչները իր քով կը կանչէ, Տէր–Զօրի մութասարըֆին հեռագիրը ցոյց կուտայ, որով հոն գտնուող գաղթականները, առանց ժամանակ կորսնցնելու Տէր–Զօր իջեցուիլը կը հրամայէ։ Հայերու տագնապը աննկարագրելի կ'ըլլայ, հասկնալի է։*

Այսպէս արիւնկզակ նոր Մութասարըֆը Զէքի Եփրատի վրայ գտնուող գաղթականական բոլոր կայարանները կը հեռագրէ, բոլոր գաղթականները անմիջապէս իջեցնել Տէր–Զօր։ Եւ իրաւ ալ Հալէպ–Մէսքենէ–Համամ–Սէպգա գծով գաղթականներու ստուարաթիւ կարաւաններ օրական կուգային կ'անցնէին բուռն թափով։ Ամէն կողմ ահ ու սարսափը տիրած–պատած էր, մահը սեւ ուրուրի մը պէս կրկին սաւառնիլ սկսած էր հայ տարագրեալներու գլխուն վերեւ։

ՏԷԼԻ ՖԱԽՐԻ ՔԱՐԸ ԿԸ ՏՆԿԷ.— Տէր–Զօրի մութասարըֆութենէն Րագգայի Գայմագամութեան ալ կուգայ նոյն հեռագիր–հրամանը — Րագգայի գաղթականները Տէր–Զօր իջեցնելու։ Որքան ինչ լսեցինք կամ պատմուեցաւ այս մասին, մեր Տէլի–Ֆախրին քարը կը տնկէ։ Րագգան վարչապէս Տէր–Զօրի կապուած չըլլալը, եւ Ուրֆայի Մութասարըֆութեան ենթարկուած ըլլալը կ'առարկէ, եւ այդ հրամանը չգործադրեր եւ խնդիրը կը հաղորդէ նոյն ատեն Ուրֆայի Մութասարըֆութեան։ Որոշ չենք գիտեր թէ Զէքի այս վերջինին ալ դիմում կ'ընէ՞ թէ ոչ· բայց թէ Ուրֆայի Մութասարըֆը՝ Րագգան կայս· իրատէով հայերու գաղթավայր սահմանուիլը, եւ հոն հաստատուող գաղթականները տեղահանել՝ ոչ թէ Զէքիի մը հրամանէն կախում ունենալը, այլ կայս· կրկին իրատէի մը կարօտ ըլլալը ցոյց կուտայ, եւ կը հրահանգէ Րագգան տեղէն չշարժիլ։

ՐԱԳԳԱՅԻ ԱՐԱԲ ԷՇՐԱՖներն ալ բուռն կերպով հակառակե–

ցան Հայերու ըլլալիք այս տեղահանումին եւ իրենց ազդու դիմումներովը Ֆախրիին եւ Ուրֆայի Մութասարըֆին բռնած այս հայանպաստ դիրքին ուժ տուին:

Նախօրօք Բագդայի դիմացը գաղթականներու ստուարաթիւ կարաւան մը իջեւանած էր. Ֆախրի աշխատեցաւ ասոնք ալ տեղահանել կամ ոչ՝ իր իրաւասութեան սահմանին մէջ առնել. սակայն չկրցաւ կասեցնել տալ սէվգըյաթները. բայց եւ այնպէս բաւական թուով ընտանիքներ թողուց որ հոն մնան, չհամարձակեցաւ ներս բերել, ժամանակ անցնելէ եւ խնդիրը իր սուր հանգամանքը կորսնցնելէ վերջ, ասոնք ալ կրցին Բագդա մտնել: Այս սէվգըյաթներու ատեն մի քանի անգամ քննական պտոյտով մինչեւ Համամ գնաց, եւ իր թոյլտուութեամբը բաւական մարդ՝ որ՝ գաղտագողի խուսափումով, որ՝ այս կամ այն պատրուակով, ոլ՝ իբրեւ արտօնուած, կրցին Բագդա մտնել-ապաստանիլ: Այս եկողներուն մէջ կային քահանաներ, պատուելիներ, վարժապետներ, անցելոյն մէջ կառավարութեան կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած պաշտօնատար մարդիկներ: Ասանկ ժամանակ մը հայու մը կեանքը ազատել մեծ բան էր. ու աւելիօքը ըրաւ Տէլլի-Ֆախրի:

ՖԱԽՐԻԻ ՀՐԱԺԱՐՈՒՄԸ.— Տէր-Զօրէն վերջ գաղթականներու հոծ բազմութեամբը Բագդան աչքի փուշ էր: Բորէնին Զէքի, որքան իր արինախանձ բնազդներէն տարուած, նոյնքան իրեն համար պատւոյ խնդիր մը ըրած կրնար ըլլալ Ֆախրիին եւ Ուրֆայի Մութասարըֆին ընդդիմութիւնը. անշուշտ էր որ այդ մասին դիմումներ կատարած կրնար ըլլալ ի Պոլիս, բայց թէ Թուրքիոյ ալ գլուխը կորած ատեններն էր: Բագդան տեղահանել տալու կայս. երկրորդ իրատէ մը հանել տալ, ժամանակի կը կարօտէր: Միւս կողմանէ Եփրատի վրայ հաստատուած զինուորական կայարաններու շինութիւններուն համար Հայ գործաւորներու եւ արհեստաւորներու աղաղակող պէտքը մէջտեղ էր. Բագդան մնաց իր տեղը:

Ասով հետ մէկտեղ Ֆախրի ալ հարուածէ զերծ չմնաց. Ուրֆայէն հրաժարումը եկաւ. ինք փոխանորդաբար կը վարէր գայմագամութիւնը. բուն Գայմագամ մը Պոլսէն նշանակուած էր: Բագդայի Հայութիւնը տագնապներու մատնուած՝ կը ցնցուէր: Մխիթարները Ֆախրիի մօտ փութացին երախտագիտութիւն յայտնելու՝ Հայերու հանդէպ ոգի ի բռին ցոյց տուած այսքան պաշտպանութիւններուն եւ կորովի ընթացքին համար: Ըսեր էր· հրաժարիլս չեմ խորհիր, որովհետեւ պաշտօնի պէտք չունիմ, բայց թէ ինծմէ վերջ եկողը, ո՞վ գիտէ, ի՞նչ ընթացք կը բռնէ, եւ աս անտէր ժողովուրդը գուցէ սուրերու արիւններու մատնուի:

ԼԶ·

ՍԷՎԳԸՅԱԹՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ՆՕԳԹԱ-ԳՕՄԱՆՏԱՆԻՆԵՐՈՒ եւ ՍԷՎԳ-ՄԷՄՈՒՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋՏԵՂ·— Միջագետքի Անգղ· բանակը Քութ-էլ-Ամարան տալ-առնելէ վերջ, բուռն թափով Պաղտատի վրայ կը քալէր: Պաղտատը եւ Պաղտատի գիծը Գերմանիոյ կենսական ջիղն էր· պէտք էր ամէն գնով պաշտպանել, ձեռքէ չհանել: Զինուորական առաքումներու կարեւոր գիծը Եփրատն էր· Պէրէճիկ-Ճարապուլուսէն սկսեալ մինչեւ Հիթ զինուորական կայարաններ պիտի հաստատուէին· Հայ շինարար ձեռքերու պէտք կար: Գերմանիա կ'երեւայ Հայ ժողովուրդին գլխուն դրած թխիկէն(*) ինք ալ խղճահարուած— Թուրքիոյ հրահանգած էր այդ շինութիւններուն Հայ գաղթականները գործածել: Նօգթա-գօմանտանիները սէվգըյաթներէն վար դնել կ'ուզէին իրենց պէտքին եկած հայերը, խոշոր կաշառք վեր առնելով ի հարկէ: Սէվգ-մէմուրները կ'ընդդիմանային անոնց, առարկելով թէ սէվգ ընել կամ վար դնել իրենց իրաւասութիւնն է: Տէր-Զօրի ջարդերը սկսած էին· գաղթականք տագնապներու մատնուած՝ ինչ գնով ալ ըլլար, կ'աշխատէին զինուորական կայարանները ապաստանիլ իբրեւ բանուոր կամ արհեստաւոր: Կը կաշառէին նօգթա-գօմանտանիները, մեծ գումարներ կը վճարէին սէվգ-մէմուրներուն· ասոնք մէկզմէկու ի հեճուկս մէկուն վար դրածը միւսը սէվգ կ'ընէր, եւ այսպէս իրենց միջեւ բաղխումները շարունակ պակաս չէին ըլլար:

Ահա այս հակամարտութիւններէն դրուագ մը, ամենէն կարկառունը, ամենէն եղերական ու եղեռնականը· այնքան մանրամասնութիւններուն չը պիտի մտնենք սակայն:

Հալէպ-Տէր-Զօր գծին վրայ գաղթականներու մեծ հանգրուաններէ մէկը Համամ էր· Ռագգայէն 5 ժամ վեր, Եփրատի աջ ափը, անկիւնադարձ մեծ թերակղզիի մը վրայ աննշան վրանա-

---

(*) Թաղիք, թաղեայ գտակ, քէչէ-քիւլահ:

ընակ արաբ գիւղ մը, բայց թէ Հայ Գաղթականութեան Պատմութեան մէջ մեծ տեղ կը բռնէ շատ մը աննշան տեղերու պէս: Հալէպէն եկող կարաւանները հոս ատեն մը դադար կ'առնէին, ատեն եղած է որ գաղթականներու քանի մը հազար վրան կը գտնուէր:

Ասկէ սէվք ըլլալէ վերջ, գաղթականին գնալիքը այլեւս Տէր-Զօր էր: Եփրատի գծին թէշքիլաթը կ'ըլլայ 1916— յունիս-յուլիսին. մանդըգային սկզբնակէտը Պէրէճիկ-Ճարապլուս էր. անկէ մինչեւ Տէր-Զօր-Հիթ նօգթաներ պիտի հաստատուէին, ընդարձակ շէնքեր պիտի շինուէին ռազմամթերքի, մանաւանդ ուտեստեղէնի, պարէնի համար:

Գծին ընդհ. հրամանատար Խադ-Գօմանտանի Ղալիպ պէկ Ճարապուլուսէն Համամ կուգայ բանուորներ առնելու համար:

Տէր-Զօրի արհաւիրքը մէջտեղ էր. Ղալիպ պէկ պէտք եղածին չափ մարդ կը գրէ, ամէն մէկ ընտանիքէ խոշոր գումարներ առնելով. այս ընտրածները միւսներէն կը բաժնէ առանձին տեղ կը նստեցնէ եւ Համամի Իհթիաթ-զապիթի Ալի էֆ.ին կ'ապսպրէ իր ետեւէ ասոնք Ճարապուլուս ղրկել:

Ղալիպ գնալէ վերջ Ալի էֆ. իրեն գործակից ունենալով Համամի գաղթականաց Պէքճիպաշի(*) Ատափազարցի Արթին, Պէլէճիկցի Միհրան, Արապաճի-պաշի Սիվրի Հիսարցի Հաճի-Ակոբ, Ղալիպի արձանագրածներէն հինգական ոսկի կ'առնէ վէսիգանիդ պիտի տամ ըսելով. չի արձանագրուած վրաններէն ալ կաշառք կ'առնէ, ձեզ վար դնել պիտի տամ ըսելով:

Անդին Համամի ժանտարմա-գարագօլ-գօմանտանի Չէրքէզ-Իսագ-չավուշ՝ գաղթականները սէվք ընել կամ վար դնել իմ իրաւասութեան սահմանին մէջ է, եւ զինուորական իշխանութիւններուն ըրած կարգադրութիւնները չեմ ճանչնար կ'ըսէ. Ղալիպ պէկին, Ալի էֆ.ին արձանագրածները սէվք ընելու կ'ելլէ. ինք ալ մեծ գումարներ կ'առնէ եւ արձանագրածներէն մէկ մեծ մաս մըն ալ սէվք կ'ընէ:

Ղալիպ պէկ կը վերադառնայ Համամ, ասոր կաւատ միջնորդը Ատափազարցի Եայլըճի-Վարդանն է, տիպար ճիւաղ մը. Ղալիպ իր արձանագրածներէն մնացողներուն վէսիգաները կուտայ, Վարդանի ձեռքովը այս անգամ ալ վէսիգայի անունով ըն-

---

(*) Աս ճիւաղներու մասին առանձին բաժինով:

տանիք–գլուխ հինգ ոսկի կ'առնէ : Իսկ իր հետ Մէսքէնէ տանելու համար ընտանիք գլուխ 20–ական ոսկի կ'առնէ , բայց նորէն իր հետ չտանիր · կ'երթայ եւ Մէսքէնէէն հրամանագրով մը Ալի էֆ ·էն կ'ուզէ այս արձանագրածները : Ալի էֆ · իր կարգին դրամ առնելէ վերջ , հազիւ անոնց մէկ մասը կը ղրկէ : Անդին չարձանագրուողները սէվգ կ'ըլլային մէկ կողմէ Իսագ–չավուշի ձեռքով :

ՔԷՕՐ–ՖԱԹԻՀ ԿԸ ԶԱՐՄԱՇԱՀԷ ·— Այս ատեններ Այնիսէի միւտիր Քէօր Ֆաթիհ սէվգըյաթ–մէմուրիի պաշտօնով կուգայ Համամ , սէվգըյաթը բուռն կերպով ու ահռելիօրէն յառաջ կը տանի : Մէնգիլի արձանագրուողներն ալ սէվգ ընել կ'ուզէ · եւ այս իսկ պատճառով մէնգիլի գումանտանիին հետ բաղխումներ կ'ունենայ , բանւորները , արհեստաւորները ընտրելու իրաւասութիւնը իմս է ըսելով , ու ինք ալ կ'սկսի չահագործումի · բայց թէ այս կեղեքիչները վերջ ի վերջոյ իրարու հետ կ'իրաւախոհին , վեր առնուած գումարները կը բաժնուին : Եւ իրենց համաձայնելովը նոյնիսկ արձանագրուողներէն մեծ մասը սէվգ կ'ընեն · այս սէվգըյաթներու ատեն Սէպգայէն անդին փոխադրութեան որեւէ միջոց չկար · ինչ որ չալակով կրնային տանիլ , այն էր միայն :

Համամի այս սէվգըյաթներու ատեն անտէր–անպաշտպան մնացած որքան հայուհիներ վերեւ յիշուած լկտի , լիրբ ու լպիրշ պաշտօնեայներուն անասնական կրից զոհերը կ'ըլլային · զինուորական թէ քաղաքային պաշտօնեայներ , նօգթաներու թուրք զինուորներ , բացի առօրեայ լլկումներէ , բռնաբարումներէ իրենց քով ունէին 3–5 հայուհիներ : Համամ տեսայ Զէքի անուն յիւրուզակ աւազակապետ մը , ութ հայ աղջիկներ միանուագ բռնաբարած ըլլալը կը պարծենար : Բայց ինչ որ վատթարագոյն է եւ այնքան վիրաւորիչ , այնքան ամօթալի , այս վատչուէր գազաններու միջնորդները հայ անունին անարժան , հայութեան հըրէշ–զաւակ պէքճի–պաշիները , պէքճիները , արապաճի–պաշիներն էին — մողոք–բահաղներու սպասարկողներ , պաշտօն հարկանողներ :

Ֆաթիհ՝ մականուանեալ Քէօր–միւտիր ուրիշ պաշտօնեայներու վրայ քար հանած է իր անլուր բռնաբարումներովը : Շարունակ սէվգ եղող չատրներէն աղջիկներ վար կը դնէր , ատեն մը իր քով պահելէ վերջ ուրիշներու կը ծախէր : Ֆաթիհ զանգուածային սէվգըյաթները գլուխ հանելէ վերջ , ինք կը դառնայ Այ–

նիսէ. մնացեալ 80-90 չատրներու սէվգըյաթի գործը կը թողու Համամի գարագօլին:

ԼԷ.

ՀԱԳԳԸ ՊԷԿ

Գաղթականներու կարաւանները Տէր–Զօր իջեցնելու գործը այնքան ստիպողականութիւն, այնքան սուր հանդամանք մը կ'առնէ որ վերեւ յիշուած սէվգըյաթ մէմուրներու տենդոտ գործնէութիւնը, փութկոտութիւնը, մանաւանդ թէ անոնց ի գործ դրած խժդժութիւնները անբաւարար կը նկատուին, ու Պոլսէն Հագգը–պէկ անուն գազանը կը ղրկուի սէվգըյաթ–ումումի միւտիր–ի պաշտօնով: Աւելը ձեռք առած, Հալէպէն սկսեալ կ'աւլէ գաղթականները մինչեւ Տէր–Զօր: Համամ կուգայ մէնզիլին համար վար դրուած չատրները անգամ մըն ալ ինք կը մաղէ–ծուէ. մէկ մասը սէվգ կ'ընէ. մնացեալներէն կաշառք առնելով կը թողու: Այս միջոցներուն Քէօր–Ֆաթիհ ալ քանի մը անգամ Համամ կ'երթայ, սէվգըյաթներու գործին կը մասնակցի:

Հագգը–պէկի եւ Խադըր–ումումիի գումանտան Ղալիպ–պէկի միջեւ բաղխումներ, հակառակութիւններ սուր հանգամանք մը կ'առնեն: Հագգը պէկ Ճարապուլուս կ'երթայ, Ղալիպ պէկի հետ իրերահասկացողութեան կուգան՝ մէնզիլները գտնուած հայերու մէկ մասը սէվգ ընելու մասին: Հագգը պէկ իրեն արբանեակ–օգնական ունէր Բասուլ անուն Բումէյցի վատթարագոյն մէկը, ինչպէս նաեւ արապաճը–պաշը Պալըքէսիրցի Յակոբ Թուռնայեան, Սիվրիհիսարցի Հաճի Յակոբ, Պէլէճիկցի Միհրան: Հագգը պէկ մէնզիլին համար 15 ընտանիք միայն կը զատէ, մնացեալները սէվգ կ'ընէ. վար դրուածներէն մեծաքանակ դրամ վեր կ'առնէ. ուրիշ հարուստ ընտանիքներէ ալ մեծ գումարներ կ'առնէ, վէսիքա կուտայ Հալէպ կը ղրկէ, Համամ գտնուած անտէր հայուհիներէն մէկ մասը իրեն համար կ'ընտրէ, մնացեալները Թուրք պաշտօնեայներուն, Թուրքերուն, արաբներուն կուտայ: Իրեն օգնականը Բասուլ մանաւանդ փրօփականտ կ'ընէ որ Թուրքեր, արաբներ, պաշտօնեայներ իրենց հարէմը առնեն հայուհիները, ու ինք ալ անձին օրինակովը կը գերազանցէ ամէնքը — իր անթիւ բռնաբարումներովը:

Հագգը պէկ Մէսքէնէէն սկսեալ Եփրատի գծին վրայ գտնըւած գաղթականները վերէն վար կը մաքրէ, կ'ալէ կը ղրկէ Տէր-Զօր: Այս սէվգ եղածներէն 81 հոգի Բագգա ղրկեր էր, բոլորը կնիկ, աղջիկ, հիւանդ, հիւծած-հալած մաշած, չարժուն կըմախքներ. լեցուցին հիւանդանոց-պաղչան, տասը օր չտեւեց բոլորն ալ մեռան. սնունդ, կերակուր տրուիլն ալ օգուտ չըրաւ. անոնց մէջ Սեբաստացի ըլլալով Սանոսեան Պօղոս աղայի Հեղինէ աղջիկը կար, մեր վարժարանի աշակերտուհի, խեղճ աղջիկ, կերպարանքէ ելեր, խելքն ալ կորսնցուցեր: Այս սէվգըյաթներու վերջին փաթիները այլեւս ընտանիքներ չէին: Հալէպէն սկսեալ ժողվըւած էրիկմարդերէ, երիտասարդներէ, լքեալ մանուկներէ կը բաղկանային— իբրեւ սէրսէրիներ, ինքնութիւննին անծանօթներ, կասկածելիներ (?'): Այս սէվգըյաթներուն ժանտարմաներ Հագգըյէն արտօնուած՝ ճամբու ընթացքին անոնց վրայ վայրագութիւններու ամենագազանայինը ի գործ դրած են. այնպէս որ անոնցմէ քիչերն են որ կրցած են Տէր-Զօր հասնիլ, ու անոնք ալ հոն բնաջնջուած են: Հագգը 300 լքեալ մանուկներ լեցնել կուտայ փոսի մը մէջ, վրանին քարիւղ թափել տալով իր ձեռքովը կրակ կուտայ ամէնը մէկ կ'ողջակիզէ: Բագգա գալուն պարծենցեր էր իր այս գազանային արարքը:

ՔԷՕՐ ՖԱԹԻՀԻ ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ՄԷԿ ԳՈՐԾԸ.— Համամի երբեմնի միւտիր եւ սէվգիյաթի պաշտօնեայ 25 տարեկան Թուրք մըն էր. չիլ աչքերով, որուն համար Քէօր մակդիրուած. Բագգա կը բնակէր. բաւական ուսեալ էր. բանաստեղծլէնմիշ կ'ըլլար: Իզմիրցի, Պուրսացի հայուհիներ բերած էր խիստ գեղանիներէն, եւ... ուսեալներ: Ֆաթիհ անոնց կը պարծենայ եղեր թէ Հայերու այս եղածներուն վրայ երկար յիշատակարաններ կը գրէ, եւ զորս օր մը պիտի հրատարակէ. իր գրածներէն երբեմն կտորներ կը կարդայ եղեր անոնց: Այս միջոցներուն (916 սեպտ. հոկտ.ին) ինք սէվգըյաթ մէմուրի պաշտօնը պահելով մէկտեղ Այնիսէի միւտիր կը նշանակուի: Այնիսէն չէնցնելու համար Համամի եւ այլ տեղերու սէվգըյաթներէն 70-80 ընտանիք մը — Հաճընցի, Մարաշցի եւ այլ տեղացիներ կը պատէ. երեւոյթները փրկելու համար կը թրքացնէ, եւ կ'ապսպրէ խստիւ, որ մինչեւ Այնիսէ երթալ հաստատուելնին սօֆի Թուրքութիւն ծախեն առանց խղճահարուելու: Հոն անոնց բնակութիւն, գործ կուտայ, ամէն ընտանիքի բաւելական Թային կը կապէ, հանգիստ կ'ապլեցնէ․ իսլամացած ըլլալնուն անունն ալ չտար․ կը թողու իրենց կամքին, իրենց խղճին․ կ'ըսէ եղեր որ եթէ ժամանակները օր մը Հայերուն ի նպաստ դառնան, այսքան Հայու կեանքը ազատած ըլլալուս՝ Հայերուն մօտ շնորհք կը գտնեմ․ իսկ եթէ չէ, այսքան Հայեր իսլամացուցած ըլլալուս համար Թուրք կառավարութեան մօտ հաճելի կ'ըլլամ։ Ու իրաւ ալ այս բոլոր ընտանիքները ազատուեցան–վերապրեցան։ Զինադադարէն վերջ Ֆաթիհ Հալէպ եկեր էր, Համամէն զինքը ճանչցող Հայեր Անգղիական կառավարութեան մօտ ամբաստանեցին, բանտարկել տուին իբրեւ Հայերու կեղեքիչ․ չաբաթ մը մնաց բանտը․ ուրիշ Հայեր գնացին ի նպաստ վկայեցին արձակել տուին։ Վերջէն հարեւանցի մը լսեցի թէ մեռեր է։

ՀԱԳԳԸ–ՊԷԿ ԲԱԳԴԱ․— Բագդայի Հայ գաղթականութեան պէս եղլի, պարարտ պատառ մը կրնա՞ր վրիպիլ Հագգըյի պէս գազանի մը անյագ ընչաքաղցութենէն, եւ հայաջինջ ծրագրերէն։ 1916 Նոյեմբեր–դեկտեմբերին էր․ եկաւ Բագդա։ Թող որ Հայերը տագնապներու սարսափներու մատնուեցան, Ֆախրիի յաջորդ գայմագամ Ալի–Քեմալ պէկ, ինչպէս նաեւ Արաբ էշրաֆները բնաւ երես չտուին անոր։ Ծո՞ւն ես, մա՞րդ ես, ինչենի ես չըսին։ Հագգը պնդեց, ստիպեց սպառնաց, պոռաց–գոռաց, համոզել աշխատեցաւ․ առնուելիք կաշառքի ոսկիներու հեռապատկերովը ուզեց շլացնել աչքերնին, վերջապէս ինչ որ ալ ըրաւ մերժուեցաւ։ Գայմագամ Ալի–Քեմալ առնական կորովով մը՝ անկարելի է, Բագդայի Հայութիւնը տեղէն չեմ կրնար շարժել ըսաւ, կոթնելով կայս․ այն իրատէին վրայ, որով Բագդա՝ Հայ գաղթականներու առժամեայ բնակավայր սահմանուած էր։ Հագգը տարբեր կերպով մը աշխատեցաւ համոզել․ Բագդայի ունեւոր գաղթականներէն մեծ գումարներ վեր առնել, եւ զանոնք թողուլ․ եւ չունեւորները Տէր–Զօր իջեցնել, առնուած գումարները մէջերնին բաժնուիլ, այսպէսով թէ կայս․ իրատէի զօրութիւնը պահուած կ'ըլլայ, եւ թէ մէկ մասը տեղահանած կ'ըլլան դէպի Տէր–Զօր։ Անոր այս սադրանքներուն առջեւ գայմագամ թէ Արաբ էշրաֆ անդրդուելի կը մնան եւ ձեռք չեն տար Բագդայի Հայութիւնը։ Հագգը այլեւս յուսակտուր՝ ձեռք կ'առնէ Ուրֆայի ճամբան, հոն մութասարըֆին կամքը առնելու, բարեբաղդաբար անկէ ալ կը մերժուի ցուրտ կերպով։ Վերադարձաւ Բագդա եւ առանց մնաք բարով ըսելու գայմագամին եւ էշրաֆներուն, իր

Հնարքներուն մէջ անյաջող աղուէսի մը պէս ագին իրեն քաշած՝ անցաւ գնաց։

ԳԱՅՄԱԳԱՄ ԱԼԻ-ՔԵՄԱԼ ՊԷՅ.— Քանի որ քիչ մը վերը իրեն խօսքը ըրինք, իր մասին ծանօթութիւնը՛ ամբողջացնենք։ Տէլլի-Ֆախրիին հրաժարուելէն վերջ այս մարդը եկաւ Պաղտատի կողմերէն՝ գայմագամի պաշտօնով։ Քառասունը անցուկ, նիհարակազմ, բարձրահասակ, գունատ, հազիւ ժպտող, ժիշտ երեսօք, այնպէս բարութիւն, բարեացակամութիւն սպասուելիք մարդ մը չէր երեւնար առաջին տեսութեամբ. բայց եւ այնպէս խոհական մէկը ըլլալն ալ յայտնի էր։ Գաղթականներու Միջ-Գաւառային ներկայացուցիչ-մխիթարները, իրենց գլխաւորը Աւետիս աղայի առաջնորդութեամբ փութացին քովը, յանուն Հայ գաղթականներու բարի գալուստ մաղթել, պաշտօնը շնորհաւորելու։ Լաւ ընդունելութիւն կ'ընէ, եւ դէպի Հայ գաղթականները իր բարեացակամ տրամադրութիւնները կը յայտնէ։ Եւ իրաւ ալ քիչ ատենէն փորձը կուտայ։ Ինք շատ օրինապահ մարդ էր, օրէնքի սահմանէն դուրս չէր ելլեր, կաշառակեր չէր. Ֆախրի բիրտ ուժ ի կիր կ'արկանէր, ասիկա օրէնքը։

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ.— ԱՆՈՒՆՔ ՐԱԳԳԱՅԻ ԱՌԺԱՄԵԱՅ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐ.— Ուրֆայէն եկած հրամանի մը վրայ Ֆախրիի օրով ձեռնարկուեցաւ Հայ գաղթականներու մարդահամարը ընել, Ալի-Քեմալի օրովը լրացաւ։ Գաղթականք իրենց մխիթարներու առաջնորդութեամբ խումբ-խումբ ներկայացան Մարդահամարի պաշտօնէութեան, գաղթականներու յատուկ Մարդահամարի տոմարին մէջ կ'արձանագրուէին անուն-մականունով, հօր անուն — ծննդեան թուականովը եւ ո՛ր տեղացի ըլլալնին։ Վերջէն Մարդահամարի պաշտօնէութենէն ամէն անձի մէյմէկ թուղթ տրուեցաւ, տեսակ մը վէսիգա, նիւֆիւս-թէզքէրէսի, յորում նշանակուած էր զայն կրողին ինքնութիւնը, եւ առժամապէս Րագգայի քաղաքացի ըլլալը։ Այս գործողութիւնով Րագգա՝ հայերու առժամեայ գաղթավայր սահմանող կայս. իրատէն գործնականացած եղաւ, եւ կերպով մը ոտնձգութիւնները չէզոքացուեցան. եւ իրաւ ալ ունեցաւ իր բարերար արդիւնքը։ Որոշ չեմ յիշեր, այս մարդահամարով ընդհ. գաղթականներու թիւը 8–9000ին մէջտեղն էր։ Ամբողջ Փոքր Հայքը, Խարբերդն ու Տիարպէքիրը ըլլալով Սվազի մխիթարութեան բաժնին մէջ. ընդհ. թիւը 400–450 անձի մէջտեղն էր, որոցմէ 60-ը էրիկմարդ, եւ ատոնց 16-ը 15-60 տարեկաննոցներ էին· մնացեալները 15-էն վար պատանիներ, մանուկներ։

ԹՐՔԱՑՈՒՄՆԵՐԸ·— Տէր-Զօրի կոտորածները սկսած էր։ Բագդայի Չէրքէզներու արիւնարբու մէկ պետին առաջնորդութեամբ խումբ մը Չէրքէզներ փութացեր էին հոն, ջարդերուն եւ աւարառութիւններուն մասնակցելու։ Կոտորածներու գոյժերը մին քան զմիւսն ահասարսուռ, կը հասնին, բերնէ բերան շշուկները կը տարածուին։ Բագդայի հայութիւնը խոր սուգի ու սարսափի մատնուած՝ չոր կը չորնայ, օրերով, շաբաթներով կը շարունակուին զանգուածային ահաւոր կոտորածները· Տէր-Զօրէն մինչեւ Խապուր աներեւակայելի սպանդանոցի մը, մահաստանի մը վերածուած է։ Այս կոտորածներէն մազապուր՝ անապատի ճամբով փախչող Բագդա եկողներ կ՚ըլլան, մասնաւորապէս Աստափազարցի Երուանդ անուն կորիճ երիտասարդ մը· ամէնն ալ ադամամերկ։ Կը պատմեն կոտորածները, կը պատմեն իրենց փախուստը· անապատներուն մէջ օրերով ջուրի երես չտեսնելնին, կրած անպատմելի տառապանքնին· լսելով մարդու ոտից ներքեւի հողերը կը փախչին։ Բագդայի Հայութիւնը Տէր-Զօր փոխադրուելու վախերէն, կասկածներէն թէեւ մասամբ ապահովուած, բայց եւ այնպէս հաւանականութեան շշուկներ ալ պակաս չէին։ Թրքական մոլեռանդութիւնը սատկե՞ր է· կառավարական պաշտօնեաներէ ոմանց, մասնաւորապէս Միւֆթիին, առիթ մը կ՚ըլլայ, ուղղակի-անուղղակի փրօփականտով իսլամանալու հրաւիրել հայերը — իբրեւ ապահովուելու միջոց Տէր-Զօր վերտարագրուելու հաւանականութենէն։ Վարանումը, շըւարումը կը տիրէ Հայութեան վրայ։ Եւ դէպի իսլամացում, ունեւորներէ՝ շարժումը կամաց կամաց ծայր կուտայ։ Իւրաքանչիւր համաքաղաքացիներ իրենց մխիթարներով միասին, խորհրդակցելու կը նստին· Թրքանա՞լ թէ ոչ· իբրեւ խղճի խնդիր, մանաւանդ թէ յակամայից բռնադատեալ, կ՚որոշուի այս շարժումին հանրային հանգամանք չտալ, եւ իւրաքանչիւր անհատի կամքին, խղճին ու ընտրանքին կը թողուի։ Էրզրումցիներն ալ մի քանի անգամ վրայ-վրայի ժողով ըրին, ու անոնցմէ ալ աշխատողներ եղան որ հանրային հանգամանք տրուի, բայց Սարգիս Մանուկեան, ու Զաքարեանները ընդդիմացած են։ Վերջապէս ծայր կուտայ իսլամացումը· օրական, խնդրագրով դիմումներ անպակաս են։ Պէտք է ըսել, հասարակ անօթի ժողովուրդէն *մօտեցող մը իսկ չեղաւ։ Ամէն ամէն ունեւորներէ 30 ընտանիքի մը չափ իսլամացողներ եղան․ Նէվ-Շէհիրէն Զազմազճեան եղբայրները, Էրէյլիէն երկու եղբայրներ, Եօզկաթցի Հայկ անուն բողոքական մը․ Էրզրումցիներէն Էֆթեանները, Պիրէճիկցիներէն Ղազար աղա եւ եղբայրը Արմենակ որ մինչեւ այս ատեն իսլամացած չէին, իրենց համշիրականներուն ստիպման վրայ իսլամացան․ Գասթեմունիէն Արշակ եւ ընկերները․ Պուրսացիներէն Ստեփան անուն մէկը․ Պոլսէն աքսորուած Սեբաստացի Տօքթ․ Լեւոն Օհնիկեան, Տարտանէլցի Յովհաննէս-Չէքի եւ ուրիշներ։ Ասոնց օրինակը չճարակեցաւ․ Ժողովուրդը դառն արհամարանքով մը կը վերաբերուէր ասոնց հանդէպ։ Գասթէմունիցի Արշակի իսլամացումի գործողութիւնը կատարուեր, մեր քով եկաւ․ ըսինք, Արշակ, ի՞նչ ըրիր․ գունատեր, ձեռքը-ոտքը կը դողդըղայ․ լզուն կը պլլէ․ աս ի՞նչ ապուր էր որ կերանք, կ'ըսէ․ պատմել կուտանք․ ալ բանը դժուարիս չգնաց կ'ըսէ, երբ որ միֆթիին ներկայացայ ու առաջարկեց որ գունտը գլորեմ, հեղ մը պաշտօնատունը գլխուս մթնեց, կարծես երկինք գլխուս պիտի փլչի, դող մը փակաւ յիս, շրթունքներս չեն բացուիր, բերանս յառաջ չերթար, ա՛լ չեմ գիտեր ինչպէս արտասանեցի գազանին անունը։ Կը հանդարտեցնենք զինքը, կը չքմեղացնենք։*

Ասանկ, անգամ մըն ալ առիթ եղաւ ընծի Տօքթ․ Լեւոնին— Լութֆիին— հետ խօսելու․ երբեմնի աշակերտ եւ հայրենակից, աւելի մտերմաբար կրնայի հարցնել, հեգնաբար եւ երգիծանօք․

— Ինչպէս, Տօքթօր, կապան դառուցիր, առուն ցատկիր, գնդակա՞ն եղեր ես, զո՞հ ես, զունդը կը թնդէ՞ կոր քեզի․ ճէննէթին մէջ քանի՞ հուրի-ղըզներ պիտի վայելես․

Տաքցաւ... բարկ քացա՛խ...։

— Էնսիւլթ կ'ընէք, եթէ վարժապետս չըլլայիք...

— Է՛, է՛, կուտը որո՞ւ տամ․

— Գիտցէք որ, ո՛րքան լուսաւորուեցայ, նախախնամութեան մէկ բարիքն է որ հախ-տինը յայտնուեցաւ ընծի, եւ...

— Է՛, է՛, աղեկ որ չի հոտիր, գէշ գնդականներուն պէս կեղծաւորութիւնն ալ ի՞նչ շուտ սորվեցար։

Անցնինք․ կատակը, երգիծանքը մէկ կողմ մնայ։ Ես այն գիտեմ թէ բնականոն ժամանակի մէջ այս թրքացողներուն ոչ մէկը իրեն նետած ըղունկը փոխէր անապատի խառնակեցութեան ծընունդ ապօրծին Նեռի պիղծ անունին հետ․ բայց թէ պարագանե-

րը այսպէս բերին, ու ես անոնցմէ ոչ մէկը կը մեղադրեմ, եւ դատապարտելի գտնեմ: Ու երբ ազատ պարագան ներկայացաւ, ասոնց ամէնն ալ աղտոտ շապիկի մը պէս հանեցին նետեցին այդ պիղծ անունը իրենց վրայէ: Եւ ասանկ ահաւոր շրջանի մը մէջ հարիւրին 2–3 սադրում, դայթում՝ անդին Հայ ժողովուրդի մեծամասնութեան հաւատքի, անդրդուելիութեան, եւ բարոյական կորովի բարձրութեան քով՝ արդարեւ շատ աննշան կը մնայ. Հայը՝ նոր չէ որ իր Հայ–Քրիստոնէական հաւատքի աննուաճելիութեան ապացոյցները ի հանդէս բերեր է. Հայ–Քրիստոնէական հաւատքի անդրդուելիութեան արձագանգն է որ դարերու մէջէն եկեր մեր ականջներուն տակաւին կը հնչէ մեր մամերու բերնով՝ ի լուր Դենի հրաւիրակի կաչաղակումին՝

Ջանըդ ձըկան
Աչքըդ խըլըրտան
Լուսս Լուսաւորչին
Հաւատքս Քրիստոսին
Վա՛յ ուրացողին, վա՛յ ուրացողին
Վա՛յ ուրացողին:(*)

Թշնամիին վկայութիւնը ի հարկէ շատ աւելի կ'արժէ. Հալէպի փոլիս–գոմիսէրը Սեբաստացի Հայկազուն Թաթարեան անուն երիտասարդը 13 անգամ Տէր–Զօր կ'աքսորէ. տղան ամէն անգամուն ալ անապատները կտրէ Հալէպ կը վերադառնայ. բայց օձիքը ձեռք կուտայ. 13–րդ անգամուն չիտակ կ'երթայ Գոմիսէրին.

— Էֆէնտիմ, իչթէ եէնէ կէլտիմ, կ'ըսէ.

— Գոմիսէրը զարմացած, մօրուքը ձեռքը կ'առնէ.

-- Օլան, կ'ըսէ, պէն պու միլլէթին նէ կիւզէլլինի թիւքէտէ պիլտիմ, նէ մալընը, նէ ճանընը, վէ նէ տէ գուվվէի մա'նավիէսինի թէսխիր իտէ պիլտիմ. ու տղային կ'ըսէ, գնա՛, ազատ ես:

*** Պէտք է ըսել որ Բաղդադի Արաբները Հայերու այս թըրքացումին համակիր չէին, ոչ ալ քաջալերող. նոյնիսկ լաւ աչքով չէին նայեր թրքացողներուն:

*** Պզտիկ ծանօթութիւն մը Տօքթ. Լեւոն Օհնիկեանի մասին: Հայրը Գրիգոր Օհնիկեան Սեբաստիոյ հին սերունդին պատ-

---

(*) Ձուկի պէս համր ըլլաս, խլուրդի պէս կուրանաս, եւն.: Կ'ըսեն կանայք ի լուր էգանի:

կանող մտաւորականներէն էր. կանուխէն Պոլիս պանդխտած, Սենեքերիմեան ընկերութեան հիմնադիրներէն մին եղած է: Տըղաքը — Արամ, Լեւոն, Սեբաստիա ստացած են իրենց նախնական կրթութիւնը. ապա Արամ Կեդրոնականին աշակերտած, իսկ Լեւոն Փարիզ բժշկութեան եւ խաղախորդութեան հետեւած է. Պոլսոյ մտաւորականներու աքսորումին այս երկու եղբայրներն ալ կը տարագրուին. Արամ կը մեռնի Համամի մէջ. Տօքթ. Լեւոն Տէլի–Զախրիի շնորհիւ եկաւ Բագդա, ուր քաղաքապետական բըժիշկ եղաւ:

ԸՆԴՀ. ԹՇՈՒԱՌՈՒԹԻՒՆԸ.— Թողունք մասնաւորները, դառնանք ժողովուրդին: Անցաւ վեց ամիս, տարի մը, տարիուկէս, պատերազմը օրէ օր կը սաստկանայ, կը բարդանայ, նորանոր կերպարանքներ կ'առնէ. եւ որքան երեւոյթները կը վերլուծենք, ամէն ինչ Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ ի նպաստ երթալ կը տեսնենք. մասնաւորապէս մեզի — Հայերուս համար յուսոյ լուսոյ նշոյլ մը չերեւիր. քաղաքական հորիզոնը պարզուելէ դեռ շատ հեռի է: Կեանքի, ապրուստի պայմանները օր աւուր կը դըժուարանան, ամէն ինչ պատերազմական պիտոյից յատկացուած՝ կ'երթան զինուորական հսկայ մթերանոցները կ'ամբարուին: Մուսուլի քիւրդերը որ առատ ալիւր, ցորեն, իւղ, պանիր կը բերէին Բագդա եւ գաղթականք բաղդատաբար աժան հաց կը վայելէին, ա'լ չեն բերեր. Արաբները արդէն արտադրող ժողովուրդ չեն. Թանկութիւնը սեւ ուրուրի մը պէս կը տարածէ իր թեւերը. արհեստական ծանր սովը կը ստեղծուի: Ուտելիքները, մասնաւորապէս հացը անօրինակ կը բարձրանան. ցորեն, ցորենի ալիւր հազուագիւտ դարձած է. սպիտակ կորեկը ձեռքէ ձեռք կը խըլուի. Փոքր Ասիայէն Բագդա մտնող գաղթականներուն մեծ մասը ունեւորներ էին. միջակորեար դասակարգը ունեցածը կերած հատուցած դատարկուած է. գոյքեր, զարդեղէն, հագուստ շատոնց ծախած հացի տուած է. պահեստի դրամ ունեցողներ սոսկումով կը տեսնեն օրըստօրէական գլխիլը. ամէն մարդ ծայրայեղ սակաւապետութեան ռեժիմ մը կ'որդեգրէ: Իսկ թէ ժողովուրդի մեծ մասը եւ մասնաւորապէս Փոքր Հայքեցիները վաղուց կը լողային թշուառութեան մէջ: Մօտաւոր գաղափար մը տալու համար աւելորդ չենք համարիր՝ տալ հոս ժողովուրդի՝

ԱՌՕՐԵԱՑ ՄԸՆԻՒՆ.—

Գարունը կանուխ կ'սկսի. յունուարին կանաչութիւնը կը ծածկէ ամէն տեղ. վայրի բանջարեղէնները — Մոլոշը, ճնճուղբաջը, սինձը, կարմիր բանջարը, բաղեղուկը, սուեղը, Թաղթը, բողկիկը, պրասը կը կազմէին գլխաւոր ուտելիքը ժողովուրդին. առանց եփելու՝ աղը թաթխէին կ'ուտէին, կամ, խաշէին, կամ ճանկ մը գարիալիւր խառնելով՝ մալէզ կ'ընէին. եթէ իւղով սոխեռաց մը ընէին, կամ պլղուրի, կորկոտի հատ նետէին վրան, իշխանավայել կերակուր մը կը համարուէր։ Օրերով, շաբաթներով այս կ'ըլլար ժողովուրդին ուտելիքը, առանց հացի երես տեսնելու. բայց ասիկա ալ կարճ միջոց մը միայն կը տեւէ. ապրիլի կէսերուն կանաչի քիթ մր, ծիլ մը չես գտներ. կատարեալ անապատի մը վերածուած կ'ըլլայ չորս կողմ։

Ափկից մը կորեկի աղնձուկով, կամ գարիի խածաղով օրեր կ'անցնէին։

Մարախը հաւքէին, աղանձելով կ'ուտէին։

Արմաւի կուտը բոհրէին, փոշիացնելով մալէզ կ'ընէին։

Սատկած ձի, էշ, ջորի գետինը չէին մնար. կնիկներ կը լեցուէին վրան, խեղճերը դանակ ալ չունէին, Թիթեղի չերտով մը քերթէին, կտրէին կը տանէին, եփելու աման ալ չունէին, կրակին վրայ կիսախորով՝ կը լափէին. կենդանիին դիակը կտրատել բաժնելու ատեն հապա ինչ կռիւներ, ծեծ-փետ չէր պատահեր։

Օր մը ժանտարմայի մը ձին կատաղեր էր. Բագգայի եղերքը տարին, գնդակահար ըրին. փոսին մէջ պիտի թաղեն, կնիկներ անդին կ'սպասեն, վազեցին եկան. ժանտարմաներ արգիլեցին, ձիուն դիակը ընդհողեցին. մարդիկ հեռանալէ վերջ, կնիկներ եկեր, հողը մէկ կողմ տուեր, դիակը կը բզքտեն. Գայմագամը լսեր էր, մարդ ղրկեց արգիլեց. Երեք-չորս օր պահնորդ մը հոն սպասեց։

Զինուորական հիւանդանոցի վերածելու համար ճամբին բակի սենեակները կը մաքրէին. ինչպէս եղեր ոչխար մը հոն սատկեր ո՞վ գիտէ քանի օրերէ ի վեր մնացեր է. հոտեր, կազմալուծուեր, բորբոսեր, որդներ կը վխտայ։ Բանուորներ տախտակի մը վրայ դրեր, դուրս կը բերեն. մի քանի կնիկներ հազիւ տեսան զայս, վրան յարձակեցան, քաշեցին առին զինուորներուն ձեռքէն. մարդիկը ափիբերան մնացին, վերեւնին գտնուող զինուորական բժիշկն ալ դաշտեցաւ մնաց. աս ի՞նչ կ'ընեն կոր կ'ըսէ. մարդը խելաբերեց, պոռաց բանուորներուն, որ արգիլեն. մարդիկը հազիւ կարողացան ձեռքերնուն առնել. տարին հեռուն նեռեցին: Վերջէն այդ կնիկներ գնացին, գտան դիակը:

Դաշտերէն սատկած կենդանիներու ոսկորները կը ժողվէին, խաշէին ջուրը կը խմէին:

Ձմերուկի, սեխի, վարունգի կեղեւ, սոխի, շողգամի, բողկի փուր, գետինը չէր մնար: Շուկայի երես սեխ, ձմերուկ ուտողներ ըլլային մանուկներ, կիներ կ՚սպասէին խմբովին, նետուած կեղեւները խլելու համար գիրար կը կոխկռտէին· գետինը չէին մնար նարինջի, լիմոնի կեղեւ, որեւէ բանջարեղէնի նետուելիք մաս:

Մորթուած կենդանիներու արիւնը գետին չէր թափուեր· ամանով կ՚առնէին, արիւնը պաղեր լերդ կը կապէր, տաք ջուրի մէջ մէկ-երկու եփ կ՚եփէին· եփած թոքի պէս կ՚ըլլար, աղով կ՚ուտէին:

Մորթուած կենդանիներու աղիք-լղիք, փորոտիք իրարու ձեռքէ կը խլըշտէին:

Քիւրդեր ալիւրը ծախելէ վերջ, կնիկներ կ՚երթային կ՚աղաչէին որ քուրցերը թօթուեն, որքան ինչ ալիւրի փոշի դուրս գայ, առնեն:

Կառավարական յայտարարութիւններ կը փակցուէր, մանուկներ կը փրցունէին, փակցուելու համար գործածուած խմորը թղթին կամ պատին վրայէ հանէին կ՚ուտէին:

Շուն, կատու, գրեթէ չմնաց, գաղտագողի մորթէին կ՚ուտէին: Թօփալ-Գէորգ անուն խանութպան մը ունէինք, գիրուկ, կլորիկ գոլօ-մոլօ կատու մը ունէր· Ռօտօսթոցի կին մը կար· կուգար, Գէորգ-էմմի, օր մը սա կատուդ պիտի գողնամ կ՚ըսէր· իրաւ ալ կնիկը խօսքին գտնուեցաւ, կատուն գողցեր, մորթեր կերեր էր:

Ձի, էշ թրքելու չէր մնար· մանուկներ կը հասնէին, չմարսուած գարեհատեր զատէին կ՚ուտէին: Գրիչս յառաջ չերթար ըսելու, նոյնիսկ կղկղանքներու մէջէն անմարս հատեր կը զատէին:

Դիմացը Եփրատի միւս կողմը ա՛լ աւելի սարսափելի կը պատմէին: Մեռելի միս ուտելը սովորական եղած էր հոն:

ԼՔԵԱԼ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ թշուառութիւնը ամէնէն սրտակեղեքը, մորմոքիչը, սարսափազդեցիկն էր: Իբրեւ ուսուցիչ՝ միշտ մանուկներու հետ գործ ունեցած, ու ի բնէ տղալօլիկ, ամէնէն աւելի սիրտս կը խշխշար, լերդս փորուս մէջ կը մանրուէր, աղիքներս ոտքս կը լեցուէին աս անտերունջ, լքեալ, նօթի ու արկլօզ մանուկներու թշուառ բանակին ի տես։ Շարունակ անոնցմով կը հետաքրքուէի. անոնց ցաւերովը կը տապկուէի։ Օրէ օր կ՚աւելնար անոնց թիւը. ո՞ւրկից ալ դուրս կուգային, կ՚ըսես գետնէն բուսնէին. փողոցներուն մէջ, շուկան, անցքերուն բերանները բռնած են. կերպարանքէ ելած, հայուացք չէր մնացեր երեսնին. քաղցը անողոքօրէն կրծեր ներսերնին. յուսահատ, չուարուն, մոլորուն քայլերով կը թափառին օրն ի բուն, աչքերնին անքթիթ ի գետին փշուրք մը, հատիկ մը, չամիչի, արմաւի կուտ մը չվրիպիր աչքերնուն. հաւու մը քթիթովը կը պճըռքին աղբանոցները, չես գիտեր ի՞նչ կը գտնեն հոտած-նեխած եղտիւրներուն մէջէ, կը նետեն բերաննին, բան մը կերած ըլլալու պատրանքովը։ Նետուած ձմերուկի, սեխի կեղեւի մը վրայ, կամ այլ բանջարեղէնի կոթինքին վրայ կը նետուին խելայեղ, կ՚առնեն ձագարի մը պէս կ՚սկսին կրծել։ Անցորդներու, հացի գնորդներու ոտքերը կը փարին. փէշերը կը պլլուին, բրդուճ մը հաց կ՚աղաղկեն։ Երբեմն ալ կը համախմբուին, ցուրտին անձրեւին տակ սրիկ-սռիկ սրսըփալէն՝ սրտապատառ լացով կ՚աշխատին անցորդներու ուշադրութիւնը հրաւիրել իրենց վրայ։ Կը թափառին փողոցները, ունեւորներու դռներուն առջեւ ակնդէտ կ՚սպասեն՝ սեղանի աւելցուք ոսկերոտիք դուրս նետելնուն. փողոցի շուներ իրենցմէ առաջ կը հասնին, կը յափշտակեն. իրենք ալ կը ջանան անոնց բերնէն խլել։ Կարծես այլ եւս անասնացեր են. կ՚առնեն ոսկորը, պահ մը կը կրծեն, կը ծծեն, բան չեն հասկընար. քարի մը տակ ծեծեն մանրեն բերաննին կը նետեն։ Կային որ սիկարի կրճատներ կը հաւքէին, կը կտուէին, ելած ծխախոտը թուղթի մը մէջ ամփոփելով արաբներուն կը ծախէին մէկ-երկու մէթալիկի, խնդումով մը վազէին բոհրած կորեկ կը գնէին։ Հօրէ մօրէ զրկուած-լքուած, այլեւս մոռցած ղանոնք. ամէնքն ալ, անողոք բաղդին զարկած ու ձգածները, իրարու բաղդակիցվիճակակից, իրարու հետ ընտանեցած՝ իրենց մէջ տեսակ մը եղբայրակցութիւն ստեղծած էին։ Ոմանք ալ մանկական խորամանկութիւններու կը դիմէին. կար տղայ մը որ սովորութիւն ըրած էլ՝ մութը կոխածին պէս՝ ունեւորներու դռներուն առջեւ բուի մը վանգինովը կանչել. «Էօլտիւմ աճըմտան» մինչեւ որ ձանձրանային, ուտելիք մը տալով ճամբէին. ու ամէն իրիկուն յաջորդաբար ուրիշ փողոց մը կ՚երթար։ Խոր մթութեան մէջ կերկերուն այդ ձայնը ի՞նչպէս ալ սրտաճմլիկ կ՚արձագանգէր։

Ողորմողներ, գթացողներ ալ պակաս չէին. Մալ-միւտիրին, Հալէպցի, բարեսիրտ արաբ մը լքեալ մանուկներու բարեկամն էր. պաշտօնատունէն ելլելուն շուկայ կ'իջնէր, հաց կը գնէր կը բաժնէր, կամ մէկ-մէկ մէթալիք կը դնէր ձեռքերնին. մանուկներ ա՛լ սորված էին. ակնդէտ՝ դուրս ելլելուն կ'սպասէին. կը շրջապատէին զանի աղերսարկու նայուածքով մը: Սա ալ ըսենք որ այս պաշտօնեան Թոգաթցի Հաճի Մարիամ անուն Հայ-Բօշայի մը գեղանի աղջիկը նիքեահ ըրած էր: Հայ աղջիկներ առնող պաշտօնեաներ ընդհանրապէս սանկ կարեկցութիւն մը ունէին Հայերու հանդէպ:

Փռապան Սասունցի Յովհաննէս աղա, Սեբաստացի խոհարար Հաճի Սիմոն, Մերսինցի խոհարար Սամուէլ իրիկունները հացի, կերակուրի աւելցուքներէ կուտային, մանաւանդ Յովհաննէս աղա 8-10 որբուկներ որդեգրած կը կերակրէր:

Եփրատով Պաղտատի ճակատը գնացող գերման, Թուրք զինուորականներ, զինուորներ Բագդա նլլելնուն՝ շուկան այս լքեալ մանուկներուն հաց, դրամ կը բաժնէին:

Արաբներ ալ ետ չէին մնար ողորմելէ:

Համեստութիւնը պիտի ներէ՞ր ըսելու, ես ալ 7-8 տղայ նըշանակած էի, օրական ձեռք մը հաց, դգալիկ մը կերակուր կուտայի, ու շուկայէն հաց գնած ատենս մինչեւ որ շատերէն օձիքս ազատէի, հացս կէս կ'ըլլար: Ասոնցմէ մէկը Կեսարացի աղջնակ մըն էր, մանկապարտէզի աշակերտուհի. շուկան կամ տուները պտըտելով մանկապարտէզի երգեր, գոցեր կ'արտասանէր, ու բան մը կուտային: Ունէի Պուրտուրցի Գիւլիւմ-ճան անուն աղջնակ մը. խօսեցնել տալով իրենց բարբառէն նօթեր կ'առնէի: Դարձեալ Էվէրէկցի Գեղեցիկ անուն աղջնակ մը եւ Քէսապցի Ջենօ անուն տղեկ մը:

Բայց թէ ի՞նչ կ'արժէին այս մասնակի թափուք-թափթփուկ պատահական ողորմութիւնները: Հրապարակի վրայ օրական այս տղաքներէ անօթի մեռնողներու թիւը չկար:

***ՊԱՏԿԵՐ ՄԸ ԼՔԵԱԼ ՏՂԵԿԻ**.— Կը տեսնէի ի սկզբան մանուկ մը. բաւական կարմիր-կայտառ, հայ տղեկի յատուկ կլորիկ, սիրուն, անուշիկ դէմքով, գռուզ մազերով, մռուզ քիթով. քիթ-բերան մկրատուած, խնձորի պէս կարմլուկ-ճերմլուկ, մսելուն մէջ կը լողայ, քեզի մէկ բթնցի կռած բշգառ մը: Քաղցը անողոք՝ որդի մը պէս կ'սկսի կրծել ներսի դին. օրէօր կը նիհա-*

րանայ, հալքն ու մաչքը կ'ըյնի, կմախք կը դառնայ, պարկ մը ոսկոր...: Գլխուն մազը վար եկեր նօսրցեր ճակատը դուրս ցըցուեր, գլուխը չոր գանկի մը երեւոյթը առեր, դիմագիծն ալ յանկարծ փոխուեր, դէմքին կլորութիւնը կորսուած, այտոսկրները ցցուած, թուշը–թուշն անցած, քունքերը ներս չոքեր, ծնօտը երկարեր, քունքերէն վար աղուամազերը որոշ կերպով կ'երեւան, գլգլորկած հալուորի երեւոյթն առեր, քեզի մէկ մանուկծերուկ մը: Անարիւն շրթները իրար չեն գար, առաջատամներու շարքը դուրս ցցուեր, քիթը բարկըցեր, ականջներուն մէկ կողմէն միւսը լուսը կերըւնայ· աչքերուն գոյը փոխեր, լուսը նուազեր գոներն ընկեր, վիզը բարկըցեր տանծի կոթ դարձեր· աղամախնծորը դուրս ցցուեր, սրտին ղզալը ներս չոքեր, կուզը տնկուեր, կողերը կը համրուին, փորը փորն անցեր, ճուճն ու կոկովը քաշուեր–պզտիկցեր, թեւերը–ճըռուըները բարկըցեր կ'ըսես մէյմէկ մանիչ· վար–անձը խոցերով ծածկուած, չունչը հատեր, ձանր կը կերկերի, սրտին ճրագները մարեր, գոները ցամքեր, աղիքը չտկեր, կերածը չմարսեր:

Այսպէս մանուկ–մորճուկ հասակնին կը խամրէր կը չորնար· ու ան տեսնելս կ'ըլլար· ընկեր–տղաքներուն կը հարցնէի, հեկեկալէն, լացկըթնելէն կ'ըսէին· հա՛, Զինօ՞ն· ան մեռաւ· չուները կերան...:

Մեր Սաղուկեցի պօլիթիքոսները, Փարիսեցի փրկիչները, Ազգին բոլոր գլուխ կանգնողները չպիտի՞ սահմոկին սա պատկերին առջեւ, ո՞վ պիտի տայ ասոնց սխալը աղէնը թէ անղէնը: Թո՛ղ պատմութիւնը խօսի:

Այսքան ծայրայեղ անսուաղութեան հետեւանք ջրգողութիւն եւ ուռեցք (hydropisie), կանանց դաշտանի դադրում եւ անկանոնութիւն, արգանդի խծկում եւ ջլագարութիւն (hystherie), լնդագարութիւն (scorbute), անարիւնութիւն (anemie), թիփիւս, թանջք, աչքերու վատացում՝ գաղթականներու մէջ տիրող սովորական հիւանդութիւններն էին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԷ ՆՊԱՍՏՆԵՐ.— Բաղդատաբար ուրիշ տեղերու, Րագգան այս մասին բաղդաւոր եղած է վայելելով Ազգ. եւ օտար աղբիւրներէ դրամական նպաստներ: 1916–ի Զատիկին Հալէպի Ազգ. Առաջնորդարանէն 200 օսմ. հընչուն ոսկի եկաւ, եւ յանձնախումբի մը ձեռքով բաժնուեցաւ ամենէն կարօտներուն: Այս գումարը բերողն էր Տէօրթ–Եօլցի Հա–

ճի Յակոբ անուն կառապան մը· 40–ը անցուկ, ուղղամիտ, հաւատարիմ, կտրիճ ու սրտոտ մարդ մըն էր· իբրեւ կառապան շարունակ կ'երթեւեկէր Հալէպ–Բագտա–Տէր–Զօր, եւ այս գծին վրայ գտնուող գաղթականներուն յանձնարարութիւնները սիրայօժար կը կատարէր, շատեր Հալէպ փախցուցած, կոտորածներէ ազատած է։ Հալէպի Առաջնորդարանը թերեւս իր այս նպաստները շարունակէր, բայց քաղաքական ծանր ամբաստանութիւնները, եւ մասնաւորապէս Զէյթունցի Կարապետի մատնութեանց հետեւանքով Առաջ· փոխ· Տ· Յարութիւն քհնյ· Եսայեան եւ 100–ի մօտ անձեր կը բանտարկուին, մահուան կը դատապարտուին, եւ ազգ· այլ գործերու շարքին, նպաստի այս գործն ալ կը խանգարուի։ Հալէպի Առաջնորդարանը ուրիշ անգամ մըն ալ 300 ոսկի կը ղրկէ Համամի գաղթականներուն Հաճընցի կառապան Վարդիվար անուն անձին հետ, բայց այս անսիրտ արարածը կակուղիկ մը ներս կը դնէ այդ գումարը· 3–4 կառք չոկած կը բանեցնէր։ Վերջէն Համամ տեսայ զինքը, զաւակներուն եւ ընտանիքին հետ ծայրայեղ թշուառութեան մէջ հաց մը մուր եղած։ Ընողաց՝ գտնողաց։

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՆՊԱՍՏՆԵՐԸ.— Հալէպի Ամերիկ· Հիւպատոսը իր Թարգմանին հետ երեք անգամ 1000–ական ոսկի ղրկեց Բագտա։ Թարգմանը այս գործով Բագտա գալուն Ամերիկ· Պիտնի ընկերութեան ներկայացուցիչ Ալի էֆ·ի տունը կ'իջնէր· Ալի էֆ· հնդիկ իսլամ էր· անգղ· կրթութիւն ստացած, թրքական վարք ու բարքով շաղըլուած։ Առաջին անգամին նպաստը բաժնըւեցաւ Ալի էֆ·ի եւ Արաբ էշրաֆի մը հետ հայ մխիթարներուն ձեռքով· երկրորդ անգամին Թարգմանը եւ Ալի էֆ· տուները պտտեցին եւ մարդ-գլուխ մէկ օսմ. պանք-նօթ բաժնեցին։ Երրորդ անգամին ցորեն գնեցին եւ մխիթարներուն ձեռքով բաժնեցին։ Ալի էֆ· Հայոց անունով եկած այս նպաստի գումարներէն արաբ կարօտ ընտանիքներուն ալ բաժին կը հանէր։ Ամերիկա պատերազմին մասնակցելէն վերջ այս նպաստները դադրեցան։ Թարգմանը գերմանածին հրէայ երիտասարդ մըն էր· խոստովանեցաւ թէ այս բերած գումարները հնչուն ոսկի էին, ու Ալի էֆ·ի հետ համախորհուրդ թրք· թուղթի վերածեր բաժներ են։ Թարգմանը ամէն անգամ Բագտա գալուն մեծարժէք գոհարեղէններ կը գնէր գաղթականներէն։ Մի քանի մխիթարներ անգղ· լեզուով տեղեկագիր մը ղրկեցին հիւպատոսին՝ անոր այս անուղղամտութիւնը պարզող․ Թարգմանը երրորդ անգամին Բագդա գալուն (1917 յունուարին) կանչեց ստորագրող մխիթարները եւ տեղեկագիրը խմբագրող Նէվ–Շէհիրցի Տիգրան պատուելին․ լաւ մը կը ծեծէ, եւ ապա կ՚սպառնայ բանտարկել տալ․ բայց ի վերջոյ կը խնայէ։ Թարգմանը ամէն անգամ Բագդա գալուն ճամբուն վրայ Մէսքենէի եւ Համամի գաղթականներուն ալ նպաստ բաժնած է․ Հիւպատոսը աշխատած է Տէր–Զօր նպաստ ղրկել, բայց դիւրութիւններ չէ ունեցած ըսին, եւ Թարգմանը չէ համարձակած մինչեւ ան տեղերը երթալ։

Ամերիկ․ այս նպաստներու մասին հեռուէ հեռու խօսքեր մը լսուեցան, միայն յիշատակելով բաւականանանք։ Ամերիկա մեծ գումարներ յատկացուցեր է Հայ գաղթականներուն նպաստի համար․ Թուրք կառավարութիւնը չէ արտօներ, Պոլսոյ Ամերիկ․ դեսպանը վերջ ի վերջոյ շատ անձուկ արտօնութիւններ մը կրցեր է ձեռք բերել․ այն է՝ Ամերիկայէն եկած ոսկիները Թրքական Թղթադրամով փոխանակուին ոսկիի համարժէքով, 25%–ը միայն Հայ գաղթականներուն յատկացնել, մնացեալը Էվլատըշուհէտայի անցնի (Թուրք զինուորներու որբերուն)։ Այսպէս նըպաստի գումարները Ամերիկայէն ելլել մինչեւ անապատի խորերը Հայ գաղթականներուն հասնիլը Նասրէտտին Հօճային նապաստակին Թիրիթին Թիրիթը կը մնար։

ԳԵՐՄԱՆ ԱՂԲԻՒՐԷ ՆՊԱՍՏՆԵՐ․— Երեք անգամ ալ Ուրֆայի Գերման–Զուիցերիական միսիօնար Տօքթ․ Եաղուպ հնչուն դրամ 500–ական ոսկի գումար մը բաժնեց, անձ–գլուխ 10–ական ղրշ․ Տօքթօրը Թրք․ Թուղթ կ՚ընդունի եղեր, բայց գաղթականներուն դիւրութեան համար արծաթ դրամի կը վերածէր։ Առաջին բաժնելուն Հայ քահանաներուն հինգական մէճիտ տուաւ․ ուսուցիչ–ուսուցչուհիներուն (30–ի չափ) երկուքական մէճիտ։ Նոյնպէս բժիշկ–դեղագործներուն երկուական մէճիտ․ իսկ երկու բողոքական պատուելիներուն (Մարաշցի Վարդան Երամեան, Կէմէրէկցի Յարութիւն Խաչատուրեան) հինգական ոսկի նպաստ, եւ իրենց ու իրենց ընտանեացը ու զաւակներուն զգեստ եւ ճերմակեղէն։ Այս երկու պատուելիները Տօքթօրին գործակիցներն էին․ Արաբ եւ Չէրքէզ կարօտ ընտանիքներուն ալ նպաստ բաժնեց, կարելի է երեւոյթները փրկելու համար։ Բայց եւ այնպէս Բագդայի կառավարութիւնը բաւական մը դժուարութիւններ յարուց, արգիլել ուզեց, թէ ի՞նչ դրամ է բաժնածը, ի՞նչ աղ–

բիւրներէ կուգայ։ Տօքթ· Եաղուպ ըսեր էր որ Գերմանական դրամ է, գերման բարեսէրներէ ղրկուած, առանց ազգի եւ կրօնի խտրութեան բաժնուելու յանձնարարութիւնով։

Փակագծով սա ալ ըսենք՝ Տօքթ· Եաղուպի հետ մտերմաբար խօսք կ՚անցնի խալամներու քով գտնուող Հայուհիներու համար· պաղարեամբ եւ միսիոնարի մը կլորիկ խելքովը եւ դմպլիկ միամտութիւնովը կ՚ըսէ· Հայեր, կը տեսնէք որ քիւրդը, Թուրքը, արաբը թերակիրթ ժողովուրդներ են· քաղաքակրթութեան մէջ որքան ետ մնացած· դուք իբրեւ քրիստոնեայ, քաղաքակրթեալ ժողովուրդ, ձեր կիները անոնց տուներուն մէջ քաղաքակրթիչի դերն է որ պիտի կատարեն, եւ անոնց առաջնորդեն։

ՏԻԿ· ԱԳԱՊԻ ՆՈՐԱՐԵՒԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՆ ՏԻԳՐԱՆ

Ինչ կրնաս ըսել, վա՛յ ան աւուր, որ մեր ժողովուրդ աս վիճակներուն ենթարկուեցաւ։ Աս աշխարհքին մէջ ի՞նչը ամենէն աժան է, ըսեր են՝ մէկուն տղան միւսին։

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՆՊԱՍՏՆԵՐ.— Ասկէ առաջ արդէն խօսեցանք թէ կառավարութիւնն ալ կարօտ կիներուն օրական՝ ցորենի, գարիի կամ սպիտակ կորեկի նպաստ մը կը բաշխէր· բայց թէ կանոնաւորութիւն չկար այս գործին մէջ, եւ պաշտօնեաներ շարունակ կը խորէին· աչառումներ պակաս չէին։ Այս ատեններ, Հայերու թողուցած ստացուածքներու (էմլաքը մէթրուքէ) փոխարժէքէն 30,000 ոսկի յատկացուեր էր Րագգայի Հայութեան։ Այս գումարը մաս առ մաս Ուրֆայէն կը ղրկուէր Րագգա։ Օրական 3 ղրշ․ի հաշուով ամսական 90 ղրշ․ թղթադրամ կը տրուէր անձ գլուխ անխտիր, երկու ամիս միայն վճարեցին (1917 յուլիս–օգոստոս ամսականները), ու ա՛լ Թախսիսաթ չեկաւ ըսելով դադրեցուցին։ 90 ղրշ․ թղթադրամը կ'արժէր 12–15 ղրշ․ արծաթ դրամ։ Որ ըսել է հազիւ 4–5 պարէնի մը բաւելուկան։ Կառավարութիւնը անուղղակի նպաստներ ալ ըրած եղաւ։ Զինուորներուն համար ճերմակեղէն կարել, գուլպայ հիւսել կուտար Հայ կնիկներուն, գործ գլուխ կէս օխա ալիւրի վարձքով։ Դարձեալ զինուորներուն համար ձաւար, ալիւր, պլղուր կ'աղային երկանքով։ Բուրդ կը լուային, թել կը մանէին։ Այս բաներն ալ ապրելու միջոցներ եղան սովատանջ ժողովուրդին։ Կնիկներ, պատանիներ անձնապէս ալ գործեր կը գտնէին․ պարտէզները կ'աշխատէին, արաբներու քով սպասաւոր, մշակ կը մտնէին, վերջապէս ճար կ'ընէին, կէս կուշտ կէս անօթի օրերնին կ'անցնէին։

Գաղթականներուն մէջ ամենէն խեղճերը Թոգամցի Հայ բոշաներն էին․ 150–ի չափ կային․ երկու երիտասարդէ եւ 10–12 մանուկներէ զատ մնացեալները կնիկմարդեր էին։ Ապրուստէ բոլորովին նեղուած՝ գիշեր մը ամէնը մէկ Հալէպի ճամբան կը բռնեն․ կայարաններէն մէկը ժանտարմաներ կը բռնեն ասոնք, մի քանի օր բանտարկելէ վերջ բերին Րագգա։ Պատերազմէ գերիներ բռնած ըլլալու յաղթական երեւոյթով մը, ժանտարմաները որը առջեւնուն, որը ետեւնուն, որը քովերնուն, ձիերուն վրայ խրոխտալէն եկան։ Իսկ մեր բօշանե՞րը․— ան ի՜նչ նկուն երեւոյթ․ բերին լեցուցին կառավարութեան բակը․ Գայմագամը պատուհանէն կը նայի եղեր, վեր կը կանչէ ժանտարմաները, երեսնին կը թքնէ, կը կշտամբէ, չկշտացա՞ք, չպժգացի՞ք այլեւս, կ'ըսէ, ի՞նչ կ'ուզէիք սա խեղճերէն, թող տայիք, ուր որ կրնային ապրուիլ, հոն երթային։ Գայմագամը կը հրամայէ ասոնց թային տալ, արձակել։

ՈՒՐՖԱՅԻ ՄՈՒԹԱՍԱՐՐԸՖԸ ՌԱԳԳԱ․— Արդէն պատմեցինք թէ Ուրֆայի Թուրքութիւնն ալ ինչպէս մոլեգնաբար ջարդեց իր մէջի Հայը։ Կեանքը իր պահանջները ունի, զայն լրացնել պէտք է․ եւ զայդ՝ շինարար ձեռքը միայն կրնայ ընել․ իր բորենային նպայէն սթափեր, իր մեռկութիւնը զգացեր, Հայ շինարար ձեռքն է որ կը փնտռէ։ 1917–ի յունուարին էր կարծեմ, Ուրֆայի

Մութասարըֆը եկաւ Բագգա, արհեստաւորներ տանելու, հրաւէր կարդաց, յայտարարութիւն հանեց, խոստումներ շռայլեց— բնակավայր տրուիլ, կեանքի ապահովութիւն, պաշտպանութիւն, վերջապէս ամէն կարգի դիւրութիւններ՛ ընծայուիլ: Բագդայի տնտեսական տագնապը, Հայերուն նեղ դրութիւնը մէջտեղ

Լ․ ՆՈՐԱՐԵՒԵԱՆ ԻՐ ԸՆՏԱՆԵՕՔ

էր․ ի հարկէ հրաւէրը անպատասխանի չպիտի մնար, ու շատեր գնացին ներկայացան արձանագրուելու: Սակայն Մութասարըֆը վարանոտ երեւոյթով մը, ներկայացողներուն կ՚ըսէ որ, Ուրֆայի Թուրքերը չեն ուզեր իրենց մէջ Հայ անունով տեսնել ձեզ, պայման է որ անուննիդ փոխէք—խսլամանաք եւ այնպէս գաք

Ուրֆա։ Պաղ ջուր մը կը լեցուի ներկայացողներու գլխուն, ամէնն ալ ետ կեցան, ոչ արձանագրուող եղաւ, ոչ ալ գնացող. Մութասարրըֆը սպասեց քանի մը օր, ու կաթը վաթած կատուի պէս ելաւ գնաց։ Չմոռնանք ըսելու որ Արաբ էշրաֆներէն քաղաքապետ Հատտատ էֆ. եւ Րէժիի միւտիր Ապտուլլահ էֆ. Մութասարրըֆին ներկայանալով՝ Հայերու մասին գոհունակութիւն կը յայտնեն, գովեստով կը խօսին, եւ իբրեւ շինարար ժողովուրդ, անոնց դրուատիքը կ'ընեն։ Մի քանի Կեսարացիներ, եւ Զառացի կնիկներ գորգի, կապերտի վրայ գործ բացած էին այս էշրաֆներուն քաջալերանքովը. ասոնց գործածներէն կը ներկայացնեն. Մութասարրըֆը սրտին մաղձը դուրս կը թափէ. կ'ըսէ. ասոնք իրենց սա բարբարական վիճակին մէջ ալ տակաւին կը շահագործեն զձեզ, նայեցէք որ դուք անոնց արհեստները ձեռք բերէք եւ զանոնք հեռացնէք այս միջավայրերէն։

Մութասարրըֆը գնաց, ամիս մը վերջ Ուրֆայէն կրկին հրաման եւ հրաւէր եկաւ, յայտարարուեցաւ թէ արհեստաւոր կ'ուզուի. բայց այս անգամ կրօնափոխութեան բնաւ խօսք չեղաւ. ամէն հասակէ եւ սեռէ 7–800–ի չափ արձանագրուեցան. 1917–ի փետրուարին էր, ճամբայ ինկան դէպի Ուրֆա։ Քաղաքին մէկ ժամ մնալուկան իջեւան մը կը հասնին. օր առաջ ժանտարմաներ եւ պաշտօնեաներ ղրկուած են եղեր հոդ. ամէնը մէկ կը լեցնեն խան մը, կը բանտարկեն. բաւական նեղութիւն կուտան. իսլամացած ըլլալու վէսիքա ունեցողները պիտի ընդունուին, չունեցողները այլուր պիտի քշուին կ'ըսեն. ի հարկէ ստիպեալ կ'ընդունին իսլամութիւնը, եւ կը մտնեն Ուրֆա։ Այս անարգ պայմանը ընդունելէ վերջ ալ՝ հանգստութիւն չեն գտներ։ Տեղւոյն Թուրքերը շատ դէշ կը վերաբերուին. շուկայի երես բնաւ համ–հոտ չեն տար. առեւտրական գործեր ընելու չեն թողուր. խիստ կարեւոր արհեստաւորները միայն կրնան գործ բռնել. կառավարութիւնը քաղաքին եւ զինուորական պէտքերուն բաւարար արհեստաւորները զատել առնելէ վերջ, մնացեալները կը ղրկէ Գարա–Քէօփրիւ ըսուած անիծապարտ վայրը, ճամբու շինութեանց կ'աշխատցնէ. կեանքի խիստ դժնդակ պայմաններու տակ։

ՀԻԼԱԼԸ–ԱՀՄԵՐԻ ՀԱՆԴԷՍԸ.— Ուրֆայէն հրահանգ եկեր է Օսմ. Կարմիր–Մահիկի ի նպաստ հանդէս մը սարքել, հանգանակութիւն մը ընել։ Հայերուն ալ հրաւէր եղաւ. Արաբ էշրաֆներն ալ թելադրեցին մերերուն՝ մասնակցիլ, եւ պէտք էր որ ցարդ մեր վայելած պաշտպանութեան իբր առհաւատչեայ, եւ չմնայինք: Բոլոր մխթարները ժողովուրդի գլխաւորներուն հետ ներկայ գտնուեցան: Քաղաքապետը Կարմիր–Մահիկի մէկ տեղեկագիրը կարդաց, պատերազմէն աստի մատուցած ծառայութիւնները պարզող: Գայմագամը Թրքերէն գեղեցիկ բանախօսութեամբ մը Հիլալը–Ահմէրի նպատակը եւ անոր ըրած ծառայութիւնները աւելի ընդարձակ վեր հանեց, եւ հրաւիրեց ներկայները, որ իրենց նպաստները չխնայեն. յետոյ միւֆթին արաբերէն խօսեցաւ: Ապա արձանագրութեան սկսան: Հայ նուագածուներու խումբ Թրքական գեղեցիկ կտորներ կը նուագէր, հանդէսին շքնորհք, փայլ բերելով: Հայերը լայնօրէն իրենց մասնակցութիւնը բերին:

ՀԱՅ ՈՍԿԵՐՈՏԻՔԸ Կ'ԸՆԴՀՈՂԵՆ.— Ընթերցողին կը թողում երեւակայել այն անծայրածիր Մահաստանը որ կը տարածուի Հալէպէն մինչեւ Տէր–Զօր եւ անկէ մինչեւ Քոբար–Մուսուլ–Պաղտատ, եւ ուր ցրիւ եկած են բզըքտուած, յօշոտուած հարիւր հազարաւոր Հայերու դժբաղդ ոսկերոտիքն — մինչեւ Արարողը բրգացած, կոթողած բողոք՝ գազանացած մարդկութեան ձեռքէ առեղծուածային Մեծ Անծանօթին մատուցուած: Եփրատի ճամբով Պաղտատ գնացող գերման զինուորականներու ուշադրութեան առարկայ եղած էին այս ոսկերոտիք. Նկատուած էր որ կը նօթագրէին, կը լուսանկարէին, եւ հաւանաբար կը տեղակագրէին, կը հրատարակէին: Թուրք բարբարոսութիւնն էր որ աշխարհի անարգանքի սիւնին կ'առաջնորդուէր: Պոլսէն ինչպէս ամէն տեղ, Բագդա ալ խիստ հրամաններ եկան այդ ոսկերոտիքը անմիջապէս հաւաքել–անյայտացնել–ընդհողել: Բագդայի կառավարութիւնը 200–ի չափ հայ բանուորներ յատկացնելով այդ տարհապարհակ աշխատութեան ընդփոյթ գործադրեց եկած հրամանը:

ՀԱՅ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐ, ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ, Պատուելիներ, Հոգեւոր Մխիթարութիւն.— Փոքր–Ասիոյ գաղթականներէն կային 10–ի չափ քահանաներ, բոլորն ալ աշխարհական կամ կիսաշխարհիկ տարազով, Էսկի–Շէհիրցի Տէր–Ղազար (Միհրան Յովհաննէսեան անունով)՝, Տ. Արմենակ, ուրիշ Տէր Արմենակ մը, Տէր Տաճատ, Պիրէճիկցիներու քահանան 80 տարեկան, ընիկ Պիթլիսցի, Կեսարացի ծերուկ քահանայ մը, մօրուքը փետտեր, շատ նեղութիւններ տուեր են. Թրքացեր ճամիին բակը կը մնար:

Պատուելիներէն Պիրէճիկլի պատուելին, Մարաշցի Վարդան Երամեան, Կէմէրէկցի պատ. Յարութիւն Խաչատուրեան. ուսուցիչներէ Սարգիս Մանուկեան, Լեւոն Գարագաշեան, Սանասարեանցիներ. Արիս Գալֆայեան՝ Զօմախլուցի, Անուշաւան Սահակեան՝ Գարահիսարցի, Ռօտոսթոյի Ազգ. վարժարանի տեսուչ Յարութիւն. Նէվ–Շէհիրցի Տիգրան, փաստաբաններէն Հաճընցի Մարտիրոս Սէքսէնեան, Յովհաննէս–Զէքի են.: Զատիկի մըն էր, մխիթարները կառավարութենէն արտօնութիւն ձեռք բերին, Հայ գերեզմանատան մէջ եկեղեցական արարողութիւն, երգեցողութիւն կատարուեցաւ. արաբներն ալ առ ի հետաքրքրութիւն ներկայ գտնուեցան, ուրախ եղան, ժողովուրդը հոգեւոր մխիթարութիւն վայելեց: Ամուսնութիւններ պակաս չէին. ծնունդներ շատ ցանցառ: Մարտիրոս Սէքսէնեան աղջիկ մը ունեցաւ, անունը Բագգուհի դրաւ:

ԼԸ.

Տ. ԶԱՒԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔը դէպի իր ծննդավայրը Մուսուլ աքսոր կը քշեն եղեր, իր մերձաւորներուն հետ: Բագդայի դիմացը եկեր իջեր են. հեռուէ հեռու տեսնողներ եկան պատմեցին. ո՛ր հաստատեցին թէ Պատրիարքն էր, ո՛ր հերքեցին. վերջապէս ըստուգուեցաւ թէ, այո՛, նոյնինքն Տ. Զաւէն պատրիարքն էր: Այս բանը մեծ սրտաբեկութիւն յառաջ բերաւ Բագդայի Հայութեան մէջ: Երբ Ազգին պետին ալ ձեռն կը մխեն, իրաւ ազգովին կորըստեան, մահուան դատապարտուած ենք եղեր. գէթ ասկէ առաջ սուտ–մխիթարանք մը, ինքնախաբութիւն մը ունէինք:

Ինչպէս եղաւ, ձեռքերնիս անցաւ «Տաճատ» թերթ մը, «Ժամանակ»ի մէկ թիւը, կարդացինք. Թուրքիոյ Հայերը Էջմիածինէն անջատ հռչակուած, Սսոյ Կաթողիկոսը Թրքահայոց Կաթողիկոս–Պատրիարք նշանակուած, Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, Ազգ. բոլոր առանձնաշնորհումները ջնջուած, Հայերու համար նոր կանոններ մը խմբագրուած են. են.: Տէր Աստուած, Յազկերտներու, Շապուհներու ժամանակնե՞րը կ'ապրինք կոր ըսինք:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ.— Պատրիարք Սրբազանին այս աքսորանքին առթիւ էր, հեղ մ'ալ անդրադարձայ յաճախ միտքս չարչրկող սա հարցին. 1870–ական թուականներէն ասդին Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը բարձրացողներէն ո՞րը արդեօք պատմութեան դատաստանին առջեւ ճերմակ–երես պիտի ելլէ…։ Շա՛տ խորհեցայ բանի մը չկրցի կայացնել. ըսի Ֆէնըլոնի Երիտասարդ Աղուէսին ու Ծեր Աղուէսին Առակը թերեւս լաւագոյնս վճռէ…։ Գէթ, կ'ըսէի, Տէր Աստուած, նոր Վահան մը չպիտի յարուցանես, նոր Նուարսակ մը չպիտի ողջունենք։

ՀԱՅ ՀԱՐՑՈՒԿԸ.— Իրնօթիք վիճակ մը կուգայ վրաս. կարծէի լսել Հայ Դելփեան Պիթիասը… Հայ արգանդը սակայն բեղմնաւոր է… Վաղուց ծներ նոր Վահան… Անդրանիկ… Հայ Աննիբալ… Նահանջ… Քէլքիտ… Երզնկա… բուռ մը քաջեր … Պաղ–քաղաք… Պրէստ–Լիդովսկի… Սեւ խաւարի Երգիչ… Սուլթանին գարշապարը… խխունջի խլինք… Շողոտ–պոճիկլի չողիք… Զամա–Զանգեզուր… Հայ Աննիբալ… Վտարանդի… Իթթիհատ–Կատօն… Քէմալ–Սկիպիօն… Թղթամարտ… Կովէյած–Քաղաք… փատէ–մարդ… Կռնակամարտ… ալաք–բալաք… կարմիր–կալակ… բիւռօ–Հռոմ… ազատեցա՞ւ իր սարսափներէն…

Սեւն ու մուրը վատին հոգուն պաշար
Վայն ու մախիր Հայուն գլխուն աշխար.
Ուլունք բուլունք
Կարմիր արունք.
Թուրքը քիւրտը դալ աշխարհ,
Հայը անմեղ գառնուկ–ոչխար,
Հա բըղըքտեն,
Թող բըղըքտեն։
Նզն ու ճըմուռ Հայրապետին
Տոյժ ու տուգանք Կարապետին
Ո՛վ հարցուկի այս պատգամին
Տայ պատասխան մը մեկին,
Երուսաղմայ բալլիքը,
Կուտամ իրեն տաքը տաքին։

Լթ.

ԱՆԷՑԶԷ ԱՐԱԲՆԵՐԸ

ԶԱՐԴ ՄԸ ԱՆԷՑԶԷՆԵՐՈՒ.— Դամասկոս–Թատմորի սահմաններէն սկսեալ դէպի ներս մինչեւ Շամմարները, եւ դէպի վեր մինչեւ Եփրատի ափունքը կը տարածուին Անէյզէ կամ Էնազէ Արաբները· անոնց թիւը վեց միլիոն կը դնեն: Պէտուին-վրանաբնակ, կիսանկախ, կը կառավարուին Շէյխերով, չըխուկներով, Շէյխ Միչէմ՝ Արեւմուտքի կողմը, եւ Շէյխ Հաշէմ Արեւելքի կողմը երկու մեծ ցեղապետներն են: Նստակեաց արաբներու թիփէն բաւական կը տարբերին· աւելի նրբակազմ են, չորատիկ, թխագոյն, աւելի ջլուտ, չոր դէմքով, ցանցառ քարձ մօրուօք, նուրբ քիթ, կատաղի աչքերով: Զինուած են եղէգնեայ երկայն նիզակով, արապիկ հրացանը տեղի տուած է մավզէրին· պողովատիկ ծուռ թուր· ունին ոչխարի, այծի, ուղտի բազմաթիւ հօտեր, արաբական ընտիր ձիեր: Դամասկոս-Հալէպ կ՚սպառեն անոնց իւղը, պանիրը, բուրդը, ոչխարը, գառնուկը· շատ ալ հարուստ են, տիկներով ոսկի ունին կ՚ըսեն: Գարունը — Յունուարի կէսերուն անհամար ուղտերով, հօտերով, մարախներու պէս, կուգան Եփրատի հովիտները, ուր մոշիի, ցախերու, կապպարի թանձրախիտ թփաստաններու մէջտեղերը, ընդարձակածաւալ պարարտ արօտավայրերու վրայ կը զարնեն սեւ այծի մազէ կիդարական վրանները: Եղանակին դէպի ամառ յառաջանալուն հետ կ՚ելլեն վեր մինչեւ Խառան— Ուրֆա— Սուրուճ՝ Խապուր, Պէօլիւկ գետերու աւազանները: Եփրատէն իրենց գլխաւոր անցքը Րագգան եւ Համամն է: Անոնց այս տեղափոխումներուն ատեն Եփրատի ափանց վրայ նստակեաց Արաբները ինչպէս նաեւ Րագգան անոնց կողոպտումներուն աւարառութիւններուն նշաւակ կ՚ըլլան եղեր· բայց վերջ ի վերջոյ որոշ տուրքի մը վերածեր են, նստակեաց արաբներէն կ՚առնեն անոնց երկրագործական արտադրութիւններէն՝ ցորեն, սպիտակ կորեկ, եգիպտացորեն եւ այլ ընդեղէններ: Այս տուրքը կը կոչուի ղազուէ-պատերազմական աւար, որ իրենց համար արդար իրաւունք կը նկատեն: Ուրֆա-Սուրուճի սահմաններուն վրայ քիւրտ արօտականներուն հետ ալ բաղխումներ կ՚ունենան եւ չարունակական թշնամի են:

1917-ին ըստ իրենց սովորութեան եկած էին· կառավարութիւնը չէր ուզած անցք տալ: Անոնց գլխաւոր Շէյխը— Շէյխ-Միչէմ Րագգա եւ Համամ եկաւ· Գայմագամին ներկայանալով՝ «Դո՞ւք անցք պիտի տաք թէ, մենք պիտի առնենք»· Գայմագամը տեղի տուաւ· անցան: Կ՚երեւայ Անգղիակ· փրօփականտ մը կար անոնց մէջ· կառավարութեան հակառակ ընթացք մը ցոյց տըւին· Րագգա-Ուրֆայի մէջտեղ ճամբաները կտրեցին· ոչ մէկ

Թուրք պաշտօնեայ այլեւս չէր կրնար ապահով երթեւեկել· Բագդա–Ուրֆա բանող Հաճընցի ջորեպաններու, կառապաններու չէին դպեր, «էրմէն գարտաշ, ախու», կ՚ըսեն եղեր: Բաւական Թուով ժանտարմաներ ասոնց գնդակներո՜ւն զոհ գացին: Այս բաները տեղեկագրուեցան Հալէպ, Պոլիս· Հալէպէն գումարտակ մը ղրկուեցաւ· եկան Բագդա Թնդանօթներով, ռազմամթերքով· յայտնապէս խօսուեցաւ թէ Էնազէներուն վրայ պիտի երթան: Իրաւ ալ երկու օր վերջ գնացին, Բագդայի Չէրքէզներէն ալ ընկերացան: Բագդայէն երկու օր վեր Էնազէներու մէկ ընդարձակ օբան կը պաշարեն· Թնդանօթները լարեն կ՚սկսին կրակել· Էնազէներէն ոչ մէկ ընդդիմութիւն կ՚ըլլայ· այրերը ձիերը հեծած փախուստ կուտան· 150-ի չափ Էնազէ սպաննուեր էր, շատ մըն ալ ուղտ, ոչխար, Թուրք զինուորներ եւ Չէրքէզներ ․վրանները լաւ մը կողոպտեր, շատ աւար բրեր էին: Այս բանին վրայ միւս օբաներու չէյխերը Թալապխաթ կնացեր կառավարութեան հաւատարմութիւն եւ հնազանդութիւն յայտներ էին:

Քանի որ Էնազէներուն վրայ կը խօսինք, պզտիկ անցք մըն ալ պատմեմ· Էնազէները այս անգամ Բագդա եկած ատեննին, Շէյխին մօտ գտնուող Սեբաստացի Մաղաքեան Յակոբի աղջիկը փախեր, եկաւ մեր քով ինկաւ: Լալագին կը խնդրէ որ զինքը պահենք–պատսպարենք· արդէն աղջիկը մեզի մօտէն ծանօթ, մեզ մօտ առինք: Շէյխին խնդրակները Բագդա եկեր, Սեբաստացիներ հարցեր են· Թոզաթցի հայ–բօշայի տղաքներ զիրենք կ՚առաջնորդեն մեր կեցած տունը· հասկցանք, ու անմիջապէս աղջիկը փախցուցինք Ուրֆացի Քիւլլահեաններու մօտ· խնդրակները եկան մտան մեր կեցած տունը· երիկմարդ միայն զիս տեսան, օձիքէս խլեցին, «ուէն պինթ» կը հարցնեն· «լէ՞շ պինթ» կ՚ըսեմ· օձիքս կ՚առնեմ ձեռքերնուն· իրենցմէ մէկը ապտակ մը կ՚իջեցնէ երեսէս, ո՞ւր է· ի՞նչ բրիք աղջիկը հարցնելով, եւ ձեռքը Թուրին կ՚երկնցնէ· մինչեւ ան ատեն մեր սենեկակից կնիկմարդիկը մէջ ինկան, պօռացին, կաչուըռտեցին, հէօքիւմէթին անունը տուին· «հէօքիւմէթ» բառը լսելնուն պէս մեղմացուցին, քաղցրութեամբ կը հարցնեն, լուր չունինք կ՚ըսենք, կ՚անցնին կ՚երթան:

Ասոնց գնալէն վերջ ուրիշ խնդրակ մը կուգայ — երիտասարդ Էնազէ մը, ան՝ քիչ մը սանկ վախով, գաղտագողի կը հարցընէ:

Հոս ոջլի–կերուք մը — cherchez la femme — մը ըլլալու է կ՚ըսենք. իրիկունը աղջիկը կը խօսեցնենք, Շէյխին մօտ կը մնայ եղեր. մարդը իբրեւ իրեն աղջիկը կը նայի, Շէյխին մշակներէն միոյն հետ — վերջէն եկող խնդրակը — փախեր են. Բագգա ելեր. ինք մեզ մօտ եկեր ընկեր է: Էնազէներու մօտ օրէնք է որ երբ մէկը Շէյխին մօտէն աղջիկ փախցնէ, աղջիկը եւ տղան պէտք է անպատճառ սպաննուին. եթէ երթան ուրիշ շէյխի մը ապաստանին, այլեւս մահուան պատիժէն զերծ կը մնան. Շէյխին մարդիկը կը փնտռեն այս աղջիկը որ սպաննեն: Մենք աղջիկը համոզեցինք ետ կենայ իր մտադրութենէն, եւ որպէսզի հետքը կորսուի, Քիւլլահեան Մկրտիչ տարաւ զինքը իրեն ծանօթ արաբ վրան մը, ուր Ուրֆացի ընտանիքներ ալ կան: Վերջ ի վերջոյ աղջիկը փախեր էր իր սիրահար երիտասարդ էնազէյին հետ: Իրենց կարաւանի անցքերու մասին ալ պատմել տուի աղջկանը, Սեբաստիոյ առաջին կարաւաններէն է եղեր մերկ պարխանային մէջ կը գտնուէր. Րէս-իւլ-Այնի կոտորածէն արաբներ ուրիշ հայուհիներու հետ խլեր տարեր են: Ուսուցիչ Սահակ Սէրայտարեանի աղջիկն ալ իր հետ էնազէներուն մէջ է եղեր: Րէս-իւլ-Այնի կոտորածը տեղւոյն Չէրքէզներու ձեռքով եղած է. պիտի կրնամ ըսել Արաբները կոտորածներուն գրեթէ չեն մասնակցած. անհատապէս մասնակցողներ եղած են:

Խ.

ՄԱՍՆԱԿԻ ԱՆՑՔԵՐ

ՄԻ ՔԱՆԻ ՍՊԱՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գողութիւն, աւազակութիւն արաբներուն մէջ սովորական է. սովորութիւնը օրէնք եղած, եւ գողութեամբ ձեռք բերուած որեւէ ինչ հալալ է. օրինական է: Արաբը կը կողոպտէ. բայց չսպաններ. շարունակ կը գողնան իրարմէ: Ի հարկէ Հայուն բացառութիւն չպիտի ընէին, Բագգայի Հայութիւնը մասնակի վընասներ կրեց. բաւականին ծանր: Սակայն այս դէպքերը քաղաքական նպատակներու չենք կրնար վերագրել: Կառավարութիւնը հայարնակ թաղերուն գիշերապահներ դրած էր. ասոնց ամսականները հայերը կը վճարէին. բայց թէ գիշեր չըլլար որ գողութեան դէպք մը չպատահէր. հեղինակները նոյն ինքն գիշերապահ արաբներն էին: Քանի քանի հայերէ կարեւոր գումարներ, *զարդեղէններ գողցուեցան։ Գիշեր մը Մարաշցի մսագործի մը տունը մտեր երկու եզ քաշեր կը տանին, մարդը արթնցեր ետեւնուն հասեր, եզները ձեռքերնուն պիտի առնէ, գնդակահարեր փախեր էին։ Պրուսացի Լեւոն էֆ. մը կար. լաւ թուրքերէն գիտէր, գրագրութեամբ մարդը քիչ մը դրամ շիներ էր. առանձին գլխուն էր. փօստաճի Խալիլ անուն գազանը քանի մը ընկերներով գիշերային խեղճ մարդը խղդեր, ունեցած-չունեցածը կողոպտեր, դիակը տարեր Հին Բագդայի աւերակներուն մէջ ձգեր էին. հասկցուեցաւ թէ ոճիրը անոնց գործն էր. բայց ո՛վ պիտի համարձակէր ամբաստանել, դատ բանալ։*

ՊԶՏԻԿ ՋԱՐԴ ՄԸ.— Մեծ ջարդերու աչքերնիս այնքան սորվեցաւ որ 15–20 անձի միահաղոյն ջարդը պզտիկ բան մը կ'երեւնայ մեզի։ Պերկամա–Զանագ–Գալէի շրջանակէն Հայ մաղագործ գաղթականները նկատելի թիւ մըն էին ի Բագդա։ Ուշադրութիւնս գրաւած էին. բարձրահասակ, ուժով-լուսով. աչքերնին ամուր. կտրիճ մարդիկ էին. կարմրայտ, գեղեցկադէմ, սեւ աչուի, սեւ-ընքուի, թաւարծի պեխ-մօրուքով, տարազնին ալ ուշագրաւ էր. գուլպաները մինչեւ ծունկերնին ելած, գէյպէկիճեւ թօփ վարտիքը մինչեւ փոքր-փորը. լայնադիր գօտին մինչեւ կուրծք բարձրացած, հագին ճամէտան, գլուխնին չալմա կապած։ Կնիկները կ'ըսես մէյմէկ ամազոններ, յաղթհասակ, գեղակազմ. սեւ աչք—սեւ յօնքերով, քեզի մէկ ջուխտ մը կանթեղ, մինչեւ մէջքերնին խոշոր լայն վարտիք, առնական կերպարանքով, համարձակ, կռուազան։ Թրքախօս են, լաւ ալ յունարէն կը խօսին. իրենց յատուկ լեզու մըն ալ ունին ըսին. թերեւս արկօտ մը. շատ ալ կրօնասէր եկեղեցասէր են. շատ կը յարգեն եկեղեցականները, առհասարակ հաճի եղած են, Երուսաղէմ գնացած։ Անոնք Եփրատով Բագդա եկած ատեննին արաբներ կրակ կը բանան վրանին. իրենք նաւակներէն կը դիմադրեն. հրացանի հարուածներով կը պատասխանեն, կը փախցնեն։ Անոնց գլխաւոր զբաղումը մաղագործութիւն է. կնիկները յոյն գիւղերը ապրանքներ կը վաճառեն եղեր։ 1917-ի վերջերն էր. երբ գաղթական հայերու զինուորագրութիւնը այլեւս անխուսափելի իրողութիւն մը դարձած էր, անոնցմէ Հաճի-Կարապետ, Հաճի-Սիմոն եւ այլ մի քանիներ իրենց ընտանիքներովը — 18-20 *հոգի — տեղացի արընկզակ արաբներու առաջնորդութեամբ Հալէպ փախելու համար ճամբայ կ'ելլեն. Բագդայէն հազիւ կէս ժամ հեռացած՝ ա-*

րաբները կը կապեն ասոնք, էրիկմարդերը կը ջարդեն կնիկներուն, տղաքներուն աչքին առջեւ. վերջէն կնիկները եւ տղաքը կը ջարդեն: Արնթթախ լաթերը, գոյքերը Բագդա կը բերեն, շատեր կը տեսնեն կը ճանչնան. ոճիրը կը հասկցուի. այս ատեն գայմագամը փոխուած տեղը հայատեաց մը եկած էր. հայերու հանդէպ զինուորագրութիւնը, հալածանքը ծանր հանգամանք մը առած էր, հարցնող-փնտռող իսկ չեղաւ: Նոնիսկ ըսուեցաւ թէ կառավարութեան գիտնալովը եղած է այս մասնակի ջարդը: Վերջապէս Բագդան ալ Հայու արիւնով ներկեց իր ձեռքը:

Բագդայի արաբները եթէ քիւրդերու պէս Հայուհիներէ առեւանգումներ, յափշտակութիւններ չըրին ալ, կէս-միջոցներ ի գործ դնելէ հեռու չմնացին. Թողունք որ սպասուհիի անունով կամ նիքեահ ըլլալու համար կամովին գնացողներ շատ եղան, երբ աչքերնին կտրած աղջիկ մը ըլլար, անպատճառ էր ճնշողական միջոցներով ձեռք պիտի բերէին: Տէլի-Ֆախրի եւ Ալի-Քէմալ այս կարգի արարքներու համար թէեւ շատ խիստ կը գտնուէին, կ'արգիլէին:

Արաբները առաքինութիւն մը ունին, երբ զոհը «տախիլ-էք խայյօ՛» ըսէ. ալ անոր ձեռք չեն մխեր: Արաբը կարծես առիւծի մը վեհանձնութիւնը ունի. քիւրդը գազան է, աղաչանք-պաղատանք մտիկ չըներ, ան՝ վագրի մը սիրտը ունի եւ թիւրքը բորենիի մը:

ԳԱՅԹԵԱԼ ԿԻՆԵՐԸ.— 25-30-ի չափ կային, իրենց պարկեշտութեան պատուանդանէն գայթած. արաբներու հետ լպիրշ կեանքը կ'ապրէին: Կառավարութիւնը մխթարներուն միջոցաւ ասոնց ազդարարեց, չի զգաստացան. արաբ էշրաֆները սաստեցին, ինքզինքնին չքաշեցին: Օր մըն ալ կառավարութիւնը ամէնը մէկ հաւաքեց Հալէպ ի վար աքսորեց:

ՀԱՅԵՐԸ ԳՕՆԹՐԱԹՃԻՆԵՐ.— Բացի առեւտրական գործերէ, կառավարական պէտքերու յանձնառութիւններ ալ ըրին: Ուրիշ տարիներ քաղաքապետութիւնը դանթարը տարեկան 75 դչ.ի կուտայ եղեր. հայերու ընկերակցութիւն մը թղթադրամ 300 ոսկիի առաւ, եւ շահեցան ալ:

Առանց ջուրի ապտէս.— *Բագդայի յիշատակներէս աս մէկն ալ. լսեր էինք թէ արաբները առանց ջուրի լուացում կը կատարեն. հոն տեսանք: Շուկային մէջտեղ մէչիտ մը կար. առջեւը երկու մարմարիոնէ սիւներ կանգուն. օր մը ճէնազէ մը բերին, վար* ղրին, կրօնական կարգ պիտի կատարեն. թեւերնին սօթթեցին որ ապտէս առնեն. կը նայիմ ջուր, աղբիւր չկայ, նստան մարմարէ սիւներուն առջեւ, աղբիւրի մը առջեւ եղածի պէս սկսան ձեռքերնին, դէմքերնին շփշփել, թաշկինակները հանելով սրբուեցան, կարգը կատարեցին։

Ուրիշ յիշատակ մըն ալ.— 1917-ի յուլիսին էր. ցորեկները լուսինին հետ աստղն ալ երեւցաւ շատ որաշակի. իսլամները բարեգուշակ համարեցին եւ շատ ուրախացան։

ԽԱ.

ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐՈՒ ԶԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՖՐԱԹ ԽԱԴ՝ ՕՐՏՈՒՍԸ.— 1917-ի կէսերուն էր, Հայ գաղթականութեան կացութիւնը նոր երեւոյթ մը կ՚առնէ. տարբեր փուլի մը մէջ կը մտնէ։ Պաղտատը ինկած, Անգղ. բանակը կը յառաջանար դէպի վեր։ Թուրքիայէն աւելի Գերմանիոյ համար կենսական խնդիր էր Ալպիօնը Միջագետքէն դուրս վտարել։ Միջագետաց պատերազմական գործողութիւններուն անգամ մը եւս ուժ կը տրուի։ Գերմանիա Ռուսիայէն առած բոլոր իսլամ գերիները եւ Պուլկարիա իր հպատակ իսլամները յատկացուցած էին այս ճակատին։ Ասոնք Թուրք զինուորներու հետ խառն, գերման հարիւրաւոր սպաներու հրամանատարութեան տակ, օրական կուգային կ՚անցնէին Եփրատի գծով։ Նմանապէս տափանաւերով, նաւակներով, շոգեմակոյկներով մեծաքանակ զէնք, ռազմամթերք, թնդանօթ կը փոխադրուէր Պաղտատ։

Այս փոխադրութիւններուն համար հարկ էր Եփրատի գիծը կանոնաւորել, պարէնաւորումը ապահովել. ուստի գծին վրայ գտնուած կայարաններու շինութիւնը լրացնելու եւ տեղ տեղ նոր կայարաններ հաստատելու համար նոր հրամաններ կուգան։ Այս աշխատութիւններուն համար Գերմանիա Թուրքիոյ կը թելադրէ Հալէպէն մինչեւ Տէր-Զօր գտնուող Հայ գաղթականներէն 20 հազար հոգինոց բանուորական բանակ մը կազմել փրաթ խադ օրտուսու անունով։ Հայերը իբրեւ շինարար ժողովուրդ, Գերմանիա զանոնք այս աշխատութիւններուն յատկացնել տալով, եթէ մէկ կողմանէ զինուորական գործողութիւններուն ուժ տալ էր իր նպատակը, միւս կողմանէ իրեն համար ապաշաւ մը, այդու գաղթական հայերու մնացորդներու կեանքը յապահովի դնել ըստոյգ մահուանէ փրկելով: Նոյնպէս Հալէպ, Րագդա, Տէր-Զօր խմալէթ-խանէներ կը բացուին զինուորական պիտոյից հայթայթումին համար. եւ այս գործերուն կը յատկացուին այրազուրկ կիները, աղջիկներ, մանուկներ, եւ ասով ապրուստի մեծ միջոց մը կը հայթայթուի ասոնց համար:

Ի Միջագետս հարիւրաւոր գերման սպաներ ականատես կ՚ըլլային հայերու՝ բարբարոսօրէն բնաջնջումին, ասոնց տեղեկատուութիւնները պիտի կրնամ ըսել անհետեւանք չեն մնացած գերման մտքի վրայ: Թուրքը տեսակ մը «մանկահաւաքութիւն» ըրած էր. բազմաթիւ Հայ որբեր ժողված լեցուցած էր Թուրք որբանոցներու մէջ(*). ասոնք այս հաստատութիւններու մէջ կամ ան էր ծայրայեղ թշուառութեան մէջ պիտի բնաջնջուէին, կամ իբրեւ Թուրք դուրս պիտի գային. գերմանք ուղղակի կամ անուղղակի Հայ որբերու խնամատարութիւնն ալ ստանձնեցին, հաւաքուած աս որբերը իրենց պաշտպանութեան տակ առին, ու նորեր հաւաքեցին:

1917-ի կէսերուն էր, որոշապէս ստուգուեցաւ թէ Րագդայի Հայութենէն ալ զինուոր պիտի առնուի, 15–60 տարեկանները: Նախապէս մարդահամար կատարուած ըլլալով, գործողութիւններուն ձեռնարկուիլ սկսաւ:

ՃԱՐԱՊՈՒԼՈՒՍ-ՊԻՐԷՃԻԿ.— ՐԱԳԴԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՑՐՈՒՈՒԻ.— Եփրատացւոց Աշխարհի Թագուհին Ճարապուլուսը -- ի հնումն Ասորիքի, Կիլիկիոյ, Վերին Միջագետաց ու Հայաստանի արդիւնաբերութիւններուն, ատաղձի ամբարանոցը, վաճառանոցը, եւ ի Բաբելոն փոխադրութիւններու մեծ նաւահանգիստը, Բաբելոնի Համպուրկը եղած է: Այս կարեւորութեան պատճառով էր որ Հատտեանք ալ իրենց մայրաքաղաքը Կարկեմիշը հոս հիմներ էին: Հին այդ փառքերէն անշուք աւան մը եւ վանտալ ձեռքերէ փշրուած պանծալի աւերակներ(*) միայն կան այժմ: Ճարապուլուսը եւ Պիրէճիկը այս օրերուն ալ Միջագետաց

(*) Րաղդայի յիշատակներու կարգին մոռցանք ըսելու որ վերջի ատենները Րագդայէն ալ 50–60-ի չափ հայ տղեկներ հաւաքեցին Ուրֆա ղրկեցին:

(*) Ընծի չի վիճակեցաւ Պիրէճիկ-Ճարապուլուս գտնուելու, եւ անձամբ տեսնելու այդ հնութիւնները:

եւ Սուրիոյ ճակատներուն համար հնոյն՝ իրենց այդ կարեւորութիւնը կ'ստանան։ Պաղտատի ճակատին համար պէտք եղած մեծաքանակ ցորեն, գարի, ալիւր, պլղուր եւ ալ ուտեստեղէններ հոս կ'ամբարուին եւ ասկէ կը փոխադրուին։ Եփրատի վրայ Մէնգըլներուն համար Տաւրոսի լեռնաշղթաներէն կտրուած ատաղձը ասկէ կուգար։ Փոխադրութիւններուն համար տասնեակ հազար շախթուրները (**) հոս կը շինուէին։ Բարբարոս թո՞ւրքը, վայրենի քի՞ւրդը, ծոյլ արա՞բը պիտի կատարէր այդ գործերը․ Հայ շինարար ձեռքն էր որ խնկով-մոմով կը փնտռուէր․ Թուրքը մոլեգնօրէն բնաջնջէր էր զանի․ Նախախնամութեան մէկ գաղտնիքը՝ Բագդայի Հայութիւնը մնացեր էր․ Հայ թող ըլլայ, հայու նշուլ, շոշորթ թող ըլլայ, ինչ կ'ուզէ ան ըլլայ։ Ամէնուն աչքերը յառած էին Բագդա։ Ընթերցողին համբերութիւնը եթէ չարաչար գործածած չեմ ըլլար, մամենի պզտիկ հէքեաթ մը պատմեմ․ Կ'ըլլայ-չըլլար, ամուլ-ստերջ կնիկ մը կ'ըլլայ․ օր մը թունիրը վառեր, վրան պտուկով ոսպ է դրեր․ սրտէն անցեր ըսեր է․ ա՛խ, Աստուածամար մարիկ, ի՛նչ կայ, սա պտուկին ոսպերը տղայ ըլլային…։ Ժամ բարի, Աստուածամօր տիլէկներուն դուիքը բաց են եղեր, խնդիրքը կը լսուի, պտուկին ոսպերը տղայ կ'ըլլան դուրս կը թափին․ տունը կը բռնեն, ճանճերու պէս պատերը կը ծեփուին։ Անսիրտ մայրը սակայն, ինչպէս կ'ըլլան չոր-կոճ ամուլները — աչուին մթնած, վո՛ւյհ, ես ի՞նչ պիտի ընեմ այսչափ տղան կ'ըսէ, աւելը առած, բոլորը կ'աւլէ թունիրը կը լեցնէ։ Բարկութեան հուրքը անցած, խելաբերի, կ'ըսէ․ գէթ ինչո՞ւ մէկ հատը ողջ չի թողուցի։ Մայրենի այս կոտորածէն մէկ հատը մէտուն մտեր պահուեր է, մայրի՛կ, հա, ես ողջ եմ կ'ըսէ, դուրս կուգայ։ Թողունք թէ այս Ոսպէ-Տղան վերջէն ի՛նչ հերոսութիւններ ըրեր է․ Բագդայի հայութիւնն ալ սա պարագային բնաջնջումէ ազատուած Ոսպէ-Տղան եղաւ Թուրքին համար։ Հայերը 15-60 տարեկանները զինուորագրելու հրամանը ելեր էր․ բայց մինչեւ գործադրութեան դրուիլը Պիրէճիկ-Ծարապուլուսի նօգթա-գօմանտանները իրենց հետեւորդներով փութացեր էին Բագդա։ Ո՞ւր է ան դահիճ Թուրքը, երբ իր գործը ըլնի հայուն, ան ի՛նչ անուշ լզուներ կը թափէ, ան ի՛նչ կանանչ արտեր կը ցուցնէ․ օձու պէս լզուն դուրս ձգած՝ կ'աղչէ-կը պաղտէ։ Եկան

**) Շախթուր արաբերէն բառ է, գետանաւակ կը նշանակէ։

այս դօմանտանները, կոչեր կոչերու վրայ, յայտարարութիւն յայտարարութիւններու վրայ. բանւոր կ'ուզեն, արհեստաւոր կ'ուզեն, ՀԱՅ կ'ուզեն, երիկմարդ, կին, տղայ, աղջիկ, բաւական է որ Հայ է, Հայու փշուրք է, Հայուն փշուրքըն ալ ոսկու փրշուրք է: Պաշտօնատուն չնստան, չուկան աթոռները նետեցին, սկսան արձանագրել. հա՛ խավրուլարըմ, հա՛, գուզգուլարըմ. պօլ-պօլ թային, պատսպարան, պաշտպանութիւն, կեանքի ապահովութիւն, խոստում-խոստումի վրայ զորս դու պատուիրեցիր: Ու օրհասին մէջ գտնուող Հայութիւնը փութաց արձանագրուելու. երկու օրուան մէջ պատրաստուեցան. ամէն հասակէ եւ սեռէ մօտ 2500 հոգինոց բազմութիւն մը ինկան ճամբայ: Ճամբայ ելած օրերէն սկսեալ թային տրուեցաւ. եօթն օրէն հասեր էին. Ճարապուլուս, Պիրէճիկ պատերազմական հսկայ աշխատանոցներու վերածուեցան: Հայ բազուկը տենդագին կը գործէ, նօգթադօմանտանիններու քէֆը տեղը եկեր էր: Հայու օրհնեալ բազուկ, շինարար բազուկ... որ ուրիշներուն տունը շատ աղուոր կը շինէ. Ե՞րբ պիտի ըլլայ որ իր ալ տունը շինէր-շէնցնէր, տնաւե՛ր, տընաքանդ-բնաքանդ խե՛ղճ ժողովուրդ...:

Շատ չանցած Մէսքենէի շինութիւններուն յանձնառու Մերսինցի Հայ մը, եւ Համամի նօգթայի ճարտարապետը Մարաշցի Խորէն Կոստանեան ի խնդիր հայ գործաւորներու՝ փութացին Ռագգա: Ամէն հասակէ ու սեռէ 500-ի չափ հայութիւն ալ ասոնք առին տարին, միւսներէն աւելի լաւ պայմաններով:

ՌԱԳԳԱՅԻ ՄՆԱՑԵԱԼ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ.— 1917-ի սկիզբները Ռագգայէն Ուրֆա փոխադրուած Հայ գաղթականներէն վերջ, այս վերջին փոխադրումներով ալ Ռագգայի Հայութիւնը գրեթէ կիսուեցաւ: Առհասարակ հացակարօտներն էին, ծանր բեռ մը, հոգ մըն էր որ վերցուած եղաւ: Մնացեալ հայութիւնը միաճորտ-միջակորեար, նուազ հացակարօտ, տեղւոյն վրայ կրցող ապրող դասակարգն է: Եկած հրամաններուն վրայ բուն զինուորագրութեանն է որ պիտի ձեռնարկուի. 15-60 տարեկանները պարտաւորիչ կերպով զինուոր...: Ասոնք պիտի յանկացուին գետին միւս կողմը Սէպգայէն մինչեւ Տէր-Զօր հին զինուորական խճուղիին շինութիւններուն: Վարանումը կը տիրէ մտքերը հոգերով կը պաշարուին: Արաբ էշրաֆը եւ ժողովուրդն չուզեր կոր որ մնացեալ Հայութիւնը դուրս ելլէ. որքան իրենց շահուն եւ Ռագգայի շէնութեան տեսակէտով, նոյնքան ալ հայերու այս զինուորագրումին մէջ իսկական վտանգ մը, մահ մը տեսնելնուն։ Գայմագամ Ալի–Քէմալ օրէնքի սահմանէն դուրս չելլող մարդ, մանաւանդ թէ զինուորական խնդիր մըն է․ ինք իբրեւ քաղաքային պաշտօնեայ ձեռնպահ մնաց, թէեւ եկած հրամաններուն կրնար ուժ տալ, փութացնել, խստացնել․ այդ բաները չընելն ալ բարեացակամութիւն մըն էր։ Կը մնար ժանտարմա–գօմանտանի Ճէմալ պէկը․ իբրեւ զինուորական պաշտօնեայ ուղղակի իրաւասութիւն ունէր եկած հրամանները գործադրելու․ ան ալ գործը խիստ բռնել չէր ուզեր, քանի որ կաշառքի դուռ կը բացուէր իրեն։ Այս ամէնը նպաստաւոր պարագաներ էին, չարիքը մասամբ սահմանափակելու համար։ Հայ մխիթարներու ջանքերուն վրայ Արաբ էշրաֆը եւ կառավարութիւնը բռնեցին միջին ճամբայ մը․ կատարուած մարդահամարով տեսնուեցաւ թէ Բագգա գտնուող Հայութենէն 600 հոգի զինուորական տարիքի մէջ կը գտնուին։ Արաբ էշրաֆը տեղական կառավարութեան եւ մինչեւ Ուրֆա․ պահանջող եղաւ թէ այս 600 հոգին Բագգայի տեղական զինուորական պէտքերուն եւ քաղաքին արհեստաւորութեան համար անհրաժեշտ են։ Ժանտարմա–գօմանտանին էշրաֆներուն այս պահանջը չափաւորեց․ 600 զինուորցուներէն 150–ը Սէպգա–Տէր–Զօր խճուղիին շինութեանը ղրկել, մնացեալները Բագգայի յատկացնել․ այսպէս ալ գործադրուեցաւ․ մխիթարները իրենց ժողովուրդի թուոյն համեմատութեամբ բաժնեցին վիճակաւ այս 150–ը։ Սեբաստիոյ մխիթարութեան 16 զինուորցուներէն 4 հոգի տալ վիճակեցաւ․ առաջին բերնին վիճակաւորներէն 75 հոգի առնուեցաւ․ եւ ղրկուեցան Սէպգա։ Ուրիշ կողմերէ առնուած բանւոր–զինուորներ եկեր այս խումբին միացեր էին։ Սեբաստիոյ Ամէլէ–թապուրի ջարդը ըլլալէ վերջ մնացեալ յոյն զինուորները այս կողմերը բերեր էին․ ասոնց մէջ Սեբաստացի մէկ հայ միայն կար— Թիյրաքեան Լէպլէպուճի Հաճի Արթին, լաւ նուագածու ըլլալուն ողջ թողուցեր են։ Այս առաջին փառթին առնուելուն, մնացեալներուն վրայ գործողութիւնները քիչ մը ընդհատուեցան։ Մնացեալ 450 զինուորցուներէն 100–ի չափ յատկացուեցան Բագգայի մէջ եւ դիմացը Քէսրէ կոչուած տեղը շինուելիք Նօգթայի շինութիւններուն․ մնացեալներն ալ բուն Բագգայի տեղական եւ զինուորական պէտքերուն թողուեցան։ Այսպէս թէ այնպէս, էշրաֆներու ջանքերուն շնորհիւ, այս անգամ ալ Բագգայի հայութիւնը այս ծանր խնդիրէն բաւական աժան դուրս եկաւ:

Սէպգա գնացողներու մեծ մասը դասալիք եղեր էր. տեղւոյն գօմանտանը մնացեալներուն վրայ խստութիւններ կը բանեցնէ: Ասոնց տեղը լեցնելու համար 150–էն մնացածները կը պահանջէ. ժանտարմա–գօմանտանին մխթարներէն կ'ուզէ վիճակաւորները. ներկայացող չըլլար. ժանտարմա–գօմանտանին ժանտարմաներ կը հանէ շուկան, հանդիպածը բռնեն կը բանտարկեն. սանկ–նանկ 70–80 հոգի մըն ալ այս երկրորդ փառթիով ղրկեցին Սէպգա–Տէր–Զօր: Սէպգայի եւ այլ մի քանի նօգթաներու գօմանտաններն ալ եկան Բագգա արհեստաւորներ տանելու: Արաբ էշրաֆները մերժեցին բացէն. գօմանտանները զայրացած իջան շուկայ. տեսած արհեստաւորնին խանութէն վար առին, գործիքներնին շալակնին տուած՝ իջուցին նաւահանգիստ. Արաբ էշրաֆները ոտքի ելան. ի՞նչ էտէպսիզութիւն է. հոս կառավարութիւն չկա՞յ, ո՞ւր կը քաշէք կը տանիք աս անտէր ժողովուրդը, որ քիչ ատեն առաջ կոտորել–բնաջնջելու ետեւէ էիք, ըսին. մէկ կողմէ այսպէս կը մաքառէին գօմանտաններուն հետ, ծածկաբար ալ հայերուն կ'ըսէին. ժամանակ մը տուներնիդ մնացէք, մի երեւնաք սըվոնց աչքին: Ահա թէ Բագգայի էշրաֆը մինչեւ ուրեր տարաւ հայերու հանդէպ իր պաշտպանութիւնը եւ զոր պատմագրի մը խղճմտութեամբը յիշատակել պարտ–անձին կը համարիմ:

ԵՍ ԱԼ ԶԻՆՈՒՈՐ.— Ի՞նչու չէ, էֆէնտիմ, քընծ որո՞ւ աղջիկ գէշ եմ: Մենք մեզ մոռնալու չափ բաւական զբաղուեցանք ուրիշներով: 1917–ի կէսերուն էր, ունեցած դրամս գլխեր, մտմտուքները գլխս առեր էին. ըղմըլներս գլխուս ժողվըւած, բերանս չի բացուիր. երեսէս իջնողը քառսուն կտոր կ'ըլլայ. բուռ մը մարխով երեսս չերեւար: Նամակ նամակի կը գրեմ եղբօրս, աչքերս ճամբան մնացած են. պատասխան չգար. միտքս հազար ու մէկ հոգերով պատուած–պաշարուած է: Օգոստոսի վերջերն էր. կիրակի օր մը տունը նստեր կը մտածէի. կարծես ընծի մըշտեցին. հեղ մը շուկայ իջնեմ ըսի–աննպատակ: Դիմացը Քէսրէի նօգթային բանւորները պակսեր են. գօմանտանը բանւոր ուզեր է. կարեւորութիւն տուող չէ եղեր: Հետեւորդներովը եկեր շուկային անցքերը բռներ, հանդիպած հայը բռնեն կոր. ես ալ ոտովձեւով ընկայ ճանկերնին: Թակարդն ինկած աղուէս դարձայ: 10–15 մը թիւը լմնցաւ, մեզ իջուցին գետեզերք, անցուցին դիմաց— Քէսրէ: Օրը տարաժամած էր: Բերին մէյ մէկ թային հաց տուին: Բարկութենէս չկերայ: Անցաւ գիշերը, առտուն զարթօնքի փողը հնչեց, բանւոր-զինուորներուն հետ մենք ալ ներկայացանք. անուննիս արձանագրեցին. գործի սկսանք: Բանւորներու մէկ մասը Եօզկաթի Ագ-Տաղ-Մատէնիի յոյներէն են. ճարտարապետն ալ ասոնցմէ է. չավուշը՝ մեր բարեկամ Պոլսեցի ծանօթ Օ. Ծ. Գ.ն է. ձեռքէ ձեռք աղիւս տրուի կոր որմնադիրներուն, զիս ասոնց շարքին դրին: Կէս օրին Թայիննիս ելաւ. հաց եւ պլղուրով-մսով զարավանա. համով մը կերանք: Կամաց-կամաց սկըսայ հաշտուիլ այս նոր վիճակիս հետ: Միւս առտուն չավուշը ընծի աւելի թեթեւ գործ մը տուաւ. կիսաչոր աղիւսները պիտի դարձնեմ. քանի մը օր ալ այս գործը կը կատարեմ:

ԱՐԱԾԵՍ ՉՈՉԽԱՐՍ... ՄԷՆԶԻԼԻՆ.— Մէնզիլը բաւական թուով ոչխար ունէր. չավուշը զիս ասոնց վրայ հովիւ դրաւ: Հովուական գաւազանը ձեռքիս, պաշարի տուրիկը մէջքիս, աղի մախախը կուշտիս կախ, հօտը կ'առաջնորդէի Եփրատի ափանց վրայ մոշիի, կապպարիի, մատուտակի թանձրախիտ թփաստանները.

Է՛հէ՛, է՛հէ՛. քըս՛ս՛ս՛... դի՛ւ, դի՛ւ, դի՛ւ. պըռռ՛ռ՛ռ՛... հէ՛յ՛՛...:

Մանկութենէս ի վեր կը սիրէի մենութիւնը. ման գալ սար ու ձոր, ժուռ գալ դաշտ ու հովիտ, հովանուտ ծմակներու մէջ պաղօրակ ջուրերու վերեւ՝ երփնազան ծաղիկներու խնկումովը արբշիռ: Իշխանիի սարերը, Մայրագոմի արտեւանքը զբօսատեղիներս էին: Սիրեր էի հովուական կեանքն ալ— նահապետական այդ սուրբ կեանքը — Աբէլի անմեղութեամբը օծուն. Ամառնային արձակուրդներուն գիւղագնացութիւններուս քանի մը գիշեր այդ կեանքը պիտի ապրէի հովիւներուն հետ, Լուսնեակ լուսով ջինջ երկինքի տակ. կարծես տակաւին այնքան անոյշ կը հնչէ ականջիս սրինգի դիւթիչ-մոգիչ մելամաղձիկ ձայնը:

Հոս — Առ գետս Բաբելացւոց— Երկուքն ալ գտեր էի— մենութիւնը եւ Հովուութիւնը.

Ամբողջ Հայութեան գլխուն պայթած սա մեծ աղէտի սեւ սուգը սրտիս, չոր գլուխս ափերուս մէջ, ժամերով աչքերս յառած լոյծ տարրին, կը մնայի քարացած-արձանացած: Հին հին դարերու յիշատակաց հոլովոյթն էր որ կուգար կ'անցնէր առջեւէս, Մեծ գետի ամեհի ալիքներուն հետ սիրտս կ'ալեծփէր. յորձանապտոյտ խորունկ խորունկ թունիրներուն պէս հիւանդ հոգւյս ալքերուն մէջ անյատակ անդունդներ կը բացուէին: Եւ միտքս խռովուած, գետահոսան արցունքներ ուղխինօրէն կ'իջնէին աչքերէս վար. գերեվարեալ նոր իմն Իսրայէլի զաւակ, այրած շրթներէս կը թռչէին հոգետաւիղ Սաղմոսերգուին հոգեխորով, ոգեխռով երգը՝

Առ գետս Բաբելացւոց. Անդ նստէաք եւ լայաք.

Մանկութեանս օրերուն երբ մեքենաբար մեր կարդացածէն բառ մը իսկ չէինք հասկնար, չգիտեմ հոգեկան ի՞նչ մղումով էր որ Սաղմոսի այս տողերը այնքան սիրեր բերան ըրեր էի. օր մը նման հանգամանքներու տակ, նոյն այս ափունքներու վրայ երգել-հառաչելո՞ւ, ի ձայն ողբոց աղաղակի՝

«Առ գետս Բաբելացւոց անդ նստէաք եւ լայաք. որպէս յիշեցաք մեք անդ զՍիօն: Ի մէջ ուռեաց նոցա կախեցաք զկտակարանս մեր: Անդ հարցանէին գերիչք մեր զբանս օրհնութեան. Գերեվարք մեր ստիպէին զմեզ եւ ասէին. օրհնեցէք մեզ յօրհնութենէ Սիօնի: Իսկ զիա՞րդ օրհնեսցուք զօրհնութիւնս Տեառն յերկիր օտար: Եթէ մոռացայց զքեզ Երուսաղէմ, մոռասցի զիս աջ իմ, կցեսցի լեզու իմ ի քիմս իմ, թէ ոչ յիշեցից զքեզ, թէ ոչ նախադասեցից զքեզ, Երուսաղէմ, սկիզբն ուրախութեան իմոյ: Յիշեա՛, Տէր, զորդիսն Եդովմայ՝ յաւուրսն Երուսաղէմի: Որք ասէին, քակեցէք, քակեցէք, մինչեւ ի հիմն հասուցէք: Դուստր Բաբելացւոց թշուառական: Երանի որ հատոյց զհատուցումնքս զոր դու մեզ հատուցեր. երանի որ կալաւ զմանկունքս եւ եհար զվարի»:

Ու պիտի գա՞յ այն օրը, ո՛վ Տէր, որ Նոր Սիօնիդ գերութիւնը դարձունես, մենք որ արտասուօք վարեցինք, պիտի տա՞ս որ ցնծութեամբ հնձենք: Տո՛ւր, ով Տէր, որ մեր որաները ցնծութեամբ տանինք ի ծոց Աւետեացն Հայոց Աշխարհի, ժողովել անդ, բոլորիլ նորոյն Սիօնի-Ալեփառն Ազատ Մասեաց շուրջ ի վերաշինութիւն աւերածեալ Երկրին մերոյ Հայրենեաց:

Մեծ է Տէր, եւ սքանչելիս առնէ:

Այդ մեծ հաւատքովն է որ ապրեցան մեր Երանելի Նախահարք, այդ հաւատքովն է որ երգեցին անմահանուն բանաստեղծք մեր, այդ հաւատքովն է որ փակեցին իրենց աչքեր մեր բիւրաւոր նահատակք պանծալիք ի ծագս անապատաց: Եթէ կայ Հայուն մէջ բան մը որ մեռնիլ չգիտեր, Հայրենի աշխարհի վերաշինութեան, Հայ-Ազգային կեանքի վերածնութեան մեծ Հաւատքն է *ան ։*

Մինչ այդ սակայն՝ Եփրատէն դեռ շատ ու շա՛տ ջուրեր պիտի վազեն, ու հայ–երակներէն ալ շատ արիւններ գլգլին, մինչեւ որ Աբէլական այդ արիւնին ծարաւի գազաններու, Կայէններու պասուքը յագենայ ։

Բայց Հայն ալ Կայէն է · Կայէն իր կոտօշը Հայաստան ձգեր է · Հայը Կայէն է ինքնիրեն դէմ, իր եղբօր, իր համարիւնին դէմ ։ Հարիւր հազարաւոր տարապարտ զոհերէ վերջ ալ, արդեօք ան չպիտի՞ խելաբերի ու անմահն Պէշիկթաշլեանի հետ կրկնէ ·

Տուր ինձ քու ձեռքդ եղբայր եմք մեք
Որ մրրկաւ էինք զատուած ։

Ահա խոշոր հարցական մը որ ճիւաղի մը պէս կը ցցուի առջեւս, ուրուականի մը պէս կը կարթուի դէմս, սա աւազուտքին վրայ ։

Երազէ մը արթնցածի պէս կը ցատկեմ վեր ·

Դի՛ւհ դի՛ւհ, դիւ՛՛ · մէ՛՛, քըս՛՛՛, կը ժողվեմ հօտս, կ՚ուղղուիմ դէպի պէր ։

ՀԻՆ ԲԱԳԴԱՅԻ ՔԱՐԱՀԱՆՔԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ·— Ամիս մը, քառասուն օրի չափ կը մնամ Քէսրէ ։ Բագդայի մէջ բաղնիքի մը եւ այլ զինուորական շէնքերու շինութեան համար Հին Բագդայի աւերակներէն թրծուն աղիւս պիտի հանուի ։ Քէսրէի բանուորներէն 20 հոգի յատկացուցին այս գործին · զիս ալ ասոնց շարքին դրին · Հին Բագդայի արեւել · կողմը հողապատնէշէն անդին արտաքին պարիսպին հիմերէն է որ կը հանենք աղիւսը · 1–2 մ · հողի տակ ծածկուած է հիմը · հողը փորել ետ առնելէ վերջ աղիւսաշարքը երեւան կուգայ · վրայ վրայի 50 տակ շարուած է · մինչեւ 10–15 մ · վար կ՚իջնենք · քանի կը խորանար սրտերնիս կը դողար · փլուզում մը, եւ յաւիտենական գերեզմաննիս կրնար ըլլալ · բարեբաղդաբար ասանկ ցաւալի արկած մը չպատահեցաւ ։

ՀԱՄԱՄ ԿԸ ՓՈԽԱԴՐՈՒԻՄ ·— Ամիսի մը չափ ալ այս քարահանքերը աշխատեցանք · Բագդայի զինուորական շէնքերը գրեթէ լրացան · Համամ աւելի կարեւոր մանդըգա մը ըլլալով, զինուորբանուորները հոն փոխադրել հարկ եղաւ · որոնց հետ ես ալ կը մեկնիմ Նոյեմբեր 23–ին ։

ԽԲ.

ՀՐԱԺԵՇՏ

Որովհետեւ Բաղդայէն վերջնականապէս է որ պիտի հեռանամ, թէ ի՞նչ վիճակներէ անցաւ հոն մնացող Հայութիւնը, այդ ալ պատմենք ու փակենք Բագդայի բաժինը, որ արդէն շատ երկարեցաւ:

Գայմագամը Ալի–Քէմալ կը փոխուի. տեղը հայատեաց մը կուգայ. Հայերու հանդէպ սաստիկ հալածանք կը հանէ: Բոլոր էրիկմարդիկը անխտիր կը զինուորագրէ. շատեր կը փախչին Համամ, Մէսքէնէ, Ճարապուլուս, Հալէպ. ժանտարմաներ օրական տուները կը կոխեն, գտածնին կը ձերբակալեն. կապը շարած կը ղրկեն զինուորական կեդրոններ. այնպէս կը տարածայնուի թէ այս ղրկուածներ պիտի ջարդուին, սարսափը աւելի մեծ կ՚ըլլայ. գայմագամը մասնաւորապէս աղջիկ ունեցողներուն դէմ հալածանքը կը խստացնէ. բացարձակ պայման կը դնէ, կա՛մ աղջիկնիդ իրեն տրամադրել, կամ զինուորագրուիլ: Տնտեսական տագնապը կը տիրէ, Նպաստները կը դադրին. ապրուստը վերջին ծայր սղած՝ թշուառութիւնը աննկարագրելի, կեանքը անտանելի կը դառնայ:

Երբ Հալէպ ինկաւ, եւ զինադադարը կնքուեցաւ, Բագդայի մէջ դեռ 200 տունի չափ Հայութիւն մնացած էր: Բացի արաբներու վրանները գտնուածներէն: Հայոց Ներգաղթի գործը Փրանս. կառավարութիւնը ստանձնած էր: Ի Հալէպ Ներգաղթի վերին Տեսուչ Գօլօնէլ Կլուսքառ, իրեն աջակից ունենալով Հայ Ազգային եւ Միջ–Գաւառային Միութիւնները, վերապրող Հայութիւնը անապատներէն Հալէպ փոխադրելու համար ամենալայն միջոցներ եւ դիւրութիւններ ընծայեց. ամէն կողմ խուզարկու պաշտօնեայներ եւ որբահաւաքներ ղրկեց: Դեղագործ Սարգիս Սէլեան դեռ այդ ատեն Բաղդա կը գտնուէր. իրեն հետ ունենալով Սասունցի հացագործ Յովհաննէս աղա, Պէյլանցի սափրիչ Պետրոս, Արաբ էշրաֆներէն մի քանի հոգի, կը կազմեն յանձնախումբ մը, Բաղդայի Հայութիւնը մաս առ մաս կը փոխադրեն Հալէպ. Սէլեան եւ Պետրոս կ՚ելլեն արաբ վրանները, բազմաթիւ կիներ, աղջիկներ, մանուկներ հաւաքելով կը ճամբեն Հալէպ: Որբահա–

ւաքումի գործին Արաբ էշրաֆը իր աջակցութիւնը լայնօրէն կը բերէ․ ուր որ Հայ նշուլիկ մը մնացած կամ մոռցուած է, կ'առնեն կը յանձնեն Յանձնախումբին։ Ճամբու ուտելիքի համար իրենց մէջ հանգանակութիւն կ'ընեն, առատ պաշարով ճամբայ կը դնեն։ Սէլեան վերջին կարաւանով կուգայ Հալէպ։ Յանուն Բագտա պատսպարուած Հայ գաղթականութեան խորին շնորհակալութիւն եւ երախտագիտութիւն կը յայտնէ Արաբ էշրաֆներուն իրենց ցոյց տուած ասպետական այսքան լայն ասպնջականութեան, մարդասիրութեան, եւ ոգեւին պաշտպանութեան համար, էշրաֆներն ալ փոխադարձ շնորհակալութիւն եւ գոհունակութիւն կը յայտնեն եւ Հայ Ազգին ազատութիւն կը մաղթեն։

Երբ Հալէպ ինկաւ, ներսը անապատները անիշխանութեան մատնուեցաւ․ Էնազէները Եփրատի վրայ գտնուած զինուորական կայանները թալանեցին, շէնքերը քանդեցին, Բագտա ալ կը կոխեն, կ'ուզեն Հայ գաղթականները թալանել, էշրաֆները իրենց ժողովուրդին հետ անոնց դէմ կ'ելլեն, կը վանեն զանոնք, ոչ մէկ Հայ ձեռք չեն տար։

*** Բագտա իմ ալ պանդխտավայրս, իբրեւ քրօնիկագիր, իմ վրայ ալ քաղցր պարտականութիւն կը ծանրանայ հոս հրապարակաւ երախտագիտութեան մեծ բաժին մը հանելու Բագտայի Արաբներուն, եւ մասնաւորապէս էշրաֆ ազնիւ ու ասպետական դասակարգին․ իրենց իսկապէս այս մարդավայել ընթացքին եւ վեհանձն պաշտպանութեանցը համար։ Իրենց համար մատի շարժում մը բաւական էր Հայութիւնը Բագտայէն դուրս լեցնել մինչեւ Տէր–Զօր իջեցնել տալ․ ո՛չ միայն չըրին այդ բանը, այլ եւ Տէր–Զօրի դահճապետ տխրահռչակ Զէքիի, անիծապարտ Հագըր պէյի դժոխային ծրագրերն ալ ի դերեւ հանեցին։

*** Որբահաւաքներու մասին Հալէպի բաժնին մէջ թէեւ առանձին պիտի խօսինք, աստանօր անցողակի մը յիշատակել կ'ուզեմ Հնչակեան անձնուէր ընկերի մը — Էսկի–Շէհիրցի Աբրահամ Գարակէօզեանի մեծամեծ ջանքերն ու նիւթական զոհողութիւնները, Բագտայէն մինչեւ Տէր–Զօր, Րէս–իւլ–Այն եւ մինչեւ խոր անապատները անձամբ շրջելով, եւ իր անձին սպառնացող վտանգները արհամարհելով հարիւրաւոր որբեր, կիներ ու աղջիկներ հաւաքեց բերաւ Հալէպ։ Հայ Ազգային Միութեան եւ Գօլօնէլ Կլուաքառի շնորհակալութեան եւ գնահատումին արժանացաւ․ թէեւ ինք այդ իսկ պատճառով նիւթապէս փճացաւ, ու իր զա-

ւակներովը այսօր թշուառ կեանք մը կը քաշքշէ։

Մի քանի անցքեր ալ․— *Հակառակ Թուրքիոյ մէջ ընդհ․ զօրաժողով հռչակուելուն մինչեւ 1917-ի վերջերը արաբներէն եւ չէրքէզներէն զինուոր առնուած չէր․ այս ատեններ ասոնցմէ կը կազմուի միլիս մը․ Եփրատի գծին եւ կայարաններուն պահպանութիւնը ասոնց կը յանձնուի։ Ժանտարմաներ կ'երթային արաբ վրանները, զինուորցուները կապած կը բերէին Բագդա, եւ անկից կը ղրկէին Ուրֆա, բայց մինչեւ հասնելնին դասալիք կ'ըլլային․ ժանտարմաներ շատ հարստահարութիւններ ի գործ կը դնէին արաբ վրանները։*

Թէքեալլիֆը հարպիյէի *պաշտօնեայներ ժանտարմաներու հետ կ'երթային արաբ վրանները, մեծ քանակութեամբ իւղ, պանիր, ոչխար, եզ, կով, ցորեն, գարի, կորեկ, բուրդ, մորթ, աղ, ուղտ եւ այլ ուտեստեղէններ գրաւէին, կը բերէին զինուորական ամբարանոցները։*

ՎԵՐՋԱԿԷՏԸ կը դնեմ հոս Բագդայի Յիշատակներուս։ Սեբաստիայէն եւ մասնաւորապէս մեր կարաւանէն միակ ես մնացած, երբ իբրեւ զինուոր Համամ կը փոխադրուիմ, կերպով մը վերջակէտը դրած կ'ըլլամ Փոքր Հայքի եւ Սեբաստիոյ տեղահանութեանց եղերական պատմութեանը։ Համամ 70-80 բանուոր-զինուորներ ենք, հոս այլեւս գաղթականական կեանք չկայ․ պատմելիքներս մասնակի յիշատակներ են։

Բայց թէ Համամի բաժինը պահ մը զանց պիտի ընենք, եւ պիտի բանանք նոր Գլուխ մը Մասնաւորներու անցքերուն։

ԽԳ.

ՄԱՍՆԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԳԼԽԷՆ ԱՆՑԱԾ ԱՆՑՔԵՐ

Մէն մի վերապրող Տարագիր իր առանձին պատմութիւնը ունի․ մէկունը միւսէն այնքան եղերական, այնքան առանձնայատուկ, ու սրտակեղեք, այնքան քստմնելի, որոնցմով կարելի էր երկարապատում հատորներ լեցնել եւ կազմել Աշխարհի ամենամեծ Եղեռնագործութեան հսկայ պատմութիւնը, եւ զոր գրելու համար, ըստ Նարեկացւոյն, ծովերը թանաք ըլլան, շամբուտները գրիչ, եւ անհուն տարածութիւնք դաշտօրէից թուղթ, անբաւական էին լիովին պարփակել-պատկերելու զայն։

Հալէպ զինուորական անասնաբոյժ ընիկ Թոգաթցի Տօքթ․ Պօղոս Քիրէմիտճեան, որ նոյն ատեն գրաքննիչ–պաշտօնեայ էր և որ զինադադարէն վերջ իր լայն մասնակցութիւնը բերած էր Հայրենակցական Միութիւններու, եւ Միջ–Գաւառա՛յին Միութեան, մասնաւորներու պատմութենէն տետրակ մը կազմած էր․ իմ խնդրանքիս վրայ տուաւ ընծի, եւ զոր նոյնութեամբ կը՛ կցեմ Եղեռնապատումիս։

*** Եպրաքսէ Եանըրգեան Երզնկացի․— 1915 *մայիս* 25 *Քէմախի կիրճին մօտ դաշտի մը մէջ իջեւանած էինք․ ժանտարմաներ դրացի վրանի մը տակ գեղանի Արմինէն յափշտակելու համար մորթեցին անոր հայրը․ եղբայրը եւ եղբօրորդիները։ Արմինէ չվերադարձաւ։ Մայիս* 26 *նոյն տեղը երկու ժանտարմա սուինահար սպաննեցին Արամ Գասպարեանը եւ անոր կինը առին․ վեց տարեկան տղան երբ իր հօր արիւնթաթախ դիակին վրայ կուլա՛ր, ետեւէն ձողի մը անցուցին, եւ ժողովուրդին ցուցադրելով պօռացին․ Ահա ձեր դրօշակը։ Մայիս* 27 *Արաբկիրի մօ՛տ ժանտարմա մը մեզ վրանէն հանելով, ամայի տեղ մը քշեց, ուր զաւակս Լեւոնը մորթեց աղջկանս ծունկերուն վրայ, յետոյ աղջիկս առեւանգեց։ Քէմախ չի հասած, կին մը ճամբան կը ծննդաբերէր․ ոստիկան մը երեխան մօրը արգանդէն դուրս քաշեց․ սուինով երկուքի բաժնելով ըսաւ․— Տես, հիմա երկորեակ մը ունեցար․ մայրը երկու ժամ վերջ մեռաւ։*

*** Արեւալոյս Գարակէօզեան (*Երզնկացի*)․— 1915 *մայիս* 26 *Քէմախի կիրճին մօտ դաշտի մը մէջ քանի մը ժանտարմաներ* 6 *տարեկան Մեսրոպ անուն տղայ մը մօրը բազուկներուն մէջէն բռնի առին, փայտէ խաչի մը վրայ գամեցին աչքերէն, ձեռքերէն ու ոտքերէն․ յետոյ ժողովուրդին ցուցադրելով պօռացին․ Ահա ձեր Քրիստոսը եւ խաչը․ թող ձեզ ազատէ։ Յուլիս* 31․ *Վէրան–Շէհիրէն անդին դիակներով լեցուն հորէ մը ջուր խմեցինք․ երկու օրէ ի վեր ծարաւ էինք։*

*** Քրիստինէ Թէրճանեան (*Կիւրին*)․– 915 *յունիս* 2․ *Մալաթիայէն դէպի Տիգրանակերտ ճամբայ հանեցին մեզ․ Աշոտցի Յարութիւն Ճանըրգեանը կռնակէն տապարով երկուք ճեղքեցին մօրը աչքերուն առջեւ։*

*** Արմենուշ Նահիկեան (*Խարբերդ*)․— 1915 *յունիս* 2․ *Խարբերդ Բրօֆս․․․? եան բանտարկուեցաւ․ տասը օր մեռցնելու աստիճան գանակոծելէ վերջ, գլուխը երկաթէ շրջանակի մը մէջ* առած ճզմեցին: Յունիս 3.— Բրոֆէս. Նահիկեան եւ Բրոֆս. Լիւլէճեան բանտարկելով զանազան տանջանքներու ենթարկեցին — ծեծել, եղունգներնին քաշել: Յունիս 22 աքսորուեցան ուրիշ 300 հայերու հետ, որոնց մէջ կը գտնուէր տեղւոյն Հայ Առաջնորդը: Բրոֆս. Լիւլէճեանէ զատ բոլորն ալ մորթուեցան, որը Կովկասի ճամբով Ամերիկա անցած է: Յունիս 12. Խարբերդի մէջ Բրոֆս. Թէնէքէճեանը պէտքարանի մը մէջ գլխիվայր կախեցին: Յունիս 25 Տօքթ. Նշան Նահիկեան, Տօքթ. Մանուէլ, Տօքթ. Վէզնէճեան եւ Տէր Վարդան քհնյ. Ասլանեան Խարբերդ բանտի բակին մէջ քարիւղով այրուեցան: Յուլիս 4. Խարբերդէն ելանք 1000 հոգինոց կարաւանով մը եւ երկու ամիս ճամբորդելէ վերջ Հալէպ հասանք 31 հոգիով:

*** Տիկին Լուսիա Ժամկոչեան (Թողաթ).— 1915 յունիս 5. Օհան եւ Ներսէս վարդապետները եւ ուրիշ 15 եկեղեցականներ Թողաթի բերդին մէջ սոսկալի տանջանքներու ենթարկելէ յետոյ, աչքերնին փորեցին, քիթ ու ականջներնին կտրելէ վերջ քարիւղով այրեցին: Յուլիս 12. Գըրգ–Կէօզի մօտ Զուգուր–Պաղչէ 25 ձիաւոր Թիւրքեր յարձակեցան, ստիպեցին որ հագուստնիս հանենք, մեր աչքերուն առջեւ քիւրդերուն ծախեցին եւ մեզ մերկ քալեցուցին: Յուլիս 13. Ֆըրընճըլարէն 4 ժամ անդին Գանլը–Տէրէի Զրաւիքան ցեղի պետը Հաճի–Պէտրի իր մարդերովը յարձակեցաւ, եւ այրերը զատելով մեր ներկայութեանը դաշոյններով, դանակներով մեռցուցին, ու միւս կողմէ, կիներուն, մանուկներուն ստիպեցին որ, Բատիշահիմ չօգ եաշա, պոռան:— Յուլիս 15. Բէճէպ լերան վրայ Սամսոնցի երիտասարդ աղջիկ մը ժանտարմաներուն անձնատուր չըլլալուն համար հրապարակաւ 25–30 մարդոց կողմէ պղծուեցաւ, եւ յետոյ մօտակայ երկու ծառերու գագաթները իրարու միացնելով աղջիկը գլխիվար ոտքերէն կախեցին. ծառերու բաժնուելովը յառաջ եկած առաձգական ուժէն խեղճը երկու բաժնուեցաւ. եւ ես ասիկա աչքովս տեսայ: Օգոստ. 6. Ուրֆայէն 10 ժամ անդին, 800 հոգիէ բաղկացած մեր կարաւանը— բոլորը կնիկմարդ— ոստիկաններու կողմէ մերկացուեցան. արեւին այդ սոսկալի տաքին բացարձակապէս մերկ(*) քանի մը օր քալեցինք, եւ շատ մը մայրեր իրենք

(*) Փոքր Հայքեցիներէ եւ մեծ մասամբ Սեբաստացիներէ բաղկացած կարաւանն է Վէրան–Շէհիրի անապատներուն մէջ. Մերկ պարխանա անունով ծանօթ. արեւէն անձերնին այրեր, մորթերնին խորխի պէս ելեր կեղպուեր էր:

գիրենք նետեցին ջրհորները· օրեր յետոյ հանդիպեցանք ջուրերու ու մեզի չթոյլատրեցին որ խմենք:

*** Մուշեղ Թուրնեան (*Մուշ*)·— *Յունիս* 27-31 *այս չորս օրուան մէջ Մշոյ դաշտէն* 100,000 *ժողովուրդ Քարքար, Ալի Ղրնան եւ Հրեշկերտ գիւղերու մէջ այրուեցան ողջ ողջ· ժողովուրդը տուներու եւ ախոռներու մէջ լեցուցին, դուռները գոցելով ամբողջ գիւղը կրակի տուին: Օսմ· Երեսփոխան Խօճա-Իլիասի ղեկավարութեամբ Թուրք խուժանը հրացանի կը բռնէր կրակէն փախողները· այս կոտորածներէն ազատուողներէն մէկը ես եմ:*

*** Տիկին Վերոնիքա Քէօշէեան (*Սեբաստիա*)·— 915 *յուլիս* 4 *Գըրգ-Կէօզ,* 25 *կին ու աղջիկներ ջուրին մէջ քշեցին ու խեղդեցին·* 12 *ժամէ ի վեր կաթիլ մը ջուր չէինք տեսած: (Անջրդիէն անցնելնին է): Յուլիս* 14· *Գանըր-Տէրէ չորս տարեկան զաւակս Պարգեւ քիւրդէ մը գնեցի* 2 *ոսկիի, չաբաթ մը առաջ կորսնցուցած էի: Յուլիս* 25· *Անապատի տաքէն պապակած Վիքթորիա աղջիկս չոցուցինք, խմեցինք: Յուլիս* 27· *Ուրֆայի եւ Վէրան Շէհիրի միջեւ* 15 *ժամ ջուր խմելէ արգիլուած ըլլալով, որոշեցինք մենք զմեզ նետել առաջին ջրհորը որ հանդիպինք: Տասը տարեկան աղջիկս Վիքթորիա այս որոշումը լսեր էր, եւ երբ որ ջրհորի մը մօտեցանք, վազեց եւ ուրիշներու հետ ինքզինքը վար նետեց· ուշացողները առիթը փախցուցին, որ արդէն ջրհորը լեցուած էր: Մէկ երկու վայրկեան վերջ, ծարաւնին անցուցած ըլլալով դուրս գալ կ'ուզէին, անկարելի էր, չուան չկար: Ուրֆայէն մեզի ընկերացող աւարառու Թուրք մը չուան ունէր· բայց հակառակ մեր լացին, դրամով անգամ չտուաւ: Ճարահատ, հագուստներս պատռելով չուան չինեցի որ աղջիկիս երկարեմ, սակայն ուրիշ կին մը աւելի ճարպիկ գտնուելով յափշտակեց որ մէջքը կապէ, երբ կը քաշէինք, չուանը կտրեցաւ: Հորը եղկելիներու վայնասունովը կ'արձագանգէր· անմոռանալի է ինծի այն վայրկեանը երբ Վիքթորիաս ձեռքերը վեր երկնցուցած կը թախանձէր ու կուլար, «մայրիկ, վեր հանէ զիս»· Նոյն միջոցին էր, արդէն ժանտարման հրացանի կոթով կը քշէր մեզ· հորին բերանը գոցեց խոշոր քարով, անգութներու սարսափէն հալածական կը փախչէինք: Յուլիս* 30· *Վէրան-Շէհիրի մօտ մեզ կատարելապէս մերկացուցին· Թուրք մը Սեբաստացի Մաքրուհի Տիլանեանի փորին կոխեց, եւ ուրիշ մը դրամի համար քննութիւն* *կատարեց։*

*** Տիկին Հեղինէ Իգնատիոսեան (*Ամասիա*)·— 1915 *յուլիս* 21· *Շար-Գըշլայի մէջ տեղւոյն Գայմագամը մեր կարաւանէն* 1500-*ի չափ աղջիկ ընտրեց ու գիւղացիներուն ծախեց· ասոնցմէ* 600-*ը Ամասիոյ մէջ իմ հին աշակերտուհիներս էին։ Ամասիայէն* 18,000 *հոգի տարագրուեցանք, հիմա* 8 *այր*, 90 *կին միայն կան· երեք ամիսէն Հալէպ կրցինք գալ։ Օգոստ·* 2· *Գըրգ-Կէօզ ջուր խմելէ արգիլուեցանք·* 12 *ժամէ ի վեր կաթիլ մը ջուր չէինք խմած· ջուր խմելու թոյլտուութիւն խնդրող* 25 *կիներ գետը տարին խեղդեցին· այդ գիշեր* 200 *հոգի ծարաւէն մեռան։ Օգոստոս* 10· *Ֆըրընճըլարի մէջ ստիպեցին որ ծծկերները ձգենք·* 500-*ի չափ երեխաներ հոն ողջ-ողջ թաղուեցան· երեխաներու ճիչը դեռ կէս ժամ հեռուէն կը լսուէր· ու մայրերու լացը ժամերով կ'արձագանգէր դաշտին մէջ։ Օգոստ·* 30· *Սուրուճի եւ Ուրֆայի միջեւ տեսայ երեխայ մը, մեռած մօրը կուրծքը կը ծծէր։*

*** Սրբուհի Աւագեան (*Սամսոնցի*)·— 915 *օգոստ·* 5· *Գըրգ-Կէօզի մօտ տեսայ խորունկ աւազան մը լեցուած* 5 *տարեկանէ վար պզտիկներով, որոնց ոմանք դեռ ողջ էին· Նոյն տեղը տեսայ* 100-*ի չափ ծերունի կիներու դիակներ, իրենց վերմակներուն մէջ այրուած։*

*** Հայկանուշ Շահինեան (*Ուրֆա*)·— 915 *սեպտ·* 5· *Ուրֆայի մօտ Գըզլարի մէջ Թուրքերը մորթեցին* 3 *եւ* 6 *տարեկան երկու զաւակներս, ու դիակները շուներուն կերցուցին։— Սեպտ·* 12· *Ուրֆայի մօտ Եղիսաբէթ Տէմիրճեանը պղծեցին, եւ երկու զաւակները մեր ներկայութեան մորթեցին։ Թափթափեան ընտանիքին պատկանող երեք աղջիկներ պղծեցին ու մօտակայ գիւղացիներուն ծախեցին։*

*** Հերմոն Յովսէփեան (*Արաբկիր*)·— 915 *յուլիս* 11· *Մալաթիա-Ատիամանի միջեւ տեսայ* 23 *երիտասարդուհիներու մերկ դիակներ, որոնց ծննդական գործարաններուն մէջ քար դամուած էր, շատերը իրենց գլուխներէն վիրաւորուած էին։ Օգոստ·* 9· *Ուրֆայէն մէկ օր դէպի Րէս-իւլ-Այն անապատին մէջ մեռելներով լեցուն տեղէ մը անցանք· մէկ քանի Թիւրքեր դիակները կ'այրէին, եւ ուրիշներ աճիւններուն մէջ դրամ, ոսկի կը փնտռէին։*

*** Աղաւնի Պօղոսեան (*Խարբերդ*)·— 915 *օգոստ·* 5· *Ուրֆայէն անդին գաւաթ մը ջուրի համար* 2 *ոսկի, եւ* 2 *գաւաթ թա-*

նի համար 5 ոսկի վճարեցի · մայրս մեռաւ ծարաւէն ։ Սեպտ · 10 · Եփրատի վրայ նաւակին մէջ երկու ոստիկան կնոջ մը ակռան կոտրեցին, ոսկին առնելու համար ։

*** Գէորգ Սէրսէմեան ·— 916 մարտ 12 · Ճիւրճիւպի մէջ Չէչէն մը գեղանի կին մը ստիպեց · բայց կինը անձնատուր չեղաւ ։ Չէչէնը հրացանին բերանը կնոջ ծննդաբերական գործարանին մէջ խոթեց կրակեց · դիակին կրակ տուաւ · եւ երկու պզտիկ աղջիկներն ալ հետը այրեց ։ Մարտ 13 · Ճիւրճիւպի մէջ Չէչէն մը Ազնիւ անուն յղի կին մը 2 ոսկիի փոխարէն Արաբի մը ծախեց ։ Բայց կինը դժկամակելուն չէչէնը բարկացաւ կնոջ փորը ճեղքեց · արաբին ըսաւ որ երեխան դուրս քաշէ օդին մէջ նետէ · ինք ալ սուրը տակը բռնեց ։

*** Գրիգոր-Թորոս Ճէպէճեան (Այնթապ) ·— 916 մայիս 5 · Ապուհարրայի կառավարութիւնը Պոլիս որբանոցը ղրկելու համար 8–9 տարեկան 50 մանուկներ հաւաքած էր ։ Ապուհարրարէն 12 ոստիկանով ճամբայ ելան, որովհետեւ մանուկները չէին կրնար քալել, ոստիկաններուն պետը Բահմէտտին հրամայեց որ ձիերը տղոց վրայ քշեն · արդէն 15 վայրկեան վերջ հատ մը ոտքի վրայ ողջ մնացած չէր ։

*** Յակոբ Սահակլեան (Տէօրթ-Եօլ) ·— 916 օգոստ · 4 · Թրք · բանակի մէջ փոխադրութեան զինուոր էի · Սուվարի մէջ հանդիպեցայ ոստիկաններու, որոնք 5–10 տարեկան 600 հայ մանուկներ կառքերէն իջեցուցին ընդարձակ խոր փոսի մը մէջ լեցնելով, չոր խոտով այրեցին ։ Քիչ մը վար նոյն ուղղութեամբ 3 կառքերու եւս հանդիպեցայ, իւրաքանչիւրին ետեւէ երկու մանուկներ կապած, քարերու վրայ կաշկռտելով կը տանէին ։

*** Իսկէնտէր Վասիլեան (Տէօրթ-Եօլ ·)— 916 օգոստ · 6 · Տէր-Զօրի մէջ պանդոկ մը հաւաքուած 4000 հայ որբերը կառավարութեան կարգադրութեամբ քաղաքէն դուրս հանեցին · երբ Մեծ-Կամուրջը հասան, կէսէն աւելին զինուորներուն, ժողովուրդին կողմէ գետը նետուեցան, իսկ ջուրին միւս եզերքը կըրցող հասնողները այրուեցան ։

*** Տիկին Պէիրէ Մաքրուհեան (Այնթապ) ·— 916 սեպտ · 4 · Մեզի ընկերացող ոստիկաններ 35-ի չափ մանուկներ Խապուր գետը նետեցին · ետ լողացողները քարերով քարկոծուեցան խեղդըւեցան ։ Սեպտ · 5 · Խապուր գետին մօտ տեսայ փորը ճեղքուած կին մը, որու աղիքներուն մէջէն ընիկ մը ոսկի կը փնտռէր ։ Սեպտ ·

10. կիներէ, մանուկներէ բաղկացած 1500 հոգինոց խումբով մը մեզ տարին Չէչէններուն վրանները, հոն քոյրս, գիս եւ ուրիշ 50 գեղադէմ աղջիկներ զատելով մնացեալները չոր խոտով ու քարիւղով այրեցին. մենք վրաններէն սեւ ծուխը եւ բոցը կը տեսնէինք:

ԽԴ.

ԷՋ ՄԸ ՏԷՐ–ԶՕՐԻ ՋԱՐԴԵՐԷՆ

ԽԱՊՈՒՐԻ ԱՒԱԶԱՆԸ.— Միջագետաց ընդարձակածաւալ տափաստանները կ'ոռոգուին Եփրատի երկու կարեւոր ճիւղերէն— Արեւմտեան մասին մէջ Պլեխ–Բեղիճա–Պէօլիւկ, որ Ուրֆա–Խառանի դաշտագետիններէն կ'ելլէ մի քանի ճիւղերով, դէպի հարաւ Րագգայէն վար կը միանայ Եփրատի. իր չուրջ կը տարածուին լայնադիր արօտավայրեր: Արեւելեան բաժնին մէջ Խապուր, Աստուածաշունչի Քոբարը, որու ափանց վրայ մեծ Մարգարէն Եզեկիէլ տեսաւ իր մարգարէական տեսիլքները: Քոբարի ցանուցիր բազմաթիւ ճիւղերը կ'ըլլեն Մասիոսի, Սինճարի լեռներէն, կ'անցնին Մերտինէն, Մծբինէն. տեղ տեղ աւազուտքներու մէջ կը կորսուին: Սուլթան Համիտի օրով Չէչէն գաղթականութիւն մը հաստատուած է Քոբարի աւազանը: Կովկասեան մահմետական ցեղերու մէջ Չէչէնները ամենէն կատաղիները, արիւնարբու–աւազակաբարոյներն են: Չէրքէզներուն մէջ ազնուականութիւն մը, ասպետականութեան երիզ մը կը նշմարուի. Չէրքէզներու ազնուական դասակարգը գողութեան, աւազակութեան հետամուտ չէ. ծայրայեղ պարագաներու տակ մարդասպանութեան կը դիմեն: Չէչէնը վագրի մը պէս անգութ է. լոկ քմահաճոյքի համար կ'սպաննէ:

Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը ըլլալով բաղկացուցիչ տարրերը միշտ իրարու դէմ լարուած պահել, եւ իրարմով զիրար տկարացնել, Միջագետաց վրանաբնակ այլազան ցեղերուն հակազդելու հեռատեսութեամբ է որ Միջագետաց այս խորերը բերած բնակեցուցած են Չէչէն գաղթականները: Իրաւ ալ իրենց կատաղի ընթացքովը ոչ միայն իրենց դիրքը պահած են, այլեւ Արաբ տարրերու աչքը վախցուցած եւ անոնց վրայ սարսափ ձըգած են: Եւ այս գազանատիպ Չէչէններն են որ Րէս–իւլ–Այնի եւ

Տէր–Զօրի քստմնելի սպանդներուն ահաւոր գործիքը եղաւ Իթթիհատի ձեռքին մէջ։ Չէչէններու գլխաւոր կեդրոններն են Սէֆհայի, Արատայ, Րէս–իւլ–Այն–Երկաթուղւոյ գծին վրայ։

ԱՅՍ ԱՐԻՒՆԱԶԱՆԳ ԷՋԻ ԱՂԲԻՒՐԸ.— Ընթերցողը կը յիշէ թէ Բագգայէն վար դէպի Տէր–Զօր չգնացի, որով մօտէն մեծ բան մը չգիտեմ հոն տեղի ունեցած ահաւոր սպանդի մասին։ Տարտամօրէն լսուած–պատմուածներն ալ չուզեցի յիշատակել գործիս մէջ․ մի գուցէ խեղաթիւրումներու տեղի տրուէր։ Բայց եւ այնպէս Եղեռնապատումս անմասն չմնար եւ կ՚օժտուի ամենաստուգապատում դրուագով մը, նոյնինքն ջարդարարապետ Չէչէն պէկէ մը պատմուած, եւ որուն վաւերականութիւնը վեր կը մնայ ամէն տարակուսանքէ։ Այս թանկագին կտորը կը պարտիմ պատուական երիտասարդի մը — Պ․ ՆՇԱՆ ՄԱԹՈՍԵԱՆի․ Հայրը բնիկ Տիգրանակերտցի, շատ կանուխէն Հալէպ հաստատուած եւ հոն ճազմայի արհեստի գործը հիմնած Թոգաթցի վարպետներու ձեռքով։ Պ․ Նշան Մաթոսեան ծնած է Հալէպ, օտար վարժարաններու մէջ իր կրթութիւնը առած, հմուտ է ֆրանս․ գերմաներէն լեզուներուն․ 24 տարեկան․ ազնիւ ձիրքերով, հայրենասիրական վառ զգացումներով օժտուած։ Երկար ատենէ ի վեր Պաղտատի երկաթուղւոյ գծին վրայ պաշտօնեայ եղած է։ 1917–18–ին Չէչէն գաղթականներու կեդրոն Արատայ կայարանի շէֆ տը սթասիոնի պաշտօնը կը վարէ․ իր ազնիւ բնաւորութեամբը, փափկանկատ կենցաղագիտութեամբը, եւ մանաւանդ Տիգրանակերտցիներու յատուկ իր վարպետորդիութեամբը տեղւոյն Չէչէններուն եւ պէկերուն համարումը եւ վստահութիւնը կը գրաւէ։ Տէր–Զօրի արիւնարբու ջարդարար Մահմուտ պէկի հետ սիրալիր(՛?) տեսակցութիւն մը կ՚ունենայ․ վարպետութեամբ խօսակցութիւնը կը բերէ ջարդերուն վրայ ու Հրէշը կ՚սկսի անվերապահ պատմել իր կատարած ճիւաղութիւնները։

12 մեծադիր էջերէ բաղկացած իր այդ նօթերը պ․ Նշան Մաթոսեան խնդրանքիս վրայ տուաւ ընծի, արտօնելով որ կցեմ Եղեռնապատումիս։ Եւ որու հրապարակաւ իմ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ։

Մինչեւ հոս գործիս Եղեռնապատում անունը տուած էի․ կը վարանիմ, ի՞նչ անուն տալ սա սարսռազդու էջին․ բառ մը չեմ կրնար գտնել զայն որակելու․ Ճիւաղապատո՞ւմ ըսել, Հրէշապատո՞ւմ կոչել, Դժոխապատո՞ւմ․ բայց ճիւաղներն ալ, դժոխոց սանդարամետքն ալ, հրէշներն ալ սարսափմամբ սահմռկած–սասանած յետս պիտի ընկրկէին գազաններու գազան մարդուն գործած Մեծ Եղեռնին ի տես:

ՋԱՐԴԱՐԱՐ ՉԷՉԷՆ ՄԱՀՄՈՒՏ ՊԷԿԻ ՊԱՏՄԱԾՆԵՐԸ·

ԱՐԱՏԱՅ, 17 ՄԱՐՏ 1918·— *Մահմուտ պէյի մասին յաճախ խօսած էին ընծի Տէր–Զօրի ու մասնաւորապէս շրջակայ աւաններու ջարդերէն ազատուողներ, աշիրաթապետ Արաբներ, ինչպէս նաեւ առաւել կամ նուազ խղճի տէր Չէչէններ: Ընծի պատմուածին համաձայն կը կարծէի տեսնել դիւային դիմագծով, տեւտոն հասակով, սադայէլական արտայայտութիւններով սարսափ ազդող գազան մը, ու կը խոստովանիմ թէ, անմիջապէս լեղապատառ պիտի ըլլայի, նոյնիսկ եթէ երազիս մէջ տեսնէի զինքը: Նա այդպիսին չէր, երբ երէկ ցորեկին ժամը 9–ին ընծի ներկայացաւ: 15 վայրկեանի խօսակցութենէ մը վերջ ինքզինքը ներկայացուց· իր միջակէ քիչ մը աւելի երկայն հասակը, բարեխառն կազմուածքովը, սուր ու ցից պեխերը, ճերմակ դէմքի երեւութապէս ազնիւ գիծերը իմ սարսափս ու վախս ժամանակաւորապէս փարատեցին: Մահմուտ պէյ պատմեց թէ ինք ծայրատիճան ուրախ էր ընծի նման ազգասէրի մը (ի՞նչ ազգ) ու յատկապէս չէչէնասէրի մը հետ տեսնուելուն: Թուեց ընծի Չէչէններու բարի վկայութիւնները եւ այն դիւրութիւնները զոր ես ըրած էի իրենց — Երկաթուղւոյ ձրի ճամբորդութեանց համար եւն. եւն.: Մարտինցի Ապտ–ուլ–Գատէր փաշա ալ իմ վրայօք իրեն խօսած էր եւ զիս ներկայացուցած իբրեւ բարեխիղճ Թուրք մը(*): Շնորհակալութիւն յայտնեցի իր համակրական վերաբերմունքին եւ իրեն պէս հերոսի??՛ մը հետ ծանօթանալու պատիւը ունենալուս մասին: Ժամը 12 էր, ըստ միջավայրի սովորութեան հիւրասեղանակից եղաւ ընծի, որով աղուհացի եւ ամենալաւ բարեկամի ապացոյցները տրուեցան երկուստեք՝ նախ իմ հրաւէրովս,*

(*) *Պ. Նշան թէեւ ինքզինքը իբրեւ Թուրք չէ ներկայացուցած տեղւոյն Չէչէններուն, բայց Հայ մը ըլլալն ալ չէ զգացուցած, անոնք՝ զինքը Հալէպցի իսլամ մը կարծած են, եւ որով այնքան անվերապահ գտնուած:*

ապա իր ալ չմերժելովը: Զուկի բլաքին խօսակցութեան նիւթ դարձաւ: Սեղանակիցս առարկեց թէ Սէֆհայի (*) մէջ կեավուրները այդ տեսակ կը պատրաստեն, եւ կարծել ուզեց թէ ես երկարատեւ ժամանակ անոնց հետ շփման մէջ մնալով՝ անոնց սովորութիւնները իւրացուցած էի: Կերակուրը շատ համեղ էր, ու ստիպուեցաւ — թերեւս ակամայ — Հայերու՝ համեղ կերակուրներ պատրաստելը խոստովանելու: Նկատեցի թէ ինք ալ Հայերու կերակուրներէն ճաշակած ըլլալու էր, որով կրնար գնահատել. միեւնոյն ժամանակ ցաւ յայտնեցի որ այլեւս բարեբաղդութիւնը չպիտի ունենանք ապագային ճաշակելու:

— Այո՛, բացագանչեց Մահմուտ պէյ. բայց ցաւիլ պէտք չէ. Անոնք համեղ կերակուրներու հետ միասին լեղին ալ կը կերցնէին մեզի. խարդախ մարդիկներ են անոնք, խաբեբաներ ու խընգըրներ: Եթէ անոնք կերակուր մը կերցնէին մեզի, հազարապատիկը մեր կոկորդէն կը հանէին: Այս անիծեալ ազգը մեզ հարըստահարեց կողոպտեց: Ես բաւական ժամանակ Մուշոյ կողմերը ապրեցայ, մեր աշխատութեանց արդիւնքը իրենք կը վայելէին: Իբր թէ վաճառական են. մեր ցորենները կ'առնեն շատ չնչին գըներով, իսկ իրենց ապրանքները մեզի կը ծախէին շատ սուղ գըներով: Բարեբաղդաբար կառավարութիւնը հասկցաւ, ու այդ անիծեալ ազգը իտամի դատապարտեց: Ես կրնամ պարծիլ, արար աշխարհ կը վկայէ թէ ես կառավարութեան շատ օգնած եմ. ու հաւատարմօրէն կատարած անոր հրամանները: Հպարտ եմ ըսելու թէ 4–500–էն աւելի կեավուրներ այս իմ ձեռքովս (աջ ձեռքը երկարելով) սպաննած եմ:

Ես սոսկացի:

8000–է աւելի իմ ջանքերովս եւ իմ հեծեալներովս անդիի աշխարհ ղրկած եմ.

Դողացի. երկու գաւաթ ջուր խմեցի. իմացած էի որ՝ անմիջապէս որ մէկը վախնայ, ջուր խմելը շատ օգտակար է:— Շարունակեց.

— Եթէ կը փափաքիս, մի քանի կարճ պատմութիւններ ը-

(*) Խապուրի աւազանին մէջ Չէչէններու կեդրոն 400 տնւոր մեծ գիւղ. նախապէս Գայմագամանիստ. վերջէն Րէս–իւլ–Այն եղած է կառավարական կեդրոն, երկաթուղիի գծին վրայ ըլլալուն:

նեմ ձեզի. կարծեմ թէ չէք ձանձրանար։

— Այո՛, ըսի, շարունակեցէք, մեծ ուրախութիւն կը պատճառէք ինծի։

— Գիտեմ, ըսաւ. Թիւրք, քիւրդ, չէչէն, խալամ չէ՞նք. մօտաւորապէս երկու տարի առաջ Րէս-իւլ-Այնի մեր ցեղակից Գայմագամը մասնաւորապէս զիս կանչել տուած ըլլալով, իրեն ներկայացայ. որը ըսաւ թէ ժամանակն է գործի սկսելու. ահաւասիկ ասպարէզը բաց է. պաշտօնապէս հրահանգ ընդունած եմ կեավուրները բնաջինջ ընելու. դուն վստահելի անձ մըն ես, հաւաքէ քու քաջերդ, ահաւասիկ քեզի նամակ մը Տէր-Զօրի Մութասարըֆին ուղղեալ. հրամաններն անկից կ՚ստանաս, ու կը յուսամ որ զիս ճերմակերես կը հանես։ Անմիջապէս պատրաստուեցայ երկու հարիւր հեծեալներով, ու յաջորդ օրը ճամբայ ինկայ Տէր-Զօր։ Ի՞նչ տեսնեմ հոն, եղբայր, կարծես թէ Մուշ կամ Վան ըլլայինք. հայերը հոն հաստատուած էին այնպէս, ինչպէս իրենց տուներուն մէջ— խանութպանները իրենցմէ, վաճառականները իրենցմէ, դպրոցի ուսուցիչները կեավուրներ, վերջապէս ամէն ինչ կեավուրներու ձեռքը։ Տէր-Զօրի նախորդ Մութասարըֆ շունը ամէն դիւրութիւն ընծայած էր իրենց, բայց վերջէն — էլհէմ տիւր իւլլահ— պաշտօնանկ եղաւ։ Կեավուրները հետապնդուիլ սկսան. առաջին անգամ ըլլալով՝ սկսանք քաղաքէն դուրս վրաններու տակ ապրող կեավուրները ջարդել։ Ոստիկանապետութիւնը տուաւ ինծի ամէն լիազօրութիւն, կըրնայի ընել ամէն ինչ։ Անմիջապէս կամուրջէն անցայ, պաշարեցի՝ տասը հազարով վրաններու հայութիւնը իմ 200 հեծեալներով ու արաբ ուժերով, որոնց միայն ես կը հրամայէի։ Կեավուրները կրնային զէնք ունենալ։ Անմիջապէս խուզարկութեան սկըսանք։ Խուզարկութիւնը նպատակ ունէր, զէնք, դրամ, ամէն տեսակ ապրանք, գեղանի կիները յափշտակել։ Առաջին անգամ ըլլալով չէի ուզեր անոնց կեանքին դպչիլ։ Հազիւ թէ իրենց մօտեցած՝ խուզարկութեան սկսանք, ատրճանակներով կրակ բացին մեր վրայ, ու այս ժամանակ էր որ եղբօրորդիս Ապտ-էլ-Քէրիմ եւ իմ ամենահաւատարիմ ծառաներէս 4-5 զարնուեցան։ Այս պատճառաւ էր որ ոխերիմ թշնամինին ըլլալ երդուեցայ — այս կեավուրներուն։ Զէնքի դիմեցինք ու անոնց վրայ կրակ բացինք չորս կողմէ։ Հոն ներկայացան Միւթէսարըֆը, ոստիկանութեան պետը եւ ժանտարմաներ, որոնք մեզի օգնեցին։ Աղաղակներ,

վայնասուններ, պոռչըտուքներ...: Չորս ժամ անընդհատ կրակէ վերջ սուրերով, թուրերով իջանք. սուփան–ալլահ, այդքան հարստութիւն, այդքան չքեղութիւն երբեք չէինք տեսեր: Ծերեր, երիտասարդներ, կիներ, մանուկներ ամէնքը մեր ոտքին տակն էին, մին կ'աղաղակէր, մին կուլար, մին հոգեվարքի մէջ, միւսը արդէն իսկ անշնչացած: Այս աշխատանքը մեզի շատ սուղ արժեց, որովհետեւ դժուարին գործ էր մի առ մի կողոպտել, խուզարկել, եւ գիշերուան մութին մէջ գեղանի կիներ փնտռել: Բայց ամէն ինչ կատարեցինք յաջողութեամբ: Կէս գիշերը անցեր էր երբ խանը քաշուեցանք. հոս դիզել տուած էի ամէն ինչ որ կողոպտած էինք, որովհետեւ հետեւեալ օրը Միւթէսարըֆ եւ փօլիս–միւտիրի հետ միասին հաշուելով պիտի բաժնուէինք. կողոպուտին կէսը ընծի պիտի տրուէր, ու ես ալ մաս պիտի հանէի իմ հեծեալ ծառաներուս, միւս մասը պիտի բաժնուէր Միւթէսարիֆ եւ ոստիկանապետին միջեւ ըստ մեր համաձայնութեան: Ծառաներէս մին ներկայացաւ, հետը բերած էր 5 կին, աղջիկներ ինծի համար, շատ գեղանի էին: Միեւնոյն ժամանակ հասան իմ հեծեալներուս երեք պետերը. ըսին թէ կեավուրները չմեռած իրենց ոսկիները կ'ըլլած էին. պէտք էր մարմիննին յօշոտել դրամները հանելու համար. հաւանեցայ ու առտուան ձըգեցինք այս գործը: Գալով կիներուն, երբ իրենց հետ առանձնացայ ու իրենց մօտեցայ, զարշելիները սատանայի պէս վրաս նետուեցան, մին մէկ ձեռքէս, երկրորդ մը միւս ձեռքէս բռնեցին, միւսները վրաս նետուեցան բռունցքի հարուածներով. անամօթները կ'ուզէին ատրճանակս հանել. բարեբաղդաբար ծառաներէս մին որ դուրսը կ'սպասէր, ներս մտաւ ու եղելութեան տեղեկանալով ատրճանակը պարպեց կիներէն մէկուն՝ որը վիրաւոր ցուլի մը պէս հարուած մը տուաւ ճիշտ ամործիքներուս. նուաղեցայ ինկայ գետին: Ահմէտ ծառաս օգնութեան կանչեց մի քանիներ, ու յաջողեցան առանց վիրաւորելու չորս կիները բռնել ու կապել: 15 վայրկեան վերջ բնական վիճակս ստացայ. խորհեցայ այս կիները պատժել: Վիրաւոր կինը ամենէն քիչ պատիժը կրեց. ծառաներէս մէկուն տուի որ քանի դեռ չէ մեռած՝ վայրկենական անպատուէ զանի միւսներուն առջեւ: Այս գործողութենէն վերջ, քիչ մը ուրախանալու համար խսիր մը բերել տուի մէջը փաթթել տուի, ոտքերը միայն դուրս ձգելով. արդէն ծիծերը կտրել տուած էի, ու ձեռքերուն մէջ տուած էի։ Ծառաներէս Համտին որ աս վերջին արարուածին հեղինակն էր, կնոջ մերկ ոտքերը ծնկան վրայ առնելով քերել սկսաւ. վիրաւորը խաղտելով, սկսաւ քահ քահ ձայներ բարձրացնել ճիշտ կէս ժամ. ու խնդուքին մէջ մարեցաւ մեռաւ։ Միւս չորսը կապկըպուած վիճակի մէջ ես բռնաբարեցի մէկիկ մէկիկ։ Բայց վերջինը կաշկանդուած ձեռքերը չկրնալ գործածելով, գլուխովը այնքան սարսափելի հարուած մը տուաւ քթիս–բերնիս որ, արիւնը սկսաւ հոսիլ։ Տակաւին չէին խելօքցած, ծառաներուս յանձնեցի որոնք անպատուելէ վերջ, թեւ թեւի կապեցին զանոնք ու դէպի գետը առաջնորդեցին. լուսինը կէս գիշերէն վերջ ելած էր։ Գետը գացին։ Ծառաներէս երկուքը մէկ ափը, իսկ միւս երկուքը միւս ափը կեցան. չուաններուն ծայրերէն բռնելով գետը իջեցուցին կիները։ Հազիւ թէ յատակը խորասուզուած, կը քաշէին չուանները, որով կիները ջուրին երեսը կ'ելլէին. Թոյլ կուտային չուանները ու անգամ մըն ալ կը քաշէին. ու այսպէս չարունակաբար. այս ուրախութիւնը տեւեց բաւական ժամանակ, մինչեւ որ խեղդուեցան կիները, ու չուանները քակելով ետ վերադարձանք։

Լուսաբաց էր. հրամանիս համաձայն մեռեալներու փորերը բացուեցան. եւ իրապէս կեավուրները ոսկիներ կ'ըլլած էին։ Ճաշորդ Երեկոյին, զարշահոտութենէ ազատուելու համար փոսեր բանալ տուինք, հետզհետէ դէպի սպանդանոց հասնող հայերուն, ու հոն նետել տուինք դիակները։ Վերջին կողոպուտ մ'ալ հոս կատարեցինք. մոռցուած ոսկի մատանիներ, օղեր, ապարանջաններ, ոսկի ակռաներ դիակներէն քաշելով։

Այս պատմութիւնս, ըսաւ, շատ չնչիններէն է. գործողութեան սկսիլս էր որ պատմեցի։

Ես քարացած մինչ պատասխանել կը դժուարանայի, Մահմուտ պէյ նկատեց թէ շատ տժգունած եմ, ու գիտցաւ կարծես թէ պատմածին տպաւորութիւնը կը կրէի. անմիջապէս բացագանչեցի թէ ո՛չ, սխալ էր այնպէս կարծել. այլ ես մէկ քանի ամիսներէ ի վեր իրիկուան ժամերուն քիչ մը ջերմ, ու տժգունութիւն կ'ունենամ ըսի, եւ չեշտեցի թէ իր պատմութիւնը շատ հետաքրքրական էր ճիշտ մեր կարդացած ռոմաններուն պէս, ու յատկապէս իր անձին մէջ կը գտնեմ հերոս մը, որ ոչ մէկ վէպ ցայսօր չէ ներկայացուցած։

Պտոյտի ելած էինք իմ պատուարժան(?) հիւրիս հետ Արասայի հարաւ-արեւելակողմը՝ հիւանդանոցի շէնքին ետեւ. մէկ քիլոմէթր հեռու քիւրդ ցեղ մը հաստատուած էր հոն իբր արօտավայրի մէջ: Դէպի հոն կը դիմէինք. յանկարծ յիշողութիւնը պրպտելէ յետոյ ըսաւ.

— Եղելութիւն մըն ալ կը յիշեմ. այս ճամբան մեզ կ՚առաջնորդէ դէպի Սաֆհա մեր աջ կողմը ձգելով Մեծ Ճիրճիպը: Ջարդերէն ազատուող կեավուրները կը հետապնդէի. ասդին–անդին խմբակներու կը հանդիպէինք, ու կը հաւաքէինք. օր մը անոնց թիւը հասած էր 230–ի. ասոնց իճապին նայիլ պէտք էր. Սաֆհա-Ճիրճիպ ճամբուն վրայ ցամքած հոր մը կար. փամփուշտներ գործածել չուզեցինք. կեավուրները մի առ մի հորը կը նետէինք. ծերուկ պառաւ մը իմ հետեւորդներէս Սալիհին այնպէս ամուր փակեցաւ որ խեղճ Սալիհ ջրհորին մէջ ինկաւ. կնիկը գրկած քահ քահ խնդաց: Ջրհորէն զինք հանել անկարելի էր. ու հոն մնաց. այս իբր օրինակ ծառայեց մեզ. մնացեալ մասը մորթելէ կամ վիրաւորելէ վերջ ջրհորը նետելու: Եւ երբ ուրիշ չմնաց, չոր խոտերու դէզերով լեցուցինք հորը մինչեւ բերանը, ու վառեցինք: Ականջս գետինին դրի զարհուրելի վայնասուններ... կը կարծեմ թէ դժոխքը ճիշտ հոն կը գտնուէր: Այդ գիշեր հոն մնացինք ու առաւօտուն ելանք ուրիշներ փնտռելու:

Իմաց տրուեցաւ ընծի Խապուրի ձախ եզերքը հետապնդելու: Ամառ օր մըն էր. Ռաս–իւլ–Այնէն հեռանալով վեց ժամ արշաւելէ վերջ ծով բազմութեան մը հանդիպեցանք: Տէր–Զօրի Միւթէսարըֆը եւ Ռաս–իւլ–Այնի գայմագամը հոն էին: Ընծի հրաման տուին 2000 կեավուր միասին առնէի ու իճապին նայէի: Ինծմէ զատ երեք արաբ աշիրաթի պետեր ու չէչէն պէյ մը միեւնոյն բաժինը ունեցան իւրաքանչիւրը՝ ինչպէս ես: Բայց մոռցայ ըսելու թէ ասոնք ամբողջովին կողոպտուած էին իրենց դրամներէն ու ապրանքներէն: Տէր–Զօրի Միւթէսարըֆը իրենց ներում խոստացած էր, եթէ իբր փրկանք 10,000 ոսկիի հանգանակութիւն մը ընելով իրեն յանձնէին Ճէմալ փաշային համար: Դրամը հայթայթուած էր եւ իրապէս Միւթէսարըֆը Հալէպ մեկնած էր: Նոր վերադարձած էր առանց ներում բերելու: Բէյզէվէնկը 10 հազար ոսկին ինքը կլլեց: Այս անգամ իրենցմէ կը պահանջէր 5000 ոսկի ու իրենց ապրանքները: 5000 ոսկի չկար, բայց կեավուրները իրենց ապրանքները տրամադրած էին ներում ստանալու համար, ի՜նչ տխմարութիւն...: Ահաւասիկ այս տեսակ կեա–

վուրներն են որ մեզի յանձնուեցան։ Ոչ մէկ շահ կրնայինք ակընկալել, բացի անոնց վրայի հագուստներէն, քիչ շատ զարդեղէններէն ու ոսկի ակռաներէն։ Հեռացանք. մեր հետ ունենալով 2000 կեավուրները։ Արդէն իրիկունը մօտ էր. վերջալոյս։ Էրիկմարդերը կիներէն զատեցինք 500 թուով, մերկացուցինք զիրենք ու մէկդի թողուցինք։ Գալով կիներուն, ասոնք ալ նմանապէս մերկացուցինք. ոսկի ակռաները քաշեցինք անոնց բերաններէն— պէտք է ըսել թէ հիմա կատարեալ ատամնաբոյժներ եղած ենք։ Մինչ մենք մեր կողոպուտը ձիերուն վրայ կը բառնայինք, անդին կիներու, մանուկներու աղաղակները օդը կը թնդացընէին։ Իմացայ թէ իմ քաջերէս ոմանք այդ կիներուն հետ կը զուարճանային (chacun a sa maniere). ամէն տեսակ գործիքներ ունէինք, կացին, սուր եւն. եւն.։ Մանուկները օդը նետել ու ճիշտ գետին ինկած պահուն գետինի վրայ ցցուած սուրի մը վրայ բերել յաջողողը սիկառէթ մը նուէր ունէր։ Մէկ բռունցքի հարուածով մանուկի մը գանկը փշրողը աֆէրին մը կ'ստանար. իսկ մանուկի մը վզէն խածնելով՝ գլուխը փրցնողը պռավօյի մը կ'արժանանար։ Կիները մանուկներէն աւելի հուժկու էին, մանաւանդ, հակառակ որ արեւէն, անօթութենէ ու ծարաւէ ծիւրած էին, բայց մեր քաջերու ախորժակը մեծ էր։ Ամէն ինչ զինուորապէս կը գործադրուէր։ Զօրօրինակ. հազըր օլ, տիզէ չէօք, նշան ալ, սօգ՝ հրամանները այնպիսի ներդաշնակութեամբ կը կատարէին որ մեր քաջերու տակ գտնուող կիներն անգամ ապշահար կը հիանային։ Ըմբոստացողներու ստինքները կը կտրուէին, իրենց բերանները ու աչքին վրայ կը նետուէին. ասով հանդերձ ըմբոստացողը անպատուելէ չէր խուսափեր նոյնիսկ եթէ մեռնէր։ Լուսնի լուսով եւ բացօդեայ այսպիսի հաճոյքի ժամերը գերազանցապէս հետաքրքրական են։ Յղի կիներ ալ կային, որոնց համար դայեակ պէտք էր, իմ քաջերս այս արհեստին ալ վարժ էին. սուրի հարուած մը բաւական էր, առանց որեւէ ուրիշ գործողութեան, մանուկը մօրը փորէն դուրս առնելու։ Ամէն ինչ լմննալէ վերջ ողջ մնացողները պէս պէս չարչարանքներով սպաննեցինք։ Գալով էրիկմարդոց՝ մեր հետ միասին առնելով, հրացաններու հարուածներու տակ վայրէն երկու ժամուան տեղ հեռացանք. ժամը 4-ին հասանք բաց դաշտի մը վրայ ու հոն գնդակեցինք կարգաւ, գիշերուայ լուսնի լուսով նշան առնելու 3 ժամ տեւեց. մեր այս նշանառութենէն այլեւս ձանձրացած՝ հրացանաձգութենէ սուրի դիմեցինք, եւ երբ համոզուեցանք որ այլեւս ամբողջը մեռած էին, մեր երեք թիթեղ քարիւղը լեցուցինք անոնց դիակներուն վրայ ու վառեցինք: Հոն համբաւաւոր ընթրիք մը ըրինք. երգեցինք, պարեցինք այդ մարդկային լուսավառութեան բոցերուն քով՝ ժամը 9–ին մօտեցած էր լուսավառութիւնը հետզհետէ կը մարէր. լուսաբացին մօտեցած էինք, ձի հեծնելով մեկնեցանք մենք երբ տակաւին բոցերը աղօտ լոյսեր կ'արձակէին, ու ճարպային հեղուկ մը արտին երեսը կը հոսէր, չորցնելով ամէն բոյս: Հեռացանք փոթորիկի մը խօլ գոռումին հետ, ու մարմիններու մուխը զանգուածօրէն մեզի կը հետեւէր դէպի արեւմուտք:

Շէյտաատիյէ գացած էի, այդ տեղի գիւղապետը իմ ծանօթներէս էր: Հոն ալ ջարդերուն մասնակցած եմ: Ես՝ ընծի վստահուածները ամբողջն ալ կը ջարդեմ: Կեավուրներու համար խիղճ չունիմ: Խիղճ ունենալը մեղք չէ՞. մեր Գուրանը ի՞նչ կ'ըսէ. դուք ինձմէ լաւ գիտէք: Շէյտաատիյէի գաֆլէներուն մէջ գեղանի երիտասարդուհիի մը հանդիպեցայ, ուզեցի զայն հարէմիս մէջ առնել. ինչպէս ուրիշներ ալ առած եմ. կինը հաւանեցաւ. մէկ քանի գիշեր հետը անցուցի. բայց գիշեր մը երբ անհանգիստ էի, ու յոգնած՝ անկողին ինկայ տենդահար. կէս գիշերի մօտ շշուկ մը լսեցի սենեակիս մէջ. աչքերս գոցել ձեւացուցի ու մերթ ընդ մերթ բանալով կը դիտէի: Այս կեավուր աղջիկը տեսայ, նախ կարծեցի թէ զիս կը սիրէր ու չէր ուզեր գիշեր մը առանց ինծի անցնել: Բայց տեսայ որ ծունկի եկաւ. թեւերը դէպի երկինք երկնցուց աղօթել սկսաւ: Բան մը չհասկցայ այդ ձեւակերպութենէն. յետոյ դէպի ինձ ուղղուեցաւ անունս մրմնջելով. կարծեցի թէ ընծի համար կ'աղօթէր. անունս տալով ինծի մօտեցաւ. մէկ ձեռքը գլխուս, ու միւս ձեռքը բարձիս տակը տարաւ, հոն ուր իմ դաշոյնս դրած էի. դարձեալ բան չհասկցայ. բայց երբ մութին մէջ դաշոյնիս շողշողիլը տեսայ, անմիջապէս անկողինէս ցատկելով նրան նետուեցայ: Պիղծ արարածը չվարանեցաւ ու հարուած մը իջեցուց ձախ երեսիս վրայ. ճիշտ հոս, ուր տակաւին հետքը կայ (ցոյց տալով այլին). ձեռքերովս գրկեցի, ու գետին գլորեցի, դաշոյնը առի ձեռքէն: Զուգեցի անմիջապէս դաշոյնահարել. այս պիղծ արարածի խայինութիւնը ծանր պատիժի մը արժանի էր: Կապեցի մէկ կողմ նետեցի, վէրքերս փաթթեցի, ու անկողին մտայ. միշտ տնօրինուելիք պատիժին վրայ խորհելով· միտքս եկաւ թէ Հայերը խաչապաշտ են· գտած էի, պէտի խաչէի զինք։ Առաւօտուն կանուխ փայտեայ խաչ մը պատրաստեցի· կնոջ ակռաները հատիկ հատիկ ձեռքերովս փետտելէ վերջ, աչքերն ալ մատներովս հանեցի· ու մազերը փետտեցի։ Ոտքին ու ձեռքին մատները կտրեցի, ու խաչին վրայ գամեցի։ Ահա այսպէսով պատժեցի։ Հայերուն վրայ այլեւս հաւատարմութիւն չունենալով, հարէմիս մէջ գտնուող ամբողջ հայուհիները, ոմանք սպասուհի, թուով 17, նման, բայց աւելի նուրբ պատիժներու ենթարկեցի։ Մէկուն բերանը հող լեցուցի ու խաչելով այրեցի։ Երկու-երեքը թեւերնին ու քթերնին կտրելէ վերջ խազըխի վրայ նստեցուցի· մէկ քանին ոտքերէն կախել տալով հրաշէկ փուշերով մարմիններնին ծակոտեցինք· մէկ քանին ողջ ողջ թաղուելու բաղդը ունեցան, ու նման շատ բաներ....։

Վերջին ջարդերը այդքան ծանր չէին, ամէն ինչէ զզուեր էինք, այլեւս· ու չարչարանքներու չէինք ենթարկեր կեավուրները։ Մանաւանդ որ մեզի ապսպրուեցաւ դիակները թաղել, որպէսզի ճամբաներէն անցնող զինուորները չհիւանդանան։ 1200 հոգինոց գաֆլէ մը դաշտ մը տարինք, ու քանի որ մենք մեռելթաղներ չէինք, կեավուրներուն ընդարձակ փոսեր բանալ տուինք երեք օրուան մէջ. փոսերը շատ խորունկ էին. կեավուրները որ այլեւս բան մը չունէին բացի իրենց մորթէն, այդ փոսերուն մէջ նետեցինք, ու երբ ամէնքն ալ տեղաւորուեցան, հողը վրանին տուինք· ու այդպէս 1200 հոգին ողջ ողջ թաղեցինք· հիմա այդ արտը այնքան պարարտ է որ մէկին հազար կը քաղենք։

Վերջ Ջէչէն Մահմուտ պէյի պատմածին։

ՔԻՒՐԴ ՄԱՄՕՅԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

Ժանտարմայի հրամանատարը կանչեց մեր Խալիլ-չաւուշը· հրաման տուաւ 5 ժանտարմա առնելու միասին, ու գիշերանց Ամերիկացի Տօքթօրը — որ մէքթէպին մէջ կը բնակէր— ձերբակալել ու գիշերը քաղաքէն հեռացնել։ Ժամը 5-ին մօտ Չաւուշը ու 5 ժանտարմաներս ձի հեծնելով մէքթէպ գացինք։ Տօքթօրին սենեակը մտանք ու հոն գտանք զինք ու իր ընտանիքը —· կինը ու երկու զաւակները· մին աղջիկ 8-9 տարեկան, իսկ միւսը մանչ 5-6 տարեկան։ Տօքթօրը մեզ լաւ հիւրասիրեց, ու խնդրեց որ իրեն ժամանակ տանք մինչեւ առաւօտ, որպէսզի կարենար կառավարութեան հետ տեսնուիլ, ու միեւնոյն ժամանակ ճամբորդութեան համար պատրաստութիւններ տեսնել: Ըսինք իրեն որ խիստ հրաման ունինք զինք իր ընտանեօք միասին այս գիշեր դէպի Տիգրանակերտ տանելու: Շատ աղաչեց-պաղատեց, ոտքերնիս համբուրեց. բայց մենք չուզեցինք բան մը ընել: Վերջապէս կէս գիշերին մօտ էր երբ մէքթէպէն հեռացանք. Տօքթօրը իր մանչ զաւակը գրկած, իսկ կինը իր աղջիկան ձեռքը բռնած, քաղաքէն հեռացանք. մենք ձիաւոր իսկ իրենք հետիոտն. երբ արշալոյսը բացուած էր, ու արեւը ծագելու վրայ՝ Սղերդէն վեց ժամ հեռացած էինք ու հասած ժայռոտ լեռներու մէջ վայր մը, ճիշտ քարայրի մը մօտը: Չուզելով ճամբան աւելի երկարել ու տեղն ալ յարմար ըլլալով, ձիերէն վար իջանք ու ըսինք Տօքթօրին որ հոն կ'ուզէինք քիչ մը դադար առնել: Երբ մէկ քանի վայրկեան այսպէս հանգստացանք, մեր ընկերներէն մին առաջարկեց Տօքթօրին քարայրը մտնել ու հոն պտոյտ մը ընել: Տօքթօրը հաւանեցաւ ու մտաւ. մենք որ իրեն կ'ընկերանայինք, գօտինիս քակելով վրան յարձակեցանք, ու կապեցինք զինք ու դուրս հանեցինք: Պայմանաւորուեցանք որ մեր չավուշը առաջինը ըլլալով կինը պիտի ունենար: Հետեւաբար կնոջ վրայ յարձակեցանք ու իր կապկպուած ամուսնոյն առջեւ մերկացուցինք զինք: Բարձր ձայնով պոռաց ու ճչեց ինչպէս նաեւ իր երկու լակոտները: Չավուշը վերջապէս իր գործը տեսաւ, ուրիշ մը անցաւ տեղը, ան ալ լմնցաւ, ուրիշ մը անոր փոխանորդեց: Տօքթօրը որ բարձրաձայն բաներ մը կ'ըսէր, եւ որպէսզի գլուխնիս չտանի, մեր ընկերներէն մին մեծ քար մը նետեց գլխուն վրայ. գլուխը կոտրելով: Ես տեսայ որ վերջինը կը մնայի կինը ունենալու համար, գացի աղջիկը բերի, մերկացուցի ու հօրը մարմնոյն վրայ դրի, ու ես ալ վրան նետուեցայ, աղջիկը հօրը գրկին մէջ անպատուելու համար: Աղջիկը պզտիկ էր ու քանի ես կը սաստկացնէի այնքան աւելի կը պոռար: Թէեւ շա՛տ շա՛տ դժուարութիւններ կրեցի, վրաս-գլուխս արիւն եղաւ, բայց շատ համով պատառ էր: Աղջիկը մարած մեռած՝ չեմ գիտեր մօրը վրայ նետուեցայ ու անոր ալ իճապին նայեցայ: Բայց այնինչ գործս տեսայ, ընկերներս քաշ-քաշ մրն է վերուցին, ըսին ընծի թէ կնիկը մեռած էր. բարկացայ կնոջմէն որ զիս ընդունելէ առաջ մեռած էր, ասոր համար ես ալ ոտքերովս գլուխը ու մարմինը ջախջախեցի, այնպէս որ աղիքները դուրս թափեցան: Մայր ու աղջիկ մեռած ըլլալով՝ տղան բռնեցինք ու ճիշտ ոտքերէն բռնելով՝ գաւազանի տեղ գործածեցինք ու իր հայրը անով ծեծեցինք: Տղուն գլուխը հօրը գլխուն զարնուելով՝ երկու գլուխներն ալ ջախջախուեցան: Դիակները քարայրը քաշեցինք ու հոն նետեցինք: Տօքթօրին Ինկլիզ ամէրիկալի կ'ըսէին: Մեր թշնամիներն էին անոնք ու այդպէս սպաննեցինք:

Կեավուրներ շատ ու շատ սպաննած եմ. մազերուս համրանքին չափ: Գուրպաններ շատ մատուցած եմ մեր Մարգարէին. մեր տան կացինը ու միս դանակը վկայ. այնքան գլուխներ ջախջախած եմ ոտքովս, որ հաշիւը չկայ: Բերանս ալ բաւական գործ տեսած է մանաւանդ կիներու համար: Զոր օրինակ, կին մը որ հակառակ որ տակս կը գտնուէր ու ամէն ջանքերս ձախողութեան կը մատնէր, ուզելով անպայման հպատակեցնել, ստինքը մը բերանիս մէջ առած էի, այնպէս ամուր մը խածի որ մէկ խոշոր մասը բերանս մնաց, այդքան անուշ եկաւ ընծի որ հում-հում ծամեցի ու կլլեցի. արիւնը դադրել տալու համար ափ մը մոխիր նետեցի կտրուած տեղը ու ես գործս շարունակեցի: Այդ օրէն ի վեր սովորութիւն ըրի կիներու վրայ գործս լմնցնելէ վերջ ըստինքնին խածնել ու կլլել: Մինչեւ եօթը տարեկան աղջիկները իմ ձեռքէս չէին պրծեր: Իսկ անոնք որ եօթէն վար էին ու գեղեցիկ, դանակով ճիշտ այդ տեղը— կնոջական անդամի— խորէն մէկ կտոր կը կտրէի ու կը նետէի:

Ես քիչ-շատ հայերէն ալ գիտեմ, կեավուրները երբ որ կը չարչարէինք, անոնք սուրբ Քրիստոս, ով Աստուածածին ըսելով կը պոռային: Կ'ուզէի որ Քրիստոս գար որ անոր ալ գլուխը ջախջախէի, Աստուածածինն ալ միեւնոյնին պիտի ենթարկէի, ինչի որ հայ կիներն ու աղջիկները ենթարկուեցան:

Երբ տակաւին գիւղն էի ժանտարմա չեղած, հրամայուեցաւ մեզի մեր հարեւան հայաբնակ գիւղը կոտորել (Մուշի մօտերը). լուսաբացին հետ մեկնեցանք գիւղէն. հոն կար 150 տունէ աւելի կեավուր: Երբ գիւղը հասանք ու պաշարեցինք, կեավուր մեծաւորները հրաւիրեցինք եկեղեցին: Անոնց ըսինք թէ յանուն կառավարութեան գիւղէն պէտք էր ելլէին, մէկ ժամէն դէպի Մարտին ու անկից Ուրֆա երթալու համար: Անոնք իրենց մեկնումի պատրաստութիւններովը թող զբաղին, մենք գիւղի նշանաւոր ընտանիքներու ամենաազնիւ երիտասարդութիւնը հրաւիրեցինք *եկեղեցի, խոստանալով որ մեր բարեկամներն ըլլալով, զանոնք առնելով մեր գիւղը պիտի պահէինք զիրենք։ Մեր աղա Ալուշի հրամանն էր այդ։ Երբ երիտասարդութիւնը եկեղեցին հաւաքուեցաւ, մէջն ըլլալով քահանաները, եկեղեցիին մոմերը մենք մեր ձեռքով վառեցինք, ու մինչ քահանան զարդարուելով պատարագ կը մատուցանէր, Ալուշ աղան մեզմէ տասն հոգի առնելով խորան բարձրացաւ, երիտասարդները մեր հետ առինք վեր։ Բռնեցինք երիտասարդին առաջինը ու խորանին վրայ նետեցինք· Ալուշ կացինը առնելով խաչաձեւ երկու հարուածներով գլուխը ջախջախեց· երկրորդը, երրորդը, չորրորդը նոյնպէս։ Հինգերորդը որ հայ աղա Սրգոյին որդին էր, 18 տարեկան Կարօն, որը մեր Ալուշին ամենասիրելին էր կեավուրներուն մէջ, շնորհ մը խնդրեց մեր աղայէն· տունը երթալ ու իր մայրը ու քոյրերը համբուրել ու դառնալու։ Մեր աղան շնորհ ըրաւ, ու ես իրեն ընկերացայ մինչեւ տունը։ Երբ տղուն հետ միասին եկեղեցին վերադարձանք Ալուշ աղա վերջին իր 28–րդ գուրպանը կտրելու զբաղած էր· վերջապէս Կարօն ալ գուրպան ըրաւ։ Կարգը քահանաներուն էր· ասոնք եկեղեցիին մէջ ողջ ողջ այրեցինք։ 2 ժամ սահած էր, ու սկսանք կեավուրները քշել։ Հասանք գետափը· հոն էրիկմարդիկը նախ եւ առաջ սուրի հարուածներով սպաննելէ վերջ գետը նետեցինք, գետը կաս կարմիր արուն կտրեցաւ։ Կիներուն ու մանուկներուն ամենագեղեցիկները ընտրեցինք· մեր հետ առնելու համար· իսկ միւսները ջուրը նետեցինք։ Չմոռնամ ըսելու թէ, երբ մեր գիւղէն կ'ելլէինք, իմ հօրեղբօրս որդին Կոյր Հասօն ապսպրած էր ընծի չորս–հինգ կեավուրներ տանիմ իրեն, ինչպէս նաեւ երկու հատ Փլայ կիներ։ Ես եօթը կեավուրներ տարի Հասօյին· Հասօն կեավուր մորթել չէր գիտեր կոյր ըլլալուն համար։ Հասօյին ձեռքը դանակ մը տուի, ու կեավուրները մի առ մի առջեւը նետեցի· Հասօն կեավուրները մորթեց՝ մէկուն աչքերէն, ուրիշի մը կուրծքէն, ուրիշի մը բերնէն, ու այնպէս դանակը երբ ոսկորի կը հանդիպէր Հասօն կը զարմանար թէ կեավուրները որքան ոսկրոտ են։ Եօթն ալ մորթեց ու մեր քէօր Հասօն ալ* ղազի *եղաւ։*

Շատ հարստութիւն դիզեր էի, շատ կովեր, եզներ ունէի։ Բայց մա՛լ խարապօ՛։ Ռուսը երբ Պիթլիս եկաւ, ամէն ինչ թողելով փախայ։ Երեք զաւակներս ճամբան ինկան· ուրիշ քիւրդեր զիս կողոպտեցին, մեր 27 անդամ ընտանիքէն, առանձին ես ա–

դատուեցայ:

Ես թշնամի կեավուր մը ունէի, երբ առիթը ձեռքս ունեցայ բռնեցի ու զինք լաւ մը ծեծելէ վերջ, ընտանիքն ալ իմ ձեռքովս մորթելէ յետոյ ձիուս (կեավուրին ձին էր որ իւրացուցի) ետեւը կապեցի ու լեռներ ձորեր պտըտցուցի:

— Ա՛լ բաւ է, ըսի, դուն քաջ ես եղեր, պին պաշի կոչուելու արժանի. լաւ չէ՞ որ հիմայ որ ա՛լ հայ չի մնաց Ռուսիոյ դէմ պատերազմի երթաս. հոն վստահ եղիր թէ այս քաջագործութիւններով փաշայութեան կը հասնիս:

— Չէ՛, չէ՛. պատասխանեց, անոնք զէնք ունին, չէ՛... չեմ երթար. մենք կը պատերազմինք անզէն կեավուրներուն հետ:

Ծանօթ.— Քիւրդ Մստօ — ինչպէս իր պատմածներէն կ'երեւայ — Պիթլիս-Մուշի շրջանակի քիւրդերէն է. մասնակցած այդ կողմերու Հայոց բնաջնջումին: Վերջէն իբրեւ ժանտարմա, չարունակած է իր չարութիւնները: Ինկիլիզ-Ամէրիգալը ըսուած Տօքթօրը կ'երեւայ Սղերդէն ճամբայ հանած են Տիգրանակերտ տանելու պատրուակով: Կ'երեւայ ամերիկեան – Միսիոնար-բժիշկ մըն էր: Թուրք կառավարութիւնը վերջէն քիւրդերն ալ տեղահան ըրաւ դէպի Ուրֆա-Միջագետք, կ'երեւայ Մստօ ալ բռնաքանդուած եկեր, ընկեր է Րէս-իւլ-Այնի կողմերը, ուրմէ պ. Նշան Մաթոսեան քաղած է այս քստմնելի պատմութիւնը:

ԽԵ.

ՀԱՄԱՄ

Վեր առնենք մեր Պատմութեան թելը: Ինչպէս ասկէ առաջ ըսեր էի, 1917 Նոյեմբ. 23-ին խումբ մը բանւոր-զինուորներու հետ ես ալ կը փոխադրուիմ Համամ: Ճամբան ջուրէ չնեղուելու համար կը բռնենք Եփրատի եզերքը, կ'անցնինք մատուտակի, մոշի թփաստաններէ, ցախաստաններէ: Եփրատը հարիւրաւոր դարձդարձիկ օղակներով կը թրջէ երկու կողման լերկ ու մերկ բլրաշարքերու ոտքերը: Շրջակայ գետիններու խաւերը որոշակի ցոյց կուտան թէ գետը քանի քանի անգամներ իր գետնտունը փոխած է դէպի ներս Միջագետք ամփոփուելով: Իրիկնամուտին կը հասնինք Համամ, Նօգթայի ընդարձակ բակը, պահ մը կը նստինք մէյմէկ սիկառ կը քաշենք յոգնութիւննիս կ'առնենք: Հոն դտնուող զինուոր–բանուորները կուգան մեզ մօտ․ բարի գալուստ կը մաղթեն․ Ի՞նչ կայ չի կայ–կը հարցնենք իրարու։ Քիչ ետք կուգայ Նօգթային երկրաչափ–ճարտարապետը Մարաշցի Խորէն Կոստանեան 24 տարեկան համակրելի երիտասարդ մը, աչքէ կ'անցնէ մեզ, կը յանձնէ մեզ Պանտրմացի Գազանճեան Երուանդ չավուշին, որը զմեզ կ'առաջնորդէ բանուոր–զինուորներու յատուկ կիսաւերակ խանին խօվուշը։ Քիչ ետք մարդ գլուխ երկ–երկու նկանակ Թայիննիս կը բերէ։ Գիշերը հանգիստ քուն մը կը քաշենք։

Ինչպէս քանի մը անգամ առիթը ունեցանք յիշելու, Համամ՝ Հալէպ–Տէր–Զօր ճամբուն մէջտեղ Եփրատի ձախ ափը լայն թեբակղզիի մը վրայ 10–15 տնուոր արաբական գիւղ մըն է․ Հալէպէն Տէր–Զօր հեղեղող հարիւր հազարաւոր տարագիրներու գլխաւոր հանգրուաններէն մին եղած է։ Միւտիրլիկ է․ կառավարական գործերուն կը նայի Հայ գաղթականներու արիւնը քամող Զէրքէզ Իսախ–չավուշ, կայ հեռագրատուն, միւտիրը կարճլուկ խելօքիկ Թուրք մը, կը վարէ փոստի եւ հեռագրական գործերը։ Զինուորական կայարանի գործերը կը վարէ նօգթա–զօմանտանի հարիւրապետ մը—Պոլսեցի Հաշիմ պէկ, իր թեւին տակ ունենալով 12 զինուոր եւ այլ մի քանի զինուորական պաշտօնեայներ։ Նօգթա–զօմանտաններու եւ սէվգ–մէմուրներու երկար հակամըրցումներէն վերջ, նօգթայի շինութիւններուն համար հոս վար դրուած են 15–20 տունի մը չափ հայ գաղթականներ Ատափազարցի, Պանտրմացի, Պարտիզակցի, Հաճընցի, Ատանացի։ Բանուոր–զինուորներու ընդհ․ թիւը 75–ի կը հասնի։

Արդէն ընդարձակ չէնքեր, ամբարներ, մթերանոցներ շինուած են, ուր ամբարուած–մթերուած կան մեծաքանակ արմտիք, ընդեղէն, ուտեստեղէն, ատաղձ, ամէն տեսակ պաշար ու պէտքեր, զորս գրաւած են Արաբները Թէքէլլիֆը հարպիյէի անունով։ Դեռ պիտի շինուին հիւանդանոց, հիւրանոց, ախոռներ, փայտանոց, եւն․։ Շինութեանց գլխաւոր նիւթը հում աղիւսն է․ այս նոր շինուելիքներուն համար աղիւս պիտի պատրաստուի։

Առտու գործի գլուխ կը կանչուինք․ վարպետ–գլուխ Կէյվէցի Զաքար աղա գործերու բաժանումը կ'ընէ․ ջուր կրողներ, հող փորողներ, շաղախ ընողներ, աղիւս թափողներ կ'որոշուին։ Խումբ մըն ալ նաւակով դիմացը պիտի երթան․ գետին երկայնքը — գետուտի պիտի հաւաքեն վառելիքի համար․ ուրիշ խումբ մը՝

մուչեստանէն մոչի պիտի կտրեն, չէնքերուն տանիքները ծածկելու համար: Յառաջ կ'անցնիմ որ գիս ալ խումբին մէկուն մէջ դնեն· Ջաքար աղա թէեւ գիս չը ճանչնար, աչքս կը նայի· ըսել ուզէր թէ, քեզի ալ յարմար գործը կայ — թեթեւ աշխատութիւններ, իրաւ ալ թեթեւ գործեր էր որ տուաւ: Կիսաչոր աղիւսները պիտի դարձնեմ-դարձմրձկեմ, չորցունեմ, չորցածները լօտա-բրգաձեւ պիտի շարեմ· որքան ատեն որ տեւեց աղիւս թափելու գործը, իմ ալ աշխատութիւնս այս եղաւ, երբեմն ալ մոչի կտրելու գնացող խումբին կ'ընկերանայի, ընկերներս ընծի կը խնայէին, Եփրատէն նաւարկելով անցնիլ, թփաստանները ժուռ գալ հաճելի ժամանցներ էին: Մեր նոր ընկերներու հետ քիչ քիչ կ'սկսինք ծանօթանալ, երկար տարիներու ուսուցիչ, եւ Հնչակեան մը ըլլալս չեմ ծածկեր, կը մտերմանանք, սրտակից բարեկամներ կ'ունենամ, մանաւորապէս Պանտրմացի երկու երիտասարդ եղբայրներ, Յակոբիկ եւ Եդուարդ· ասոնց հայրը Սիմոն Օնպաշեան հմուտ դեղագործ-քիմիագէտ լաւ դեղարան մը ունի եղեր· եւ իբրեւ կարող մտաւորական մը Ազգային-հասարակական գործերու մէջ առաջնակարգ դիրք ունեցող մը: Տարագրութեան միջոցին երբ Պապ հասեր են, իրենց վրայ յարձակում մը կ'ըլլայ· հայրերնին ընդունած մէկ ծանր հարուածի հետեւանքով կը մեռնի· դեղերու կարեւոր մթերք մը միասին բերած են· Յակոբիկ դեղագործութեան մէջ հմուտ ըլլալով, արաբներու վրանները կը գործէ իբրեւ բժիշկ· Եդուարդ դեռ դպրոցական, հայերէնի եւ թուրքերէնի բաւականաչափ պաշար մը ունի:

Իբրեւ բանուոր-զինուորներ, օրական 100 դրամ հաց եւ 30 տր· պլղուր կը տրուի մեզի իբրեւ ռոճիկ· ինչ որ անբաւական է մանաւանդ գործաւոր մարդու համար: Բաղդադի հեռագրատան միւտիրը բարեացակամութիւնը կ'ունենայ հոն իմ անունիս եկած նամակ, դրամ, հոս ընծի ղրկելու: Սեբաստիա նամակ նամակի կը գրեմ եղբօրս· պատասխան չգար· մեր տան վրայօք շատ չարագուշակ երազներ կը տեսնեմ· սեւ սեւ մտածումներ, ծանր հոգեր կը պաշարեն միտքս, կը չարալլկեն սիրտս ու հոգիս, եւ իրաւ ալ այս ատեններ սիրեցեալ ու պատուականագոյն եղբայրս Հաճի Յովհաննէս կորսնցնելու ահաւոր դժբաղդութիւնը ունեցեր եմ· ծանր հիւանդութեամբ մը իր մահկանացուն կնքեր է, անմխիթար սուգի մատնելով ծերունի մայրս ու չորս զաւակունքը· իր վերջին խօսքերը եղեր են· Կարապետէն նամակ եկա՞ւ: Ի՞նչ կը գրէ, նեղը չթողուք։ Շատ չտեւեր մայրս ալ կը մեռնի. արուեստական սովը հացալից Սեբաստիան տնտեսական տագնապներու կը մատնէ. եղբօրս զաւակները կը թշուառանան, բայց եւ այնպէս բերաննուն կտրեն, ճար–ճարակ կընեն 7 թուղթ մէկ ու 12 մէկ փոստայով կը ղրկեն. ու եղբօրս անունով նամակաւ ընծի կ'իմացնեն. այս դրամները չեն գար հասնիլ ընծի. կորսուեցան. Այս ամէնը կ'իմանամ տարի վերջ երբ եղբօրորդիս Նազարէթ Սեբաստիայէն քովս եկաւ Հալէպ։

*** Այս կողմերու ձմեռը անձրեւային եղանակ է. առատ ու անընդհատ կը տեղայ. գարունը կանուխ կ'սկսի, յունուար–փետրուարին շրջակայ անծայրածիր տափաստանները առատ բուսականութեամբ մը եւ այլազան ծաղիկներով կը պճնազարդուին, եւ ուր ինազաներու բազմաթիւ հօտեր կուռ ու կուշտ ճարակ կը գտնեն. ապրիլ–մայիսին ամէն ինչ խարկուած չորցած, հրատոչոր անապատի մը կը վերածուի։

*** Զինուորական մատակարարութեան մէջ խիստ ռէժիմ մը ի գործ կը դրուի. եկած հրամաններու վրայ ռոճիկի քանակը հետզհետէ կը պակսի. 50 դրամ հաց միայն կը տրուի. անցան ամիսներ. արդէն նիհարակազմ, անսուաղութիւնը իր աւերը կը գործէ անձիս վրայ։ 1919–ի մարտի ամսուն էր, ծանր կը հիւանդանամ. թոքատապի կը բռնուիմ, նոյն ատեն անողոք թանձքն ալ կը կրծէ աղիքներս. ա՛լ մահս է կ'ըսեմ. ես ինձմէ յոյս կը կտրեմ. Յակոբիկ կը փութայ դեղ ու դարմանումներ ընել, խնամել զիս. 40 օրի չափ կը տեւէ հիւանդութիւնս, մորթի ու ոսկոր կը մնամ, այնքան հիւծած–հալած եմ։ Ապաքինումի շրջանին մէջ իմ ոսկերքս անօթեցեր աչքս ուտելիքն է. սնունդ առնել պէտք է. հիւանդացող բանուոր զինուորներուն ռոճիկ չտրուիր. ուստի իմս ալ կտրուած է. Յակոբիկ ու եղբայրը ձեռքի տակէ կը հոգան զիս. բայց թէ սնունդի այս անբաւականութենէն ջրգողութիւնը կ'սկսի, ոտքերս կուռին, ուռեցքը հետզհետէ վեր կը զարնէ. կը տագնապիմ. ճարս կը ձգեմ Գոնիա գտնուող անձնուէր բարեկամիս Տիգրան Սէրկիճեանի, սեւ դրութիւնս կը պարզեմ նամակաւ. փութացեր էր դրամ եւ տուփով անուշեղէն ղրկել— շաքար, չամիչ, թէյ, թուզ, երշիկ— կուգայ կը հասնի։ փոստի միւտիրը տուփը կը բանայ, ըսելով թէ արգիլեալ ինչ չկենայ. ասոնց վրայէ մէյ մէկ մաս կ'առնէ. ի՞նչ կրնաս ըսել, վզերնիս ծուռ է։

*** Բաւական մը կը կազդուրուիմ, ուռեցքներս կը չքին.

բայց թէ ուժս լման մը տեղը չգար․ թեւերս գոլ չկայ․ քալելու ատեն սրնքուխս իրար կ՚անցնի, կերպարանքէ ելած եմ։ Այս ատեններ նոր դժբաղդութիւն մը կը հասնի վրայ․ վերէն եկած հրամանի մը վրայ բանւոր–զինուորներու մէկ մասը— 45 տարեկանէն վեր եղողները ձգեցին, որոց մէջ ես ալ։ Չեմ կրնար պատմել տագնապս, անառը մնացած հաց մը մուր եղած եմ։ Ատեն մը կը մնամ անգործ, վայրի բանջարեղէններ եւ այլ անչաւհ(*) ուտելիքներ են սնունդս։ Անձիս փորձառութիւնը կ՚ունենամ անսուաղութեան, անօթութեան, նքթումի․ քաղցի անասնական բնազդն է միայն որ կ՚զգայ մարդ։ Արաբներ դիմացը դրունմ եւ կղզեակները սեխի, ձմերուկի, աճուռի, եւ այլ բանջարեղէններու պարտէզներ տնկած են․ ատեն մըն ալ արաբի մը քով ծառայութեան կը մտնեմ օրական երկու եուխա–հացի․ ծանր աշխատութիւն, մանաւանդ ընծի պէս ուժասպառ մէկու մը համար, եւ սակայն ակռաս սեղմեմ կը տանիմ։

*** Օգոստոսի մէջ էր․ շէնքերու աւարտումը փութացնելու համար հրաման կուգայ․ անգործները կը կանչուին․ հարիւրապետին բարի տրամադրութիւններէն օգտուելով, Յակոբիկ ընծի համար ալ կը միջնորդէ․ բանւոր զինուորներու շարքին կ՚անցնիմ կրկին․ այս ատեններ ռոճիկն ալ աւելցած էր․ մասամբ բնականոն վիճակս կը գտնեմ։

*** Հարիւրապետնիս Հաշիմ պէկ, Պոլսեցի, 40–նոց, զինուորականի խիստ բնաւորութեամբ մէկն էր․ օղիի շատ մօտ․ հայերու հանդէպ բարեացակամ բայց թէ Թուրքին ամենէն աղէկն ալ, մեր ժողովուրդին ըսածովը— Հայուն կամ հաւատքին է, կա՛մ պատիւին, կամ հոգուն ու ստացուածքին․ Մէնզիլին փառապանը Մարաշցի մը, գեղանի աղջիկ մը ունէր․ կ՚առաջարկէր իրեն նիքեահ ընել, ծնողք աղջիկնին առած գիշեր մը դէպի Հալէպ

(*) Եփրատի միւս ափունքը կապրցախի թփաստաններ են․ միջակ սանձի մը մեծութեամբ պտուղները արաբ խնձիրի կ՚ըսեն․ արաբներ կ՚ուտեն․ հասուննալուն կը ճղքուի երեսի հաստ մաշկը․ մէջը թուզի կուտերէն աւելի խոշոր կուտերով եւ կարմրորակ հոյլով մը լի․ այս միջուկը լեզուին վրայ առնելով առանց ծամելու կուլ կուտան․ կուտերը տաքդեղէն աւելի կծու ու անախորժ են, ու եթէ ծամուելու ըլլան, բերանը կ՚ալափեն։ Ատեն մը ալ այս եղաւ սնունդս։

փախուստ տուին· առտուն իմացաւ, առջեւի կայարանները հեռագրեց, եւ դարձունել տուաւ աղջիկը առաւ: Ամիս մը վերջ արձակեց, շատ չքշեց ինք ալ ճպլեցաւ: Նօգթայի մթերքներէն, ըսին, մեծկակ խորումներ ըրեր է:

Յաջորդը Զէրքէզ հարիւրապետ մը, բանւորներու հանդէպ մէկէն շատ խիստ վարմունք մը բռնեց· մեզմէ մէկը շատ գէշ կերպով ծեծեց հրապարակաւ· խօսքը բոլորիս ուղղելով, ձեզ մինչեւ հիմակ ողջ թողած ըլլալնուն կը զարմանամ: Տարտամօրէն զուրցուեցաւ թէ այս օրերս Էնվէրէն հրահանգ եկեր հայ բանւոր-զինուորները բնաջնջել 48 ժամ վերջ գալիք երկրորդ հրամանի մը վրայ: Բարեբաղդաբար չիրականացաւ:

*** Այս ատեններ կ'երեւայ Հրէից դէմ ալ Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը փոխուած էր· զուրցուեցաւ թէ Հալէպի հրէաները պիտի տեղահանուէին դէպի Տէր-Զօր: Նօգթայի զինուորներուն մէջ Ավրամ անուն հրէայ մը կար· ուրիշ տեղ(?) ղրկեցին:

*** Հաշտութիւն մը եղած ըլլալու հեռագիր եկեր էր, հոս ալ ուրախութիւններ կատարուեցան: Հեռագրատան միւտիրը իրեն հետ մտերմաբար տեսնուող Հայերու հաղորդեր էր թէ Կովկասի կողմը Հայերուն պէկութիւն տրուած է· կ'երեւայ Պրէստ-Լիտովսկիի դաշնագրութիւնը կնքուելու արձագանգն էր: Զմեռած, Հայ Ազատագրութեան հիմնաքարը դրուիլը լսել-տեսնելնուս, մեր սգաւոր սրտերը կ'սփոփուէին: Իսկ թէ Թրքահայերուս ճակատագիրը ինչ եղած է, դեռ շատ մութ կը տեսնէինք:

*** Նօգթայի կառապանները Հալէպ կ'երթեւեէին զինուորական գործերով· պատերազմի ընթացքի մասին որոշ լուրեր կը բերէին: Կը լսէինք Անգղ. բանակը դէպի Պաղեստին յառաջանալը· Երուսաղէմ գրաւելը, Հայ Լէգէոնականներ Թուրքերու դէմ կարեւոր յաղթանակ մը տանելնին (Արարայի ճակատամարտն է եղեր):

ՇԷՅԽ ՄԷՀԷՄԷՏ-ԷԼ-ՖԱՐԱՃ·— Եփրատի ափանց վրայ վերէն վար նստակեաց Արաբներու օբաներն են· կը մշակեն Եփրատի դրունքները եւ կղզեակները· իրենց երկրագործական արտադրութիւններն են սպիտակ կորեկ, եգիպտացորեն, ցորեն, գարի, ընդեղէններ, սեխ, ձմերուկ, եւ այլ բանջարեղէններ· սահմանափակ թուով ոչխարի, այծի հօտեր կը պահեն: Շէյխերով կը կառավարուին· բացի կառավարական տուրքէն, Էնազէներն ալ անոնց երկրագործական արտադրութենէն տուրք մը կ'առնեն ղաղուէ անունով: Այս բոլոր Շէյխերու գլուխը կը գտնուի Շէյխ-Մէհէմէտ-էլ-Ֆարաճ, 35 տարեկան բարձրահասակ, նրբակազմ, թխորակ շնորհալի դէմքով, նշաձեւ վառ աչքերով, սեւ սաթի մազերով, նոյնքան ազնիւ բարեմասնութիւններով օժտուած: Շատ անգամ Համամ կուգայ, զինուորական պաշտօնեայներ շատ կը յարգեն զինքը. ինք ալ լաւ կը յարաբերուի անոնց հետ. Հայերու հանդէպ ալ իր վերաբերմունքը խիստ լաւ է. Յակոբիկ իբրեւ բժիշկ անոր օբան կ'երթար շատ անգամներ. Շէյխը շատ կը սիրէ Յակոբիկը:

Առիւծասիրտ այս Շէյխը թէ ինչպէս փրկեց Համամի ափ մը Հայութիւնը, պիտի պատմենք:

Անգղ. բանակին առջեւէ Թուրքերը հալածական կը փախչին. Հալէպ կ'իյնայ. Սուրիոյ վրայ Շէրիֆական իշխանութեան տարածուիլը կը լսուի. Եփրատի գծով զինուորական յարաբերութիւնները եւ առաքումները կը դադրին. գերման զինուորականներ, կ'երեւայ կռահելով այս ամէնը աւելի կանուխէն — ինչպէս կ'ըսեն — իրենց կէօչը քաշեցին Եփրատի գծէն: Էնազէներ խլըրտած ահագին շարժման մէջ են. անապատի խորերէն բազմութեամբ դուրս թափած, Եփրատի ամբողջ երկայնքի զինուորական կայարաններուն վրայ կը յարձակին, կը թալանեն, կը կողոպտեն, կը քանդեն. երկաթուղւոյ գծերը, հեռագրական թելերը կ'աւրեն: Մեր նոգթային պաշտպանութեանը համար Բագդայէն տասնեակ մը ժանտարմաներ եկան. Շէյխ-Մէհէմէտ-էլ-Ֆարաճի ալ լուր ղրկուեցաւ որ իր մարդիկներովը գայ. բանուոր-զինուորներուս ալ զէնք տրուեցաւ. գիշերները կարգով պահակ կը կենանք. պարծենալու տեղը չէ՞, ես ալ մավզէրը ուսիս, փամփուշտները ուսընդանուլթ քանի մը գիշեր պահակ կեցայ:

1918 հոկտ. 22-ին, ստուգուեցաւ որ հետեւեալ օրը էնազէները պիտի գան. ան գիշերը Թուրք զինուորները եւ ժանտարմաները փախան Բագդա. միայն հարիւրապետը մնաց. լուսաբացին էր. Շէյխ-Մէհէմէտ-էլ-Ֆարաճ եկաւ 100-ի չափ իր մարդիկներովը: Բայց թէ երեւոյթներէն որոշակի կ'երեւնար որ էնազէներուն ընդդիմութիւն չպիտի ըլլուի: Մենք — սա ափ մը հայերս ի՞նչ պիտի ըլլանք. տագնապները մեզ կ'առնեն. Շէյխը Յակոբիկենց տունը իջեւանած էր. Յակոբիկ կը պարզէ մեր յուսահատական դրութիւնը, եւ իրեն զօրաւոր պաշտպանութիւնը կը խնդրէ. Շէյխը կը վստահացնէ ամէն գնով պաշտպանել զմեզ:

Նոյն օրը հոկտ· 23· դեռ կէսօր չէր եղած· հեռուն անապատի ծայրէն երեւան ելաւ Էնազէներու բազմութիւնը ճանճ ու մժեղի պէս, սրարշաւ կուգան, հրազէններ պարպելով օդին մէջ· ահ ու սարսափներու մատնուած մենք երեւան չենք ելլեր: Կուգան կը հասնին: Իրենց գլխաւորը Շէյխ–Սիւլէման արաբիկ նժոյգին վրայ, ոսկեճամուկ չէյխական մաշլախը հագին, յաղթականի երեւոյթով մը առջեւնուն ինկած, կ'ուղղուի Նօգթայի ընդարձակ բակը: Նօգթայի հարիւրապետը, Նկուն, գունաթափ, Շէյխ–Մէմէտ–Էլ–Ֆարաճի հետ կ'ընդառաջէ, բարի գալուստ կը մաղթէ: Յանձնատուութիւնը կը կատարուի, հարիւրապետը կը յանձնէ բոլոր ամբարները, եւ որքան ինչ զէնք ու ռազմամթերք որ կար:

Մինչ այս ատեն Էնազաներու խառնիճաղանճ բազմութիւնը սուրերը մերկացուցած կը յարձակին մի քանի Թուրք պաշտօնեաներու տուները, եւ գաղթականներուս բնակավայր խանին վրայ, կ'սկսին կողոպտել: Շէյխ–Մէհէմէտ–Էլ–Ֆարաճ կը փութայ սակայն իրեն մարդիկներովը մեր խանը· անձին մէշլախը, գլխուն ապարօշը մէկ կողմ նետած կը քաշէ պողովատիկ թուրը· աչքերէն կրակ կը ցայտէ, սեւ սաթի մազերը առիւծի մը բաշին պէս ցցուած՝ կը յարձակի խուժանին վրայ· լի սրտմտութեամբ կը գոչէ· դուք եկեր էք կառավարութիւնը գրաւելու, բայց ի՞նչ կ'ուզէք սա անտէր, թշուառացեալ ժողովուրդէն: Հազիւ կը յաջողի վանել հեռացնել խուժանը· կը խառնէ մեզ ամէնս առջեւէն· կը հանէ Համամի եզերքը, Էնազէներու աչքէն հեռու վայր մը· հեռագրատան չավուշը եւ միւտիրն ալ իրենց ընտանիքներնուն հետ հազիւ գլուխնին ազատած, կուգան կը միանան մեզի: Կարելի չեղաւ մեր գոյքերէն որեւէ բան մը առնել մեզի հետ, հազիւ ամէն մարդ գլուխը առած կրցաւ դուրս գալ· Էնազէները վերջէն ամէնը թալաներ էին: Հոս քիչ մը շունչերնիս կը ժողվենք· Շէյխը կը փութացնէ մեզ ճամբայ ելլել դէպի իր օբան, կասկածելով որ Էնազէները նոր յարձակում մը կը գործեն: Եւ իրաւ ալ կը նայինք խումբ մը կը յառաջանայ դէպի մեզ· Շէյխը կրկին կը ձայնէ· մինչեւ որ ես իմ մարդիկներովս չմեռնիմ, ատոնց մէկ մազը չեմ յանձներ ձեզի· հեռացէք···:

Ետինք հատաղայ էր, ճամբայ կ'ըյնինք· Եփրատի եզերքն ի վեր կը յառաջանանք թփաստաններու մէջէն· Շէյխին մարդիկները մեր առջեւէն կողերէն ու ետեւէն· Շէյխը, կը նայինք, դեռ չէ ապահովուած, կասկածանքներու մէջ է· մի գուցէ Էնազէնե–

ըլ տարբեր ճամբաներով գան առջեւնիս կտրեն, Նժոյգին վրայ՝ մէկ մը կը սուրայ դէպի վեր, մէկ մը դէպի վար․ կը բարձրանայ բլուրներն ի վեր կասկածելի կէտերը քննելու։ Մութը վրայ հասաւ․ մենք ամփոփուած կը յառաջանանք․ կը նայինք կնիկմարդերէն, տղաքներէն ետ մնացողներ չըլլան։ Շէյխը կանխահոգ գտնուեր էր․ ճամբայ ելած ատեննիս իրեն ձիաւորներէն մէկը օբան ղրկեր էր որ էշերը ժողված ընդառաջելու գան․ կէս ճամբան կտրեր էինք․ իրաւ ալ եկան հասան․ կիները, տղաքները, տկարները կը հեծցունենք էշերուն։

ԽՁ․

ՇԷՅԽ ՄԷՀԷՄԷՏ-ԷԼ-ՖԱՐԱՃԻ ՎՐԱՆԻՆ ՏԱԿ

Կէս գիշերը անցեր էր, կը հասնինք օբան․ կ՚առաջնորդուինք Շէյխին ընդարձակ վրանը․ կը տեղաւորուինք։ Կերակուր պատրաստեր են․ մենծ-մենծ սինիներով պլղուր-փիլաւ, վրան ձեռք-ձեռք ոչխարի միս, ծալ-ծալ, տակ-տակ սաճի բարակ-հացեր․ խումբ խումբ կը բոլորուինք․ չկերած կարծես կը կշտանանք, կ՚ըսեն, մարդուս աչքը նախ կշտանալու է․ կ՚ուտենք կշտելից։

Վեհանձն ու մարդասիրական գործ մը կատարողի գոհունակ ժպիտը դէմքին, ազնիւ Շէյխը կը պտտքի վերեւնիս, կը հրամցընէ, կերէք-կշտացէք, մի քաշուիք կ՚ըսէ․ կը խնդակցի մեզի ազատուելնուս։ Ցաւ կը յայտնէ մեր գոյքերը չկրնալ ազատելուն․ ամէնուս բերաններէն օրհնութեան, շնորհակալութեան, երախտագիտութեան հաւաստիքներ կ՚արտայայտուին։

Վրանին մէջտեղը մեծ խարոյկ վառուած է․ բոցերը կը ճարճատին․ կրակին չուրջ խմբուած են օբային գլխաւորները, օրուան անցքերուն վրայ է որ տաք տաք կը խօսակցին․ ամէնքը Շէյխին բերանը կը նային, կը խնդակցին մեզ ազատած ըլլալուն․ կը շնորհաւորեն իր քաջասրտութիւնը։

Սրճարարը — ծերուկ արաբ մը սուրճը կը բոհրէ, կը ծեծէ հաւանձեռնը թըխթխկացնելէն․ թըխկը-թըխկը-դըխ, թըխ-թըխ-թըխ, ճընկը-ճընկ, ճընկը-ճընկ, ճընկ-ճընկ-թըխ— մասնաւոր անուշիկ եղանակով մը, սրելով թէյրաքիներուն ախորժակը, կուկումները կը քշէ կրակը, Փըշըր-Փըշըր կ՚եռացնէ, մի քիչ կը թողու որ հանգչի, պարզի, պարզուածը կը քաշէ ուրիշ կուկում-

ներ, կրկին կ'եփէ, կ'եռացնէ, աղուոր մը կը մակրթի, սուրճի գաւաթները չըխ–չըխկացնել կուտայ կարգաւ։

Սուրճը Արաբին ազգային ըմպելին է· ամէն անգամ որ սուրճ պիտի եփեն, նոր կը բոհրեն որ թարմ ըլլայ թոյրը–բոյրը կորսնցուցած չըլլայ· շատ բարակ կը ծեծեն տանձենիէ փորուած սուրճի անկանով–երկաթ սանդխտոռով· կուկումով կ'եփեն–կ'եռացնեն, պահ մը ետ կը քաշեն որ պարզի, նոր կուկումի մէջ կը քաշեն, կրկին կ'եռացնեն, աղուոր մը կը մակրթի, սեւադեղի պէս կը թանձրանայ, մրուր չթողուր յատակը· առանց շաքարի, լեղի, բայց շատ ախորժելի· սուրճի գաւաթի հազիւ կէսը մէյ մէկ կում կը լեցնեն· այն խմելէ վերջ սրճարարը նորը կը լեցնէ։

Ինչպէս ըսինք, Շէյխին վրանակետղը կը գտնուի Համամէն 3 ժամ վեր······ ըսուած տեղը· Եփրատի աջ ափը, շատ ընդարձակ թերակղզիի մը վրայ պարարտ ու բարեբեր դրունք է· կղզեակներ ալ կան· ունի 300 վրանի չափ ժողովուրդ· Հալէպ–Տէր–Զօր–Պաղտատ ճամբուն վրայ ըլլալով, ճամբորդներ կ'իջեւանին իրեն վրանը· առատօրէն ու լիախորտիկ կը հիւրասիրուին· օրական մի քանի տասնեակ հիւրեր անպակաս կ'ըլլան· իր ժողովուրդէն չքաւորներն ալ իրեն սեղանէն կը կերակրուին· Շէյխին Հայր Աբրահամեան հիւրասիրութիւնը համբաւուած է։ Մեր ալ հարիւր հազարաւոր գաղթականները այս գծով անցան· ամէն կողմէ քաղած տեղեկութիւններովս, Շէյխ–Մէհէմէտ–էլ–Ֆարաճ շատ մարդասիրութիւն ցոյց տուած է, երբեք ձեռն մխած չէ հայու կեանքի, ինչքի, պատիւի(*)· իրաւ ալ ամբողջ օբային մէջ հայուհի մը չկար· 8–10 պատանիներ միայն կային· Շէյխն ալ երբեք Զէյթունցի պատանիներ որդեգրեր է· հօր պէս կը գուրգուրայ վրանին· իրենց հայ անունովն է որ կը կանչէ· արաբներու մօտ սա տեսայ թէ խալամացնելու համար երբէք չեն բռնադատեր, Թուրքերու մոլեռանդութիւնը չկայ ասոնց մօտ· տղաքն ալ շատ ուրախացան մեզմով, պատրաստակամութիւն կը յայտնեն մեզ հետ Հալէպ գնալու։ Ուրիշ օբաներ ալ հայուհիներ չկան, պատանիներ, էրիկմարդիկ կը գտնուին, մինչդեռ մեր քիւրդի

(*) Լսեր է որ իր մարդոցմէն մէկը Համամ Էնազէներուն հետ թալանումին մասնակցեր է, կանչեց վրանը, ձեռքերը ոտքերը կապել տուաւ, սկսաւ ծեծել, ամէն կողմէ աղաչեցինք, բարեխօսեցինք որ ներէ։

գիւղ մը քանի՞ տասնեակ հայուհիներու չը պիտի հանդիպիք․․․։

Ութ օրի չափ կը մնանք Շէյխին վրանը․ կը կերակրուինք իր սեղանէն, հիւրերը անպակաս են․ ինք ալ, մենք ալ, կը նայինք 120 ժողովուրդ նոյն վրանին տակ անպատեհ է․ մեզի համար յատուկ վրան կը լարէ, փռոցք, ծածկոց կուտայ, կը փոխադրուինք հոն։ Յակոբիկ գիս կը ներկայացնէ Շէյխին, կը հասկցնէ թէ օտար լեզուներ գիտցող գրող-կարդացող, խօճա մարդ է․ կը կարեկցի ընծի․ համակրանքով կը վերաբերուի, կը պատուիրէ որ Յակոբիկին հետ իր վրանը մնանք, իր սեղանէն կերակրուինք։

Չորս կողմ սպիտակ կորեկի ընդարձակ արտեր են․ հունձքը հասեր պիտի քաղուի․ աշխատողի պէտք ունին․ Շէյխը կը յանձնարարէ իր ժողովուրդին որ մեզ տանին․ էրիկմարդ, կին, տղայ կը թափին արտերը, օրողչէք 4–5 օխա կորեկէն զատ, օրական երէք ժում կերակուր կուտան — թարմուս, ասիտէ, որքան անուշ կուտուի թարմուսը, տաք-տաք, հոտերը չորս կողմ կը բուրէ։ Առանց այս աշխատութիւններուն եւ Շէյխին ու իր ժողովուրդին առատաձեռնութեան՝ աս ժողովուրդը անօթի պիտի ջարդէր․ ինչպէս տեսնուեցաւ, Համամէն գրեթէ ոչինչ չկրցինք հետ առնել։

Սպիտակ կորեկը լաւ հացահատիկ է, բրինձի մօտ է․ հացը անուշիկ ու համով կ'ըլլայ․ ցօղունը եւ տերեւները եգիպտացորենի տունկին պէս են․ մինչեւ 3 մ․ կը բարձրանայ, ցօղունին գագաթը կը կազմուի խաղողի ողկոյզի պէս ակաղձուն, ատոք հասկը․ քաղելու համար գործաւորներ կարգով շարուած, դանակով կը կտրեն հասկերը, քուրձերը կը լեցնեն, կը տանին կալատեղ, կամնելու համար եզներու կոխոտել կուտան, հոսելով կ'երնեն, փերճոքը եւ կոթիճքը կը զատեն, ամբարներ չունին, հորեր կը փորեն, կը լեցնեն։ Սպիտակ կորեկի արտերը պէտք է առատօրէն ջրել, Եփրատի եզերքները հաստատած են ջրանիւներ, ասոնց մելամաղձիկ, կերկերուն ձայնը գիշեր ժամանակ հեռուէն լսուող եղերերգ մ'ըլլար կարծես։

Քառասուն օրի չափ կը մնանք Շէյշին վրանակետղը․ Հալէպ գնալու մէկ ճարը կը նայինք․ ճամբաները ապահով չեն․ Շէյխը իրեն հետեւորդ Շէյխերու խումբովը Հալէպ պիտի երթար Շէրիֆական իշխանութիւնը շնորհաւորելու եւ իրենց հպատակութիւնը յայտնելու համար։ Յակոբիկը միասին կը ղրկենք, որ նը–

նուրահաստատ կառավարութեան մօտ դիմում կատարէ մեզ Հալէպ փոխադրելու համար. Շէյխն ալ կը խոստանայ այդ մասին իր կարելին ընել:

Վերադարձան ձեռնունայն. Յակոբիկ ամէն տեղ դիմում կատարեր, ո՞վ որի հոգը, ո՞վ կը խորհի անապատները թափառող գաղթականներու բեկորներուն վրայ:

Մեր խնդրանքին վրայ ազնուասիրտ Շէյխը Բագդայէն 5 ժանտարմա բերել տուաւ: 1918 Նոյեմբերի 27-ին էր, պատրաստուեցանք, ճամբայ պիտի ելլենք. Էրիկմարդ, կին, ամէնքը պատկառանքով կը համբուրեն Շէյխին ձեռքերը, քղանցքը, շնորհակալութիւն եւ երախտագիտութիւն կը յայտնեն. Շէյխը ժանտարմաներուն կը պատուիրէ մեզ հանգիստ ու ապահով տանիլ. օրան գտնուող 7–8 հայ տղաքն ալ եկան միացան մեզի. Շէյխը կանչեց իրեն մօտ գտնուող Զէյթունցի պատանիները, ըսաւ. մօտ երկու տարի վրանին տակ պատսպարուեցաք, զաւկի պէս պահեցի ձեզ, ձեր հայրենակիցները ահա երկիր կը վերադառնան, ես կ'ուզեմ որ դուք ալ ընկերանաք անոնց, երթաք ձեր հայրենական քանդուած օճախները շէնցնէք. բայց թէ, կ'ուզէք մնալ, իմ վրանիս տակ տեղ ունիք: Արցունքը աչքերնին, գնալու պատրաստակամութիւննին յայտնեցին տղաքը. Շէյխին ձեռքերը համբուրեցին. Շէյխը յուզուեցաւ. աչքերը լեցուեցան, ողջագուրեց զիրենք, 5-ական մէճիտ ճանապարհածախս, նոր կօշիկներ, զգեստ եւ ճամբու առատ պաշար տուաւ: Մեզի ամէնուս բարի ճանապարհ մաղթեց, ես ալ յառաջացայ ձեռքը համբուրելու եւ իր նահապետական ասպնջականութեանը համար շնորհակալութիւն յայտնելու, իմ ալ մախախս առատ հացով ու պաշարով լեցնել տուաւ:

Ճամբայ կ'ըյնինք. Շէյխը բաւական տեղ մեզի կուղեկցի, անգամ մըն ալ բարի ճանապարհ կը մաղթէ. կրկին կը համբուրենք ձեռքերը, հրաժեշտ կուտանք իր հիւրընկալ ափերուն:

Աշնանային գեղեցիկ օդով մը, զուարթ տրամադրութիւնով կ'ըյնինք ճամբայ. Աստուած իմ, ան ի՜նչ ուրախութիւն, ան ի՜նչ խինդ ու խնծիղ, կայթ ու կայտառում: Մահուան հանդրուաններէն, արիւնի ճամբաներէն — երկար թափառումներէ, տուայտանքներէ, տառապանքներէ վերջ, դէպի ազատ հորիզոններ է որ կ'երթանք...: Զիրար կը շնորհաւորենք, կ'ողջագուրուինք, մեր մէջէն ծերուկ մը թաշկինակը անցուց գաւազանին ծայրը, Երբ դրօշ բարձրացուցած կարաւանին առջեւէ ինկեր կը ցատկռտէ երգելով՝

Հայ ծերուկը լալով խնդրում է․

Եփրատը աջերնուս կ՚իյնայ, կ՚իջնենք կուշտ կուշտ կը խըմենք, ջուրը շատ քաղցր է, հիմակ կարծես ալ աւելի անուշ կը դպի, որքան խմես չնեղեր․ կեր կշտափորիկ, խմէ Եփրատի ջուրէն, կարծես բան մը չես կերեր, հալեր մարսեցուցեր է:

Ճամբուն վրայ Եփրատի երկու կողմը օբաներ են — արաբ գիւղեր, կիտարու սեւ վրաններու տակ: Ընդարձակ ու պարարտ տափաստանի մը վրայ Էնազէներու ցեղապետը Շէյխ Միչէմին վրանակետղն է․ կայ հազարէն աւելի վրան․ մէջտեղը շէյխական ինն սիւնակի վրանը․ բազմաթիւ ուղտեր, ոչխարի հօտեր կ՚արածին ախորժանօք․ բնութեան ծոցին մէջ նահապետական սա կեանքը արդարեւ հրապուրիչ է, հմայիչ ու քաղցր՝ ազատ պայմաններու տակ:

Բաւական թուով գաղթականներ պատսպարուած կան այս օբաները․ ասոնց էրիկմարդերը օր առաջ եկած մեզի հետ տեսնըւած էին, կուգան կը միանան մեզի, մեր կարաւանայ կ՚ստուարանայ հետզհետէ:

Կ՚անցնինք մի քանի զինուորական կայարաններէ, բոլորը թալանուած աւեր ու աւերակ եղած, ճամբու երկայնքը հեռագրաթելերը քանդեր, կտրտեր: Երեք օրէն կը հասնինք այն աղեղը, զոր կը ձեւացնէ Եփրատ վերէն գալով եւ դէպի Հարաւ-արեւելք դառնալով: Վերջին անգամը ըլլալով կուռուկուշտ կը խմենք, հրաժեշտ կուտանք Մեծ գետին:

Այս ճամբուն վրայ կը հանդիպինք Հռոմէական կայարաններու աւերակներու, Հին Մէսքենէի աւերակները նշանաւոր են կիսակործան բերդերու, աշտարակներու մնացորդներով: Յանցելումն Բաբելոնի ալ ճամբան այս գծով էր: Այս տեղերը բազմաթիւ հողաղամբաններ կան․ անցնող կարաւաններու մեռելները թաղուած են: Մեր մէջէն այրի մը իրեն զաւակներովը կը նստի այս հողակոյտերէն մէկուն վրայ, ընտանիքի հայրը կը հանգչի ներքեւը․ սրտապատառ կուլան․ աղի արցունքներով կը թրջեն․ մենք կ՚երթանք, դու հո՞ս պիտի մնաս, ամէնքս ալ կը փղձկինք, կը յիշենք մեր ալ բիւր կորուստները:

ՄԷՍՔԷՆԷ կարեւոր կայարանը կը հասնինք երեք օրէն․ գետէն բաւական անդին է․ լեռնամէջ արաբական գիւղ է․ վարը տափարակին վրայ զինուորական կայարանի շէնքերն են. քարաշէն ըլլալուն չեն կրցեր քանդել. միայն պատուհաններուն ապակիները ջարդ ու փշուր ըրեր, դուռները եւ այլ փայտաշէն մասերը քակեր տարեր են. Համամ եղած ատեննիս լսեցինք թէ ենազէները հոս գտնուող բանուոր-զինուորները եւ գաղթականները մորթ, մերկ ըրեր են. մենք հոս հասնելէ առաջ, Հալէպ փոխադրըուեր են անոնք:

Դէպ արեւելք, Հալէպ է որ կ՚ուղղուինք. չորս կողմ անապատային ընդարձակ տափաստաններ են. տեղ տեղ ովասիսներ առատաբուխ ջուրերով. գմբէթաձեւ տուներով արաբական գիւղերէ կ՚անցնինք:

Ելլելնուս հինգերորդ օրն էր. պիտի հասնինք Հալէպ. օդը կը փոխուի. առտուընէ կ՚սկսի անձրեւել, ընդհատ ընդհատ: Այս մարզը կարմիր հող է. ձիւթի պէս կպչուն, թանձր ցեխին մէջէ դժուարաւ կը քալենք. անձրեւը ծուծերնիս անցեր, վրայ-գլուխ խխում, ցեխով ծեփուած է:

Շատերու պէս ես ալ պարտասած եմ. քէշնուելէն է որ կը քալեմ:

Հեռուն մշուշի մէջէն կ՚ընդնշմարուի Հալէպը իր միջնաբերդովը աշտարակներովը: Յոգնութիւննիս կը թեթեւնայ: Ճամբուն երկու կողմը պտղատանները կ՚սկսին: Ետինք հատաղայ է. ա՛լ եկած հասած ենք. քաղաքին արեւելակողմէն կը մտնենք. հին քաղաքամասն է. թրքաբնակ. արեւելքի քաղաքներու յատուկ նեղ փողոցներէ կ՚անցնինք, Միջնաբերդին առջեւէ կը յառաջանանք, ժանտարմաներ հեղ մը մեզ կ՚ամփոփեն: Բերդերն ալ հիացումիս առարկայն եղած են. աչքերս չէին յագենար դիտելէ միջնաբերդն ի վեր. հոյակապ է:

Շուկային չիտակը — Խանտէկ — Ճատտէսին ի վար կ՚իջնենք. երկու կողմը խանութներ, վաճառատուններ, փարթամ ու ճոխ. բազմութիւն, կառքեր կ՚երթան կուգան վեր վար. բոլորը անծանօթ դէմքեր, ի զուր աչքերս այս ու այն կողմ, ծանօթ մը կը փնտռեմ:

Կը հասնինք հոյակապ շէնքի մը առջեւ. կը կենանք. ճակատը խոշոր գրերով «Պարոն-Օթէլ» գրուած. Հայու մը ըլլալու է կ՚ըսեմ: Անձրեւը կը մաղուի. դողը սիրտս զարկեր, ցուրտէն կը սարսռամ. Անգղիական զինուորականներ, եւ այլ մեծամեծներ կառքերով կուգան, կ՚երթան, կը մտնեն կ՚ելլեն. մեզի ուշադրութիւն ընողը ո՞վ։

Շնորհալի օրիորդ մը, կնիկմարդոցը մէջ մտեր, կը հարցընէ-հարցնկնտէ, ո՞ր կողմերէ կուգանք, ի՞նչ վիճակներէ անցեր ենք, պատմել կուտայ։ Առաջ Ամերիկուհի մը կարծեցի զինքը․ մտիկ ըրի հայերէն է որ կը խօսի․ Տօքթ․ Ա․ Ալթունեանի աղջիկն է եղեր․ ազնուասիրտ բարերարուհի մը․ հեղ մը սրտէս բունաց, Սեբաստացիի փշրանք է․ ինքզինքս ծանօթացնեմ ըսի․ ի՞նչ հպարտութիւնս, անձնասիրութիւնս բունեց․ Թո՛ղ, չուզեր, ըսի։ Ժամէն աւելի կ'սպասենք հոս։

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, Շէրիֆին ազգական քաղաքին կուսակալ զինուորական փաշան այս օթէլը կը նստին եղեր․ մեր գլխաւոր ժանտարման վեր ելեր էր․ կ'երեւայ մեզ բերած ըլլալը հաղորդելու ատոնց․ ալ չհասկցանք կրցե՞ր էր ատոնց մէկին մէկը տեսնել․ հեղ մ'ալ դուրս եկաւ, երեսը ծուռ, նեղացած։ Առջեւնուս ինկաւ, տարաւ մեզ եկեղեցին։ Հոս բակը կամարներուն տակ պահ մը կը հանգչինք․ այլեւս հայ շրջանակի մէջ ենք․ կը խռնուին բոլորտիքնիս, կը հարցնեն որ կողմերէ եւ ինչպէս գալնիս։ Առաջնորդարանի պաշտօնեայներէն մէկը ըլլալու էր— շուկան մարդ ղրկեց, կողովներով հաց բերել տուաւ․ բաժնեց մէկ մէկ հաց․ յոգնած ու անօթի, մանաւանդ թէ ցորնէ հացը կարօտցեր ենք, կը թշենք համով-հոտով։ Վրաս քիչ մը ուժ կուգայ։

Շուրջս եղողներուն կը հարցնեմ որեւէ Սեբաստացի մը։ Հեւն ի հեւ մէկը կը հասնի․ ճիտս կը պլլուի․ վա՜յ, վարժապետս, սիրելի Գարիկս, մենք ալ քեզ գտնել տեսնելու բարեբաղդութիւնը կ'ունենա՞նք եղեր․ արցունքներով կը թրջէ երեսս։ Ո՞վ ըլլալու է արդեօք․ անշուշտ մօտէն ծանօթ մէկը․ երեսը կը նայիմ․— Խաչատուր Ֆէնէրճեանն եմ կ'ըսէ։ Մեր շուրջը եղողները կը հետաքրքրուին ինձմով, այս անշուք արտաքինին մէջ ի՞նչ կարգի մէկը ըլլալու է։ Կը հանէ անծէն վերարկուն, ընծի կը հագցունէ, կ'առաջնորդէ զիս իրենցը․ մայրը, կինը զիս տեսնելնուն կը խնդակցին․ ջուր տաքցունեն լաւ մը կը լոգանամ, նոր զգեստներ, ճերմակեղէն կը բերեն, յոտից ցգլուխ կը փոխուիմ։ Ցորեկուընէ դուըր դեռ ներսի դիս է․ տաք տաք մէկ-երկու թէյ կը խմեմ, հոգիս վրաս կուգայ․ սեղան կը բերեն, լիախորտիկ կ'ուտենք կը խըմենք․ գիշերը անկողնի մէջ հանգիստ քուն մը կը քաշեմ․ կարծես մեր երբեմնի ընտանեկան յարկին տակ եղած ըլլայի։

Խաչատուր Ֆէնէրճեան ժէզուիթաց եւ Ազգ․ վարժարանը երկար տարիներ ուսուցիչ եղած, պատերազմի շրջանին Սեբաստիա զինուոր էր, սպայի աստիճանով: Փախստական հրոսակախումբերու զէնք հայթայթած ըլլալու ամբաստանութենէ մը հազիւ ինքզինքը կ'արդարացնէ, կուգայ Հալէպ կը գտնէ ընտանիքը եւ պարագաները: Հետզհետէ Ազգային-գաղթականական գործերու մէջ իր լայն մասնակցութիւնը կ'ունենայ:

ԽԷ.

ՀԱԼԷՊ

Հալէպի երկու տարուան Յիշատակներս իր լրութեամբը արձանագրել հոս՝ հարկ պիտի ըլլար ստուար հատոր մըն ալ լեցնել: Պատմութեանս նպատակէն եւ ուղղութենէն մասամբ դուրս կը նկատեմ: Այս բաժինով պիտի բաւականանամ Ազգային-Գաղթականական կեանքի ցայտուն գիծերը միայն վեր առնել համառօտակի— Թռուցիկ ակնարկով մը:

Երեք օր հիւր կը մնամ Ֆէնէրճեանի մօտ. մեզի հետ եկողները զետեղուեր են Գուպպէ-խանը. Ազգ. իշխանութիւնը վարձեր է զայն հետզհետէ հասնող գաղթականներուն համար. ես ալ կ'երթամ հոն: Պատերազմի շրջանին բանտի վերածած են եղեր այս խանը: Աշըգ-Ղարիպի խան ալ կ'ըսուի. ի խնդիր իր սիրուհիին երբ Հալէպ հասեր է, հոս է իջեւաներ. դռան դրսի կողմը ցոյց կուտան Ասլան-Տօղմուշ ղահվէն ուր ան երգեր ու նուագեր է իր ղարիպի խաղերն ու պատմեր արկածները. մինչեւ այսօր ամէն ազգի ժողովուրդներէ այնքան սիրուած(*):

Շատոնց էր մեծ քաղաքի երես տեսած չունէինք. կը պտըտկիմ ամէն կողմ. արդարեւ իր համբաւին, հռչակին համապատասխան հոյակապ, վաճառաշահ քաղաք, հարուստ ու ճոխ շուկաներովը, մեծափարթամ վաճառատուներովը: Մետաքսեղինաց եւ ոսկեթել գործուածքներու ճարտարարուեստը յոյժ ծաղկած. ժողովուրդին ամենօրեայ հագածը ղութնի-ղումաշ-չիթարի է: Անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Արեւելքի ու Արեւմուտքի վաճառականութեան մեծ հրապարակը, Թագուհի քաղաքն է եղեր:

(*) Ռուսահայք հայերէնի վերածած են Աշըգ-Ղարիպի հէքեաթը:

Ինք տեսեր է Բաբելոնի, Նինուէի, Պաալպէքի, Կարկեմիսի, Թատմորի, Տիւրոսի ծաղկեալ ու շէն օրերը. եւ անոնց հիմնայատակ կործանումը. հիւրընկալեր է Աբրահամը, Հատտեաններու օրերէն սկսեալ Արեւելքի ու Արեւմուտքի եւ Եգիպտոսի աշխարհասասան բանակներու հեղեղները անցեր են իր գլխովը. եւ այսօր ալ իր հին ճոխութիւնը կ՚ապրի, եւ կը պահէ իր մեծութիւնն ու կարեւորութիւնը, երկնցնելով իր բազուկները մինչեւ Պաղտատ, Սիւրիոյ խորերը եւ դէպ Արեւմուտք: Հին քաղաքամասը, միջնաբերդին շուրջն է. իսլամաբնակ, քարաշէն տուներով ու նեղ փողոցներով. Պապ-ըլ-Նասըր, Պապ-ըլ-Ֆարաճ, Պապ-ըլ-Ճինին, Պապ-ըլ-Նիհր կը սահմանագծեն զայն. դէպի Պաղտատի, Դամասկոսի կայարանները երկարող Ճէմիլիէի, Ազիզիյէի թաղերը իրենց հոյակապ քարաշէն տուներովը եւ լայնարձակ պողոտաներովը կը մրցին Պոլսական եւ Եւրոպական քաղաքներու գեղեցկագոյն մասին հետ:

Հայոց, ինչպէս եւ այլ քրիստոնեայ հասարակութիւններու թաղերը եւ եկեղեցիները կը գտնուին Սալիպիյէի (Խաչաթաղի) շրջանակին մէջ: Արեւելքի բոլոր Քրիստոնեայ հասարակութիւններու համադրավայր մը կրնայ սեպուիլ Հալէպը. Հայը, Հայ-Կաթոլիկը, Հայ-Բողոքականը, Յոյն-Օրթոտոքսը եւ Յոյն-Կաթոլիկը, Ասորին ու Յակոբիկեանը, Քիլտանին, Մառոնին, եւ Կաթոլիկ այլեւայլ միաբանութիւնները ունին իրենց հասարակութիւնը, եկեղեցին ու հաստատութիւնները:

Հայոց եկեղեցին յանուն Քառասնից-Մանկանց, ինչպէս եղեր մեր Քառասնից միոյն շապիկը եկեր հոս ինկեր, ատոր ի յիշատակ եկեղեցին կառուցուեր է: Կ՚ըսուի թէ Խաչակիրք Հալէպէն անցնելնուն հոս իջեւաներ, ուխտ կատարեր են. Հեթում թագաւոր նորոգեր վերաշիներ է: Բնիկ Հայութիւնը մեծ թիւ մը չի կազմեր, գրեթէ արաբացած, անոնց բերնին մէջ հազիւ աղճատ հայերէն մը կը լսուի. հայաբնակ թաղերէն մէկը Սիսի անունով կը կոչուի. հաւանաբար Կիլիկիայէն Սիսէն գաղթեր են ժամանակին. Սասունցիներու բաւական կարեւոր գաղթականութիւն մը շատ կանուխէն հաստատուած, իրենց զբաղումը հացագործութիւն է. մայր-գաւառի հետ իրենց յարաբերութիւնը չեն խզած, իրենց բնագաւառի տարազը, Ազգային սովորութիւնները ու բարբառը խնամով պահած են: Առեւտրական գործով եւ վաճառականութեամբ Ուրֆայէն, Տիգրանակերտէն, Մարաշէն, Այնթապէն, Կիւրինէն, Տարէնտէն, Էրզրումէն, Խարբերդէն, Չմշկածագէն, եւ այլ տեղերէ եկող հաստատուողներ կարեւոր թիւ մը կը կազմեն, եւ դիրքի տիրացած են։ 60 խանութի չափ Հայ ոսկերիչներ գրեթէ տիրացած են հրապարակին, մրցելով Հրեայ արհեստաւորներուն հետ։ Առաջնակարգ երկաթագործ-մեքենագէտներ են Թոփճեան, Շահինեան եղբայրները, Սասունցի խաղախորդ վարպետ մը Եւրոպականին համահաւասար ապրանք կը հանէ· Սեբաստացի Տօքթ· Աստուր Ալթունեան իր հոյակապ տիպար հիւանդանոցովը Հիբոկրատի, Լոգմանի անունն ու հռչակը հանած է, եւ բոլոր հասարակութիւններէ յարգուած։ Վերջապէս Հայք բոլոր արհեստներու, արուեստներու եւ գործերու մէջ առաջնակարգ դիրք մը կը վայելեն։ Զինադադարի աս շրջանին 60.000-ի մօտ Հայ գաղթականութիւն մըն ալ կուգայ աւելնալ կանուխէն հոս հաստատուածներուն վրայ։

Կրթական տեսակէտով Հալէպի հայութիւնը հազիւ երբեմն փայլուն շրջաններ ունեցեր է· ճանչցայ իրենց վաստակաւոր ուսուցիչներէն մէկը Կարապետ Կարիկեան, 75 ամեայ պատուական ծերունի մը, 30 տարիներ անընդհատ ուսուցչութիւն ըրեր, լաւ հայերէնագէտ։

Առաջ· Փոխանորդը Էվէրէկցի Տ· Յարութիւն քահանայ Եսայեան, առեւտրական-գործնական կեանքի մէջ եփած, իր ուսումը Արմաշ առած, 60-ի մօտ եռանդուն ու գործունեայ նոյնքան եւ խոհական մէկը· լրջութեամբ ու շրջահայեցութեամբ կը վարէ Ազգ· գործերը։ Գաղթականական սա շրջանին Առաջնորդարանը ամենէն շատ ամուսնական բարդ խնդիրներովն է որ կ՚զբաղի։

Առաջին գործս կ՚ըլլայ Տ· Թորգոմ սրբազանի ազատուած ըլլալը իմացնել, կ՚ընդունիմ խնդակցական պատասխանը· արտասահմանի Հայ թերթեր կը ծանուցանեն վերապրիլս, ամէն կողմէ ծանօթներէս նամակներ տեղալ կ՚սկսին, խնդակցութիւններու, աչքի լուսերու հետ, իրենց ընտանիքի պարագաներու մասին տեղեկութիւններ կ՚ուզեն· կը հարկադրուիմ ամէնքին ալ պատասխանել· մէկ նամակը 3–4 ղրշ·ի կը նստի վրաս, տարագրութենէ վերադարձող ընծի պէս մէկու մը համար քիչ մը նեղիչ զոհողութիւն մըն էր· բայց թէ խղճի պարտականութիւն է կ՚ըսեմ· 7–800ի չափ նամակներու պատասխան տուի։

Կը ձեռնարկեմ «Եղեռնապատում»իս· կը ծանօթանամ Արամ

Անտոնեանի, Պարոն-Եղբայրները — Անջրդեցի Մագլըմեանները — կը հովանաւորեն զինքը իրենց օթէլին մէջ: Ամէն տեղի վերապրողներէն նօթեր կը հաւաքէ. կառավարական պաշտօնաթուղթեր, վաւերագրեր ձեռք կը բերէ: Ամենէն աւելի կը հետաքրքրուի Մեծ ու Փոքր Հայքովը. իր տեղեկատուները վերապրող հայուհիներ են— գեղջուկ հարսներ, աղջիկներ. կը զարմանայ թէ ինչպէս կնոջական զգայնիկ գրչով այնքան պարզ ու բնական ոճով մը, յստակօրէն ու մանրամասնեալ կը պատմեն իրենց տարագրութիւնը ծայրէն մինչեւ վերջ: Եւ այս չափանիշ կ'առնէ գաւառի Հայութեան զարգացումին, կ'ողբայ Մեծ ու Փոքր Հայքին վրայ, Հայութեան պատուականագոյնն էր որ բնաջնջուեցաւ կ'ըսէ. կը նայիմ, Կիլիկեցի Հայութեան նկատմամբ արհամարանքով կը վերաբերուի: Իր նօթերը դասաւորելու համար իրեն կ'աշխատակցիմ. Պարոնին ներկայացնելով զիս, 6–7 ոսկիի վըճարում մը ընել կուտայ ընծի: Իմ գրածս ալ կուտամ իրեն. կը հաւնի. կ'արժէ առանձին հրատարակուիլ կ'ըսէ. կը խոստանայ միջոցներ մը գտնել. եւ... դեռ պիտի գտնէ...:

Սեբաստիա մերերուն նամակ կը գրեմ. եղբօրորդիս պատանի Նազարէթ վազէ կուգայ Հալէպ քովս. կը գուժէ սիրեցեալ եղբօրս Հաճի-Յովհաննէսի մահը, մօրս մահը. երեք քոյրերուն հետ անտէր աննեցուկ մնալնին, էութիւնս կը խորտակուի, սեւ սուգը կը նստի սրտիս վրայ:

Գաղթականութենէ վերադարձողներու բազմութիւն մը քաղաքը, մասնաւորապէս եկեղեցիին բակը, հրապարակը ողողած է. եկեղեցիին դիմացի սրճարանը կէս մը ընթերցատուն-լսարանի վերածուած՝ երեկոները բանախօսութիւններ կ'ըլլան. Գրիգոր-Անգութն է որ կը վարէ. ամէն առտու ալ մէյ մէկ ամբոխավար գրութիւն կը փակցնէ եկեղեցւոյ դուռը, Ազգային մարմիններու դէմ: Երկու թերթ կը հրատարակուի. «Հայ Ձայն» Ռամկավարներու օռկան, «Տարագիր»՝ Դաշնակցականներու. Հայ գաղթականութեան շուրջ եւ Տարագրական պատմութիւններ են իրենց գլխաւոր բովանդակութիւնները:

Կաթողիկոսին ընտրութեամբը Հայ Ազգային Միութիւն մը կը կազմուի, որ կը վարէ Ազգային-Յարաբերական գործերը, մէկ կողմանէ Պոլսոյ եւ Ազգային Պատուիրակութեան հետ, միւս կողմէ տեղական Անգղ. իշխանութեան հետ: Ատենապետը Հայր Գաբրիէլ Գասպարեան իր գնահատելի գործունէութեամբը այս

Մարմինին հոգին կ'ըլլայ։

Հետզհետէ հոս կը գտնեմ Սեբաստացի վերապրողներ։ Բաւական մը պատանիներ, երիտասարդներ․ շատերը ճամբան մեզի ուղեկից․ Լեւոն Տաղաւարեան Սեբաստիոյ Տարագրութեան վրայ Ողբերգութիւն մը գրեր է։ Բաւական յաջող։ Կը հանդիպիմ Մանուկ պատուելի Նորհատեանի, Սեբաստիոյ Ուսուցչական մարմինի Նահապետներէն մին․ Կեսարիայէն ընտանօք տարագրուեր, Հալէպ մնացեր է, Այնթապի Գոլէճի Հայ լեզուի փրօֆ․ Սեբաստացի Պալիօզեան Նշանը կը տեսնեմ․ կը խնդակցինք ողջամբ գիրար գտնել–տեսնելնուս։ Հոս կը գտնեմ դարձեալ մեզի ուղեկից Հ․ Գրիգոր վրդ․ Փէհլիվանեանը, վերջապէս Սեբաստացի բեկորներս իրար կուգանք ընկերական տաքուկ շրջանակ մը կը կազմենք, իրարու ցաւերովը կը տապկուինք, իրարմով կը մխիթարուինք։ Արդէն երկու Սեբաստացի երբ իրար կուգան Միութիւն մը կը կազմեն․ այդ նախաձեռնարկ ոգին հոս ալ ի յայտ կուգայ։ Սեբաստացիներու Հայրենակցական Միութիւն մը կը կազմենք․ Սեբաստացիներու վրայ չենք սահմանափակեր, ամբողջ վիլայէթը կ'առնենք․ Թոգաթ, Ամասիա, Մարզուան, Գարահիսար, Կիւրին, Տարէնտէ են․։ Իր ընդգրկած այս սահմանի վերապրող տարագիրներու նիւթական եւ բարոյական հոգերովը եւ հոգատարութիւնովը զբաղելու համեստ ծրագրով մը ճամբայ կ'ելլէ մեր այս Միութիւնը։ Կը ձեռնարկուի վերապրողներու մանրամասն վիճակագրութիւն մը պատրաստելու․ ամբողջ վիլայէթի 350 հազար Հայութենէն հազիւ 1800–2000–ի մօտ վերապրողներու ողբալի թիւ մը կ'ունենանք առջեւնիս, անոր ալ մեծագոյն մասը թեւակոտոր կիներ, աղջիկներ։ Միութիւնը կը յարաբերի Պոլիս Սենեքերիմեանի, եւ յԱմերիկա Սեբաստիոյ Վերաշինութեան Միութեան հետ։ Վերաշինականը քանի մը անգամ 1000–ական տոլար կը հասցնէ, եւ որ վերջ ի վերջոյ Հալէպի մէջ կը հաստէ գորգի գործարան մը, Սեբաստացի տարագիրներու համար։ Սեբաստացիներու այս Հայրենակցական Միութեան անդամներէն Խաչատուր Ֆէնէրճեան, Տօքթ․ Պօղոս Քիրէմիթճեան, Անուշաւան Սահակեան, Հայր Գրիգոր վրդ․ Փէհլիվանեան իրենց օգտաշատ ծառայութիւնները կ'ունենան, ի մասնաւորի Հ․ Գ․ Փէհլիվանեան մերժելով Պոլսոյ Կաթողիկէ Հայոց Պատրիարքարանի կողմէ իրեն առաջարկուած եկեղեցական հանգըստաւէտ պաշտօնները, մինչեւ այսօր Հալէպի Սեբաստահայ տարագիրներու գլխուն վերեւ կը գտնուէր, եւ անոնց հոգերը կը տանէր, հազար ու մէկ զրկանքներով ու զոհողութիւններով։

Սեբաստացիներու օրինակին կը հետեւին ուրիշ քաղաքացիներ ալ, կը կազմեն իրենց Հայրենակցական Միութիւնները։ Դարձեալ Սեբաստացիներու նախաձեռնութեամբ կը կազմուի 40 Հայրենակցական Միութիւններու մասնակցութիւնովը Միջ-Գաւառային Միութիւնը, որ Հայ Ազգային Միութեան կողքին օժանդակ մարմին մը կ'ըլլայ։

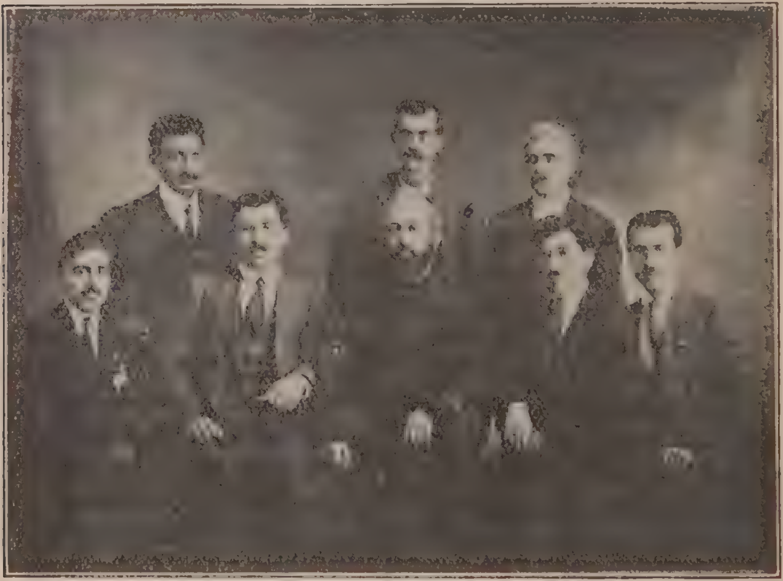

ՄԻՋ-ԳԱՒԱՌԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹ. ՀԱԼԷՊԻ

1.— Գեր. Հ. Գրիգոր վրդպ. Փէհլիվանեան. 2.— Եսայի ··· Ուրֆացի. 3.— Սարգիս Օէլեան. 4.— Նշան Մարսուպեան. 5.— Միհրան Նաճարեան. 6.— Նուաստ ծառայ Կ. Գաբիկեան. 7.— Յուրէն Աճէմեան. 8.— Ղազարոս Մարտիկեան։

Նպաստամատոյցներ.— Անգլ. իշխանութիւնը կը ստանձնէ հետզհետէ հասնող գաղթականներու հոգատարութիւնը։ Յարանուանութիւններու ներկայացուցիչներէ կազմուած մարմին մը քաղաքին մէջ գտնուող տարագիրներու օրապահիկի բաշխումը կը վարէ. քաղաքին եզերքը գտնուող ընդարձակ զօրանոցը Քէմփի վերածուած է, հետզհետէ հասնող գաղթականութեան բազմութիւնը հոն կը գետեղուի, կը կերակրուի։ Մինչեւ Հալէպէն քաշուիլը, ըսին, Անգղ· իշխանութիւնը 36,000 ոսկիի ծախք մը ըրած է հայ գաղթականներու սնունդին համար։ Ամերիկեան Րըլիֆ, Կարմիր-Խաչ, կուտան հագուստ, ճերմակեղէն, պաղդանիա, հիւանդներու դեղ ու դարման, կնիկներու՝ ձեռագործի, քար-կոտրելու գործեր, կը պատսպարեն անապատներէն հասնող եւ քաղաքի խուլամներու հարէմներէն դուրս բերուած անտէր հայուհիները։ Հայ Բարեգործականն ալ իր կարգին, դրամական, ուտելիքի եւ ագանելիքի նպաստներ կ'ընձեռէ։ Միջ-Գաւառային Միութիւնը Հայ Ազգային Միութեան հետ կ'օժանդակէ այս նպաստաբաշխ Մարմիններուն եւ պաշտօնէութիւններուն, իր վիճակագրութիւններովը դիւրացնելով անոնց գործերը, գեղծումներու առաջքը կ'առնուի, չարաշահութիւնները կը չափաւորուին կամ կը վերջանան, նպաստի բաշխումները արդարացի կերպով կը կատարուին, գրկումներ քիչ կը պատահին։

*** Մտաւորականներու, ուսուցիչ, ուսուցչուհիներու մեծ թիւ մըն ալ սեւ դրութեան մէջ կը գտնուէր· Միջ-Գաւառային Միութեան նախաձեռնութեամբ ասոնցմէ ընդհ· ժողով մը կը կազմուի· Հայ Ազգային Միութեան եւ Հայ Բարեգործականի ուշադրութիւնը կը հրաւիրուի։ Երկու Մարմինները ասոնց մէկ մասին պաշտօն, գործ կը գտնեն, անգործ մնացողներուն 2–3 ամիս մը ամսական մէկուկիսական ոսկի նպաստ կուտան։

*** Պատերազմի շրջանին, երբ Հայ տարագիրներու հեղեղը կ'անցնէր Հալէպէն, Մարաշցի Ահարոն պատուելի Շիրաճեան կը յաջողի որբանոց մը հաստատել· Զուիցերիացի բարերար մը եւ Տօքթ· Ալթունեան նիւթական ծախքը կը հայթայթեն գաղտնաբար· կառավարութիւնը պատուելիի այս հաստատութեան դէմ շատ դժուարութիւններ կը յարուցանէ, ոտնձգութիւններ կ'ընէ, ատեն ատեն որբերէն, աղջիկներէն քաշէ կ'առնէ։ Այս որբանոցն ալ Ջինադաղարէն վերջ ազատ շունչ կ'առնէ, նոր զարկ կը ստանայ· Անապատներէն հասնող որբեր, որբուհիներ կը գետեղուին· 2000–2500-ի կը բարձրանայ ասոնց թիւը։ Պատուելին գործնական մարդ, հաստատութեան ղեկը կը բռնէ իր ձեռքին մէջ, Ազգ· մարմիններու որեւէ միջամտութիւն չի ընդունիր, տղոց չափաւոր ուսում մը, եւ այլեւայլ արհեստներ կը տրուի։ Անգղ· եւ ապա Ֆրանսական իշխանութիւնները կը ստանձնեն որբանոցին նիւթական հոգը· պատուելին տարւոյն մէջ մի քանի անգամ փայլուն հանդէսներ կուտայ, աչքեր կը շլացնէ կը պատրէ: Ասիկա արտաքինն է. ես ալ քանի մը անգամ գնացի պտտեցի այս որբանոցը. կոյրերու, քոստներու, բորոտներու, գոնջերու բաժինները մեր թուած «պաղչէները» վերյուշեցուցին ընծի. ըսի. լաւ է ասիկա ալ որակել «Ահարոն պատուելիի պաղչէ»: Պատուելիին որբանոցը իբր գեղծումի եւ անխիղճ չարաշահութեան մը բոյն Հալէպի Հայ Ազգային շրջանակներու մէջ շարունակական խօսակցութեան, քննադատութեան առարկայ դարձած էր. Հայ լրագրերու մէջ ալ առաւել կամ նուազ չափով քննադատուեցաւ: Իրաւ որ հայերս քննադատող, դատափետող, խծբծող ենք, պատուելին ալ մեր ժողովուրդի այս հոգեբանութիւնը լաւ սերտած, իր գործին, իր հաստատութեան դուրսէն մատ խառնելու չէր թողուր — իր իրաւունքին մէջն է. բայց թէ մեր ժողովուրդն ալ բոլորովին պարապ տեղը չէ որ դատափետումի կ'ելլէ, ըսուած-խօսուածները անպատճառ է որ առաւել կամ նուազ չափով տեղի կ'ունենան: Հայ Ազգային Միութիւնն վերջ ի վերջոյ համոզուեցաւ թէ պատուելին մեղադրանքէ զերծ չէ. որբանոցին վերահսկող մարմին մը կազմեց: Իմ ալ արժանահաւատ, անկողմնակալ ու մօտէն տեղեակ անձերէ քաղած տեղեկութիւններս այն էին թէ պատուելին իր չարաշահութիւններովը քանի մը հազար ոսկիներ իւրացուցած է:

Այսպէս կամ այնպէս այս ամէնը մասամբ իրենց ուժը կը կորսնցնեն, երբ նկատի առնենք պատուելիին նախաձեռնարկ, ձեռներէց ոգին, եւ սանկ մեծ հաստատութիւն մը վարելու անժխտելի կարողութիւնը, որով այնպիսի ժամանակի մը մէջ երբ ուրիշներ իրենց գլուխը վրայ կուտային ինք կուրծք տուեր է ամէն դժուարութիւններու եւ դժնդակ պայմաններու, եւ հազարաւոր որբեր պատսպարուեր ու դուրս եկեր են իր հաստատութենէն:

*** Ֆրանսական իշխանութիւնը բացած էր որբանոց մը հայ որբերու համար. կը պատսպարէր 400–ի չափ երկսեռ մանուկներ:

*** Հայ Բարեգործականը կը պատսպարէր անապատներէ բերուած անտէր հայուհիներ:

*** Որբահաւաքներ, անհատական ջանքերով, Հայրենակցական Միութիւններու, եւ Ֆրանսական ներգաղթի պաշտօնէութեան օժանդակութեամբը անապատներէն հաւաքէն կը բերեն

Հայ բեկորներ : Սեբաստացի Վաղարշակ Մեծմօրուքեան պատանին եւ Զայ-Քիւրդցի Տիկին Սօղիկ Նիկողոսեան տարագրութեան ընթացքին մնացած էին Սուրուճ, ասոնք անհատական ջանքերով 800-ի չափ որբեր, որբուհիներ հաւաքեցին բերին քանի մը ղաֆլէով, տեղւոյն Գայմագամն ալ — Պաղտատցի մարդասէր Արաբ մը, զիրենք հովանաւորեր եւ ամէն դիւրութիւններ ընծայեր էր : Հնչ. գործիչ Էսկի-Շէհիրցի Աբրահամ Գարակէօզեան նոյնպէս անհատական զոհողութիւններով Տէր-Զօրի եւ Միջագետքի զանազան կողմերէն բազմաթիւ որբեր եւ հայուհիներ ազատել-հաւաքելով բերաւ : Բագդացի Հաճի Հասան Աղա անուն Արաբը բաւական թուով որբեր եւ Հայուհիներ բերաւ իր ծախքովը Բագդայի կողմերէն : Ուրիշ ծերունի Արաբ մը Մուսուլի եւ Տէր-Զօրի միջոցը գտնուող անապատներէն խել մը բեկորներ հաւաքեց բերաւ : Ամասիացի Յարութիւն Պագալեան անհատական ջանքերով Սամուսատի եւ Զէյնալի սարերէն որբեր հաւաքեց. Պոլսէն Քղիի, Բալուի, Երզնկայի, Զմշկածագի Հայրենակցական Միութիւնները ղրկած էին որբահաւաքներ : Ֆրանս. Ներգաղթի պաշտօնէութեան ծախքովը պ. Ռուբէն Հերեան Տէր-Զօրի, Միջագետաց կողմերը շրջեցաւ, հաւաքեց շատ թուով բեկորներ : Լեւոն Աճէմեան Մուսուլի կողմերէն ղաֆլէ մը բերաւ : Հալէպի Առաջնորդարանը հաւաքեց գիշանոցները եւ իսլամներու հարէմները գտնուող Հայուհիները : Միջ-Գաւառային Միութիւնը ասոնց ամէնուն կողքին կեցած իր աջակցութիւնը կ'ընծայէր շարունակ : Թերեւս յիշողութենէս վրիպած ըլլան դեռ ուրիշ որբահաւաքներ ալ, որոց ամէնուն Աստուած ըլլայ վարձահատոյց :

*** Հա՛, իրաւ, անիրաւութիւն մը պիտի ըլլար չյիշել Մուշեղ (Եպիսկ.) Սերոբեանն ալ մեծ մարդոցը համբաւը իրենցմէ առաջ կը հասնի, դեռ իր անունին հմայքը չէր թօթափած, Հալէպ կը զուրցուէր թէ այս մեծ Եկեղեցականը(?) Մուսուլ-Պաղտատի կողմերը շատ գործեր տեսեր է.... : Ու օրերէն մէկը ինք ալ հասաւ Հալէպ. գլուխը փափախ մը դրած, ուսորդի տարազով (չեմ գիտեր ինչե՞ր կ'որսար արդեօք) երկու ձեռքերը ետին՝ արծաթ կոթ խարազան մը սեղմած, մտաւորականներ, ազգայիններ բարի եկիսի գնացեր էին քովը. հազիւ քթին ծարովը բարեհաճեր էր բարեւնին առնել ոչ մէկ խօսք իր հանգամանքին եւ օրուան ազգ. կեանքին վրայ, բերանը չէր բացեր. այդ այցելուներէն

Գրիգոր Անգութ միայն Սրբազանին ճակտին զարկեր էր իրեն այդ արհամարոտ եւ անքաղաքավարի վերաբերմունքը: Մուշեղ (Եպիսկ.) Փրանսական ներգաղթի վերին պաշտօնեայ Քօլօնէլ Կլուսքարի ներկայացաւ իբրեւ որբահաւաք. եւ անկէ օժանդակուած քանի մը անգամ դէպի Պաղտատ գնաց-եկաւ, բայց... կատու մը իսկ չբերաւ:

Անէկդոտ մը. Սեբաստիա Պէնկիլէր ըսուած գետը կանայք կ'երթան լուացք ընելու. Խենթ-Դանէլ անուն վաւաշոտ մը այդ տեղերը կը սլքտար ծառներուն տակ. իրիկուան՝ ճիպպէն ուսը նետած կը վերադառնար, իրեն կը հարցնէին. Դանէլ-էմմի ո՞ւսկէ կուգաս.— կ'ըսէր. վանքէն. ասկէ ծագում առած էր Դանէլ վանքէն կուգայ կոր ասացուածը՝ վաւաշ-դատարկապորտներու ցած նկարագիրը յստակօրէն բնորոշող: Տեղն է Մուշեղի մը որբահաւաքչութեանը համար ըսել — Դանէլը վանքէն կուգայ կոր...:

Մեղք այս Ազգին, հազար մեղք, Վաղարշակ մը, Սողիկ մը, Հաճի Հասան մը շատ վեր կը մնան ասանկ ազգ. անարժան գործիչներէ....:

*** Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան մէկ հրաւէրին վրայ բոլոր հայաշատ կեդրոններէ պատգամաւորներ կ'երթան: Ազգ. Միութեան կողմէ Տօքթ. Ա. Ալթունեան կ'ընտրուի Հալէպի Հայութեան պատգամաւոր, եւ Ա. Անտօնեան անոր քարտուղար կը նշանակուի: Ասոնք 1920 փետր. 27-ին մեկնեցան դէպի Փարիզ. երբ յաջորդ առտուն Հալէպի կոտորածը տեղի ունեցաւ: Ազգ. Միութեան յանձնարարութեան վրայ Միջ-Գաւառային Միութիւնը պատրաստեց ընդարձակ ու մանրամասնեալ Տեղեկագիր մը, կարեւոր վիճակագրութիւններով պատկերելով իւրաքանչիւր գիւղի, քաղաքի, տեղի՝ Տարագրութենէ առաջ Հայ բնակչութեան թիւը. տեղահանումի համառօտ պատմութիւնը, վերապրող բեկորներու թիւը, Ազգային եւ անհատական վնասուց որքանութիւնը եւ այլ յարակից տեղեկութիւններ: Իբրեւ քարտուղար Միջ-Գաւառայինի, սոյն Տեղեկագրի պատրաստութիւնը իմ վրայ ծանրացաւ: Տօքթ. Ալթունեան Փարիզէն վերադարձին, իր պատգամաւորութեան համարատուութիւնը ընելուն, հաղորդեց թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը շատ գոհ մնացեր էր այս Տեղեկագրէն:

*** Հայրենակցական Միութիւններու ցուցմունքին վրայ իրենց տեղերուն Ջարդարարներէն ձերբակալումներ մը ըրաւ Անգղ· իշխանութիւնը· բայց շաբաթ մը երկուք բանտը կը մնային, ազատ կ'արձակուէին· գիրենք ձերբակալողներու քթին խնդալով· Տիգրանակերտցիներու Հայրենակցականը այս մասին կտրովի կերպով բողոքեց· Անգղ· հրամանատարը սպառնացեր էր գիրենք Սուտան աքսորել եթէ անգամ մըն ալ հետապնդելու ըլլան։ Այս հրամանատարը մի քանի օր վերջ օթօմօպիլին մէջ պէնզինին պայթումովը այրեցաւ։ Աստուած մատ չունի որ անիրաւողին աչքը խօթէ կ'ըսէ ժողովուրդը· ահա Աստուածային մատը, բայց ո՛ւր էր թէ ամէն ատեն Աստուած-պապան ասանկ առնական գործ տեսնէ։

*** Հարէմներէն առնուած հայուհիներուն Անգղ· իշխանութիւնը սկսաւ մատ խառնել։ Ազգ· իշխանութեան չէին յանձներ զանոնք· Ամերիկեան Կարմիր Խաչի մօտ կը դնէին, չէին արտօրներ ազգ· իշխանութեան կողմէ մէկը, կամ ամենէն մօտ ազգականը, կամ ծնողքը տեսնուիլ անոնց հետ, մինչդեռ իսլամ պաշտպաններուն ամէն արտօնութիւն կը տրուէր ուզածնուն պէս տեսնուիլ-խօսակցելու։ Ութ օր վերջ կը հարցուէր· իսլամ ամուսինդ կամ պաշտպա՞նդ կ'ուզես թէ հայ ամուսինդ, ազգականդ։ Երբ մերժէր իսլամին քով երթալ, քանի մը օր եւս կը թողէին, իսկ իսլամին երթալը յայտնելուն, թեւէն բռնած դուրս բերէին կը յանձնէին· աս բանը կը կատարուէր Անգղ· զինուորական պաշտօնեայի մը ներկայութեանը։ Այսպէս Անգղիացին ալ Հայ պատիւը շահագործեց, իսլամները չցաւցնելու շնականութեամբ։ Ազգ· Միութիւնը այս եւ այլ ապօրէնի արարքներու համար բողոքեց· անոնց ալ սպառնալիք եղաւ աչքերնին Սուտան բանալու։

** Յուզիչ պատկեր մըն ալ տեղի կ'ունենայ, Հալէպի իսլամները, ինչպէս եւ տեղացի քրիստոնեայներ անչափահաս շատ մը հայ տղեկներ առեր են· ասոնք ալ կը հաւաքէին կը բերէին Ամերիկ· Կարմիր Խաչը· տղեկի մը համար բուն մայրը եւ պաշտպան կողմը կը վիճէին· Սողոմոն մը պէտք էր որ վճռէ· Կարմիր Խաչի Տնօրէնը ատոր մօտ հնարաւորութիւն մը կը յղանայ· Հայ մօրը կ'առաջարկէ մայրական օրօր մը երգել։ Խեղճ կինը արդէն յուզուած, կ'սկսի երգել, յուզիչ ու խանդաղատալից։ Տղեկը վայրկենաբար կը յուշաբերի, քաղցրիկ երազէ մը կարծես արթնցած, մա՛յրիկ, կ'ըսէ, կը նետուի մօրը գիրկը։

*** Հայ իգական սեռը, հակառակ իր համբաւեալ պարկեշտութեան, համեստութեան, հակառակ ընտանեկան յարկին սերտիւ կապուած ըլլալուն, տարագրութեան սա քուրրայէն ան աւելի խաթարուած, վատասերած, այլասերած դուրս եկաւ. Հարէմական մեղկ ու հեշտամոլիկ կեանքին շուտով ընտելացած, երեսի համեստութեան քօղը պատռեր, լուս-մեռոնը փախեր էր. անոնցմէ շատեր շատ դժուարութեամբ դուրս կը բերուէին հարէմներէն, ու դուրս բերուելէ վերջ ալ առիթը գտնէին կրկին կը փախչէին հոն: Արտասահմանէն, ինչպէս նաեւ Հայկական գաւառներէն զինուորութենէ ազատուող ողջ մնացողներ կը փութային Հալէպ. ի խնդիր իրենց ընտանիքին, նշանածնուն, քոյրերնուն, եւ անտի կ'երթային Սուրուճ, Ուրֆա, Տէր-Զօր, Համա, Հոմս, եւ այլ ուրեք որ անոնց հետքը գտնէին. դատարանի առջեւ բերել կուտային. համոզում, ողոքանք օգուտ չէին ըներ. լրբաբար կը ծածկէին երեսնին, գնա՛, դու իմ ամուսինս, եղբայրս, նշանածս չես, չեմ ճանչնար զքեզ. ես հախ-տինը ընդունած եմ կը պատասխանէին, կը մերժէին դառնալ: Եղան տեղ տեղ պաշտօնեաներ, որ շատ անգամ մտիկ չէին ըներ անոնց այդ խօսքերուն; կը յանձնէին էրիկին կամ պաշտպանին:

Ընկերաբանի փիլիսոփայական ակնոցովը չեմ կրնար խորաթափանցել այս երեւոյթի պատճառներուն. այդ կէտը անոնց կը թողում: Մենք փութանք բարենիշ մը տալու սա մանչիկներուն, պատանիներուն, ան ի՛նչ կարօտով, ինչ խնդումով կը վազեն կուգան ի ծոց ազգին. հայ անունը, հայ զգացումը վառ մնացեր է իրենց սրտին խորը. ամէն անգամ որ ասոնց կարաւանները կը հասնէին անապատներէն. կը նայէի աչքերնուն տուներովը կը խնդան, խինդ ու ժպիտ կը կաթէ երեսնուն:

*** ՀԱԼԷՊԻ ՋԱՐԴԸ Կ'ԵՐԿՆՈՒԻ.— Ֆրանսական զինուորական իշխանութիւնը Հայ-Լէգէոնականներով Կիլիկիա մտեր, զինուորական գրաւման տակ առեր էր. Զօրավար-Կուրօ ոտքը առաջինն Կիլիկեան հողը դնելուն Մա շէր Սիլիսի ըսեր, ծունր համբուրեր էր: Հայ տղերք, չգիտենք ո՛ր աստիճանի իրենց պաղարիւնը կրցեր էին պահել կամ ոչ, Պոլսէն հովանաւորուած Իթթիհատականի մը խմբագրութեամբը հրատարակուած Արաբերէն թերթ մը սկսաւ թունալից ու գրգռիչ գրիչ մը շարժել հայերու դէմ. ի Կիլիկիա՝ հայերուն վերագրելով իսլամներու վրայ ի գործ դրուած վրէժխնդրական խել մը երեւակայական արարքներ. «Հայ Ձայն»ի եւ Արաբ թերթին միջեւ պայքարը սկսաւ· Հայ թերթը կորովի կերպով եւ բացայայտ ապացոյցներով կը հերքէր Արաբ թերթին թշնամական այդ զրպարտութիւնները· բայց ատոնք կը մնային իր սիւնակներուն մէջ, մինչդեռ Արաբ թերթին գրածները արձագանգ կը գտնէին իսլամ խաւերու մէջ։ Հայ Ազգ· Միութիւնն ալ այս մասին Անգղ· կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրեց։

Անգործ երիտասարդներու բազմութիւն մը բռնած էր հրապարակը· յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, ատոնցմէ խումբ խումբ կը ղրկէին Կիլիկիա— իբրեւ հայկական միջավայր մը, հոն կրնային գործ գտնել։ Մենք հայերս ալ բաց-բերան ենք· այսպէս տարաձայնուեցաւ թէ ատոնք իբրեւ կամաւորներ կը ղրկուին։

Եթէ չեմ սխալիր 1920-ի Ծնունդի մեռելոցին էր· Հայ Նահատակներու յիշատակին սգահանդէս մը սարքուեցաւ, յետ պատարագի հսկայ թափօր մը Խանտէկ-Ճատտէսիի, Պապ-ըլ-Ֆարաճի շիտակէն ուղղուեցաւ Հայոց գերեզմանատուն, Հայկական, Շէրիֆական, Անգղ· դրօշներ քով-քովի, երգեր, ճառեր, բանախօսութիւններ, խանդավառութիւններ շատ։ Զէյթունի առիւծը Բարդուղիմէոս Վրդ· կը նախագահէր· ան ալ բանախօսեց, հայ դրօշը օրհնեց, համբուրեց, երեսը քսեց, աչքերը սրբեց։ Կանուխ էր ասանկ հանդէս մը, խեթիւ նայուեցաւ իսլամներէն։

Իսլամներու տուներէն հայուհիներ քաշել-առնուիլն ալ, հայերու հանդէպ ատելութիւն հրահրելու պատճառներէն մին եղաւ։

Հայերս շուտ խանդավառուող ենք· շուքի ետեւէ կ՚երթանք, կարծես աշխարհքը մեզի տուեր էին· Միացեալ Հայաստանի մը ցնորքովը գինովցած էինք· միութիւններ, ընկերակցութիւններ, շաբաթ չըլլար որ հանդէսներ, ներկայացումներ, պարահանդէսներ, երեկոյթներ չտային։

Կոկիկ ու մաքուր հագուիլ մարդկայնօրէն պարտ ու պատշաճ է, մանաւանդ որ հայերս գծուծ կեանք մը չենք քշներ· բայց թէ հայ գաղթականներու մէջ տեսակ մը ձգտում երեւան եկած էր պատշաճութեան սահմանէն դուրս շիք ու կոկոզավիզ երեւնալու· իսկ իգական սեռը մօտային քար կը հանէր։

Մեր այս թուածները եւ այլ այս կարգի խել մը պարագաներ արտաքին պատճառանքներ էին իսլամ տարրին սեւ մախանքը եւ ատելավառ նախանձը շարժելու հայոց հանդէպ· բայց թէ արտաքին սեւ ձեռք մը չըլլար իսլամներու այդ տրամադրութիւնը գործնական հողի վրայ դնող, կարելի էր ինք իր տեղը մարէր, մանաւանդ որ Համիտեան շրջանի հայկական կոտորածներէն Հալէպը նախընթաց մըն ալ չէր ունեցած: Բացորոշ էր թէ Իթթիհատականներ եկան կազմակերպեցին–պատրաստեցին այս կոտորածը, իրենց օժանդակ ունենալով արաբ կառավարութեան ծառայութեան մէջ գտնուող նախկին Թուրք պաշտօնեաներ, ոստիկաններ: Ինչպէս կ՚ըսեն, հոտերն սկսած էին երեւան գալ,— կարգ մը չարագուշակ նշաններ — իսլամներու չէհրէն ասանկ պարագաներու նախօրեակներուն՝ մէկէն ի մէկ կը փոխուի ու շուկայի երես, փողոցներու մէջ, անցքերու վրայ արաբ կամ Թուրք լակոտներ հայու հասցէի խօսքեր կը նետեն, ակռայ, եղունգ ցոյց կուտան: Խանտէկ–Ճատտէսիի պահականոցի փոլիսները խենթ մը ունէին, մէտտահնին էր· կը տեսնէի ամէն օր, ատոր խեղկատակութիւններովը կը զուարճանային· այդ օրերուն էր, տեսայ թէ այդ խենթին ալ բերանը խօսքեր մը գրուած են· կը նետէ անցնող–դարձող հայերուն· «Մուհաճիրները պիտի փչենք, պիտի ջարդենք»:

Տարաձայնութիւններ մը ելաւ· Արաբները Անգղ· կառավարութիւնը չեն ուզեր· պիտի բողոքեն, ընդդիմանան, խռովութիւններ պիտի հանեն եւն·:

1919 փետր· 27–ին որոշապէս զուրցուեցաւ թէ հետեւեալ ուրբաթի առտուն Ճումա–Պազարիի հրապարակին վրայ միթինկ պիտի գումարուի, ցոյցեր տեղի պիտի ունենան, Անգղ· կամ Ֆրանսկ· հովանաւորութեան դէմ պիտի բողոքեն: Հայ Ազգ· Մարմիններ քիչ–շատ հեռատեսութիւնը ունեցան թէ այս անունին տակ հայերուն թակարդ մըն է որ կը լարուի, եւ ապսպրուեցաւ որ առտուն Ճումա–Պազարին գնացողներ չըլլան, կամ հրապարակի վրայ շատ չերեւնան:

1919 փետր· 28 ուրբաթ առտու կանուխէն կոտորածը կ՚սկըսի Ճումա–Պազարիէն, հոն գտնուող հայերէն ոչ ոք կ՚ազատի վայրենի խուժանին ձեռքէն: Հայաբնակ թաղերու, տուներու վրայ կը տարածուի խուժանային յարձակումը, փոլիսներ, ժանտարմաներ, պէլէտիյէի չաւուշներ են որ կը ղեկավարեն, կ՚աջակցին խուժանին, իրենք իսկ կոտորածներուն մասնակցելով: Գաղթականներու կեդրոնավայր ղըշլային–քէմբին վրայ ալ բուռըն յարձակում կ՚ըլլայ· պահնորդ անգղիական զինուորներ կը յաջողին վանել· Գուպպէ–Խանին վրայ ալ յարձակում եղաւ·

պահնորդը աչալուրջ գտնուեցաւ դուռը կրնալ փակելու: Բերդին վրայէ սկսան գնդակներ տեղալ, բարեբաղդաբար կորուստ չեղաւ: Մինչեւ Անգղ. իշխանութիւնը լսել, զինուորները շարժման մէջ դնելը 3–4 ժամ անցաւ: Շուտով զսպուեցաւ խուժանը, հանդարտութիւնը տիրեց. Հրապարակէն դիակները ժողվեցին եկեղեցի տարին, վիրաւորները հիւանդանոցները. դիակները լուսանկարուեցան 65–70–ի չափ սպանեալներ եւ 90 քանի վիրաւոր եղեր էր: Առաջնորդարանը հայերու այս կորուստները եւ նիւթական վնասները սկսաւ ցուցակագրել. Անգղ. իշխանութիւնը ջարդարարները եւ անոնց գլխաւորները ձերբակալեց բանտարկեց: Հետզհետէ ասոնց քննութիւնները, դատավարութիւնները կատարուեցան, բաւական թուով մը կախաղանով պատժուեցան, մաս մըն ալ տաժանակիր բանտարկութեան դատապարտուեցան. մօտ 35 հազար ոսկիի վնասուց հատուցում եղաւ հայերու: Հալէպն ալ հայ արիւնի իր պասուքը յագեցուց:

ՆԵՐԳԱՂԹ.— Ֆրանս. իշխանութիւնը ստանձնած էր Հայերու ներգաղթումը. համաձայնականներու զինուորական գրաւումներուն տակ եղած երկիրներու եւ առհասարակ Անատոլուի ու Թրակիոյ գաղթականք կը փութային իրենց տեղերը: Վեց վիլայէթներու բեկորները կը մնային անորոշութեան մէջ, իրենց երկիրներու չարաբաստ ճակատագրին պէս: Սկիզբները ներգաղթի գործը շատ անկանոնութիւններու մատնուած էր. ներգաղթի պաշտօնէութիւնը Հալէպ գտնուող եւ օրական հասնող գաղթականներու ցանկ մը չունէր ի ձեռին. անխիղճ առեւտրականներ հոս ալ խոթեցին իրենց քիթը, եւ ներգաղթի պաշտօնեայներու մեղսակցութեամբը սկսան չարաշահել: Ներգաղթելու անունով Կիլիկիա, Մարաշ, Այնթապ, Ուրֆա եւ այլուր ապրանք կը տանէին, ապրանք կը բերէին առանց ճանապարհածախսի, առանց մաքս վճարելու. ընտանիքի պետի հանգամանքով կը ներկայանային 8–10 անձի տոմսակ կ'առնէին, դուրս կուգային 3–5–ական մէճիտի կը ծախէին. բուն ներգաղթել ուզողներուն իրաւունքը կը կապտուէր: Այսպէս շարունակուեցաւ 3–4 ամիս մը. Ներգաղթի տնօրէնը փոխուեցաւ. ուրից մը, Գօլօնէլ Կլուսֆառ յաջորդեց, Միջ–Գաւառային Միութիւնը Ազգ. Միութեան Ատենապետին հետ ներկայացան ասոր. իր նախորդին օրով տեղի ունեցած զեղծումները պարզեցին, բարի, հեզահամբոյր Գօլօնէլը սիրալիր ընդունելութեամբ մը կը լսէ. կը քննէ իր նախորդի վիճակագրութիւնները, մօտաւորապէս 40,000 գաղթական ներգաղթած ըլլալ կը գտնէ, մինչդեռ Հալէպի գաղթականներու ընդհ. թիւը արդէն 40–50 հազարին մէջտեղն է, ու այդ թիւն արդէն ներկայ է հոն, հապա ո՞վքեր էին սա 40 հազար ներգաղթողները, զեղծումները կը մերկացուին. եղած զրկանքը երեւան կուգայ: Գօլօնէլը՝ սիրով կ'ընդունի եղած դիտողութիւնները, եւ սա բանաւոր կարգադրութեան կուգան. Գօլօնէլը ի պաշտօնէ կը ճանչնայ Միջ–Գաւառայինը(*) Ազգ. Միութեան օժանդակ մարմին մը եւ գաղթականներու ներկայացուցիչը. Միջ–Գաւառայինը պիտի պատրաստէ Հալէպ գտնուող եւ հետզհետէ հասնող գաղթականներու ցանկը. օրինակ մը պիտի տայ ներգաղթի պաշտօնէութեան, եւ ներգաղթողները պիտի զեղչուին այդ ցանկէն: Միջ–Գաւառայինը պիտի պատրաստէ գաղթողներու ցանկը, պիտի ներկայացնէ ներգաղթի Տնօրէնութեան, տոմսերը պիտի հանէ եւ ճամբու պիտի դնէ ըստ ներկայացեալ ցուցակի: Գօլօնէլը 7 ոսկիի պիւտճէ մըն ալ կը յատկացնէ Միջ–Գաւառայինին: Ահա այս կարգադրութիւնով զեղծումներու առաջքը անմիջապէս կ'առնուի. անբարեխիղճ առեւտրականներ խայտառակուեցան, չհամարձակեցան այլեւս մօտենալու, եւ գաղթականք իրենց ընծայուած իրաւունքին տէր եղան: Մինչեւ Անգղ. իշխանութեան Հալէպէն քաշուիլը— 1919-ի վերջերը — ներգաղթումը կամաւոր էր, ստիպում չկար. Անգղ. իշխանութիւնք քաշուելէ առաջ ներգաղթի եւ Ազգ. Միութեան հետ համախորհուրդ յայտարարեցին թէ բոլոր գաղթականք պէտք է Կիլիկիա փոխադրուին. վարանումի առաւ ժողովուրդը. ապագան շատ անստոյգ կը տեսնէր: Կէս բռնի միջոցներ ի գործ դրուեցան, եւ գաղթականներու ամենամեծ մասը փոխադրուեցաւ Կիլիկիա. Հալէպ մնացողներու ընդհ. թիւը 4–5000-ի մէջտեղն էր: Մարաշի, Այնթապի, Ուրֆայի, Կիլիկիայի յաջորդական դէպքերը եկան արդարացնելու ժողովուրդի՛ վարանքը, կասկածանքները:

Քիչ մը անձնական.— Նախապէս Սեբաստացիներու Հայրենակցական Միութեան եւ ապա Միջ–Գաւառայինի Քարտուղարութեան կը կոչուիմ: 7 ոսկիի ամսականով մը, վիճակս կը բարւոքուի, բայց ընծի համար ամենէն մեծ սփոփանքը, բարոյական վարձատրութիւնը այն էր որ, ես որ Տարագիրներու հոգեվարքի վերջին շունչը կ՚ամփոփէր երբեմն, հիմակ, անոնց բեկորները իրենց քաղցրիկ բնակավայրը ղրկելու գործին վերեւ է որ կը գտնուէի· այդ գործը ամենայն խղճմտութեամբ կատարած ըլլալուս համեստ եւ իրաւացի պարծանքը ունիմ։

---

*) Ֆրանս. Union Interprovinciale անունը տրուեցաւ:

Ամէն կողմէ կը հասնէին Հալէպ ի խնդիր իրենց բեկորներուն, պիտի գային գիս գտնէին· բոլորին ալ սիրով գոհացում կուտայի մանրամասնեալ ցուցակագրութիւններու, վիճակագրութիւններու վրայէ։ Ոչ ոք անպատասխանի չէր մնար։

Ասանկ, օր մը նստեր էի պաշտօնատունս· եկաւ ներկայացաւ երեսունը անցուկ, համակրելի մէկը· բարեւ, Գաբի՛կս, ըսաւ, ուժով սեղմեց ձեռքս, ողջագուրուեցաւ գորովանքով մը· երեսը կը նայիմ պիշ-պիշ· շատ մօտէն գիս ճանչցող մը ըլլալու է· չեմ ճանչնար· ինքզինքը կը ներկայացնէ Հայկազն Հապէշեան, բնիկ Ամասիացի, այո՛, հնախօյզ-բանասէր, ուսուցիչ-հրապարակագիր· այո՛· յանուանէ զիրար շատ մօտէն կը ճանչնանք, մանաւանդ երբեմնի Հնչակեան ընկեր։ Շատ սիրալիր ու խանդոտ տեսակցութիւն մը կ՚ունենանք· կը հարցնէ իւրայինները, հայր, մայր, եղբայր, քոյրեր, կին ու զաւակներ.— ոչ մէկէն խապրիկ մը կրնամ տալ· լքումը, սրտաբեկումը աննկարագրելի կ՚ըլլայ։ Խորտակուած սրտով ա՜հ մը կը քաշէ։ Կը մխիթարեմ, կը փորձեմ սրտհարցուկի խօսքեր մը, կը յուսադրեմ թէ ի հարկէ երեւան կուգան, ինչպէս շատեր։ Հնախուզական պրպտումներ կ՚ընէ, մի քանի կտոր Հայերէն ձեռագրեր եւ Մեծն Տիգրանի դրամներէն ձեռք կը բերէ։ Այս նպատակով կ՚ուղեւորի դէպի Պէրութ եւ անտի մինչեւ Երուսաղէմ։

Մինչեւ այդ բոլոր բարեկամներու, համակրողներու, հարկադրումին վրայ ընտանեկան նոր բոյն մը կը կազմեմ· 1919 դեկտ. 24 կ՚ամուսնանամ Սեբաստացի Նորարեւեան սեղանաւոր Ահարոնի դստեր այրի Տիկին Ազնիւի հետ։

Պատերազմի շրջանին Երուսաղէմայ Ժառանգաւորաց վարժարանի աշակերտները զինուոր կ՚առնուին, վարժարանը կը փակուի· Պաղեստինի Անգղ. տիրապետութեամբը խաղաղած, վանքի Տնօրէն Ժողովը Ժառանգաւորացը պիտի բանայ· ուսուցչի պէտք ունին· Պ. Հ. Հապէշեան գիս կը ներկայացնէ իբրեւ բազմամեայ փորձ ու խղճամիտ ուսուցիչ։ Վարժարանի Տեսուչ Գեր. Տ. Մեսրոպ վրդ. Նշանեանէ հրաւէր կ՚ընդունիմ եւ իրենց յանձնարարութեան վրայ աշակերտացու 11 որբերով կ՚ուղեւորինք դէպի Երուսաղէմ 1920 յունիս 10–ին։

Զանց կ'առնեմ հոս այս ճանապարհորդութեանս նօթերը․ Սուրիոյ գեղագուարճ դաշտերը, Պաալ-Պէքը իր սքանչելակառուցութիւններու պանծալի, հսկայական աւերակներովը, Լիբանանը իրենց հինաւուրց գեղաշուք մայրիներովը, հրաշալի ու այլազան տեսարաններովը։

Կ. ԳԱՐԵԳԻՆԵԱՆ ԸՆՏԱՆԵՕՔ ԵՒ ՈՐԲԵՐՈՎ, ՍԻՈՆԻ ԴԷՄ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Աբրահամու, Իսահակայ Աստուածը կ'օրհնէ մեր այս ամունութիւնը, կ՚ունենանք մանչ–զաւակ մը 1921 յուլիս 26–ին: Զուգադիպումով մը Եգիպտոսի Առաջնորդ Տ. Թորգոմ սրբազան Երուսաղէմ կը գտնուէր. իրեն համար անակնկալ մը կ՚ըլլայ, կը խնդակցի յոյժ, փափաք կը յայտնէ նորածինին մկրտութիւնը ինք կատարել: Կնքահայրութեամբ իր եղբօրորդի պ. Զգօնի, 1920 օգոստոս 6 մկրտութիւնը կը կատարուի, երեխայն կ՚անուանակոչուի ԳԵՂԱՄ–ՆՇԱՆ, ի յիշատակ Սրբազանին ողբացեալ եղբօրորդին Գեղամի, եւ յանուն Սեբաստիոյ Ս. Նշանի վանուց:

Պատմութեան ընթացքին, հակառակ տուած խոստումներուս, Հալէպի գաղթականական կեանքի մանրամասնութիւններուն չեմ մտներ, ու հոս վերջակէտը կը դնեմ:

ԽԸ.

ՍԵԲԱՍՏԻԱ ՅԵՏ ԲՌՆԱԳԱՂԹԻ

Գործիս ընթացքին խոստացեր էի Ընդհ. Տեղահանութենէն վերջ ի Սեբաստիա տեղի ունեցած անցքերու բաժին մը բանալ: Զինադադարէն քիչ ետք Սեբաստիայէն բաւական թուով եկողներ եղան Հալէպ, ի խնդիր իրենց պարագաներուն. ասոնցմէ տեղեկութիւններ մը քաղած ունիմ, բայց թէ բաւարար չեն, եւ կարեւորը՝ անցքերու թուականները չեն ճշդուած. ես պիտի բաւականանամ պարզ յիշատակութեամբ մը անցնիլ, թողլով որ մօտէն տեղեկութիւն ունեցողներ օր մը լրացնեն զայն:

*** Ընդհ. Տեղահանութենէն օր մը առաջ է. 1915 յունիս 21. կիրակի. Պէգիրճուն–Արտի թաղը ժողով մը տեղի կ՚ունենայ Խաչատուր Կոտոտեանի նախաձեռնութեամբ: Տեղահանումին ընդդիմանալու ծրագիր մը կը մշակեն. անկարելի կը գտնեն. Կոտոտեանի հետ 30–ի չափ երիտասարդներ զինեալ, կը յաջողին նոյն գիշերը դուրս գալ քաղաքէն, Գարահիսար կամ Կովկաս անցնելու մտադրութեամբ: Կ՚երեւայ դժուարութիւններու կը հանդիպին. Կոտոտեանի հետ ասոնց մէկ մասը կուգան կ՚ապաստանին քաղաքէն երկու ժամ հիւսիս Փաշին–Ցապրիքային վերեւ Լուսուն–Բերդը ըսուած քարայրները: Հոն Ցապրիգայի պահնորդ ժանտարմաներ կը հասկնան, քարայրը կը պաշարեն. ապաստանողներէն քանիները կը զարնուին, որոնց մէջ Շահէեան Աւետիս աղայի աղջիկը ԽԱՆՈՒՄ: Կոտոտեանի հետ մի քանինե–

ը՝ կը յաջողին փախչիլ–ազատիլ։ Կոտոտեան առանձինն կուգայ Դավրայ գիւղ, իր քեռանցը տունը կ'ապաստանի․ Դավրան արդէն պարպած քաղաք իջուցած են, ժանտարմաներ պահնորդ դրուած են․ ասոնցմէ մէկը Կոտոտեանի պահուած տունը կը մտնէ․ Կոտոտեան առանց այլեւայլի տասնհարուածը պարպէ գետին կը տապալէ ժանտարման․ զէնքի ձայնէն դուրսը սպասող ընկերները կը մտնէ ներս․ Կոտոտեան զանի ալ կ'սպաննէ։ Քաղաք լուր կը տրուի թէ Դավրայ փախստականներ ապաստանած են․ գիւղին դիմաց Ս․ Յակոբայ սարը թնդանօթ կը հանեն, Կոտոտեանի ապաստանած տունը կը ռմբակոծեն, Կոտոտեան դուրս կը խոյանայ, սպասող ժանտարմաներէն մէկ–երկուքն ալ կ'սպաննէ, ու ինք ալ գնդակահար կ'իյնայ։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿՈՏՈՏԵԱՆ բնիկ Դավրացի էր․ մանկութենէ որբ․ Սանասարեանի առաջին աշակերտներէն․ երկար տարիներ Ազգ․ որբանոցի ուսուցիչ եւ Տեսուչ․ ապա Ազգ․ վարժարանի ուսուցիչ, եռանդուն, անկեղծ ու անձնուէր, հազիւ 35 տարեկան։ Ամուսնացած, զաւակի տէր։ Կոտոտեանի միւս ընկերներէն Յարութճան Փէհլիվանեան, Քրիս, Գալուստ եւ քանիներ Կիւրինի կողմերը կ'անցնին, ասոնք ալ այն կողմերը կ'սպաննուին։

*** Ուրիշ խումբ մը, Քիթ–Պօտօ, Հրաչեայ Ջօփապուրունեան, Պաստրմաճի Յարութիւն, Երուանդ Պաճախեան, Լեւոն Պամմաճեան, Ժիրայր, Տումանը կ'երթան ապաստան գտնելու իրենց բարեկամ Ղըզըլպաշներու մօտ․ ասոնք ալ հոն կ'սպաննուին։

*** Ղուրտլու–Գայացի, Գանդարսոցի, Փաշա–Գեղցի, Փաթունցի, Ուլաշցի, Մանճըլըխցի երիտասարդներ երկար ատեն ապաստանած կը մնան Թէճէրու լեռը․ իրենցմէ երկու հոգի չարունակ Սեբաստիա կ'երթան–կուգան ուտելիք, փամփուշտ կը հայթայթեն։

*** Տէնտիլցի, Ղարակէօլցի տղաքներ Տէնտիլի քարայրները ապաստանած երկար ատեն կը կռուին իրենց վրայ եկող ժանտարմաներու հետ։

*** Պուչախճի Ջիլ–Համբարի ղեկավարութեամբ 18 երիտասարդներ, կը յաջողին անվտանգ հասնիլ մինչեւ Կովկասի ճակատ Ռուսական բանակը։ Ջիլ–Համբար հիւանդանոցի հիւանդապահ ըլլալով, կը հայթայթէ Թուրք զինուորներու լաթեր, զէնք, եւ այլ պէտքեր։ Ճամբան ժանտարմաներու հետ կը բռնուին, ա–

Նոնցմէ շատերը կ՚սպաննեն :

*** Զանագ–Գալէի ճակատէն 90 քանի հայ զինուոր տղաքներ կը փոխադրեն Սեբաստիա, եւ կ՚անցնեն Ամէլէներու շարքին : Անոնց մէջ Պիթլիսցի կամ Մշեցի Մեսրոպ Քաջբերունի անուն 28 տարեկան երիտասարդ մը, խիզախ, յանդուգն ու եռանդուն· Զանագ–Գալէի պաշտպանութեան գործին մէջ խիստ կարեւոր դեր կատարած է եղեր : Եկած ատեննին Կէմէրէկ հասնելնուն լուր կ՚առնէ թէ մօտերը ջարդուած հայերու (Կեսարիոյ երեւելիները) ոսկորներ կան· հակառակ իրենց հրամանատարին արգելքին Քաջբերունի ձին կը քշէ, կ՚երթայ կ՚այցելէ : Սեբաստիա Մուամմէր թէ զինուորականներ Քաջբերունիի հետ համակրանքով կը վերաբերուին : Քաջբերունի կը ծրագրէ խումբ մը երիտասարդներով Կովկաս անցնիլ· Պոլսեցի Կիւչիւկ–Զապիթ Գրիգոր, Հապէշու լեռը փայտ, ատաղձ կտրող ամէլէ տղոց սպայ է· ճամբաներու յատակագիծը կը պատրաստէ, սպայ Խաչատուր Ֆէնէրճեան զէնք եւ այլ պէտքեր կը հայթայթէ : Գործը մասամբ կը ծակի· Ֆէնէրճեան կը բանտարկուի, բայց կը յաջողի ինքզինք արդարացնել : Վերջ ի վերջոյ Քաջբերունի 28 երիտասարդներով դուրս կուգայ· Սու–Շէհրիի կողմերը ձորի մը մէջ· ժանտարմաները կը պաշարուին· Քաջբերունի եւ ընկերներուն մէկ մասը կ՚սպաննուին, մնացեալները կը յաջողին փախչիլ· սպաննուածներուն մէջ է նաեւ Փինկեանցի Արմենակ Մեծատուրեան :

*** Թրքանալով, կամ իբրեւ արհեստաւոր բաւական թուով Սեբաստիա մնացողներ եղած էին· ընդհ· տեղահանումէն երեք ամիս վերջ այս մնացողները կը հնտրքեն, կարաւան մըն ալ կը հանեն· օրուան մը ճամբայ անդին ասոնց բոլորն ալ կը ջարդեն : Ասոնց մէջ են Սեղբոս Պագալեան (վաճառական), Խալիճի Սարգիս (գորգի գործարանատէր) Մեղրէմոմճեան Տիգրան (առաջնակարգ կօշկակար) : Մնացեալ հայեր շարունակական ահ ու դողի մէջ կ՚ապրին, տարագրուելու մղձաւանջը միշտ աչքերնուն առջեւ : Մուամմէր շաբաթը անգամ մը մնացող հայերու ցուցակը հանել կուտայ, աչքէ կ՚անցնէ, եւ անոնցմէ անցեալ մը ունեցողներ սէվգըյաթի–տանիլ սպաննելու կուտայ :

*** Քաղաքը տեղահանելէ վերջ Դավրայի ժողովուրդը քաղաք կ՚իջեցունեն· հայերու պարապ տուները կը զետեղեն· գիւղովին կը թրքացնեն : Գիւղը կը քանդեն, կ՚աւերեն, մօտը Անապատի վանքը հիմնայատակ կը կործանեն : Նախապէս ըսած էինք թէ Դավրացիք Ջաղացպան ըլլալնուն տեղահան չեղան. Դավրացի բանուոր–զինուոր տղաքներ էին դարձեալ որ Մէհրում–Օվայի ջուրը Գավազ–Եազին բերին եւ այսպէս անտեղի զօրանոցները առատ ջուրով օժտուեցան։

*** Քաղաքին Ս. Սարգիս եկեղեցին հիմնայատակ կը քանդեն, քարերը զինուորական շէնքերու կը գործածեն, փողոցները կը սալայատակեն։ Այս եկեղեցիին մէջ էր Հոգեւոր–Տիրոջ— Սեբաստացի Ներսէս Կաթողիկոսի գերեզմանը։

*** Հայոց գերեզմանատունը–Քառասուն–Մանուկն ալ կը քանդեն, արտ կ'ընեն, գերեզմանաքարերը կը գործածեն Ս. Թըռիչի կողմերը շինուած զօրանոցի շինութեանը։ Մայր եկեղեցին Հայերու գրաւեալ ապրանքներուն տէփօ կ'ընեն. գմբէթին խաչը վար առնել կ'աշխատին, տեղէն չեն կրնար խախտել։ Ս. Փրկչայ Եկեղեցիին կից վարժարանը կը քանդեն։ Հայաբնակ Թաղերը մեծ մասամբ քանդեն աւերակի կը վերածեն, շէնքերու փայտ, ատաղձ՝ զինուորական պէտքերու կը յատկացնեն։ Ծուկան վարժարանաց հասութաբեր Ազգային խաները, խանութները կը քանդեն։

*** Առաջ. Գնէլ եպիսկ. Մուամմէրէն կը խնդրէ որ մնացեալ ժողովուրդին եւ զինուորներուն համար քահանաներէն մին վար դրուի. Մուամմէր կ'ընդունի, բայց իմ ընտրածս պիտի ըլլայ կ'ըսէ. Տէր Անդրէաս անուն քահանան կ'որոշէ, Թեթեւաբարոյ մէկը։ Օր մը ասիկա ձի հեծած, դէպի Ս. Նշան պտտելու կ'երթայ. Թուրք չէթաներ կ'սպաննեն, ձին կ'առնեն։

*** Գարահիսարէն եւ Սեբաստիոյ շրջականերէն շատ Թուով անտէր հայ տղաքներ կը հաւաքեն Յօքսիւզ–Եուրտի, Իչ–Եուրտի, Սէնայիի պատսպարանները զետեղեն, Թուրք կրթութիւն կուսան։

*** Տեղահանումէն երկու ամիս վերջ 8 օր երկրաշարժի սաստիկ ցնցումներ կ'ըլլան. քաղաքին մէջ շատ խանութներ Թրքաբնակ Բլուր Թաղը ու շրջակայ շատ մը գիւղեր կ'աւերին— Պէյփունար, Ղալտի, Ծուն–Քուռակ, եւն.։ Շատեր կը մնան փլատակներուն տակ, Ամէլէէն հայ տղաքներ կը ղրկեն դիակները հանելու։ Թուրքերը, մեր ըրածներուն պատիժն է կ'ըսեն։

*** Տարագրութենէն քանի մը ամիս վերջ 400–ի չափ Թրքացողներու Թլփատում կը կատարուի. զինուորական մուզիքայով կը բերեն իտատիէի Թուրք վարժարանը։ Մուամմէր նոյն օրը *ինք կ՚սպասարկէ, կերակուր, չաքարի անուշեղէն կը բաժնէ. Շահէնեաններու եւ այլոց տուները չաքարեղէն կը ղրկէ. շնորհաւորելու կը պտտի: Թլփատուողներուն Տօքթ. Յարութիւնը կը հսկէ, դեղ-դարման կ՚ընէ. Զիֆթէլէր Գրիգոր ըսուածը կը պօռայ. «Կեավուր տօքթօր չենք ուզեր, իսլամ տօքթօր բերէք»:*

**** Մայր-Եկեղեցին մթերանոցի վերածելով տեղահան եղածներու թողած ինչք ու ստացուածք, գոյքեր, կահկարասի, եւ այլ հարստութիւն կառքերով կը փոխադրեն, կը մթերեն հոն. տարի մը եւ աւելի եկեղեցիին բակը, շրջակայքը մեծ պազար կը լարուի, ամէնը ի վաճառ կը հանեն, աժան-աժան հրամցնելով անօթի Թուրք խուժանին. Իթթիհատականք ի վաճառ հանուելիքները նախապէս աչքէ անցնելով, բաղալի պատառները միշտ իրենց կը վերապահեն եղեր: Ղամալը-Խօճան այս փոխադրութիւններուն վրայ պաշտօնեայ կը դնեն. կը պատմեն, կառքերուն գլուխը անցած ինչպէս ալ սօնքալէն, չորս կողմ նայելէն կը վարէր: Այս Ղամալը-Խօճան սուտ-խենթ ձեւացած, խիստ մոլեռանդ, հայութեան, քրիստոնէութեան դէմ հուր ու կայծակ ժայթքող մէկն էր. հասարակ ատեններ, չարունակ մէջքը ղամա, փամփուշտներ, զէնք կախած, թէպէտ մը ձեռքը կը շրջէր շուկաները, կեավուրները ջարդելու բնաբանը կը յեղյեղէր:*

Հայերու կնքեալ խանութները, վաճառանոցները, մթերանոցները բանալով, մէջի ապրանքներովը միահաղոյն կը ծախեն. 300-500 *լիրայի ապրանք պարունակող վաճառատուն մը հազիւ* 10-20-50 *թրքական թուղթի կուտան:*

**** Վարժարաններու, ընթերցատուներու, կուսակցութեանց քլիւպներու, գրավաճառներու գրքերը, ինչպէս նաեւ տուներէն ձեռք բերուած բոլոր գրեանք, եւ ինչ որ ամէնէն ցաւալին է Ս. Նշանայ վանքի մատենադարանի քանի մը հազար ընտիր գրքերը եւ* 300*-ի չափ թանկագին ձեռագրերը կը բաժնեն պաղալներուն, հէլվաճիներուն, թիւթիւնճիներուն, եւ հիւանդանոցներու դեղարաններուն, թերթ առ թերթ պատռել մէջը բան պլլելու համար: Եւ կամ հրապարակներու վրայ ոտից կոխան կ՚ընեն, երտիւրէ եղտիւր կը թափեն, աղբանոցները կը նետեն, կ՚այրեն.* տիւնեա իւզէրինտէ պունլարը օգույան ատամ տահա գալտը՞ *մը ըսելով:*

**** Շատեր իրենց տարագրուած պարագաներուն նամակ տալու, դրամ ղրկելու համար երբ փօստան կ՚երթան, կ՚ըսեն եղեր,* ախմախ մը սընըզ, տէլի մը սընը՞զ օնլար (*տարագրուածներուն համար*) հէփ բըրմաղա տէօքտիւլէր, մաֆ իթտիլէր, նաֆիլէ, փարանըզա եազըգ:

*** *Եկեղեցիներու, վանքերու բոլոր հարստութիւնները, թանկագին սպասները, եկեղեցական զգեստները գրաւեն, կը ծախեն:*

*** *Հակառակ անոր որ ոչ մէկ Եկեղեցական ողջ չթողուցին, քահանաներ, եպիսկոպոսներ, Առաջնորդներ չարաչար տանջանքներով նահատակեցին, Մուամմէր ողջ թողուց* Առաջ. Տ. Գնէլ Եպիսկ. Գալէմքէրեանը. *եւ ըսին թէ 5 ոսկի ալ ամսական կապեր էր անոր. ու հետն ալ շատ յարգանքով կը վարուի եղեր: Այս պարագան շատերու այլընդայլոյ կասկածանքներու տեղի տուած է. ընծի ալ մինչեւ այսօր կը հարցնեն թէ ի՞նչ առեղծուած էր այս, ըսել կ'ուզեն թէ Եպիսկոպոսը արդեօք վատութիւն մը գործե՞ց: Իմ համոզումս այն է թէ մինչեւ Տեղահանութիւնը վերջանալը այդ մարդը ոեւէ վատութիւն–մատնութիւն չգործեց, եւ ինչպէս գործիս ընթացքին լսեր եմ, ժողովուրդի գլխուն պայթած սա աննախընթաց աղէտին համար ըլլայ Մուամմէրին, ըլլայ զինուորական իշխանութեանց մօտ պէտք եղած ազդու դիմումները ըրաւ, խնդրեց, աղաչեց, պաղատեց, լացաւ. մեղմացում մը ձեռք բերելու համար՝ ամբողջ ժողովուրդին տեղը ինք կախաղանի պատիժ կրելու խօսքեր ըրաւ: Որեւէ մատնութեան արդէն տեղիք չէր մնացած, քանի որ ոչ միայն գրեթէ բոլոր կուսակցականները այլ եւ հազարաւորներ բանտարկեց կառավարութիւնը եւ զանոնք ի սպանդ վարեց, եւ տարագրուողներն ալ ճամբաները սպաննուեցան. այլեւս Գնէլ Եպիսկ. ի՞նչը պիտի մատնէր, եւ յետոյ մարդը դեռ Սեբաստիոյ սեւը ճերմակը չէր գիտեր, Մուամմէր անկէ շատ ու շատ լաւ գիտէր թէ ովքեր ինչեր են: Ըսուեցաւ ալ թէ վանքի գաղտնի պահարանները, գանձարանները յայտնած ըլլայ. այս ալ հաւանական չեմ գտներ. Իմ համոզմամբ սա է թէ Գնէլ Եպիսկ. նորեկ մըն էր եւ Սեբաստիոյ անցեալ Ազգային–հասարակական գործերուն անմասն, ինք կենցաղագէտ մարդ եւ Թուրքին հոգեբանութիւնը գիտցող, շատ փափկանկատութեամբ վերաբերուեցաւ Մուամմէրի հետ. Մուամմէր անոր վրայ սա գաղափարն ալ կազմեց թէ ան յեղափոխականի անցեալ մը չէ ունեցած: Տ. Գնէլ Եպիսկ. Պոլիս եղբայր ունի եղեր ղեղագործ. Թուրք շրջանակներու մէջ խօսքը* անց․ անիկա ալ Պոլսէն աշխատած է որ եղբօրը կեանքին չդպին․ Եպիսկոպոսին Ռումանահպատակ ըլլալն ալ կարծեմ տեղ ունեցեր էր, եւ վերջապէս Մուամմէր համակրած էր եկած օրէն անոր: Վերջին կարաւանը ելլելուն Տ․ Գնէլ Եպիսկ․ Մուամմէրի գնացած, ինք ալ պատրաստակամութիւն յայտներ էր իր ժողովուրդին հետ տարագրուելու․ Մուամմէր արգիլեր էր, ո՛չ, չպիտի երթաս, դուն իմ հիւրս պիտի մնաս ըսեր էր․ Մուամմէր տեղ տեղ երբեմն սանկ գապա-տայիութիւն մը կ՚ընէր: Խնդիրը տես որ Զինադադարէն վերջ Մուամմէր երբ Պոլիս ելեր էր, դարձեալ իր պաշտպանութեամբը ազատուածներէն նկարիչ Աւետիս Մուրատեան զանի ձերբակալել կուտայ իբրեւ Սեբաստիոյ Ջարդարարը, Տ․ Գնէլ Եպիսկ․ իր անձնական նկատումը մէկ կողմ դնելով, իբրեւ Սեբաստիոյ Առաջնորդը, իր հօտը բզկտող բորենիին հետ դատարանին առջեւ ճակատ ճակտի կուգայ եւ պէտք եղած վկայութիւնները կուտայ․ Մուամմէր, հէ՛յ վահ, պիլմէմիշ*իմ կ՚ըսէ: Այս պարագան որոշապէս ցոյց կուտայ թէ Տ․ Գնէլ Եպիսկ․ Մուամմէրի մօտ կոտրած անեղ մը չունէր: Տ․ Գնէլ Եպիսկ․ի Ջատագովականը ընելէ աւելի, պատմագրի մը անկողմնակալութենէ դրդեալ է որ սոյն տողերն ալ արձանագրեցի աստանօր: Տ Գնէլ Եպիսկ․ որչափ ատեն որ Սեբաստիա մնաց, անձնական յարաբերութեամբը կրնար ազդել Մուամմէրի վրայ մնացեալ ժողովուրդին գլխուն եղած չարիքներուն եւ Ամէլէ-Թապուրիի տղոց ջարդին առջեւը առնելու, բայց շատ անտարբեր, անկարեկիր գտնուած է, սանկ տագնապալից պարագաներու երբ կ՚երթան իրեն կը դիմեն, սառնասիրտ կը գտնուի եղեր:

** Սանասարեան վարժարանի Տեսուչ, Խնամակալները, եւ ուսուցիչներու քանին ընդհ․ բանտարկութեան օրը բանտ դըրուած էին․ Սեբաստացի աշակերտները իրենց ծնողքներուն հետ տարագրուած, ճամբաները սպաննուեցան: Ինը աշակերտ եւ ուսուցիչներէն Գրիգոր Գօյունեան եւ Մանուէլ Տէտէյեան մնացեր էին իրենց ընտանիքներով: Մուամմէր, Տէտէյեանը ընտանիքով, ինը աշակերտները միասին, Պուլկարիա ղրկելու անունով ճամբու կը դնէ․ ու անոնց ետեւէն կը ղրկէ իր չէրքէզ եավէրը Ճէլալ եւ Ալի-պէկ անուն գազանը․ Սեբաստիայէն 7 ժամ Կեսարիոյ ճամբուն վրայ Գայա-Տիպի ըսուած Թուրք գիւղը կը հասնին ասոնք․ ու ամէնը կը խողխողեն: Ամենէն առաջ Տէտէեանի չորս տարեկան տղեկը կ՚սպաննեն ծնողքին աչքին առջեւ, վերջէն կի-

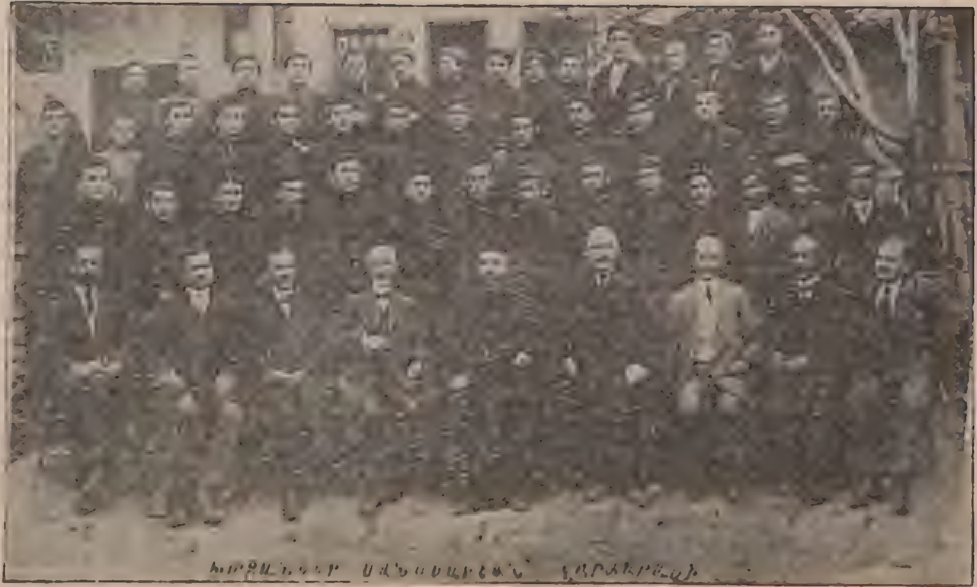

[illegible] ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ [illegible] ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ [illegible] ԱՄԻՍ ԱՌԱՋ։ — 1. Տ. Գնէլ [illegible] 2. [illegible] 3. [illegible] 4. Մանուէլ [illegible] 5. Հայկ [illegible] 6. [illegible] 7. [illegible] 8. 9. 10. [illegible] 11. [illegible] 12. Հայկազուն [illegible] 13. Մանուէլ [illegible] 14. [illegible] 17. [illegible] 18. Աստ[illegible]

Սանոսեան (նահատակ)· 19· Սանօ Գոյունճեանի որդին, ողջ· 20· Քօչօ—Գուրգէն Գոյունճեանի որդին, ողջ· 21· Ռուբէն Տ. Սահակեան (նահատակ· 22· Հայկազուն Պալըքեան· 23· Խաչատուր Պայընտրեան (նահատակ)· 24· Եդուարդ Ժամկոչեան (նահատակ)· 25· Սեբաստացի ..., խիստ ուշիմ տղայ մը· 26· Կոստանդին Քոփալեան (նահատակ)· 27· Բարօն Գարտաշեան, Կիւրինցի (ողջ)·

նը ու ապա Տէտէեանը եւ աշակերտները։ Տէտէյեան բնիկ Եօզկաթցի էր, մօտ 32 տարեկան, Սանասարեանի աշակերտ, եւ ապա Վիէննա համալսարանական ընթացք աւարտած, Հայերէնի ուսուցիչն էր։ Գոյունեանին կը խնայուի, Մուամմէրի տղոցը եւ Էօքսիւզ–Եուրտիին ջութակի ուսուցիչ կը դրուի։ Զինադադարին ընտանօք Պոլիս ելեր էր։

*** Անյայտացող կամ փախչող ռուս սպային պատճառովը բանտարկուած եւ ի սպանդ տարուածներուն մէջ էր վիլայէթին թարգման Մշեցի Մարտիրոս Գաբրիէլեան· ասոր տեղը պաշտօնի կանչուած էր Տիվրիկցի Սենեքերիմ Քիւրքճեան· չնայելով որ մարդը երկար տարիներ կառավարական պաշտօնեայ եղած, Թրքասէր մըն էր եւ այս պարագաներու տակ ալ Թրքացեր, Մուամմէր ասիկա ալ կ'աքսորէ ընտանեօք, եւ ճամբան սպաննել կուտայ· իր ազգին հաւատարիմ չեղողը, Թուրքին ինչպէս կըրնայ հաւատարիմ ըլլալ ըսելով։

*** Սեբաստիայէն երկու ժամ վեր Քէմէրի ջուրը քաղաք բերելու ծրագիր մը կար· խողովակներն ալ բերուած, երեսի վրայ մնացած էր· Ամէլէի Հայ տղաքը կ'աշխատցնեն, քաղաքը առատ ու անոյշ ջուրով կ'օժտուի։ Ասանկ Հալէպ Այն–Թէլ (Բլուրի աղբիւր) ըսուած ջուրն ալ հայ գաղթականներ աշխատցնելով հեռու տեղերէ բերած են։

** Արդէն ըսինք թէ Բրգնիք, Ուլաշ, Դղմաճ գիւղերը կալը վերնալէ վերջ տարագրած են։ Ուլաշի այդ տարուան բերքը 100,000 քիլէ (մէկ քիլէն 180 օխա) ցորեն եղեր էր։

** 916–ի կէսերուն պիտի ըլլայ, ռուս բանակը մինչեւ Էնտիրէս կը հասնի, Էրզրումէն սկսեալ Թուրք գաղթականներու հեղեղ մը կը հասնի Սեբաստիա, կը խճողուի։ Գրեթէ նոյն վիճակը կը տիրէ, ինչ որ ճամբաները մեզի պատահեցաւ, համաճարակներ, օրական հարիւրաւոր մեռնողներ, հացալից Սեբաստիան ծանր սովի մը կը մատնուի· սովորական ատեններ բուռլաղն (12 օխա) 8–10 ղրշ· ցորենը 3 օսմ· հնչուն ոսկիի կը բարձրանայ· Սեբաստիոյ շրջակայքը տեսակ մը ճերմակ հող կայ, իբրեւ ալիւր կը գործածեն։

*** Էմիր–պէկի տղայ Համիտ պէկ իր հարէմը 25–30 հայ աղջիկներ կը պահէ։

ՋԻՆՈՒՈՐՈՒԹԵՆԷ ԵՒ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷ ՎԵՐԱՊՐՈՂ
ԽՈՒՄԲ ՄԸ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐ։

1.— Աւետիս Մուրատեան (նկարիչ). 2—. Հայկազուն Թաթարեան (13 անգամ Տէր-Զօրէն Հալէպ փախչած). 3.— Վահան Բլեոլեան (սպայ Թուրք բանակին մէջ. որդի Ակնցի դերձակ Յովհաննէսի, «Ազգասէր» մականունեալ). 4.— Աւետիս Աչճեան (Չէյնալի սարի կատարածէն խոյս տուած, ապա Կովկասի ճակատը գործած)։

ԽԹ.

ՄԵԾ ՍՊԱՆԴՆԵՐԸ

Բռնագաղթէն գրեթէ ամիս մը վերջ կ'սկսին ընդհ. բանտարկեալներու սէվգըլյաթին: Ամէն գիշեր 100–150ական հոգի կապած, կառքերով կը տանին քաղաքին հիւսիսային կողմը Մայրագոմի լեռնամէջերը Զէլէպիլէրի ձորը, Խոնրկուրի կոնակը Գօյուն-Տէրէսի, Ս. Յակոբայ վերեւ Գարլըխը, ու ի գործ կը դնեն ահաւոր սպանդը: Երկու ամիս կը տեւէ այս: Ամենէն վերջի կը թողուն բոլոր մտաւորականները, կուսակցականները, վաճառականները, հարուստները: Այս վերջին նախճիրին ներկայ կը գտնուին Մուամմէր, Թուրք պաշտօնեայներ, Իթթիհատականներ, քաղաքին երեւելի Թուրքերը:

Այս սպանդներու գործադրութեան հսկող պաշտօնեայները եղած են Քէլէչ-պէկ եւ Թօգաթցի Գօմիսէր-Հաֆըզ: Ասիկա որդին է Աբուլ-Զավուշի, որ սպաննուած է Թոգաթի փօստան զարնողներէն Սարգիս Փէհլիվանի կողմէ. Հաֆըզ այն օրէն փօլիսութեան պաշտօնին կանչուած է. եւ իրեն գործը եղած է կուսակցականները հետապնդել: Մինչեւ փօլիս-գօմիսէրի աստիճանին բարձրացած, ու հոս այս ատեն այս սպանդներուն վարիչը եղած: Հաֆըզ այս վերջին սպանդի մանրամասնութիւնը պատմեր է սափրիչ Չիֆթէլէր-Գրիգորի. ըսեր է, Մուամմէր Բենիամինի արիւնէն գաւաթով առեր խմեր է. ուսուցիչ Միհրան Իսպիրեան արտօնուեր է ատենախօսութիւն մը ընելու, ու երբ սկսեր է Իթթիհատը դատափետել, սէօյլէթմէյին շու լանէթ ֆիթապը ըսեր զարկեր են: Պատմեր է նաեւ թէ այս սպանդը խիստ խժդժօրէն կատարուեր է. զոհերուն ոմանց անդամները կտրել, ծոծրակէն կիսովին մորթել, աչքերնին մատներով փորել հանել, ականջ, քիթ, շրթունք, լեզու անդամատել, դահիճները սիկառները վառել, օղի խմել, քէֆ ընել, թողուլ որ կիսամեռ, արիւններու մէջ տապըլտկին, տուայտին:

Այս բանտարկեալներէն միայն Լերդողեան երկու եղբայրները — Անդրանիկ եւ Ռէ — ազատ արձակած են, իբրեւ Թրքասէրներ եւ յեղափոխական անցեալ մը չունեցողներ. ասոնց հայրն ալ ազգ. շրջանակներու մէջ լաւ անուն մը չինած չէր:

** Եօզկաթի Առաջնորդը 500 երեւելիներու հետ ղրկուած են Սեբաստիա․ քաղաքին դիմացը Տաշլը–Տէրէ ձորը կատարուած է անոնց սպանդը։ Անոնց հետ է Սեբաստացի ձայնագրագէտ ուսուցիչ Թադէոս Տէրտիարեան։

**** Կեսարիոյ վաճառականները եւ երեւելիները Սեբաստիա ղրկելու անունով ճամբայ հանած Կէմէրէկի կռնակը Գըզըլ–Տէրէ ձորը ջարդած են։

*** Սեբաստիոյ բանտարկեալներու սպանդը կատարուելէ վերջ մենծ տօնանմա մը կը կատարեն, չատ ուրախութիւններ կ'ընեն, Մուամմէր բանախօսութիւն մը կ'ընէ, ի մէջ այլոց կ'ըսէ․ Վաղը պատերազմի ճակատներէն մեր գահրաման զինուորները վերադառնալնուն մեզի հարցնելու ըլլան թէ, տեսնենք, դուք ի՞նչ գործեր տեսաք․ ճակատաբաց պիտի պատասխանենք թէ մենք ալ պարապ չկեցանք, մենք ալ մեր ներքին թշնամիները–կեավուրները, հայերը մաքրեցինք, բնաջնջեցինք։

*** ԱՄԷԼԷ–ԹԱՊՈՒՐԻՆԵՐՈՒ ՋԱՐԴԵՐԸ․— Ռուս բանակը հետզհետէ կը գրաւէ Կարինը, Երզնկան, կը հասնի մինչեւ Սու–Շէհրի–Էնտիրէս․ Մուամմէր ճակատ գնացած է եղեր․ Ջառայէն թէլէֆօնով հրաման կ'ընէ ամէլէ–թապուրիններու զինուորները բոլորը ձերբակալել բանտարկել․ եւ դէպի Պօզանդի, Պաղտատի գծին վրայ ղրկել․ դարձեալ թէլէֆօնով հրաման կ'ընէ Շար–Գըշլայի ժանտարմա–գումանտանի Մէսճի–զատէ Իւզպաշի Նուրիի, Ամէլէ–թապուրինները Շար–Գըշլա հասնելնուն մէկ ժամէն Կեսարիա իջեցնէ․ Շար–Գըշլայէն Կեսարիա մօտաւորապէս 24 ժամ է․ մէկ ժամէն Կեսարիա իջեցնել՝ պարզապէս մէկ ժամ անդին տանիլ ջարդելու կարգախօս մը— փարօլա մըն է։ Մուամմէրի այս հրամանին վրայ Սեբաստիոյ մէջ եւ շրջակայքի բոլոր բանուոր–զինուորները կը ժողվեն Շիֆայի եւ Կէօվ–Մէտրէսէի բանտերը կը լեցնեն 4–5000 հոգի․ եւ խիստ հսկողութեան տակ կ'առնեն, քանի մը օր վերջ անոնց մէջէն յոյն եւ Թուրք զինուորները զատեն դուրս կը հանեն, կը մնան 3000 Հայ տղաքը, դարձեալ անոնց մէջէն 500–ի չափ առաջնակարգ արհեստաւոր վարպետները զատեն, թրքացնեն, դուրս կը հանեն, ու բացէն կ'ըսեն․ վերջապէս ձեզի, ձեր արհեստներուն պէտք ունինք, ու անոր համար է որ ձեզ կ'առնենք։ Յայտնի է թէ մնացեալները որպիսի ծանր տագնապներու կը մատնուին, դուրսը դտնուող հայեր ամէնքն ալ իրենց անձնական միջոցներ ի գործ կը դնեն ինշաաթի, սանայիի հարիւրապետներուն մօտ բաւական թուով տղաքներ դուրս բերել կուտան. Ամերիկեան Միսիոնարուհի Միս Կրէյֆիմ ալ պարապ չը կենար, դիմումներ կը կատարէ գերման զինուորականներու մօտ, ասոնք ալ տղոցը կացութիւնը մութ տեսնելով մէկտեղ, Բօզանդի Պաղտատի գծին վրայ աշխատելու ղրկուելնուն վստահութիւն ստացած ըլլալնին կ'ըսեն: Ու ամէն կողմէ ալ ըլլայ բանտարկուած տղոցը, ըլլայ անոնց մասին դիմում ընողներուն երդմամբ վստահութիւն կը տրուի թէ իսկապէս Բօզանթի պիտի ղրկուին եւ անոնց կեանքին երբէք վտանգ մը չկայ. ոչ ալ կասկածելու տեղիք: 1916-ի կէսերուն պիտի ըլլայ 2500 տղաքը կազմ ու պատրաստ ճամբայ կը հանեն առօք-փառօք, զինուորական նուագախումբով: Շար-Գըշլա հասնելնուն այն տեղի ժանտարմա-գօմանտանի Մէսճի-զատէ Նուրի Մուամմէրէն թելեֆօնով ստացած փարօլա-հրամանին համեմատ Կէմէրէկի մօտ Գըզըլ-Տէրէի ձորը կ'իջեցնէ ուր կը կատարուի ահաւոր սպանդը շրջակայ Թուրք գիւղերէն ժողվուած հազարաւոր խուժանի ձեռքով, նաճախներով, մանգաղներով, կացիններով:

Մուամմէր Ամէլէներու այս կոտորածները ընել կուտայ առանց գիտութեանը Դ-րդ բանակի ընդհ. հրամանատար Վէհիպ փաշայի, սակայն իմանալով տեղի ունեցած այս քստմնելի ջարդը, շատ կը յուզուի, կը զայրանայ, Մուամմէրը եւ Շար-Գըշլայի ժանտարմա-գումանտանի Նուրին պատերազմական ատեանի առջեւ կը քաշէ. այս վերջինը Մուամմէրէն գրաւոր հրաման մը չունենալուն, չկրնար ինքզինքը արդարացնել. մահուան կը դատապարտուի, ու կը կախուի Սու-Շէհրիի մէջ, Վէհիպ փաշա իր իսկ ձեռքովը կը քաշէ չուվանը. Մուամմէր անանկ հրահանգ մը տուած ըլլալը կուրանայ, պատիժէ կը խուսափի, բայց թէ Վէհիպ փաշա զանի ալ Սեբաստիոյ վալիութենէ կը հրաժարեցընէ (1917 մայիսին). Մուամմէր վերջէն Գօնիայի վալի կը նշանակուի: Այս անցքերէն վերջ Վէհիպ փաշա ընդհ. յայտարարութիւն կը հանէ թէ Հայ զինուորներու անձը անձեռնմխելի է. եւ անոնց կեանքին դպչողներ մահուամբ պիտի պատժուին. ասոր վրայ մնացեալ հայ զինուորներ մահուան ամենօրեայ մղձաւանջէն մասամբ կ'ազատին: Կեսարիոյ ճամբուն վրայ աշխատող զինուոր-բանուորներն ալ հաւաքեն, Գայա-Տիպի Թուրք գիւղը (Սվազէն 7 ժամ) կը բանտարկեն, ու հոն կը ջարդեն, քանի մը տղաք յաջողեր էին այս ջարդէն փախչիլ ազատիլ, որոնցմէ Ոսկիան Պէլօյեան, Մելքոն Խանլըեան, Մեսրոպ Քաջբերունիի հետ Զանագ-Գալայի ճակատէն եկող 90 տղաքն ալ Գայա-Տիպի տարած ջարդած են: Գործիս ընթացքին արդէն յիշատակեցինք թէ Տարագրութենէն քիչ առաջ 500 բանւոր զինուորներ ջարդեցին Էնտիրէսի ճամբուն վրայ: Կէմէրէկէն անդին Կեսարիոյ ճամբուն վրայ աշխատող տղաքը Կէմէրէկ հաւաքած ջարդած են: Մասնակի սպաննութիւններ ալ շատ եղեր են. ռուս բանակը դէպի ներս յառաջանալու օրերուն է, դեղագործ Վահան, Սամսոնցի հացագործ տղաքներ Պէքմէզ-Սօխախը տուն բռնած միասին կը նստին եղեր. ասոնք իրիկուն մը ուրախութիւն կ'ընեն եղեր. մեր ձախողութիւններուն վրայ կը խնդաք ըսելով բանտարկեն սէվգ կ'ընեն: Միս Կրէյֆիմի հետ յարաբերողները սպաննած են: Սեբաստացի Տօքթ. Պաղտասար Վարդանեան, Տիվրիկցի Տօքթ. Հայրանեան Զինուորական բժիշկի պաշտօնէ կը ձգեն. ատեն մը կը մնան դուրսը. վերջէն բանտարկեն կը վարեն ի սպանդ. Տօքթ. Հայրանեան Գերմանիա առած էր իր ուսումը, կինը Գերմանացի էր. շատ աշխատեր էր ամուսինը ազատելու, եւ կարծեմ Պոլսէն հեռագրաւ հրաման եկեր է որ կեանքին չդպչին, բայց մինչ այդ, արդէն սպաննած են եղեր, լաւ եւս սպաննելէ վերջ է որ հեռագիրը երեւան հանած են: Շատ հայ զինուորներ կը կախեն. շատեր կ'անյայտացնեն: Ալիւրի Փապրիքայի նշանաւոր վարպետ Ամասիացի Հաճի Յովհաննէս Քէօլէեանն ալ Ամէլէի այս ջարդերուն ատենները ընտանեօք տեղահան ըլլալով ճամբան ջարդած են: Կէմէրէկի ամէլէի տղաքը Օրթա-Քէօյ ջերմուկին մօտերը ջարդած են: Ամէլէի ջարդերէն ազատուող Սեբաստացի Տ. Իրաւափառ քահանային տղան, երկար ատեն Սամսոնի լեռները ապաստանած է յոյն փախստականներու հետ: Կէմէրէկի, Զէպնիի զէնքերը հաւաքողը եղած է Սեբաստիոյ Աղ-Տէյիրմէն թաղէն Բաղուպ, Մուամմէրի աջ բազուկներէն մին. շատ խժդժութիւններ գործած, Զէպնիի քահանան պառկեցուցած ոտքերը պայտ զարկած վերջէն սպաննած է: Կէմէրէկի երեւելիներէն Էհմալեան Համբարի տղան ատեն մը լեռները ապաստանելէ վերջ Էմիր-պէկին Զիֆթլիկը կ'երթայ. հոն կը խեղդեն: Ամէլէն ջարդուելէն վերջ Պոլսէն քննիչ մարմին մը կուգայ հազարապետի մը նախագահութեամբ. Կէմէրէկի, Շար-Գըշլայի նօդթա-դօմանտանիները կը հարցաքննեն, կ'երթան ջարդը կատարուած տեղերը կը քննեն, ամիս մը վերջ Վէհիպ փաշային կը ղրկուին այս ջարդարարները։ Մէսճի-զատէ Նուրի իւզպաշին կախուած ատեն «Ապրէ՛ օսմանցին, զահր ըլլայ Առնավուտ Վէհիպը» կ՚ըսէ· 50 ոսկի ալ աղքատներուն բաժնելու կուտայ։ Այս գազա՛նը կազի մը թիթեղ ոսկի դիզած է եղեր Շար-Գըշլա-Կէմէրէկի տարագրեալներէն։ Վէհիպ փաշա Սեբաստիոյ ջարդարարներէն Էմիր-պէկին տղան Համիտը, Խալիս պէկը, Պաճանախ զատէ Իպնէ մականուանեալ Էթէմն ալ (տես Երըրխի-խանի բաժինը ասոնց մասին) պատասխանատուութեան կանչած է, բայց ասոնք փախած, պահուած են, ձեռք չեն անցուած։ Նոյնպէս Գօմխէր-Մահմուտը։

Ամէլէ-Թապուրիի զինուոր տղայոց այս զանգուածային կամ մասնակի ջարդուածներուն մօտաւոր թիւը 8–10 հազար կը դընեն· ընիկ Սեբաստացիներէն զատ բոլոր հայ գիւղերու եւ վիլայէթին միւս քաղաքներուն զինուոր տղաքներն ալ այս թիւերուն մէջն են։

Կ՚երեւայ հրամանը ընդհանուր էր, եւ Պոլսէն տրուած· այս ատեններն է որ Մալաթիայի ալ Ամէլէն ջարդած են, որոնց մէջ Ֆըրընճըլարէն առնուած Սեբաստացի տղաքը մեծ թիւ մը կը կազմէին։

Ծ·
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻՆ

Ետեւէ եղած էի ընդհ· բանտարկութեամբ նահատակեալներու ամբողջական մէկ ցանկը ունենալու։ Սեբաստիոյ պատուական զաւակներէն պ· Հայկազուն Տէլլի-Ղազարեան(*) Զինադադարէն վերջ Սեբաստիայէն Պոլիս եկող հայրենակիցներու տեղեկատուութիւններէն յաջողեր էր կազմել անոնց այդ ցանկը, թէեւ ոչ այնքան լիակատար, եւ զոր ընծի ղրկելու ազնուութիւնը ունեցեր էր, առկցելու համար Եղեռնապատումիս։ Այդ ցանկը

(*) Որդին է Գրիգոր Տէլլի-Ղազարեանի, Պոլսոյ Կեդրոնականի աշակերտ, կայս· իրաւաբանական վարժարանէն վկայեալ։ Պոլիս Անգղ· զինուորական իշխանութեանց մօտ թարգման։ Այժըմ կը գտնուի Ամերիկա։

կուտամ հոս, իմ կողմանէ աւելցնելով համառօտ կենսագրականներ:

1.— Զըյրըգճինոց 32 խանութ 120 մարդ.

Յարութիւն Գարակէօզեան:— Լօղանթաճի Տիգրան.— Կէտիկեան Գաբօ, եւ տղաքը՝ Գարեգին, Նշան, Խօրսօ:— Ղարդ օղլու Միրիճան.— Հոռոմենց Ներսէս.— Սերոբ Կէտիկեան.— Պետրոս Անսուրեան.— Արմէն, Ակօբճան Կրկռեան.— Ոսկիհան Ղազարեան, տղան՝ Կարապետ: Զըյրըգճի Ղազարեան Գաբօյին տղաքը:

2.— Գալայճինոց 50 խանութ 170 մարդ.

Տիւշիւկեան Թորոս.— Գարաճըհէննէմ Կարապետ.— Բըրդուտեան Խազար.— Շահէնեան Հաճ Արթին (խնամակալ որբանոցի).— Շիշման Նշան, եւ երկու եղբայրները.— Ճէզվէճի Օվակ.— Սթամպօլցեան Մկր:

3.— Սէմէրճինոց 20 խանութ 50 մարդ.

Խազար Ճանօյեան:—

4.— Դարբնոց 75 խանութ, 200 մարդ.

Հավուճ օղլու Նշան.— Սրմապըյըգեան Օհան, Արտաշ, Ռօբ.— Թաշճեան Համբար.— Մեսիկենց Կարօ.— Սըտըգ Կարօ.— Շէկ Արթինի տղան Օհաննէս.— Քիւլէկճեան Ոսկան.— Ներուկեան Նազար:

5.— Գազանճինոց 20 խանութ 60 մարդ.

Ռուբէն Գազանճեան, Երեսփ. Ժողովոյ, Ուսումն. Խորհըրդոյ, եւ այլ Ազգ. Բարեսիրական հաստատութիւններու անդամ: Յակոբ Չէօրէկճեան:

6.— Սանտուխճինոց 10 խանութ 30 մարդ:

7.— Քէրէսթէճինոց 25 խանութ 70 մարդ:

Տիւրկէր Համբար վարպետ Սթամպօլցեան, տղան Նշան.— Արտաշ Մուրատեան.— Միսաք.— Միհրան Նազարեան:

8.— Գասապ խանէ 180 խանութ 450 մարդ.

Գասապ Պօղիկ Պէլօյեան եւ երեք տղաքը Կարօ, Պետրոս (դազմա), Պօղոս.— Հաճի Նազար Շեղիկեան.— Քէլ-Արմէն.— Տանձենց Արթին Կէնճօյեան, Միրիճան, Տիգրան.— Տիգրան Մէռկէսեան.— Ղասապ Սիմոն Մեծարեան, Տիգրան, Արթին (Հնչակեաններ).— Գարապաճախեան Գառնիկ, Երուանդ, Արմէն.— Տէտ-Օհան.— Արմէն.— Համբար.— Հոռոմ Նազար Գարապաճաղեան.— Տէյնէր-Օսկիհան, տղաքը Երանոս, Արմէն, Միրիճ. (Թուրք պարտիզպան մը պատմած է որ ասոնք մորթելէ առաջ ակռաներնին քաշած են).— Օսկան Նաթանեան.— Խենթ Սահակ Պէլօյեան.— Քէտի-Պօղոս.— Պօղիկին տղան Նշան.— Մէռկէռենց Մուրատ, Օվակ.— Ղարս-օղլու Մինան.— Ղարապաճախենց Աբրահամ, Մկրտիչ.— Տաչճեան Երուանդ.— Իչխանցի Պօղիկ եւ տղան.— Մոսկոֆեան Արթին.— Հայրը Նշան.— Ունանենց Անթօ, Երուանդ.— Լօրիկին տղան.— Հաճի-Կարօյին տղան.— Կէվէզէ Խաչիկ Պասմաճեան.— Տիլտապանենց Պարսամ, եղբայրը Ոսկիհան.— Պետրոս Պալիօզեան.— Տղան՝ Յարութիւն.— Դեղին Մօրուքենց Շիրին, Նշան.— Գըրգ-էյէրեան Աստուր.— Եղբայրը՝ Տէրտէր մականուանեալ.— Ղարասարգիսենց երկու եղբայրները.— Ճէրանենց Խաչիկ, Օհաննէս, Ղազար եւ տղաքը.— Ղասապ Սերոբ.— Թնկըռենց Նշան, եղբայրը Կարօ.— Կէռ-մանչ Ղուկաս, եղբայրը Երուանդ.— Ոսկան Պուչագճեան.— Մանուկ Այվազեան.— Միրիճան Թադէոսեան.— Ղասապ ձեւօք:

9.— Պէզագ 180 *խանութ*, 300 *մարդ*.

Մէռկէռեան Հաճի Պետրոս, Ստեփան.— Կարապետ Տէլի-Ղազարեան.— (Ոստիկանութիւնը սպառնացած էր կինը եւ զաւակները այրել իր տան մէջ եթէ չի յանձնուէր, ուստի յանձնուած է): Միհրան Տէլի-Ղազարեան.— Վահան Ուճուզեան.— Նշան Զուգասըրդեան.— Նշան Ուճուզեան.— Տիլանեան Նշան, եղբայրը՝ Երուանդ:— Լէյլէկենց Սերոբ.— Անուշ Ոսկիան Բրուտեան. — Կարմիր-Պօյաճեան Նշան.— Ապաճեան Նազարէթ.— Նղամլեան Թադէոս (Բոչենց).— Վահան.— Թաֆէճեան Ոսկան.— Մէռկէռեան Նշան.— Զուգասզեան Քէլ-Արթին.— Լեւոն Զափուրթեան.— Յարութիւն Փօթուգեան.— Գառնիկ Զատրճեան.— Բարունակեան Հմայեակ, Նազարէթ.— Մքաէլ Ապաճեան:—

10.— *Ճիզմէճինոց* 75 *խանութ* 200 *մարդ*.

Ոսկան Մօղեան.— Նշան Պլէճեան.— Տիգրան Արդարեան:

11.— Պուչագճինոց 50 *խանութ*, 120 *մարդ*.

Պուչագճի Մելքոն:

12.— Պազալնոց 200 *խանութ* 350 *մարդ*.

Խաչիկ Թէլլալեան, 62 *տարեկան, առաջին Հնչակեաններէն. — Եղբօրորդին Յովակիմ, տղան՝ Պօղոս, միւս տղան՝ Ստեփան՝ Սամսոն բանտարկուած.* 30 *տարեկան երկար տարիներու Հնչակեան անձնուէր ընկեր մը.— Պտուկեան Համբարձում, Յարու-*

թիւն ․— Փօլատեան Մարտիրոս , Նազարէթ ․— Թօփալ–Օհաննէս Նաթուրեան , 60 *տարեկան․ երկար տարիներ Ազգ․ որբանոցի խնամակալ , եւ նիւթապէս օժանդակող ․— Ոսկան Օնպաշեան ․— Կարապետ Պօյաճեան ․— Նշան Տէմիրճեան ․— Պալախ–Թօրաման․ — Սիրքէճեան Երուանդ , Գաբրիէլ ․— Տաշճեան Կարապետ , Բոբ ․— Պագալեան Գաբրիէլ , տղաքը՝ Մկրտիչ , Վահան , Պօղոս․ — Խենթ Գալուկ Տէրտէրեան ․— Նշան Սէրայտարեան ․— Նահապետենց Մօրուք ․— Արթին Քիլէրճեան ․— Հէքիմեան Նշան , Կարապետ ․— Սիմոն Թէլլաքեան ․— Քէլ–Երեմ ․— Միհրան Մարանեան ․— Թօփալ Արթինի տղայ Համբարձում ․— Ղուղուեան Թագւոր ․— Յակոբ Տիլտապանեան ․— Նշան Տիլտապանեան :*

13 ․— Թիթեղագործ , 12 *խանութ* , 27 *մարդ*․

Հաճի Մելքոն Զատրճեան :

14 ․— Փամպուզճինց , 25 *խանութ* 45 *մարդ*․

Կէզիւրեան Օհաննէս ․— Խաչատուր Մեսիկեան , Յովհաննէս ․— Տէր Ստեփանեան Թադէոս ․— Պայընտրեան Մարտիրոս , Պօղոս :

15 ․— Մանուսաճի , 15 *խանութ* , 30 *մարդ* :

16 ․— Ներկարար , 15 *խանութ* , 30 *մարդ*․

Ակինենց Մարգար ․— Ասատուր ․— Ոսկիան Լերդողեան ․— Թումասի տղայ Տիգրան :

17 ․— Ոսկերիչ 50 *խանութ* , 100 *մարդ*․

Մսի–Գողենց Օվակ ․— Երկան Տիգրան ․— Քէօշէենց Մուշեղ․ — Մոմճեան Յարութիւն ․— Յովսէփ :

18 ․— Կօշկակար 200 *խանութ* , 500 *մարդ*․

Օհնիկեան Մկրտիչ , Արամ ․— Տէրտէր Օղլէ Քերոբ ․— Խնկիկ Զուգասղեան ․— Էշպապեան Յարութիւն , եւ եղբայրները ․— Պօգոյի տղայ Արմենակ ․— Թահմիզճեան Համբար , Լեւոն․ Տիգրան Ասարեան ․— Թաշճեան Մկրտիչ ․— Անդրէասեան Թորոս ․— Թաշճեան Տիգրան ․— Պօղոսեան Լեւոն ․— Ներսէս Ջէմփէրեան :

19 ․— Վրանագործ , 20 *խանութ* , 50 *մարդ*․

20 ․— Տուզճինց , 20 *խանութ* , 50 *մարդ* :

Սիրապ , Աբրահամ ․— Քիւլէկճեան Կարապետ ․— Պարսամ ․— Գազանճեան Յովհաննէս , Էրկան–Օսկիհան :

21 ․— Սափրիչ–*սրճագործ* , 150 *խանութ* , 400 *մարդ*․

Պէրպէր Ալիքսան ․— Մաթէոս ․— Մինասեան Յակոբ ․— Սեւ–Տիգրան ․— Ինսան Օղլեան Նշան , Արմենակ ․— Թորգոմ :

22 ·— Դերձակ 150 *խանութ*, 350 *մարդ*·

Մրմրեան ·— Թէրզի Աբրահամ, տղան Արթին ·— Երուանդ Կարկուտեան ·— Աւետիս Թաշճեան։

23 ·— Ունճի, 15 *խանութ*, 20 *մարդ*։

24 ·— Բաղնեպան, 2 *բաղնիք*, 8 *մարդ*։

25 ·— Գուլպայագործ, 30 *խանութ*, 50 *մարդ*·

Միրիճան ·— Հաճի Մարտիրոսին տղան։

26 ·— Սեղանաւոր, 20 *խանութ*, 40 *մարդ*·

Ոսկան Մումճեան ·— Նորհատեան Յարութիւն ·— Պուրգուճեան Երուանդ ·— Թանտրճեան Միհրան, Սմբատ ·— Կարճ Օհանենց Սարգիս, Նշան ·— Տիգրան ·— Նալչաճեան ·— Փոստ–Աւետիսի տղայ Վահան ·— Գաչը–Քէմանեան ·— Քէօչէեան Պետրոս։

27 ·— Գրավաճառ, 2 *խանութ*, 5 *մարդ*·

Խոսրով Չէքէմեան ·— Արամ Ակինեան։

28 ·— Աշարճի 50 *խանութ*, 100 *մարդ*·

Սիւրթիւկեան Նազարէթ։

29 ·— Կառապան, 600 *մարդ*·

Տիգրան Ժամկոչեան ·— Եաղճոնց Ստեփան, Յարութիւն (փոստայի փոխադրութեանց յանձնառու)։ Ասոնք որպէս գինուոր–կառապան աշխատցուած, վերջէն խմբովին ջարդուած։

30 ·— Կառագործ 10 *խանութ*, 30 *մարդ*·

Ձիլ–Երանոս, երկու եղբայրները։

31 ·— Քօլաճի 4 *խանութ*, 20 *մարդ*։

32 ·— Ժամագործ 10 *խանութ*, 20 *մարդ*։

33 ·— Սօպաճիլնց 50 *խանութ*, 120 *մարդ*։

Օննիկ, եղբայրը Տիգրան, Փէհլիվանեան ·— Խալֆային տղան Արշակ ·— Փէհլիվանեան Մարտիրոս ·— Օհաննէս Գավուզճեան։

34 ·— Քէպապճի, 10 *խանութ*, 30 *մարդ*·

Գնտածի տղայ Գառնիկ ·— Միհրան ·— Վահան ·— Երուանդ· — Վահան ·— Ցէնէոճոնց Օհան ·— Թիւֆէնկճեան Երուանդ եւ եղբայրը ·— Պաճախենց Նիշան։

35 ·— Ճաշարանապետ 10 *խանութ*, 20 *մարդ*·

Օվակ։

36 ·— Հացագործ, 2 *խանութ*, 10 *մարդ*·

Պապըլոսեան Գրիգոր ·— Պէքմէզ Արթին (գինուորներու թային յանձնառուներ)։

37 ·— Տօղրամաճի 10 *խանութ, 20 մարդ*:

38 ·— Խաճճի, 10 *խան, 30 մարդ*:

Մելքոն Գարա-Օղլանեան ·— Աճէմեան Մկրտիչ ·— Պաշը-Պէօյիւկեան Եաղուպ ·— Ճէմճէմ Յակոբ:

39 ·— Բրուտ 10 *խանութ, 20 մարդ*:

40— Խաղախորդ 5 *գործարան, 20 մարդ*·

Վրզվզենց Արթին, Միրիճան ·— Տէրտէր-Օնէսենց Արթին, Նշան:

41 ·— Մառաճկօզ, 20 *խանութ, 50 մարդ*:

Շատերը ինչպաթը կը գործէին:

42 ·— Ջարըխճի ·— 25 *թանութ, 40 մարդ*·

Կէօնճի-Գալուստ ·— Վրզվզենց Նշան, Մանուկ ·— Պօղոս Մօզեան ·— Տուզճի Պարսամին եղբայրը:

43 ·— Մումճի 4 *խանութ*·

Մումճի Սարգիս ·— Տիգրան:

44 ·— Թախթաճի 15 *խանութ*:

45 Ուսուցիչներ ·—

ՄԻՀՐԱՆ ԻՍՊԻՐԵԱՆ ·— 42 *տարեկան, Սսոյ Ժառանգաւորաց վարժարանի աշակերտ, Ազգ· որբանոցի եւ Ազգ· Արամեան վարժարանի երկար տարիներու ուսուցիչ, տեսուչ· գաւառացի լաւագոյն գրող մը· «Սուրհանդակ»ի, «Բիւզանդիոն»ի, եւ այլ թերթերու ու Տարեցոյցներու մէջ ունի խնամեալ, երկարաշունչ յօդուածներ, Գրական ընտիր կտորներ, բանաստեղծութիւններ· ունի հեղինակութիւններ «Ոգի Հայաստանի», «Խուցէ Դուրս» գաւառական կեանքէ առնուած, Ֆրանսերէնէ թարգմանութիւններ· լաւ բեմախօս, Հնչ· գործիչ· Ազգ· Երեսփ· Ժողովոյ անդամ, ընկերական, հեզահամբոյր: Սպանդէն արտօրնուած է բանախօսութիւն մը ընելու*:

ՅԱԿՈԲ ՄՆՃՈՒԿԵԱՆ ·— 43 *տարեկան, Ժէզուիթաց վարժարանի աշակերտ, բազմամեայ ուսուցիչ Ժէզուիթաց, Ազգ· վարժարանի, եւ Սանասարեանի*:

ՀԱՅԿ ՍՐԱՊԵԱՆ Քղեցի Սրապեանի որդին, Սանասարեանի աշակերտ եւ ուսուցիչ, 32 *տարեկան: Գիտէր նաեւ էսփէրանտօն, եւ գրքեր մըն ալ գրեց ատոր տարածմանը*:

ՍԵՆԵԿ ՊԱԼԻՕՋԵԱՆ ·— 50 *տարեկան, Ժէզուիթաց վարժարանի աշակերտ, եւ ուսուցիչ*:

ԳՐԻԳՈՐ ԿՏԻԿԵԱՆ ·— 30 *տարեկան, Ժէզուիթաց վարժա-*

րանի աշակերտ եւ ուսուցիչ։

ՄՔԱԷԼ ՑՐԷՆԿԻՒԼԵԱՆ ․— 32 տարեկան, Ամերիկեան վարժարանի աշակերտ, ապա Ամերիկեան Համալսարաններ իր ուսումը աւարտած, Սեբաստիա Ամերիկ․ Քօլէժին փրօֆէսօր։ Ազգ․ ժողովներու մասնակցած։

ԱՒԵՏԻՍ ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ ․— Ժէզուիթաց վարժարանի աշակերտ, ուսուցիչ–Տեսուչ։

ՆՇԱՆ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ․— 40 տարեկան։

ՎԱՀԱՆ ՄՈՍԿՈՖԵԱՆ ․— 30 տարեկան։ Տաճկագէտ, ուսուցիչ Թրքերէնի եւ պաշտօնեայ։

ՆԱԶԱՐԷԹ ՓԱՆՈՍԵԱՆ ․—

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿՌՏՈՏԵԱՆ ․— Ասոր մասին նախապէս խօսուած։

ՄԿՐՏԻՉ ՉԱՏՐՃԵԱՆ ․— Ճամբու ընթացքին սպաննուած։

Տարագրութեան ճամբուն վրայ իյնողներու մասին արդէն խօսած ենք։

46 ․— Պաշտօնեայներ ․—

Նազարէթ Թիլֆէեան, Րէժին ․— Մինաս Զուգազեան, Ուլաշի միւտիր ․— Ֆիշէկճեան Մատօ ․— Սենեքերիմ Քիւրքճեան․ —․ Պալիօզեան Համբարձում ․— Մարտիրոս Գաբրիէլեան ընիկ Մ՚շեցի Միացեալին աշակերտ, կառավարական թարգման, անյայտացող ռուս սպային պատճառաւ բանտարկուողներէն ․— Արայ Պալիօզեան 50 տարեկան, սա որդին է Սեբաստիոյ բազմերախտ եւ անուանի ուսուցիչներէն Պետրոս վարժապետի, նախապէս ուսուցիչ, լաւ նկարիչ, երկար տարիներ Փօլիս–Գօմիսէրի պաշտօն ունէր․ Հնչ․ հին ընկեր մը․ հաւատարմաբար ծառայած ․— Գէորգ Հապէշեան, Փօլիս–Գօմիսէր, նախապէս ուսուցիչ ․— Մկրտիչ Պուչագճեան՝ Փօլիս–Գօմիսէր։ ՈՍԿԱՆ ԱՍԼԱՆ, 62 տարեկան, Անտառաց եւ հանքերու Տեսուչ, Պոլիս եւ Եւրոպա իր ուսումը առած, երկար տարիներ Թուրքիոյ այլ եւ այլ կողմերը ու վերջերը Սեբաստիա։ Ազգ․ Գաւառ․ Երեսփ․ Ժողովոյ Ատենապետ, Սանասարեանի Տեսուչ (վերջին տարին), խնամակալ, զաւակներուն խնամեալ կրթութիւն տուած, ընտանիքի օրինակելի հայր, պատուական հայ մը, ազգային շահերու անշահախնդիր գործող, հեզահամբոյր, ընկերական մարդ։ Ասոր տղաքն ալ բանտարկուած, կինը Աւստրիական հպատակ ըլլալուն տեղահան չեղաւ։ ՄԱՆՈՒԿ ԱՆՍՈՒՐԵԱՆ 52 տարեկան, երկար տարիներ Հեռագրատան պաշտօնեայ. վերջէն Ֆրանսական Հիւպատոսարանի Թարգման, Ազգ. Ժողովներու անդամ:

47.— Վաճառական, 800 խանութ, 1500 մարդ.

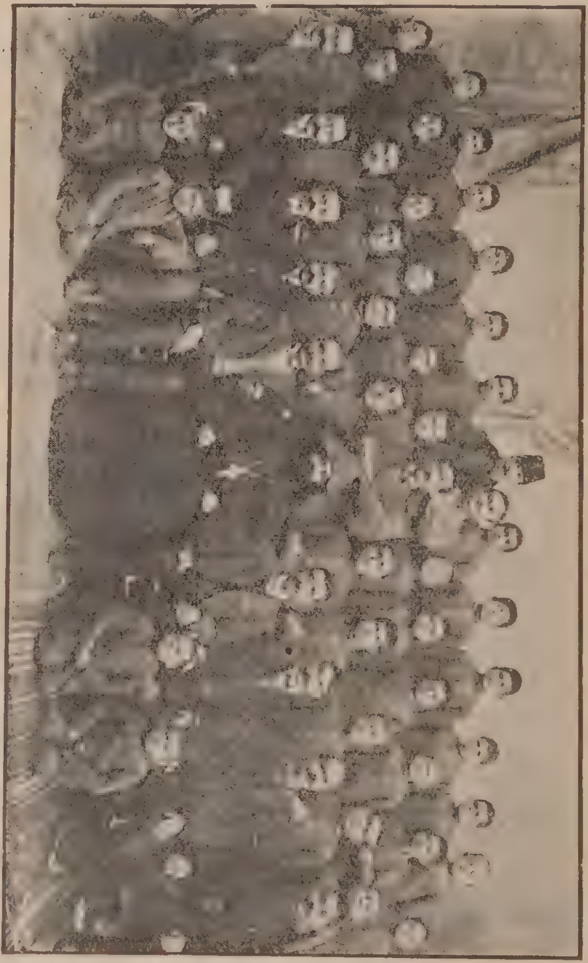

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՈՐԲԵՐ, ԽՆԱՄԱԿԱԼՆԵՐ ՈՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԸ

Ղեւոնդ Քիւրքճեան, անդամ Ազգ. Բարեգործ. Հաստատութիւններու.— Միհրան, Սարգիս Քիւրքճեան.— Փիրանեան Հաճի Յարութիւն.— Նազարէթ Մ. Ծ-Մօրուքեան.— Յարութիւն

Ֆամլամեան.— Յովհաննէս Զառացեան, տղան՝ Յակոբ.— Սարգիս Պասմաճեան.— Մկրտիչ Ղոնչակիւլեան.— Գրիգոր Մրմըրեան.— Երուանդ Թաֆէճեան.— Ոսկան Թաֆէճեան.— ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԹՕՓԱԼԵԱՆ 45 տարեկան, բնիկ Զիլէցի, Քաղաքական Ժողովոյ Ատենապետ· գործիս ընթացքին քանի տեղ յիշատակութիւնը ըրինք: Իր մասին եղած ամբաստանութիւններէն մէկն ալ այն էր թէ Սեբաստիոյ ապստամբական բանակաթեւին ընդհ· հրամանատարը եւ սպայակոյտի նախագահը եղած ըլլայ: Որքան Թուրք պաշտօնեաներու եւ նշանաւորներու հետ կենցաղագիտօրէն վարուող եւ ընկերական մարդ, նոյնքան վերջին տարիները Ազգ· գործերու մէջ անձնուիրաբար եւ ուղղամտօրէն գործող պատուական Հայ մը դուրս եկաւ: Իր Թուրք բարեկամներ շատ աշխատեցան որ Թուրքանայ եւ ազատուի: Ինք մերժելով մերժեց, քանի որ հազարաւոր անմեղ հայեր կը զոհուէին, ըսաւ, իմ ազատուիլս ի՞նչ նշանակութիւն ունի, եւ պատրաստակամութիւն յայտնած է, բոլորի տեղը ինք կախաղան բարձրանալ: Թուրք բարեկամները կինը եւ զաւակները աքսորի կէս ճամբայէն ետ դարձնել տուին, լսեր, կնոջը լուր ղրկեր էր, աչքիս Թող չերեւնայ, այնքան ժողովուրդ ուր որ կը քշէին, ինք ալ անոնց հետ Թող կորսուէր: Սէվգըլյաթէն օր մը առաջ Մուամմէր քովը բերել տուած կառավարութեան բակի աւազանին վերեւ օղի խմած է. Բենիամին կ'ըսէ· Օլա՛ Մուամմէր, Թիւրքին ղալպէ օլտուղունու պիլիր իտիմ, ֆագաթ պու տէրէճէ օլտուղունու պիլմէզ իտիմ:— ԳՐԻԳՈՐ ՏԻԼԻ-ՂԱԶԱՐԵԱՆ, 50 տարեկան, նախապէս ուսուցիչ· ապա Ալիւրի գործարանատէր· ընտանիքի պատուական հայր, զաւակներուն խնամեալ կրթութիւն առնել, ճամբու ընթացքին 10 զաւակներէն մէկը վերապրած: Երկար տարիներ Ազգ· որբանոցի խնամակալ, Ուսումն· Խորհրդոյ, Քաղաք· Ժողովոյ, Լուսաբեր Ընկերութեան անդամ, ընկերական մարդ: Միրիճան Թաշճեան ալիւրի գործարանատէր, Ազգ· այլ եւ այլ ժողովներու, բարեսիրական եւ կրթական հաստատութիւններու անխոնջ անդամակցող, եւ օգտակարապէս ծառայող մը: Յովհաննէս Կէզիւրեան.— Պօղոս Սանոսեան.— Տէրպապեան Սեղբոս, Յարութիւն, Տիգրան, Սերոբէ, Մանաս.— Նշան Մսրեան. — Շիրիկեան Ոսկան.— Շիրինեան Ոսկան (Պազալեանի Թոռ).— Ղազարոս Ղազարեան, ասոր եղբայրները Աւետիս, Հաճի Նազարէթ Սամսոն բանտարկուած, երկար տարիներ Հնչակեան կու-

սս կցութեան ծառայողներ.— Ճօպուլեան Միրիճան.— Արմենակ Կորկոտեան.— Տէտէյեան Սրապիոն.— Գրիգոր Կէզիւրեան.— Մարտիրոս Գարակէօզեան.— Մարկոս Սահաթճեան.— Յովհաննէս Սահակեան.— Քիւրքճեան Մարտիրոս, Հայկազ, Խաչիկ.— Յարութիւն Աւագանեան.— Զարիֆեան Օհաննէս, նախապէս ուսուցիչ. Հնչակ. գործիչ.— Տիլպարեան Արամ.— եւ եղբայրը.—

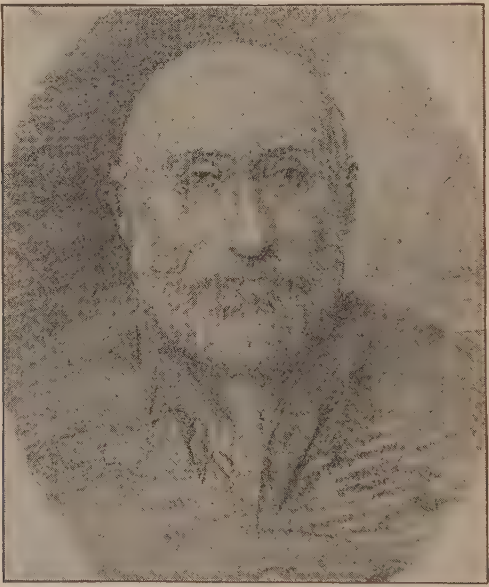

ՆՇԱՆ ԱՂԱ ՊԱՏՐԻԱՐՔԵԱՆ
Ասոր որդին. ԱՒԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԱՐՔԵԱՆ. ուսանող ի Հռոմ, մտովի նկարած է իր հօր պատկերը:

*Զատու Պօյաճեան Արմենակ, Գալուստ.— **ՆՇԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԵԱՆ**, 65 տարեկան, Երկաթեղինայ վաճառական, բաւականին ուսեալ, զարգացեալ, խոհական, փորձառութիւններու մէջ եփած, հասուն գաղափարներու տէր, Արեւելքի յատուկ առակներով, առածներով, անէկդօտներով իր շինիչ խօսակցութիւնները համեմող, հեռատես մարդ, Ազգ. Երեսփ. Ժողովոյ և բարեսիրական հաստատութիւններու չարունակ անդամ, օգտակարապէս* *ծառայող, իր զաւակներուն խնամեալ կրթութիւն տուած. զաւակներէն մին Առաքել Պատրիարքեան պատերազմի շրջանին սպայ, երկար ոդիսականներէ վերջ այժմ Հռոմ ուսանող. Եւրոպայի Ուսանողական Միութիւններու վարիչ. ուրիշ մի որդին Շմաւոն, Սանասարեանի աշակերտ, կանխահաս բանաստեղծ, ճամբաները սպաննուած: Գոմէշենց Գրիգոր.— Երկու տղաքը.— Ամպրուկեան Նշան.— Շահէնեան Արամ.— Պլէճեան Քերոբ.— Շէկ Արթինեան Ոսկան.— Թաշճեան Համբարձում.— Արշակ Մարգարեան.— Հաճընեան.— Արամ Ծերուկեան.— Յովհաննէս Փանիկեան.— Թադէոս Կիւրեղեան.— Յարութիւն Վարդուկեան.— Լեւոն Տէրպապեան.— Հրաչեայ Պոտոսեան.— Յակոբ Տէմիրճեան.— Հրաչեայ Տէր Գաբրիէլեան, եղբայրը՝ Գրիգոր. — Գամպուրեան Գէորգ.— Ղունկիանոս Քարերկաթեան.— Քերոբ Օնպաշեան, եւ Սերոբ.— Շիրինեան Նշան.— Վառէկեան Ղեւոնդ.— Կիրակոս Զէքէմեան.— Ոսկան Պալիօզեան.— Լեւոն Աֆիօնեան.— Հաճի Յովհաննէս Պալիօզեան (ճամբան մեռած). — Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան.— Համբար Խօշաբեան.— Վահան Գազանճեան.— Փօթուգեան Ակոբճան.— Երուանդ Տէր Գաբրիէլեան.— Պօղոս Իրատեան.— Միրիճան Տէր Օհանեան.— Հաճի Մանուկ Աճէմեան.— Գասպար Խաչերեան.— Պետրոս Գըրմըզեան, երկար տարիներ արտասահման Հնչակեան գործիչ, վերջին ատեններ Սեբաստիա եկած:— ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ՊԱԳԱԼԵԱՆ, երկու տղաքը Յովհաննէս, Մկրտիչ: Պագալեաններու մասին արդէն խօսած ենք: Լան-Զօրապին Համբարձում: Անդրէասեան Տիգրան, Միհրան, Լեւոն, Հրաչեայ.— Մէօկէրեան Տիգրան, Յովհաննէս, Միրիճան.— Կարապետ Մազմանեան.— Նշան, Յարութիւն, Կարապետ Օտապաշեան.— Գրիգոր Զուգասղեան.— Տէրպապեան Պօղոս.— Ճէլտէկեան Աւետիս.— Գանթարճեան Սարգիս, Ուռուս.— Ապաճեան Ակօ.— Աւետիս, Յակոբ Մեծատուրեան.— Օննիկ, Հրաչեայ Ղոռղոռեան.— Պաստրմաճեան Լեւոն, Յարութիւն, Մարտիրոս, Յովհաննէս.— Յարութիւն Ալթունեան.— Հաճի Ղորղորեան.— Նշան Հէրտէմեան.— Շամլեան Ոսկան.— Երկանեան Յովհաննէս.— Նազարէթ Դեղնածեան.— Փիւրքճեան Հաճի Դաւիթ, Տիգրան.— Պուչագճեան Սարգիս.— Քէչօյեան Վահան:*

48.— Էդդարճնց.

Մկրտիչ Կէգիւրեան.— Եղբայրը.— Ոսկան Զատրճեան.—

Նշան Պուչագճեան ․— Նազարէթ Թիւֆէնկճեան ․— Խաչար Երկանեան ։

49 ․— Գինեվաճառ

Աճէմեան Սարգիս ․— Էփիկ ․— Միսակ ․— Դավրացին ․— Տինոյի Օհաննէս ․— Պարսամին տղան ․— Արմենակ Տէր Մեսրոպեան ․— Նշան Տէլ Աբգարեան ․— Ֆնտուխ-Մանուկ ։

50 Դեղագործներ ․

Եղիազար Մեսիաեան ․— Խազար Տէր Բարդողեան ․— ՍԱՀԱԿ ԳՐԱԹԼԵԱՆ , 48 տարեկան , 25 երկար տարիներ Ազգ ․ Հիւանդանոցին դեղագործ , անձնուիրաբար ծառայած , կը վայելէր մեծ ժողովրդականութիւն , մանաւանդ Թուրք շրջանակներ , պաշտօնեայներ , բժիշկէ մը աւելի իրեն կը վստահէին , իր խորհուրդներուն , իր դարմանումին կը դիմէին ։ Ազգ ․ Հիւանդանոցի Դեղարանի եւ քլինիքին կազմաւորումը շատ բան կը պարտի իրեն ջանքերուն ։ Հնչակեան կուսակցութեան անխոնջ ու խոհական մէկ անդամն էր Գրաթլեան ։

51 ․— Մուշտակագործներ , 7 խանութ , 15 մարդ ։

52 ․— Շաքարագործներ

Աւետիս Անդրէասեան ․— Մեծ-Մօրուքեան Երուանդ եւ եղբայրը ․— Ղըրըշուխենց Կըտօ ։

52 ․— Ագարակատէր-երկրագործ

Մախաթեան Յարութիւն , Հնչ ․ պատուական ընկեր մը ։

53 ․— Լուսանկարիչ ․

Տիգրան Գասապեան ։

54 ․— Ապահովագրական Ընկ ․ Գործակալներ

Աբրահամ Մեսրիկեան , Քաղաք ․ Ժողովոյ անդամ , Հնչակեան ընկեր ։ ՄԻՀՐԱՆ ՁՈՒԳԱՍԸՋԵԱՆ ․ 52 տարեկան , Ազգ ․ Թարգմանչաց վարժարանի աշակերտ , ապա Խարբերդի Եփրատ Գոլէճը աւարտած , երկար տարիներ Տիվրիկի , Մարաշ եւ այլ տեղեր ուսուցիչ ։ Սեբաստիոյ դերասանական ընկերութեան անդամ ։ Կանուխէն մտած Հնչ ․ շարքերու մէջ , եռանդուն գործիչներէն մին եղաւ ․ 1891-ին Տէրսիմ գումարուած ժողովի մը Սեբաստիոյ պատգամաւորն էր ․ 96-ի ջարդերու շրջանին բանտարկուած ։ Մի քանի տարի Ամերիկա անցնելով , վերադարձաւ հայրենիք ․ կառավարական պաշտօնները ալ անցած ․ Գոչհիսարի արկղակալն էր ․ պաշտօնատան մէջ պատահած հրդեհէ մը տոմարները փճացած , պատասխանատու նկատուեցաւ ։ «Սահմանադրութեան» հրատարակումէն վերջ ալ Հնչ․ Կուսակցութեան մեծ գործիչներէն մին եղաւ․ Ապահովագրութեան գործակալի հանգամանքովը շրջեցաւ ամբողջ Փոքր Հայքը, Մալաթիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ, ամէն տեղ իր եռանդուն բեմախօսութիւններովը կը հրահրէր, կը կազմաւորէր, կազմակերպէր։ Գաւառական կեանքէ լաւ գրող մըն էր, ունէր լաւագոյն կտորներ, թէեւ անտիպ մնացած։ Գրած էր «Հաճի Խաթունը» Սեբաստիոյ ընտանեկան կեանքէ առնուած վէպ-թատերական գործ։ Ունէր բեմական լաւ ձիրք։ Շարունակ իր մասնակցութիւնը բերած է Ազգ․ ժողովներու․ Անդամ Ազգ․ Երեսփ․ Ժողովոյ, Քաղաք․ եւ այլ ժողովներու։ Վերջին տարին Ազգ․ վարժարանի բարձրագոյն դասարաններուն ուսուցչութեան կանչուած էր․ ընդհ․ բանտարկութեան չարաչուք առտուն հոն կը ձերբակալուէր պաշտօնակիցներուն հետ։

Ռուբէն Գաբիկեան, նախապէս ուսուցիչ։

55․— Փաստաբաններ․

Մանուկ Մեծ-Մօրուքեան, նորահաս, հմուտ օսմ․ օրինաց․ — Մկրտիչ Փօլատեան, 53 տարեկան, հմուտ ու փորձ օրէնսգէտ․ պատուական Հայ մը, Ազգ․ շրջանակներու մէջ մեծ յարգ ու համակրանք վայելող․ Ազգ․ ժողովներու անդամ․ անձնուիրաբար ծառայող․ Սանասարեան վարժարանի խնամակալներէն։

56․— Ատամնաբոյժ․

Միհրան Ալթունեան, եղբայրը Յովհաննէս․— Նշան Ղոնչէկիւլեան, բնիկ Փինկեանցի, Սեբաստիա հաստատուած․ Ազգ․ ժողովներու անդամ։

57․— Զանազան գործերով զբաղողներ․

Նորհատեան Մկրտիչ, Հրանդ, Հաճի Ակօ, գինագործ-մեքենագէտ․— Ոսկան Կոկոեան․— Վահան Մեծատուրեան․— Նազարէթ Պէլօյեան․— Հողդարցի Ուսէփ Մըսրեան (ջաղացպան)․ — Հողդարցի Մկրտիչ․— Սերոբ Օնպաշեան (ագարակապան)․— Պալախի տղայ․— Մքաէլ Ունանեան․— Նազարէթ Գարակէօզեան․— Օտապաշեան Կարօ․— Յակոբ Գասապպաշեան․— Գարեգին Փօթուգեան․— Յարութիւն Կարապետեան Հայկ Զառացեան (Հեռագրատան չավուշներ)․— Նշան Շիրինեան․— Նզամեան Յակոբ (Հանր․ պարտուց պաշտօնեայ)․— Պաշը-Պէօյիւկեան Հայկ, Գառնիկ, Տիգրան․— Աղնամազեան Գաբրիէլ․— Պաղլամաճի Քէօշէկ-Արթին․— Ջալըրճի Քէլ-Արթին, Հէրտէմ-էրանոս (Քէման զարնող), Հաճի-Պօղիկ (կիթառ զարնող)․— Տէլի-

Սահակեան Յովհաննէս.— Քէլլէճի–Մուսէս.— Քէլ–Նազար.— Թիւճճար–Ռափայէլ.— Կակոսի տղայ.— Շահինեան Լեւոն, Սուրէն.— Թորանեան Մերիճան.— Յովհաննէս Ֆրէնկիւլեան (Քաղաքապետութեան ճարտարապետ), տղան Երուանդ, ուսանող Ամերիկ. Գոլէճը.— Ոսկան Ալթունեան, եղբայրը Նշան (մօպէլիաճի).— Պլէճեան Պապուկին տղան.— Ղարահիսարցի Ղուկաս, Ելուանդ.— Քէօմիւրճոնց Արթին, Օհան.— Գրիգոր Գազանճեան.— Երկանեան Օհաննէս.— Ղըյըճի Տիգրան, Ակոբճան (Սուքիկի տղաք).— Օհաննէս Սիւրթիւկեան.— Անդրանիկ Սէբայտարեան.— Մեծ–Մօրուքեան Ոսկան.— Մօզեան Եղիսէ եւ տղան.— Ղազարեան Համբարձում.— Յովհաննէս Մեսիկեան.— Երուանդ Գաբիկեան (Արամեանէն շրջանաւարտ, իր սպային կողմէ բանտարկուած սպաննուած).— Դաւիթ Շիրինեան, կալուածատէր: **ԿԱՐԱՊԵՏ–ԱՍԼԱՆ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ**, *32 տարեկան, Մարզուանի Անաթօլիա Գոլէճի աշակերտ, Գաւառացի պատուական գրող մը, ունի ցանուցիր յօդուածներ Գաւառական առտնին կեանքէ առնուած. գրած է «Արմաղան»–ը, Պուլկարիա հրատարակուած: Սահմանադրութենէն վերջ բացաւ «Կաբիրա» Տպարանը, եւ կը հրատարակէր «Հողդար» թերթը. Գաւառի հայ Գրականութեան յաջող սկզբնաւորութեամբ մը: Իր տպարանէն հրատարակուեցան բաւական թուով գրքեր ալ, Սեբաստացի գրողներու երկերէն: «Հողդար»–ը երկու տարիի չափ հրատարակելէ վերջ, ծախեց Դաշնակցականներուն, եւ եղաւ անոնց օրկանը:* **ՏԻԳՐԱՆ ՇԻՐԻՆԵԱՆ**, *47 տարեկան, Այնթապի Գոլէճէն շրջանաւարտ, դեղագործ, 90–ական թուականներէն ի վեր Հնչակեան գործիչ, նախապէս Թոգաթի շրջանին մէջ գործած. 95–ական թուականներէն ի վեր Սեբաստիոյ Մ. ճիւղի կարեւոր սիւներէն մին, եւ վարիչը: Կազմակերպող, նրբամիտ, հեռատես ու շրջահայեաց. վարչական կարող միտքի աննուաճ կամքի տէր: Ազգ. ժողովներու շարունակ իր մասնակցութիւնը կը բերէր. Երեսփ. Քաղաք. ժողովներու, Ուսումն. Խորհրդոյ անդամ: Սեբաստիոյ Ազգ. վարժարանաց կազմաւորումը շատ բան կը պարտի անոր գործունէութեանը:* **ԹԱԴԷՈՍ ԱՖԱՐԵԱՆ**, *35 տարեկան, Հնչակեան անձնուէր ընկեր մը եւ անխոնջ գործիչ մը 90–ական թուականներէն ի վեր: Մարգար Ասարեան.— Արթին Ջալլախեան (ջաղացպան).— Յովհաննէս Սէրայտարեան (գրագիր). —Արամ Մնճուկեան.— Օհան Սէթեան.—* **ՄԵԼՔՈՆ ՊԱՇԸ–ՊԷՕ–**

ՑԻԿԵԱՆ, Զառացի, փաստաբան. Ազգ. գործերու մէջ իր օգտակար ծառայութիւնները բերած.— Սարգիս Խանծառցեան.— Վահան Փիլիպոսեան.— Մարտիրոս Քիւրքճեան եւ տղաքը Հայկ, Խաչատուր, Գրիգոր.— Գըրգ-էյէրեան Նշան Տիգրան, Շիրին, Ասատուր, Մարգար.— Ղորղոռեան Միհրան, Միսաք.— Լէօքէլէնց Կարօ, Օնէս.— Տէր Կոստանեան Լեւոն, Արմենակ.— Քէպապճի Հայկօ:

59.— Քահանաներ.

Տ. Մատթէոս Կոկոեան, 48 տարեկան. Առաջ. փոխանորդ: Ճամբաները առնուածները արդէն յիշած ենք:

60.— Բժիշկներ.

Տոքթ. Մագսուտ.— Տոքթ. Տիգրան Փօթուգեան.— Իսկ քանիները արդէն յիշած ենք. մեծ թուով բժիշկներ ալ Կովկասի եւ այլ ճակատները սպաննուած կամ մեռած:

Ճամբաները առնուածներէ

Սուճի Նշան Մկրեան 70 տարեկան.— Զըյըրըգճի Գաբօյի տըղայ Արթին.— Անսուրեան Օհան, Սամուէլ.— Յովհաննէս Կէտիկեան.— Ստեփան, Պետրոս Էքչեան.— Տիգրան Ասլանեան.— Թաչճեան Կարապետ.— Յակոբ Տատաեան.— Ռօբ Պօյաճեան.— Լօքիւզենց Մատօ, տղան.— Շողգամպ-Մատօ.— Օվակ Ղազարեան.— Փայէլեան Պարոյր.— Սիմոն Սարըեան (Փիսիկենց).— Ոսկան Ստամպօլցեան.— Աղապապեան Տիգրան, Յովսէփ եւ զաւակները.— Կարապետ Կէտէրեան.— Համբար Զառացեան.— Փիթօյին Սիմոն Ղասապ.— Խաչիկ Անտօնեան.— Փոեան Խաչիկ, եւ տղաքը.— Նշան Պաչը-Պէօյիւկեան.— Թէնէքէճի Ակօճան.— Թաչճեան Գրիգոր.— Ոսկան Օտապաշեան.— Գրիգոր Համբիկեան, տղան՝ Գրիգոր.— Թէրզի Աբրահամի տղայ Նշան.— Միհրդատ Մսրեան.— Ունճի Գէորգ Գարիկեան.— Քօլաճի Մարտիրոս.— Միհրան Ղունչէկիւլեան.— Երուանդ Տէրպապեան.— Ճօպուրեան Տիգրան.— Շիրինեան Աբրահամ.— Համբիկեան Քերոբ, Գրիգոր.— Յարութիւն Բարոնակեան.— Արտաշէս Պէլօյեան.— Աճէմեան Խազար Ագայի տղաքը.— Օնպաշեան Համբարձում, Լեւոն, Յովհաննէս, Թորոս.— Մանուկ Պօյաճեան եւ տղան Ստեփան.— Յովակիմ Զաթրճեան.— Միհրան Գասապեան.— Արթին Տէլիղազարեան (80 տարեկան).— Անդրանիկ Տէլի-Ղազարեան, Աղապապեան Արտաշէս, Տիգրան.— Լեւոն Պամա-

ճեան.— Ակնցեան Նշան, Յովհաննէս, Տօղրամաճեան Գալուստ. —— Նշան Կոտոշեան.— Պօղոս Աղապապեան:

Ամէլէ-թապուրիէն ոմանց անունները

Զըյըրըգճիներ՝ Կարապետ Անսուրեան, Պետրոս Սթամպօլցեան, Երուանդ, Վահան Անսուրեաններ.— Գալայճիներ՝ Կարապետ Ջէօրէկճեան, Պօղոս Ուզուրեան, Սթամպօլցեան Մկրի տղայ.— Ղարս-Օղլու Թագւոր (մսագործ).— Փոեան Խաչիկ (պուչագճի).— Հաճի Նազօ Պալեօզեան (պէզազ).— Դերձակ Միսաք.— Կարապետ Ղաթրանճեան (վրանագործ), Նշան Թանտըրճեան (դերձակ).— Դաւիթ Զառացեան (չօրապճի), Տիգրան Ջատրճեան (դերձակ), Նշան Պասմաճեան (չըյըրըգճի), Սահակ Մեսիկեան (վարժապետ), Մքաէլ Սանոսեան, Միրիճան Նալչաճեան, Հրաչեայ Ղոողոռեան (Արամեանի 909-ի շրջանաւարտներ), Յակոբ Բրուտեան, Ղուչպազ Գաբրիէլ, Վարդերես Արղարեան (ճիզմէճի), Արմենակ Սարաֆեան (հիւսն), Յարութիւն Ջատրճեան (դերձակ), Կարապետ Ինճէյեան, Գարեգին Գէօչէեան (ոսկերիչ), Նազօ Աղապապեան, Աբրահամի որդի Արթին (դերձակ), Սատակ-Սաեփ, Ղալայճեան Երուանդ, Յարութիւն (հիւսն), Զօթեան Արթին, Միսաք (պղնձագործ), Վառէկեան Երուանդ *(ատաղձագործ), որդին է Վառէկ-Փիլոսի, այս տղան արտակարգ կարողութեան տէր մէկն էր, անխոնջ պրպըտող մը ցարդ հրատարակուած լրագրերու, գրքերու, կը հետամրտէր Հայերէն Գիտական բառարան մը պատրաստել. մէկ-երկու տասնեակ հատորնոց Համայնագիտարան մը պիտի ըլլար: Իր խցիկին մէջ ցորեկ ու գիշերներ յամառօրէն կ'աշխատէր իր այս գործին, ընկղմած իր նօթագրումներուն դէզերուն մէջ: Աւելցընենք այս ցանկերուն վրայ նաեւ՝ դեղագործ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԵՍԽԱԵԱՆ, ծանօթ բժիշկ Մեսխաեան գերդաստանին մէկ ներկայացուցիչը. մօտ 50 տարեկան. վկայեալ բազմամեայ փորձ դեղագործ, երկար տարիներ Ազգ. որբանոցի խնամակալ. մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր մանաւանդ Թուրքերու մօտ, իբրեւ վիրաբոյժ եւ ճարտար ու փորձ բժիշկ՝ իրեն կը վստահէին հարէմի հիւանդներ: Այս ալ վերջին տեղահանուածներէն է. Մալաթիա մնացած ու հոն մեռած՝ կարծեմ բնական մահով: Այս մարդը, ինչպէս եւ վերը անուաներ էի —* Նոր աշխարհի հին մարգարէ մըն էր, *ետեւէ եղած էր Աստուածաշունչի բոլոր մար-*

գարէականները, մասնաւորապէս Դանիէլինը քննել, համեմատել, դասաւորել եւ արդի ժամանակներու դէպքերուն յարմարցնել, Մեծն Ներսէսի, Ս. Սահակի տեսիլքներն ալ համադրած, մարգարէական տախտակ մը շինած էր, եւ տասնեակ տարիներ առաջ սա պատահած բոլոր անցքերու անխուսափելիութիւնը կ'ըսէր. Համիտեան ջարդերուն համար՝ ասոնք դեռ բան մը չեն, նախադուռն են, կ'ըսէր. սոսկալիները պահուած են վերջի: Ուրիշ մը՝ Ճարտարապետ Ղանձա-Պուռուն ՀԱՄԲԱՐ ՄԸՆՈՍԵԱՆ, կամ պարզ անունով Ղանճա-Մարգարէ. 60-*ի մօտ. միջանկեալ ըսեմ, որ հայերս քաղաքականճի ենք. բայց այս մարդը պիտի ըսեմ դիւանագէտի միտքը ունէր, խորաթափանց, յստակատես, կշռադատող, եւ առողջ տրամաբանող մը. Եւրոպական մեծ Տէրութիւններու մասին շատ դառնօրէն կ'արտայայտուէր, եւ անոնց մարդասիրական սկզբունքներուն ծաղրող մը եւ յոռետես մը. սա միայն ըսենք որ երբ ընդհ. պատերազմը պայթեցաւ, ետեւէ եղաւ համոզելու ժողովուրդը որ բնաւ երբէք Համաձայնականներու մասին լաւատես չըլլան, ու զանոնք ջատագովող, անոնց յաղթանակներուն ակնդէտ սպասող. աւելի Գերմանիոյ դրուասիքը ընել կը յորդորէր: Զը գիտեմ, այս մարդը բանտարկութեա՞մբ սպանդ վարեցաւ, թէ տարագրութեան ճամբաները սպաննուեցաւ կամ մեռաւ:*

*
* *

ԾԱՆՕԹ ու ԱՆԾԱՆՕԹ Սեբաստացի այս բոլոր նահատակներուն անմահ Յիշատակին նուիրուած՝ գործիս այս բաժինի վերջակէտը կը դնեմ հոս: Սեբաստիան Քառասնից օրերէն ի վեր եղեր էր Հայ-Քրիստոնէական բիւրաւոր նահատակաց ոստանը. Սեբաստիան իր ծոցին մէջ նուիրականացուցած էր Քառասնից Ս. Վլասայ, Եւստրատեանց, Գոհարինեանց սրբազնասուրբ նըշխարքն. Սեբաստիան՝ Ափշարներու, Լէնկթիմուրներու արիւնախանձ նախճիրներուն թատերաբեմը եղեր էր: Բայց ամենէն աւելի իմ սրտիս դպած էին ի Սուրբ Նշան Սեբաստիոյ ձեռագիր պատմութեան մէջ յիշատակեալ՝ Սեբաստացի Թէոդորոս Արեգային, Շուն-Քուռակի Երէցին, Կէնճոյին, Թէլլաք-Դաւիթին, մանկահասակ Մեծատուրի խչխչալի նահատակումները: Ահա ասոնց անխախտ Լոյս-Հաւատքն էր որ վիրեւ նշանակեալ ԾԱՆՕԹ ու

ԱՆԾԱՆՕԹ արխարանց Սեբաստացիներու հոգւոյն խորքը կը ցոլանար։ Բանտարկեալներու սէվգըյաթին — սպանդին — պիտի սկսին, Մուամմէր իրեն ջոլիրովը կուգայ բանտին դուռը, ձայն կուտայ, ո՛վ որ իսլամանայ ազատ պիտի արձակուի, օ՛ն.— ձան չկայ, կը մեղքանամ ձեզի, օգտուեցէք այս բարեպատեհ առիթէն, կը կրկնէ.— պատասխան չկայ. կ'երեքնէ.— բացարձակ լռութիւն...

Զանդ ձկան
Աչքդ խըլըրտան
Լուսս Լուսաւորչին
Հաւատքս Քրիստոսին
Վա՜յ ուրացողին, վա՜յ ուրացողին։

Նահատակք պանծալի՛ք, մէն մի վերապրող Սեբաստացիներ ակնածանօք թող խոնարհին ձեր անմահ անուններուն առջեւ։

ԾԱ.

ԴԱՀՃԱՊԵՏՆԵՐ, ԴԱՀԻՃՆԵՐ

Պ. Հայկազուն Տէլի-Ղազարեան, վերի ցանկին հետ ղրկեր էր նաեւ Սեբաստիոյ ջարդարար գազաններուն մէկ ցուցակը։ Անոնց իւրաքանչիւրին առկցեալ համառօտ ծանօթութիւնները անգամ մըն ալ վեր պիտի առնեն այն սեւ քօղը, որուն ներքեւ քօղուած է Սեբաստիոյ եւ Փոքր Հայքի 300.000 Հայութեան արիւնազանդ բնաջնջումը։ Ստորեւ նոյնութեամբ կուտամ այդ ցուցակը։

Վալի Մուամմէր.— *913-14 Տնտեսական պօյքօթի, եւ 915 տեղահանութիւններուն ու ջարդերու առաջին պատասխանատուն. նախագահած տեղահանութեանց եւ սպանութեանց կարգադիր ժողովներուն։*

Պէհաէտտին-Շաքիր.— *Իթթիհատի Քլիւպը եւ մզկիթներու մէջ Հայոց բնաջնջումը քարոզած, Պոլիս երթալ-գալով Սեբաստիա հրահանգներ հաղորդած, Մուամմէրի հետ վիլայէթը շրջած, նոյն քարոզները խօսած, հրահանգները տուած։*

Տօքթ. Ֆազըլ պէյ.— *Օփէրաթէօր-զայմագամ, Զանղըրլի Երեսփ. Պոլսէն ղրկած մասնաւոր գրութիւններով եւ հրահանգ-*

ներով Թուրք տարրը գրգռած, վերջէն անձամբ ճառեր արտասանած Քիլիսը եւ Ուլու-Ճամին 915 մարտին, պէտքը չեշտած բնաջինջ ընելու ներքին թշնամի— Հայերուն։

Ռահիմ *Միւթէվէլլի-զատէ (Երեսփ.) Վալիին խորհրդական, բանտարկեալներուն գնացած եւ ըսած. «Փարանըզըն եէրինի սէօյլէյինիզ, արգանզտան կէօնտէրէճէյիզ, մէպուսլուգ նամուսըմ իւզէրինէ եէմին իտէրիմ, այիլէնիզ արգասնտան կիտէճէքսինիզ սէլամէթէն. Նէրէյէ կիտէր իսէնիզ, փարանըզ սիզէ կէօնտէրիլէճէք»։*

Մուսթաֆա խօճա Թուրխալցի.— *Վիլայէթ-էնճիւմէնի անդամ, հայ վաճառականներու եւ մտաւորականներու մահացանկը պատրաստողներէն, Ղանիի փոխանորդը։*

Ղանի պէյ.— *Էրզրումցի, Իթթիհատի քարտուղար,* 914 *նոյեմբերին Սվազ եկած, նախապէս զինուորական. ապա ձգած,* 915 *մայիս-յունիսին Պոլիս եկած, Իթթիհատի կեդրոնի հետ խորհըրդակցելու.* 915 *յուլիս* 6 *Սվազ եկած, ու քիչ վերջ բանտարկեալներու զանգուածային ջարդը սկսուած, ամէն գիշեր չէթէապետներու, չէթէներու հետ էր. Պարոյր էֆ.ի ընտանիքը իր ձեռքով աքսորած։ Վէհիպ փաշա բանտարկեր էր ասիկա։*

Ղօլ-Աղասի Ալի էֆ.— *Խորհրդակից Մուամմէրի, մահացանկը պատրաստողներէն։ Եղբայրը՝* Րիզա, *չէթէ։*

Տարէնտէցի խօճա, Ղամալը խօճա, Իզզէթ խօճա, Էօզէն օղլու Մուսթաֆա.— *Կեավուր ջարդելը պարտականութիւն է քարոզողներ, քաղաքի եւ շրջակայից մզկիթները քարոզած. պօյքօթի եւ ջարդի համար միտքերը պատրաստողներ. Շէյխ-իւլ-Իսլամի ֆէթվայովը եւ Շէրիի օրէնքով, հայ սպաննելը հալալ է քարոզողներ։ Ղամալը Խօճա* Մէթրուքէի *ալ անդամ էր։*

Խալիլ-պէյ.— *Ժանտարմա Ալայ-Գօմանտանի. ջարդի հրամաններ արձակած. Ամէլէի ջարդին պատասխանատուներէն։*

Ալի-Շէֆիգ.— *Հազարապետ, Ալիսի Վերին Հովտի հայ գիւղերը փճացնողներէն, տեղահանող եւ անոնց ջարդերը կազմակերպող։*

Րիֆաթ, փօլիս միւտիրի.— *Ընդհ բանտարկութեան օրը ձերբակալումները վարող, տուները խուզարկող թալանող։*

Թէվֆիգ.— *Տէֆթէրտար, էմվալը մէթրուքէի կողոպտողներէն։*

Ախը Փաշա զատէ Միւրթէզա.— *Տէֆթէրտարին դրագիրը.*

եղբայրը՝ ջարդարար չէթէ։

Նիիթ պէյ.— «Սիվաս» թերթին եւ «Գըզըլ-Ըրմագ»ի խմբագիր. Հայ չէթաներու երեւակայական վայրագութիւններ վերագրելով Թուրք խուժանը գրգռած. Սանասարեանը խուզարկած, գրքեր, ձեռագրեր գրաւած։

Խայրի.— Մուհասէպէ մումէյիզի.— Լաւ հայերէն գիտէ. Հայոց տուներ քանդել տուած, Թուրք մուհաճիր լեցուցած, կամ Թուրքերու փոխանցած։

Քոմիսէր Մահմուտ.— Վալիին եավէր. Եըրը-Խանի եւ Հասան-Չէլէպիի անցքերուն վարիչը։

Ճէլալ.— Մուամմէրի անպաշտօն թիկնապահը, չէրքէզ, Հայ բանտարկեալներու ջարդարար Չէլէպիլէրի եւ Դավրայի ձորերը, Տէտէյեանի եւ Սանասարեանի աշակերտներու ջարդարարը։

Քէլէշ պէյ.— Ալիսի Վերին Հովտի հայ գիւղերէն Սվազ բերուած այրերուն խմբային ջարդերու վարիչը։ Թոքախտէ սատկած, հոգեւարքի պահուն խիղճը սոսկալի կերպով զինքը հալածած։

Խալիս պէկ.— Թօնուս-Շար-Գըշլայի, Երըխի-Խանի անցքերու առթիւ խօսած ենք թէ ինչ նախճիրներ գործած է։ Թէշքիլաթը-մախսուսէի չէֆ Իթթիհատի ըէիս։

Համիտ.— Էմիր փաշայի տղան.— Խօսած ենք իր մասին կանխաւ։

Պաճանախ-զատէ-Համտի.— Պէլէտիէի ըէիս, կազմակերպիչ-ջարդարար. շուները թունաւորել տալէ վերջ, Հայերը՝ Թուրք զինուորները թունաւորեցինի սուտերու հնարողներէն եւ կարգադրողը։

Էթէմ՝ ասոր էկէնը, չէթէ. տես Եըրըխի-Խան։

Քիւթիւկ օղլու Հիւսէինն, իր մասին արդէն խօսած ենք. 1919-ի ամառը սատկած, յայտարարած է. «Տիւնեանըն հագընսան կէլտիմ. Էրմէնի գըզ, կէլին պրագմատըմ. Էրքէքլէրի էօլտիւրտիւմ. Իթթիհատ վէ իսլամիյէթէ խըտմէթ էթտիմ»։

Զառացի Մահիր.— Խօսած ենք իր մասին, Զառայի եւ շըրջակայից Հայ գիւղերը փճացնող, տեղահանող։

Ճիզմէճի Հաճի.— Հայ ականաւոր բանտարկեալները կառքով սպանդի տանելու գործը վարող, եւ ջարդարար. մեր ճամբաներուն վրայ ալ երեւցաւ։

Չէրքէզ Ղատիր.— Չէթէ սուրինաւոր, Եըրըխի-Խանը տարա-

գրեալներէ կողոպտուած 70 Թէրքի հէյպէ գանձերը, զարդեղէնները, եւ 36000 ոսկի կառքերով Սվազ փոխադրողը։ Եօզկաթցիներուն (500 հոգի) եւ Առաջ. Ներսէս Եպիսկ. Դանիէլեանի սպանիչ-ջարդարարներէն։ Վէհիպ փաշայի կողմէ բանտարկուած կախուած։

Շէֆիք օղլու Իսմայիլ·— *Իթթիհատի քլիւպին րէիս, բանտարկեալներու սպանութեանց վարող, գործադրումին հսկող։*

Սօպաճի Զիլ Շիւքրի·— *Մահացանկ պատրաստողներէն, ձերբակալման օրը փօլիսներուն ցուցմունքներ ընող։*

Աղճա Ղըշլայի միւտիրը·— *Ուլաշ եւ այլ հայ գիւղեր տեղահանող-բնաջնջող։*

Ղարղա Տիւրկէր Հասան·— *Չէթէ. Ալիսի Վարին Հովտի գիւղերը — Տէնտիլ, Պուրհան, Գարակէօլ, Զէփնի տեղահանող-բնաջնջող։*

Տիվրիկցի Էօմէր, *տղաքը՝* Վէյսէլ, Հանիֆ, *աւարառու, քէյֆի համար բանտարկեալներէն ջարդած։*

Քեազիմ·— *Ենի Խանէն Սվազ բերուածներ ջարդած քիւրդերու ի գլուխ։*

Թէֆֆէշիճ Իպրահամ·— *Մուամմէրի «տային» կոչուած։ Ջարդարար։*

Պագալ-Նուրի·— *Ջարդարար։*

Արփաճի Շիւքրի·— *Ջարդարար։*

Զիա·— *Արհեստից վարժարանի տնօրէն, ջարդերու հսկիչ։*

Արփաճի Իսմայիլ·— *Ջարդարար, տղան Իպրահիմ՝ համալսարանական-չէթէապետ, 1200 չէթէով Երզրումի ճամբուն վրայի Հայ գիւղերը փճացուցած. Թիֆուսէ սատկած։*

Խայրի·— *Իչ-Եուրտի տնօրէն (Պէլօյեան Օսկան աղայի տունը, ուր առաջ Սանասարեանն էր). ջարդերու մեղսակից. միւս կողմանէ ալ Հայ ամէլէ զօրքերու օգնած, Վէհիպ փաշա Երզնկայի, Էնտիրէսի, ու շրջակայից Թուրք սպաներու քով գտնուող հայ կիներն ու աղջիկները հաւաքել տուած ու Թօքաթի եւ Սվազի «Իչ Եուրտի»ներուն մէջ զետեղած էր։ Գորգ, կտաւ, չաեախ կը գործէին, հայ զինուորներ ալ կ'աշխատէին։*

Քեամիլ·— *Սուլթանիյէ վարժարանի տնօրէն, ջարդերու մեղսակից։*

Պագալ Ազիզ·— *Ջարդարար, նոյն՝ Պագալ-Պէհճէթ։*

Պէրպէր-Շիւքրի·— *Ուսուցիչ Մնճուկեանին սպանիչը, ո-*

ըսվհետեւ անիկա համարձակած էր ըսելու․ «Մեր մեռնելովը թուրքն ալ մեռած է», «Կեավուր, տահա սէօյլիւօրսուն» ըսելով գնդակահարած է։

Սատուլլա․— *Ժանտարմըրիի գօմանտան․ բերդին մէջի Մէտրէսէ-բանտերուն բանտապետ, բանտարկեալներու կողոպտիչ․ Ամէլէի գինուորները հաւաքած բանտարկած, անոնց ջարդերուն մեղսակից։*

Ահմէտ պէյ․— *Մէքթուպճի․ Գարահիսարի գայմագամ եղած․ հայ մանուկներու ջարդարար․ Հայուհիներ հարէմը, հայերու պարծենալ թէ «սիզէ էնիշթէ օլտում»։*

Ալի պէյ․— *Միրալայ, Տիվանը հարպի նախագահ, չատ հայ գինուոր տղաքներ մահուան դատապարտած, կախել տուած կառավարական չէնքին առջեւ։ 30,000 Սեբաստահայեր, որպէս թշնամի մահուան դատապարտած․ իբր թէ 15,000 հայ Կովկաս անցած է, եւ 15,000 ալ բանակի նահանջին գիծը կտրել ուզած է․ այսպէս ալ «Սիվաս» թերթին մէջ արտատպուած, գրուած է։*

Մուսթաֆա-Սապրի․— *Հազարապետ, պատերազմ․ ատեանի մնայուն նախագահ, հայուհիներ հարէմը առած, գողցած ապրանքներուն հաշիւը կորսնցնելու համար Միրիճան Օտապաշեանի խանութը այրած, հայերու տուները թալլած, քանդել տուած։*

Գայմագամ Փէրթէվ․— *Հայ կիներ լլկող․ ջարդարարներու աջակից․ լուսանկարիչ Ընքապապեանը ազատած։*

Թէվֆիկ, *Չիֆթլիկ միւտիրի, չէթա։*

Խալիտ, Ախը-Փաշա զատէ, *Մայրագոմ Չէլէպիլէրի ջարդին մեղսակից։*

Ախը Փաշա զատէ Միւրթէզա․— *Հայերու գոյքերու, ինչքերու կողոպտիչ։ Հայ վաճառատուններու ապրանքները երեք թուրք վաճառականներու հետ բաժնուած։*

Ավընտուֆ զատէ Հիւսէյին․— *Հայերու խանութները կողոպտած, Կիւրինի հայ վաճառականներու ապրանքները կերած․ Թադէոս Կիւրիւղեանի 2000 ոսկին կերած, կինը աքսորէ վերադարձին երբ պահանջած է, ուրացած, չէ տուած։ Համամճօղլէ Խանին հայ վաճառականներուն ապրանքները իւրացուցած։*

Քեազիմ․— *Չէթէ, Խալիլի ընկեր․ Ղանղալի ջարդարար։*

Խանտէն Հասան․— *Կողոպտիչ հայ խանութներու։*

Ահմէտ պէյ․— *Թուրք որբանոցի տնօրէն․ հայ որբերը բռնի* *թլփատել տուած· քաղաքին մէջ խրախճանութիւններ սարքած։*

Գոմիսէր-Հափըզ, *Թօգաթցի Աբուլ-չավուշի տղայ· ջարդերուն գործադրել տուող, հսկող, տեղահանութիւնը վարող։*

Մահմուտ Քեամիլ·— *Կովկասի ճակտի հրամանատար· 7 վալիներ Իաչէի-պարենաւորման խնդիրի պատրուակով «հալածանքի ժողովին» հանած· վերջէն պատերազմ· նախարարի խորհրդական· հայ զինուորները զինաթափ ընել տուող· ու Թօգաթ, Ամասիա, Մարզուան, Օրտու, Կեսարիա հայ զինուորները տանջել տուած, իրմէ վերջ եկած է Վէհիպ փաշա։*

Տուրան·— *Ուլաշի միւտիր, Իթթիհատական կողոպտիչ։*

Պաշը Պէօյիւկլի Չավուշ Իսմայիլ·— *Քիւթիւկի տղին հետ Բարսեղի եւ այլ Թոտորակցիներու սպաննիչ։*

Թիւթիւնճի խալիլ, *Չէթէ, Եըրըխի-Խանը։*

Ղարսցի Չէթէպաշի Եահեա, *Քիւթիւկ Հիւսէինի ընկեր։*

Պէյ Փունարի, եւ Պաշը-Պէօյիւկի *գիւղերու բոլոր բնակիչները ջարդարար ժանտարմաներ եղած, եւ դրացի հայ գիւղերու — Խանծառի եւն. այրերը ջարդած։*

Ղասապ Մուշթապախ, Հասան, *Չէթէապետներ։* Էօքիւկճիւլի Իպօ, *Չէթա։*

Հարիւրապետ Սալահէտտին *եւ* Գոչասարի ժանտարմա-գոմանտանին *Կովտուն Խորսանա, Աղտք գիւղերը փճացուցած։*

Քէլ-Մուսթանթիֆ. Չէֆէրիէ. Քիւչիւկ-Հափըզ՝ *Արտի Թաղի տուները կողոպտած։*

Քէօսէ Հափըզ չավուշ·— *Ուլաշի այրերու ջարդարարը Թէճէրու լեռը։*

Հաճի Էմին Էփ·— *Երեսփ· Էմվալը մէթրուքէի րէիս։*

Հաճի-Ղարիպ·— *Հասան-Չէլէպիի միւտիրը եւ ջարդարարը։*

Մուսթափա-Լութփի·— *Թոգաթի Մութասարըֆը։*

Հասան-Հիւսնի·— *Շար-Գըշլայի գայմագամ։*

Իպրահիմ, *Հաճի Քէօյի գայմագամ։*

Պէհճէթ *հազարապետ*, Սաատուլլա *բանտապետ*, Մուհէտտին, Հիւֆմէթ, Նուրի Ճիզմէճիզատէ·— *Ամէնն Թապուրիի ջարդարարներ, որոնցմէ Նուրի 1916-ի աշունը Սու Շէհիրի կախուած։*

Հարազապետ Ցիֆրի, *Միլազիմ Շիւքրի, Բահմի, վերիններուն մեղսակիցներ։*

Պօսթան–Ղայյացի Ղարսցի–Շաքիր, *ջարդարար Թօնուսի հայ գիւղերուն:*

Գերման Գօնսիւլը, *Քարլ Վէրթ եւ գերման սպաներ:*

Թէ այս վերջինք ի՞նչ մասնակցութիւններ ունեցած են, ընծի մութ կը մնայ:

ԾԲ.

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍՎԱԶԻ ՎԻԼԱՅԷԹԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԱԽ ՔԱՆ ԲՌՆԱԳԱՂԹԸ

Մտադիր էի գործիս կցել Սեբաստիոյ եւ Վիլայէթին Պատմական–Տեղագրականը. Նկատելով որ արդէն ստուար հատոր մը կազմած է Եղեռնապատումս, *այդ մասը զանց ընելով, կը բաւականանամ աստանօր ամբողջ վիլայէթին հայ բնակչութեան մէկ վիճակացոյցը դնել: Կանուխէն բանասիրական աշխատութիւններուս մաս կազմած էին Սեբաստիոյ եւ Վիլայէթին Պատմական–Ազգագրականը, շատ տեղեր անձամբ այցելած–շրջած, ի մէջ այլ տեղեկութիւններու, հայ ազգաբնակչութեան ճշգրիտ թիւը ունենալու հետամուտ եղած էի. սոյն վիճակագրութիւն հիմնուած է իմ այդ պրպտումներուս վրայ: Եւ որուն ճշգրտութիւնը կրնայ վստահելի ըլլալ ամէն անոնց, որոնք այս նիւթով կը հետաքրքրուին: Ինչպէս մենք ուրիշ առթիւ մը ըսեր էինք, Սեբաստիա թէ գիւղերը պահած էին նահապետական օրհնալից կեանքը, եւ տան մը մէջ հայր ու զաւակներ, եղբայրներ, հօրեղբայրներ, իրենց հարսներովը, զաւակներովը կը բնակէին երկար տարիներ միասին, որով տուն մը կը բաղկանար միջին հաշուով 8–էն մինչեւ 20 եւ աւելի անդամներէ: Սեբաստիոյ բազմահայութեան մէկ պատճառն ալ, ըլլալով առեւտրական–երկրագործական մեծ կեդրոն մը, ապրուստը առատ ու աժան, շարունակ շրջակայքէն կուգային կը հաստատուէին հոն: Թուրքը, բնական էր Հայոց թիւը շարունակ պակաս ցոյց պիտի տար, եւ ժխտէր շատ մը հայաբնակ վայրերու Հայ ազգաբնակչութեանց գերակշռութիւնը իսլամ եւ այլ տարրերու վրայ: Համիտեան կոտորածներէն վերջ զ՚րծագրելի թուք ու պանտրուս բարենորոգումներէն մէկն ալ* *այն էր թէ հայերու մեծամասնութիւն կազմած կեդրոններու գայմագամ, մութասարրըֆ, վալի են. քրիստոնեայ պիտի ըլլային. միայն Զէյթունը, եւ Ալիսի Վերին-Հովիտը (Հաֆիզի գաւառ) ցոյց տրուեցաւ իբրեւ այդ, եւ մինչեւ վերջը այս կեդրոնի գայմագամը հա՛յ կը նստէր:*

Անցնինք մեր վիճակագրութեանը:

ՍՎԱԶԻ ՎԻԼԱՅԷԹ

Սահմանները.— *Էրզրում, Խարբերդ, Հալէպ, Ատանա, Էնգարէ, Գասթէմունի, Տրապիզոն:* Տարած.— 83,000 *քառ. քլմ.:* Ընդհ. բնակչութիւն.— 900,000, *որուն* 350,000 *հայ,* 47,000 *յոյն, մնացեալը թուրք, քիւրդ, գըզըլ-պաշ, Եիւրիւկ, Թիւրքմէն, Աւշար*(*), *Չէրքէզ, չէչէն, գարափափախ, Կարսեցի գաղթականներ, ու մաս մըն ալ Հրեայ:*

ՍԱՆՃԱԳՆԵՐ

Սվազ, Թոգաթ, Ամասիա.— Շապին-Գարահիսար:

ՍՎԱԶԻ ՍԱՆՃԱԳ.— Տարած. 33,000 *քառ. քլմ. (Պելճիգա* 7 *միլիոն բնակչօք* 27.000 *քառ. քլմ. է բաղդատեցէք):*

ԳԱԶԱՆԵՐԸ

Սվազ՝	*կեդր*	*Սեբաստիա*
Հաֆիզ		*Գոչ-Հիսար*
Գոչկիրի		*Զառա*
Տիվրիկի		*Տիվրիկ*
Կիւրին		*Կիւրին*
Գանկալ		*Գանկալ*
Տարէնտէ		*Տարէնտէ*
Ազիզիյէ		*Ազիզիյէ*
Թօնուս		*Շար-Գըշլա*
Եըլտըզ-էլի		*Եէնի-Խան*
Համիտիյէ		*Սարմուսագլը*

(*) *Աւշարները Ազիզիյէի եւ Կիլիկիոյ սահմաններուն վրայ* 150 *տարի առաջ Հայութենէ թուրքացածներ են:*

1.— ՍՎԱԶԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Հայաբնակ գիւղերը եւ Հայ բնակչութիւն.

ՍԵԲԱՍՏԻԱ	5400 *տուն*	37000 *անձ*
Դավրայ	300	2400
Իշխանի	150	1200
Բրգնիք	500	4000
Ղալտի	100	800
Ագ–Գայա	50	400
Ղօղալը	50	400
Գումար		46200

2.— ՀԱՖԻԳԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Գոչ–Հիսար	250	2000
Կովտուն	400	3200
Խոռոխոն	250	2000
Օղնովուտ	50	400
Պարտիզակ	200	1600
Պինկօլ	200	1600
Ղավրաղ	200	1600
Աղտք	400	3200
Քօթնի	200	1600
Զիմէն–Ենիճէ	200	1600
Սթանոս	120	960
Դըղման	250	2000
Խանծառ	120	960
Կավռայ	200	1600
Բռաբերդ	120	960
Եարասար	200	1600
Քէօթիւ–Եէնիճէ	50	400
Խորսանա	300	2400
Թավշանլու	50	400
Թոտորակ	200	1600
Դեւօձայ–Տէվէքսէ	100	800
Կամիս	200	1600
Գումար		34080

3·— ԳՈԶԿԻՐԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Զառա	800	6400
Քէչէ Եուրտ	300	2400
Քարհատ	300	2400
Ալաքիլիսէ	200	1600
Գարապօղազ	200	1600
Զայ Քուրդ	150	1200
Գավադ	30	240
Միատուն	20	160
Գումար		16400

4·— ՏԻՎՐԻԿԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Տիվրիկի	1000	7000
Բինկեան	300	2400
Կուրասիս	200	1600
Կասման	150	1200
Խուռնավիլ	150	1200
Զմառա	150	1200
Էշուշան	100	800
Արմըթաղ	70	560
Ս. Յակոբ	70	560
Բառղամ	60	480
Օտուռ	50	400
Մովանա	40	320
Փալանկա	30	240
Ծիկի	20	160
Գումար		18120

5·— ԳԱՆԿԱԼԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Գանկալ	250	2000
Ուլաշ	400	3200
Մանճալըխ	300	2400
Մաղարա	300	2400
Եարասար	200	1600

Փաթռին	200	1600
Գոմսուռ	50	400
Գար–Հօրէն	50	400
Պօզ–Արմուտ	30	240
Գումար		14240

6·— ԵՐԼՏՐՋ-ԷԼԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Ենի–Խան	300	2400
Սարը–Հասան	50	400
Ծուն–Քուռակ	30	240
Պօրաղըտ	15	120
Պալահօռ	10	80
Սիվրի	8	64
Գումար		3304

7·— ԹՕՆՈՒՍԻ ԳԱՒԱՌԱԿ(*)

Ծար–Գըշլա	100	800
Ղայա–Փունար	90	700
Իսանլու	300	2400
Տէնտիլ	300	2400
Ալաքիլիսէ	80	600
Սար–Օղլան	70	560
Թէմէճիւկ	80	640
Ղազ–Մաղարա	150	1200
Պավրօզ	50	400
Գանթարօս	80	640
Եափալթըն	160	1280
Թօփաճ	100	800
Գարակօլ	400	3200
Ջէփնի	400	3200
Կէմէրէկ	900	7200
Թէքմէն	200	1600

(*) Այս գաւառակի հայ գիւղերու թիւը մօտ 40 է· բայց մենք այսքանը կրցինք ճշտել։

Փաշա-Գեղ	100	800
Սըվղըն	250	2000
Կիկի	150	1200
Գումար		31620

8.— ԿԻՒՐԻՆԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Կիւրին	2000	14000
Չորս գիւղեր	600	1800
Գումար		15800

9.— ՏԱՐԷՆՏԷ ԳԱՒԱՌԱԿ

Տարէնտէ	500	4000
Աշոտի	200	1600
Գումար		5600

10,11.— ԱԶԻԶԻՅԷ ԵՒ ՀԱՄԻՏԻԷ

Ազիզիյէ	100	800
Էգրէկ	350	2800
Պինեան	400	3200
Գումար		6800

ԹՈԳԱԹԻ ՍԱՆՃԱԳ

ԹՈԳԱԹ	4000	28000
Եաթմըշ	300	2400
Կէտաղազ	150	1200
Քարվան Սարայ	300	2400
Չիֆթլիկ	400	3200
Պուլիս	300	2400
Պիւսկիւնճիկ	200	1600
Գիրգորէս	300	2400
Էնտիզ	150	1200
Վարազ	200	1600

Կեսարա	50	400
Պազար	150	1200
Էրգիլէդ	100	800
Տէրէ-Գեղ	50	400
Պիզէուի	50	400
Պիւսքէնի	50	400
Կէքսին	23	200
Զիլէ	500	4000
Նիկիսար, Գարու-Գայա եւ այլ գիւղեր	700	5600
Հերէկ	1000	8000
Գումար		67800

ԱՄԱՍԻՈՅ ՍԱՆՃԱԳ

ԱՄԱՍԻԱ	3000	24000
Մարզուան	2500	17500
Մէճիտ-Էօզիւ	200	1600
Հավզա	70	320
Վէզիր-Քէօփրիւ	600	4800
Լատիք	100	800
Քէօր-Քէօյ	300	2400
Ենիճէ-Քէօյ	150	1200
Կիւմիւշ-Հաճի Գեղ	600	4800
Գումար		57420

Շ. ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՍԱՆՃԱԳ

Շ. ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ	950	7200
Թամզարա	450	3600
Էնտիրէս	500	4000
Սիս	200	1600
Բուրգ	300	2400
Մշկընոց	60	480
Կթանոց	60	480
Վերի-Ածպտեր	300	2400

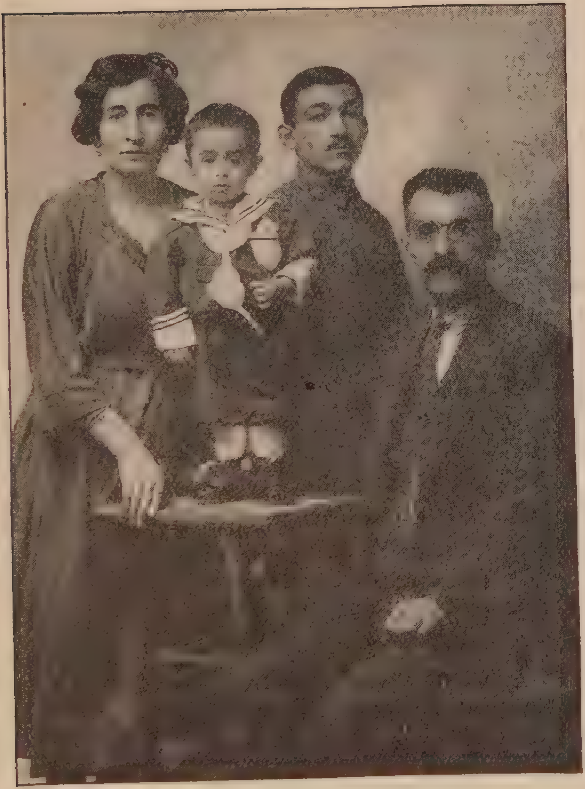

Կ· ԳԱԲԻԿԵԱՆ, ԸՆՏԱՆԵՕՔ

16 Նոյ· 1922, Երուսաղէմ

Վարի–Ածպտեր եւ Խիւրտիսկ	250	2000
Ղուան	15	120
Աղրավիս	200	1600
Թանտրճըգ	18	140
Էսկի–Շէհիր	75	600
Մատէն	8	64
Համամ	8	64
Կամինի	12	96
Ալամօնիկ	30	240
Աղվանիս	150	1200
Ագ–Սէվինտիկ	25	200
Ապանա	80	640
Մէլիք–Շէրիֆ	40	320
Դըմլուճ	40	320
Պուսէյիտ	80	640
Անեգրի	80	640
Ջըրտախ	60	480
Հիպէուի	80	640
Լըթաուիճ	12	96
Ջօրախ	25	200
Ենի–Քէօյ	25	200
Գումար		32900
Ընդհ. գումար		350 ,284

ՎԵՐՋ

ԳԻՆ ԵՐԿՈՒ ՏՈԼԱՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
Յ'ԱՄԵՐԻԿԱ